

वीर सेवा मन्दिर
दिल्ली

★

८५०७

क्रम संख्या

२३२.१

काल न०

२९१

खण्ड

Lalbhai Dalpatbhai Series

General Editors
Dalsukh Malvania
Ambalal P Shah

No 16

RATNAPRABHASŪRI'S
RATNĀKARĀVATARIKĀ
PART II

Being a Commentary on Vādi Devasuri's
PRAMANANAYATATTVĀLOKA

WITH

A PAÑJIKĀ by RAJASEKHARASŪRI

A TIPPANĀ by Pt JÑĀNACANDRA

and

GUJARATĪ TRANSLATION

by

MUNI SHRI MALAYAVIJAYAJI

Edited by

Pt Dalsukh Malvania

LALBHAI DALPATBHAI
BHARATIYA SANSKRITI VIDYAMANDIRA
AHMEDABAD-9

First Edition : 750 Copies

March 1968

Printed by Svami Tribhuvandas, Ramananda Printing Press,
Kankaria Road, Ahmedabad & Published by Nagn J. Shah,
Acting Director, L. D. Institute of Indology, Ahmedabad-9

Price Rupees 10/=

Copies can be had of

L. D. Institute of Indology	Ahmedabad-9.
Gurjar Grantha Ratna Karyalaya	Gandhi Road, Ahmedabad-1.
Motilal Banarasidas	Varanasi, Patna, Delhi.
Munshi Ram Manoharalal	Nai Sarak, Delhi.
Mehar Chand Lachhamandas	Delhi.-6
Chowkhamba Sanskrit Series Office	Varanasi,
Sarasvati Pustak Bhandar	Hathikhana, Ratanpole, Ahmedabad-1.
Oriental Book Centre	Manek Chowk, Ahmedabad,

बादिश्रीदेवसूरिसूत्रितस्यै
प्रमाणनयतस्वालोक्तस्य

श्रीरत्नप्रभाचार्यविरचिता लघ्वी टीका
रत्नाकरवतारिका

भा. २

श्रीराजशेखरसूरिकृतपञ्जिका-पण्डितज्ञानचन्द्रकृतटिप्पणकाभ्यां समन्विता ।

गूर्जरभाषानुवादकः

आचार्यश्रीविजयनीतिसूरिशिष्यो मुनिश्रीमलयविजयः ।

संपादक

पण्डित दलसुख मालवणिया

प्रकाशक

लालभाई दलपतभाई भारतीय संस्कृति विद्यामंदिर

अमदावाद-९

संकेतसूची

के	हस्तप्रति, श्रीकीर्तिमुनिसंग्रह	प्रबाम० }	प्रमाणवार्तिकालंकार अथवा
का०	कारिका	प्रबाभा० }	प्रमाणवार्तिकभाष्य
का० बि० बि०	काशी विश्व विद्यालय	प्रवास्वो०	प्रमाणवार्तिकस्वोपज्ञवृत्ति, का
का०	गाथा		वि. वि.
जैमि०	जैमिनीयदर्शन	मी०ख्लो० अभा०	मीमांसाश्लोकवार्तिकअभावपरि-
डे	हस्तप्रति, डेलाना जैन उपाश्रय		च्छेद
	ज्ञानभंडारगत	„ अर्था०	„ अर्थापत्तिपरिच्छेद
डे १-७	„	„ उप०	„ उपमानपरिच्छेद
तत्त्व०	तत्त्वसंग्रह	मु०	मुद्रित रत्नाकरावतारिका संपूर्ण
तत्त्वपं०	तत्त्वसंग्रह पञ्जिका		तथा केवल परिच्छेदद्वय,
त०ख्लो०	तत्त्वार्थश्लोकवार्तिक	मुद्रि०	यशोविजय जैन ग्रन्थमाला
धर्मो०	धर्मोत्तरप्रदीप, के. पी.		मुद्रितगत टिप्पणी
	जायसवाल इन्स्टीट्यूट	मुपा०	मुद्रितगत पाठान्तर
न्यायकम्बुली	प्रशस्तपाद भाष्य टीका, बाराण-	ल०	हस्तप्रति, लवारीनी पोल-जैन
	सेय संस्कृत विश्व-विद्यालय		उपाश्रय ज्ञानभंडार
न्याय कु०	न्यायकुमुदचन्द्र	वाक्य०	वाक्यपदीय
न्यायादि०	न्यायावतारवार्तिकवृत्तिगत टिप्पण	विशेषा०	विशेषवाक्यकभाष्य-मलधारी
परि०	परिच्छेद		“हेमचन्द्रतटीका”
परीक्षा०	परीक्षासुख	वैशे०	वैशेषिकदर्शन
पु०	हस्तप्रति, मुनिराजश्रीपुण्य-	ख्लो० प्रत्य०	मीमांसाश्लोकवार्तिक ग्रन्थ
	विजयजी संग्रह		परिच्छेद
पृ०	पृष्ठ	ख०	खट्वा
प्रमीमा०	प्रमाणमीमांसा, भाषाटिप्पण,	स्यार०	स्याद्वदरत्नाकर
	सिंधीछिरिज	हेतु०	हेतुविन्दुटीका
प्र० बा०	प्रमाणवार्तिक-मनोरथनंदिटीका,	हेतुभा०	हेतुविन्दुटीकालोक
	के. पी. जायसवाल इन्स्टीट्यूट		

PREFACE

We have great pleasure in publishing the second part of Ratnaprabha Sūri's Ratnākārāvatārikā, a commentary on Vādi Devasūri's (A. D. 1086-1169) Pramāṇanayatatvāloka with two Sanskrit super-commentaries and Gujarati translation. This translation is lucid and will be very helpful to the students of Indian Logic to understand this tough text of Logic.

The description of the materials used in preparing this edition is fully given in the preface to the first part. Again, therein one finds a succinct account of Vādi Devasūri, Ratnaprabhasūri, Āc. Rājasekhara and Pt. Jñānacandra—the authors of Pramāṇanayatatvāloka, Ratnākārāvatārikā, Pañjikā and Tīppana respectively.

The study of Ratnākārāvatārikā is very useful to those who want to understand the problems of Indian Logic. It is a salient feature of the Jaina philosophical works that they give a faithful account of the doctrines of other schools. So, by studying them we can have the true picture of the different philosophical thought currents.

We are really grateful to Muni Shri Malayaviṣayajī who has lucidly translated the tough Sanskrit text into Gujarati. We acknowledge our indebtedness to Late Pt. Hargovindas and Pt. Becharadas whose excellent edition of Ratnākārāvatārikā is used by us as a model text. Our thanks are also due to the publishers of the Yashovijaya Jain Granthamālā, Varanasi as we have utilised their two editions of Ratnākārāvatārikā—one giving the complete text of Ratnākārāvatārikā and other giving only the two chapters with Pañjikā and Tīppana.

The third part is in press and will be published very soon. With the end of the third part this work will be complete. In the introduction to the third part we intend to give a study and an estimate of the Ratnākārāvatārikā.

We hope that this publication will be of very great value for the students of Indian Logic.

L. D. Institute of Indology
Ahmedabad - 9
2-4-'68

Nagin J. Shah
Acting Director.

સંપાદકીય

પ્રમાણુનયતત્ત્વલોકની લઘુટીકા રત્નાકરાવતારિકાનો દ્વિતીય ભાગ વિદ્વાનો સમક્ષ રજૂ કરતાં આનંદ થાય છે. રત્નાકરાવતારિકાની સાથે સંસ્કૃત પંજિકા, ટિપ્પણી અને ગુજરાતી અનુવાદ પણ આપવામાં આવેલ છે. પહેલા ભાગમાં પ્રથમ બે પરિચ્છેદ થયા હોઈ આ ભાગમાં ત્રણથી છ પરિચ્છેદોનો સમાવેશ કરવામાં આવેલ છે. બાકીના સાતમાં અને આઠમાં પરિચ્છેદો ત્રીજા ભાગમાં આવશે અને એમ આ ગ્રંથ પૂર્ણ થશે.

આ ગ્રંથના પ્રકાશનમાં ઉપયોગમાં લીધેલ સામગ્રીનો સંપૂર્ણ પરિચય પ્રથમ ભાગમાં આપેલ છે અને પૂ. મલયવિજયભટ્ટએ આ અનુવાદનું કામ કેમ હાથ ધર્યું અને ક્યા ક્યે અનુવાદ અંતિમ રૂપ પામ્યો તેની વાત પણ પ્રથમ ભાગમાં જણાવી છે. વળી, તેમાં પ્રમાણુનયતત્ત્વલોકના કર્તા આચાર્ય વાઘી દેવસૂરિ, તેમના શિષ્ય અને રત્નાકરાવતારિકાના કર્તા રત્નપ્રભસૂરિ, રત્નાકરાવતારિકાની પંજિકાના લેખક આચાર્ય રાજશીખર અને રત્નાકરાવતારિકાના ટિપ્પણના રચયિતા પં. જ્ઞાનચંદ્રનો દૂંઢે પરિચય પણ આપેલ છે. એટલે આ બધા વિશે અહીં કશું કહેવાનું નથી.

ગુજરાતી અનુવાદ તૈયાર કરવામાં પૂ. મલયવિજયભટ્ટએ ઘણી જહેમત લીધી છે અને અનેક વાર મકાર્યો છે. અનુવાદ શબ્દસ્પર્શી નહિ પણ અર્થાનુસારી છે; અને તે કારણે તે સ્પષ્ટ અને વિશદ બન્યો છે. વળી, પૂર્વપક્ષ-ઉત્તરપક્ષ તરત જ ખ્યાલમાં આવે એ હેતુથી તેઓશ્રીએ સંવાદશૈલીનો ઉપયોગ કર્યો છે. આમ આ અનુવાદ એ માત્ર અનુવાદ જ ન રહેતાં એક રીતે સમજૂતીભર્યો બને છે.

ભારતીય ન્યાયશાસ્ત્રના અભ્યાસીને રત્નાકરાવતારિકા ખૂબ ઉપયોગી છે. જૈન ન્યાયગ્રંથોની એ ખાસ વિશેષતા છે કે તેઓ પૂર્વપક્ષનું નિરૂપણ પૂરેપૂરું પ્રમાણિત કરે છે. એટલે તેઓનું અધ્યયન અનેક સિદ્ધાન્તો અને વિચારધારાઓનો યોગ્ય ખ્યાલ આપે છે. આવા એક ન્યાયગ્રંથનો સરળ-વિશદ અનુવાદ આપવા બદલ પૂ. મલયવિજયભટ્ટના આપણે ત્રણથી છીએ.

રત્નાકરાવતારિકાનો આંતર-બાહ્ય પરિચય અને તેનું મૂલ્યાંકન ત્રીજા ભાગમાં આપવાનો અમારો હરિદો છે.

આ પુસ્તકના પ્રક સંશોધનમાં પં. શ્રી અબાલાલભાઈએ સહાય કરી છે તે બદલ તેમનો આભાર માનવામાં આવે છે. વિજ્ઞાનમંદિરના પ્રમુખ શ્રી કરુણભાઈ લાલભાઈએ મુનિશ્રી મલયવિજયભટ્ટના અનુવાદ જોયા અને તે બાબતમાં યોગ્ય ભલામણ કરી તેથી આ કાર્યને વિશેષ વેગ મળ્યો. આ પ્રકારે તેઓશ્રી પણ આ પ્રકાશનમાં નિમિત્ત બન્યા છે તે બદલ તેમનો પણ આભાર માનીએ છીએ.

લા. દ. વિજ્ઞાનમંદિર

અમદાવાદ-૬

૨-૪-૧૬૮

નગીન છ. શાહ

કાર્મવાહક અધ્યક્ષ

विषयानुक्रमः

(१) स्मरण-प्राथमिकज्ञान-तर्कानुमानस्वरूपनिर्णयो नाम तृतीयः परिच्छेदः । पृष्ठ १-८०

(१) स्मृतिप्राप्ताभ्यव्यवस्थापनम्	पृ० १	(१७) दृष्टान्तप्रयोगवैयर्थ्यम्	५१
(२) प्राथमिकज्ञानक्षणम्	८	(१८) व्याप्तिनिरूपणम्	५२
(३) प्राथमिकज्ञानप्राप्ताभ्यव्यवस्थापनम्	९	(१९) उपनयननिगमनबोध्यव्यर्थम्	५३
(४) तर्कस्वरूपम्	२०	(२०) दृष्टान्तनिरूपणम्	५४
(५) तर्कप्राप्ताभ्यम्	२१	(२१) उपनय-निगमननिरूपणम्	५५
(६) अनुमानप्रकारनिरूपणम्	२६	(२२) हेतुनिरूपणम्	५६
(७) अनुमानप्राप्ताभ्यम्	२८	(२३) अभावनिरूपणम्	५७
(८) स्वार्थानुमानस्वरूपम्	३१	(२४) उपलब्धिहेतुनिरूपणम्	६०
(९) हेतुलक्षणम्	३१	(२५) कारणहेतुसमर्थनम्	६१
(१०) हेतुत्रैक्यनिरासः	३२	(२६) पूर्वचरोत्तरचरहेतुसमर्थनम्	६२
(११) निश्चितान्यथानुपपत्तिस्थापनम्	३९	(२७) कार्य-कारणव्यवस्था	६५
(१२) साध्यनिरूपणम्	४०	(२८) सहचरहेतुसमर्थनम्	६८
(१३) विकल्पसिद्धधर्मिनिरूपणम्	४३	(२९) पक्षावयवप्रयोगप्रदर्शनम्	६९
(१४) परार्थानुमाननिरूपणम्	४५	(३०) उपलब्धिहेतु	७१
(१५) पक्षप्रयोगसमर्थनम्	४६	(३१) अनुपलब्धिहेतुनिरूपणम्	७५
(१६) परार्थप्रत्यक्षम्	४७		

(२) आगमस्वरूपनिर्णयो नाम चतुर्थः परिच्छेदः ।

८१-१७६

(१) आगमस्वरूपम्	८१	(१२) अपोहवादः	१४२
(२) आगमप्रमाणस्य पार्थक्यम्	८३	(१३) अपोहभिराकरणम्	१४४
(३) आप्तस्वरूपम्	८७	(१४) शब्दस्य स्वरूपम्	१५०
(४) ध्रुतेरपौरुषेयत्वनिराकरणम्	९०	(१५) सप्तमङ्गीनिरूपणम्	१५३
(५) शब्दनिश्चयनिरासः	१०४	(१६) कालादिनिरूपणम्	१६९
(६) पद-वाक्यलक्षणम्	१२१	(१७) विकलादेशनिरूपणम्	१७२
(७) शब्दस्वार्थप्रतिपादकत्वम्	१२३	(१८) प्रमाणे बोधयता प्रतिनियतार्थव्यवस्था-	
(८) शक्तिविचारः	१२४	कारणम्	१७३
(९) अभावस्याजनकत्वम्	१२८	(१९) तदुत्पत्ति-तदाकारणोः प्रतिनियतार्थ-	
(१०) नैमायिककृतशक्तिनिरासः	१३८	व्यवस्थाकारणत्वनिषेधः	१७४
(११) शक्तिसमर्थनम्	१४०		

(३) प्रमेयस्वरूपनिर्णयो नाम पञ्चमः परिच्छेदः ।

पृ० १७७-२२५

(१) प्रमाणविषयनिरूपणम्	१७७	(६) विशेषे गुणनिरूपणम्	२११
(२) सामान्यविशेषात्मकवस्तुप्रदर्शनम्	१८५	(७) विशेषे पर्यायवर्णनम्	२१२
(३) सामान्यविचारः	१८७	(८) धर्मधर्मयोर्मैदामेदः	२१३
(४) क्षणभङ्गनिराकरणम्	१९३	(९) वस्तुन उत्पादादितैरूप्यम्	२१९
(५) विशेषनिरूपणम्	२१०	(१०) वस्तुनः सदसदात्मकत्वम्	२२१

(४) फलप्रमाण-स्वरूपाद्याभासनिर्णयो नाम षष्ठः परिच्छेदः ।

पृ० २२६-२४९

(१) प्रमाणफलम्	२२६	(७) दृष्टान्ताभासः	२९१
(२) क्रिया-क्रियावतोर्मैदामेदः	२३३	(८) उपनय-निगमनाभासौ	२९८
(३) प्रमाणफलव्यवहारः	२३५	(९) आगमाभासः	२९९
(४) प्रमाणभासः	२३६	(१०) संख्या-विषयामाद्यौ	३००
(५) पक्षभासः	२४१	(११) फलाभासः	३०१
(६) हेत्वाभासः	२९९		

(५) टिप्पणानि ।

पृ० ३०३-३०४

अहम्
वादिश्रीदेवसुरिसूत्रितस्य
प्रमाणनयतत्त्वालोकस्य
श्रीरत्नप्रभाचार्यविरचिता लघ्वी टीका
रत्नाकरावतारिका
तृतीयः परिच्छेदः ।

प्रत्यक्षानन्तरं परोक्षं लक्षयन्ति—

अस्पष्टं परोक्षम् ॥१॥

§ १ प्राक्सूत्रितस्पष्टत्वाभावभ्राजिण्यु यत् प्रमाणं तत् परोक्षं लक्षयितव्यम् ॥१॥

॥ मुनिराजश्रीमल्यविजयकृतगूर्जरानुवादः ॥

प्रत्यक्ष પછી પરોક્ષ પ્રમાણનું લક્ષણ કરે છે—

અસ્પષ્ટજ્ઞાન ‘પરોક્ષપ્રમાણ’ છે. ૧.

§ ૧. આ પહેલાં પરિચ્છેદ બીજાના સૂત્ર ત્રીજામાં કહેલ સ્પષ્ટતાનો અભાવ જે જ્ઞાનમાં હોય તે ‘પરોક્ષપ્રમાણ’ બાબતું. સારાંશ એ છે કે પ્રમાણવિશેષના સ્વરૂપમાં પ્રમાણસામાન્યના સ્વરૂપનો અધ્યાહાર છે, એટલે પરોક્ષપ્રમાણનું સ્વરૂપ આ પ્રમાણે થશે.—જે જ્ઞાન સ્વ-પરતું નિશ્ચાયક હોય છતાં અસ્પષ્ટ હોય તે પરોક્ષપ્રમાણ બાબતું. ૧.

अथैतत् प्रकारतः प्रकटयन्ति—

स्मरणप्रत्यभिज्ञानतर्कानुमानાગમભેદતસ્તત્ પચ્ચપ્રકારમ્ ॥૨॥

સ્પષ્ટમ્ ॥૨॥

પરોક્ષ પ્રમાણના ભેદ—

પરોક્ષ પ્રમાણ પાંચ પ્રકારે છે— ૧ સ્મરણ, ૨ પ્રત્યભિજ્ઞાન, ૩ તર્ક,
૪ અનુમાન અને ૫ આગમ, ૨.

આ સ્પષ્ટ છે. ૨.

अथैतेषु तावत् स्मरणं कारणगोचरस्वरूपैः प्रकूपयन्ति—

તત્ત્વ સંસ્કારપ્રવૃત્તિસંભૂતમનુભૂતાર્થત્રિવિધં તદિત્યાકારં વેદનં

સ્મરણમ્ ॥૩॥

§ ૧ તત્રેતિ પ્રાક્તનેમ્યઃ સંસ્કારપ્રબોધસંમૂત્વાદિના ગુણેન સ્મરણં નિર્દ્ધારયન્તિ । સંસ્કારસ્યાત્મશક્તિવિશેષસ્ય પ્રબોધાત્ ફલદાનાભિમુલ્યલક્ષણાત્ સંમૂત્તમુત્પન્નમિતિ કારણનિરૂપણમ્ । અનુમૂતઃ પ્રમાણમાત્રેણ પરિચ્છિન્નોડર્થચેતનાચેતનરૂપો વિષયો યસ્યેતિ વિષયવ્યાવર્ણનમ્ । ‘તત્’ इत्याकारं ‘तत्’ इत्युल्लेखवत् । ‘तत्’ इत्युल्लेखवत्ता चास्य योग्यतापેક્ષયાऽऽव्याધિ । યાવતા સ્મરસિ ચૈત્ર ! કર્મરીણુ વત્સ્યામસ્તત્ર દ્રાક્ષા મોક્ષ્યા-મહે’ इत्यादिस्मरणे तच्छब्दोल्लेखो नोपलक्ष्यत एव, किन्त्विदं स्मरणं ‘तेषु कर्मरेषु’ इति ‘ता द्राक्षाः’ इति तच्छब्दोल्लेखेस्मर्हत्येव । न चैवं प्रत्यभिज्ञानेऽपि तत्प्रसङ्गः । तस्य ‘स एवायम्’ इत्युल्लेखोपरत्वात् । इति स्वरूपप्रतिपादनम् ॥૩॥

એ પાંચમાંના સ્મરણુના કારણુ, વિષય અને સ્વરૂપની પ્રરૂપણા—

પૂર્વેક્ત પરૈક્ષ પ્રમાણુના પાંચ બેદોમાંથી ‘જે સંસ્કાર (ધારણુ)ની જાગૃતિથી ઉત્પન્ન થનાર, અનુભૂત પદાર્થને વિષય કરનાર અને ‘તે’ એવા આકારવાળું જ્ઞાન તે સ્મરણુ કહેવાય છે. ૩

§ ૧ આ સૂત્રમાં પૂર્વેક્ત પરૈક્ષ પ્રમાણુના પાંચ બેદોમાંથી ‘જે સંસ્કારની જાગૃતિથી ઉત્પન્ન થનાર’ ઇત્યાદિ શુષુ દ્વારા સ્મરણુનો નિશ્ચય કરવામાં આવ્યો છે. તેમાં સંસ્કાર-આત્મનિષ્કલિતવિશેષની જાગૃતિ થવાથી અર્થાત્ સંસ્કાર જ્યારે કૃણ આપવા તત્પર થાય છે ત્યારે સ્મરણુ ઉત્પન્ન થાય છે-આ છે સ્મરણુના કારણુનું નિરૂપણુ. અનુભૂત—કોઈ પણ પ્રમાણુથી જાણેલ જડ કે ચેતનાત્મક પદાર્થ તેનો વિષય બને છે—એમ કહી સ્મરણુનો વિષય બતાવ્યો. અને ‘તે’ એવા આકારવાળું એટલે કે ‘તે’ એવા ઉલ્લેખવાળું—આ છે સ્મરણુનું સ્વરૂપ. ‘તે’ એવા ઉલ્લેખવાળું—એનો અર્થ એમ નથી કે ‘તે’નો ઉલ્લેખ અવશ્ય હોવો જોઈએ પણ તેવા ઉલ્લેખની યોગ્યતા તેમાં છે એમ સમજવો. જેમકે—હો ચૈત્ર ! તને યાદ છે ને કે—આપણે ‘કાશ્મીર’ દેશમાં રહ્યા હતા, અને દ્રાક્ષ ખાતા હતા. સ્મરણુના આ દષ્ટાન્તમાં ‘તે’નો ઉલ્લેખ—શબ્દપ્રયોગ દેખાતો નથી છતાં પણ આ સ્મરણુમાં ‘તે’ કાશ્મીરમાં રહ્યા હતા, અને ‘તે’ દ્રાક્ષ ખાતા હતા, એ પ્રકારે ‘તે’ શબ્દના ઉલ્લેખની યોગ્યતા તો છે જ

શંકા—સ્મરણુનું આવું લક્ષણ કરવાથી પ્રત્યભિજ્ઞાન પણ સ્મરણુ બની જશે.

સમાધાન—તહિ બને, કારણ કે—પ્રત્યભિજ્ઞાનમાં તો ‘મ એવાય’ એવો શબ્દ-પ્રયોગ થાય છે. અર્થાત્ પ્રત્યભિજ્ઞાનમાં ‘મ એવ અય’-તે જ આ છે આવો ઉલ્લેખ-શબ્દપ્રયોગ થાય છે અને સ્મરણુમાં માત્ર ‘તત્’ શબ્દનો પ્રયોગ થાય છે. આ પ્રકારે સ્મરણુનું સ્વરૂપ જણાવ્યું. ૩

ૐ નમઃ ।

॥ શ્રીરાજશેઠ્ઠરમૂરિકૃતા પંચિકા ॥

તૃતીયપરિચ્છેદઃ ।

(૫૦) ગોચરેતિ વિષયસ્યાહ્યા ।

(૫૦) પ્રાક્તનેભ્યંમ્ એટલે પૂર્વસૂત્રોક્તેભ્યંમ્ । ફલદાનાભિમુખ્યલક્ષણાદિતિ પ્રબોધાદિ-
ત્યસ્ય પર્યાયઃ । પ્રમાણમાત્રેણ પરિચ્છિન્નમ્ એટલે માત્રાર્થમુદાહરણં સૂત્રે નિર્ણયંતિ સૂરિઃ ।
તત્પ્રસન્નમ્ એટલે તત્ચ્છન્દોલ્લેખપ્રસન્નમ્ ॥૩૧॥

॥ પણિતશ્રીજ્ઞાનચન્દ્રકૃતં ટિપ્પણમ્ ॥

તૃતીયપરિચ્છેદઃ ।

(ટિ૦) ન ચેવં પ્રત્યભિજ્ઞેત્યાદિ । તત્પ્રસન્નમ્ એટલે સ્મરણપ્રસન્નમ્.—પ્રત્યભિજ્ઞાજ્ઞાનં
નાસ્તિ કિન્તુ સ્મરણમેવેતિ ન વાચ્યમ્ ॥ તસ્યેતિ પ્રત્યભિજ્ઞાનસ્ય ॥૩૧॥

અત્રોદાહરન્તિ—

‘તત્તીર્થકરવિમ્બમ્’ એટલે યથા ॥૩૧॥

§ ૧ તદિતિ યત્ પ્રાક્ પ્રત્યક્ષોક્તમ્, સ્મૃતમ્, પ્રત્યભિજ્ઞાતમ્, વિતર્કિતમ્,
અનુમિતમ્, શ્રુતં વા ભગવતસ્તીર્થકૃતો વિમ્બં પ્રતિકૃતિઃ તસ્ય પરામર્શઃ; इत्येवं प्रकारं
तच्छब्दपरामृष्टं यद्विज्ञानं तन् सर्वं स्मरणमित्यर्थः ।

સ્મરણુનું ઉદાહરણુ —

જેમકે—‘તે તીર્થ’કરની પ્રતિમા.’ ૪.

§૧ આ સૂત્રમાં ‘તે’ એવા શબ્દ પ્રયોગથી પ્રત્યક્ષ, સ્મરણુ, તર્ક, અનુમાન
કે આગમ વગેરેમાંથી કોઈ પણ પ્રમાણથી બાંધેલ તીર્થ’કર ભગવાનની પ્રતિ-
માનો પરામર્શ થાય છે, આ પ્રકારે ‘તત્’ શબ્દથી પરામૃષ્ટ જે કોઈ વિજ્ઞાન
હોય તે સ્મરણુ કહેવાય છે.

§ ૨ યે તુ યૌગાઃ સ્મૃતેરપ્રામાણ્યમધ્યગીષત ન તે સાવુ વ્યધિષત । યતો યત્તા-
વન્ કેચિદનર્થજ્ઞવાદસ્યાઃ તદાન્નામિપુઃ । તત્ર હેતુઃ ‘અમૃદ્ વૃષ્ટિઃ’ ‘ઉદેશ્યતિ શકટમ્’
इत्याद्यतोतानागतगोचरानुमानेन सध्यमिचार इत्यनुचित एवोच्चारयितुम् ।

§૨ જે યૌગો—નૈયાયિકો સ્મૃતિના પ્રામાણ્યને માનતા નથી તેઓ કાંઈ
યોગ્ય કરતા નથી. કારણ કે તેમાં જે કેટલાક એમ કહે છે કે સ્મૃતિ પ્રમાણ
નથી, કારણ કે તે પોતાના વિષયભૂત પદાર્થથી ઉત્પન્ન થતી નથી. તેઓનો
હેતુ—વૃષ્ટિ ઈર્ષ, રોહિણી જીગશે—આ પ્રકારના અતીત (ભૂત) અને અનાગત
(ભવિષ્ય)ને વિષય કરનાર અનુમાનો વડે વ્યભિચારી થશે. માટે એ હેતુનો
ઉચ્ચાર કરવો તે જરાએ ઉચિત નથી.

(૫૦) કેચિદિતિ નૈયાયિકવિશેષાઃ । અનર્થજન્યત્વાદિતિ અર્થાજન્યત્વાત્ ।
अस्या इति स्मृतौ । तदिति अप्रामाण्यम् । अमृद् वृष्टिरिति, तथाविधनदीपूरदर्शनात् ।
उद्देश्यति शकटमिति, कृत्तिकोदयाद् । तत्र हेतुरित्यादि गये हेतुः सध्यमिचारः इति
योगः । अनुचित एवेति स हेतुनर्थजत्वाख्यः ।

(ટિ.) અધ્યગીપતેતિ અધિર્ગ્વં હ્ર અવ્યયને । અણતની અન્ત “અણતની ક્રિયાતિ-
પત્ત્યોર્વા ગીરાદેશ ક્ષયતે” [કાત૦૩.૪.૮૧] ગી, અહ ધાત્વાદિ, સિચ્ “આત્મને ચાનકારાત્”
[કાત૦૩.૫.૩૯ વૃત્તૌ] સિદ્ધમ્ । વ્યધિપતેતિ ડુધાન્ ધા૦ (ધારણે ચ), અણતની અન્ત ।
વિપૂર્વઃ । અહધા૦, સિચ્ “સ્વાદોરિચ્ચનન્ધામાત્મને” [કાત૦ ૩.૫.૨૯] આકારસ્થેત્વમ્ “આત્મને
ચા૦” [કાત૦૩.૫.૩૯] । અસ્થા इति स्मृतं । તે इति યૌગા । આત્માસિપુરિતિ ।
મ્ના અમ્યાસે મ્ના આર્પૃવં । અણત૦ અન્ । સિચ “યમિરમિનમ્યાદન્નાના સિરન્તથ” [કાત૦
૩.૭.૧૦] હઙગમ સિરન્તથ । “અન ઉમ્ સિજમ્યસ્ત૦” [કાત૦૩.૪.૩૧] इति उम् “નિમિ-
તાત્” [કાત૦૩.૮.૨૬] પત્વમ્ । તદિનિ [અ]પ્રામાણ્યમ્ । તત્રેતિ સ્મૃતેરપ્રમાણ્યે । હેતુરિતિ
અનર્થજત્વાદિતિ હેતુરેકાન્તિકઃ । શકટમિનિ શકટાકારવાન્ રોહિણી ।

§ ૩ રે પુ તેનિરે ન સ્મૃતિઃ પ્રમાણમ્. પૂર્વાનુભવવિષયોપદર્ગનેનાર્થ નિશ્ચિ-
ન્વત્યાઃ । અથ-પરિચ્છેદે પૂર્વાનુભવપારતન્ત્યાન્ । અનુમાનજ્ઞાનં તૂત્પન્નૌ પરાપેક્ષં,
સ્વવિષયે તુ સ્વતન્ત્રમેવ । સ્મૃતેરિવ તસ્માન્ પૂર્વાનુભવાનુસન્ધાનેનાર્થપ્રતીત્યભાવાત્ ।

તદુક્તમ્—

“પૂર્વવિજ્ઞાનેવિષયં વિજ્ઞાનં સ્મૃતિરિષ્યતે ।

પૂર્વજ્ઞાનાદ વિના તસ્યાઃ પ્રામાણ્યં નાવગમ્યતે ॥૧॥

તત્ર યત્ પૂર્વવિજ્ઞાનં તસ્ય પ્રામાણ્યમિષ્યતે ।

તદુપસ્થાનમાત્રેણ સ્મૃતેઃ સ્યાચ્ચરિતાર્થતા” ॥૨॥ इति ।

§૩ બ્યારે બીજા કેટલાક યૌગો માને છે કે સ્મૃતિ પ્રમાણ નથી, કારણ કે-
તે પૂર્વે અનુભવેલ પદાર્થોનું ઉપદર્શન કરાવી અર્થને નિશ્ચય કરાવતી હોવાથી
અર્થનિશ્ચયમાં પૂર્વાનુભવને આધીન છે.

શંકા : અનુમાન પણ પરાધીન હોવા છતાં પ્રમાણ કેમ છે ?

સમાધાન : અનુમાન જ્ઞાન ઉત્પત્તિમાં પરની અપેક્ષાવાળું હોવા છતાં પણ
સ્વવિષયમાં તો સ્વતન્ત્ર છે-પરાધીન નથી, કારણ કે-સ્મૃતિની જેમ તે પૂર્વાનુ
ભવનું અનુસંધાન કરી પોતાના વિષયને નિષ્કૃંચ કરતું નથી. કહ્યું પણ છે કે-

“પૂર્વજ્ઞાનના વિષયને વિષય કરનારું જ્ઞાન સ્મૃતિ કહેવાય છે, આથી પૂર્વજ્ઞાન
વિના સ્મૃતિનું પ્રામાણ્ય અવગન થતું નથી. તેમાં પૂર્વજ્ઞાનનું પ્રામાણ્ય તો ઇષ્ટ છે,
અને સ્મૃતિ તો તે પૂર્વાનુભવનું-પૂર્વજ્ઞાનનું ઉપસ્થાપન કરવામાં જ ચરિતાર્થ છે,
આથી તે પ્રમાણરૂપ નથી.”

(૫૦) નિશ્ચિન્વત્યા इति अस्या स्मृतं । પૂર્વાનુભવપારતન્ત્યાદિતિ પ્રમાણં हि
तदुच्यते यत् स्वतन्त्र भवति । पૂर्वानुभवस्यादि । यथा स्मृतः पूर्वानुभवानुसन्धानेनार्थप्रतीतिः,
एव तस्मादनुमानादर्थप्रतीतिर्न, किन्तु स्वतन्त्रादेव ।

પૂર્વવિજ્ઞાનવિષયમિતિ પૂર્વવિજ્ઞાન વિષયો यस्य तत् तथा । तदुपस्थापनमात्रे-
णेति तत्पूर्वविज्ञानमुपस्थापयति आत्मयमोपे आनयति । स्मृतैः स्याच्चरितार्थतैति
एतावता स्मृतिः कृतार्था । एतावदेव स्मृतं. प्रयोजनम्, न पुन. स्मृति. प्रमाणान्तरम् ।

(ટિ.) પરાપેક્ષામિતિ પ્રત્યક્ષાદિપ્રમાણપેક્ષમ્ । સ્વવિષયે इति અગ્ન્યાદૌ । તસ્માદિતિ અનુમાનાત્ ।

‘પૂર્વેવિજ્ઞાતેત્યાદિ પૂર્વપરિજ્ઞાતપદાર્થસાર્થવિષયમ્ ॥ તસ્યા इति સ્મૃતે ।

તત્ર યદિત્યાદિ ॥ તત્રેતિ અર્થે । તસ્યેતિ પૂર્વજ્ઞાનસ્ય । તદુપસ્થાનેતિ અર્થનિશ્ચયો ત્યાદનમાત્રેણ ।

§ ૪ તદપિ ન પેશલમ્ । સ્મૃતેરપ્યુત્પત્તિમાત્રેડનુભવસંચયપેશત્વાત્, તદાહિતસંસ્કારાત્ તદુત્પત્તેઃ । સ્વવિષયપરિચ્છેદે ત્વસ્યાઃ સ્વાતન્ત્ર્યમેવ । નનુ નાત્ર સ્વાતન્ત્ર્યમ્, અસ્યાઃ પૂર્વાનુભવભાવિતભાવભાસનાયામેવાન્યુચ્યત્ત્વાત્ । एवं तर्हि व्याप्तिप्रतिपादिप्रमाणप्रतिपन्नपदार्थोपस्थापनमात्रे प्रवृत्तेरनुमानस्यापि कुतस्या स्वातन्त्र्यसङ्गतिः ? अथ व्याप्ति-प्राह्मेकेणानैयत्येन प्रतिपन्नात् तनूनपातो नैयत्यविशेषेणानुमाने परिस्फुरणसंभवात् कुतो न स्वातन्त्र्यमिति चेत् ? तर्हि अनुभवे भूयो विशेषशालिनः, स्मरणे तु कनिष्यैरव विशेषैर्विशिष्टस्य वस्तुनो भानात् कुतो नास्यापि तत् स्यात् ? ननु तेऽपि विशेषास्तावदनुभूतौ प्रत्यभुर्न, अन्यथा स्मरणमेव तन्न स्यात् इति चेत् । नियतदेशोऽपि पावको व्याप्ति-प्राहिणि प्रत्यभादेव, अन्यथाऽनुमानमेव तन्न स्यात्—इति किं न चेतयसे ! अथ तत्र सर्वे सार्वदेकाः सार्वत्रिकाश्च पावकाः पुस्फुरुः, अनुमाने तु स एवैकश्चास्तीत्युक्तमिति चेत् । ननुतरमपि तत्रोक्तमेव मा विस्मार्षाः । ननु न सर्वत्रैव कतिपयविशेषावसाय-व्याकुलं स्मरणम् । क्वचिद्यावदनुभूतरूपादिविशेषमपि तस्योत्पत्तस्ततस्तत्र का गतिरिति चेत् ? नैवम् । नहि रूपादय एव विशेषा वस्तुनः, किन्तु अनुभूयमानताऽपि । न चासौ स्मरणे क्वापि चक્રાસ્તિ, તસ્યાપિ પ્રાચીનાનુભવસ્વભાવતાપત્તેઃ । કિંત્વનુભૂતતૈવ ભાવત્ય તત્ર ભાતિ । इति सिद्धमनुमानस्येव स्मरणस्यापि प्रामाण्यम् ।

§ ૪ જૈન—હો યોગો ! તમારું ઉપરોક્ત કથન યુક્તિસિદ્ધ નથી, કારણકે—સ્મૃતિ પણ માત્ર પોતાની ઉત્પત્તિમાં જ અનુભવની અપેક્ષા રાખે છે, કારણ કે—તે અનુભવથી પડેલા સંસ્કારથી ઉત્પન્ન થાય છે. પરંતુ પોતાના વિષયના જ્ઞાનમાં તો તે સ્વતંત્ર છે, અર્થાત સ્મૃતિ પણ અનુમાનની જેમ પ્રમાણરૂપ છે.

યોગ—સ્મૃતિ સ્વવિષયમાં સ્વતંત્ર નથી કારણકે—તે પૂર્વે અનુભવેલ પદાર્થોને જ જાણવામાં તત્પર છે.

જૈન—જો એમ હોય તો પછી વ્યાપ્તિના પ્રતિપાદક પ્રમાણથી એટલે કે—તકરથી જાણેલ પદાર્થનું ઉપસ્થાપન કરનાર અનુમાનની પણ સ્વતંત્રતા કઈ રીતે સંગત થશે ?

યોગઃ વ્યાપ્તિને ગ્રહણ કરનાર પ્રમાણુથી તો અનિયત-અચોક્કસ દેશમાં રહેલા અગ્નિની પ્રતીતિ થાય છે, અને અનુમાનથી તો નિયત દેશમાં રહેલ અગ્નિની પ્રતીતિ થાય છે, તો અનુમાનનું સ્વવિષયમાં સ્વાતન્ત્ર્ય કેમ નહિ કહેવાય ?

જૈનઃ તો પછી અનુભવમાં તો ઘણા વિશેષો (ધર્મો-પર્યાયો)થી યુક્ત પદાર્થનું ભાન હોય છે, અને સ્મરણમાં તો તેમાંના થોડા જ વિશેષોવાળી વસ્તુનું ભાન હોય છે, માટે સ્મૃતિનું પણ સ્વવિષયમાં સ્વાતન્ત્ર્ય કેમ નહિ કહેવાય ?

યોગઃ જે વિશેષો સ્મૃતિમાં પ્રતીત થાય છે, તે વિશેષો અનુભવમાં અવશ્ય પ્રતીત થાય જ છે. કારણ કે-જો તે વિશેષોનો અનુભવ નહિ માનો તો તેમનું સ્મરણ જ નહિ થાય.

જૈનઃ તે જ રીતે નિયત દેશમાં રહેલ અગ્નિ પણ વ્યાપ્તિગ્રહણ કરનાર પ્રમાણુથી પ્રતીત થયેલ જ છે, અને જો એમ નહિ માનો તો તે અનુમાન પણ નહિ જ થાય- આ વસ્તુ કેમ વિચારતા નથી ?

યોગઃ વ્યાપ્તિ પ્રમાણમાં સર્વદેશ અને સર્વકાલને લગતા સર્વે અગ્નિઓનું ભાન થાય છે, પરંતુ અનુમાનમાં તો નિયત કાલદેશવૃત્તિ એટલેકે માત્ર પર્વતાદિ જેવા પક્ષમાં નિયત કાલમાં રહેલ એક જ અગ્નિનું ભાન થાય છે.

જૈનઃ તેનો ઉત્તર પણ અમોએ પૂર્વે આપી જ હીધો છે, એ ભૂલો નહિ. એટલે કે તે અગ્નિ પણ સર્વમાંનો જ એક છે, તે અજ્ઞાત ન હોતો.

યોગઃ અનુભવેલ સમસ્ત વિશેષોમાંથી કેટલાક વિશેષોને વિષય કરનાર સ્મરણ સર્વત્ર થતું નથી, પરંતુ કોઈ સ્થળે એવું પણ બને છે, કે જેટલાં રૂપાદિ વિશેષો અનુભવ્યાં હોય તે બધાં વિશેષોનું સ્મરણ થાય છે, તો તે વિષે શો ખુલાસો છે ?

જૈનઃ પદાર્થના માત્ર રૂપાદિ જ વિશેષો નથી, પણ અનુભૂયમાનતા એટલે કે અનુભવમાં આવવું તે પણ વિશેષ છે, અને તે અનુભૂયમાનતા સ્મરણમાં કદી પણ ભાસતી નથી. જો તેમ બને તો સ્મરણ પણ પૂર્વાનુભવરૂપ બની જાય, પરંતુ સ્મરણમાં તો અનુભૂયમાનતાને બદલે પદાર્થની અનુભૂતતા-એટલેકે-આ પદાર્થ પ્રથમ અનુભવનો વિષય બની ગયો છે, એવો ધર્મ સ્મરણમાં જ્ઞાત થાય છે. આ પ્રકારે અનુમાનની જેમ સ્મરણનું પણ સ્વાતન્ત્ર્ય સિદ્ધ થયું અને તેની જેમ સ્મરણ પણ પ્રમાણુ સિદ્ધ થયું.

(૫૦) સ્મૃતેરપ્યુત્પત્તીતિ ગચે કાવચા વ્યાખ્યા । નનુ નાત્રેત્યાદિ પરવાક્યમ્ । પવં તર્હી-
ત્યાદિ મૂરિનીઃ । વ્યાપ્તિપ્રતિપાદિપ્રમાણેતિ ગચે વ્યાપ્તિ પ્રતિપાદયતીત્યેવં શીલં યદ્
પ્રમાણં પ્રત્યક્ષ ત્વેન પ્રતિપન્નો જ્ઞાનો ય પદાર્થોઽગ્નિસ્તસ્યોપસ્થાપનં તન્માત્રેઽનુમાન
પ્રવર્તેત । અથ વ્યાપ્તીત્યાદિ પરવાક્યમ્ । વ્યાપ્તિપ્રાહકેતેતિ પ્રત્યક્ષપ્રમાણેન । અનૈત્યત્થે-
નેતિ વ્યાપ્તિપ્રવૃત્તકાલે હિ પ્રમાના ત્રિકાલવર્તી નવતિ । નૈયત્યવિશેષેતિ અય પર્વતો

बह्मिनिवित् । परस्फुरणसम्भवादिति तस्यैव तन्नपातः । तर्ह्यनुभवे इत्यादि सुरि-
वाक्यम् । अनुभवे इति अनुभवकाले । अस्यापीति स्मरणस्यापि । तदिति स्वातन्त्र्यम् । ननु
तेऽपीत्यादि परवाक्यम् । प्रत्यभुरेवेति प्रतिभासन्ते स्मैव । अन्यथेति अनुभूती प्रतिभाना-
भावे । नियतदेशोऽपीत्यादि सूरिवाक्यम् । नियतदेशोऽपीति कोऽर्थः ? पर्वतादिनियत-
देशस्थ । व्याप्तिग्राहिणीति प्रत्यक्षप्रमाणे । अन्यथेति प्रत्यक्षेण व्याप्तिग्रहणभावे । किं
न चेत्तस्येति इति किं न मनसा विचारयामि ? अथ तत्रेत्यादि परवाक्यम् । तत्रेति
व्याप्तिग्राहिणि प्रमाणे । सार्वदिका इति कालनिर्देशः सार्वत्रिका इति क्षेत्रभजनम् ।
इत्युक्तमिति चेदिति पूर्वं व्याप्तिग्राहकेणेत्यत्र यावन्तः केचित् पावकास्तर्णाः पाणाश्च
तदादयः सर्वेऽपि निर्गन्ध्यन्ते । ननुत्तरमपीत्यादि सुरिवाक्यम् । तत्रेति अनुभवे भूयो
विशेषेत्यत्र । उक्तमिति पूर्वमेव । ननु न सर्वत्रेत्यादि परवाक्यम् । क्वचिदिति पद-
प्रज्ञे । यावदनुभूतरूपादिविशेषमपीति यावन्तोऽनुभूता रूपादयो विशेषा यावदनुभूत-
रूपादिविशेषमिन्व्यवयीभावः । तस्येति स्मरणस्य । तत्र का गतिरिति निर्विषयमेव स्मर-
णम् । असाविति अनुभूयमानता । तस्यापीत्यादि । अन्यथा यदि स्मरणेऽयनुभूयमानता
चकास्यान् तदा प्राचीनानुभवस्वभावतापत्तिः । प्राचीनानुभवस्वभावतापत्तौ च स्मरणमेव तन्न
भवतीति हृदयम् । तत्रेति श्रुतौ ।

(३०) तदाह्नितेति अनुसयागेपितमस्कारान् । तदुत्पत्तेरिति स्मृतेरूपते । स्वविषयेति
पूर्वपरिज्ञानपदार्थमात्रं । अस्या इति स्मृतेः । प्रमाणेति तर्कः । अथ व्याप्तीति व्याप्ति-
प्रतिपादिना तर्कप्रमाणेन निश्चितविवक्षितप्रदेशविषयो वीतिहोत्रो न प्रतीयते । अनुमानेन तु
निश्चित एवानुमीयते । अत एव स्वतन्त्रताऽनुमानस्य । अस्यापीति स्मरणस्यापि । तदिति
स्वातन्त्र्यम् । प्रत्यभुरिति भा दौतो प्रतिपूर्वः । अद्यतनी अन् । “अद्भुतात्वादि०” [का० सू०
ति० मृ० ४९] “अनुस्मिन्नभ्यस्त०” [का० सू० ति० १६६] इत्यादिना अनुस्यन्ते उक्त
आलोपोऽसावेभानुके इति सिद्धम्, प्रतिवभापिरे । अन्यथेति अनुभवे विशेषप्रतिभासनमन्तरं ।
व्याप्तिग्राहिणीति तर्कप्रमाणं । अन्यथेति नियतपावकास्मरणे । सार्वदिका इति सर्वदा-
भवा, सर्वत्रमवा वा ने । “नदीव्यति” इत्यादिना भवार्थं इकम् । स पवैक इति विवक्षितः
पर्वतादिप्रदेशस्थ पावकः । ननुत्तरमपीति अनुभवे भूयासो विशेषाः इत्यादि ॥ तत्रेति
पूर्ववाक्ये ॥ ननु [न] सर्वत्रेत्यादि । तस्येति स्मरणस्य । असाविति अनुभूयमानता ।
तस्यापीति स्मरणस्यापि । अनुभूततैवेति पदार्थस्य पूर्वानुभूतत्वम् । तत्रेति स्मरणे ।

§५ न च तस्याप्रामाण्येऽनुमानस्यापि प्रामाण्यमुपापादि, संबन्धस्याप्रमाणस्मरण-
संदर्शितस्यानुमानानङ्गत्वात्, संशयितलिङ्गवत् । न च ‘प्राकृप्रवृत्तसंबन्धग्राहिप्रमाण-
व्यापारोपस्थापनमात्रचरितार्थत्वान्नास्य तत्र प्रामाण्येन प्रयोजनम्’ इति वाच्यम् ।
अप्रमाणस्य तदुपस्थापनेऽपि सामर्थ्यासंभवात् ।

§ ६ किञ्च, अर्थोपलब्धिहेतुत्वं प्रमाणलक्षणं लक्ष्याचकृद्देवे । तच्च धारावाहिप्रत्यक्ष-
स्येवास्याप्यक्षणेमीदृशत एवेति किमन्यैरसत्प्रलपैरिति ? ॥ ४ ॥

§५. अने स्मरणश्रुतं अप्रामाण्य माने तो अनुमानमां पक्ष प्रामाण्य-
धृती शक्ये नहि, कारण के-संशययुक्त हेतु जेभ अनुमाननुं कारण नथी तेभ

વ્યાપ્તિ પણ જે અપ્રમાણરૂપ સ્મરણથી જ્ઞાત હોય તો તે પણ અનુમાનનું કારણ થઈ શકશે નહિ.

યોગ—સંબંધ(વ્યાપ્તિ)નું બહુ કરવા માટે પૂર્વે પ્રવૃત્ત તર્ક પ્રમાણના વ્યાપારનું ઉપસ્થાપન કરવામાં જ સ્મરણ ચરિતાર્થ છે, માટે અનુમાનમાં સ્મરણના પ્રામાણ્યની જરૂર છે જરૂર નથી.

જૈન—સ્મરણ જે અપ્રમાણ હોય તો તે પૂર્વોક્ત ઉપસ્થાપનમાં પણ સમર્થ નહિ બને.

૬૬ વળી, અર્થજ્ઞાનમાં જે કારણ હોય તે પ્રમાણ કહેવાય છે. પ્રમાણનું આયુ' લક્ષણ તમોએ કયું છે, ધારાવાહી-જ્ઞાનની જેમ સ્મરણમાં પણ તે લક્ષણ સંપૂર્ણતયા ઘટે છે જ તો પછી વ્યર્થ વિવાદથી શું ? ૪.

(૫૦) ન ચ તસ્યેત્યાદિ સૂરિગયમ્ । સંશયિતલિઙ્ગવદિતિ યથા બાપ્ત-મશકવર્તિ-સૈન્ય-રેણુ-ગોપાલઘટીધૂમાદિના સદિત્થમાનો ધૂમોડનુમાનાઙ્ગ ન ભવતિ । ન ચ પ્રાક્ પ્રવૃત્તેત્યાદિગથે પ્રમાણશબ્દેન પ્રયક્ષ તસ્ય વ્યાપારઃ સમ્યન્વપ્રહુણલક્ષણઃ । અસ્યેતિ સ્મરણસ્ય । વાચ્યમિત્યસ્ય ન ચેત્યેનેન યોગસ્તતશ્ચ ન ચ વાચ્યમિતિ સિદ્ધમ્ । સામર્થ્યાસમ્ભવાદિતિ ન હિ મરીચિકાનિચયતુમ્બિજ્ઞાનં કિમપિ કતું શક્નોતિ ।

લક્ષ્યાંચકુદૃવે इति यूयम् । धारावाहिप्रत्यक्षस्येति द्वितीय-तृतीयादिक्षणवर्तिप्रत्य-क्षस्य ॥૪॥

(ટિ૦) ન ચ' તસ્યેતિ સ્મરણસ્ય । અપ્રમાણેતિ અપ્રમાણેન । સ્મરણસંદર્શિતસ્ય પ્રકટી-કૃતસ્ય । સંબન્ધપ્રાદ્ધોતિ કહ. । અસ્યેતિ સ્મરણસ્ય । તત્રેતિ અનુમાને । તદુપસ્થાપનેડર્પાતિ કહપ્રમાણવ્યાપારોપસ્થાપને ।

किञ्चार्थोपलब्धीन्यादि । तच्चेति अर्थोपलब्धहेतुत्वं प्रमाणलक्षणम् । अस्यापीति अनुमानस्यापि ॥४॥

અથ કારણાદિભિઃ પ્રત્યભિજ્ઞાનં જ્ઞાપયન્તિ—

અનુભવસ્મૃતિહેતુકં તિર્યગ્ર્વતાસામાન્યાદિગોચરં સંકલનાત્મકં જ્ઞાનં
પ્રત્યભિજ્ઞાનમ્ ॥ ૫ ॥

૧૧ અનુભવશ્ચ પ્રમાણાર્પિતા પ્રતીતિઃ, સ્મૃતિશ્ચાનન્તરોક્તૈવ; તે હેતુર્યસ્યેતિ કારણો-પદેશઃ । તિર્યક્સામાન્યં ચ ગવાદિપુ ગોત્વાદિસ્વરૂપસદશપરિણામાત્મકમ્ । ઊર્વતા-સામાન્યં ચ પરાપરવિવર્તન્યાપિ મૃત્ત્નાદિદ્રવ્યમ્; एतदुभयमादिर्यस्य विमदशपरिणामादेर्धर्म-સ્તોમસ્ય સ તિર્યગ્ર્વતાસામાન્યાદિગોચરોય સ્યેતિ વિષયાડડાલ્યાનમ્ । સંકલનં વિ-ક્ષિતધર્મયુક્ત્વેન વસ્તુનઃ પ્રત્યવમર્શનમાત્મા સ્વભાવો યસ્યેતિ સ્વરૂપનિરૂપણમ્ ॥ ૫ ॥

પ્રત્યભિજ્ઞાનના કારણ, વિષય અને સ્વરૂપનું નિરૂપણ—

અનુભવ અને સ્મૃતિરૂપ કારણોથી ઉત્પન્ન થનારું તિર્થંકસામાન્ય અને ઊર્ધ્વતાસામાન્યાર્થને વિષય કરનારું સંકલનારૂપ જ્ઞાન પ્રત્યભિજ્ઞાન છે. પ.

§૧ પ્રમાણથી ઉત્પન્ન થનાર પ્રતીતિ જે અનુભવ કહેવાય છે તે, અને પૂર્વે કહેલ સ્મૃતિ—આ બંને જેની ઉત્પત્તિમાં કારણ છે તે અર્થોત્ આ કથન દ્વારા સૂત્રકારે પ્રત્યભિજ્ઞાનનું કારણ જણાવ્યું. ગાય વગેરેમાં રહેલ ગોત્વાહિરૂપ સદશ-પરિણામાત્મક સામાન્ય તે તિર્થંક સામાન્ય છે અને ઘટ-કપાલ-કપાલિકા વગેરે પૂર્વાપર પર્વાર્થોમાં વ્યાપ્ત થઈને રહેનાર માટીરૂપ દ્રવ્ય, તે ઊર્ધ્વતા સામાન્ય છે. તથા ‘આદિ’ પદથી વિસદશ—વિલક્ષણ—પરિણામ આદિ અનેક ધર્મોના સમૂહ આ ધર્મોને વિષય કરનાર પ્રત્યભિજ્ઞાન છે. આથી પ્રત્યભિજ્ઞાનના વિષયનું નિરૂપણ કર્યું. સંકલન-વિરક્ષિત ધર્મવાળી વસ્તુને પ્રત્યવમર્શ એટલે કે વસ્તુમાં પૂર્વાપર ધર્મોના સંબંધ જોડી આપવો તે આ પ્રત્યભિજ્ઞાનનું સ્વરૂપ છે. પ.

(૫૦) તે हेतुरिति ते समुदितं न पुनः प्रत्येकम्, अत एव हेतुरित्युक्तम् । गोः वा-
कीति गोवादिस्वरूपं यद्य स गोः वादिस्वरूपः स चासौ सदृशपरिणामश्च स आत्मा वर्य
स तथा । ऊर्ध्वतासामान्यमिति गये विवर्त्त इति पर्यायस्याख्या । धर्मस्तोमस्येति
पर्यायसमुदायस्य । संकलनमिति एकत्र मीलनम् । विवक्षितधर्मयुक्तत्वेनेति तज्जातीय-
त्वादिधर्मोपेतत्वेन ॥५॥

અત્રોદાહરન્તિ—

यथा ‘तज्जातीय एवायं गोपिण्डः’, ‘गोसदृशो गवयः,’ ‘स
एवायं जिनदत्तः’ इत्यादि ॥ ६ ॥

§૧ અત્ર ‘તજ્જાતીય એવાયં ગોપિણ્ડઃ’ इत्यस्मिन् तिर्यक्सामान्योदाहरणे दर्शितेऽपि ‘गोसदृशो गवयः’ इति यत्तत्रैवोदाहरणान्तरं तद् नैयायिककदाग्रहनिग्रहार्थम् । तस्य खलु ‘गोसदृशो गवयः’ इति उपमानमित्यभिमानः । स चायुक्तविधानः । ‘गोविसदृशो महिषः’ इत्यस्य प्रमाणान्तरत्वापत्तेः । अथ गवये ‘गोसदृशो गवयः’ इति विज्ञानं प्रत्यक्ष-फलमपि संज्ञासंज्ञिसंबन्धप्रतिपत्तिरूपे फले प्रमाणान्तराप्रसाध्ये साधकतमत्वात् उपमानतां प्रतिपद्यते; तर्हि महिषे गोविसदृशमहिषोपलक्षणं प्रत्यक्षफलमपि तत्रैव तथाविधे फले साध-कतमत्वात् प्रमाणान्तरमस्तु ।

પ્રત્યભિજ્ઞાનનું ઉદાહરણ—

જેમકે—‘આ ગોપિંડ તેની જાતિનો જ છે.’ ‘ગોના જેવો ગવય-રેઝ છે,’ ‘આ તે જ જિનદત્ત છે’ વગેરે. ૬.

§૧ પ્રત્યભિજ્ઞાનના આ ઉદાહરણસૂત્રમાં ‘આ ગોપિણ્ડ તેની જાતિનો જ છે’ એ પ્રમાણે તિર્થંક સામાન્યનું ઉદાહરણ જણાવેલ હોવા છતાં ‘ગોના જેવો

ગવય છે' એ પ્રમાણે જે બીજું દૃષ્ટાન્ત આપ્યું છે, તે નૈયાયિકોના કદાચદને દૂર કરવા માટે છે એટલે કે 'ગૌના જેવો ગવય છે' એ પ્રકારે સાદૃશ્યને વિષય કરનારું ઉપમાન નામનું પ્રમાણ છે, એવું જે નૈયાયિકને અભિમાન-આચ્છ— છે, તે તેમનું અયોગ્ય વિધાન છે, કારણ કે—'જેસો ગૌથી વિલક્ષણ છે'—એ પ્રમાણે વૈસદૃશ્યને વિષય કરનાર જ્ઞાનને નૈયાયિકે કોઈ બીજા પ્રમાણ તરીકે માનવું પડશે.

નૈયાયિક 'ગવય ગૌના જેવો હોય છે' આમાં ગવયમાં સાદૃશ્યજ્ઞાન પ્રત્યક્ષનું ફલ (કાર્ય) છે, તો પણ સંજ્ઞા અને સંજ્ઞીના સંબંધનું જ્ઞાન—અર્થાત્ 'આ ગવય પદ્ધવાચ્ય છે' એ પ્રકારે ગવય સંજ્ઞાની સંજ્ઞી સાથેની પ્રતીતિમાં અન્ય કોઈ પ્રમાણ નહિ પણ ઉપમાન સાધકતમ છે, માટે તે પૃથક્ પ્રમાણતાને પામે છે.

જૈન—તો પછી એ જ રીતે મહિષમાં ગોવૈસદૃશ્યનું જ્ઞાન પણ પ્રત્યક્ષનું જ ફલ (કાર્ય) છે, તો પણ પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણથી તે પ્રકારનું સંજ્ઞાસંજ્ઞીસંબંધનું જ્ઞાન તો અસાધ્ય હોવાથી તે માટેના સાધકતમ જ્ઞાનને પ્રમાણાન્તર માનવું પડે.

(૧૦) અથ ગવયે इत्यादि परवाक्यम् । संज्ञेति गवयसज्ञा । संज्ञीति गवयपिण्ड । संज्ञा-संज्ञीत्यादि गवे प्रमाणान्तराऽप्रसाध्ये फले साधकतमत्वादिति योगः । तर्हि महिषेत्यादि मुरिवाक्यम् । गोविसदृशमहिषोपलक्षणमिति गोविसदृशमहिषज्ञानम् । तथाविधे फले इति संज्ञासंज्ञिसम्बन्धप्रतिपत्तिरूपे ।

(ટિ૦) તસ્ય खल्वित्यादि ॥ तस्येति नैयायिकस्य । स चेति अभिमानः कर्तुमनु-चिनः । संज्ञासंज्ञीति गवय इति सज्ञा, पिण्डः सज्ञी । प्रमाणान्तरेति प्रत्यक्षव्यतिरिक्त-प्रमाणासाध्ये प्रत्यक्षेणैव साध्ये इत्यर्थः । तद्वैवेति सज्ञासंज्ञिसम्बन्धप्रतिपत्तिरूपे फले । तथाविधे इति प्रमाणान्तरासाध्ये ।

૧૨ ન ચૈતદુપમાનેડન્તર્ભાવિયતું શક્યમ્. ઉપમાનસ્ય સાદૃશ્યવિપયતયા વ્યવસ્થાનાત્, પ્રસ્તુતસ્ય તુ વૈસદૃશ્યવ્યવસાયકત્વાત્ । ન ચ વૈસદૃશ્યાવસાયસ્ય સંજ્ઞા-સંજ્ઞિસંબન્ધપ્રતિપત્તિ-સાધકતમત્વમસિદ્ધમ્ । યતઃ સમહિષમાદેયીમણઢઠે ક્વાપિ વિપિનપ્રદેશેડનચ્છાયાં છાયાયાં રોમન્ધાયમાને નાત્રિકેરદ્વીપવાસી કથિત્ કેનચિપ્રેવિતઃ 'તદ્વિપિનપ્રતિપ્રગોષ્ટાત્ મહિષમા-નય' इति; स च तज्ज्ञं तमेव पृष्टवान् 'कीदृग् महिषः' इति । तेन च 'गोविसदृशो महिषः' इत्युक्ते तद्विपिनगोष्ठं प्राप्त आसातिदेशवाच्यार्थस्मरणसहकारि यमेव गोभ्यो विसदृशं पशुं पश्यति, तमेव महिषशब्दवाच्यतया प्रतिपद्यत इति कः प्रतिविशेषो द्वयोर्गपि सङ्केतप्रति-पत्तौ । तदुक्तम्—

“उपमानं प्रसिद्धार्थ-साधर्म्यात्साध्यसाधनम् ।

तद्वैधर्म्यात्પ્રમાણં किं स्यात् संज्ञिप्रतिपादनम् ?” ॥ ૧ ॥ [લઘી૦ ૩. ૧૯]इति

૧ 'इत्य'—इत्यनन्तर 'वाक्यम्' (પૃ૦ ૧૧)—इत्यन्तः पाठो नास्ति दे । ૨ 'वाक्यम्' सु ।

૬૨- વળી, ‘ગોવિસદ્દશો મહિષઃ’ આ જ્ઞાનનો ઉપમાનમાં સમાવેશ કરી શકશે નહિ, કારણ-કે ઉપમાન સાદૃશ્યને વિષય કરે છે, અને પ્રસ્તુત જ્ઞાન તો વૈસદૃશ્યનું નિશ્ચાયક છે.

વળી, વૈસદૃશ્યનો નિશ્ચય સંજ્ઞાસંજ્ઞિસંબંધજ્ઞાનમાં સાધકતમરૂપે અસિદ્ધ છે, એમ પણ નથી. કારણ કે-કોઈ પુરુષે કોઈ નાલિએરદ્વીપવાસી પુરુષને કોઈ ગાઢછાયાવાળા વનપ્રદેશમાં વાગેળતાં મહિષ-સેંસાઓ અને ગૌના ટોળામાં મોકલ્યો, અને કહ્યું કે ‘જંગલના વાડામાંથી મહિષને લાવો’, તે નાલિએરદ્વીપવાસી પુરુષે મહિષને જાણનાર તે જ પુરુષને પૂછ્યું કે ‘મહિષ કેવો હોય?’ ત્યારે તેણે તેને કહ્યું કે-‘મહિષ ગોથી વિલક્ષણ હોય છે’. આ સાંભળીને તે નાલિએર દ્વીપવાસી પુરુષ પૂર્વોક્ત જંગલના ગાઢ પ્રદેશના વાડામાં ગયો અને ત્યાં તે આ પુરુષના ઉપદેશવાક્યના અર્થના સ્મરણની સહાયથી જે પશુને ગોથી વિલક્ષણ બુદ્ધિ છે, તેને જ મહિષ શબ્દના વાચ્ય તરીકે સ્વીકારે છે. તો આ રીતે ‘ગોવિસદ્દશો મહિષઃ’ અને ‘ગોવિસદ્દશો મહિષઃ’ આ બન્નેથી ઉત્પન્ન થનાર સંકેત જ્ઞાનમાં કયા પ્રકારનો ભેદ પડે છે? અર્થાત્ કંઈ પણ ભેદ નથી, તો પછી સાદૃશ્યને કારણે જો ઉપમાન બુદ્ધિ પ્રમાણ બનાતું હોય તો વૈસદૃશ્યને કારણે બુદ્ધિ પ્રમાણ કેમ ન માનવું? કહ્યું પણ છે કે-

‘જો પ્રસિદ્ધ અર્થના સાધર્મ્ય(સાદૃશ્ય)થી સાધ્ય સિદ્ધ કરનાર સાધન ઉપમાન પ્રમાણ હોય તો-પ્રસિદ્ધ અર્થના વૈધર્મ્ય (વેલક્ષણ્ય)થી સંજ્ઞીનું પ્રતિપાદન કરનાર સાધનને કયું પ્રમાણ માનવું?’

(૫૦) અનઠ્ઠાયામિતિ નિબિઙ્ગાયમ્ । તદ્વિપિનેતિ તત્ત્વ તદ્વિપિનં ચ તત્ત્વા । આપ્તા-નિદેશવાક્યાર્થસ્મરણસહકારીતિ આપ્તાનિદેશવાક્યાર્થસ્મરણં મહઠ્ઠારિ યસ્યાસૌ ।

પ્રસિદ્ધાર્થસાધર્મ્યાદિતિ પ્રસિદ્ધોઽર્થો ગોલક્ષણઃ ।

(૬૦) ન ચૈતદિતિ ‘ગોવિસદ્દશો મહિષઃ’ ઇન્ધેયરૂપ વાક્યમ્ । પ્રસ્તુતસ્યેતિ ‘ગોવિસદ્દશઃ’ ક્ષયાદિવાક્યમ્ । માહેયીતિ ધેનુગમહં । ‘ગૌ સોમ્યેયી માહેયાં માહાસુરભિરજ્જુની’ [અભિધાનચિં ૦ મૂ. ૪. શ્લો. ૩૩૧] ઇત્યભિધાનાત્ તઞ્જ્ઞમિતિ મહિષજ્ઞમ્ । તમેત્તેતિ નિયોગકમેત્ત પુમામ્ । તેનેતિ નિયોગકમેત્ત । તિદ્વિપિનેતિ વનપ્રતિષ્ઠિતગોકુલમ્ । દ્વયોરિતિ ઉપમાનવૈગદૃશ્યયોગઃ ।

ઉપમાનમિત્યાદિ । સાધ્યસાધનમિતિ સંજ્ઞાસંજ્ઞિપ્રતિબંધપ્રતિપત્તિલક્ષણસાધનમ્ । તદ્વૈધર્મ્યાદિતિ સાધ્યવૈધર્મ્યાત્ ।

૬૩ યદા વા ‘યાદગ્ ગૌસ્તાદગ્ મહિષઃ’ इति वाक्याहितसंस्कारः प्रतिपत्ता तुरङ्गं गोविलक्षणमीक्षमाणो मवयसंज्ञासंबन्धप्रतिपेधं विधत्ते, ‘नायं मवयवाग्वाच्यः पिण्डः’ इति; तदा मवयसंज्ञासंबन्धप्रतिपेधकत्वं किमेतत्प्रमाणं स्यात् । तत् एवंविधसंबेदनानां सङ्कलनात्मकतया प्रत्यभिज्ञानतैवोपपद्यते; अन्यथा तु प्रमाणेयत्ता प्रलीयेत । यदैव हि ‘यादग् गौस्तादग् मवयः’ इति तेन शुश्रूवे, तदैव सामान्यतश्चेतसि स्फुरति पिण्डे संबन्धप्रतिपत्तिरभूत्;

યથા 'પૃથુબુધ્નોદરાકારં વૃત્તકણ્ઠં ભાવં કુમ્ભં વિભાવયેઃ' इत्याकर्णनात् कुम्भे, ततः कान्ता-
रविहारिणोऽस्य गवयसाक्षात्कारे प्राक्तनसामान्याकार-सम्बन्धस्मरणे च 'स एष गवयशब्द-
वाच्यः' इति सङ्कलनाज्ञानरूपं प्रत्यभिज्ञानमुन्मज्जति । एवं 'गोविसदृशो महिषः' इत्या-
द्यपि तथारूपत्वात् प्रत्यभिज्ञानमेवेति ।

હું અથવા જ્યારે 'જેવી ગાય હોય છે તેવો ગવય હોય છે' આ વાક્યના સંસ્કારવાળો પુરુષ ગૌથી વિલક્ષણુ ઘોડાને જોઈ 'આ પિંડ ગવય પદનો વાચ્ય નથી' એ રીતે 'ગવય' શબ્દના સંબંધનો નિષેધ કરે છે, ત્યારે ગવય સંજ્ઞાના સંબંધને નિષેધનાર એ જ્ઞાન કયું પ્રમાણુ થશે ? માટે આવા પ્રકારના સમસ્ત જ્ઞાનો સંકલનારૂપ હોવાથી પ્રત્યભિજ્ઞાન રૂપે જ યુક્તિસિદ્ધ છે, અન્યથા પ્રમાણુની સંખ્યાનો કોઈ નિયમ જ નહિ રહે.

પૃથુબુધ્નોદર-(વિસ્તૃત મૂળમાં ગોળ પેટરૂપ) આકારવાળા અને ગોળ કાંઠાવાળા પદાર્થને કુંભ (ઘટ) બાજુએ-એ સાંભળવાથી જેમ તેમાં કુંભશબ્દના સંબંધનું જ્ઞાન થાય છે, તેમ 'ગવય ગૌના જેવો હોય છે'-એ વાક્ય જ્યારે સાંભળ્યું તે જ વખતે તેના ચિત્તમાં સામાન્યાકારે સ્ફુરાયમાન પિંડમાં સંબંધનું જ્ઞાન તો થઈ જાયું હતું. ત્યાર બાદ વનમાં ફરતાં તે પુરુષને જ્યારે ગવયનો સાક્ષાત્કાર થાય છે, ત્યારે પૂર્વે અનુભવેલ સામાન્યાકાર સાથેના ગવય શબ્દના સંબંધનું સ્મરણ થવાથી 'આ તે ગવયશબ્દનો વાચ્ય છે'-એ પ્રમાણુ સંકલનારૂપ પ્રત્યભિજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે. એ જ પ્રમાણુ-'ગૌથી વિલક્ષણુ ભેંસો છે' વિગેરે બાબતમાં પણ ઉપર મુજબ સંકલનાત્મક જ્ઞાન ઉત્પન્ન થતું હોવાથી તે પણ પ્રત્યભિજ્ઞાન જ છે.

(૫૦) तद्वैवेति श्रवणानन्तरम् । सम्बन्धप्रतिपत्तिरिति वाच्यवाचकलक्षणसम्बन्ध-
परिगमः । प्राक्तनसामान्याकार-सम्बन्धस्मरणे इति प्राक्तनस्य सामान्याकारस्य सम्ब-
न्धस्य च स्मरणे यति ।

(દિ૮) अन्यथेति सकलरूपप्रत्यभिज्ञाननाऽनर्हीकारे । यदैव हीन्यादि । तेनेति प्रमात्रा ।
अस्येति प्रमातुः । तथारूपत्वादिनि सकलनाज्ञानरूपत्वात् ।

૧૪ મીમાંસકોડિપિ 'અનેન સદૃશઃ સ ગૌઃ' इत्यनधिगतं गवि सादृश्यमवश्यदुपमानं
प्रमाणमाचक्षाणो 'अनेन महिषेण विसदृशः स गौः' इत्यनधिगतमह्रिषवैसदृश्यव्यवसाय-
कस्य प्रमाणान्तरताप्रसङ्गेन पराकरणांयः । सादृश्याभावो वैसदृश्यमित्यभावप्रमाणपरिच्छे-
धमेवैतदिति चेत् ; वैसदृश्याभावः सादृश्यमितीदमपि तत्परिच्छेधमेव किं न स्यात् ? यदि
वैसदृश्याभावः सादृश्यं स्यात्, 'स गौः सदृशो गवयेन' इति विधिमुखेन नोल्लिखेदिति
चेत् ; तदितरत्रापि तुल्यम् ।

૧ સ્યાત્, ગોસદૃશો ગવય इति-इति पञ्चिकानिर्दिष्टं पाठान्तरमत्र ।

૬૪. ‘આના જેવો તે ગૌ છે’ એ પ્રમાણે ગૌમાં પૂર્વે અજ્ઞાત સાદૃશ્યના યોગક પ્રમાણને ઉપમાન પ્રમાણ કહેનાર મીમાંસકને પણ ‘આ મહિષથી તે ગૌ વિલક્ષણ છે’ આ પ્રકારે ગૌમાં પૂર્વે અજ્ઞાત વૈસદૃશ્યના યોગકને અન્ય પ્રમાણ માનવાને પ્રસંગ આવતો હોવાથી તે પણ ખડન કરવા યોગ્ય છે.

મીમાંસક—સાદૃશ્યનો અભાવ એ જ વૈસદૃશ્ય છે, માટે તે તો અભાવ પ્રમાણથી જ જ્ઞાત થશે, અર્થાત્ ‘તેનું’ જ્ઞાન કરવા અન્ય પ્રમાણની કંઈ આવશ્યકતા નથી.

જૈન - તો પછી વૈસદૃશ્યાભાવ એ જ સાદૃશ્ય છે, તો તે સાદૃશ્ય પણ અભાવ પ્રમાણથી જ્ઞાત કેમ નહિ થાય ?

મીમાંસક—જો વૈસદૃશ્યાભાવ એ જ સાદૃશ્ય હોત તો—‘તે ગૌ ગવયની સમાન છે’—એમ વિધિમુખે શબ્દ પ્રયોગ થાત નહિ.

જૈન—આ વસ્તુ વૈસદૃશ્યમાં પણ તુલ્ય છે, અર્થાત્ તે અભાવ રૂપ હોત તો ‘તે ગૌ મહિષથી વિલક્ષણ છે’—એ પ્રમાણે વિધિમુખે શબ્દ પ્રયોગ થાત નહિ.

(૫૦) અનધિગતમિતિ અનધિગતાર્થાધિગન્તુ પ્રમાણમિત્યાશયાન્ । અવસ્યયિતિ નિશ્ચિન્વન્ । તત્પરિચ્છેદમિતિ અભાવપ્રમાણપરિચ્છેદયમ્ । સ ગૌઃ સદૃશો ગવયેનેતિ મૂલપાઠ । ગોસદૃશો ગવય इति पाठान्तरम् । વિધિમુખેનેતિ કિન્તુ ‘સ ગૌરનેન વિસદૃશો ન’ इति प्रतिषेधमुखेनेति पराशयः । તદિતરશ્ચાપિ તુલ્યમિતિ સાદૃશ્યામાત્રો વૈસદૃશ્યમિતિ પક્ષેડપિ કથ વિધિમુખેન પ્રત્યયઃ । ‘ઇહાપિ અનેન [ન] સદૃશ સ ગૌરિતિ પ્રતિષેધમુખેનૈવ । અથ ચ વિધિમુખેનાપિ પ્રત્યયો દૃશ્યતે યથા અનેન મહિષેણ વિસદૃશઃ સ ગૌરિત્યર્થઃ ।

(ટિ.) મીમાંસકોડપીત્યાદિ અવસ્યયિતિ નિશ્ચિન્વન્ । વ્યવસાયકસ્યેતિ જ્ઞાનસ્ય । તત્પરિચ્છેદેતિ અભાવપ્રમાણજ્ઞેયમેવ ।

૬૫ ‘સ ઇવાયં જિનદત્તઃ’ इति तूर्ध्वतासामान्योदाहरणम् । આદિશબ્દાત્ ‘સ ઇવાયં વહિરનુમીયતે મયા,’ ‘સ ઇવાનેનાપ્યર્થઃ કથ્યતે’ इत्यादि स्मरणसचिबानुमानाऽऽगमादिजन्यम्; तस्माद् दीर्घम् इत्थम् अणु महद् नेदीयो दवीयो वेदम्, दूरादयं तिग्मस्तनून्पात्, सुरभीर्दं चन्दनमित्यादि च सङ्कलनमात्रोदाहरणं मन्तव्यम् ।

૬૫ ‘આ તે જ જિનદત્ત છે’—આ દષ્ટાન્ત ઊર્ધ્વતાસામાન્યનું છે.

સૂત્રમાં કહેલ ‘આદિ’ શબ્દથી સૂચિત પ્રત્યક્ષિજ્ઞાનનાં અન્ય ઉદાહરણો આ પ્રમાણે છે—‘આ તે જ અગ્નિ છે જેનું હું’ અનુમાન કરું છું’ આ સ્મરણ અને અનુમાનજન્ય પ્રત્યક્ષિજ્ઞાન છે. ‘આ પણ તે જ અર્થ કહે છે’—આ સ્મરણ અને આગમજન્ય પ્રત્યક્ષિજ્ઞાનનું દષ્ટાન્ત છે. આ બન્નેમાં વિષય ઊર્ધ્વતા સામાન્ય જ છે. ‘આ તેનાથી લાંબુ છે,’ ‘આ તેનાથી ટૂંકું છે,’ ‘આ તેનાથી હલકું છે,’ ‘આ તેનાથી ભારે છે,’ ‘આ તેનાથી નજીક છે,’ ‘આ તેનાથી દૂર છે,’ ‘દૂરથી પણ આ અગ્નિ તેજ છે,’ ‘આ ચન્દન સુરભિ છે’ આ સઘળાં ઉદાહરણો કેવળ સંકલનરૂપ પ્રત્યક્ષિજ્ઞાનનાં બાહ્યવાં.

(૫૦) તિમ્મસ્તનૂનપાવિત્તિ, સુરમીદં ચન્દનમિતિ તિમ્મત્વ સુરમિત્વ ચાડનુભૂય-
માનત્વાત્ સ્મૃતિવિષયમ્ ।

§૬ અથ કથં પ્રત્યભિજ્ઞાપ્રામાણ્યમશક્યન્તઃ શક્યાઃ શક્યાઃ શમયિતુમ્ । તે હિ
પ્રાહુઃ—દલિતકરુહશિરોરુહશિખરાદિવત્ સર્વત્ર ભ્રાન્તૈવેયમિતિ । અહો ! તર્કતર્કણકા-
ર્કશ્યમમીધામ્ । एवं हि विहायस्तत्रावलम्बमानमृगाङ्गमण्डलयुगलावलोकप्रत्यक्षवत् सकल-
मपि प्रत्यक्षं भ्रान्तिमत् किं न भवेत् ?

§૭ અથ લક્ષણયુકે બાધાસમ્ભવે તલ્લક્ષણમેવ દૂષિતં ભવતિ । સંકલનં હિ પ્રત્યભિ-
જ્ઞાનચિહ્નમ્ । તદ્યુક્તમપિ ચ કરુહાદૌ પ્રત્યભિજ્ઞાનમવાધ્યતેતિ તલ્લક્ષણમેવ બાધિનમ્ । પ્રત્ય-
ક્ષે તુ યત્ર બાધા, ન તત્ર તલ્લક્ષણમક્ષૂણમ્, ક્ષણદાપ્રિયદ્વયાવગ્રોકનાયામભ્રાન્તત્વામાવાત ।
યત્ર તુ તદક્ષૂણં ન તત્ર બાધા, સ્તમ્ભાદિપ્રત્યક્ષવદિતિ ચેત્ । નૈવમ્ । ન સ્વલુ સંકલ-
નમાત્રમેવ પ્રત્યભિજ્ઞાપ્રમાણલક્ષણમાચક્ષમે, કિન્તુ સ્વપરવ્યવસાયિજ્ઞાનત્વરૂપપ્રમાણસામા-
ન્યલક્ષણસદ્ભાવે સતિ યત્સંકલનમ્ । ન ચ કરુહાદિવેદને તદસ્તિ, વિશિષ્ટમ્ય વિપર્ય-
યશ્યસ્યાવસાયસ્યામાવાદિતિ કથં લક્ષણયુકેડસ્મિન્નપિ બાધરોધઃ સ્યાત્ ?

§૬. શંકા—પ્રત્યભિજ્ઞાનનાં પ્રામાણ્યને સહન નહિ કરનારા શાક્યો-બૌદ્ધો-ને
કઈ રીતે શાંત કરશે ? કારણ કે તેઓ કહે જ કે—પ્રત્યભિજ્ઞા તો સર્વત્ર ભ્રાન્ત
જ છે. કારણ કે કાપી નાંખ્યા પછી ફરીથી વધેલ નખ અને વાળ વિષે ‘આ તે જ
નખ છે’, ‘આ તેજ વાળ છે’, આ પ્રકારની પ્રત્યભિજ્ઞાની જેમ સર્વત્ર પ્રત્યભિજ્ઞા
ભ્રાન્તિરૂપ જ છે.

સમાધાન—અહો ! આશ્ચર્યની વાત છે, કે આ બૌદ્ધાની તર્કતર્કણા-(પદાર્થ
વિચારણા)માં કેવી કર્કશતા છે ? કારણ કે—એકાદ પ્રત્યભિજ્ઞા ભ્રાન્ત હોય એટલે
બધી પ્રત્યભિજ્ઞાને ભ્રાન્ત માનવામાં આવે તો પછી આકાશમાં બે ચન્દ્રને વિષય
કરનાર ભ્રાન્ત પ્રત્યક્ષની જેમ બધા જ પ્રત્યક્ષા કેમ ભ્રાન્ત સિદ્ધ નહિ થાય ?

§૭. બૌદ્ધ—લક્ષણ યુક્ત પદાર્થમાં બાધા હોય તો તે લક્ષણ જ દૂષિત થાય
છે, એવો નિયમ છે. અને ‘સંકલન’ એ પ્રત્યભિજ્ઞાનનું લક્ષણ છે, અને તે લક્ષણથી
યુક્ત પ્રત્યભિજ્ઞાન નખ. કેશ વગેરેમાં બાધિત થાય છે, માટે પ્રત્યભિજ્ઞાનનું
લક્ષણ જ બાધિત છે. પરન્તુ પ્રત્યક્ષમાં તો-જ્યાં બાધા છે ત્યાં પ્રત્યક્ષનું લક્ષણ
જ ઘટતું નથી કારણ કે—બે ચન્દ્રના દર્શનરૂપ પ્રત્યક્ષ અભ્રાન્ત નથી પણ ભ્રાન્ત
છે. જ્યાં લક્ષણ ઘટે છે ત્યાં બાધા હોતી જ નથી. જેમ કે—સ્તમ્ભાદિપ્રત્યક્ષમાં
લક્ષણ ઘટી શકે છે, માટે બાધ પણ નથી.

જૈન—તમારું એ કથન ઉચિત નથી, કારણ કે—અમે કેવળ ‘સંકલન’ને જ
પ્રત્યભિજ્ઞા પ્રમાણનું લક્ષણ કહેતા નથી, પરન્તુ સ્વપરવ્યવસાયિજ્ઞાનરૂપ પ્રમાણના
સામાન્ય લક્ષણ સહિત બે સંકલન છે, તેને અમે પ્રત્યભિજ્ઞાપ્રમાણનું લક્ષણ કહીએ

छीये. अने ते लक्षणे पूर्वोक्त नभकेशादिना संकलनभां घटतुं नथी. कारणु के त्यां विशिष्ट-अर्थात् विपर्यासरहित अवसाय-निश्चय नथी पणु अन्यत्र तो व्यवसाय छे तेथी लक्षणे युक्त प्रत्यभिज्ञान प्रमाणभां पाछ कछ रीते सिद्ध थये ?

(१०) अशक्यन्त इति असम्भ्यन्तः । अहो तर्केति दुरिवाक्यम् । तर्कणेति ऊह-
स्याख्या ।

अथ लक्षणयुक्तेत्यादि यादृशं लक्षणमुक्तं तल्लक्षणयुक्तः पदार्थो दृश्यते । अथ च व्यभिचरति बाध्यते । नतो विज्ञायते तल्लक्षणं साधु न भवति । बाधासम्भवे इति बाधासम्भवे सति प्रकृते योजयति संकलनं हीत्यादिना । तद्युक्तमिति सकलनयुक्तम् । कर-
रुहादौ संकलनयुक्तमपि प्रत्यभिज्ञानमवाध्यतेति यागः । अक्षूणामिति पुरः 'किमिति'
इत्यवगाहार्थम् । किन्तु स्वपरेति गये स्वपरव्यवसायि ज्ञानस्वरूपं यत् प्रमाणस्य सामान्यलक्षण-
तस्य सद्भावस्तस्मिन् । सामान्यग्रहणे हि विशेषग्रहणं मूलम् । लक्षणयुक्ते इति स्वपरव्य-
वसायिलक्षणयुक्ते ।

(दि०) अथ कथमित्यादि । अशक्यन्त इति असहमानाः । ते हीति सौगताः ।
इयमिति प्रत्यभिज्ञा यथा लूना लूनाः कररुहा. पुन. पुन प्ररोहन्त 'त एवामी' इति प्रत्यभिज्ञानम्,
तदलीकम्, नवनवोत्पादान् । अमीयामिति शाक्यानाम् ।

अथ लक्षणेति तस्मिन् प्रत्यभिज्ञाने । तल्लक्षणमिति प्रत्यभिज्ञानलक्षणम् ।

तद्युक्तमिति सकलतल्लक्षणचिह्नयुक्तम् । तल्लक्षणमिति प्रत्यक्षलक्षणम् । क्षणवाप्रि-
येति निशाकर । तदिति प्रमाणलक्षणम् । किन्तु स्वपरेत्यादि । तदिति स्वपरव्यव-
सायिज्ञानस्वरूपप्रमाणसामान्यलक्षणम् । विपर्ययेति विपर्ययरहितस्य । अवसायस्येति ज्ञानस्य ।
अस्मिन्नपीति प्रत्यभिज्ञानेऽपि ।

॥८ क्षणभङ्गगुरुत्वाद्वावानामैक्यगृहीतिभ्रान्तिर्नवेति चेत् । अत्र तावत् क्षणभङ्गभङ्ग
एवाभङ्गगुरुमुत्तरम् । अस्तु वा क्षणभङ्गस्तथापि नेयतैव निःशेषप्रत्यभिज्ञाप्रामाण्यमुत्पुं-
सयितुं शक्यम् । तथाहि-पदार्थेषु किमैक्यगृहीतिभ्रान्तिनिमित्तमिष्यते ? अपरापरोत्पादु-
कक्षणाणां सादृश्यमिति चेत् । तत् किं सादृश्यमस्ति किञ्चित् ? तथा चेत् । क्वचित् 'तेन
सादृशोऽयम्' इति प्रत्यभिज्ञा भगवती भजतामभीलुका तर्हि प्रामाण्यम् । नास्त्येव
सादृश्यम्, विलक्षणत्वात् स्वलक्षणानामिति चेत् । इदानीमपि क पलायसे ? एवं तर्हि
'तस्माद् विलक्षणोऽयम्' इति प्रत्यभिज्ञा प्रामाण्यमास्ति-नुवीत ।

वैलक्षण्यमपि नास्ति, परमाणुप्रचयमात्रत्वात् समस्तवस्तुनामिति चेत् । नन्वेवमपि
'तस्मादयं महान्, अल्पो वा प्रचयः' इत्यादिप्रत्यभिज्ञा भवतु प्रामाण्यशोभाभारभागिनी ।
प्रचयोऽपि न कश्चित्, नीलपीतादिपरमाणूनामेव तात्त्विकत्वादिति चेत् । अहो ! उत्तम-
र्णाकीर्णदुर्गताधमर्ण इवायं स्वयं तत्तदुक्तमपलप्यापलप्य निनङ्क्षुर्भिक्षुः ।

૬૮. બૌદ્ધ—પણ બધા પદાર્થો ક્ષણભંગુર (ક્ષણમાં નાશ પામવાના સ્વભાવવાળા) છે, માટે તેમાં એકચતુર જ્ઞાન તો બ્રાન્તિરૂપ જ છે.

જૈન—આ બાબતમાં ક્ષણભંગવાદનો ભંગ એ જ અભંગ ઉત્તર છે અને ક્ષણભંગવાદ ભલે હોય તો પણ—એટલા માત્રથી બધાં જ પ્રત્યભિજ્ઞાનોનાં પ્રામાણ્યને ખંડિત કરવું શક્ય નથી. કારણ કે—એમ પૂછીએ છીએ કે પદાર્થમાં જે એકતાનું બ્રાન્તજ્ઞાન થાય છે, તેમાં કયું કારણ છે ?

બૌદ્ધ—એક પછી એક, એમ ક્રમપૂર્વક ઉત્પન્ન થનાર ક્ષણો(પદાર્થો)નું સાદૃશ્ય એ બ્રાન્તિજનક છે.

જૈન—તો શું સાદૃશ્ય એ કોઈ પદાર્થ છે ? જો સાદૃશ્ય પણ કોઈ એક પદાર્થ હોય તો કયાંઈક ‘આ તેની સદૃશ છે’ એવી ભગવતી પ્રત્યભિજ્ઞા નિર્ભય-પણે પ્રમાણુ સિદ્ધ થઈ જશે.

બૌદ્ધ—સ્વલક્ષણરૂપ બધા પદાર્થો વિલક્ષણરૂપ હોવાથી ‘સાદૃશ્ય’ નામનો કોઈ પદાર્થ છે જ નહિ.

જૈન—સાદૃશ્ય ભલે ન હોય આમ છતાં તમારો છૂટકારો નથી કારણકે ‘આ તેનાથી વિલક્ષણ છે’—આ પ્રકારનું પ્રત્યભિજ્ઞાન તો પ્રમાણરૂપ માનવું જ પડશે.

બૌદ્ધ—‘વિલક્ષણતા’ પણ કોઈ સ્વતંત્ર પદાર્થ નથી, કારણ કે - સમસ્ત વસ્તુ પરમાણુના પુંજ (સમૂહ) રૂપ છે.

જૈન—જો એમ હોય તો પણ ‘આ પ્રચય(સમૂહ) તેનાથી મોટો છે’, અથવા ‘તેનાથી નાનો છે’—ઇત્યાદિ આકારની પ્રત્યભિજ્ઞા તો પ્રામાણ્યરૂપ શોભાને વહન કરશે જ.

બૌદ્ધ—નીલપીતાદિ પરમાણુઓ જ તાત્ત્વિક પદાર્થ હોવાથી તેમનો ‘પ્રચય’ (‘પુંજ’) કોઈ સ્વતંત્ર પદાર્થ નથી.

જૈન આશ્ચર્યની વાત છે કે—એમ દેવાદાર પુરુષ વાયદા કરી કરીને લેણદાર સાહુકારથી નાસતો ભાગતો ફરે છે, તેમ આ બૌદ્ધ ભિક્ષુક પણ પોતે કહેલ પદાર્થનો વારંવાર અપલાપ કરીને છટકવા ચાહે છે.

(૫૦) અત્ર તાવદ્વિતિ ગચે હ્યતૈવેનિ ક્ષણમગ્નન । નિઃશેષપ્રત્યભિજ્ઞાપ્રામાણ્યમિત્યાદિ એતાવતૈવ પ્રત્યભિજ્ઞા પ્રમાણ નાસ્તીતિ ન વક્તવ્યમ્ । તત્ કિં સાદૃશ્યમિતિ સૂરિવાક્યમ્ । તથા ચેદ્વિતિ અગ્નિ ચેત્ । તેન્નેતિ પૂર્વક્ષણેન । સદૃશોઽયમિતિ ઉત્તરક્ષણઃ । નાસ્ત્યેવેતિ બૌદ્ધવાક્યમ્ । હદાનીમપીતિ સૂરિવાક્યમ્ । તસ્માદ્વિલક્ષણોઽયમિતિ અન્યાપેક્ષવા હિ વૈલક્ષણ્યમ્ । વૈલક્ષણ્યમપીતિ શાક્યવાક્યમ્ । નન્વેવમપીતિ સૂરિવાક્યમ્ । તસ્માદ્વિતિ સ્મરણોલ્લેખઃ ।

(ટિ૦) અત્ર તાવદ્વિત્યાદિ । તાવદન્યેષુ શાસ્ત્રેષુ । અગ્નૈવ વા ક્ષણમગ્નનિરાસઃ પ્રરૂપિતઃ । પ્રસજ્ઞા-યાતમત્રાપિ હેશતઃ પ્રરૂપયે । ક્ષણમગ્નુર પદાર્થઃ અર્થક્રિયાકારી અકિંચિત્કરો વા ? તત્રોત્તરપક્ષોઽસત્કલ્પઃ.

ગગનામ્બોરુહાદિવત્તસ્યા ડસસ્વાપતે । અથાર્થક્રિયાકારી—સ સન્ અસન્ વા કાર્યં કુર્યાત્ । ઉદીચીન-
સ્તાવદ્દી(લી)નઃ વાન્ધ્યેયવત્તસ્ય પ્રમાણવન્ધ્યત્વાન્ । પ્રાચીનઃ પ્રમાણમુદ્રાહીનઃ । યતઃ સઃ ક્ષણભરુરોડર્થઃ
સ્વોત્પત્તિક્ષણે, પૂર્વ, પશ્ચાદ્વા કાર્યવ્યાપારપરાયણઃ સંપ્રયતે । આદ્યકલ્પના અલ્પીયસી તદાનીમુત્પત્તિવ્યવ્રતયા
તસ્ય પરબ્યાપારપરાહુમુખત્વાન્ । દ્વિતીયસ્વશ્રદ્ધેયઃ । અનુદ્ગતસ્ય પાદપસ્ય ચ્છાયા ગ્રીષ્મે માસિ સ્વરતર-
દિનકરતાપોષનસપથિકજનશરીરસતાપા ડપહારમાતન્વાના પ્રતીયેત । ન ચ પ્રતીતિસ્તથા ક્વાપિ પ્રથતે ।
તૃતીયવિકલ્પઃ સ્વલ્પઃ, અસ્તમિતે ડપિ મરીચિમાલિનિ ભગવતિ તન્મરીચયો ડન્ધકારમપસારયન્ત્યેવ
મૃનસ્યાપિ વચ્ચનવૈચિત્ર્યોત્પત્તિર્ભવેત્ । એવમનલ્પકલ્પાન્તે ડપિ ન કલ્પતે । તતો ભાવાનાં ક્ષણિકલ્પ ભાવ-
રૂપતાં ભક્ષમાનં ભાવયતાં પ્રતિભાવતાં ભવતાં ન ભદ્રાવિર્ભાવો ભાવી, જિનમતાભિમતસ્ય તાત્ત્વિકસ્ય
નિત્યાનિત્યસ્યૈવ ભાવસ્ય ભાવાન્ ।

તથાપિ નેત્યાદિ । હ્યતૈવેતિ ક્ષણિકલ્પેનૈવ । તથા ચેદિતિ સાદૃશ્યમસ્તિ । તસ્મા-
દિતિ ગવયાદઃ । અયમિતિ મહિષાદિ । પરમાણિર્વાતિ સમસ્તવસ્તૂનિ પરમાણુપ્રચયરૂપાણિ ।
વિશ્વ વિશ્વ પરમાણુમયમિતિ સ્તોગનાઃ । અતસ્તદ્વિલક્ષણ કિમપિ નાસ્તિ । તસ્માદિતિ પૂર્વદષ્ટ-
પ્રવચ્ચાન્ ઉત્તમર્ણેતિ ઋણપ્રાહુકેનાકીર્ણો ધૃતો દુર્ગતો નિઃસ્વો નિર્દ્રવ્યો ડધ્મર્ણ ઋણદાતા સ ૬૪ ।
અયમિતિ મિથુ ગોમતઃ । તત્તદુક્તમિતિ અપરાપરાત્યાદકેત્યાદિકમ્ । નિનદુશ્ચુરિતિ
નહાદુમિચ્છદુઃ ।

૧૭ યદિ હિ સાદૃશ્યાદિકં ન કિશ્ચિદસ્તિ, કથં તર્હિ ત્વયૈવ ઉત્તરીચકે ? વિકલ્પો-
પ્રેક્ષાલક્ષ્યમસ્તિ, ન તુ બાહ્યં પ્રાદ્યમિતિ ચેત્ । નીલપીતાદિવિશેષો ડપિ તથૈવાસ્તુ । બહિ-
સ્તદ્ભાવે કથં નૈયત્યેન વિકલ્પોન્મેષ્વ इति ચેત્ । સાદૃશ્યાદૌ કથમ્ ? વાસનાતશ્ચેત્ ।
અન્યત્રાપિ તત્ એવાસ્તુ । વાસનાયા અપિ નૈયત્યેન ઉદ્બોધકં કિશ્ચિત્ બહિરેષ્યમિતિ
ચેત્ । કો નામાત્ર પરિપન્થી / કિન્તુ સાદૃશ્યાદિકમપિ સ્વીકુરુ । તતો નીલપીતાદિવિ-
શેષો વા બહિસ્ત્યયતામ્, સાદૃશ્યાદિકમપિ વા મન્યતામ્ । નાન્યથા પ્રમાણમુદ્રા મૃષ્યતે ।
સિદ્ધે ચૈવં સાદૃશ્યાદૌ યત્ર પૂર્વાકારંગ સંકલનમ્, તત્ર પ્રત્યભિજ્ઞા પ્રમાણમ્ । અન્યત્ર તુ
પ્રત્યક્ષમેવ । મા મૂદ વા બહિઃ સાદૃશ્યાદિ, તથાપ્યનુમાનવત્ પ્રમાણમેવેયમ્ । ન હ્યનુમા-
નપરિચ્છેદમપિ અગ્નિત્વાદિસામાન્યં બહિરસ્તિ તથાપિ યથા પ્રણાલિકયા તદ્વિકલ્પસ્યા-
ગ્ન્યાદિસ્વલક્ષણે પ્રતિબંધાત્ તત્ પ્રમાણમ્, એવં સાદૃશ્યાદેરસત્ત્વે ડપિ સદૃશાદિસ્વલક્ષણે
તદ્વિકલ્પસ્ય પ્રતિબંધાત્ કિં નેયમપિ તપસ્વિની તથા સ્યાત્ ?

જૈન—એ સાદૃશ્યાદિ પદાર્થ છે નહિ તો તેને માનીને ઉત્તર કેમ દીધો ?

બૌદ્ધ—સાદૃશ્યાદિ કલ્પનાથી આરોપિત પદાર્થ છે, પરંતુ બાહ્ય આહારૂપે
નથી. અર્થાત્ તે કેવળ કાલ્પનિક છે.

જૈન—તો નીલપીતાદિરૂપ સ્વલક્ષણો—વિશેષોને પણ તેવા જ—કાલ્પનિક માનો.

બૌદ્ધ—નીલપીતાદિરૂપ બાહ્ય પદાર્થ ન હોય તો—નિયતરૂપે ભેદનો ઉલ્લેખ
કઈ રીતે થઈ શકે ? અર્થાત્ ‘આ નીલ છે’ ‘આ પીત છે’ એવો ભેદ બાહ્ય વિના
કેમ થાય ?

જૈન--તો-સાદૃશ્યાદિ પણ નો બાહ્ય ન હોય તો તેમાં નિયત વિકલ્પનો પ્રયોગ કઈ રીતે થશે ? અર્થાત્ 'આ સાદૃશ્ય છે' એવો વિકલ્પ કઈ રીતે થશે ?

બૌદ્ધ--સાદૃશ્યાદિકમાં નિયત વિકલ્પનો પ્રયોગ વાસનાથી થઈ જશે.

જૈન--તો પછી નીલપીતાદિવિશેષમાં પણ નિયત વિકલ્પનો પ્રયોગ વાસનાથી જ થાય તેમાં શું વાંધો ?

બૌદ્ધ--વાસનામાં પણ નિયત વિકલ્પના ઉદ્ભવેત્થક તરીકે કોઈ પદાર્થને કારણે માનવું જોઈએ જ

જૈન--એ વાતાનો કોણ વિરોધી છે ? અર્થાત્ એમાં અમને કાંઈ વિરોધ નથી, પરંતુ સાદૃશ્યાદિકને પણ બાહ્યરૂપે માનો. એટલે કે-કાં તો નીલ પીતાદિ-વિશેષોને જ બાહ્ય તાત્ત્વિક પદાર્થ તરીકે ન માનો, અથવા સાદૃશ્યાદિકને પણ બાહ્ય પદાર્થ તરીકે સ્વીકારે, આ બન્ને વાતમાંથી એકેનો સ્વીકાર નહિ કરે તો તમે પ્રામાણિક કહેવાશો નહિ

અને એ રીતે સાદૃશ્યાદિ સિદ્ધ થઈ જવાથી જે સ્થળે પૂર્વાકારની સાથે સંકલન છે, ત્યાં પ્રત્યક્ષજ્ઞાનરૂપ પ્રમાણ છે. પણ જ્યાં પૂર્વાકાર સાથે વર્તમાનનું સંકલન નથી ત્યાં તો પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ જ છે, એમ સમજવું. અથવા, સાદૃશ્યાદિક રૂપ પદાર્થ ભલે બાહ્યરૂપે ન હોય તો પણ અનુમાન પ્રમાણની જેમ આ પ્રત્યક્ષજ્ઞાન પ્રમાણ તો છે જ તમારા મને અનુમાનનો વિષય 'અગ્નિ-ત્વાદિરૂપ સામાન્ય' એ કંઈ બાહ્ય પદાર્થ નથી છતાં પણ અગ્નિ વિકલ્પનો સંબંધ પરંપરાથી અગ્નિસ્વલક્ષણ (બાહ્ય અગ્નિવિશેષ) સાથે છે તેથી અનુમાન પ્રમાણ બને છે એ જ પ્રકારે સાદૃશ્યાદિ સામાન્ય પણ અસત હોવા છતાં તેના વિકલ્પનો સંબંધ સદૃશ એવા સ્વલક્ષણ સાથે છે જ તો એ ગરીબ બિચારી પ્રત્યક્ષજ્ઞાન પણ પ્રમાણરૂપ કેમ નહિ થાય ?

(૫૦) ઉત્તરીચ્છકરિતિ પર્વમ્ । વિકલ્પોત્પ્રેક્ષેત્યાદિ પર । લક્ષ્યમિતિ ગોચરમ્યાત્યા । નીલપીતાદીતિ મૂરિ । વદ્દિગિત્યાદિ પર । તદ્ભાવેતિ નીલાયમાને । નૈયત્યેનેતિ 'હદ નીલમ્' 'હદ પીતમ્' ક્યાદિના । સાદૃશ્યાદાવિત્યાદિ મૂરિ । વાસ્મનાત્તિ પર । વાસનાત્તિ વિકલ્પવાસનાત્ । અન્યત્રાડીતિ મૂરિ । અન્યત્રાપીતિ સાદૃશ્યાદી । તત્ત્વતિ વાસનાત્ । વાસનાયા અપીત્યાદિ પર । કો નામેતિ મૂરિ । સ્વીકૃત્તિ હે શાક્ય । તત્તો નીલેત્યાદિના ડાસંહાર । મૃષ્ટતેતિ સહન । પ્રણાલિકર્યેતિ પ્રવાહેણ । તથા હિ નાર્થ વિના તાદાત્મ્યત્વપતિત્ત્વમ્બન્વપ્રતિવદ્ભિન્નસદ્ભાવ, ન તદ્ભિન્ન તદ્વિષય જ્ઞાનમ્, ન તજ્ઞાનમન્તરં પ્રાગવચરિતગમ્યઅમ્ભરણમ્, તદસ્મરણે નાનુમાનમિત્યર્થાવ્યમિચારિત્વાદ્ 'પ્રાન્તમપિ [અનુમાન] પ્રમાણમિતિ સૌગતાયય । તદ્વિકલ્પસ્યેતિ અગ્નિનામાન્યસ્ય । પ્રતિવન્ધાદિતિ પર્વવમાનાન્ । તથા સ્યાદિતિ પ્રમાણ સ્યાન્ ।

(ટિ.) યદ્દિ હિ સાદૃશ્યાદિકમિત્યાદિ । વાહ્યમિતિ ષટ્પટકચક્રકાદિ । ગ્રાહ્યમિતિ પ્રવ્યક્ષેણ માત્રાદ્ યદ્દોત્તૃન્ ન શક્યતે કિન્તુ વિકલ્પેણૈવ તત્, જ્ઞાયતે । તથૈવેતિ વિકલ્પોપેક્ષિત એવ ।

૧ અત્ર કેનાપિ અપ્રાન્તમિતિ સંશોધિત કપરતૌ । તન્ન યુક્તમ્ ।

બહિસ્તદ્ભાવે' इति नालपीतादिविशेषाऽभावे । विशेष एव बहिस्तावन्नास्ति । अन्यत्रापीति नालपीतादिविशेषेऽपि । तत एवेति वासनात एव । उद्बोधकमिति निश्चयोत्पादकं ज्ञापकम् । किञ्चिदिति प्रमाणम् । बहिरिति षट्पटादिभावरार्णा । त्यज्यतामिति विशेषान् [अ]वहीरूपान् मन्यध्वमित्यर्थः । अन्यथेति विशेषाणामन्तरूपे सादृश्याद्यनदुर्गाकारे । प्रमाणमुद्रा कर्त्री । सिद्धे चैवमित्यादि । इयमिति प्रत्यभिज्ञा । तद्विकल्पस्येति अग्निन्वादिग्रामान्यविकल्पस्य । तदिति अनुमानम् । प्रणालिकयम्—तथाहि—नाथ विना तादात्म्यननुपपत्तिरूपसम्बन्धप्रतिबद्ध-लिङ्गसद्भावः, न तद्विना तद्विषय ज्ञानम्, न तज्ज्ञानमन्तरेण प्रागवधारितसम्बन्धस्मरणम्, न तस्मरणे नानुमानमिति अर्थाव्यभिचारित्वात् श्रान्तमप्यनुमान प्रमाणमिति सौगताशयः । तद्विकल्पस्येति प्रत्यभिज्ञानविकल्पस्य । इयमपीति प्रत्यभिज्ञापि । तथेति प्रमाणम् ।

§ ૧૦ અથ 'અયમનેન સદશ.' इति प्रत्यभिज्ञा, प्रत्यक्षं वा / कचित् किञ्चिदिति ब्रूमः । अनुभूततया परोक्षमप्येकं साक्षादिवाध्यवस्यतः पश्यतश्चापरं प्रत्यभिज्ञैवेयम् । भवति च परोक्षस्यापि साक्षादिवाऽध्यवसाये प्रत्यक्षसर्वनाम्ना परामर्शः 'एषोऽग्निरनुमीयते' 'अयमस्य वाक्यस्यार्थः' इति । उभयं तु प्रत्यक्षेण लक्ष्यतः प्रत्यक्षमेवैतदिति ॥ ૧॥

§ ૧૦ બૌદ્ધ—'આ આના સરખો છે'—આ જ્ઞાન પ્રત્યભિજ્ઞા છે કે પ્રત્યક્ષ ?

જૈન—કોઈ સ્થળે પ્રત્યભિજ્ઞાસ્વરૂપ છે, તો કોઈ સ્થળે પ્રત્યક્ષરૂપ છે. પૂર્વે અનુભવેલ એક પરોક્ષ પદાર્થને સાક્ષાત્ત્વી જેમ બાહુનારતુ' અને અન્યતુ' દર્શન કરનારતુ' એ જ્ઞાન પ્રત્યભિજ્ઞા જ છે. પરોક્ષ પદાર્થનો પણ સાક્ષાત્ત્વી જેમ નિશ્ચય કરવામાં આવે ત્યારે પ્રત્યક્ષબોધક સર્વનામથી બોધ થાય છે, જેમકે— 'આ અગ્નિનું' અનુમાન કરાય છે' 'આ વાક્યનો આ અર્થ છે' વિગેરે. અર્થાત્ આવા સ્થળોમાં અગ્નિ આદિ પદાર્થો પરોક્ષ હોવા છતાં તેમને વિષે પ્રત્યક્ષ-બોધક 'આ' જેવા સર્વનામનો પ્રયોગ થયો છે.

અને જ્યાં ઉભયતુ' એટલે કે 'આ આના સરખો છે' એમાં બન્નેનું પ્રત્યક્ષ-દ્વારા દર્શન પુરુષને થતું હોય ત્યાં એ પ્રત્યક્ષ જ છે ૬.

(૫૦) અથ 'અયમનેન' इत्यादि परवाक्यम् । क्वचित् किञ्चिदिति ब्रूम इति मरि-वाक्यम् । भवति चेत्यादिना पूर्वाक्तस्पष्टनम् । अयमस्य वाक्यस्यार्थ इति उच्यते। प्रत्यभिज्ञा-व्यस्य परोक्षत्वम् ॥ ૬॥

(ટિપ્) અધ્યવસ્યત इति जानत स्मरत इत्यर्थः । अपरमिति पूर्वावगतार्थमज्ञानं द्वितीयमर्थमवलोकयत. ॥ ૬॥

તર્કમપિ કારણગોચરસ્વરૂપૈઃ પ્રરૂપયન્તિ—

उपलम्भानुपलम्भसम्भवं त्रिकालीकलितसाध्यसाधनसंबन्धालम्बनं 'इद-

मस्मिन् सत्येव भवति' इत्याद्याकारं

संवेदनमूहापरनामा तर्कः ॥ ૭ ॥

§૧ ઉપલભ્યાનુપલભ્યાં પ્રમાણમાત્રેણ પ્રહણાપ્રહણાભ્યાં સમ્ભવ ઉત્પત્તિર્સ્યેતિ કારણકીર્તનમ્ । ત્રિકાલીકલિતયોઃ કાલત્રયીવર્તિનોઃ સાધ્યસાધનયોર્ગમ્યગમકયોઃ સમ્બન્ધોડવિનામાવો વ્યાપ્તિરિત્યર્થઃ । સ આદિર્યસ્યાશેષદેશકાલવર્તિવાચ્યવાચકસંબન્ધસ્યાલભ્વનં ગોચરઃ યસ્ય તત્ તથેતિ વિષયાવિષ્કરણમ્ 'ઇદમસ્મિન્ સત્યેવ ભવતિ' इत्यादिशब्दाद 'इदमस्मिन्नसति न भवत्येव' इत्याकारम्, સાધ્યસાધનસંબન્ધાલભ્વનમ્ 'एवं जातीयः शब्द एवं जातीयस्यार्थस्य वाचकः', 'सोऽपि तथाभूतस्तस्य वाच्यः' इत्याकारं वाच्यवाचकभावालભ્વનં ચ સવેદનમિહોપાદીયતેતિ સ્વરૂપપ્રતિપાદનમ્ । एवं-રૂપં યદ્દેદનં સ તર્કઃ કીર્ત્યતે । ઊહૃતિ ચ સંજ્ઞાન્તરં લભતે ।

તર્કનાં કારણુ, વિષય અને સ્વરૂપનું નિરૂપણ—

ઉપલબ્ધિ અને અનુપલબ્ધિથી ઉત્પન્ન થનાર, ત્રણે કાળના સાધ્ય અને સાધનના સંબંધ—વ્યાપ્તિને વિષય કરનાર, 'આ હોય તો જ આ હોય' એવા આકાર(સ્વરૂપ)વાળું જ્ઞાન તર્ક છે, જેનું બીજું નામ ઊહૃત છે. ૭.

§૧ કોઈ પણ પ્રમાણથી પદાર્થનો ઉપલંભ-ગ્રહણ અને અનુપલંભ-અગ્રહણ જે થાય છે, તેનાથી જેનો સંભવ એટલે ઉત્પત્તિ છે, તે. આથી ઊહૃતના કારણનું કથન થયું. ત્રણે કાળમાં રહેલ સાધ્ય અને સાધન અર્થાત ગમ્ય અને ગમકનો જે સંબંધ છે તે અવિનાભાવ કે વ્યાપ્તિ છે, તે. તથા ત્રિકાલવર્તી વાચ્યવાચકનો સંબંધ જેનો વિષય બને છે તે. આ વિષયનું નિરૂપણ થયું 'આ હોય ત્યારે જ આ હોય' અને સૂત્રગત આદિ પદથી 'આ ન હોય તો આ પણ ન હોય'—એવા આકારનું પણ ગ્રહણ થયું. એટલે કે એ બન્ને પ્રકારના આકારવાળું જે સાધ્ય અને સાધનના સંબંધને વિષય કરનારું છે તે. તથા 'આવા પ્રકારનો શબ્દ આવા પદાર્થનો વાચક છે' અને 'આવા પ્રકારનો પદાર્થ આવા શબ્દનો વાચ્ય છે'—એવા આકારવાળું વાચ્યવાચકભાવને આલંબન કરનારું એટલે કે વાચ્યવાચકના સંબંધને વિષય કરનારું જે જ્ઞાન છે, તે અહીં સમજવાનું છે. આ પ્રકારના કથનથી તર્કના સ્વરૂપનું પ્રતિપાદન કર્યું, એટલે કે—આવા પ્રકારનું જે જ્ઞાન હોય તે તર્ક કહેવાય છે. અને 'ઊહૃત' એ તેનું બીજું નામ છે.

(૫૦) સોઽપિ તથાભૂતેત્યાદિ ગયે સોઽપીતિ અર્થઃ । તથાભૂત इति तच्छब्दवाच्यत्वया योग्यः ।

(ટિં.) ઉપલભ્યેત્યાદિ । પ્રમાણમાત્રેણેતિ પ્રત્યક્ષાદિના । સોઽપીતિ અર્થઃ । તથાભૂત इति एवजातीयः सन् । तथाभूतस्येति एवजातीयस्य शब्दस्य ।

§૨ ये तु ताथागताः प्रामाण्यमूहस्य नोहाञ्चकिरे तेषामशेषशून्यत्वपातकापत्तिः ।
आः ! किमिदमकाण्डकूभाण्डाडम्बरोद्दामरमभिधीयते ! कथं हि तर्कप्रामाण्यानुपगम-
मात्रेणैदंशमसमञ्जसमापनीयचेत् / शृणु ! श्रावयामि किल । तर्कप्रामाण्ये तावन्नानु-

માનસ્ય પ્રાણાઃ, પ્રતિબન્ધપ્રતિપત્યુપાયાપાયાત્ । તદમાભે ન પ્રત્યક્ષસ્યાપિ । પ્રત્યક્ષેણ હિ પદાર્થાન્ પ્રતિપદ્ય પ્રમાતા પ્રવર્તમાનઃ ક્વચન સંવાદાદ્ હદં પ્રમાણમ્' इति, अन्यत्र तु विसंवादाद् 'इदमप्रमाणम्' इति व्यवस्थाप्रवृत्तिमावधीयात् । न खल्वपत्तिमात्रेणैव प्रमाणाप्रमाणविवेकं कर्तुं शक्यः । तदशायां उभयोः सौसदृश्यात् । संवादविसंवादापेक्षायां च तन्निश्चये निश्चित एवानुमानोपनिपातः । न चेदं प्रतिबन्धप्रतिपत्तौ तर्कस्वरूपोपायापाये । अनुमानाध्यक्षप्रमाणाभावे च प्रामाणिकमाननिस्ते कौतस्कुती प्रमेय-व्यवस्थापीत्यायाता त्वदीयहृदयम्येव सर्वस्य शून्यता । सापि वा न प्राप्नोति । प्रमाणमन्तरेण तस्या अपि प्रतिपत्तुमशक्यत्वादिति अहो ! महति प्रकटकष्टसङ्कटे प्रविष्टोऽयं तपस्वी किं नाम कुर्यात् ।

હર. બૌદ્ધો કે જેઓ બ્રહ્મ એટલે તર્કને પ્રમાણરૂપે સ્વીકારતા નથી, તેો તેઓને સર્વશૂન્યતારૂપ પાતક(દોષ)ની આપત્તિ આવશે.

બૌદ્ધ—અરે ! અકાલે—અવસર વિનાનો થોડીક ગરમીથી અહંકારપૂર્વક આટલો મોટો ઘોંઘાટ શો ? (અર્થાત્ સમયને યોગપ્રમાણ વિના જેમ આવે તેમ આ શું બોલો છો ?) તર્કરૂપ પ્રમાણ ન માનીએ એટલાથી આવું અસમજ સપાણું એટલે કે સર્વશૂન્યતારૂપ પાતક કઈ રીતે આવશે ?

જૈન : સાંભળો, અમે તે સંભળાવીએ છીએ. તર્કરૂપ પ્રમાણને નહિ માનવાથી પ્રથમ તો અનુમાનના પ્રાણ જ નહિ રહે—અર્થાત્ અનુમાન પ્રમાણ પણ સિદ્ધ નહિ થાય, કારણ કે—વ્યાપ્તિજ્ઞાનનો ઉપાય જ નહિ મળે. અર્થાત્ તર્ક પ્રમાણની સિદ્ધિ દ્વારા વ્યાપ્તિજ્ઞાનની સિદ્ધિ થાય છે. એટલે તર્કને પ્રમાણરૂપ ન માનો તો વ્યાપ્તિજ્ઞાન કઈ રીતે થાય ? અને વ્યાપ્તિજ્ઞાન વિના અનુમાન પણ કઈ રીતે થાય ? અને અનુમાન પ્રમાણનો અભાવ થઈ જાય તો પ્રત્યક્ષના પણ પ્રાણ નહિ રહે. કારણ કે—પ્રમાતા પુરુષ પ્રત્યક્ષથી પદાર્થોને જાણીને તેમાં પ્રવર્તમાન થાય ત્યારે કોઈ સ્થળે સંવાદ—સફલ પ્રવૃત્તિથી આ પ્રમાણરૂપ છે, અને વિસંવાદ—નિષ્ફલ પ્રવૃત્તિથી આ અપ્રમાણ રૂપ છે, એ પ્રમાણે વ્યવસ્થાની ઝાંઝા વાળે છે. અર્થાત્ સંવાદ કે વિસંવાદથી પ્રત્યક્ષના પ્રામાણ્ય કે અપ્રામાણ્યનો નિશ્ચય કરે છે. પ્રત્યક્ષની ઉત્પત્તિ થાય એટલા માત્રથી કોઈ પ્રત્યક્ષનો પ્રમાણ કે અપ્રમાણરૂપે વિવેક કરવો શક્ય નથી. કારણકે ઉત્પત્તિ કાળમાં તો પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન, તેના પ્રામાણ્ય કે અપ્રામાણ્યનો નિર્ણય ન થયો હોઈ, તે પ્રમાણ હોય કે અપ્રમાણ હોય બન્ને સમાન જ છે એટલે તેમના પ્રામાણ્ય કે અપ્રામાણ્યના નિર્ણયમાં સંવાદ કે વિસંવાદની અપેક્ષા રહે જ છે. અને તે માનો તો અવશ્ય અનુમાન માનવું જ પડે છે. અને તે અનુમાન, જે વ્યાપ્તિજ્ઞાનનો ઉપાય તર્ક ન હોય તો થઈ શકતું નથી. એ પ્રમાણે અનુમાન અને પ્રત્યક્ષ પ્રમાણનો અભાવ થઈ જશે. અને આ રીતે અનુમાન અને પ્રત્યક્ષ પ્રમાણનો

अस्माव यतां पोताने प्रामाण्यिक माननार हे औद्ध ! तभारा मतमां प्रमेयनी व्यवस्था (सिद्धि) पणु कर्ध रीते थशे ? अर्थान् तर्क न मानवाथी तभारा मतमां प्रमाणु के प्रमेयनी कशी व्यवस्था थर्ध शकशे नहि. ओटले ज्ञानशून्य तभारा लुहयनी जेम सर्वनी शून्यता पणु प्राप्त थर्ध गध अथवा प्रमाणु विना ओ सर्वशून्यतानो पणु निश्चय करी शकतो नथी. आ रीते तो आ अतिशय मोटा कष्टरूप संकटमां आवी पडला गरीम भित्तारा तमे शुं करशे ?

(१०) आः किमिदमन्यादि परवाक्यम् । शृण्वति मृगिवाक्यम् । प्रतिबन्धेत्यादिगद्ये उपपन्नमन्त्रात् तर्कः । तदभावे इति अनुमानाभावे । न प्रत्यक्षस्यापीन्यग्रे प्राणा इति बोध्यम् । आबध्नीयादिति एतच्चानुमानादवेत्यासयः । तद्वशायांमिति उत्पत्तिदशायाम् । उभयोरिति प्रान्नाप्रान्तयोः । तन्निश्चये इति प्रमाणाप्रमाणविवेकनिश्चये । न चेदमित्यादिगद्यं न चेदमनुमानं प्रवर्तते इति भावः । प्रतिबन्धप्रतिपत्तिं तर्कस्वरूपोपायापाये इति । अथोत्पत्तिमात्रेण प्रामाण्याप्रमाणविवेकाभावेऽपि संवादविमंवादाभ्यां तद्विवेको भविष्यति । आचार्यः— एव चेत्, तन्निश्चयार्थमनुमानमवश्यमेव कार्यम् । यथा सत्यमिदं संवादात्, असत्यमिदं विसवादान् । अनुमानं च तर्काभावे प्रतिबन्धप्रतिपत्तिं न समर्थमिति भावः । सापीति सर्वशून्यता । प्रमाणमन्तरेणेत्यादि । तर्काऽभावे नानुमानम् । अनुमानाभावे च न प्रत्यक्षमपि इति प्रमाणाभावः ।

(३०) तेषामिति तथागनानाम् । कथं हि तर्कस्यादि । ईदृशमिति सर्वशून्यत्वपातकरूपम् । तदभावे इति अनुमानाऽभावे । प्रत्यक्षस्यापीनि न प्राणा इति संबन्धः । तद्वशायांमिति उत्पत्त्यवस्थायाम् । उभयोरिति प्रमाणाऽप्रमाणयोः । नौसदृश्यादिति समानभावात् । तन्निश्चये इति प्रामाण्याऽप्रामाण्यनिर्णये । इदमिति अनुमानम् । सापि वेति अथवा सर्वशून्यतापि । तस्या अपीति सर्वशून्यताया अपि । अयमिति तथागतः । तपस्वीति वराकः ।

१३ अथ

“धूमाधीर्बद्धिविज्ञानं धूमज्ञानमधीस्तयोः ।

प्रत्यक्षानुपलम्भभ्यामिति पञ्चभिर्ग्वयः” ॥१॥

निर्णेत्यते । अनुपगमोऽपि प्रत्यक्षविशेष एवेति प्रत्यक्षमेव व्यापितान्पर्यपर्यालोचनचानुर्थवर्थम्, किं तर्कापक्रमेणंति चेत् । ननु प्रत्यक्षं नावर्त्तयत्तधूमाग्निगोचरतया प्राक् प्रावृत्तम् । तर्वाद व्यापिगपि नावन्भावे एव स्यात्तदाऽनुमानमपि नत्रैव प्रवर्त्ततेति कुतस्त्यं धूमानमहीधमकन्धगोऽधिकरणाशुशुक्लजिल्लक्षणम् ?

४ तद्वत्त्वाद् बभूवान् विकल्प सार्वत्रिकी व्यापि पर्याप्नोति निर्णेतुमिति चेत् । को नामैवं नामस्त, तर्कविकल्पस्योपलम्भानुपगमसम्भवेन स्वीकारात् । किन्तु व्याप्तिप्रतिपत्तावयमेव प्रमाण कक्षीकरणीयः । अथ तथाप्रवर्त्तमानोऽयं प्राक्प्रवृत्तप्रत्यक्षव्यापारमेवामिमुख्यतानि तदेव तत्र प्रमाणम् इति चेत् । तर्हि अनुमानमपि लिङ्गप्राहिप्रत्यक्षस्यैव व्यापामामुल्लेखतोति तदेव वैधानरवेदने प्रमाणम्, नानुमानम् इति किं न

સ્યાત્ ? અથ કથમેવં વક્તું શક્યમ્ ? લિङ्ગપ્રત્યક્ષં હિ લિङ्ગગોચરમેવ, અનુમાનં તુ સાધ્યગોચરમ્ इति કથં તત્ તદ્વ્યાપારમામુત્તયેત્ ? તર્હિ પ્રત્યક્ષં પુરોવર્તિસ્વલક્ષણેક્ષણક્ષુણ્ણમેવ, તર્કવિકલ્પસ્તુ સાધ્યસાધનસામાન્યાવમર્ષમનીષીત કથં સોઽપિ તદ્ વ્યાપારમુદીપયેત્ !

૬૩ બૌદ્ધ—કાર્યકારણની અન્વયવ્યાસિતું જ્ઞાન ઉપલબ્ધ-પ્રત્યક્ષ અને અનુપલબ્ધના પંચકથી થાય છે, તે આ પ્રમાણે—(૧) પહેલાં ધૂમના અનુપલબ્ધ. એટલે અગ્નિ અને ધૂમ બન્નેથી રહિત છતાં દૃશ્ય ભૂતલાદિ પદાર્થમાં ધૂમાભાવનું જ્ઞાન. ત્યાર બાદ કેમ (૨) વલ્લિવિજ્ઞાન અગ્નિના ઉપલબ્ધ, (૩) ધૂમજ્ઞાન-ધૂમનો ઉપલબ્ધ. (૪) અગ્નિના અનુપલબ્ધ (૫) અને ધૂમનો અનુપલબ્ધ

અહીં અનુપલબ્ધ પણ પ્રત્યક્ષવિશેષ (પ્રત્યક્ષના બેદરૂપ) જ છે, માટે પ્રત્યક્ષ જ વ્યાસિજ્ઞાનના રહસ્યને વિચારવા સમર્થ છે. તો પછી તર્કને સ્વીકારવાનું શું પ્રયોજન છે ? અર્થાત્ આ રીતે પ્રત્યક્ષથી જ વ્યાસિજ્ઞાન થઈ જાય છે, તો વ્યાસિજ્ઞાનમાં તર્કની કોઈ જાતની ઉપયોગિતા નથી

જૈન—પ્રત્યક્ષ પ્રમાણુ તો નિયત ધૂમાગ્નિવિષયમાં પ્રવૃત્ત થયેલું છે અને જો વ્યાસિ પણ એટલાની જ હોય—અર્થાત્ નિયત ધૂમ અને અગ્નિની જ હોય તો અનુમાન પણ ત્યાં જ એટલે કે નિયત ધૂમ-અગ્નિમાં જ થશે તો પછી પર્વતની કંદરામાં રહેલ અગ્નિનું જ્ઞાન ધૂમથી કઈ રીતે થઈ શકશે ?

૬૪ બૌદ્ધ—નિયતવિષયક પ્રત્યક્ષના બળથી ઉત્પન્ન થયેલ વિકલ્પ જ સર્વદેશકાલની વ્યાસિનો નિષ્ણય કરવાને સમર્થ છે.

જૈન—એવું કોણુ નથી માનતું ? અર્થાત્ અમારું કથન પણ એ જ છે. એટલેકે—અમેએ પણ ઉપલબ્ધ (પ્રત્યક્ષ) અને અનુપલબ્ધ (પ્રત્યક્ષવિશેષ) થી ઉત્પન્ન થનાર તર્કરૂપ વિકલ્પ માનેલ છે. પણ સાથે સાથે અમારું એટલું જ કહેવું છે કે વ્યાસિજ્ઞાનમાં તો તે તર્કરૂપ વિકલ્પને જ પ્રમાણરૂપ માનવો જોઈએ.

બૌદ્ધ—પ્રત્યક્ષથી ઉત્પન્ન થએલ તર્કરૂપ વિકલ્પ પૂર્વે થઈ ગયેલ પ્રત્યક્ષના વ્યાપારને જ અભિમુખ કરે છે—માટે પ્રત્યક્ષને જ વ્યાસિજ્ઞાનમાં પ્રમાણરૂપ માનવું જોઈએ, પણ તર્કરૂપ વિકલ્પને નહિ

જૈન—જો એમ હોય તો અનુમાન પણ લિંગ-હેતુગ્રાહી પ્રત્યક્ષના વ્યાપારને જ અભિમુખ કરતું હોવાથી ત્યાં-વલ્લિવિજ્ઞાનમાં પણ પ્રત્યક્ષ જ પ્રમાણુ બનશે પરંતુ અનુમાન નહિ થાય, એવું કેમ ન કહી શકાય ?

બૌદ્ધ એમ કેમ કહેવાય ? કારણકે—લિંગગ્રાહી પ્રત્યક્ષ તો લિંગવિષયક જ હોય છે, અને અનુમાન તો સાધ્યવિષયક હોય છે, માટે અનુમાન લિંગગ્રાહી પ્રત્યક્ષના વ્યાપારને અભિમુખ કઈ રીતે કરી શકે ?

જૈન—તો પછી પ્રત્યક્ષ પણ સન્મુખ રહેલ પોતાના વિષયને જ જાણવામાં સમર્થ છે, અને તર્કરૂપ વિકલ્પ તો—સાધ્યસાધનસામાન્યના—(સમસ્ત સાધ્ય

સાધનના) જ્ઞાનમાં સમર્થ છે, માટે તે પણ પ્રત્યક્ષના વ્યાપારને કેમ ઉદ્દીપન (અભિમુખ) કરી શકે ?

(૫૦) અથ “ધૂમેત્યાદિ પરવાક્યમ્ । પ્રત્યક્ષવિશેષ પદ્ધત્યગ્રે હેતોરિતિ શેષઃ । નન્વિતિ સૂત્રિઃ । નિયતધૂમાગ્નિગોચરત્યેતિ મહાનમાદિનિયતવેશમ્ભિર્થૌ ધૂમાગ્ની ગોચરો યય સ તથા તસ્ય ભાવસ્તત્તા, તથા । નાવન્માત્રે પદ્ધતિ નિયતધૂમાગ્નિગોચરે એવ । તત્રૈવેતિ નિયતવેશે એવ । કુતસ્ત્યમિત્યાદૌ લક્ષણમિતિ જ્ઞાનમ્, તત્ર પ્રત્યક્ષ(ધા)પ્રવૃત્તેરિત્યાગ્રય* ।

તદ્બલાદિતિ પ્રત્યક્ષબલાત્ । નિર્ણેતુમિતિ કાલ્પનિકત્વાદિકલ્પસ્ય । કો નામૈવમિત્યાદિ સુત્રિવાક્યમ્ । અયમેવેતિ તર્ક એવ । તથેતિ ઉપલમ્બાનુપલમ્બમ્ભવત્ત્વેન । તદેવેતિ પ્રત્યક્ષમ્ । તત્રેતિ વ્યાપ્તિપ્રતિપત્તૌ । તર્હીત્યાદિનાત્પાર્થ* પ્રસન્નમુત્પાદયતિ । તદેવેતિ લિટ્પ્રાહિ-પ્રત્યક્ષમ્ । અથ કથમિત્યાદિ પરવાક્યમ્ । તદિતિ અનુમાનમ્ । તદ્વ્યાપારમિતિ લિટ્પ્રત્યક્ષસ્ય વ્યાપારમ્ । તર્હીત્યાદિ સૂત્રિઃ । સોડપોતિ તર્કઃ । તદ્વ્યાપારમિતિ પ્રત્યક્ષવ્યાપારમ્ ।

(ટિ) અથ “ધૂમાધીરિત્યાદિ ॥ ટૌ ઉપલમ્બૌ, ત્રયધાનુપલમ્બા । ઉપલમ્બ પ્રત્યક્ષમિત્યેકોર્થઃ । પ્રત્યક્ષ દિમેદં વહ્નિવિજ્ઞાનધૂમજ્ઞાન-લક્ષણમ્ । અનુપલમ્બસ્ત્રિમેદ । તથા ચ પૂર્વ ધૂમાધીઃ ધૂમેડુબ્ધિર્ધુમાદશોનદિવ । તયોરિતિ વહ્નિવિજ્ઞાનધૂમજ્ઞાનયો અધીરનુપલબ્ધિરજ્ઞાનમિત્યર્થઃ । પ્રત્યક્ષ ચાનુપલમ્બશ્ચ પ્રત્યક્ષાનુપલમ્બૌ તામ્યામ્ ॥ નનુ પ્રત્યક્ષમિત્યાદિ । + કાર્યહેતૌ તાવદ્ વ્યાપ્તે* પ્રતિપત્તિઃ પ્રત્યક્ષાનુપલમ્બપક્ષકાઝાયતે । અગ્નિધૂમવ્યતિરિત્કતેપુ હિ પરિદૃશ્યમાનેષ્વપિ મૂતલાદિષુ પ્રથમ ધૂમસ્યાનુપલમ્બ એક । તદનન્તરગમનેરુપલમ્બ, તત્તો ધૂમસ્યેત્યુપલમ્બદ્વયમ્ । પશ્ચાદગ્નેરુપલમ્બોડનન્તરં ધૂમસ્યાનુપલમ્બ ઇતિ દ્વાવનુપલમ્બૌ । અનુપલમ્બોપિ પ્રત્યક્ષવિશેષ એવ લક્ષયિતવ્યઃ । ઇત્યં પ્રત્યક્ષાનુપલમ્બપક્ષકેનૈકસ્યામપિ વ્યક્તૌ કારણભાવાવગમો ભવતિ ‘અગ્નેઃ કાર્ય ધૂમઃ’ ઇતિ । યથ ચકાર્ય* ગ તેન નિયતઃ । યદિ તેન નિયતો ન સ્યાન્ તદા તન્નિર-પેક્ષત્વાત્ નિત્ય સત્ત્વમપત્ત્વ વા તસ્ય સ્યાન્ । તત્તદ્વાયમર્થઃ, સપન્નઃ-યો યસ્માદુત્પન્ન સકૃદ-ન્યુપલબ્ધ* સ તસ્માદેવ નાન્યસ્માદિતિ પ્રત્યક્ષાનુપલમ્બપન્ચકાર્યકાર્યહેતૌ સાર્વત્રિકાડવિનાભાયપ્રતી-તિરુપજાયતે ઇતિ ધૂમાધીરિત્યાદેવ્યાંખ્યા સ્યાદ્વાદરત્નાકરે* । તાવન્માત્રે ઇતિ નિયતધૂમા-ગ્નિગોચર એવ । તત્રૈવેતિ નિયતધૂમાગ્નિગોચર એવ । તદ્બલાદિતિ પ્રત્યક્ષબલાત્ । બંધૂવાનિતિ સજાત ઉત્પન્ન* । સાર્વત્રિકીમિતિ સર્વત્રમવા પ્રત્યક્ષાદિકલ્પો ગ્રાયતે વિકલ્પેન સાર્વત્રિકી-વ્યાપ્તિર્નિર્ણાયતે । તર્કવિકલ્પસ્યેતિ તર્કરૂપો વિકલ્પસ્તર્કવિકલ્પસ્તસ્ય । અયમેવેતિ તર્કવિકલ્પ એવ । અથ તથેત્યાદિ ॥ અયમિતિ તર્કવિકલ્પઃ । તદેવેતિ પ્રત્યક્ષમ્ । તત્રેતિ વ્યાપ્તિપ્રતિ-પ્રત્તૌ । તદેવેતિ લિટ્પ્રાહિપ્રત્યક્ષમ્ । કથ તદિતિ અનુમાનમ્ । તદ્વ્યાપારેતિ લિટ્પ્રાહિપ્રત્યક્ષ-વ્યાપારમ્ । સોડપોતિ તર્કવિકલ્પઃ । તદ્વ્યાપારમિતિ પ્રત્યક્ષવ્યાપારમ્ ।

§ ૫ અથ સામાન્યમમાન્યમેવ, અસત્ત્વાદિતિ કથં તત્ર પ્રવર્તમાનસ્તર્કઃ પ્રમાણં સ્યાદ્ ઇતિ ચેત્ । અનુમાનમપિ કથં સ્યાત્ ? તસ્યાપિ સામાન્યગોચરત્વાવ્યભિચારાત્ “અન્યત્ સામાન્યલક્ષણં સોડનુમાનસ્ય વિષયઃ” [ન્યાયવિન્દુ ૧. ૧૬, ૧૭] ઇતિ ધર્મકીર્તિના કીર્તનાત્ ।

* એતલ્ચિહ્વાન્તર્ગતૌડશો નાસ્તિ દેશપ્રતી ।

§ ૬ તત્વતોઽપ્રમાણમેવૈતદ, વ્યવહારેણૈવાસ્ય પ્રામાણ્યાત્, “સર્વે ઇવાયમનુમાનાનુમેયવ્યવહારો બુદ્ધચારૂદેન ધર્મધર્મિન્યાયેન” इति वचनादिति चेत् । तर्कोऽपि तथाऽस्तु । अथ नायं व्यवहारेणापि प्रमाणम्, सर्वथा वस्तुसंस्पर्शपराङ्मुखत्वात् इति चेत् । अनुमानमपि तथाऽस्तु । अवस्तुनिर्मासमपि परम्परया पदार्थप्रतिन्वधात् प्रमाणमनुमानमिति चेत्, किं न तर्कोऽपि । अवस्तुत्वं च सामान्यस्याद्यापि केसरिकिशोरवक्त्रकोडदंष्ट्राङ्कुराकर्षायमाणमस्ति । सदृशपरिणामरूपस्यास्य प्रत्यक्षादिपरिच्छेदत्वात् इति तत्त्वत एवानुमानम्, तर्कश्च प्रमाणम् प्रत्यक्षवदिति पाषाणरेखा ॥७॥

§૫ ઔદ્ધ—સામાન્ય તો અસત્ છે. માટે તે અભોને માન્ય નથી. તો સામાન્યમાં પ્રવર્તમાન તર્ક કઈ રીતે પ્રમાણરૂપ હોઈ શકે ?

જૈન—તો પછી અનુમાન પણ કઈ રીતે પ્રમાણરૂપ થઈ શકશે ? કારણકે—અનુમાન પણ સામાન્યને જ વિષય કરે છે, કારણકે—ધર્મધર્મિનિ—એ કહ્યું છે કે—“સ્વલક્ષણુથી જિન છે, તે સામાન્ય છે, અને તે અનુમાનનો વિષય છે.”

§૬ ઔદ્ધ—તે બરાબર છે, પણ અનુમાન તાત્ત્વિક રીતે તો અપ્રમાણ જ છે. માત્ર વ્યવહારથી જ તેનું પ્રામાણ્ય છે. કારણકે—કહ્યું છે કે—“અનુમાન અને અનુમેયરૂપ આ સઘળો વ્યવહાર બુદ્ધિમાં આરૂઢ ધર્મ—ધર્મિના ન્યાયથી છે, પરંતુ વાસ્તવિક નથી.”

જૈન—તો પછી તર્ક પણ એ જ રીતે વ્યવહારથી પ્રમાણ થાય.

ઔદ્ધ—તર્ક તો વ્યવહારથી પણ પ્રમાણ નથી કારણકે તે વસ્તુની સાથે સર્વથા સંબંધ રહિત છે.

જૈન—અનુમાન પણ વસ્તુ સાથે સંબંધ રહિત હોવાથી તે પણ વ્યવહારથી પ્રમાણ નહિ થાય.

ઔદ્ધ—જે કે અનુમાન અવસ્તુરૂપ સામાન્યનું બોધક છે, તો પણ તેનો પરંપરાએ વસ્તુ સાથે સંબંધ હોવાથી તે પ્રમાણરૂપ છે.

જૈન—તે જ રીતે તર્ક પણ પ્રમાણરૂપ કેમ નહિ થાય ? વળી, સામાન્યમાં અવસ્તુતા સિદ્ધ કરવી એ તો કેસરી સિંહના બચ્ચાના મુખમાંથી દાઢો ખેંચવા જેવું છે. અર્થાત્ કેસરીસિંહના બચ્ચાની દાઢો કાઢવી એ સરલ નથી તેમ સામાન્યમાં અવસ્તુત્વની સિદ્ધિ કરવી સરલ નથી. કારણકે સદૃશ પરિણામરૂપ સામાન્ય પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણથી સિદ્ધ છે. માટે પ્રત્યક્ષની જેમ અનુમાન અને તર્ક એ બન્ને તાત્ત્વિક પ્રમાણરૂપ છે. આ પાષાણમાં કેરેલી રેખા છે. અર્થાત્ કેઈ પણ તેનું ખંડન કરવા સમર્થ નથી. ૭.

(૫૦) અથેત્યાદિ પરઃ । તત્રેતિ સામાન્યે । અન્યદિત્તિ સ્વલક્ષણાદિરપ્ । કીર્તનાદિતિ ન્યાયચિન્દો તર્કશાસ્ત્રે ।

तत्त्वत इत्यादि परवाक्यम् । अस्येति अनुमानस्य । अथ नेत्यादि परवाक्यम् ।
अयमिति तर्कः । वस्त्विति स्वलक्षणस्याख्या । अनुमानमित्यादि सूरिः । अवस्त्वित्यादि परः । पदार्थप्रतिषेधनादिति स्वलक्षणपर्यवसानात् । अनुमानमिति भवदुक्त्या । तर्कश्च प्रमाणमिति अस्मदुक्त्या ॥७॥

टि०) तत्रेति सामान्ये । तस्यापीति अनुमानस्यापि । अन्यदिति वस्तु द्विधा स्वलक्षणलक्षणै सामान्यलक्षणं च । तत्र स्वलक्षणलक्षणं वस्तु प्रत्यक्षविषयः । अन्यत् सामान्यलक्षणमनुमानस्य विषयः । एतदिति अनुमानम् । अस्येति अनुमानस्य । तथेति व्यवहारेण प्रमाणं भवतु । अथ नायमिति तर्कः । तथास्त्विति अप्रमाणं भवतु, सर्वथावस्तुसंस्पर्शपराङ्मुखत्वात् । अवस्तुनिर्भासमपीति सामान्यनिर्भासमपि । केसरिकिशोरेति यदस्मत्पदसि सामान्य निर्मूलमुन्मूलयितुमिच्छुस्त्वम्, तत् सिंह(हं) परिभूय तद्वक्त्रदष्ट्रापकर्षणं चिकीर्षुः । तथा चोक्तम्—

“आस्वादितद्विरदशोणितशोणशोभां
सन्ध्याहणामिव कलां क्षालाच्छनस्य ।
जृम्भाविदारितमुखस्य मुखात् स्फुरन्तीं
को हर्तुमिच्छति हरेः परिभूय दष्ट्राम् ॥”

अस्येति सामान्यस्य ॥७॥

अत्रोदाहरन्ति—

यथा यावान् कश्चिद् धूमः स सर्वो बहौ सत्येव भवतीति,
तस्मिन्नसत्यसौ न भवत्येव ॥ ८ ॥

अत्र घमुदाहरणमन्वयव्याप्तौ, द्वितीयं तु व्यतिरेकव्याप्तौ ॥८॥

तर्कनु- उदाहरण-

‘के के धूम् छे ते सय’ अग्नि होय तो न होय छे’, ‘ते न होय तो होते न नथी’ ८.

§ आ नूत्रभां प्रथम दष्टान्त अन्वयव्याप्तिनुं छे, अने भीखुं दष्टान्त व्यतिरेक व्याप्तिनुं छे. ८.

अथानुमानस्य लक्षणार्थं तावत् प्रकारौ प्रकाशयन्ति—

अनुमानं द्विप्रकारं स्वार्थं परार्थं च ॥९॥

§ १ नन्वानुमानस्याप्यशस्येव सामान्यलक्षणमनाख्यायैव कथमादित एव प्रकार-
कीर्तनमिति चेत् ! उच्यते । परमार्थिनः रवार्थस्यैवानुमानस्य भावात् । स्वार्थमेव हानु-
मानं कारणे कार्योपचारात् परार्थं कथ्यते । यद्वक्ष्यन्ति तत्रभवन्तः “पक्षहेतुवचना-
त्मकं परार्थमतुम नमुपचारात्” [३. २३] इति । नहि गोः, उपचरितगोत्वस्य च
वादीकस्यैकं लक्षणमस्ति । यन्पुनः स्वार्थेन तुल्यकक्षतयाऽस्योपादानम्, तदादे शास्त्रे
चानेनैव व्यवहारात्, लोकेऽपि च प्रायेणास्योपयोगात् तद्वत् प्राधान्यख्यापनार्थम् ।

१ स्वलक्षण सामा-दे ।

§ ૨ તત્ર અનુ હેતુગ્રહણસંબન્ધસ્મરણયો પશ્ચાન્મીયતે પરિચ્છિદ્યતેઽર્થોઽનેનેત્યનુમાનમ્ ।
સ્વસ્મૈ પ્રમાતુરાત્મને હૃદમ્, સ્વસ્ય વાર્થોઽનેનેતિ સ્વાર્થમ્ । સ્વાવબોધનિબન્ધનમિત્યર્થઃ ।
एवं परार्थमपि ।

અનુમાનના લક્ષણને જણાવવા માટે પ્રથમ તેના બે ભેદનું નિરૂપણ—
અનુમાન બે પ્રકારે છે—સ્વાર્થાનુમાન અને પરાર્થાનુમાન, ૬.

§૧ શંકા—પ્રત્યક્ષની જેમ અનુમાનનું સામાન્ય લક્ષણ જણાવ્યા સિવાય પ્રથમથી જ તેના ભેદ કેમ કહ્યા ?

સમાધાન—પરમાર્થથી—વાસ્તવિક રીતે તો સ્વાર્થાનુમાનરૂપ એક જ અનુમાન છે. પણ કારણમાં કાર્યનો ઉપચાર કરીને સ્વાર્થાનુમાનને જ પરાર્થાનુમાન કહેવામાં આવે છે. એ પ્રમાણે સૂત્રકાર પોતે જ ‘પશ્વહેતુવચનાત્મકં પરાર્થાનુમાનમુપચારાત્’ (૩.૨૩) એ સૂત્રમાં કહેશે. ગૌ (ખજાલ) અને ઉપચારથી જેને ગૌ કહેવામાં આવે છે એવા વાહીક(મચ્છર)નું એક જ લક્ષણ હોતું નથી. પણ સૂત્રમાં સ્વાર્થાનુમાનની તુલ્ય કક્ષાએ પરાર્થાનુમાન જે રીતે મૂકવામાં આવેલ છે તેનું કારણ એ છે કે—વાહમાં અને શાસ્ત્રમાં પણ પરાર્થાનુમાનથી જ બચવાર થાય છે, અને લોકમાં પણ પ્રાયઃ પરાર્થાનુમાનનો ઉપયોગ છે, એટલે પરાર્થાનુમાનની પણ સ્વાર્થાનુમાનની જેમ પ્રધાનતા જણાવવી.

§૨. અનુ એટલે હેતુનું ગ્રહણ અને સંબંધનું સ્મરણ થયા પછી મીયતે—જેનાથી પદાર્થનું જ્ઞાન થાય તે અનુમાન છે. સ્વ અર્થે જે અનુમાન એટલે કે પ્રમાતાને પોતાને માટે જે અનુમાન અથવા સ્વનો અર્થ જેથી સરે તેનું અનુમાન એટલે કે જેથી સ્વયં પ્રમાતાનું પ્રયોજન સિદ્ધ થાય તેનું અનુમાન તે સ્વાર્થાનુમાન છે. સારાંશ એ છે કે પ્રમાતાના પોતાના જ્ઞાનમાં જે કારણ હોય તે. પરાર્થાનુમાનની વ્યુત્પત્તિ પણ સ્વાર્થાનુમાનની જેમ સમજી લેવી.

(૫૦) यद् वक्ष्यन्तीति इहैव परिच्छेदे । अनुमानमुपચारादिति पश्वहेतुवचनस्य जडरूपतया मुख्यतः प्रामाण्यायोगे सत्युपचारादित्युक्तम् । कारणे कार्योपचारात्—प्रतिपाद्यगतं हि यत् ज्ञानं तस्य कारणं पक्षादिवचनम् । कार्ये कारणोपचाराद्वा—प्रतिपाद्यगतं हि यत् स्वार्थानुमानं तस्य कार्यं पक्षादिवचनमिति मर्म । न हि मोरित्यादि । अत्रोपदेशः—यदि हि प्रथममनुमानस्य सामान्यलक्षणं कथ्येत तदा द्वयोरप्यनुमानयोरેकमेव लक्ष्यं स्यात्, अस्ति च पृथक् । तद्वदिति स्वार्थानुमानवत् । तत्रेति उपप्रदर्शने ।

(ટિ) સ્વાર્થમેત્યેવાદિ ॥ ‘કારણે’ इति वचनरूपापन्ने । कार्योपचारादिति कार्यस्य ज्ञानस्य उपचारात् । कारणे कार्योपचारात्—कोऽर्थः ? प्रतिपाद्यगतं यज्ज्ञानं तस्य कारणं पक्षादिवचनम्, कार्ये कारणोपचाराद्वा—प्रतिपाद्यगतं हि यत् स्वार्थानुमानं तस्य कार्यं पक्षादिवचनमित्यर्थः । उपचारादिति पश्वहेतुवचनस्य जडरूपतया मुख्यतः प्रामाण्यायोगे सति उपचा-

૧ “પ્રતિબંધાદિતિ સ્વલક્ષણપર્યંવસાનાત્ પ્રમાણમિતિ યોજ્યં તસ્યાપિ તથારૂપત્વાત્ । પરમાર્થત્વમિતિ । યદિ હિ અનુમાનસામાન્યલક્ષણં કથ્યતે તદા દ્વયોરપ્યનુમાનયોરેકમેવ લક્ષણં સ્યાત્, અસ્તિ ચ પૃથક્ ” इत्यधिकं हेतुतः ।

રાદિત્યુક્તમ્ । વાહીકસ્યેતિ ભારવાહકસ્ય, ભારવાહકત્વાદ્ ‘અય ગૌઃ’ इति केनाप्युक्तस्य ।
अस्येति परार्थस्यानुमानस्य । अनेनेति वचनरूपापन्नेन परार्थेन । ‘अस्यैवेति परार्थस्यैव ॥
तद्वदिति स्वार्थानुमानवत् ॥

§ ૩ અત્ર ચાર્વાકધર્મચર્યતિ—નાનુમાનં પ્રમાણમ્, ગૌણત્વાત્ । ગૌણં હાનુમાનમ્,
ઉપચરિતપક્ષાદિલક્ષણત્વાત્ । તથાદિ—

“જ્ઞાતઽયે પક્ષધર્મત્વે પક્ષો ધર્મ્યમિધીયતે ।

વ્યાપ્તિકાલે ભવેદ્ધર્મઃ સાધ્યસિદ્ધૌ પુનર્દયમ્” ॥ ૧ ॥ इति ।

અગૌણં હિ પ્રમાણં પ્રસિદ્ધમ્, પ્રત્યક્ષવદિતિ ।

§ ૪ તત્રાયં વરાકશ્ચાર્વાકઃ સ્વારૂઢાં શાસ્ત્રાં સ્વગૃહ્યન્નિયતં ભૌતમનુકરોતિ ।
ગૌણત્વાદિતિ હિ સાધનમભિદધાનો ધ્રુવં સ્વીકૃતવાનેવાયમનુમાનં પ્રમાણમિતિ
કથં તદેવ દલયેત્ ? ન ચ પક્ષધર્મત્વં હેતુલક્ષણમાત્મકમ્હે યેન તત્સિદ્ધયે સાધ્ય-
ધર્મવિશિષ્ટે ધર્મિણિ પ્રસિદ્ધમપિ પક્ષત્વં ધર્મિણ્યુપચરેમ, અન્યથાઽનુપપન્ન્યેકલક્ષણત્વા-
દ્વેત્તોઃ । નાપિ વ્યાપ્તિં પક્ષેર્ગવ ભ્રૂમ્હે, યેન તત્સિદ્ધયે ધર્મં તદારોપયેમાહિ । સાધ્ય-
ધર્મેર્ગેવ તદભિધાનાત્ ।

ફૃ૩. ચાર્વાક—અનુમાન પ્રમાણરૂપ નથી, કારણ કે તે ગૌણ છે. અનુમાન ગૌણ
જ છે, કારણ કે તેના પક્ષાદિ ઔપચારિક છે તે આ પ્રમાણે—હેતુની પક્ષધર્મતા બાબતી
હોય ત્યારે ધર્મીને પક્ષ કહેવામાં આવે છે, અર્થાત્ હેતુનું લક્ષણ છે કે તે પક્ષનો
ધર્મ હોવો જોઈએ. આ પ્રસંગે પક્ષ શબ્દથી ધર્મી સમજવાનો છે. પણ વ્યાપ્તિ
પ્રસંગમાં પક્ષ એટલે ધર્મ છે. અર્થાત્ જ્યારે વ્યાપ્તિનું ગ્રહણ કરવાનું હોય છે,
ત્યારે પક્ષ શબ્દનો અર્થ ધર્મ છે જેમકે જ્યાં જ્યાં ધુમાડો છે ત્યાં ત્યાં અગ્નિ
છે એવી વ્યાપ્તિ આપણે કરીએ છીએ ત્યારે પર્વતરૂપ ધર્મીનો અગ્નિરૂપ ધર્મ
પક્ષ મનાયો છે પણ પર્વતરૂપ ધર્મી નહિ અને વળી સાધ્યસિદ્ધિમા તો ધર્મ
અને ધર્મી બન્ને પક્ષ શબ્દના વાચ્ય બને છે અર્થાત્ ધૂમ હેતુથી માત્ર વહ્નિ
નહિ પણ પર્વત અને વહ્નિનો સમુદાય સિદ્ધ થાય છે. આ પ્રકારે પક્ષ શબ્દનો
ત્રણેય પ્રસંગે જુદો જુદો અર્થ થાય છે. તેથી અનુમાન ગૌણ પ્રમાણરૂપે સિદ્ધ
થાય છે, અને પ્રમાણ તો પ્રત્યક્ષની જેમ અગૌણ જ હોવું જોઈએ.

ફૃ૪ જૈન—આ ગરીબ બિચારો ચાર્વાક જે કાળ ઉપર બેઠો છે તે જ
કાળને કાપનાર ભૂત(જડ)નું જ અનુકરણ કરી રહ્યો છે. કારણ કે—‘તે ગૌણ છે’ એવા
હેતુનું કથન કરીને તેણે અનુમાનને પ્રમાણરૂપે અવશ્ય સ્વીકાર્યું જ છે. તો તેનું
ખંડન કઈ રીતે કરી શકે ? વળી, હેતુ પક્ષનો ધર્મ હોવો જોઈએ એવું અમે
માનતા પણ નથી અમારે મતે સાધ્યધર્મથી યુક્ત ધર્મી જ પક્ષ તરીકે પ્રસિદ્ધ છે
તેથી હેતુને પક્ષનો ધર્મ સિદ્ધ કરવા માટે કેવળ ધર્મીને ઉપચારથી પક્ષ કહેવો

૧ અસ્ય—इति स्थाने टिप्पणकारेण अस्यैव इति समतः पाठः । २ कथमेतदेव सु पु ।

पडतो नथी करणु के अभावे भते तो डेतुनुं लक्षणु ओकभात्र अन्यथानुपपत्त
छे. तेम न व्याप्तिनो संबंध पणु अमे पक्ष साथे करता नथी, आथी व्याप्तिनी
सिद्धि भाटे अभावे धर्मने पक्ष कडेवे पडतो नथी. अमे तो डेतुनी व्याप्तिनो
संबंध साध्यधर्म साथे कडीये छीये.

(प०) उपचरितपक्षादिलक्षणत्वादिति उपकल्पितपक्षादिलक्षणत्वात् ।

पक्षधर्मत्वे इति हेतोः सत्के । धर्माति पर्वतादिः । धर्म इति वह्निमत्त्वादिः ।
इहापि चेत् साध्यधर्मविशिष्टो धर्मा पक्ष उच्येत तदा यत्र यत्र धूमस्तत्र तत्र चित्रभानोरिव
धरित्रीधरस्याप्यनुवृत्तिः प्राणुयादिति गर्भार्थः । साध्यसिद्धौ पुनर्ह्यमिति साध्यसिद्धौ पक्षा-
वयवप्रयोगावसरे पुनर्ह्यम् । कोऽर्थः ? साध्यधर्मविशिष्टो धर्मा पक्ष उच्यते ।

भौतमिति भूताविष्टम् । तदेवेति अनुमानमेव । उपचरेमेत्यतः पुरो वाक्यारम्भे
अस्मन्मते इति गम्यम् । पक्षेणैवेति मुकुलितेनैव । येनेति कारणेन । तत्सिद्ध्ये इति
व्याप्तिसिद्ध्ये । धर्मे इति वह्निमत्त्वादी । तदिति पक्षत्वम् । आरोपयेमहीत्यस्य पुरः किन्त्विति
शेषः । तदभिधानादिति व्याप्यभिधानादस्माकम् ।

ज्ञातव्ये इत्यादि । हेतुलक्षणे निश्चेतव्ये धर्ममात्रे समुदायोपचारात् पक्षशब्दो
वर्तते, मुख्यरक्षकदेशत्वं चात्र समुदायोपचारनिमित्तमिति । न च साध्यधर्मिणोऽन्यत्र न पक्षत्व-
प्रसंगः । तथा व्याप्तिग्रहणकाले धर्मा पक्षो न भवति । यतो दृष्टान्ते धर्मिणाऽव्याप्तौ हेतु-
र्न सिद्धः, अत एव धर्मधर्मिसमुदायोऽपि व्याप्तिग्रहणकाले न पक्षो धर्ममात्रं तु युक्तम् ।
धर्मैव दृष्टान्ते हेतुव्याप्तौ यतः । साध्यप्रतीतिकालेऽपि धर्ममात्रं न पक्षोऽपि तु समुदायः,
निराधारस्य धर्मस्याऽसिद्धेः । नापि धर्ममात्रं पक्षो धर्मिणः पक्षत्वेन पक्षधर्मग्रहणकाल
एव सिद्धत्वात् । ततः साध्यप्रतीतिकाले धर्मधर्मिसमुदाय एव पक्षो युक्तः ।

(टि०) येन तत्सिद्ध्ये इत्यादि ॥ तत्सिद्ध्ये इति पक्षधर्मत्वसिद्ध्ये । धर्मिणीति
केवल एव न साध्यधर्मविशिष्टे । तत्सिद्ध्ये इति व्याप्तिसिद्ध्ये । तदिति पक्षत्वम् । तद्व-
भिधानादिति व्याप्यभिधानात् ।

§ ५ नन्वानुमानिकप्रतीतौ धर्मविशिष्टो धर्मा, व्याप्तौ तु धर्मः साध्यमित्यभिधास्यत
इत्येकत्र गौणमेव साध्यत्वमिति चेत् । मैवम् । उभयत्र मुख्यतल्लक्षणभावेन साध्य-
त्वस्य मुख्यत्वात् । तत्किमिह द्वयं साधनीयम् ? सत्यम् । नहि व्याप्तिरपि परस्य
प्रतीता, ततस्तत्प्रतिपादनेन धर्मविशिष्टं धर्मिणमर्थं प्रत्यायनीय इत्यसिद्धं गौणत्वम् ।
अथ नोपादीयत एव तत्सिद्धौ कोऽपि हेतुस्तर्हि कथं अप्रमाणिका प्रामाणिकस्येष्ट-
सिद्धिः स्यादिति नानुमानप्रामाण्यप्रतिषेधः साधीयस्तां दधामि ।

“नानुमानं प्रमेत्यत्र हेतुः स चेत्

क्वानुमानानताबाधनं स्यात् तदा ।

नानुमानं प्रमेत्यत्र हेतुर्न चेत्

क्वानुमानानताबाधनं स्यात्तदा ॥१॥” इति संग्रहश्लोकः

કૃપ ચાર્વાક—આનુમાનિક પ્રતીતિમાં ધર્મવિશિષ્ટ ધર્મી સાધ્ય છે અને વ્યાપ્તિમાં ધર્મ સાધ્ય છે એમ (સૂત્ર ૩. ૨૦, ૧૮) સૂત્રકાર પોને જ કહેશે, એટલે ઉક્ત બંનેમાંથી એક સ્થળે તો ‘સાધ્યત્વ’ ને ગૌણ માનવું જ પડશે.

જૈન—એમ ન કહો કારણ કે—કેપરોક્ત બંને સ્થળે સાધ્યતારૂપ સુખ્ય લક્ષણ એક જ હોવાથી તે બંને સુખ્ય જ છે.

ચાર્વાક—તો શું ‘અહીં’ વ્યાપ્તિ અને સાધ્યધર્મી એ બંને સાધનીય છે ?

જૈન—હા, એમ જ છે પરને વ્યાપ્તિ પણ પ્રસિદ્ધ નથી તેથી તેનું પ્રતિ-પાદન કરીને પછી ધર્મયુક્ત ધર્મી એને બતાવવો બાઈએ. માટે ‘ગૌણ્ય’ હેતુ અસિદ્ધ છે.

ચાર્વાક—અનુમાનના પ્રામાણ્યની સિદ્ધિ માટે અમે કોઈ પણ હેતુ નહિ સ્વીકારીએ.

જૈન—તો પ્રામાણિક પુરુષને પ્રમાણુ વિના ઇષ્ટસિદ્ધિ કઈ રીતે થશે ? આ પ્રકારે અનુમાનના પ્રામાણ્યનો નિષેધ સિદ્ધ થઈ શકતો નથી “અનુમાન પ્રમાણરૂપ નથી એ સિદ્ધ કરવાને ‘ગૌણ્ય’ હેતુ કહો તો અનુમાનનો બાધ કઈ રીતે થઈ શકશે ? અને જો અનુમાન પ્રમાણરૂપ નથી એ સિદ્ધ કરવાને કોઈ હેતુ જ ન હોય તો પણ અનુમાનનો બાધ કઈ રીતે થઈ શકશે ?”

(૫૦) નન્વાનુમાનિકેત્વાદિ પરવાક્યમ્ । અભિધાસ્યત્ इति भवद्भिरिव । तत् किमिह द्वयमिति धर्मो धર્मी च । प्रामाणिकस्येति भवत ।

હેતુરિતિ ગૌણત્વમ્ । ક્વાનુમાનતાવાધનં સ્યાન્ । તદેતિ ગૌણત્વહેતોરત્તીકારાત્ ।

(ટિ૦) एकत्रेति व्याप्तौ साध्यत्वं गौणमेवेति संबन्धः । उभयत्रेति आनुमानिकप्रतीतौ व्याप्तौ च । तद्वलक्षणेति अप्रतीतमनीराकृतमभीप्सित साध्यमिति साध्यलक्षणभावेन । द्वयमिति साध्य व्याप्तिश्च । तत्प्रतिपादनेनेति व्याप्तिप्रतिपादनेन । अयमिति परः शिष्यादिशार्वाको वा । तत्सिद्धाविति अनुमानप्रामाण्यसिद्धौ विषयसमो ।

§૬ કથં વા પ્રત્યક્ષસ્ય પ્રામાણ્યનિર્ણયઃ ? । યદિ પુનરર્થક્રિયાસંવાદાન્ તત્ર તન્નિર્ણ-યસ્તર્હિ કથં નાનુમાનપ્રામાણ્યમ્ ? । પ્રત્યયીપદાર્મે ચ—

“પ્રત્યક્ષેપિ પરોક્ષલક્ષણમતેર્યન પ્રમારૂપતા ।

પ્રત્યક્ષેઽપિ કથં ભવિષ્યતિ મતે તસ્ય પ્રમારૂપતા ॥૧૧॥” હિતિ ॥૧૧॥

§૬ વળી, પ્રત્યક્ષના પ્રામાણ્યનો નિર્ણય પણ કઈ રીતે થશે ?

ચાર્વાક—અર્થક્રિયાના સંવાદથી પ્રત્યક્ષમાં પ્રામાણ્યનો નિર્ણય થાય છે.

જૈન— તો તે જ રીતે અનુમાનનું પ્રામાણ્ય પણ કેમ સિદ્ધ નહિ થાય ? અમે કહું પણ છે કે—

“એણે પરોક્ષ-અનુમાનની પ્રમાણતાનું ખંડન કયું છે તેને મતે પ્રત્યક્ષમાં પણ પ્રમાણતા કઈ રીતે સિદ્ધ થશે ?” ૯

(૫૦) કથં ક્ષેત્યાદિગણે અનુમાનપ્રામાણ્યં વિનેતિ ગમ્યમ્ । તન્નેતિ પ્રત્યક્ષે પ્રત્યયપીપ'દામેતિ વ્યયમેવ પ્રતિપાદિતવન્તઃ । પ્રત્યક્ષેપીતિ પ્રતિક્ષિતા । પરોપલક્ષણમતેરિતિ અનુમાનાદેઃ । યેનેતિ નાસ્તિકેન । પ્રત્યક્ષેડપીત્યાદિ અનુમાનપૂર્વકત્વાત્ પ્રત્યક્ષસ્ય ॥૯॥

(ટિ૦) યદિ પુનરિત્યાદિ । તન્નેતિ પ્રત્યક્ષે । તન્નિર્ણયં ઇતિ પ્રામાણ્યનિર્ણયઃ ॥ નાનુમાનેતિ અનુમાનં પ્રમાણમ્, અર્થક્રિયાસંવાદાદિતિ હેતુઃ । પ્રત્યયપીપ'દામેતિ વ્યયં સ્તુતૌ કૃતવન્તઃ કાવ્યાર્દ્ધ-મેતત્ । પ્રત્યક્ષેપીતિ પ્રતિક્ષિતા । પરોક્ષેતિ પરોક્ષરૂપસ્ય જ્ઞાનસ્ય । યેનેતિ ચાષાકિણ । તસ્યેતિ લોકાયતત્ત્વ ॥૯॥

તત્ર સ્વાર્થં વ્યવસ્થાપયન્તિ—

તત્ર હેતુગ્રહણસંબન્ધસ્મરણકારણકં સાધ્યવિજ્ઞાનં સ્વાર્થમ્ ॥૧૦॥

§૧ હિનોત્યન્તર્ભવિતળિજર્થત્વાદ્ ગમયતિ પરોક્ષમર્થમિતિ હેતુઃ, અનન્તરમેવ નિર્દે-
શ્યમાણલક્ષણસ્તસ્ય ગ્રહણં ચ પ્રમાણેન નિર્ણયઃ, સંબન્ધસ્મરણં ચ યથૈવ સંબન્ધો વ્યાપ્તિ-
નામા પ્રાક્ તર્કેનાડતર્કિ, તથૈવ પરામર્શસ્તે કારણં યસ્ય તત્તથા । સાધ્યસ્યાદ્વાસ્ય-
માનસ્ય વિશિષ્ટં સંશયાદિશૂન્યત્વેન જ્ઞાનં સ્વાર્થમનુમાનં મન્તવ્યમ્ ॥૧૦॥

સ્વાર્થાનુમાનુ' નિરૂપણુ—

હેતુનું જ્ઞાન અને અવિનાભાવ સંબંધનું સ્મરણ એ કારણથી ઉત્પન્ન થનાર એ સાધ્યનું જ્ઞાન, તે સ્વાર્થાનુમાન છે. ૧૦.

§૧ હિનોતિ-આમાં પ્રેરણાર્થક પ્રત્યય 'ગિજ્' નો અર્થ અન્તર્ગત સમ-
જવાનો છે તેથી જણાવે છે એવો અર્થ થાય છે. એટલે કે પરાક્ષ પદાર્થને જે
જણાવે તે હેતુ છે. તેનું લક્ષણ હવે પછી તરત જ કરવામાં આવશે. એ હેતુનું
શ્રદ્ધા એટલે પ્રમાણથી નિર્ણય અને સંબંધનું સ્મરણ-જે પ્રકારે વ્યાપ્તિનામનો
સંબંધ પહેલાં તર્ક પ્રમાણથી જાણ્યો હતો તે જ પ્રકારે તેનો પરામર્શ અર્થાત્
હેતુનું શ્રદ્ધા અને સંબંધનું સ્મરણ તે બે બેનાં કારણો છે તેનું. સાધ્ય, જેનું
લક્ષણ આગળ કરવામાં આવશે, તેનું વિશિષ્ટ એટલે સંશયાદિરહિત જ્ઞાન-તે
સ્વાર્થાનુમાન છે. ૧૦.

(૫૦) તન્નેતિ તત્ર તયોર્દ્યોર્મયે ।

અતર્કીતિ કથિતઃ ॥૧૦॥

હેતુસ્વરૂપં નિરૂપયન્તિ—

નિશ્ચિતાન્યથાનુપપત્ત્યેકલક્ષણો હેતુઃ ॥૧૧॥

§૧ અન્યથા સાધ્યં વિના, અનુપપત્તિરેવ, ન મનાગપ્યુપપત્તિઃ । પ્રયત્નાનન્તરીયકલ્પે
સાધ્યે વિપક્ષકદેશવૃત્તેરનિત્યત્વસ્યાપિ ગમકત્વાપતેઃ । તતો નિશ્ચિતા નિર્ણાતાડન્યથાનુપ-
પત્તિરેવૈકા લક્ષણં યસ્ય સ તાદશો હેતુર્જ્ઞેયઃ । અન્યથાડનુપપત્તિસ્ત્રાત્ર હેતુપ્રક્રમાત સાધ્ય-
ધર્મેણૈવ સાર્થં પ્રાપ્ત્વા । તેન તદિતરાર્થાડન્યથાડનુપપન્નૈઃ પ્રત્યક્ષાદિજ્ઞાનૈનાંતિવ્યાપ્તિઃ ॥૧૧॥

હેતુનું લક્ષણ -

‘નિશ્ચિત એવી અન્યથાનુપપત્તિ’ એ એક જ હેતુનું લક્ષણ છે. ૧૧.

હું અન્યથા-સાધ્યવિના, અનુપપત્તિ-અઘટના અર્થાત્ સાધ્ય વિના અંશતઃ પણ ઉપપત્તિ ન હોવી જોઈએ. અન્યથા અંશતઃ ઉપપત્તિવાળો વિપક્ષકેદેશવૃત્તિ ‘અનિત્યત્વ’ એ હેતુ પ્રત્યક્તાનન્તરીયકત્વનો સાધક બની જશે. એટલે કે શબ્દ પ્રત્યક્તાનન્તરીયક-પ્રત્યક્તાન્ય છે, કારણ કે-ને અનિત્ય છે આ હેતુની યદ્યપિ સાધ્યાભાવવાળા આકાશમાં વૃત્તિ નથી છતાં પણ સાધ્યાભાવવાળા વિઘ્નહાદિ પદાર્થમાં વૃત્તિ છે જ, અર્થાત્ તે અંશતઃ સાધ્ય વિના ઉપપન્ન છે. પણ હેતુમાં અન્યથાનુપપત્તિ તો સર્વથા હોવી જોઈએ આ જ વસ્તુને સૂચવવા નિશ્ચિત એવું વિશેષણ આપ્યું છે અને તેથી ‘નિશ્ચિતાન્યથાનુપપત્તિ’ એ જ માત્ર હેતુનું લક્ષણ સમજવાનું છે. અહીં હેતુનું પ્રકરણ હવાથી અન્યથાનુપપત્તિ સાધ્ય ધર્મના સંબંધે જ બાળુવી તેથી કરીને સાધ્યધર્મથી ભિન્ન ઘટાદિ પદાર્થ સંબંધી અન્યથાનુપપત્તિવાળાં પ્રત્યક્ષાદિજ્ઞાનમાં હેતુશક્ષણની અતિવ્યાપ્તિ નથી. અર્થાત્ ષડા વિના ઘટનું પ્રત્યક્ષજ્ઞાન થતું જ નથી છતાં ઘટનું અસ્તિત્વ પ્રત્યક્ષજ્ઞાનને હેતુ બનાવી અનુમાનથી સિદ્ધ કરાતું નથી. કારણ કે તે સાધ્યેતર છે. એટલે કે-પ્રત્યક્ષજ્ઞાન પોતાના વિષય વિના અનુપપન્ન હોઈ અન્યથાનુપપન્ન છે છતાં પોતાના વિષયમાં તે હેતુ ન કહેવાય ૧૧.

(૫૦) તतो निश्चितेत्यादिना तत्त्वमाह । तदितरार्थान्यथानुपपत्तिरिति साध्यादिरेवेदार्था घटादयस्तैरित्यादिसमासः । प्रत्यक्षादिज्ञानानांतिव्याप्तिरिति तेषामपि अन्यथानुपपत्तिमात्रेण हेतुत्वं न ॥૧૧॥

(ટિપ્) પ્રત્યક્તાનન્તરીયેત્યાદિ ॥ પ્રત્યક્ષ-ચેતનાવતો વ્યાપાર. । વિપક્ષકેદેશેતિ અપ્રત્યક્તાનન્તરીયમાકાશવિદ્યુદાદિ । વિદ્યુદાદૌ વર્તેતેડનિરુત્ત્વં નાકાશાદૌ । વિદ્યુદાદૌ અનિત્યત્વં વિષયે પરં પ્રત્યક્તાનન્તરીયકત્વ નાસ્તિ इति अनित्यत्वादिति हेतुरगमकः । यदि मनागपि उपपत्तिरङ्गीक्रियते तदा गति. इति योगः । तदितरे घटादिरर्थं पदार्थसार्थं तत्र निश्चलैः । साध्यादितरे वेदार्था घटादयः, तेषामप्यन्यथानुपपत्तिमात्रेण हेतुत्वं न ॥૧૧॥

एतद्वच्यच्छेद्यं दर्शयन्ति—

न तु त्रिलक्षणकादिः ॥૧૨॥

§૧ ત્રીણ પક્ષધર્મત્વ-સપક્ષસત્ત્વ-વિપક્ષાસત્ત્વાનિ લક્ષણાનિ યસ્ય સૌગતસમ્મતસ્ય હેતોઃ । આદિશબ્દાદ યૌગસન્નીતપચ્ચલક્ષણકહેત્વરોધઃ । તેનાડનાધિતવિષયત્વાડસપ્રતિ-પક્ષવયોરપિ તલ્લક્ષણત્વેનં કથનાત્ । તથાહિ-વહ્નિમત્ત્વે સાધ્યે ધૂમવત્ત્વં પક્ષસ્ય પર્વ-તસ્ય ધર્મેઃ, ન શબ્દે ચાક્ષુષત્ત્વદત્તધર્મઃ । સપક્ષે પાકસ્થાને સન્, ન તુ પ્રામાક્રેણ શબ્દ-નિત્યત્વે સાધ્યે શ્રાવગવત્ તત્તો વ્યાવૃત્તમ્ । વિપક્ષે પથસ્તિતિ પ્રદેશેડસન્, ન તુ તત્રૈવ સાધ્યે પ્રમેયત્ત્વત્ તત્ર વર્તમાનમ્ । અનાધિતવિષયમ્, પ્રત્યક્ષાગમામ્યાં અનાધ્યમાનસાધ્ય ક્ષાદ, ન તુ અનુગ્ણસ્તેજોડવયવી દ્રવ્યત્વાજ્ઞત્ત્વત્, વિગ્રેણ સુઃ! પેયા દ્રવત્વાત્ તદ્દેવેતિવત્

તામ્યાં વાધિતવિષયમ્ । અસત્પ્રતિપક્ષમ્—સાધ્યવિપરીતાર્થોપસ્થાપકાનુમાનરહિતમ્, ન પુનર્નિયઃ શબ્દોઽનિત્યધર્માનુપલબ્ધેરિત્યનુમાનમિવ સત્પ્રતિપક્ષમ્, इति लक्षणत्रयपक्षक-सद्वावाद् गमकम् । तत एतादृशलक्षणलक्षितमेवाख्येण लिङ्गम्—इति सौगत-यौगयोर-भिप्रायः । न चायं निरपायः ॥ ૧૨ ॥

હેતુલક્ષણના વ્યવચ્છેદનું નિરૂપણ —

પરંતુ હેતુ ત્રણ આદિ લક્ષણવાળો નથી. ૧૨.

૬૧ પક્ષધર્મત્વ, સપક્ષસત્ત્વ અને વિપક્ષાસત્ત્વ લક્ષણવાળો હેતુ બૌદ્ધો માને છે, અને આદિ શબ્દથી અબાધિતવિષયત્વ તથા અસત્પ્રતિપક્ષત્વ એ બે મળીને પાંચ લક્ષણવાળો હેતુ યૌગો (નૈયાયિકો) માને છે. એ બન્ને હેતુલક્ષણોના આથી વિરોધ થાય છે. તેઓ આ પ્રમાણે માને છે—

૧. પક્ષધર્મત્વ—‘વહ્નિમત્ત્વ’ સ ધ્ય હોય ત્યારે ‘ધૂમત્ત્વ’ એ પર્વતરૂપ પક્ષનો ધર્મ છે, પણ શબ્દરૂપ પક્ષમાં આક્ષુષત્વની જેમ તે પક્ષનો અધર્મ નથી.

૨. સપક્ષસત્ત્વ ધૂમરૂપ હેતુ પાકશાલારૂપ સપક્ષ (દષ્ટાન્ત)માં વિદ્યમાન હોય, પણ પ્રાભાકરે (મીમાંસકે) શબ્દમાં નિત્યત્વ સિદ્ધ કરવાને કહેલ-શ્રાવણત્વ હેતુની જેમ સપક્ષથી વ્યાવૃત્ત-સપક્ષમા અવિદ્યમાન ન હોય અર્થાત્ સપક્ષમાં હેતુનો અભાવ ન હોય.

૩. વિપક્ષાસત્ત્વ-ધૂમરૂપ હેતુનો જલાશયરૂપ વિપક્ષમાં અભાવ હોય પણ અગ્નિને સિદ્ધ કરવાને કહેલ ‘પ્રમેયત્વ’ હેતુની જેમ વિપક્ષમાં સદ્ભાવ ન હોય.

૪. અબાધિતવિષયત્વ-પ્રત્યક્ષ અને આગમ પ્રમાણથી સાધ્ય અબાધિત હોય તો તે હેતુનું અબાધિતવિષયત્વ છે પરંતુ અગ્નિ કંડો છે, દ્રવ્ય હોવાથી, જલની જેમ-આમાં સાધ્ય પ્રત્યક્ષથી બાધિત છે અને બ્રાહ્મણે સુરા પીવી જોઈએ, દ્રવ્ય છે માટે, પાણીની જેમ—આમાં સાધ્ય આગમથી બાધિત છે. માટે દ્રવ્યત્વ અને દ્રવત્વ એ બન્ને હેતુ બાધિતવિષય છે. હેતુ તો અબાધિત-વિષય હોવો જોઈએ.

૫. અસત્પ્રતિપક્ષત્વ સાધ્યથી વિપરીત અર્થ—અર્થાત્ સાધ્યાભાવને સિદ્ધ કરનાર અનુમાનથી રહિત હેતુ હોય પરંતુ શબ્દ નિત્ય છે, અનિત્ય ધર્મોનું જ્ઞાન થતું ન હોવાથી, આ અનુમાનની સાથે જ તેનું વિરોધી-શબ્દ અનિત્ય છે, નિત્યધર્મોનું જ્ઞાન થતું ન હોવાથી. આ અનુમાન છે. આ પ્રકારે હેતુ સત્પ્રતિ-પક્ષ-વિરુદ્ધઅનુમાનવાળો ન હોય.

આ રીતે હેતુ બૌદ્ધના મતે ત્રણ લક્ષણવાળો, અને નૈયાયિકોના મતે પાંચ લક્ષણવાળો હોવાથી હેતુ ગમક છે. માટે આવા લક્ષણોવાળો હેતુ નિર્દોષ છે-આવે સોગત અને નૈયાયિક, યૌગનો અભિપ્રાય છે. પણ તે નિર્દોષ નથી ૧૨

(૫૦) તલ્લક્ષણત્વેનેતિ હેતુલક્ષણત્વેન શબ્દે इति શબ્દેઽનિત્યે સાધ્યે । અતદ્ધર્મ इति न शब्दस्य धर्मः । ततो व्यावृत्तमिति ततः सपक्षाव्यावृत्तम् साक्षोऽपि नास्तीति भावः ।

વિપક્ષાસત્વસમ્ભવ इति । सोऽपि न निश्चितान्यथानुपपत्तेरिति रक्तमुक्तवानिति सैवै-
काऽस्तु । नहि अनौपाधिकसम्बन्धे सति किञ्चिदवशिष्यते, यदपाहाय शेषलक्षणप्रणयन-
मक्षणं स्यात् ।

§ ૪ પક્ષધર્મત્વાભાવે રસવતીધૂમોઽપિ પર્વતે સત્તાર્ચિર્વં ગમયેત્ इत्यभिधानો बौद्धो
न बुद्धिमान् । यतः पक्षधर्मत्व(त्वा)भावेऽपि किं नेष तत्र तं गमयेत् ? ननु कौतुकमेतत् ।
ननु कथं हि नाम पक्षधर्मतोपगमे रसवतीधमेः सन् धूमो महीध्रकन्धराधिकरणं धन-
जयं ज्ञापयतु इति चेत् । एवं तर्हि जलचन्द्रोऽपि नमश्चन्द्रं मा जिज्ञेपत्, जलचन्द्रस्य
जलधर्मत्वात् । अथ जलनभश्चन्द्रान्तरालवर्त्तिनस्तावतो देशस्यैकस्य धर्मित्वेन जलचन्द्रस्य
तद्गर्भत्वनिश्चयात् कुतो न तज्ज्ञापकत्वमिति चेद् । एवं तर्हि रसवतीपर्वतान्तगालवर्ति-
वमुन्धराप्रदेशस्य धर्मित्वमस्तु । तथा च महानसवूमस्यापि पर्वतधर्मतानिर्णयात् जलच-
न्द्रवत् कथं न तत्र तद्गमकत्वं स्यात् ? । पक्षधर्मता खट्वभयत्राऽपि निमित्तम् । ततो
यथाऽसौ स्वसमीपदेशे धूमस्य धूमवज्रं गमयतोऽम्लानतनुरास्ते, तथा व्यवहितदेशेऽपि
पर्वतादौ तदवस्थैव । अन्यथा जलचन्द्रेऽपि नासौ स्याद्, देशव्यवधानात् ।

§ ૩ યોગ—અમારી ગર્જના છે કે ઉપાધિ રહિત જે સંબંધ તે વ્યાપ્તિ કહેવાય
છે. અને તે તત્પુત્રત્વ હેતુમાં તો શાકાદિ આહારના પરિણામાદિરૂપ ઉપાધિ
લાગેલી છે. સાધન(હેતુ)નો અવ્યાપક અને સાધ્યનો સમવ્યાપ્તિવાળો પદાર્થ
ઉપાધિ કહેવાય છે. અહીં પણ શાકાદિ આહારનો પરિણામ આવે જ છે. એટલે
ઉપાધિ હોવાથી તત્પુત્રત્વમાં વિપક્ષાસત્વ લક્ષણનો સંભવ નથી. માટે પૂર્વોક્ત
હેતુલક્ષણમાં અતિવ્યાપ્તિ નથી.

જૈન—ઉપર મુજબ જોરશોરથી કથન કરીને તમે પણ ‘નિશ્ચિતાન્યથાનુપ-
પત્તિ’ થી ભિન્ન કંઈ લક્ષણ કહેતા નથી, તો પછી તે જ એક લક્ષણ રહે.
કારણ કે—સંબંધને અનૌપાધિક માનવામાં આવે તો એવું કંઈ બાકી નથી રહેતું
કે જેના નિરાકરણ માટે અન્ય લક્ષણ કરવું પડે.

§ ૪ બૌદ્ધ—પક્ષધર્મત્વરૂપ હેતુલક્ષણ જે માનવામાં ન આવે તો એટલે કે
હેતુને પક્ષનો ધર્મ માનવામાં ન આવે તો રસોડાનો ધૂમ પણ પર્વતમાં અગ્નિનો
ઔષધક થઈ જશે.

જૈન—તમારું આ કથન તમારી બુદ્ધિમત્તાને સૂચવતું નથી, કારણ કે—અમે
પૂછીએ છીએ કે—હેતુને પક્ષનો ધર્મ માનવામાં ન આવે તો પણ તે પક્ષમાં વહ્નિનો
શા માટે ઔષધક ન થાય ?

બૌદ્ધ—ખરેખર તમારો આ પ્રશ્ન કૌતુક જેવો છે, કારણ કે—રસોડાનો ધૂમ
એ પક્ષરૂપ પર્વતનો ધર્મ ન હોવાથી પર્વતમાં કેવી રીતે વહ્નિનો ઔષધક અને
એ તમે જ કહેાને ?

જૈન—જે એમ જ હોય, અર્થાત્ હેતુ પક્ષનો ધર્મ હોય તો જ યોધક બને એવો નિયમ હોય તો જલચંદ્ર પણ નભચંદ્રનો જ્ઞાપક નહિ બની શકે કારણ કે જલચંદ્ર એ જલનો ધર્મ છે, પરંતુ નભનો ધર્મ નથી તેથી પક્ષધર્મતાનો અભાવ ત્યાં પણ છે. એટલે તે ગમક ન બની શકે, પણ બને તો છે. તથી પક્ષ-ધર્મતા એ હેતુનું આવશ્યક લક્ષણ નથી.

બૌદ્ધ—જલચંદ્ર અને નભચંદ્રનો મધ્યભાગવર્તી સમગ્ર પ્રદેશ એક ધર્મી-રૂપ હોવાથી જલચંદ્ર પણ તેનો ધર્મ છે એવો નિશ્ચય છે જ. તો જલચંદ્ર નભચંદ્રનો યોધક કેમ નહિ થાય ?

જૈન—તો તે જ પ્રકારે રસોડા અને પર્વતનો મધ્યભાગવર્તી સમગ્ર પૃથ્વી પ્રદેશ પણ એક ધર્મી થાય અને તે રીતે રસોડાનો ધૂમ પણ પર્વતના ધર્મરૂપે નિશ્ચિત થયે તો તે રસોડાનો ધૂમ પણ પર્વતમાં અગ્નિનું અનુમાન કેમ નહિ કરાવે ? કારણકે બન્ને સ્થળે (રસોડાના ધૂમમાં અને જલચંદ્રમાં) પક્ષધર્મતારૂપ નિમિત્ત તો છે. અને તે પક્ષધર્મતારૂપ નિમિત્ત, જેમ અગ્નિની સમીપે રહેલ ધૂમ અગ્નિને જણાવે તેમાં તત્પર છે, તેમ વ્યવહિત દેશમાં પણ તે અગ્નિને જણાવે એમાં તત્પર છે જ. અન્યથા જલચંદ્રની પક્ષધર્મતા પણ ગમકતાનું નિમિત્ત નહિ બને. કારણકે-ત્યાં પણ દેશનું વ્યવધાન તો છે જ.

(૫૦) અયમિતિ સમ્બન્ધો અનૌપાધિક । શાકાદ્યાહારે इत्यादि गये शाकाद्याहारो गर्भावस्थात्मकः । साध्येनेति श्यामत्वेन । तथा चात्रेति साधनाव्यापक. साध्येन समव्याप्ति-कञ्च । न तत्पुत्रत्वे विपक्षासत्त्वसम्भवः इति यौगो वक्ति । सोऽपीति यौगः ।

પક્ષધર્મત્વાભાવે इत्यादि सूत्रवाक्यम् । एष इति रसवतीधूमः । तत्रेति पर्वत । तमिति सप्ताचिर्षं, गमयेदिति वक्ष्यमाणयुक्त्या । ननु कौतुकमित्यादि परः । एवं तर्हि इत्यादि सूरिः । जलधर्मत्वादिति नभःस्थितचन्द्रज्ञापन न युक्तमिति भावः । अथ जलेत्यादि बौद्धः । एवं तर्हि रसवतीत्यादि सूरिः । तत्रेति पर्वते । तद्गमकत्वमिति वह्निगमकत्वम् । असा-विमिति पक्षधर्मता । स्वसमीपदेशे महानसादौ । स्वसमीपदेशेऽम्लानं तनुरास्ते इति योगः ।

(ટિ૦) ન ચાયમિતિ સંબન્ધઃ । સાધનેતિ યો યસ્તપુત્ર. સ સ શાકાદ્યાહારપરિણામ-વાન્ । સયંત્ર ઉપાધિઃ સાધ્યં ક્રિયતે । અગ્રે તતો હેતુર્હેતુઃ. ક્રિયતં । યથા ચ સ શ્યામ. શાકા-દ્યાહારપરિણામે સતિ તપુત્રસ્વાન્ । સોપીતિ નૈયાયિકઃ । સૈર્વકેનિ નિશ્ચિનાન્યથાનુ-પપત્તિઃ ।

પક્ષધર્મત્વેત્યાદિ ॥ સપ્તાચિર્ષમિતિ અગ્નિં જ્ઞાપયેન્ । एष इति धूमः । तत्रेति पर्वते । तमिति सप्ताचिर्षम् । तद्धर्मत्वेति । जलचन्द्रनभश्चन्द्रान्तरालवर्तितावप्रदेश-धर्मवनिर्णयात् । तज्ज्ञापकत्वमिति नभश्चन्द्रावगमकम् । तत्रेति पर्वतनिमित्ते । तद्गम-कत्वमिति वैधौन्यरज्जापकत्व भवेत् । उभयत्रापीति रसवती धूमे जलचन्द्रे च । असा-विमिति पक्षधर्मता । तद्वस्थैवेति अम्लानतनुरास्ते केनापि प्रकारेणाऽनिराकृतेत्यर्थः । अन्यथेति यदि सा पक्षधर्मता व्यवहितदेशान्नान्न स्फुट्य प्रतिभासते तदा । असाविमिति पक्षधर्मता ।

§૫ અથ નેયમેવાત્ર ગમકત્વાદ્ગમ, કિન્તુ કાર્યકારણભાવોઽપિ । કાર્યં ચ કિમપિ કીદશમ્ । તદિદ્ કૃપીટત્રન્ના સ્વસમીપપ્રદેશમેવ ધૂમકાર્યમર્જયિતુમર્થીજ્ઞાનઃ; નમશ્ચન્દ્રસ્તુ

વ્યવહિતદેશમપીતિ ન મહાનસધૂમો મહીધરકન્ધરાકોણચારિણમાશુશુક્ષર્ણિ ગમયતીતિ
 ચેત્ । નન્વેવં ધૂમસ્તદેશેનૈવ પાવકેનાન્યથાનુપપન્નઃ, નીરચન્દ્રમાઃ પુનરતદેશેનાડપિ નમ-
 શ્ચન્દ્રેણ, હ્યન્યથાડનુપપત્તિર્નિર્ણયમાત્રસદ્ભાવાદેવ સાધ્યસિદ્ધેઃ સંભવાત્ કિં નામ જલા-
 કાશમૃગાક્લમ્પણ્ડલાન્તરાલાદેર્ધર્મિત્વકલ્પનાકદર્થનમાત્રનિમિત્તેન પક્ષધર્મતાવર્ણનેન ? । યૌગ-
 સ્યાપ્યેવમેવ ચ પક્ષધર્મતાનુપયોગો દર્શનીયઃ ।

૬૫ ઔદ્ર—જલચ દ્રમાં માત્ર પક્ષધર્મતા જ ગમકતાનું કારણ નથી પરંતુ
 કાર્યકારણભાવ પણ છે. વળી, કાર્ય પણ કોઈક કેવું હોય છે ને કોઈક કેવું હોય છે,
 તેથી અહીં અગ્નિ સ્વદેશમાં પ્રદેશમાં જ ધૂમરૂપ કાર્યને ઉત્પન્ન કરવાને સમર્થ
 છે, પરંતુ આકાશચંદ્ર તો દૂરદેશવર્તી જલચંદ્રરૂપ કાર્યને ઉત્પન્ન કરવાને
 સમર્થ છે. આથી રસોડાનો ધૂમ પર્વતના એક પૃષ્ઠમાં રહેલ વ્યવહિત અગ્નિનો
 બોધક બનતો નથી.

જૈન—આ પ્રકારે તો ધૂમ સ્વદેશમાં રહેલ અગ્નિ સાથે અને જલચંદ્ર
 દૂરદેશવર્તી આકાશચંદ્ર સાથે અનુપપન્ન સંબંધ ધરાવે છે. એટલે કે રસો-
 ડામાં અગ્નિ વિના ધૂમ નથી અને જલમાં ચંદ્ર આકાશના ચંદ્ર વિના નથી.
 આ પ્રકારે ‘અન્યથાનુપપત્તિ’ના નિર્ણય માત્રથી જ સાધ્ય સિદ્ધ થઈ શકે છે. તો
 જલચંદ્ર અને આકાશચંદ્રના મધ્યવર્તી એક પ્રદેશને ધર્મી તરીકે કલ્પવાના
 કષ્ટમાં કારણભૂત પક્ષધર્મતાના વળાંકનું શું પ્રયોજન છે ? અથવા કંઈ પણ
 પ્રયોજન નથી. યોગને પણ આ જ પ્રમાણે હેતુમાં પક્ષધર્મતાનો અનુપયોગ
 જણાવી દેવો.

(૫૦) અથ નેયમિત્યાદિ તાથાગતઃ । સ્વસમીપપ્રદેશમેવેતિ નિકટોડવસ્થાનપ્રદેશો
 યસ્યેતિ વિપ્રહઃ । અધીશાનમ્ इति સમર્થઃ । સોડપિ ધૂમઃ સ્વસમીપપ્રદેશમેવ વહ્નિ ગમયિતું સમર્થ
 इति भावः । व्यवह्रितदेशमपीति तत्र तादृक् कार्यम् । इतीति अतः कारणात् । नन्वेवमि-
 त्यादि सूरिः । नभश्चन्द्रेणेति नभश्चન્દ્રેण सहान्यથાનુપપન્નઃ ।

(ટિ૦) હ્યમેવંત પક્ષધર્મતૈવ । અન્નેતિ પાવકાનુમાને । તદ્દેશેનેતિ રસવત્યાદિદેશસ્યેનૈવ
 વહ્નિના । નીરચન્દ્રમા इति જલચન્દ્રઃ । અતદ્દેશેનાપીતિ જલપ્રદેશવ્યતિરિક્તેનાપિ કિંતુ
 ગગનપ્રતિષ્ઠેન ।

૬૬ સપક્ષસત્ત્વમન્યનૌપયિકમ્, સત્ત્વાદેરગમકત્વાપત્તેઃ । યસ્તુ પક્ષાદ્ બહિઃકૃત્ય
 કિમપિ કુટાદિકં દૃષ્ટાન્તયતિ તસ્યાપૂર્વઃ પાણિડ્યપ્રકારઃ કુટસ્યાપિ પટાદિવદ્ વિવાદા-
 સ્પદત્વેન પક્ષાદ્ બહિઃકરણાડનુપપત્તેઃ । તથા ચ કથમયં નિર્દર્શનતથોપદર્શ્યં ? પ્રમાણા-
 ન્તરાત્રૈવ ક્ષણિકત્વં પ્રાક્ પ્રસાધ્ય નિર્દર્શનતથોપાદાનમિતિ ચેદ્ । નનુ તત્રાપિ કઃ સપ-
 ક્ષીકરિષ્યતે ? યદિ ક્ષણિકત્વપ્રસાધનપૂર્વ પદાર્થાન્તરમેવ, તદા દુર્વારમનવસ્થાકદર્થનમ્ ।
 અન્યથા તુ ન સપક્ષઃ કશ્ચિત્ । યત્ એવ ચ પ્રમાણાત્ ક્ષણિકત્વનિષ્ઠકાને કુટે પ્રકટચતે
 તત્ એવ પટાદિપદાર્થાન્તરેષ્વપિ પ્રકટચતામ્, કિમપરપ્રમાણોપચાસાલીકપ્રાગભી-
 પ્રકાશનેન ? ।

કેવ વાદીઓએ કહેલ 'સપક્ષસત્ત્વ'રૂપ હેતુલક્ષણ પણ કોઈ ઉપાયથી સિદ્ધ થતું નથી. કારણ કે હેતુનું આવું લક્ષણ કરવાથી સત્ત્વાદિ હેતુઓમાં અગમ-કતાની આપત્તિ આવશે, અર્થાત્ તે હેતુઓ સાધ્યસાધક થઈ શકશે નહિ. વળી જે ઘટાદિ કોઈ પણ પદાર્થને પક્ષમાંથી પૃથક્ કરીને તેને દૃષ્ટાન્ત કહે છે, અર્થાત્ તેમ કરી 'સત્ત્વાદિ'રૂપ હેતુની સપક્ષવૃત્તિની સ્થાપના કરે છે, તેનું પાંડિત્ય તો કોઈ અપૂર્વ છે. કારણ કે ઘટાદિની જેમ ઘટ પણ વિવાદાસ્પદ હાવાથી પક્ષથી પૃથક્ થઈ શકે તેમ નથી. તો પછી ઘટને દૃષ્ટાન્ત તરીકે કઈ રીતે કહી શકાય ?

બૌદ્ધ—ઘટમાં અન્ય અનુમાન પ્રમાણથી પ્રથમ ક્ષણિકત્વ સિદ્ધ કરીને પછી દૃષ્ટાન્ત તરીકે તેનું ગ્રહણ કરેલ છે.

જૈન—પરંતુ તે અનુમાનમાં પણ કોને સપક્ષ કરશે ? જે બીજા કોઈ પણ પદાર્થમાં ક્ષણિકત્વની સિદ્ધિ કરીને તેને દૃષ્ટાન્ત બનાવશે તો અનવસ્થા-રૂપ પીડા રોકવી મુશ્કેલ થશે. અન્યથા એટલે કે દૃષ્ટાન્ત વિના જ જે ઘટમાં ક્ષણિકતા સિદ્ધ કરશે તો 'સપક્ષ' જેવી કોઈ વસ્તુ જ નહિ રહે. અને વળી જે પ્રમાણથી ઘટમાં ક્ષણિકત્વને સિદ્ધ કરે છે, તે જ પ્રમાણથી પટાદિરૂપ બીજા પદાર્થોમાં પણ ક્ષણિકત્વને સિદ્ધ કરી લેા, અને તો પછી એક જ ક્ષણિકતાને સિદ્ધ કરવા માટે જુદા જુદા પ્રમાણનો પ્રયોગ કરી ખોટી બડાઈ હાંકવાથી શું વળશે ?

(૫૦) નિર્દર્શનતયેતિ દૃષ્ટાન્તતયા । તત્રાપીતિ કુટ્ટાદિસાધનેડપિ । અન્યથા ત્વિતિ કુટ્ટાદિકં ન દૃષ્ટાન્તયતિ ચેત્ । તત્ત ઇવેતિ તસ્માદેવ પ્રમાણાત્ । કિમપરપ્રમાણેતિ ગચ્છે અપર પ્રમાણં સત્ત્વાનુમાનમ્ ।

(ટિ.) અનોપયિકમિતિ ન ઉપાયમાત્રમ્—કેનાપ્યુપાયેન ન સિદ્ધયતીત્યર્થઃ ॥ સત્ત્વા-દેરિતિ ક્ષણિકત્વમાધનાય સૌગતપ્રયુક્તસ્ય હેતોઃ । મર્મ ક્ષણિક સત્ત્વાદિત્યભિદધાનેન તથાગતેન સર્વં જગતીવસ્તુ પક્ષતયોપાદદે । અતસ્તદ્વપતિરિત્તસ્ય કસ્યાપિ સપક્ષસ્યાભાવાત્ । તથા ચેતિ વિવાદાસ્પદસ્વે સતિ । અયમિતિ કુટ્ટાદિ । નિર્દર્શનતયેનિ દૃષ્ટાન્તત્વેન । તત્રૈવેતિ ઘટાદાયેવ । ઘટાદાયપિ ક્ષણિકત્વં પ્રમાણ્ય સપક્ષીકરણાદનવસ્થા । નનુ તત્રાપીતિ ઘટસ્ય ક્ષણિકત્વસાધને । યદિ ક્ષણિકત્વેનિ ક્ષણિકત્વસ્ય પ્રસાધનં પૂર્વં યસ્ય પદાર્થાન્તરસ્ય શકટાદેઃ સમ્મતં શકટાદાયપિ ક્ષણિકત્વં પ્રમાણ્ય સપક્ષીકરણાદનવસ્થા । અન્યથેતિ ક્ષણિકત્વાડપ્રમાણે । અસ્મત્સમતેન સર્વસ્ય નિત્યાનિત્યસ્યૈવ ભાવાન્ સપક્ષાભાવ । તત્ત ઇવેતિ પ્રત્યક્ષાદિપ્રમાણત્ એવ ।

§૭ યસ્તુ 'સાધ્યધર્મવાન્ સપક્ષઃ' ઇનિ સપક્ષં લક્ષયિત્વા પક્ષમેવ સપક્ષમાચક્ષીત- 'સાધ્ય-ધર્મવત્તયા હિ સપક્ષત્વમ્, સાધ્યત્વેનેષ્ટતયા તુ પક્ષત્વમ્; ન ચ વિરોધઃ; વાસ્તવસ્ય સપક્ષ-ત્વસ્યેચ્છાવ્યવસ્થિતેન પક્ષત્વેન નિરાકર્તુમશક્યતાવાન્' ઇતિ સ મહાત્મા નિશ્ચિતં નિર્વિવ્વણઃ, સત્ત્વાદેઃ ક્ષણિકત્વાદનુમાને સપક્ષસત્ત્વાવસાયવેલાયામેવ સાધ્યધર્મસ્યાવબોધેનાનુમા-નાનર્થકયાત્ । પક્ષો હિ સાધ્યધર્મવત્તયા સપક્ષક્ષેત્ નિશ્ચિકયે, હેતોશ્ચ તત્ર સત્ત્વમ્, તદા કિં નામ પશ્ચાદ્દેતુના સાધનીયમ્ !

§ ૮ કિञ્ચ । एवमनेन संपक्षं लक्षयता “साध्यधर्मसामान्येन समानोऽर्थः संपक्षः” इति दिग्नागस्य,

“अनुमेयेऽथ तत्तुल्ये सद्भावो नास्तिताऽसति”

इति धर्मकीर्तेश्च वचो निश्चितं वञ्चितमेव स्यात् ।

§ ૯ યૌગશ્ચ કેવલાન્યવ્યતિરેકમનુમાનમનુમન્યમાનઃ કથં પશ્ચલક્ષણતાં લિંગસ્ય સંવાદયેત્ ? इति निश्चिતાन्यथानुपपत्तिरेवैकं लिङ्गलक्षणमक्षूणम् ।

તત્ત્વમેતદેવ, પ્રપञ्चઃ પુનરયમિતિ ચેત્, તર્હિ સૌગતેનાબાધિતવિષયત્વમસત્પ્રતિપક્ષત્વમ્, જ્ઞાતત્વં ચ; યૌગેન ચ જ્ઞાતત્વં લક્ષણમાહ્યાનીયમ્ । અથ વિપક્ષાન્નિશ્ચિતત્વાવૃત્તિમાત્રેણાબાધિતવિષયત્વમસત્પ્રતિપક્ષત્વં ચ, જ્ઞાપકહેત્વધિકારાત્ જ્ઞાતત્વં ચ લઘ્વમેવેતિ ચેત્, તર્હિ ગમકહેત્વધિકારાદશેષમપિ લઘ્વમેવેતિ કિં શંષેણાપિ પ્રપञ्चे-નેતિ ॥૧૩॥

§૭ ખૌદ—સપક્ષતું લક્ષણ આપું કરીએ-એ સાધ્યધર્મવાળો હોય તે સપક્ષ. આ રીતે પક્ષ એ જ સપક્ષ થયો પરંતુ સાધ્યધર્મ જેમાં હોય તે સપક્ષ, અને એ જ ધર્મને સાધ્યરૂપે સ્વીકારીએ તો તે પક્ષ. આ રીતે સપક્ષ માનવામાં કાંઈ વિરોધ નથી. કારણ કે વસ્તુતઃ તે સપક્ષ છતાં તેને આપણે આપણી ઇચ્છાથી જ પક્ષ કહીએ તો તેથી તેની સપક્ષતાનું નિરાકરણ થઈ જતું નથી.

જૈન—આ પ્રમાણે સપક્ષતાનો ખુલાસો કરનાર આ મહાત્મા ખરેખર નિર્વેદ. દને પામેલ છે. સત્ત્વ હેતુથી ક્ષણિક્ત્વસાધક અનુમાનમાં જ્યારે સપક્ષસત્ત્વનો નિર્ણય કરવાનો પ્રસંગ આવે છે, ત્યારે જ સાધ્યધર્મનું જ્ઞાન એટલે કે ક્ષણિકતાની સિદ્ધિ થઈ જ જાય છે, તો પછી અનુમાન કરવું નિરર્થક જ થઈ પડશે. કારણ કે—તમે પક્ષ એ જ સાધ્યધર્મવાળો હોવાથી સપક્ષ છે એવો નિશ્ચય કયો છે, અને હેતુનું ત્યાં સત્ત્વ પણ નિશ્ચિત કયું છે. તો આ પછી કઈ વસ્તુ બાકી રહી જાય છે, જેની સિદ્ધિ હેતુથી થશે ?

§૮ વળી સપક્ષતું આપું લક્ષણ કરીને ‘સાધ્યધર્મસામાન્યને કારણે જે પક્ષ સમાન હોય તે સપક્ષ’ દિગ્નાગના આ વચનની તથા ‘અનુમેય અને તત્તુલ્યમાં સદ્ભાવ અને વિપક્ષમાં અસદ્ભાવ’ એ ધર્મકીર્તિના વચનની વચના જ કરી છે.

§૯ તે જ રીતે કેવલા-વચી અને કેવલવ્યતિરેકી અનુમાનને માનનાર યૌગ (નૈયયિક) હેતુમાં પાંચ લક્ષણોનો નિર્વાહ કઈ રીતે કરી શકશે ? માટે ‘નિશ્ચિતાન્યથાનુપપત્તિ’ એ એક જ હેતુનું નિર્દોષ લક્ષણ છે, એ સિદ્ધ થયું.

શંકા—પરમાર્થથી હેતુનું લક્ષણ તો આ એક જ છે, પરંતુ ત્રણ કે પાંચ લક્ષણ એ તો એનો જ વિસ્તાર છે

સમાધાન—એમ માનીએ તો-ખૌદે અબાધિતવિષયત્વ, અસત્પ્રતિપક્ષત્વ અને જ્ઞાતત્વ એ ત્રણ તથા નૈયાયિકે જ્ઞાતત્વ લક્ષણતું પણ કથન કરવું એકજે.

૨૧'કા—વિપક્ષમાં નિશ્ચયપૂર્વક અભાવ છે એમ કહેવામાત્રથી અવાધિતવિ-
ષયત્વ અને અસત્પ્રતિપક્ષત્વ, અને એ જ્ઞાપક હોય છે. આ વાતથી જ્ઞાતત્વ પ્રાપ્ત
થઈ ગયેલ જ છે.

સમાધાન—જો એમ હોય તો—હેતુ ગમક છે, એટલું કહેવાથી તમારા કહેલાં
સઘળાં લક્ષણો પણ પ્રાપ્ત થઈ જાય છે જ, તો ફરીથી એ લક્ષણો કહેવાની શી
આવશ્યકતા છે ? અર્થાત્ કંઈ આવશ્યકતા નથી ૧૩.

(૫૦) યસ્મિન્નિતિ ભવત્પક્ષીયઃ । પક્ષમેવેતિ તસ્યાપિ હેતુદેવ લક્ષણમ્ । આચ્છ્રીતેત્યસ્માત્
પુરઃ 'કથયતિ ચેત્થમ્' इति गम्यम् । न च विरोध इति को भावः ? साध्यधर्मवत्तया सप-
क्षत्वं साध्यत्वेનેદ્રતયા પક્ષત્વમ્ । વાસ્તવસ્યેતિ મહાત્મિદસ્ય । વાસ્તવત્વં ચ સાધ્યધર્મવત્તયા ।
इच्छाव्यवस्थितेनेति साधयितुमिष्टतया । અશક્યત્વાદિત્યસ્ય પુરઃ 'પ્રવદતિ' इत्युचितत्वाद्
गम्यम् । સ મહાત્મેતિ ઉપહાસવચનમ્ । સત્ત્વાદેરિતિ પુરઃ 'કથમ્' इति गम्यम् । साध्यधर्मस्येति
क्षणिकत्वस्य । अवबोधेनेति पक्षसपक्षयोरैक्यात् सपक्षं यदा साध्यधर्मवबोधो जातस्तदा पक्षेऽपि ।
अनुमानानर्थक्यादिति सपक्षे सत्त्वं निश्चित्यैव हि हेतुः प्रयोज्यः । अत्र च पक्षसपक्षयो-
रैक्यं त्वया कृतम् । ततः सपक्षसत्त्वनिश्चये एव साध्यधर्मनिश्चयान्निरर्थकमनुमानमित्यर्थः ।
एतदेव स्पष्टयति-पक्षो हीत्यादिना । हेतोरिति सत्त्वान् ।

एवमिति अनया रीत्या । अनेनेति प्रवोक्तवादिना । सपक्षं लक्ष्यतेति पक्ष एवेति
हेयम् । दिग्नागस्येति न्यायप्रवेशकપુત્રકર્तु । तत्तुल्ये इति सપક્ષે । असतीति विपक्षे ।
तत्त्वमेतदेवेत्यादिना यौगसौगतोक्तिः । જ્ઞાતત્વં चेति પ્રતીતત્વં ચ । જ્ઞાપક-
હેત્વધિકારાદિતિ કારકહેતુસ્તુ પ્રમાણે નોપયુજ્યતે ॥૧૩॥

(૬૦) યસ્મિન્નિતિ અર્ચટ્થર્ચવતુરઃ । વિરોધ इति पक्षसपक्षयोः । वास्तवस्येति
मुख्यस्य । साध्यधर्मस्येति 'पक्ष एव सपक्षः' इत्यङ्गीक्रियमाणे क्षणिकत्वस्य पूर्वमेव सिद्ध-
त्वादन्वया सपक्ष एव न स्यात् । अतो वैयर्थ्यं प्रागपि पक्षसपक्षसिद्धे । पक्षो हीति पक्ष
एव सपक्षो निश्चितो यदि तत्र पक्षे सत्त्वं च हेतोर्निर्णीतम् ।

एवमिति साध्यधर्मवान् सपक्ष इति प्रकारेण ।

अनेनेति दुર્घટાચંટમતાનુયાયિના ધીમતાન્તેવામિના । સાધ્યધર્મેતિ અનિત્યત્વાદિના ।
दिग्नागस्येति ન્યાયપ્રવેશકપુત્રકારસ્ય । अनुमेये इति पक्षे । तत्तुल्ये इति पक्षसमाने
सपक्षे इत्यर्थः । सद्भाव इति हेतोरिति शेषः । ननु साध्यधर्मवान् सपक्षः । असतीति विपक्षे ।
निश्चितान्यથેત્યાદિ ।

अयमिति पञ्चलक्षणः ।

तर्हि सौगतेनेति બૌદ્ધેન ત્રિલક્ષણહેત્વજ્ઞીકારાત્ । શેષલક્ષણત્રયમ્-દ્વયં નૈયાયિક-
પ્રતિપન્ન તૃતીય જ્ઞાતત્વં ચાજ્ઞીકરણીયમ્ । નૈયાયિકેન તુ પન્ચલક્ષણસાધનસ્વીકારાત્, પાંચ જ્ઞાત-
ત્વલક્ષણમાશ્રયિતત્વં પલ્લક્ષણત્વાદ્દેતોઃ । અશેષમપીતિ પન્ચલક્ષણત્વમપિ ॥૧૩॥

સાધ્યવિજ્ઞાનમિત્યુક્તમિતિ સાધ્યમપિદધતિ—

अप्रतीतमनिराकृतमभीप्सितं साध्यम् ॥१४॥

§૧. અપ્રતીતમનિશ્ચિતમ્, અનિરાકૃત પ્રત્યક્ષાવબાધિતમ્, અભીપ્સિતં સાધ્યત્વે-
નેદ્રમ્ ॥૧૪॥

‘સાધ્યવિજ્ઞાન’ એમ ૧૦ માં સૂત્રમાં કહેલ છે. માટે સાધ્યલક્ષણનું નિરૂપણ—
અપ્રતીત, અનિરાકૃત અને અભીષિત હોય તે સાધ્ય છે. ૧૪.

§૧. અપ્રતીત એટલે અનિશ્ચિત, અનિરાકૃત એટલે પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણોથી
અબાધિત અને અભીષિત એટલે સાધ્ય તરીકે ઇષ્ટ સમજવું. ૧૪.

અપ્રતીતત્વં સમર્થયન્તે—

શક્તિવિપરીતાનધ્યવસિતવસ્તુનાં સાધ્યતાપ્રતિપત્ત્યર્થમપ્રતીતવચનમ્ ॥૧૫॥

§૧. एवंविधमेव हि साध्यम्, अन्यथा साधनवैफल्यात् ॥૧૫॥

સાધ્યના અપ્રતીત વિશેષણનું સમર્થન—

જેમને વિષે શંકા, વિપર્યય અને અનધ્યવસાય હોય એ સાધ્ય અને
છે, તે જણાવવા માટે ‘અપ્રતીત’ એમ કહેવામાં આવ્યું છે. ૧૫.

§૧ આવા લક્ષણથી યુક્ત જ ‘સાધ્ય’ હોય છે. અન્યથા હોય તો તેની
સિદ્ધિ કરવી એ વ્યર્થ બની જાય છે. ૧૫.

અનિરાકૃતત્વં સફલયન્તિ—

પ્રત્યક્ષાદિવિરુદ્ધસ્ય સાધ્યત્વં મા પ્રસજ્યતામિત્યનિરાકૃતગ્રહણમ્ ॥૧૬॥

§૧. પ્રત્યક્ષાદિવિરુદ્ધસ્ય ધનજ્ઞયાદૌ ઝંત્યાદેઃ ॥૧૬॥

સાધ્યના અનિરાકૃત વિશેષણની સફલતા—

પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણોથી બાધિત પદાર્થ સાધ્ય થઈ ન જાય, તે માટે ‘અનિ-
રાકૃત’ એ વિશેષણનું ગ્રહણ કરેલ છે ૧૬.

§૧ અગ્નિ આદિમા શૈત્ય આદિની સિદ્ધિ કરવી એ પ્રત્યક્ષ આદિ પ્રમા-
ણથી વિરુદ્ધ—બાધિત છે. ૧૬

અભીષિતત્વં વ્યજ્ઞયન્તિ—

અનભિમતસ્યાસાધ્યત્વપ્રતિપત્તયેऽભીષિતપદોપાદાનમ્ ॥૧૭॥

§૧. અનભિમતસ્ય સાધયિતુમનિષ્ઠસ્ય ॥૧૭॥

સાધ્યના ‘અભીષિત’ પદની સાર્થકતા—

જે પદાર્થ સાધવાને—સિદ્ધ કરવાને અનભિમત હોય તે પદાર્થ સાધ્ય
બનતો નથી એ જણાવવા માટે અભીષિત વિશેષણ ગ્રહણ કરેલ છે. ૧૭.

અનભિમત એટલે સાધવાને અનિષ્ટ. ૧૭.

સાધ્યત્વં સૂત્રત્રયેણ વિષયવિભાગેન સદ્ધિરન્તે—

વ્યાપ્તિગ્રહણસમયાપ્તેસ્યા સાધ્યં ધર્મ એવાન્યથા તદનુપપત્તેઃ ॥૧૮॥

§૧ ધર્મો વદ્ધિમત્ત્વાદિઃ, તસ્યા વ્યાપ્તિરનુપપત્તેઃ ॥૧૮॥

વિષયનો વિભાગ કરી ત્રણ સૂત્ર દ્વારા સાધ્યનું નિયમન કરી બતાવે—

વ્યાપ્તિ ગ્રહણ કરવાના સમયે ધર્મ જ સાધ્ય હોય છે, અન્ય પ્રકારે
વ્યાપ્તિ થતી શકતી નથી. ૧૮.

§૧ ધર્મ એટલે વહ્નિભત્વાદિ, તદ્દનુપપત્તિ-એટલે વ્યાસિની અનુપપત્તિ. ૧૮.
(૧૦) વ્યાપ્તિપ્રવ્રણેતિ યત્ર ધર્મ યતેતિ ન તુ ધર્મી ॥૧૮॥

एतदेव भावयन्ति—

न हि यत्र यत्र धूमस्तत्र तत्र चित्रभानोरिव धरित्रीधरस्याप्यनुवृत्ति-
रस्ति ॥१९॥

व्यक्तमेतत् ॥१९॥

ઉપરોક્ત સૂત્રનું વિશેષ સ્પષ્ટીકરણ—

જ્યાં જ્યાં ધૂમ હોય ત્યાં ત્યાં અગ્નિની જેમ પર્વતની પણ અનુવૃત્તિ નથી. ૧૯.

આ સૂત્રનો અર્થ સ્પષ્ટ જ છે. તે આ પ્રમાણે—જ્યાં જ્યાં ધૂમ છે ત્યાં ત્યાં પર્વત અગ્નિવાળો છે—આ પ્રમાણે વ્યાપ્તિ બનતી નથી. ૧૯.

आनुमानिकप्रतिपत्त्यवसरापेक्षया तु पक्षाऽपरपर्यायस्तद्विशिष्टः
प्रसिद्धो धर्मी ॥२०॥

§૧. આનુમાનિક પ્રતિપત્તિરનુમાનોદ્ભવા પ્રમિતિઃ, તદ્વિશિષ્ટો વ્યાપ્તિકાલાપેક્ષયા સાધ્યત્વાભિમેન ધર્મેણ વિશિષ્ટઃ ॥૨૦॥

આનુમાનિક પ્રતિપત્તિ સમયે તો તેથી યુક્ત ધર્મી સાધ્ય છે. તેનું બીજું નામ પક્ષ છે ૨૦.

§૧ આનુમાનિક પ્રતિપત્તિ એટલે અનુમાનજન્ય પ્રમિતિ. તેથી યુક્ત એટલે વ્યાપ્તિકાલની અપેક્ષાએ સાધ્ય તરીકે જે ધર્મ ઈષ્ટ હોય તેથી યુક્ત જે ધર્મી તે સાધ્ય છે. ૨૦.

प्रसिद्धो धर्मीव्युक्तम् । अथ यतोऽस्य प्रसिद्धिस्तदभिदधति—

ધર્મિણઃ પ્રસિદ્ધિઃ કચિદ્વિકલ્પતઃ કુત્રચિત્પ્રમાણતઃ કાપિ વિકલ્પ-
પ્રમાણાભ્યામ્ ॥૨૧॥

§૧. વિકલ્પોઽધ્યવસાયમાત્રમ્ ॥૨૧॥

ધર્મી પ્રસિદ્ધ છે એમ કહેલ છે તો—ધર્મીની પ્રસિદ્ધિ શાથી થાય છે, તેનું નિરૂપણ—

ધર્મીની પ્રસિદ્ધિ કયાંઈક વિકલ્પથી, કયાંઈક પ્રમાણથી, તો કયાંઈક વળી વિકલ્પ અને પ્રમાણ બન્નેથી થાય છે. ૨૧.

§૧ માત્ર અધ્યવસાય તે વિકલ્પ છે. ૨૧.

अथात्र क्रमेणोदाहरन्ति—

यथा समस्ति समस्तवस्तुवेदी, क्षितिधरकन्धरयं धूमध्वजवती,
ध्वनिः परिणतिमान् ॥२२॥

§૧. અગ્રાદ્યોદાહરણે ધર્મિણો વિકલ્પેન સિદ્ધિઃ । ન હિ હેતુપ્રયોગાત્ પૂર્વ વિકલ્પં વિહાય વિશ્વવિત્ કુતોઽપિ પ્રાસિધ્યત્ । દ્વિતીયે પ્રમાણેન પ્રત્યક્ષાદિના, ક્ષિતિધર-કન્ધરાયાસ્તદાર્ની સંવેદનાત્ । તૃતીયે તૂમામ્યામ્ । ન હિ શ્રૂયમાણાદન્યેષાં દેશકાલ-સ્વભાવ્યવહિતધ્વનીનાં ગ્રાહકં કિંચિત્ તદાર્ની પ્રમાણં પ્રવર્તત્ इति વિકલ્પાદેવ તેષાં સિદ્ધિઃ ।

ક્રમથી ઉદાહરણો—

સમસ્ત વસ્તુને જાણનાર (સર્વજ્ઞ) છે, પર્વતની ટોચ અગ્નિવાળી છે, શબ્દ પરિણતિવાળો (અનિત્ય) છે. ૨૨

§૧ અહીં પહેલા ઉદાહરણમાં ધર્મીની સિદ્ધિ વિકલ્પથી છે કારણ કે હેતુનો પ્રયોગ કયાં પહેલાં વિકલ્પ વિના બીજા કોઈ પ્રમાણથી સર્વજ્ઞરૂપધર્મી સિદ્ધ નથી. બીજું ઉદાહરણ પ્રમાણસિદ્ધધર્મીનું જાણવું. કારણ કે પર્વતની ટોચ રૂપ ધર્મી તે વખતે પ્રત્યક્ષ આદિ પ્રમાણથી સિદ્ધ છે. જ્યારે ત્રીજું ઉદાહરણ તે વિકલ્પ અને પ્રમાણ બન્નેથી સિદ્ધ થયેલા ધર્મીનું જાણવું. વર્તમાન કાળે સાંભળવામાં આવતા શબ્દ સિવાયના દેશ કાળ કે સ્વભાવથી વ્યવધાનવાળા શબ્દોનું આહત્ કોઈ પણ પ્રમાણ તે વખતે નથી તેથી તેવા શબ્દોની સિદ્ધિ વિકલ્પથી જ છે. અર્થાત્ અહીં શબ્દથી ત્રણકાળના અને સર્વ દેશના શબ્દો અભિપ્રેત છે. તેથી શબ્દરૂપ ધર્મી અંશતઃ વિકલ્પથી અને અંશતઃ પ્રમાણથી સિદ્ધ છે.

(૫૦) અગ્રાદ્યોદાહરણે इत्यादि गये, कुतोऽपीति प्रमाणात् । अन्येषामिति एतावता श्रूयमाणो ध्वनिः प्रमाणसिद्धोऽन्ये विकल्पसिद्धाः ।

(ટિ૦) તૃતીયે તૂમામ્યામિત્યાદિ ॥ તેષામિતિ ધ્વનીનામ્ ।

§ ૨ નનુ નાસ્તિ વિકલ્પસિદ્ધો ધર્મી, તન્માત્રેણ સિદ્ધેઃ કસ્યાપ્યસંભવાત્ । અન્યથાઽહંપ્રથમિકયા પ્રમાણપર્યેષણપ્રયાસઃ પરીક્ષકાણામકક્ષીકરણીય એવં ભવેત્ । પ્રમાણમૂલતાયાં પુનરેતસ્ય પ્રમાણસિદ્ધપ્રકારેણૈવ ગતાર્થત્વાદિતિ । સોઽયં સ્વયં વિકલ્પસિદ્ધં ધર્મિણમાચક્ષાણઃ પરોક્તં પ્રત્યાચક્ષાણશ્ચ નિયતમુસ્સ્વનાયતે । યદિ હિ વિકલ્પ-સિદ્ધો ધર્મી નાસ્ત્યેવ, તદા ‘નાસ્તિ વિકલ્પસિદ્ધો ધર્મી, તન્માત્રેણ સિદ્ધેઃ કસ્યાપ્ય-સંભવાત્’ इत्यत्र कथं तमेवावोचथाः ! परोपगमादयमस्त्येवेति चेत् ।

“यदि परोपगमः प्रमितस्तदा कथमयं प्रतिषेधविधिर्भवेत् ।

अथ तथा न तदापि बतोच्यतां कथमयं प्रतिषेधविधिर्भवेत्” ॥૧॥

તસ્માત્ પ્રમાણાત્ પૃથગ્મૂતાદપિ વિકલ્પાદસ્તિ કાચિત્તથાવિધા સિદ્ધિઃ યામના-શ્રયતા તાર્કિકેણ ન ક્ષેમેણાસિતું શક્યત્ इति ॥૨॥

§૨ શબ્દ વિકલ્પ માત્રથી કોઈની પણ સિદ્ધિ થતી નથી. માટે વિકલ્પ સિદ્ધ ધર્મી છે જ નહિ. જો કદાચ વિકલ્પથી પણ પદાર્થની સિદ્ધિ માનવામાં

આવે તો—અમે પ્રથમ પ્રામાણિક થઈએ અર્થાત્ અમે પ્રમાણને પ્રથમ બાણી લઈએ એવો જે પરીક્ષક પુરુષોનો પ્રયત્ન છે તે વ્યર્થ થઈ જશે. અને જો વિકલ્પને પ્રમાણમૂલક કહો તો ધર્મી પ્રમાણસિદ્ધ થયો એટલે કે—પ્રમાણસિદ્ધ ધર્મીના પ્રકારથી જ ગતાર્થ હોઈ અન્ય પ્રકાર અનાવશ્યક છે.

સમાધાન—આતું કથન કરનાર પોતે જ વિકલ્પસિદ્ધ ધર્મી સ્વીકારે છે. અને વળી બીજાએ કહેલ વિકલ્પસિદ્ધ ધર્મીનું ખંડન પણ કરે છે માટે અવશ્ય તે ઉંઘમાં જ બકવાદ કરી રહેલ છે એમ માનવું. કારણ કે—જો વિકલ્પસિદ્ધ ધર્મી નથી તો પછી તમે એમ કેમ કહ્યું કે ‘વિકલ્પ માત્રથી કોઈની પણ સિદ્ધિ થતી નથી માટે વિકલ્પસિદ્ધ ધર્મી છે નહિ’. એટલે કે આ અનુમાનમાં તમે પોતે વિકલ્પસિદ્ધ ધર્મીને પણ તરીકે કેમ કહ્યો ?

શંકા—અમે ભલેને ન માન્યો પણ બીજાઓએ તો વિકલ્પસિદ્ધ ધર્મી માનેલ છે માટે તેનો સ્વીકાર કરીને અમે અહીં એમ કહ્યું છે

સમાધાન—“પણ બીજાઓની માન્યતા પ્રમાણસિદ્ધ હોય તો તેનો નિષેધ કેમ કરી શકાય ? અથવા બીજાઓની માન્યતા પ્રમાણસિદ્ધ ન હોય તો પણ ધર્મી અસત્ હોવાથી તેનો નિષેધ કઈ રીતે થઈ શકે ? અર્થાત્ ન થઈ શકે” માટે પ્રમાણથી બિન્ન એવા વિકલ્પથી પણ કોઈ એક એવી પદાર્થની સિદ્ધિ છે, કે જેને માન્યા સિવાય તાકિડને સુખ ઉપજતું નથી સારાંશ છે કે (૧) જે પણ-ધર્મીનું અસ્તિત્વ કે નાસ્તિત્વ પ્રમાણથી સિદ્ધ ન હોય, પરંતુ અસ્તિત્વ કે નાસ્તિત્વ સિદ્ધ કરવાને માટે જેનો પણ તરીકે નિર્દેશ કરવામાં આવે તે વિકલ્પથી સિદ્ધ કહેવાય. જેમકે—સર્વજ્ઞ. સર્વજ્ઞનું અસ્તિત્વ કે નાસ્તિત્વ હજુ સુધી સિદ્ધ નથી માટે સર્વજ્ઞ વિકલ્પસિદ્ધ ધર્મી છે, (૨) પ્રત્યક્ષ કે બીજા કોઈ પ્રમાણથી જેના અસ્તિત્વનો નિશ્ચય હોય તે પ્રમાણસિદ્ધ ધર્મી કહેવાય છે, જેમ કે—પર્વત. ‘પર્વત’ પ્રત્યક્ષપ્રમાણથી સિદ્ધ છે. (૩) શબ્દ અનિત્ય છે, આ અનુમાનનો ધર્મી શબ્દ ઉભયસિદ્ધ છે, કારણ કે વર્તમાનકાલીન શબ્દ પ્રત્યક્ષથી અને ભૂતભવિષ્ય કાલીન શબ્દ વિકલ્પથી સિદ્ધ છે ૨૨.

(૫૦) નનુ નાસ્તીતિ સૌગતગમ્ય । મોડયં સ્વયમિન્યાદિ મુરિવાક્યમ્ । ધર્મિ-
ણમાચક્ષાણ ઇતિ ધર્મી હિ પ્રતીતઃ કર્તવ્યઃ । તસ્ય નાસ્તિત્વ ગાયો ધર્મઃ ।

પ્રમિતિરિતિ પ્રમાણમ્ । અથ તથા નેતિ પરોપગમો ન પ્રમાણમ્ । તાર્કિકેણેતિ
ભવતા સોપહાસં વાક્યમ્ ॥૨૨॥

(ટિ૦) તન્માત્રેણેતિ વિકલ્પમાત્રેણ । કસ્યાપીતિ પદાર્થસ્ય । અન્યથેતિ વિકલ્પમાત્રેણ
સિદ્ધાવપિ । અહંપ્રથમીતિ અહમહમિકયા । પતસ્યેતિ વિકલ્પસ્ય । તમેવેતિ વિકલ્પ-
સિદ્ધધર્મિણમ્ । પરોપગમાદિતિ જૈનેનાઙ્ગીકારાત્ । અયમિતિ વિકલ્પવિધો ધર્મી ।

યદિ પરેત્યાદિ ॥ પરોપગમ ઇતિ જૈનેનાઙ્ગીકૃતપદઃ પ્રમાણં ચેત્ । અયમિતિ ભવત્પ્રયુક્તઃ ।
પ્રતિષેધેતિ વિકલ્પસિદ્ધધર્મિનિષેધકો વિધિઃ ॥ તથા નેતિ પરોપગમો ન પ્રમાણં ચેત્ ॥૨૨॥

અધુના પરાર્થાનુમાનં પ્રરૂપયન્તિ—

પક્ષહેતુવચનાત્મકં પરાર્થમનુમાનમુપચારાત્ ॥૨૩॥

§૧ પક્ષહેતુવચનાત્મકત્વં ચ પરાર્થાનુમાનસ્ય વ્યુત્પન્નમતિપ્રતિપાદાપેક્ષ્યાઽત્રોક્તમ્ । અતિવ્યુત્પન્નમતિપ્રતિપાદાપેક્ષ્યા તુ ધૂમોઽત્ર દૃશ્યત્ત્વં દૃશ્યાદિ હેતુવચનમાત્રાત્મકમપિ તદ્ભવતિ । બાહુલ્યેન તદ્પ્રયોગાભાવાતુ નૈતત્સાક્ષાત્સૂત્રે સૂત્રિતમ્, ઉપલક્ષિતં તુ દ્રષ્ટવ્યમ્ ।

§૨ મન્દમતિપ્રતિપાદાપેક્ષ્યા તુ દૃષ્ટાન્તાદિવચનાત્મકમપિ તદ્ભવતિ । યદ્દશ્યન્તિ “મન્દમતીસ્તુ વ્યુત્પાદયિતું દૃષ્ટાન્તોપનયનિગમનાન્યપિ પ્રયોજ્યાનિ” (૩. ૪૨.) इति ।

§૩ પક્ષહેતુવચનસ્ય ચ જડરૂપતયા મુલ્યતઃ પ્રામાણ્યાઽયોગે સતિ ઉપચારાદિ-
ત્યુક્તમ્ । કારણે કાર્યોપચારાદિત્યર્થઃ । પ્રતિપાદ્યગતં હિ યજ્ઞાનં તસ્ય કારણં પક્ષા-
દિવચનમ્ । કાર્યં કારણોપચારાદ્વા । પ્રતિપાદકગતં હિ યત્ સ્વાર્થાનુમાનં તસ્ય
કાર્યં તદ્વચનમિતિ ॥૨૩॥

પરાર્થાનુમાનનું લક્ષણ—

‘પક્ષ અને હેતુનાં વચનરૂપ પરાર્થાનુમાન ઉપચારથી છે. ૨૩.

§૧ પક્ષ અને હેતુના વચનરૂપ પરાર્થાનુમાન છે એમ જો કહેવામાં આવ્યું છે, તે વ્યુત્પન્ન બુદ્ધિવાળા શિષ્ય (જિજ્ઞાસુ શ્રોતા) ની અપેક્ષાથી કહેલ છે, અને અતિવ્યુત્પન્નબુદ્ધિવાળા શિષ્યની અપેક્ષાએ તો ‘અહીં ધૂમાડો દેખાય છે’ એ પ્રમાણે માત્ર હેતુવચનાત્મક પણ પરાર્થાનુમાન હોય છે. પરંતુ માત્ર હેતુવચનાત્મક પરાર્થાનુમાનનો પ્રયોગ બહુધા થતો નથી, માટે સૂત્રમાં તેનું સાક્ષાત્ ઉપાદાન કરેલ નથી, પરંતુ ઉપલક્ષણ દ્વારા તે પણ સમજી લેવું.

§૨ વળી, મદમતિવાળા શિષ્યાદિની અપેક્ષાએ તો દૃષ્ટાન્તાદિવચનરૂપ પણ પરાર્થાનુમાન થાય છે. આ બાબત સૂત્રકાર પોતે જ ‘મદમતિને બોધ કરાવવા માટે દૃષ્ટાન્ત, ઉપનય અને નિગમનનો પણ પ્રયોગ કરવો’ એમ કહે છે. (બુએ ૩. ૪૨.).

§૩ પક્ષ અને હેતુ વચન જડરૂપ હોવાથી મુખ્યપણે તેમાં પ્રામાણ્યનો યોગ નથી માટે સૂત્રકારે તેને ઉપચારથી અનુમાન કહેલ છે. કારણમાં કાર્યનો, અથવા કાર્યમાં કારણનો એમ ઉપચાર બે પ્રકારે થાય છે તે આ પ્રમાણે— શિષ્યાદિગત જ્ઞાનનું કારણ પક્ષાદિ વચન છે તેથી તેમાં જ્ઞાનરૂપ કાર્યનો ઉપચાર છે. તેવી જ રીતે પ્રતિપાદક (આચાર્ય)ગત સ્વાર્થાનુમાનજ્ઞાનનું કાર્ય પક્ષાદિ વચન છે આથી કાર્યમાં કારણનો પણ ઉપચાર સિદ્ધ થયો. ૨૩.

(૫૦) પ્રતિપાદકગત હીત્યાદિગથે સ્વાર્થાનુમાનમિતિ કારણભૂતમ્ ॥૨૩॥

(ટિ.) પક્ષહેતિત્યાદિ ॥ તદિતિ પરાર્થાનુમાનમ્ । તત્પ્રયોગેતિ હેતુપ્રયોગાભાવાત્ । જડરૂપતયેતિ યતઃ સ્વપરવ્યવસાયિ જ્ઞાનં પ્રમાણં તતઃ પક્ષહેતુવચનં જડસ્વભાવમેષ । તસ્યેતિ સ્વાર્થાનુમાનસ્ય । તદ્વચનમિતિ પરાર્થાનુમાનવચનમ્ ॥૨૩॥

સંપ્રતિ વ્યાપ્તિપુરસ્સરં પક્ષધર્મતોપસંહારં તત્પૂર્વિકાં વા વ્યાપ્તિમાચક્ષાણાન્
મિશૂન્ પક્ષપ્રયોગમગ્રહીકારયિતુમાહુઃ—

સાધ્યસ્ય પ્રતિનિયતધર્મિસંવન્ધિતામસિદ્ધયે હેતોરૂપસંહારવચનવત્
પક્ષપ્રયોગોઽપ્યવશ્યમાશ્રયિતઽન્યઃ ॥૨૪॥

§૧ યથા યત્ર ધૂમસ્તત્ર ધૂમધ્વજ इति હેતોઃ સામાન્યેનાધારપ્રતિપત્તાવપિ
પર્વતાદિવિશિષ્ટધર્મિધર્મતાધિગતયે ‘ધૂમધ્વાત્ર’ इत्येवंરૂપમુપસંહારવચનમવશ્યમાશ્રીયતે
સૌગતૈઃ, તથા સાધ્યધર્મસ્ય નિયતધર્મિધર્મતાસિદ્ધયે પક્ષપ્રયોગોઽપ્યવશ્યમાશ્રયિતઽન્ય
इति ॥૨૪॥

વ્યાપ્તિપૂર્વક પક્ષધર્મતાનો ઉપસંહાર, અથવા પક્ષધર્મતાના ઉપસંહાર.
પૂર્વક વ્યાપ્તિનો પ્રયોગ કરનાર બિહુ-બૌદ્ધ પણ પક્ષપ્રયોગ સ્વીકારે તે માટેનું
કથન—

સાધ્ય નિયતધર્મી સાથે સંબંધ છે તે સિદ્ધ કરવા માટે હેતુના ઉપસંહાર
વચનની જેમ પક્ષનો પ્રયોગ પણ અવશ્ય કરવો જોઈએ ૨૪.

§૧ જ્યાં ધૂમ હોય ત્યાં અગ્નિ હોય એ વ્યાપ્તિના પ્રયોગથી સામાન્ય
રૂપે હેતુના આધારનું જ્ઞાન થઈ જાય છતાં ધૂમાડે પર્વતાદિ રૂપ વિશેષ ધર્મીનો
ધર્મ છે એ પ્રકારે પક્ષધર્મતાનું જ્ઞાન કરવા ‘અહીં ધૂમ છે,’ એ પ્રમાણે હેતુનું
ઉપસંહાર વચન જેમ બૌદ્ધોએ માનેલ છે, તેમ સાધ્યને પણ નિયતધર્મીનો ધર્મ
સિદ્ધ કરવાને તેઓએ પક્ષ પ્રયોગ પણ અવશ્ય સ્વીકારવો જોઈએ. સારાંશ કે
બૌદ્ધ પક્ષનો પ્રયોગ કરવાનું આવશ્યક માનતા નથી. એ માન્યતાનું નિરાકરણ
અહીં છે. જો પક્ષનો પ્રયોગ કરવામાં ન આવે તો સાધ્ય ક્યાં સિદ્ધ કરવાનું છે
એ જાણવામાં નહિ આવે, માટે સાધ્યધર્મનો નિયતધર્મી સાથે સંબંધ
જાણવામાં માટે પક્ષનું કથન કરવું આવશ્યક છે. ૨૪.

(ટિ.) સંપ્રતીત્યાદિ । ઉપસંહારમિતિ યત્સત્તથાણિક સન્તથ ભાવાઃ । તત્પૂર્વિકામિતિ
પક્ષધર્મતોપસંહારપૂર્વિકામ્-શબ્દઃ કૃતકો દશ્યતે યચ્ચ કૃતક તદનિત્યમ્ ॥૨૪॥

અમુમેવાર્થ સોપાલમ્બં સમર્થયન્તે—

ત્રિવિધં સાધનમભિધાયૈવ તત્સમર્થનં વિદધાનઃ કઃ સ્વન્તુ ન પક્ષ-
પ્રયોગમઙ્ગીકુરુતે ॥૨૫॥

§૧ ત્રિવિધં કાર્યસ્વભાવાનુપલમ્બમેદાત્ । તસ્ય સાધનસ્ય સમર્થનમ્—અસિદ્ધ-
તાદિવ્યુદાસેન સ્વાસાધ્યસાધનસામર્થ્યોપદર્શનમ્ । ન હિ અસમર્થિતો હેતુઃ સાધ્યસિદ્ધચ-
ક્ષમ્, અતિપ્રસજ્ઞાત્ । તતઃ પક્ષપ્રયોગમનઙ્ગીકૃર્વતા તત્સમર્થનરૂપં હેતુસનભિધાયૈવ
તત્સમર્થનં વિધેયમ્ ।

§૨ “હન્ત હેતુરિહ જલ્પ્યને ન ચેત્, અસ્તુ કુત્ર સ સમર્થનાવિધિઃ ।

તર્હિ પક્ષ ઇહ જલ્પ્યતે ન ચેત્, અસ્તુ કુત્ર સ સમર્થનાવિધિઃ ॥૧॥

પ્રાપ્યતે નનુ વિવાદતઃ સ્ફુટં પક્ષ એષ કિમતસ્તદાસ્થયા ।

તર્હિ હેતુરપિ લમ્બ્યને તતોઽનુક્ટ એવ તદસૌ સમર્થ્યતામ્ ॥૨॥

મન્દમતિપ્રતિપત્તિનિમિત્તં સૌગત ! હેતુમથામિદષીયાઃ ।

મન્દમતિપ્રતિપત્તિનિમિત્તં તર્હિ ન કિં પરિજલ્પસિ પક્ષમ્ ॥૨૧॥

પક્ષપ્રયોગની આવશ્યકતાનું ઉપાલંબ (કપકૈ) આપીને સમર્થન—

ત્રણ પ્રકારનાં હેતુનું કથન કરીને તેનું સમર્થન કરનાર એવો કોણ હશે કે જે પક્ષનો પ્રયોગ કરવાનો સ્વીકાર ન કરે ? ૨૫.

§૧. કાર્ય, સ્વભાવ અને અનુપલબ્ધિ એમ ત્રણ પ્રકારે હેતુ છે. તે હેતુનું સમર્થન—એટલે તેમાં અસિદ્ધતા આદિ દોષ દૂર કરીને પોતાના સાધ્યને સિદ્ધ કરવાનું સમર્થન દેખાડવું તે. કારણ કે સમર્થન વિનાનો હેતુ અતિપ્રસંગ દોષને કારણે સાધ્યસિદ્ધિનું કારણ થઈ શકતો નથી. એટલે કે પક્ષપ્રયોગ નહિ સ્વીકારનાર બૌદ્ધ હેતુના સમર્થનરૂપ અંગની પૂર્તિ પણ હેતુના કથન વિના જ કરવી જોઈએ, અર્થાત્ હેતુના પ્રયોગ વિના જ તેનું સમર્થન કરો !

§ ૨ શંકા—“ જો અહીં હેતુ ન કહેવાય તો સમર્થન વિધિ કયાં થાય ? સમાધાન—એમ હોય તો—અનુમાનમાં પક્ષ ન કહેવાય તો સમર્થન વિધિ કયાં થશે ? એ તમે જ કહો.

શંકા—વિવાદથી આ પક્ષ છે એમ સ્પષ્ટ થઈ જાય છે, તો પછી તેનું કથન કરવાની શી આવશ્યકતા છે ?

સમાધાન—જો એમ હોય તો એ જ રીતે હેતુ પણ વિવાદથી જ્ઞાત થઈ જશે માટે હેતુના કથન વિના જ તેનું સમર્થન કરવું જોઈએ.

શંકા—મંદબુદ્ધિવાલા પુરુષને માટે હેતુનું કથન કરવું જોઈએ.

સમાધાન—તો પછી મંદબુદ્ધિવાળા પુરુષને માટે પક્ષનું કથન કેમ કરતા નથી ?” ૨૫.

(૫૦) કાર્યસ્વભાવાનુપલમ્ભમેદાદિતિ યત્ર ધૂમસ્તત્ર વહ્નિઃ ઇતિ કાર્યહેતુઃ । યત્ સત્ તત્ક્ષણિકં ઇતિ સ્વભાવહેતુઃ । યદુપલબ્ધિલક્ષણપ્રાપ્તે સમ્બોધ્યતે તન્નાસ્તિ ઇત્યનુપલબ્ધિહેતુઃ ।

હન્ત હેતુરિત્યાદિ પરઃ । સ ઇતિ અસિદ્ધતાદિવ્યુદાસરૂપઃ । તર્હિ પક્ષ ઇતિ સ્ત્રિઃ ।

સ સમર્થનાવિધિરિતિ હેતુરૂપઃ । પ્રાપ્યતે ઇતિ પરઃ । તર્હિ હેતુરિત્યાદિ સ્ત્રિઃ ॥૨૫॥

(ટિ૦) તતઃ પક્ષપ્રયોગેત્યાદિ । તત્સમર્થનેતિ પરવાદિના પક્ષદૂષણે ઉદ્ભાવિતે પક્ષસમર્થનલક્ષણમ્ । પક્ષસમર્થન—મદીયોડયં હેતુરસિદ્ધો ન ભવતીત્યભિધાને પક્ષઃ સમર્થ્યતે શ્વ, યતોડયમપિ પક્ષ એવ ॥ તત્સમર્થનમિતિ પક્ષસમર્થનમ્ ॥૨૫॥

અથ પ્રત્યક્ષસ્યાપિ પારાર્થ્ય સમર્થયન્તે—

પ્રત્યક્ષપરિચ્છિન્નાર્થાભિધાયિ વચનં પારાર્થ પ્રત્યક્ષમ્, પરપ્રત્યક્ષ-
હેતુત્વાત્ ॥૨૬॥

§૧ યથાડનુમાનપ્રતીતોડર્યઃ પરસ્મૈ પ્રતિપાદમાનો વચનરૂપાપન્નઃ પારાર્થમનુ-
માનમુચ્યતે, તથા પ્રત્યક્ષપ્રતીતોડપિ તથૈવ પારાર્થ પ્રત્યક્ષમિત્યુચ્યતામ્, પરપ્રત્યાયનસ્યો-
ભયત્રાપ્યવિશિષ્ટત્વાદિતિ ॥૨૬॥

પ્રત્યક્ષ પણ પરાર્થ છે—એનું સમર્થન—

પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી બાણેલ પદાર્થનું કથન કરનારું વચન પરાર્થ પ્રત્યક્ષ છે, કારણ કે—તે પરના પ્રત્યક્ષમાં કારણ છે. ૨૬.

§ ૧. અનુમાનથી બાણેલ પદાર્થનો બીજા પુરુષને બોધ કરાવવા માટે કરાતું કથન જેમ પરાર્થાનુમાન કહેવાય છે, તેમ પ્રત્યક્ષથી બાણેલ પદાર્થનો પર પુરુષને પ્રત્યક્ષ બોધ કરાવવા માટે કરાતા કથનને પરાર્થ પ્રત્યક્ષ કહેવું બેધએ, કારણ પરને બોધ કરાવવો એ બંને સ્થળે સમાન જ છે. ૨૬.

(૫૦) તથૈવેતિ પરસ્મૈ પ્રતિપાઘમાનઃ ॥૨૬॥

एतदुल्लिखन्ति—

यथा पश्य पुरः स्फुरत्किरणमणिम्वण्डमण्डिताभरणभानिर्णीं जिनपति-
प्रतिमाम् ॥૨૭॥

§ ૧ વ્યક્તમદઃ । एवं स्मरणादेरपि यथासम्भवं पारार्थ्यं प्रतिपत्तव्यम् । तथा च वदन्ति—

“स्मरत्यदો दाशरथिर्भेवन् भवानमुं वनान्ताद् वनिताऽपहाणिम् ।

पयोधिमाबद्धचलज्जलाविलं विलङ्घ्य लङ्कां निकषा हनिष्यति ॥૧॥” [શિશુ ૦ ૧. ૬૮.]

“परिभाष्य स एवाऽयं मुनिः पूर्वं नमस्कृतः” इत्यादि ॥૨७॥

પરાર્થ પ્રત્યક્ષનું ઉદાહરણ—

જેમ કે કિરણો પ્રસારતી મણિઓના કણો જડેલ આભૂષણોને ધારણ કરનારો આ સામેની જિનેશ્વર ભગવંતની પ્રતિમા બે. ૨૭.

§ ૧ આનો અર્થ સ્પષ્ટ છે એ જ રીતે યથાસંભવ પરાર્થ સ્મરણાદિ પણ બાણી લેવું બેધએ. કહ્યું છે કે—“આપ રામ હતા ત્યારે બાંધેલ અને ચલાયમાન જલયુક્ત સમુદ્રને ઓળંગી આપે વનમાંથી સ્ત્રીનું અપહરણ કરનાર આને (રાવણને) લકા પાસે હણ્યો તે યાદ છે ? ” આ પરાર્થ સ્મરણનું દૃષ્ટાન્ત છે.

‘બુઝો આ તે જ મુનિ છે, કે જેને આપણે પહલાં નમસ્કાર કર્યા હતા’.

આ પરાર્થ પ્રત્યક્ષજ્ઞાનનું દૃષ્ટાન્ત છે. ૨૭

પ્રાસન્નિકમમિધાય પક્ષહેતુવચનાત્મકં પરાર્થમનુમાનમિતિ પ્રાગુક્તં સમર્થયન્તે—

પક્ષહેતુવચનલક્ષણમવયવદ્વયમેવ પરપ્રતિપત્તેરક્ષમ્, ન દૃષ્ટાન્તાદિ-

વચનમ્ ॥૨૮॥

§ ૧. આદિશબ્દેનોપનયનિગમનાદિપ્રહઃ । एवं च यद् व्याख्युपेतं पक्षधर्मतोपसंहा-
ररूपं सौगतैः, पक्षहेतुदृष्टान्तस्वरूपं भाट्टप्राभाकरकापिलैः, पक्षहेतुदृष्टान्तोपनयनિगमन-
लक्षणं नैयायिकवैशेषિકाभ्यामनुमानमाप्त्या, तदपास्तम्, व्युपन्ममतीन् प्रति पक्ष-
हेतुवचसोरेवोपयोगात् ॥૨૮॥

પ્રાસંગિકની ચર્ચા કરીને હવે પૂર્વે કહેલ પક્ષ અને હેતુના વચનરૂપ પરાથાનુમાનનું સમર્થન કરે છે—

પક્ષ અને હેતુનો પ્રયોગ એમ બે જ અવયવો પરને યોગ કરાવવામાં કારણ છે, પરંતુ દૃષ્ટાન્ત આદિનો પ્રયોગ કારણ નથી. ૨૮.

§ ૧ સૂત્રમાં કહેલ ‘આદિ’ પદથી ઉપનય અને નિગમનાહિતું શ્રદ્ધ કરવું. આ પ્રમાણે કહેવાથી—બૌદ્ધ સંમત વ્યાપ્તિયુક્ત પક્ષધર્મતાના ઉપસંહાર રૂપ; ભાટ, પ્રાભાકર (બન્ને મીમાંસક) તથા કાપિલ (સાંખ્ય)ને માન્ય પક્ષ, હેતુ અને દૃષ્ટાન્તરૂપ, તથા નૈયાયિક અને વૈશેષિકને સંમત-પક્ષ, હેતુ, દૃષ્ટાન્ત, ઉપનય અને નિગમનરૂપ અનુમાનનું નિરસન થયું જાણવું. કારણ કે—વ્યુત્પન્નમતિ પ્રમાતાને પક્ષ અને હેતુ વચનનો જ ઉપયોગ છે ૨૮.

પક્ષપ્રયોગં પ્રતિષ્ઠાપ્ય હેતુપ્રયોગપ્રકારં દર્શયન્તિ—

હેતુપ્રયોગસ્તથોપપત્ત્યન્યથાનુપપત્તિભ્યાં દ્વિપ્રકારઃ ॥૨૯॥

§ ૧. તથૈવ સાધ્યસંભવપ્રકારૈવોપપત્તિસ્તથોપપત્તિઃ । અન્યથા સાધ્યાભાવ-પ્રકારેણાનુપપત્તિરેવાન્યથાનુપપત્તિઃ ॥૨૯॥

પક્ષપ્રયોગની પ્રતિક્ષા કરીને હેતુપ્રયોગના પ્રકારોનું કથન—

હેતુપ્રયોગ-૧ તથોપપત્તિ અને ૨ અન્યથાનુપપત્તિ—એમ બે પ્રકારે છે. ૨૮.

§ ૧ તથૈવ—એટલે કે—સાધ્યનો સભવ(સત્તા) હોય તો જ હેતુની ઉપપત્તિ થાય તે તથોપપત્તિ છે. અન્યથા એટલે સાધ્યનો અભાવ હોય ત્યારે હેતુની અનુપપત્તિ જ હોય તે અન્યથાનુપપત્તિ છે. ૨૯

અમૂ એવ સ્વરૂપતો નિરૂપયન્તિ—

સત્યેવ સાધ્યે હેતોરુપપત્તિસ્તથોપપત્તિઃ, અસતિ સાધ્યે હેતોરનુપપ-ત્તિરેવાન્યથાનુપપત્તિઃ ॥૩૦॥

નિગદ્ય્યાઘ્યાનમ્ ॥૩૦॥

હેતુના એ બન્ને પ્રકારનું સ્વરૂપ—

સાધ્ય હોય તો જ હેતુનું હોવું તે તથોપપત્તિ છે, અને સાધ્ય ન હોય તો હેતુનું પણ ન જ હોવું તે અન્યથાનુપપત્તિ છે. ૩૦.

વ્યાખ્યા સ્પષ્ટ છે. ૩૦

પ્રયોગતોડપિ પ્રકટયન્તિ—

યથા કુશાનુમાનયં પાકપ્રદેશઃ, સત્યેવ કુશાનુમત્ત્વે ધૂમવત્ત્વસ્યોપપત્તેઃ,

અસત્યનુપપત્તેર્વા ॥૩૧॥

एतदपि तथैव ॥૩૧॥

હેતુના બન્ને પ્રકારોના પ્રયોગનું પ્રદર્શન—

જેમ કે—આ પાકશાલા-રસોડું અગ્નિવાણું છે, કારણ કે—અગ્નિ હોય તો જ ધૂમ હોય છે, અથવા અગ્નિ ન હોય તો ધૂમ પણ હોતો નથી. ૩૧.

આ સૂત્રની વ્યાખ્યા પણ ૨૫૯ જ છે. ૩૧

(૫૦) ઘતદપિ તથૈવેતિ નિગદબ્યાહ્યાતમેવ ॥૩૧॥

(ટિ૦) ઇતદપિ તથૈવેતિ નિગદબ્યાહ્યાતમેવ ॥૩૧॥

અમુયોઃ પ્રયોગૌ નિયમયન્તિ—

અનયોરન્યતરપ્રયોગેૈવ સાધ્યપ્રતિપત્તૌ દ્વિતીયપ્રયોગસ્યૈકત્રાનુ-
પયોગઃ ॥૩૨॥

§ ૧ અયમર્થઃ—પ્રયોગયુગ્મેઽપિ વાક્યવિન્યાસ एव વિશિષ્યતે, નાર્થઃ । સ
ચાન્યતરપ્રયોગેૈવ પ્રકટીકભૂવેતિ કિમપરપ્રયોગેણ ? इति ॥૩૨॥

હેતુના આ બંને પ્રકારના પ્રયોગ વિષે નિયમન—

આ બેમાંથી કોઈ એકનો પ્રયોગ કરવાથી સાધ્યનું જ્ઞાન થતું હોવાથી
એક જ સ્થળે બીજાનો પ્રયોગ વ્યર્થ છે. ૩૨.

§ ૧ હેતુના આ બંને પ્રકારના પ્રયોગમાં 'વાક્યરચના'ની જ વિશેષતા
છે પરંતુ અર્થની નથી. અને તે અર્થ તો કોઈ પણ એક પ્રકારના પ્રયોગથી
પ્રકટ થઈ જાય છે, તો પછી બીજા પ્રયોગની શી જરૂર છે ? ૩૨.

§ ૧ અથ યદુક્તં 'ન દષ્ટાન્તાદિવચનં પરપ્રતિપત્તેરજ્ઞમ્' (૩. ૨૮) इति ।
તત્ર દષ્ટાન્તવચનં તાવજિરાચિકીર્ષિવઃ—તદ્વિ કિં પરપ્રતિપત્યર્થ પૈરજ્ઞીક્રિયતે '
કિંવા હેતોરન્યથાનુપપત્તિનિર્ણાયે ', યદ્વાઽવિનાભાવસ્મૃતયે '—इति विकल्पेपु
પ્રથમં વિકલ્પં તાવદ્ દૃષ્યન્તિ—

ન દષ્ટાન્તવચનં પરપ્રતિપત્તયે પ્રભવતિ, તસ્યાં પક્ષહેતુવચનયોરેવ
વ્યાપારોપલબ્ધેઃ ॥૩૩॥

§ ૨ પ્રતિપન્નાઽવિસ્મૃતસંબન્ધસ્ય હિ પ્રમાતુરભિમાનયં દેશે ધૂમવત્વાન્યથાનુપપ-
ત્તેરિત્યેતાવૈવ ભવ્યેવ સાધ્યપ્રતીતિરિતિ ॥૩૩॥

§ ૧ 'દષ્ટાન્તાદિનો પ્રયોગ પરને બોધનું કારણ નથી' એમ કહેવામાં
આવ્યું છે. તેમાંથી પ્રથમ દષ્ટાન્તવચનનું નિરાકરણ કરવાની ઇચ્છાથી સૂત્ર-
કાર, દષ્ટાન્ત વચનનો અંગીકાર પરપ્રતિપત્તિ (બીજાના જ્ઞાન) માટે છે, હેતુની
અન્યથાનુપપત્તિના નિર્ણય માટે છે કે અવિનાભાવ'સંબંધ-વ્યાપ્તિ)ના
સ્મરણ માટે છે ?—આ ત્રણ વિકલ્પમાંથી પહેલા વિકલ્પના દૃષણનું કથન કરે છે—

દષ્ટાન્તવચન પરને બોધ કરાવવાને સમર્થ નથી, કારણ કે-બીજાના
બોધમાં પક્ષ અને હેતુવચનનો જ વ્યાપાર જોવામાં આવે છે. ૩૩.

§ ૧ જેણે સંબંધને પ્રથમ જાણ્યો હોય અને તેને જૂલ્યો પણ ન હોય,
એવા પ્રમાતાને તો 'આ પ્રદેશ અભિવાજો છે, કારણ કે અગ્નિ ન હોત તો ધૂમ ન
હોત' માત્ર આટલું કહેવાથી જ, અર્થાત્ પક્ષ અને હેતુવચનથી જ સાધ્યનું જ્ઞાન
થઈ જાય છે ૩૩

(૫૦) પ્રતિપન્નાવિસ્મૃતસમ્બન્ધસ્યેતિ પૂર્વજ્ઞાતાઽવિસ્મૃતસમ્બન્ધસ્ય ॥૩૩॥

(ટિ૦) તદ્વદીતિ દષ્ટાન્તવચનમ્ ।

ન દૃષ્ટાન્તેત્યાદિ । તસ્યામિતિ પરપ્રતિપત્તૌ ॥૩૩॥

દ્વિતીયં વિકલ્પં પરાસ્યન્તિ—

ન ચ હેતોરન્યથાનુપપત્તિર્નિર્ણીતયે, યથોક્તતર્કપ્રમાણાદેવ તદુપપત્તેઃ ॥૩૪॥

§૧ દૃષ્ટાન્તવચનં પ્રભવતીતિ યોગઃ ॥૩૪॥

બીજા વિકલ્પનું અંકન—

હેતુની અન્યથાનુપપત્તિનો નિષ્કર્ષ કરવામાં પણ નથી, કારણ કે—હેતુના અવિનાશવાના નિષ્કર્ષ તો પૂર્વેક્ત તર્ક પ્રમાણથી જ થાય છે. ૩૪.

§૧ સૂત્ર ૩૩ માંથી ‘દૃષ્ટાન્તવચન સમથ’ આ અંશની અનુવૃત્તિ ‘નથી’ પહેલાં કરવી. ૩૪.

અત્રૈવોપપત્યન્તરમુપવર્ણયન્તિ—

નિયતૈકવિશેષસ્વભાવે ચ દૃષ્ટાન્તે સાકલ્યેન વ્યાપ્તેરયોગતો વિપ્રતિ-
પત્તૌ તદન્તરાપેક્ષાયામનવસ્થિતેર્દુર્નિવારઃ સમવતારઃ ॥૩૫॥

§૧ પ્રતિનિયતવ્યક્તૌ હિ વ્યાપ્તિનિશ્ચયઃ કર્તુમશક્યઃ । તતો વ્યક્ત્યન્તરેષુ વ્યાપ્ત્યર્થે પુનર્દૃષ્ટાન્તાન્તરં મૃગ્યમ્ । તસ્યાપિ વ્યક્તિરૂપત્વેનાપરદૃષ્ટાન્તાપેક્ષાયામનવસ્થા સ્યાત્ ॥૩૫॥

આમાં જ બીજી યુક્તિનું પ્રદર્શન—

દૃષ્ટાન્ત નિયત એક સ્વભાવવાળું હોય છે, માટે તેમાં સંપૂર્ણ વ્યાપ્તિ ઘટી શકતી નથી. અરહે જ્યારે દૃષ્ટાન્તમાં વ્યાપ્તિ સંખ્યાથી વિવાદ ઉપસ્થિત થાય ત્યારે બીજું દૃષ્ટાન્ત શોધવું પડે અને તેથી અનવસ્થા હોય અનિવાર્ય થઈ પડશે. ૩૫.

§૧ કેઈ એક નિયત વ્યક્તિમાં વ્યાપ્તિનો નિશ્ચય થઈ શકતો નથી. તેથી—બીજી વ્યક્તિમાં વ્યાપ્તિના નિશ્ચય માટે બીજું દૃષ્ટાન્ત શોધવું પડે, અને એ પણ એક વ્યક્તિવિશેષ હોવાથી તેમાં પણ વ્યાપ્તિના નિશ્ચય માટે નવું દૃષ્ટાન્ત શોધવું પડે. એ રીતે અનવસ્થા હોય આવે છે. ૩૫.

(૫૦) નિયતૈકવિશેષસ્વભાવે इति नियत एको विशेषः कृतकत्वादिः । तदन्तरा-
पेक्षायामिति दृष्टान्तान्तरापेक्षायाम् । प्रतिनियतव्यक्तनाविति महानसादौ व्याप-
ति-
निश्चयः कर्तुमशक्य इति । को भावः ? सामान्यमात्रव्यापिका हि सा ॥૩૫॥

તૃતીયવિકલ્પં પરાકુર્વન્તિ—

નાપ્યવિનાભાવસ્મૃતયે, પ્રતિપન્નપ્રતિબન્ધસ્ય વ્યુત્પન્નમતેઃ પક્ષહેતુપદ-
ર્શનેનૈવ તત્પ્રસિદ્ધેઃ ॥૩૬॥

§૧ દૃષ્ટાન્તવચનં પ્રભવતીતિ યોગઃ ॥૩૬॥

અવિનાશાવતું સ્મરણ કરાવવામાં પણ નથી. કારણ કે-જો છુદ્ધમાન પુરુષ પૂર્વે વ્યાપ્તિ જાણી છે, તેને માત્ર પક્ષ અને હેતુ જણાવવા માત્રથી જ અવિનાશાવતું સ્મરણ થઈ જાય છે. ૩૬

સૂત્ર ૩૩ માંથી 'દૃષ્ટાન્તવચન સમર્થ' આ અંશની અનુવૃત્તિ કરવી. ૩૬.
અસુમેવાર્થ સમર્થયન્તે—

અન્તર્વ્યાપ્ત્યા હેતોઃ સાધ્યપ્રત્યાયને શક્તાવશક્તૌ ચ વહિર્વ્યાપ્તે-
રુદ્ધભાવનં વ્યર્થમ્ ॥૩૭॥

§૧ અયમર્થઃ—

“અન્તર્વ્યાપ્તેઃ સાધ્યસંસિદ્ધિશક્તૌ બાહ્યવ્યાપ્તેર્વર્ણનં વન્ધ્યમેવ ।

અન્તર્વ્યાપ્તેઃ સાધ્યસંસિદ્ધિચશક્તૌ બાહ્યવ્યાપ્તેર્વર્ણનં વન્ધ્યમેવ ॥૧॥”

મત્પુત્રોડયં બહિર્વક્તિ, एवंरूपस्वरान्यथानुपपत्तेः, इत्यत्र बहिर्व्याप्यभावेऽपि गमकत्वस्य; स इयाम्, तत्पुत्रत्वात्, इतरतत्पुत्रवत् — इत्यत्र तु तद्भावेऽप्यगमकत्व-
स्योपलब्धेरिति ॥૩૭॥

એ જ બાબતનું સમર્થન—

હેતુ અન્તર્વ્યાપ્તિ દ્વારા સાધ્ય જણાવવાને સમર્થ હોય તો બહિર્વ્યાપ્તિનું કથન કરવું વ્યર્થ છે, અને અન્તર્વ્યાપ્તિદ્વારા હેતુ જો સાધ્યને જણાવવાને અસ-
મર્થ હોય તો પણ બહિર્વ્યાપ્તિનું ઉદ્ઘાટન વ્યર્થ છે. ૩૭

§ ૧ આ પ્રમાણે અર્થ છે—“અન્તર્વ્યાપ્તિ સાધ્યસિદ્ધિમાં સમર્થ હોય તો-
બહિર્વ્યાપ્તિનું વર્ણન વ્યર્થ છે અને અન્તર્વ્યાપ્તિ સાધ્યસિદ્ધિમાં અસમર્થ હોય
તો પણ બહિર્વ્યાપ્તિનું વર્ણન વ્યર્થ છે.”

‘આ માટે પુત્ર બહાર બોલે છે, નહિતર આવે સ્વર હોય નહિ’—આ સ્થળે દૃષ્ટાન્ત નથી તો પણ હેતુની ગમકતા જણાય છે, અને ‘તે શ્યામ છે, તેને (મિત્રાને) પુત્ર હોવાથી, તેના બીજા પુત્રની જેમ.’ અહીં બહિર્વ્યાપ્તિ તો છે પણ અન્તર્વ્યાપ્તિ ન હોવાથી હેતુની ગમકતા જણાતી નથી. ૩૭

अर्थतयोः स्वरूपमाहुः—

पक्षीकृत एव विषये साधनस्य साध्येन व्याप्तिरन्तर्व्याप्तिः, अन्यत्र तु
वह्निर्व्याप्तिः ॥૩૮॥

यथाऽग्नेःकान्तात्मकं वस्तु, सत्त्वस्य तथैवोपपत्तेरिति, अग्निमानयं
देशः धूमवत्त्वात्, य एवं स एवम्, यथा पाकस्थानमिति च ॥૩९॥

અન્તર્વ્યાપ્તિ અને બહિર્વ્યાપ્તિનું સ્વરૂપ—

પક્ષ તરીકે સ્વીકારેલ પદાર્થમાં જ સાધ્ય સાધે સાધનની વ્યાપ્તિ હોય તો તે અન્તર્વ્યાપ્તિ છે. અન્યત્ર હોય તો તે બહિર્વ્યાપ્તિ છે. ૩૮.

જેમ કે-વસ્તુ અનેકાન્ત સ્વરૂપ છે. કારણ કે તેનું સત્ત્વ અનેકાન્ત હોય તો જ સિદ્ધ થાય છે. આ પ્રદેશ અગ્નિવાળો છે, જેમ કે-પાકસ્થાન રસોડું. ૩૯.

(૫૦) પક્ષીકૃત ષ્વ ત્રિપયે इति અનેકાન્તાત્મકવસ્તુલક્ષણે । અન્યથ ત્વિતિ અન્યત્રાપિ દૃષ્ટાન્તાદૌ ॥૩૮॥

અગ્નિમાનયમિતિ બહિર્વ્યાસિઃ ॥૩૯॥

ઉપનય-નિગમનયોરપિ પરપ્રતિપત્તૌ સામર્થ્ય કદર્થયન્તે—

નોપનયનિગમનયોરપિ પરપ્રતિપત્તૌ સામર્થ્ય પક્ષહેતુપ્રયોગાદેવ તસ્યાઃ

સદ્ભાવાત્ ॥૪૦॥

§૧ ન કેવલં દૃષ્ટાન્તસ્યેત્યપેરર્થઃ ॥૪૦॥

ઉપનય અને નિગમન પણ પરપ્રતિપત્તિમાં સમર્થ નથી—

પરને પ્રતિપત્તિમાં ઉપનય અને નિગમનનું પણ સામર્થ્ય નથી કારણ કે- પક્ષ અને હેતુવચનના ઉપયોગથી જ પરને યોગ થાય છે. ૪૦

§ ૧. માત્ર દૃષ્ટાન્તનું જ સામર્થ્ય નથી એમ નહિ પણ ઉપનય અને નિગમનનું પણ સામર્થ્ય નથી એ જણાવવાને સૂત્રમાં ‘પણ’ શબ્દનું ગ્રહણ છે. ૪૦
પત્તદેવાહુઃ—

સમર્થનમેવ પરં પરપ્રતિપત્ત્યક્ષમાસ્તાં તદન્તરેણ દૃષ્ટાન્તાદિપ્રયોગેઽપિ

તદસંભવાત્ ॥૪૧॥

§૧ પ્રયુજ્યાપિ હિ દૃષ્ટાન્તાદિકમ્, સમર્થનં હેતોરવર્યં વક્તવ્યમ્, इतरथा साध्यसिद्धचसंभवादिति तदेवाभिधीयताम्, किं दृष्टान्तादिवचनेन ? इति ॥૪૧॥

એ જ બાબતને સ્પષ્ટ કરે છે—

સમર્થનને જ પરપ્રતિપત્તિનું પરમ કારણ માનવું જોઈએ કારણ કે-દૃષ્ટાન્ત આદિનો પ્રયોગ કરવા છતાં પણ એ સમર્થન ન હોય તો પરને યોગ થતો નથી ૪૧

§ ૧. દૃષ્ટાન્તાદિકને પ્રયોગ કરીને પણ હેતુનું સમર્થન તો અવશ્ય કરવું જોઈએ. અન્યથા સાધ્યની સિદ્ધિ ધર્મ શકશે નહિ. માટે હેતુનું સમર્થન કરે। પરંતુ દૃષ્ટાન્તાદિ પ્રયોગની શી આવશ્યકતા છે ? ૪૧.

વ્યુત્પન્નાનાશ્રિત્ય પરાર્થાનુમાનમભિધાય મન્દમર્તીનુદિશ્ય તત્ પ્રપશ્યન્તિ—

મન્દમર્તીસ્તુ વ્યુત્પાદયિતું દૃષ્ટાન્તોપનયનિગમનાન્યપિ પ્રયોજ્યાનિ ॥૪૨॥

§૧ અપિશબ્દાત્ પક્ષહેતુ, પક્ષાદિશુદ્ધયશ્ચ પશ્ચ પ્રાઘ્યાઃ । તત્ ઉત્કૃષ્ટં દશા-
વયર્વં પરાર્થાનુમાનમિત્યુક્તં ભવતિ । મધ્યમં તુ નવાવયવાદાર્મ્ય યાવત્ દ્વચવયવમ્ ।
જઘન્યં પુનઃ સાધનમાત્રોપન્યાસસ્વરૂપમ્ । પ્રતિપાઘાનાં મન્દવ્યુત્પન્નાતિવ્યુત્પન્નત્વાત્ ।
તદુક્તમ્—

“અન્યથાઽનુપપત્યેકલક્ષણં લિઙ્ગમિષ્યતે ।

પ્રયોગપરિપાટી તુ પ્રતિપાઘાનુસારતઃ ॥૧॥” इति ॥૪૨॥

વ્યુત્પન્નબુદ્ધિની અપેક્ષાએ પરાર્થાનુમાન કહ્યું હવે મંદમતિની અપેક્ષાએ પરાર્થાનુમાનનો વિસ્તાર કરે છે—

મન્દબુદ્ધિવાળાને બોધ કરાવવાને દષ્ટાન્ત, ઉપનય અને નિગમનનો પણ પ્રયોગ કરંવેા જોઈએ. ૪૨.

§ ૧ સૂત્રમત 'પણ' શબ્દથી પક્ષ, હેતુ અને પક્ષાદિની પાંચ શુદ્ધિનું ગ્રહણ કરવું. અર્થાત્ દષ્ટાન્તાદિ ઉપરાંત તેનું પણ કથન કરવું જોઈએ એટલે કે ઉત્કૃષ્ટ પરાર્થાનુમાન દશ અવયવોના પ્રયોગવાળું થાય છે, મધ્યમ પરાર્થાનુમાન નવ અવયવથી લઈને બે અવયવ સુધી થાય છે, અને જલ્પન્ય પરાર્થાનુમાન માત્ર હેતુના કથનરૂપ એક અવયવવાળું જ હોય છે. આવેા ભેદ થવાનું કારણ પ્રતિ-પાદ્ય-શિષ્ય-શ્રાતા વિગેરેમાં કોઈ મંદબુદ્ધિ હોય છે, તો કોઈ અતિવ્યુત્પન્ન હોય છે, એ છે માટે પરાર્થાનુમાનમાં કોઈ એક પ્રકાર નથી. કહ્યું છે કે “અન્યથાનુ-પપત્તિરૂપ એક લક્ષણવાળો જ હેતુ ઇષ્ટ છે પરંતુ પ્રયોગપરિપાટી તો પ્રતિ-પાદ્ય-શિષ્યાદિ શ્રાતા પુરુષને અનુસરીને જ થાય છે.” ૪૨.

(૫૦) સાધનમાત્રોપન્યાસસ્વરૂપમિતિ ધૂમોઽય દદ્યતે ક્યાકારઃ । પ્રતિપાદ્યાના-મિતિ શિષ્યાણામ્ ॥૪૨॥

અથ દષ્ટાન્તં પ્રકટયન્તિ—

પ્રતિબન્ધપ્રતિપત્તેરાસ્પદં દષ્ટાન્તઃ ॥૪૩॥

§ ૧ પ્રતિબન્ધો વ્યાપ્તિરવિનાભાવઃ । તત્સ્મરણસ્થાનં મહાનસાદિદષ્ટાન્તો જ્ઞેયઃ ॥૪૩॥

દષ્ટાન્તનું વિવરણ—

પ્રતિબંધના જ્ઞાનનું સ્થાન દષ્ટાન્ત છે. ૪૩

§ ૧ પ્રતિબંધ એટલે વ્યાપ્તિ કે અવિનાભાવ તેના સ્મરણનું જે સ્થાન તે પાકશાલાદિ દષ્ટાન્ત છે. ૪૩.

મેદતોઽમૂન દર્શયન્તિ—

સ દ્વેષા-સાધર્મ્યતો વૈધર્મ્યતશ્ચ ॥૪૪॥

§ ૧ સમાનો ધર્મો યસ્યાઽસૌ સધર્મા । વિસદશો ધર્મો યસ્યાઽસૌ વિધર્મા, તયોર્માવઃ સાધર્મ્યં વૈધર્મ્યં ચ, તતઃ ॥૪૪॥

દષ્ટાન્તના ભેદો—

તેના બે ભેદ છે—સાધર્મ્યથી અને વૈધર્મ્યથી. ૪૪.

§ ૧ સમાન ધર્મવાળો સધર્મા અને વિસદશ-અસમાન ધર્મવાળો વિધર્મા કહેવાય છે. તેનો ભાવ-એટલે તેવા હોવું તે-સાધર્મ્ય અને વૈધર્મ્ય છે. તે કારણે દષ્ટાન્ત બે પ્રકારે છે. ૪૪.

(૫૦) તત્ત્વમિતિ સાધર્મ્યં વૈધર્મ્યં વાધિત્ય દષ્ટાન્તો દ્વેષા ભવતિ ॥૪૪॥

આર્ચં પ્રકારમાહુઃ—

યત્ર સાધનધર્મસત્તાશમવશ્યં સાધ્યધર્મસત્તા પ્રકાશ્યતે, સ સાધર્મ્ય-
દૃષ્ટાન્તઃ ॥૪૫॥

યથા યત્ર યત્ર ધૂમસ્તત્ર તત્ર વહ્નિર્યથા મહાનસઃ ॥૪૬॥

દૃષ્ટાન્તનો પ્રથમ પ્રકાર—

જ્યાં સાધનધર્મ(હેતુ) હોવાથી અવશ્ય સાધ્ય ધર્મની સત્તા બતાવવામાં આવે તે સાધર્મ્ય દૃષ્ટાન્ત છે. ૪૫.

જેમકે—જ્યાં જ્યાં ધૂમ હોય ત્યાં ત્યાં અગ્નિ હોય છે, જેમકે—રસોડું. ૪૬

દ્વિતીયમેદં દર્શયન્તિ—

યત્ર તુ સાધ્યાભાવે સાધનસ્યાવશ્યમભાવઃ પ્રદર્શ્યતે, સ વૈધર્મ્ય-
દૃષ્ટાન્તઃ ॥૪૭॥

યથાઽન્યભાવે ન ભવત્યેવ ધૂમઃ, યથા જલાશ્વયે ॥૪૮॥

દૃષ્ટાન્તનો બીજો ભેદ—

જ્યાં સાધ્યના અભાવથી અવશ્ય સાધનનો અભાવ દેખાડાય તે વૈધર્મ્ય દૃષ્ટાન્ત છે. ૪૭.

જેમકે—અગ્નિ નહિ હોવાથી ધૂમ પણ છે જ નહિ, જેમકે—જલાશયમાં. ૪૮.

ઉપનય વર્ણયન્તિ—

હેતોઃ સાધ્યધર્મિણ્યુપસંહરણમુપનયઃ ॥૪૯॥

યથા ધૂમશ્ચાત્ર પ્રદેશે ॥૫૦॥

ઉપનયનું વર્ણન—

સાધ્યધર્મી(પક્ષ)માં હેતુનો ઉપસંહાર કરવો—(અર્થાત્ પક્ષમાં હેતુનું પુનઃ કથન કરવું) તે ઉપનય કહેવાય છે. ૪૯.

જેમકે—આ પ્રદેશમાં ધૂમ છે. ૫૦

નિગમનં લક્ષયન્તિ—

સાધ્યધર્મસ્ય પુનર્નિગમનમ્ ॥૫૧॥

§૧ સાધ્યધર્મિણ્યુપસંહરણમિતિ યોગઃ ॥૫૧॥

યથા તસ્માદગ્નિરત્ર ॥૫૨॥

નિગમનનું લક્ષણ અને ઉદાહરણ—

પણ સાધ્યધર્મનો, તે નિગમન કહેવાય છે. ૫૧.

આ સૂત્રમાં ઉપરના સૂત્ર ૪૯ માંથી ‘સાધ્યધર્મી’માં ઉપસંહાર’ એ અંશનો સંબંધ કરી લેવો. ૫૧

જેમકે—માટે અહીં અગ્નિ છે. ૫૨.

પક્ષવચનાદીનાં પૂર્વાચાર્યપ્રવર્તિતાં સંજ્ઞાં કથયન્તિ—

एते पक्षप्रयोगादयः पञ्चाप्यवयवसंज्ञया कीर्त्यन्ते ॥५३॥

§ ૧ અપિશબ્દાત્ તચ્છુદ્ધોનામપ્યવયવસંજ્ઞા વિજ્ઞેયા ॥૫૩॥

પક્ષવચનાદિની પૂર્વાચાર્યોએ કહેલ સંજ્ઞાનું કથન—

એ પક્ષપ્રયોગાદિ પાંચ પણ 'અવયવ' નામથી ઓળખાય છે. ૫૩.

સૂત્રગત 'પણ' શબ્દથી પક્ષાદિની પાંચ શુદ્ધિની પણ અવયવ સંજ્ઞા
આણવી. ૫૩.

प्रागुक्तमेव हेतुं प्रकारतो दर्शयन्ति—

उक्तलक्षणो हेतुर्द्विप्रकारः—उपलब्ध्यनुपलब्धिभ्यां भिद्यमानत्वात्॥५४॥

પૂર્વે કહેલ હેતુના બે—

પૂર્વે કહેલ હેતુના બે પ્રકાર છે—ઉપલબ્ધિરૂપ, અને અનુપલબ્ધિરૂપ. ૫૪.

अथैतयोः साध्यमाहुः—

उपलब्धिर्विधिनिषेधयोः मिद्धिनिवन्धनम्, अनुपलब्धिश्च ॥५५॥

યથા ચૈતદેવં તથા વસ્યતે ॥૫૫॥

બન્ને પ્રકારના હેતુના સાધ્યનું કથન—

ઉપલબ્ધિ હેતુથી વિધિ અને નિષેધ બન્ને સિદ્ધ થાય છે, અને અનુપલબ્ધિ હેતુથી પણ ૫૫.

આ કેવી રીતે છે તે વિષે કહેવાશે. ૫૫.

विधिमभिदधति—

विधिः सदंशः ॥५६॥

§ ૧ सदसदंशात्मनो वस्तुनो योऽयं सदंशो भावरूपः, स विधिरित्यभिधीयते ॥५६॥

વિધિનું લક્ષણ—

સત્ અંશ વિધિ છે. ૫૬.

§ ૧ સત્ અને અસત્ ઉભય સ્વરૂપ પદાર્થનો ભાવરૂપ જે સત્ અંશ છે, તે વિધિ કહેવાય છે. ૫૬.

प्रतिषेधं प्रकटयन्ति—

प्रतिषेधोऽसदंशः ॥५७॥

§ ૧ तादृशस्यैव वस्तुनो योऽयमसदंशोऽभावस्वभावः, स प्रतिषेध इति गीयते ॥५७॥

પ્રતિષેધનું લક્ષણ—

અસત્ અંશ પ્રતિષેધ છે. ૫૭.

§ ૧ સત્ અને અસત્ ઉભય સ્વરૂપ પદાર્થનો અભાવરૂપ જે અસત્ અંશ છે તે પ્રતિષેધ કહેવાય છે. ૫૭.

(૫૦) તાદૃશસ્યૈવેતિ સદસદંશાત્મનઃ ॥૫.૩॥

અસ્યૈવ પ્રકારાનાહુઃ—

સ ચતુર્દ્વા પ્રાગભાવઃ પ્રધ્વંસાભાવ ઇતરેતરાભાવોઽત્યન્તાભાવશ્ચ ॥૫૮॥

§૧ પ્રાક્ પૂર્વં વસ્તુત્પત્તેરભાવઃ. પ્રધ્વંસશ્વાસાવભાવશ્ચ, ઇતરસ્યેતરસ્મિન્નભાવઃ, અત્યન્તં સર્વદાઽભાવઃ । વિધિપ્રકારાસ્તુ પ્રાક્તનૈર્નોચિરે । અતઃ સૂત્રકૃદ્વિરપિ નાભિ-
દધિરે ॥૫૮॥

પ્રતિષેધના પ્રકારે—

તે ચાર પ્રકારે છે— ૧ પ્રાગભાવ, ૨ પ્રધ્વંસાભાવ, ૩ ઇતરેતરાભાવ,
૪ અત્યન્તાભાવ. ૫૮.

§૧ વસ્તુની ઉત્પત્તિની પૂર્વે જે અભાવ તે પ્રાગભાવ છે. પ્રધ્વંસ (નાશ) રૂપ અભાવ તે પ્રધ્વંસાભાવ છે ઇતરનો ઇતરમાં અભાવ એટલે કે એક વસ્તુનો બીજી વસ્તુમાં અભાવ તે ઇતરેતરાભાવ છે અને અત્યન્ત એટલે સર્વદા અભાવ તે અત્યન્તાભાવ છે. પૂર્વાચાર્યોએ વિધિના ભેદ કહ્યા નથી, માટે સૂત્રકારે પણ કહ્યા નથી ૫૮.

તત્ર પ્રાગભાવમાવિર્ભાવયન્તિ—

યન્નિવૃત્તાવેવ કાર્યસ્ય સમુત્પત્તિઃ સોઽસ્ય પ્રાગભાવઃ ॥૫૯॥

§૧ યસ્ય પદાર્થસ્ય નિવૃત્તાવેવ સત્યામ્ ન પુનરનિવૃત્તાવપિ; અતિવ્યાપ્તિ-
પ્રમક્તેઃ. અન્ધકારસ્યાપિ નિવૃત્તૌ કચિન્જ્ઞાનોત્પત્તિર્દર્શનાદન્ધકારસ્યાપિ જ્ઞાનપ્રાગભાવ-
ત્વપ્રસન્નાત્ । ન ચૈવમપિ રૂપજ્ઞાનં તન્નિવૃત્તાવેવોપપન્ન ઇતિ તત્પ્રતિ તસ્ય તત્ત્વપ્રસક્તિ-
રિતિ વાચ્યમ્, અતીન્દ્રિયદર્શિનિ નક્તચ્ચરાદૌ ચ તદ્વાવેઽપિ નદભાવાત્ । સ ઇતિ પદાર્થઃ,
અમ્યેતિ કાર્યસ્ય ॥૫૯॥

પ્રાગભાવનું લક્ષણ—

જે પદાર્થની નિવૃત્તિ-નાશ થવાથી જ કાર્યની ઉત્પત્તિ થાય તે તેનો પ્રાગભાવ છે ૫૯

અહીં સૂત્રમાં “જે પદાર્થની નિવૃત્તિ થવાથી જ” એમ કહી એ જણાવ્યું છે, કે—જે પ્રાગભાવ હોય તેની નિવૃત્તિ કાર્યોત્પત્તિ માટે આવશ્યક છે. એટલે કે તે નિવૃત્તિ ન હોય તો કાર્ય ઉત્પન્ન ન જ થાય. આ પ્રકારે તેની નિવૃત્તિને આવશ્યક ન માનવામાં આવે તો જે પ્રાગભાવ ન હોય તે પણ પ્રાગભાવ થઈ જશે, અને તેથી અતિવ્યાપ્તિ હોય આવશે. એમ કે—અંધકારની નિવૃત્તિ થયે ક્વચિત રૂપજ્ઞાન થાય છે, માટે તે પણ રૂપજ્ઞાનનો પ્રાગભાવ થઈ જાય. પરંતુ રૂપજ્ઞાન અંધકારની નિવૃત્તિથી જ થાય છે એમ નથી. અંધકાર હોય છતાં પણ અતીન્દ્રિય દર્શિઓને તથા નક્તચ્ચરોને રૂપજ્ઞાન થાય છે. માટે અંધકારને પ્રાગભાવ કહેવાય નહિ, કારણ કે—તેની રૂપજ્ઞાન માટે નિવૃત્તિ આવશ્યક નથી. સૂત્રમાં ‘તે’ એટલે પદાર્થ અને ‘તેનો’ એટલે ‘કાર્યનો’ સમજવું. ૫૯.

(૫૦) તત્ત્વતીતિ જ્ઞાનં પ્રતિ । તસ્યેતિ અન્ધકારસ્ય । તત્ત્વપ્રસક્તિરિતિ પ્રાગભાવ-
ત્વપ્રસક્તઃ । વાચ્યમિતિ ન ચૈવમપિ વાચ્યમિતિ યોગઃ । નક્તઃ સ્વરાવાવિતિ ઉલ્કમાર્જારાદૌ ।
તદ્ભાવેડપીતિ અન્ધકારભાવેડપિ । તદ્ભાવાદિતિ રૂપજ્ઞાનભાવાત્ ॥૫૯॥

(ટિ૦) યસ્ય પદાર્થસ્ય નિવૃત્તાવિત્યાદિ । ક્વચિદિતિ નિશાચરાદૌ ॥
તન્નિવૃત્તાવિતિ અન્ધકારનિવૃત્તાવેવ । ન ક્વચિદ્ધકારપૂરપરિગ્લાવિતાપવરકરૂણકે રૂપિઘટાદિજ્ઞાનં
કસ્યાપ્યુન્મજ્જેત ॥ તત્ત્વતીતિ રૂપિજ્ઞાનં પ્રતિ । તસ્યેતિ અન્ધકારસ્ય । તત્ત્વપ્રસક્તિરિતિ
પ્રાગભાવત્વપ્રસંગ । તદ્ભાવેડપીતિ અન્ધકારસદ્ભાવેડપિ । તદ્ભાવાદિતિ જ્ઞાનસંભવાત્ ॥૫૯॥

અત્રોદાહરન્તિ—

યથા મૃત્પિષ્ઠનિવૃત્તાવેવ સમુત્પદ્યમાનસ્ય ઘટસ્ય મૃત્પિષ્ઠઃ ॥૬૦॥

પ્રાગભાવનું ઉદાહરણ—

જેમકે-માટીના પિંડની નિવૃત્તિ થવાથી જ ઉત્પન્ન થનાર ઘડાનો, માટીનો
પિંડ એ પ્રાગભાવ છે. ૬૦.

પ્રધ્વંસાભાવં પ્રાહુઃ—

યદુત્પત્તૌ કાર્યસ્યાવશ્યં વિપત્તિઃ સોડસ્ય પ્રધ્વંસાભાવઃ ॥૬૧॥

૬૧ યસ્ય પદાર્થસ્યોત્પત્તૌ સત્યાં પ્રાગુત્પન્નકાર્યસ્યાવશ્યં નિયમેન, અન્યથાતિ-
પ્રસક્તાત્ વિપત્તિવિઘટનમ્, સોડસ્ય કાર્યસ્ય પ્રધ્વંસાભાવોડમિધીયતે ॥૬૧॥

ઉદાહરન્તિ—

યથા કપાલકદમ્બકોત્પત્તૌ નિયમતો વિપદ્યમાનસ્ય કલશસ્ય કપાલ-
કદમ્બકમ્ ॥૬૨॥

પ્રધ્વંસાભાવનું ઉદાહરણ—

જેની ઉત્પત્તિથી કાર્યનો અવશ્ય નાશ થઈ જાય તે તેનો પ્રધ્વંસાભાવ છે. ૬૧.

૬૧ જે પદાર્થની ઉત્પત્તિ થવાથી પ્રથમ ઉત્પન્ન થયેલ કાર્યનો અવશ્ય
નાશ થાય, તે પદાર્થ તે કાર્યનો પ્રધ્વંસાભાવ કહેવાય છે. કાર્યની વિપત્તિ—
(નાશ) અવશ્ય માનવી જોઈએ. અન્યથા અતિપ્રસંગ છે અર્થાત્ કાર્યની અવશ્ય
વિપત્તિ ન સ્વીકારવામાં આવે તો-અધિકારની ઉત્પત્તિ થવાથી રૂપજ્ઞાનનો ક્વ-
ચિત્ નાશ થાય છે, તો અધિકાર પણ રૂપજ્ઞાનનો પ્રધ્વંસાભાવ થઈ જાય. આમ
અતિવ્યાપ્તિ થાય. પણ સર્વદા એમ નથી બનતું કે-અધિકાર થવાથી રૂપજ્ઞાનનો
નાશ જ થાય. માટે સૂત્રમાં કહ્યું છે કે-કાર્યની વિપત્તિ આવશ્યક છે. સૂત્રગત
'તે' એટલે પદાર્થ અને 'તેનો' એટલે કાર્યનો, એમ અર્થ સમજવો. ૬૧.

પ્રધ્વંસાભાવનું ઉદાહરણ—

જેમકે-કપાલસમૂહ-(ડીકરાં-ટુંકડાં) ઉત્પન્ન થવાથી અવશ્ય નાશ પામનાર
ઘડનો કપાલસમૂહ (ડીકરાં) એ પ્રધ્વંસાભાવ છે. ૬૨.

ઈતરંતરાભાવં વર્ણયન્તિ—

સ્વરૂપાન્તરાત્ સ્વરૂપવ્યાવૃત્તિરિતરેતરાભાવઃ ॥૬૩॥

§૧ સ્વભાવાન્તરાન્ન પુનઃ સ્વસ્વરૂપાદેવ, તસ્યાભાવપ્રસક્તેઃ, સ્વરૂપવ્યાવૃત્તિઃ સ્વસ્વભાવવ્યવચ્છેદ ઇતરેતરાભાવોડ્યાપોહનામા નિગદ્યતે ॥૬૩॥

ઉદાહરણમાહુઃ—

યથા સ્તમ્ભસ્વભાવાત્ કુમ્ભસ્વભાવવ્યાવૃત્તિઃ ॥૬૪॥

ઇતરેતરાભાવનું લક્ષણ—

કોઈ એક સ્વરૂપનો બીજાના સ્વરૂપથી ભેદ તે ઇતરેતરાભાવ છે. ૬૩.

§૧ અહીં ભેદ બીજાના સ્વભાવથી સમજવાનો છે. પરંતુ સ્વસ્વરૂપથી નહિ. જે સ્વસ્વરૂપથી પણ ભેદ હોય તે પોતાનો જ અભાવ થઈ જાય. સ્વરૂપવ્યાવૃત્તિ એટલે અન્યથી સ્વસ્વભાવનો વ્યવચ્છેદ તે ઇતરેતરાભાવ કહેવાય છે. ‘અન્યા-પોહ’ એ તેની બીજી સંજ્ઞા છે ૬૩

ઇતરેતરાભાવનું ઉદાહરણ—

જેમકે-સ્તમ્ભસ્વરૂપથી કુમ્ભસ્વરૂપની જે વ્યાવૃત્તિ-ભેદ છે, તે ઇતરેતરા-ભાવ છે. ૬૪.

અત્યન્તાભાવમુપદિશન્તિ—

કાલત્રયાડપેક્ષિણી દિ તાદાત્મ્યપરિણામનિવૃત્તિરત્યન્તાભાવઃ ॥૬૫॥

§૧ અર્તાંતાડનાગતવર્તમાનરૂપકાલત્રયેડપિ યાડસૌ તાદાત્મ્યપરિણામનિવૃત્તિરે-કત્વપરિણતિવ્યાવૃત્તિઃ, સોડ્યાત્યન્તાભાવોડમિધીયતે ॥૬૫॥

નિર્દર્શયન્તિ—

યથા ચેતનાડચેતનયોઃ ॥૬૬॥

§૧ ન સ્વલ્પ ચેતનમાત્મતત્ત્વમચેતનપુદ્ગલાત્મકતામચકલત્, કલયન્તિ, કલયિષ્યન્તિ વા, તત્ત્વચેતન્યવિરોધાત્ । નાપ્યચેતનં પુદ્ગલતત્ત્વં ચેતનસ્વરૂપતામ્, અચેતનત્ત્વ-વિરોધાત્ ॥૬૬॥

અત્યન્તાભાવનું લક્ષણ—

ત્રણે કાલમાં જે તાદાત્મ્ય—તદ્ગુણપરિણામની નિવૃત્તિ છે, તે અત્યન્તાભાવ છે. ૬૫.

§૧ અતીત, અનાગત અને વર્તમાન રૂપ ત્રણે કાલમાં જે તાદાત્મ્ય પરિણામ—એકત્વ પરિણામની વ્યાવૃત્તિ (અર્થાત્ એક સ્વરૂપે ન થવું) તે અત્યન્તાભાવ કહેવાય છે. ૬૫.

અત્યન્તાભાવનું ઉદાહરણ—

જેમકે-ચેતન અને અચેતનમાં અત્યન્તાભાવ છે ૬૬.

§૧ આત્મતત્ત્વરૂપ ચેતન કદી પણ અચેતન-પુદ્ગલરૂપે થયું નથી, થતું નથી અને થશે પણ નહિ, કારણ કે-ચેતનમાં રહેલ ચેતન્ય સ્વભાવનો અચેતન સાથે વિરોધ છે. તે જ રીતે અચેતનતત્ત્વનો ચેતન્ય સાથે વિરોધ હોવાથી અચેતન-પુદ્ગલતત્ત્વ પણ ચેતનસ્વરૂપને પામ્યું નથી, પામતું નથી અને પામશે પણ નહિ. ૬૬.

અયોપલબ્ધિ પ્રકારનો દર્શયન્તિ—

उपलब्धेरपि त्रिविध्यमविरुद्धोपलब्धिर्विरुद्धोपलब्धिश्च ॥६७॥

§૧ ન કેવળનુપલબ્ધ્યનુપલબ્ધિમ્યાં મિથમાનત્વેન હેતોત્રૈવિધ્યમિત્યપેરર્થઃ ।

અવિરુદ્ધો વિરુદ્ધઃ સાધ્યેન સાર્દ્ધં દ્રષ્ટવ્યઃ । તતસ્તસ્યોપલબ્ધિરિતિ ॥૬૭॥

ઉપલબ્ધિના ભેદો—

ઉપલબ્ધિહેતુ પશુ એ પ્રકારે છે—અવિરુદ્ધોપલબ્ધિ અને વિરુદ્ધોપલબ્ધિ ૬૭.

૬૧ માત્ર ઉપલબ્ધિ અને અનુપલબ્ધિ રૂપ ભેદથી, હેતુના એ ભેદ નથી. પરંતુ ઉપલબ્ધિના પશુ એ ભેદ છે, એ સૂત્રમાં કહેલ ‘પશુ’ શબ્દનો અર્થ છે અહીં હેતુનો અવિરોધ કે વિરોધ સાધ્ય સાથે જાણવો. તેવા હેતુની ઉપલબ્ધિ તે—અવિરુદ્ધોપલબ્ધિ અને વિરુદ્ધોપલબ્ધિ કહેવાય છે. ૬૭

आद्याया भेदानाहुः—

तत्राविरुद्धोपलब्धिर्विधिसिद्धौ पोढा ॥६८॥

પહેલી અવિરુદ્ધોપલબ્ધિના ભેદો—

તે અને માંથી અવિરુદ્ધોપલબ્ધિ વિવિધ સાધ્યની સિદ્ધિમાં છ પ્રકારે

છ ૬૮.

(ટિ०) विधिसिद्धावित्यादि ॥६८॥

તાનેવ વ્યાખ્યાન્તિ—

साध्येनाविरुद्धानां व्याप्यकार्यकारणपूर्वचरोत्तरचरमहचराणामुप-
लब्धिः ॥६९॥

§૧ તતો વ્યાપ્યાઽવિરુદ્ધોપલબ્ધિઃ, કાર્યાઽવિરુદ્ધોપલબ્ધિઃ, કાર્ણાઽવિરુદ્ધોપલબ્ધિઃ, પૂર્વચરાવિરુદ્ધોપલબ્ધિઃ, ઉત્તરચરાવિરુદ્ધોપલબ્ધિઃ, મહચરાવિરુદ્ધોપલબ્ધિઃ, તસ્યાઽવિરુદ્ધં વ્યાપ્યાદિ પ્રયત્નાનન્તરીયકત્વાદિ વ્યયમાણં તદુપલબ્ધિગતિ ॥૬૯॥

વિધિસાધક અવિરુદ્ધોપલબ્ધિના છ ભેદોનું વર્ણન—

સાધ્યની સાથે અવિરુદ્ધ એવા વ્યાપ્ય, કાર્ય, કારણ, પૂર્વચર, ઉત્તરચર અને સહચરરૂપ હેતુઓની ઉપલબ્ધિ છે. ૬૯

૬૯. તેથી ૧ વ્યાપ્યાવિરુદ્ધોપલબ્ધિ, ૨ કાર્યાવિરુદ્ધોપલબ્ધિ, ૩ કારણાવિરુદ્ધોપલબ્ધિ, ૪ પૂર્વચરાવિરુદ્ધોપલબ્ધિ, ૫ ઉત્તરચરાવિરુદ્ધોપલબ્ધિ અને ૬ સહચરાવિરુદ્ધોપલબ્ધિ—આ પ્રમાણે અવિરુદ્ધોપલબ્ધિ હેતુના છ પ્રકાર થાય છે.

અહીં ‘શબ્દનું’ પરિણામિત્વ સાધ્ય છે. તેથી અવિરુદ્ધ પ્રયત્નાનન્તરીયકત્વાદિ રૂપ વ્યાપ્યાદિ હેતુઓની ઉપલબ્ધિ સમજવી. એ બધા વિષે આગળ કહેવામાં આવશે. ૬૯

§ ૧ અત્ર મિશ્રુર્ભાષતે-વિધિસિદ્ધૌ સ્વભાવકાર્યે એવ સાધને સાધીયસી, ન કારણમ્ । તસ્યાવશ્યંતયા કાર્યોત્પાદકત્વાભાવાત્ , પ્રતિબદ્ધાવસ્થસ્ય મુર્મુરાવસ્થસ્ય ચાત્મસ્યાપિ ધૂમધ્વજસ્ય દર્શનાત્ । અપ્રતિબદ્ધસામર્થ્યમ્, ઉપસામગ્રીકં ચ તદ્ ગમક-મિતિ ચેત્ । ણ્વમેતત્, કિન્તુ નૈનાદશમર્વાગ્દશાઽવસાતું શક્યમિતિ । તન્નિરાકર્તું કીર્તયન્તિ--

તમસ્વિન્યામાસ્ત્રાદ્યમાનાદાઘ્રાદિફલરસાદેકસામગ્યનુમિત્યા રૂપાદ્યનુમિ-
તિમમિમન્યમાનૈરમિતમેવ કિમપિ કારણં હેતુતયા યત્ર શક્તેર-
પ્રતિસ્ખલનમપરારણસાકલ્યં ચ ॥ ૭૦ ॥

§ ૨ તમસ્વિન્યામિતિ રૂપાપ્રત્યક્ષવ્યૂચનાય । શક્તેરપ્રતિસ્ખલનં સામર્થ્યસ્યાઽપ્રતિ-
બન્ધઃ । અપરકારણમાકલ્યં ઝેવનિઝેષમહકારિસમ્પર્કઃ । રજન્યાં રસ્યમાનાત્કિલ
મ્માત્ તઽજનકસામગ્યનુમાનમ્, તતોઽપિ રૂપાનુમાનં ભવતિ ।

§ ૩ પ્રાક્તનો હિ રૂપક્ષણઃ સજ્ઞાતીયરૂપાન્તરક્ષણલક્ષણં કાર્યં કુર્વન્નેવ વિજાતીયં
રસલક્ષણં કાર્યં કરોતીતિ પ્રાક્તનરૂપક્ષણાત્સજ્ઞાતીયોત્પાદ્યરૂપક્ષણાન્તરારાનુમાનં મન્ય-
માનૈઃ મૌગતૈરનુમતમેવ કિઙ્ચિકારણં હેતુઃ, યસ્મિન્ સામર્થ્યાઽપ્રતિબન્ધ, કારણાન્તર-
સાકલ્યં ચ નિષ્ચેતું શક્યતે ।

§ ૧ અહીં બૌદ્ધ ભિક્ષુનું કહેલું છે કે વિધિરૂપ સાધ્યની સિદ્ધિમાં સ્વ-
ભાવ હેતુ અને કાર્ય હેતુ એ બે જ ઉત્તમ હેતુઓ છે પરંતુ કારણ હેતુ નથી.
કારણ કે કારણ અવશ્ય કાર્યોત્પાદક હોતું નથી. જેમકે-ઢાંકેલો અને અંગારા
રૂપ અગ્નિ ધૂમ વિનાનો પણ અનુભવાય છે. જો કે જેના સામર્થ્યનો પ્રતિબંધ
ન થયો હોય અને જે ઉપ સામગ્રીવાળું કારણ હોય તે કાર્યનું ઓછક હોય
છે પરંતુ અર્વાગ્દષ્ટિ(બાહ્યદષ્ટિ-ચર્મચક્ષુ)વાળો પુરુષ એવા કારણનો નિશ્ચય
કરી શકતો નથી. માટે કારણને હેતુ માની શકાય નહિ બૌદ્ધની એ માન્યતાનું
નિરાકરણ આચાર્ય આ પ્રમાણે કરે છે—

અધારી રાતે આસ્વાદ્યમાન-ચૂસવામાં આવતી કેરી આદિના રસથી તે
રસને ઉત્પન્ન કરનાર કારણસમગ્રીનું અનુમાન, અને તે સામગ્રીથી રૂપાદિ(કાર્ય)-
નું અનુમાન માનનારે કોઈ પણ પ્રકારના કારણને હેતુરૂપે સ્વીકારેલ જ છે,
જો તે કારણની શક્તિનું અસ્ખલન હોય અને બીજાં સહકારી કારણોની પૂર્ણતા
હોય. ૭૦.

§ ૨ સૂત્રમાં 'અધારી રાતે' એમ કહ્યું તે રૂપનું પ્રત્યક્ષ નથી એમ સૂચવ-
વાને છે શક્તિનું અસ્ખલન એટલે સામર્થ્યનો અપ્રતિબંધ, એટલે શક્તિમાં
રુકાવટ ન હોય બીજાં સહકારી કારણોની પૂર્ણતા એટલે શેષ સમગ્ર કારણોની
ઉપસ્થિતિ. અધારી રાતે આખવામાં આવતા રસથી તે રસ એ કાર્ય હોઈતે
તે તેના પૂર્વેના રસ, રૂપ, ગન્ધ અને સ્પર્શની સામગ્રીથી ઉત્પન્ન થયો છે એબું

અનુમાન કરાય છે ત્યાર પછી તે રસોત્પાદક સામગ્રીથી જેમ રસ ઉત્પન્ન થયો તેમ તેથી જ રૂપ પણ ઉત્પન્ન થયું છે—એવું અનુમાન થાય છે.

હું તો આ રીતે—પૂર્વકાલીન રૂપ ક્ષણ, સંભતીય રૂપાન્તર ક્ષણરૂપ કાર્યને ઉત્પન્ન કરતી વખતે જ, વિભતીય રસ રૂપ કાર્યને પણ ઉત્પન્ન કરતું હોવાથી જે રસનું પ્રત્યક્ષ હોય તો—તેની ઉત્પાદક સામગ્રીમાં રહેલ પૂર્વકાલીન રૂપક્ષણથી સંભતીય કાર્યરૂપ બીજા રૂપક્ષણનું અનુમાન માનનાર બૌદ્ધોએ કેમ પણ એક કારણને હેતુ તરીકે માનેલ જ છે, કે—જે કારણના સામર્થ્ય-શક્તિનો નાશ ન થયો હોય અને જેનાં અન્ય સમસ્ત સહકારી કારણોની ઉપસ્થિતિનો પણ નિશ્ચય થઈ શકતા હોય.

(૫૦) રજન્યાં રસ્યમાનાત્ કિલ રસાત્તજ્જનકસામગ્યનુમાનમિતિ અત્રાસ્તિ તથાવિધરસજનિકા સામગ્રી તથાવિધરસાન્યથાનુપપત્તેઃ । તતોઽપીતિ તજ્જનકસામગ્યનુમાનાત્ રૂપાનુમાનમિતિ—અસ્યત્ર તથાવિધ રૂપમ્, આસ્વાદ્યમાનરસેન રૂપસ્યૈકસામગ્રીકવાત્ ।

રસલક્ષણમિતિ સહકારિત્વેન । કારણાન્તરસાકલ્યમિતિ સહકારિકારણાન્તર-સામગ્ર્યમ્ ।

(ટિ.) તસ્યેતિ કારણસ્ય । પ્રતિવદ્ધેતિ મન્નાદયવદ્વચસ્ય । તદિતિ કારણમ્ । અર્થાગ્દ્દશેતિ સામાન્યેન અર્થાદ્દશેન । અવસાતુમિતિ જાતુમ્ ।

રસ્યમાનાદિતિ આસ્વાદ્યમાનાત્ । તજ્જનકેતિ રસોત્પાદકસામગ્ર્યનુમાનમ્ । તતો-ઽપીતિ રસોત્પાદકસામગ્ર્યનુમાનત્ ।

યસ્મિન્નિતિ હેતૌ ।

§૪ અથ નૈતત્ કારણાત્ કાર્યાનુમાનમ્, કિન્તુ સ્વભાવાનુમાનમદઃ । ઈદ-શરૂપાન્તરોત્પાદસમર્થમિદં રૂપમ્, ઈદશરસજનકત્વાદિત્યેવં તત્સ્વભાવભૂતસ્યૈવ તજ્જનન-સામર્થ્યસ્યાનુમાનાદિતિ ચેત્ । નન્વેતદપિ પ્રતિબંધાભાવ-કારણાન્તરસાકલ્યનિર્ણયમન્ત-રેણ નોપપદ્યતે એવં । તન્નિશ્ચયે તુ યદિ કારણાદેવ તસ્માત્ કાર્યમનુમાસ્યતે, તદા કિં નામ દુશ્ચરિતં ચેતસ્વી વિચારયેત્ । એવમ્—અસ્યત્ર ઞ્ઞાયા, છત્રાદિત્યાદીન્યવ્યભિ-ચારણિશ્ચયાદનુમાનાન્યેવેત્યુક્તં ભવતિ ॥૭૦॥

હું બૌદ્ધ. આ અનુમાન કારણથી કાર્યાનુમાન રૂપ નથી પરંતુ સ્વભાવાનુમાન છે. જેમ કે—આ રૂપ આવા બીજા રૂપને ઉત્પન્ન કરવા સમર્થ છે, કારણ કે તે આ પ્રકારે રસોત્પાદનમાં સમર્થ છે. અર્થાત્ એ પ્રમાણે રૂપથી રૂપનું અનુમાન નહિ પણ રૂપના અન્ય રૂપને ઉત્પન્ન કરવાના સામર્થ્યનું અનુમાન થાય છે. અને સામર્થ્ય એ તો રૂપનો સ્વભાવ છે. તેથી તે સ્વભાવાનુમાન કહેવાય.

જૈનઃ રૂપના એ સ્વભાવનું અનુમાન પણ પ્રતિબંધાભાવનો અને સમસ્ત સહકારી કારણોનો નિશ્ચય એ બે વિના થઈ શકતું જ નથી, એટલે પ્રતિબંધા-ભાવનો અને સમસ્ત સહકારી કારણોનો નિશ્ચય થઈ ગયો હોય ત્યારે કારણ હેતુથી કાર્યનું અનુમાન કરાય તેમાં બુદ્ધિમાન એવા તમોને શું અઘટિત થયાનું જણાય છે ?

એ રીતે-અહીં છાયા છે, કારણ કે છત્ર છે વગેરે પ્રયોગો પણ અનુમાન જ છે. કારણ કે - તેમાં અન્યભિચારનો નિશ્ચય છે, માટે કારણરૂપ હેતુથી કાર્ય-રૂપ અનુમાન થાય છે, એ સિદ્ધ થયું.

સારાંશ છે કે બૌદ્ધ ઉપલબ્ધિ હેતુના સ્વભાવ અને કાર્ય એ બે ભેદ જ માને છે. પરંતુ કારણાદિ ભેદો માનતા નથી સ્વમતની સિદ્ધિ માટે તેઓ કહે છે કે—કાર્યનો કારણ સાથે અવિનાભાવ છે પણ કારણનો કાર્ય સાથે અવિનાભાવ નથી, કારણ કે—કારણ વિના કાર્ય હોતું નથી પણ કાર્ય વિનાનું કારણ તો હોય છે. માટે કારણને હેતુ તરીકે મનાય નહિ. બૌદ્ધોની આ માન્યતાનું નિરાકરણ કરવાને બે વાત કહેવામા આવી છે—

(૧) દરેક કારણ હેતુરૂપ હોતું નથી પણ જે કારણનું કાર્યોત્પાદક સામર્થ્ય મણિમત્રઔષધિ વિગેરે પ્રતિબંધક દ્વારા રોકાયું ન હોય અને જેના સમસ્ત સહકારી કારણ વિદ્યમાન હોય. એવું વિશિષ્ટ કારણ જ હેતુ તરીકે માનવામાં આવેલ છે, કારણ કે—આવું કારણ હોય તો અવશ્ય કાર્યની ઉત્પત્તિ થાય છે.

(૨) બૌદ્ધ પોતે પણ કારણને હેતુ તરીકે માને છે, એ પણ દષ્ટાન્ત દ્વારા સમજાવ્યું છે. અંધારી રાત્રે કોઈ કેરી ખાતો હોય છે ત્યારે તેને રૂપનું પ્રત્યક્ષ નથી પણ રસનું પ્રત્યક્ષ છે એટલે તે કેરીના રસથી તે રસને ઉત્પન્ન કરનારી સામગ્રી (પૂર્વકાલીન રસ-રૂપ વિગેરે)નું અનુમાન કરે છે, અહીં આખવામાં આવતો રસ કાર્યરૂપ છે. અને પૂર્વકાલીન રસ-રૂપ વિગેરે કારણરૂપ છે આ કાર્યથી કારણનું અનુમાન થયું. ત્યાર પછી કેરી ખાનાર તે કારણભૂત રૂપાદિ સામગ્રીથી વર્તમાનકાલીન રૂપનું અનુમાન કરે છે. આ કારણથી કાર્યનું અનુમાન છે. આ રીતે બૌદ્ધ સ્વયં કારણથી કાર્યનું અનુમાન કરે છે તો પછી કારણને હેતુ કેમ ન માને ? આ પ્રકારને બૌદ્ધો સ્વભાવાનુમાનાન્તર્ગત માને છે પણ તેમ કરવું અનાવશ્યક છે, એમ ઉપર જણાવ્યું છે. ૭૦.

(૫૦) અથ નૈતદિત્યાદિ પરવાક્યમ્ । નૈતકારણાત્ કાર્યાનુમાનમિતિ । કો ભાવઃ ? બૌદ્ધા हि कार्यात् कारणानुमानं मन्यन्ते, न तु कारणात् कार्यानुमानम् । नन्वेतदप्रीत्यादि गणे प्रतिबन्धशब्देन स्वलनम् । छायेति कार्यभूता ॥૭૦॥

(ટિ૦) તસ્સ્વભાવેતિ । ईदृशरूपान्तरोत्पादस्वभावस्यैव । तज्जननेति ईदृशरसोत्पादन-सामर्थ्यस्य । पतद्प्रीति स्वभावानुमानमपि ॥૭૦॥

અથ પૂર્વચરોત્તરચરયોઃ સ્વભાવ-કાર્ય-કારણહેત્વનન્તર્ભાવાદ્વેદાન્તરત્વં સમર્થયન્તે—
પૂર્વચરોત્તરચરયોર્ને સ્વભાવ-કાર્યકારણભાવૌ, તયોઃ કાલવ્યવહિતાવનુપ-

લમ્ભાત્ ॥૭૧॥

§૧ સાધ્યસાધનયોસ્તાદાત્મ્યે સતિ સ્વભાવહેતૌ, તદુત્પત્તૌ તુ કાર્યે કારણે વાડન્તર્ભાવો વિભાવ્યેત । ન ચૈતે સ્તઃ । તાદાત્મ્યં हि समसमयस्य प्रयत्नानन्तरी-यकत्व-परिणामित्वादेरुपपन्नम् । तदुत्पत्तिश्चान्योन्यमव्यवहितस्यैव धूम-धूमध्वजादेः समधिगता, न तु व्यवहितकालस्य, अतिप्रसक्तेः ॥૭૧॥

સ્વભાવ, કાર્ય કે કારણ હેતુમાં અન્તર્ભાવ થતો ન હોવાથી પૂર્વચર અને ઉત્તરચર સ્વતંત્ર હેતુઓ છે એનું સમર્થન—

પૂર્વચર અને ઉત્તરચર હેતુઓ સાધ્યના સ્વભાવ કે કાર્યકારણભાવરૂપે નથી, કારણ કે—સ્વભાવ અને કાર્યકારણભાવ કાલનું વ્યવધાન હોય ત્યાં હોતા નથી. ૭૧.

§૧ સાધ્ય અને સાધનમાં જ્યારે તાદાત્મ્ય સંબંધ હોય ત્યારે હેતુનો સમાવેશ સ્વભાવ હેતુમાં થાય છે. પરંતુ જો સાધ્ય અને સાધનમાં તદુત્પત્તિ સંબંધ હોય તો હેતુનો સમાવેશ કાર્ય હેતુ કે કારણ હેતુમાં થઈ શકે છે. પરંતુ આ પૂર્વચર અને ઉત્તરચરમાં તાદાત્મ્ય કે તદુત્પત્તિ સંબંધ નથી. કારણ કે—તાદાત્મ્ય તો સમસમયે-એકકાલે વિદ્યમાન પ્રયત્નનાનતરીયકત્વ અને પરિણમિત્વાદિ રૂપ સાધ્ય-સાધનમાં હોય છે; અને તદુત્પત્તિ તો—અન્યોન્ય કાલ વ્યવધાન રહિત અગ્નિ અને ધૂમમાં હોય છે પરંતુ કાલના વ્યવધાનવાળા પદાર્થોમાં અતિપ્રસંગ હોવાથી તદુત્પત્તિ હોતી નથી, અર્થાત્ કાલનું વ્યવધાન હોય ત્યાં કાર્યકારણભાવ ઘટે નહિ આ પ્રકારે પૂર્વચર અને ઉત્તરચરની કાલાન્તરમાં ઉપલબ્ધિ હોવાથી તેનો સ્વભાવ, કાર્ય કે કારણમાં અન્તર્ભાવ થતો નથી.

સારાંશ કે તાદાત્મ્ય સંબંધ હોય ત્યાં સ્વભાવ હેતુ હોય છે અને તદુત્પત્તિ સંબંધ હોય ત્યાં કાર્યહેતુ કે કારણહેતુ હોય છે. તાદાત્મ્ય સંબંધ સમકાલીન વસ્તુઓમાં હોય છે અને તદુત્પત્તિ-કાર્યકારણભાવ સંબંધ અવ્યવહિત પૂર્વોત્તર ક્ષણવર્તી અગ્નિ અને ધૂમ આદિમાં હોય છે. આ રીતે કાલનું વ્યવધાન તાદાત્મ્ય અને તદુત્પત્તિ બન્નેમાં નથી. જ્યારે પૂર્વચર અને ઉત્તરચરમાં કાલનું વ્યવધાન હોય છે. માટે એ બન્નેનો સ્વભાવ, કાર્ય કે કારણ હેતુમાં સમાવેશ થઈ શકતો નથી. ૭૧.

(૫૦) તયોરિતિ સ્વભાવ-કાર્યકારણભાવયોઃ ॥૭૧॥

(ટિ) સાધ્યસાધનયોરિત્યાદિ ॥ ણ્તે ઇતિ તાદાત્મ્યતદુત્પત્તી । પ્રયત્નનાનન્તરીયેતિ શબ્દાદો ધર્મિણિ ॥૭૧॥

§૧ નનુ કાલવ્યવધાનેઽપિ કાર્યકારણભાવો ભવ્યેવ, જાગ્રદ્બોધપ્રબોધયોર્મરનારિષ્ટયોશ્ચ તથાદર્શનાદિતિ પ્રતિજ્ઞાનં પ્રજ્ઞાકરં પ્રતિશ્લિપન્તિ—

ન ચાતિક્રાન્તાનાગતયોર્જાગ્રદશાસંવેદન-મરણયોઃ પ્રવોધોત્પાતૌ પ્રતિ કારણત્વં, વ્યવહિતત્વેન નિર્વ્યાપારત્વાત્ ॥૭૨॥

૧૨ અયમર્થઃ । જાગ્રદશાસંવેદનમનીતં સુતાવસ્થોત્તરકાલભાવિજ્ઞાનં વર્તમાનં પ્રતિઃ મરણં ચાનાગતં દ્રુવાવીક્ષણાદિકમરિષ્ટં સામ્પ્રતિકં પ્રતિ વ્યવહિતત્વેન વ્યાપારપરાઙ્મુલ્કમ્—ઇતિ કથં તત્ત્ર કારણત્વમવલ્મ્બેત ? । નિર્વ્યાપારસ્યાપિ તત્કલ્પને સર્વં સર્વસ્ય કારણં સ્યાત્ ॥૭૨॥

§૧ કાલનું વ્યવધાન હોય તો પણ કાર્યકારણભાવ હોય છે જેમકે—જાગ્રત અવસ્થાનો ઝાંધ અને પ્રણેધ(સૂઈને ઊઠ્યાપછીના જ્ઞાન)માં તથા મરણ અને

અરિષ્ટમાં. આ પ્રકારે કાલનું વ્યવધાન હોવા છતાં કાર્યકારણભાવ છે, એવું માનનાર પ્રસાકરનું નિરાકરણ—

અતીતકાલીન ભત્રત દશાનું સંવેદન અને અનાગતકાલીન મરણ અનુક્રમે વર્તમાનકાલીન પ્રબોધનું અને અરિષ્ટનું કારણ નથી, કારણ કે-કાલનું વ્યવધાન હોવાથી વ્યાપાર ઘટી શકતો નથી. ૭૨.

હ૨ ભત્રત અવસ્થાનું સંવેદન અતીત છે, તેથી તે સુખાવસ્થા પછીના વર્તમાન જ્ઞાનમાં, અને એ જ રીતે મરણ એ અનાગત-ભવિષ્યત્ છે, તે વર્તમાનમાં ધ્રુવના અદર્શન રૂપ અરિષ્ટ-અમંગળ-માં, કાલનું અંતર હોવાથી વ્યાપાર રહિત છે. અર્થાત્ તે તે કાર્ય પદાર્થની ઉત્પત્તિકાલે તે તે કારણ પદાર્થ છે જ નહિ, તો તેની ઉત્પત્તિ માટેનો વ્યાપાર કેવી રીતે કરે? માટે ભત્રતવસ્થાનો યોગ્ય પ્રબોધ-માં અને મરણ અમંગળમાં કારણ રૂપ કઈ રીતે થઈ શકે? વ્યાપાર રહિત પદાર્થને પણ કારણ તરીકે કલ્પવામાં આવે તો-સર્વ પદાર્થો સર્વનાં કારણ બની જશે ૭૨.

(૫૦) પ્રજ્ઞાકરમિતિ સૌગતવિશેષમ્ ।

વર્તમાન પ્રતીત્યન પુર. વ્યાપારપરાઙ્મુલ્લમિતિ ગમ્યમ્ । તદિતિ જાગ્રદ્-શાસંવેદન મરણં ચ । તત્રેતિ પ્રબોધં અરિષ્ટે ચ । કથં તત્તત્ર કારણત્વમાલમ્બેતેતિ જાગ્રદ્-દશાસંવેદન ન પ્રબોધસ્ય કારણ કિન્તુ કલ્પોપજમ્, મરણ ચોત્પાતસ્ય કારણં ન, કિન્તુ ધાતુચિ-ત્તાદિવિપર્યયં ઇતિ મમ્ ॥૬૨॥

(ટિ૦) નનુ કાલેત્યાદિ । તથેતિ કાલવ્યવધાનેડપિ કાર્યકારણભાવાવીક્ષણાત્ । પ્રતિજ્ઞા-નાનમિતિ પ્રજ્ઞાકર મન્યમાનમ્ । કથં તદિતિ જાગ્રદ્દશાસંવેદનમતીત, મરણાગત ચ ॥ તત્રેતિ વર્તમાનજ્ઞાનં અરિષ્ટવીક્ષણાદૌ સાપ્રતિકે । તત્કલ્પને ઇતિ કારણત્વકલ્પને. ॥૭૨॥

હદમેવ ભાવયન્તિ—

સ્વવ્યાપારાપેક્ષિણી હિ કાર્યં પ્રતિ પદાર્થસ્ય કારણત્વવ્યવસ્થા, કુલા-
લસ્યેવ કલશં પ્રતિ ॥૭૩॥

૧ અન્વય-વ્યતિરેકાવસેયો હિ સર્વત્ર કાર્યકારણભાવઃ । તૌ ચ કાર્યસ્ય કારણવ્યાપારસવ્યપેક્ષાવેવ યુજ્યેતે । કુમ્ભસ્યેવ કુમ્ભકારણવ્યાપારસવ્યપેક્ષાવિતિ ॥૭૩॥

ઉપરોક્ત કથનનું સમર્થન—

પાતાના વ્યાપારની અપેક્ષાએ જ પદાર્થને કાર્ય પ્રત્યે કારણતા છે. અર્થાત્ કાર્યની ઉત્પત્તિમાં વ્યાપારવાળો પદાર્થ જ કારણરૂપ મનાય છે. જેમ કે-કુંભાર પાતાના વ્યાપારની અપેક્ષાએ જ ઘટમાં કારણ છે. ૭૩.

હ૧ કાર્યકારણભાવનો નિશ્ચય સર્વત્ર અન્વય અને વ્યતિરેકથી જ થાય છે. અને કાર્યનો તે અન્વય-વ્યતિરેક કારણના વ્યાપારને જ આધીન છે. જેમકે—કુંભનો અન્વય-વ્યતિરેક કુંભારના વ્યાપારને જ આધીન છે. ૭૩.

(૫૦) તાવિતિ અન્વયવ્યતિરેકૌ ॥૭૩॥

(ટિ૦) અન્વયેત્યાદિ । તાવિતિ અન્વયવ્યતિરેકૌ ॥૭૩॥

નનુ ચાતિક્રાન્તાઽનાગતયોર્વ્યવહિતત્વેઽપિ વ્યાપારઃ કથં ન સ્યાદિત્યારેકા-
મધરયન્તિ—

ન ચ વ્યવહિતયોસ્તયોર્વ્યાપારપરિકલ્પનં ન્યાગ્યમતિપ્રસક્તેઃ ॥૭૪॥

§૧ તયોરતિક્રાન્તાઽનાગતયોર્જાપ્રદશાસંવેદન-મરણયોઃ ॥૭૪॥

વ્યવધાનયુક્ત હોવા છતાં અતીત અને અનાગત પદાર્થોનો વ્યાપાર કેમ
નહિ થાય ? એ શંકાનો પરિહાર—

વ્યવધાનવાળા તે બંનેમાં પણ વ્યાપારની કલ્પના કરવી એ ન્યાયયુક્ત નથી.
કારણ કે—એવું માનવાથી અતિપ્રસક્તિ દોષ આવશે. ૭૪.

§૧. ‘બંનેમાં’ એટલે અતીતકાલીન બ્રહ્મદશા સંવેદન અને અનાગત-
કાલીન મરણ એ બંનેમાં. ૭૪.

અતિપ્રસક્તિમેવ ભાવયન્તિ—

પરમ્પરાવ્યવહિતાનાં પરેષામપિ તત્કલ્પનસ્ય નિવારયિતુમશક્યત્વાત્ ॥૭૫॥

§૧ પરેષામપિ રાવણ-શઙ્ખચક્રવર્ત્યાદીનામ્ । તત્કલ્પનસ્ય વ્યાપારકલ્પનસ્ય ।

§૨ અથાન્વય-વ્યતિરેકસમધિગમ્યઃ કાર્યકારણભાવઃ । તતો વ્યવધાનાવિશે-
ષેઽપિ યસ્યૈવ કાર્યમન્વય-વ્યતિરેકાવનુકરોતિ, નદૈવ તત્કારણમ્ । અન્યથાઽવ્યવધા-
નાવિશેષેઽપિ કિં ન કાષ્ટકશાનુવત્તત્ર સ્થિત ણ્વ શર્કરાકળનિકરોઽપિ ધૂમકારણં
સ્યાત્ ? તતો નાતિપ્રસક્ત્વં હિતિ ચેત ।

નન્વન્વયસ્તદ્ભાવે ભાવઃ, સ ચાત્ર તાવત્ નાસ્ત્યેવ । જાપ્રદશાસંવેદન મરણ-
યોરભાવ એવ સર્વદા તત્કાર્યોત્પાદાત્ । અથ સ્વકાલે સતોરેવ તયોસ્તત્કાર્યોત્પ-
તેરન્વયઃ કથં ન સ્યાદિતિ ચેત્; તર્હાદિશોઽયં રાવણાદિમિત્યસ્યાસ્યેવ । સત્યમ્,
અસ્યેવ વ્યતિરેકસ્તુ રિત્તિ હિતિ ચેત ।

અતિપ્રસક્તિ દોષનું સ્પષ્ટીકરણ—

કારણ કે—પરંપરાથી વ્યવધાનવાળા અન્ય પદાર્થો વિષે પણ તેની કલ્પનાનું
નિવારણ થઈ શકશે નહિ. ૭૫.

§૧. ‘અન્ય પદાર્થો’ એટલે રાવણ-શંખચક્રવર્તી આદિ. ‘તેની કલ્પનાનું’
એટલે વ્યાપારની કલ્પનાનું.

§૨ શંકા—કાર્યકારણભાવનું જ્ઞાન અન્વય-વ્યક્તિરેકથી થાય છે, એટલે
જે પદાર્થોમાં વ્યવધાનને કારણે કશી વિશેષતા ન હોય છતાં પણ જેની સાથે
કાર્યનો અન્વય-વ્યતિરેક હોય તે જ કારણ છે, એમ માનવું જોઈએ. અન્યથા
અવ્યવધાનની સમાનતા છતાં લાકડાના અગ્નિની જેમ ત્યાં જ અવ્યવહિતરૂપે
રહેલ રેતીનો કણસમૂહ પણ ધૂમનું કારણ કેમ ન બને ? માટે વ્યવધાન-
અવ્યવધાન ગૌણ બાબત છે. તેથી ઉપરોક્ત અતિપ્રસંગ દોષ આવશે નહિ.

સમાધાન—તમારી વાત ખરી છે. અન્વય એટલે ‘તે(કારણ)ની સત્તા હોય તો તે(કાર્ય)ની સત્તા હોય’ તે. અને આ અન્વય પ્રસ્તુતમાં છે જ નહિ. કારણ કે—જાગ્રદશાસંવેદન અને મરણુનો અભાવ હોય ત્યારે જ તેના કાર્યોની (પ્રત્યેધ અને અમંગળની) ઉત્પત્તિ થાય છે. નહિ કે તેમનું સર્વ હોય ત્યારે.

શંકા—જાગ્રદશાસંવેદન અને મરણુ સ્વકાલમાં વિદ્યમાન છે, તેથી જ તેમનાં ઉપરોક્ત કાર્યો ઉત્પન્ન થાય છે, તો અન્વય કેમ નહિ ?

સમાધાન—આ પ્રકારનો અન્વય તો રાવણુ આદિ સાથે પણ છે. એટલે કે તેમને કારણુ કેમ ન માનવાં ?

બૌદ્ધ—ખરીવાત. રાવણુદિ સાથે અન્વય તો છે, પરંતુ વ્યતિરેક તો નથી, માટે કારણુ ન બને.

(૫૦) તત્કલ્પનસ્યેતિ વ્યાપારકલ્પનાયાઃ ।

અથાન્વયંયાદિ પરવાક્યમ્ । કાર્યમિતિ કાર્યં કર્તૃ ।

તત્કાર્યોત્પાદાદિતિ પ્રબોધારિષ્ટકાર્યોત્પત્તેઃ । ईदृशोऽयमिति અયમન્વયઃ । અસ્યેતિ કાર્યસ્ય ।

(ટિ૦) અથાન્વયંયાદિ । તદ્ભાવેતિ ધૂમસદ્ભાવે ભાવોઽગ્નિમત્ત્વસ્ય । સ ચેતિ ભાવો બોધારિષ્ટવાંક્ષણલક્ષણઃ । અગ્નેતિ ભવદુક્તજાગ્રદશાસંવેદને મરણે ચ ॥ તત્કાર્યોત્પાદાદિતિ તયોઽજાગ્રદશાસંવેદનમરણયો કાર્યંબોધોત્પાતયોસ્ત્પત્તિસંભવાત્ ॥ તયોરિતિ જાગ્રદશાસંવેદનમરણયો । તત્કાર્યોત્પન્નેરિતિ તયોઃકાચ બોધોત્પાતલક્ષણ તત્કાર્યં તસ્યોત્પત્તિઃ । અયમિતિ અન્વયઃ । અસ્યેતિ વ્યાપારસ્ય કાર્યસ્ય ।

૧૩ નનુ કોઽયં વ્યતિરેકો નામ ? તદભાવેઽભાવ इति चेत् । સ તર્હિ જાગ્રદશાસંવેદનાદેઃ કથં સ્યાત્ । તદભાવ એવં સર્વદા પ્રબોધાદેર્ભાવાત્ । સ્વકાલે ભાવસ્તસ્ય નાસ્ત્યેવેતિ કથં વ્યતિરેકઃ સિદ્ધિમધિવસેત્ ? इति न व्यवहितयोः कार्यकारणभावः संभवति ॥ ૭૫ ॥

૬૩ જૈન—જો એમ જ હોય તો તમે વ્યતિરેક કોને કહેા છે ?

બૌદ્ધ—‘કારણુના અભાવમાં કાર્ય’નો અભાવ’ એ—વ્યતિરેક છે

જૈન—તો જાગ્રદશાસંવેદનાદિનો પોતાના કાર્ય સાથે આવેા વ્યતિરેક કઈ રીતે થઈ શકશે ? કારણુ કે—જાગ્રદશાસંવેદનાદિના અભાવકાલમાં જ પ્રત્યેધાદિ-કાર્યોનો સદા સદ્ભાવ છે અને જાગ્રદશાસંવેદનાદિનો સ્વકાલમાં અભાવ તો છે જ નહિ. માટે વ્યતિરેક કઈ રીતે સિદ્ધ થશે ? આ પ્રકારે વ્યવધાનવાળા પદા-થોનો કાર્યકારણભાવ સિદ્ધ થઈ શકતો નથી ૭૫.

(૫૦) તસ્યેતિ જાગ્રદશાસંવેદનાદેઃ ॥૭૫॥

(ટિ૦) તદ્ભાવેતિ ધર્માભાવે । અભાવइति हेतोरसत्त्वम् । स इति व्यतिरेकः । तदभाव इति तस्य जाग्रदशासंवेदनस्याऽसत्त्वे । तस्येति जाग्रदशासंवेदनस्य मरणस्य वा ॥૭૫॥

सहचरहेतोरपि स्वभाव कार्य-कारणेषु नान्तर्भाव इति दर्शयन्ति—

सहचारिणोः परस्परस्वरूपपरित्यागेन तादात्म्यानुपपत्तेः, सहोत्पादेन तदुत्पत्तिविपत्तेश्च सहचरहेतोरपि प्रोक्तेषु नानुप्रवेशः ॥ ७६ ॥

§ १ यदि हि सहसंचरणशीलयोर्वस्तुनोस्तादात्म्यं स्यात्, तदा परस्परपरिहारेण स्वरूपोपलम्भो न भवेत् । अथ तदुत्पत्तिः; तदा पौर्वापर्येणोत्पादप्रसङ्गात् सहोत्पादो न स्यात् । न चैवम् । ततो नास्य प्रोक्तेषु स्वभाव-कार्य-कारणेष्वन्तर्भावः ॥ ७६ ॥

सहचर हेतुनो पक्षे स्वभाव, कार्य के कारण हेतुभां समावेश यतो नथी. येन सभर्थन—

सहचरहेतुं परस्पर स्वरूप भिन्न भिन्न होवाथी तेभां तादात्म्य सभंध घटी शकतो नथी वणी तेभ्यो अक साथे न उत्पन्न यता होवाथी तदुत्पत्ति पक्ष घटती नथी. भाटे सहचर हेतुनो स्वभाव, कार्य के कारण हेतुभां समावेश यतो नथी. ७६.

§१ सहचर-साथे रडेनार पदार्थोने। परस्पर तादात्म्य सभंध होय तो तेभ्यो अक भीलथी बुद्धा जषाय नडि तेवी न रीते तेभ्योने तदुत्पत्ति सभंध होय तो आगण पाछण उत्पत्तिनो प्रसंग होवाथी सडोपत्ति न थाय परंतु ये प्रभाषे नथी. अथात् सहचर पदार्थो परस्पर भिन्न रूपवाणा छे अने साथे उत्पन्न थाय छे. भाटे पूर्वे कडेला स्वभाव, कार्य के कारण हेतुभां तेने समावेश यतो नथी. ७६.

(७०) सहसंचरणशीलयोरिति अचिन्नीकुमारयोरिव । पौर्वापर्येणोत्पादप्रसङ्गादिति नियतप्राकालभावि कारण नियतोत्तरकालभावि कार्यम् ॥ ७६ ॥

इदानीं मन्दमतिव्युत्पत्तिनिमित्तं साधर्म्य-वैधर्म्याभ्यां पञ्चावयवां व्याख्याविरुद्धोपलब्धिमुदाहरन्ति—

ध्वनिः परिणतिमान्, प्रयत्नानन्तरीयकत्वात्, यः प्रयत्नानन्तरीयकः स परिणतिमान्, यथा स्तम्भः, यो वा न परिणतिमान् स न प्रयत्नानन्तरीयकः, यथा बान्ध्वेयः, प्रयत्नानन्तरीयकश्च ध्वनिः, तस्मात् परिणतिमानिति व्याप्यस्य साध्येनाऽविरुद्धस्पोषलब्धिः साधर्म्येण वैधर्म्येण च ॥ ७७ ॥

अत्र ध्वनिः परिणतिमानिति साध्यधर्मविशिष्टधर्मभिधानरूपा प्रतिज्ञा । प्रयत्नानन्तरीयकत्वादिति हेतुः । यः प्रयत्नानन्तरीयक इत्यादी तु व्याप्तिप्रदर्शनपूर्वो साधर्म्य-वैधर्म्याभ्यां स्तम्भ-बान्ध्वेयरूपौ दृष्टान्तौ । प्रयत्नानन्तरीयकश्च ध्वनिरित्युपनयः । तस्मात् परिणतिमानिति निगमनम् ।

§ २ यद्यपि व्याप्यत्वं कार्यादिहेतूनामप्यस्ति, साध्येन व्याप्यत्वात् । तथापि तन्नेह विवक्षितम्, किन्तु साध्येन तदान्गीभूतस्याकार्यादिरूपस्य प्रयत्नानन्तरीयकत्वादेः स्वरूपमित्यदोषः ॥ ७७ ॥

હવે મંદમતિ શ્રોતાને સમજાવવા સાધર્મ્ય અને વૈધર્મ્ય દ્વારા પાંચ અવયવ-
વાળી વ્યાખ્યાવિરુદ્ધોપલબ્ધિનું ઉદાહરણ—

શબ્દ પરિણુતિમાન-અનિત્ય છે, પ્રયત્નથી ઉત્પન્ન થતો હોવાથી. જે પ્રયત્ન દ્વારા ઉત્પન્ન થાય તે પરિણુતિમાન હોય છે, જેમકે-થાંભસો. વળી જે પરિણુતિ માન-અનિત્ય ન હોય તે પ્રયત્નથી ઉત્પન્ન થતો નથી જેમકે-વધ્યાપુત્ર. શબ્દ પ્રયત્નથી ઉત્પન્ન થાય છે. માટે પરિણુતિમાન છે-આ પ્રમાણે આ સાધ્યની સાથે અવિરુદ્ધ એવા વ્યાખ્યા હેતુની ઉપલબ્ધિ સાધર્મ્ય અને વૈધર્મ્ય (અવયવ-વ્યતિરેક) દ્વારા છે. ૭૭.

§ ૧ આ સૂત્રમાં 'શબ્દ પરિણુતિમાન છે' એ અંશ સાધ્યધર્મથી વિશિષ્ટ ધર્મીના કથનરૂપ પ્રતિજ્ઞા છે અને 'પ્રયત્નથી ઉત્પન્ન થતો હોવાથી' એ હેતુ છે. તથા 'જે પ્રયત્ન દ્વારા' ઇત્યાદિ કહ્યું છે તેમા અન્વયવ્યાપ્તિ પ્રદર્શન કરી સ્તંભરૂપ સાધર્મ્ય દર્શાવે છે અને 'જે પરિણુતિમાન ન હોય' ઇત્યાદિ કહ્યું છે તેમાં વ્યતિરેકવ્યાપ્તિનું પ્રદર્શન કરી વૈધર્મ્ય દર્શાવે છે. 'શબ્દ પ્રયત્નથી ઉત્પન્ન થાય છે' એ ઉપનય છે અને 'માટે પરિણુતિમાન છે' એ નિગમન છે.

ફર યદ્યપિ કાર્યાદિ હેતુઓમાં પણ વ્યાખ્યાત છે, કારણ કે-તેઓ પણ સાધ્યના વ્યાખ્ય છે, તો પણ તે વ્યાખ્યાત અહીં વિવક્ષિત નથી પરંતુ જે સાધ્યની સાથે કથ્યવિત્ તાદાત્મ્યપરિણામને પામેલ હોય પણ કાર્યકારણાદિ રૂપ ન હોય એવું પ્રયત્નાનન્તરીયકત્વાદિ હેતુનું વ્યાખ્યસ્વરૂપ જ અહીં વિવક્ષિત છે. તેથી કોઈ દોષ નથી. ૭૭

(ટિ.) ધ્વનિઃ પરિણતિમાનિત્યાદિ । શબ્દોડનિત્યઃ । યદા શબ્દમુદિદ્ય પ્રયત્નાનન્તરી-
કત્વહેતુવશાદનિત્યત્વ સાધ્યતે તદા વિશિષ્ટં શબ્દ પર્થીકૃત્ય પ્રયત્નાનન્તરીયકત્વ સાધનમુપન્ય-
સનીયમ્ । અન્યથા હિ શબ્દમાત્રપરિગ્રહં પ્રયત્નાનન્તરીયકત્વમવ્યાપકાડસિદ્ધ સ્યાત્ । નહિ પ્રયત્ના-
નન્તરં સર્વશબ્દાનાં જન્માડસ્તિ । ઘણ્ટાવેણ્વાદો વાતાદપિ શબ્દપ્રાદુર્ભાવાત્ । યદ્યપીત્યાદિ ॥
વ્યાપ્યત્વમિતિ હેતુત્વમ્ । કાર્યાદિદેતૂનામિતિ કૃતકત્વાદીનામપિ । તદિતિ કૃતકત્વ-
હેતુત્વમ્ । હ્રેતિ શબ્દાનિત્યત્વં સાધ્યે ॥ તદાત્મીભૂતસ્યેતિ વ્યાપ્યરૂપસત્તાતસ્ય કૃતકત્વાદિ-
વ્યતિરિક્તસ્ય । સ્વરૂપમિતિ વિવક્ષિતમ્ ॥૭૮॥

અથ કાર્યાડવિરુદ્ધોપલબ્ધ્યાદીનુદાહરન્તિ—

અસ્ત્યત્ર ગિરિનિકુઞ્જે ધનઞ્જયો ધૂમસમુપ્લમ્ભાદિતિ કાર્યસ્ય ॥૭૮॥

§ ૧ સાધ્યેનાડવિરુદ્ધોપલબ્ધિરિતિ પૂર્વમૂત્રાદિહોત્તરત્ર ચાનુવર્તનોયમ્ ॥ ૭૮ ॥

ભવિષ્યતિ વર્ષં તથાવિધવારિવાહત્રિલોકનાદિતિ કારણસ્ય ॥ ૭૯ ॥

§ ૧ તથાવિધેતિ સાતિશયોન્નતત્વાદિધર્મોપેતત્ત્વં ગૃહ્યતે ॥ ૭૯ ॥

ઉદેષ્યતિ મુહૂર્તાન્તે તિષ્પતારકાઃ પુનર્વલ્લદયદર્શનાદિતિ પૂર્વચરસ્ય ॥ ૮૦ ॥

§ ૧ તિષ્પતારકેતિ પુષ્પનક્ષત્રમ્ ॥ ૮૦ ॥

ઉદગમુદ્ગૂર્તાત્પૂર્વ પૂર્વફલગુન્ય ઉત્તરફલગુનીનામુદ્ગમોપલબ્ધેરિત્યુત્તરચરસ્ય ॥૮૧॥

अस्तीह सहकारफले रूपविशेषः समास्वाद्यमानरसविशेषादिति सहचरस्य ॥८२॥

§ ૧ હયં ચ સાક્ષાત્ ષોદાઽવિરુદ્ધોપલબ્ધિરુક્તા । પરમ્પરયા પુનઃ સંભવન્તીયમત્રૈ-
વાન્તર્ભાવનીયા । તથથા, કાર્યકાર્યાઽવિરુદ્ધોપલબ્ધિઃ કાર્યાવિરુદ્ધોપલબ્ધૌ । અમૂદત્ર
કોશઃ કલશોપલભાત્ ઇતિ । કોશસ્ય હિ કાર્યં કુશલસ્તસ્ય ચાવિરુદ્ધં કાર્યં કુમ્ભ
હત્યેવમન્યા અપ્યત્રૈવાન્તર્ભાવનીયાઃ ॥ ૮૨ ॥

કાર્યાવિરુદ્ધોપલબ્ધ્યાદિનાં ઉદ્ઘાટરણે—

આ પર્વાતના નિકુંજમાં અગ્નિ છે, કારણ કે-પૂમ સ્પષ્ટ જોવામાં આવે
છે—આ કાર્યની. ૭૮.

§૧ ‘સાધ્યની સાથે અવિરુદ્ધ ..ઉપલબ્ધિ છે’ એ પ્રમાણે પૂર્વસૂત્રમાંથી અહીં
અને હવે પછીના સૂત્રમાં અનુવૃત્તિ કરી લેવી ૭૮.

વરસાદ થશે. કારણ કે-તથાવિધ વાદળોં જોવામાં આવે છે—આ કારણની. ૭૯.

§૧ પ્રસ્તુતમાં તથાવિધ એટલે અતિશય જોયા વગેરે વાદળોં સમજવાં.
અર્થાત્ એવાં વાદળોં જે અવસ્ય વરસે. ૭૯.

એક મુહૂર્ત પછી તિષ્ઠતારકાનો ઉદય થશે. કારણ કે—અત્યારે પુનર્વસુ-
નક્ષત્રનો ઉદય જોવામાં આવે છે—આ પૂર્વચરની. ૮૦

§૧ તિષ્ઠતારા એટલે પુણ્ય નક્ષત્ર સમજવું. ૮૦.

એક મુહૂર્ત પહેલાં પૂર્વફલગુની નક્ષત્રનો ઉદય થઈ ગયો છે— આ ઉત્તર-
ચરની. ૮૧.

આ કેરીમાં ૩૫ વિશેષ છે. કારણ કે ચાખવામાં આવતો રસ વિશેષ છે,
આ સહચરની. ૮૨.

§૧ આ પ્રમાણે છ પ્રકારની સાક્ષાત્ અવિરુદ્ધોપલબ્ધિ કહેવામાં આવી. અને
પરંપરાએ તો જે અવિરુદ્ધોપલબ્ધિઓ થાય છે, તેમનો આમાં જ અન્તર્ભાવ
કરવો. તે આ પ્રમાણે—કાર્યકાર્યાવિરુદ્ધોપલબ્ધિનો કાર્યાવિરુદ્ધોપલબ્ધિમાં અન્તર્ભાવ
છે, જેમકે—અહીં કોશ હોતો, કારણ કે—કલશની ઉપલબ્ધિ થાય છે. અહીં કોશનું
કાર્ય કુશલ છે અને તેનું અવિરુદ્ધ કાર્ય કલશ છે. આ પ્રમાણે અન્ય
જે પરંપરાએ અવિરુદ્ધોપલબ્ધિઓ હોય તેમનો ઉપરોક્ત અવિરુદ્ધોપલબ્ધિઓમાં
અન્તર્ભાવ કરી લેવો. ૮૨.

अधुना विरुद्धोपलब्धिभेदानाहुः—

विरुद्धोपलब्धिस्तु प्रतिषेधप्रतिपत्तौ सप्तप्रकारा ॥८३॥

હવે વિરુદ્ધોપલબ્ધિના ભેદો જણાવે છે —

પ્રતિષેધને સિદ્ધ કરનારી વિરુદ્ધોપલબ્ધિ સાત પ્રકારે છે. ૮૩.

प्रथमप्रकारं प्राक् प्रकाशयन्ति—

તત્રાઘ્યા સ્વભાવવિરુદ્ધોપલબ્ધિઃ ॥૮૪॥

§ ૧ પ્રતિષેધ્યસ્યાર્થસ્ય યઃ સ્વભાવઃ સ્વરૂપમ્, તેન સહ યત્ સાક્ષાદ વિરુદ્ધમ્, તસ્યોપલબ્ધિઃ સ્વભાવવિરુદ્ધોપલબ્ધિઃ ॥૮૪॥

एतामुदाहरन्ति—

यथा नास्त्येव सर्वथैकान्तोऽनेकान्तस्योपलम्भात् ॥૮૫॥

§ ૧ સ્પષ્ટો હિ સર્વથૈકાન્તાનેકાન્તયોઃ સાક્ષાદ્વિરોધો ભાવાઽભાવયોરિવ ।

§ ૨ નન્વયમનુપલબ્ધિહેતુરેવ યુક્તઃ “યાવાન્ કશ્ચિત્ પ્રતિષેધઃ સ સર્વોઽનુપલબ્ધેઃ” ઇતિ વચનાદિતિ ચેત્ । તન્મલીમસમ્ । ઉપલ્ભાભાવસ્યાત્ર હેતુત્વેનાનુપન્યાસાત્ । અથ વિરુદ્ધયોઃ સર્વથૈકાન્તાનેકાન્તયોર્વહ્નિશીતસ્પર્શયોરિવ પ્રથમં વિરોધઃ સ્વભાવાનુપલબ્ધ્યા પ્રતિપન્ન ઇત્યનુપલબ્ધિમૂલત્વાત્સ્વભાવવિરુદ્ધોપલબ્ધેરનુપલબ્ધિરૂપત્વં યુક્તમેવેતિ ચેત્ । તર્હિ સાધ્યર્થમિણિ મૂષરાદૌ, સાધને ચ ધૂમાદાવધ્યક્ષીકૃતે સતી-દમધ્યનુમાનં પ્રવર્તત ઇતિ પ્રત્યક્ષમૂલત્વાદિદમપિ પ્રત્યક્ષં કિં ન સ્યાત્ ‘ઇતિ ॥૮૫॥

પ્રથમ સ્વભાવવિરુદ્ધાપલ્બિધેના પહેલો પ્રકાર પ્રકટ કરે છે—

તેમાંના પહેલો ભેદ સ્વભાવવિરુદ્ધોપલ્બિધ છે. ૮૪.

§૧ પ્રતિષેધ્ય પદાર્થના સ્વભાવ—સ્વરૂપની સાથે જેનો સાક્ષાત્ વિરોધ હોય તેની ઉપલ્બિધ તે સ્વભાવવિરુદ્ધોપલ્બિધ છે. ૮૪.

તેનું ઉદાહરણ—

જેમકે—સર્વથા એકાન્ત નથી, કારણ કે અનેકાન્તની ઉપલ્બિધ થાય છે. ૮૫.

§૧ ભાવ અને અભાવની જેમ એકાંત અને અનેકાન્તનાં સાક્ષાત્ વિરોધ સ્પષ્ટ જ છે.

§૨ શંકા : પ્રસ્તુત વિરોદ્ધાપલ્બિધરૂપ હેતુને અનુપલ્બિધેતુરૂપ જ માનવો ભોઈએ કારણકે કહેવામાં આવ્યું છે કે—“જે કોઈ પ્રતિષેધ છે તે સૌ અનુપલ્બિધથી જ સિદ્ધ થાય છે.”

સમાધાન : આમ કહેવું યુક્તિહીન છે. કારણ કે—અહીં ઉપલ્બિધના અભાવને હેતુ તરીકે કહેલ નથી. તો તે અનુપલ્બિધ કેમ કહેવાય ?

શંકા : અગ્નિ અને શીત સ્પર્શની જેમ સર્વથા વિરુદ્ધ એવા એકાન્ત અને અનેકાન્તનો વિરોધ સર્વ પ્રથમ સ્વભાવાનુપલ્બિધથી જ જાણ્યો છે માટે અનુપલ્બિધમૂલક હોવાથી સ્વભાવવિરુદ્ધઉપલ્બિધને પણ અનુપલ્બિધરૂપ જ માનવી તે યુક્તિસિદ્ધ કહેવાય.

સમાધાન : તો પછી સાધ્ય ધર્મી પર્વતાદિનું અને ધૂમાદિ હેતુઓનું પ્રત્યક્ષ થયા પછી જ અનુમાન પ્રવૃત્ત થાય છે, તેથી પ્રત્યક્ષમૂલક હોવાથી એ અનુમાન પણ પ્રત્યક્ષરૂપ કેમ ન માનવું ? ૮૫.

(૫૦) નન્વયમનુપલબ્ધિહેતુરિતિ પરવાક્યમ્ । અથ વિરુદ્ધયોરિત્યાદિ પરવાક્યમ્ ॥૮૫॥

(ટિ૦) નાસ્તિ સર્વથૈકાન્ત ઇત્યાદિ ।

ઉપલ્ભાભાવસ્યેતિ નાત્ર પ્રસજ્યપ્રતિષેધમાત્રં કિન્તુ પર્યુદાસઃ । સ ચ વસ્તુવન્તરવિધિ-રુપઃ । અગ્નેતિ સર્વથૈકાન્તનિષેધાનુમાને ॥૮૫॥

વિરુદ્ધોપલબ્ધેરાવપ્રકારં પ્રદર્શ્ય શોષાનાસ્થાન્તિ—

પ્રતિષેધ્યવિરુદ્ધવ્યાપ્તાદીનામુપલબ્ધયઃ ષડ્ ॥૮૬॥

§ ૧ પ્રતિષેધ્યેનાર્થેન સહ યે સાક્ષાદ્વિરુદ્ધાસ્તેષાં યે વ્યાપ્તાદયો વ્યાપ્ય-કાર્ય-કારણ-પૂર્વચરોત્તરચર-સહચરાસ્તેષામુપલબ્ધયઃ ષડ્ ભવન્તિ । વિરુદ્ધવ્યાપ્તોપલબ્ધિઃ, વિરુદ્ધકાર્યોપલબ્ધિઃ, વિરુદ્ધકારણોપલબ્ધિઃ, વિરુદ્ધપૂર્વચરોપલબ્ધિઃ, વિરુદ્ધોત્તરચરોપલબ્ધિઃ, વિરુદ્ધસહચરોપલબ્ધિશ્ચેતિ ॥૮૬॥

વિરુદ્ધોપલબ્ધિનો પ્રથમ પ્રકાર જણાવ્યો. હવે બીજા વિષે જણાવે છે—

પ્રતિષેધ્ય(જેનો પ્રતિષેધ કરવાનો છે)થી વિરુદ્ધ પદાર્થના વ્યાપ્તાદિની ઉપલબ્ધિઓ છ પ્રકારની છે. ૮૬

§૧ પ્રતિષેધ્ય પદાર્થની સાથે જેનો સાક્ષાત્ વિરોધ છે તેવા વિરુદ્ધ પદાર્થોના જે વ્યાપ્તાદિ—એટલે કે વ્યાપ્ય-કાર્ય-કારણ-પૂર્વચર-ઉત્તરચર અને સહચર છે તેની ઉપલબ્ધિઓ છ થાય છે. તે આ પ્રમાણે—૧ વિરુદ્ધવ્યાપ્તોપલબ્ધિ, ૨ વિરુદ્ધકાર્યોપલબ્ધિ, ૩ વિરુદ્ધકારણોપલબ્ધિ, ૪ વિરુદ્ધપૂર્વચરોપલબ્ધિ, ૫ વિરુદ્ધોત્તરચરોપલબ્ધિ, અને ૬ વિરુદ્ધસહચરોપલબ્ધિ ૮૬.

ક્રમેણાસામુદાહરણાન્યાહુઃ—

વિરુદ્ધવ્યાપ્તોપલબ્ધિર્યથા નામ્સ્યસ્ય પુંસમ્તત્ત્વેષુ નિશ્ચયસ્તત્ર સન્દેહાત્ ॥૮૭॥

§ ૧ અત્ર જીવાદિતત્ત્વોચરો નિશ્ચયઃ પ્રતિષેધ્યઃ, તદ્વિરુદ્ધચાનિશ્ચયઃ, તેન વ્યાપ્તસ્ય સન્દેહસ્યોપલબ્ધિઃ ॥૮૭॥

છ પ્રકારની વિરુદ્ધોપલબ્ધિનાં અનુક્રમે ઉદાહરણો—

આ પુરુષને તત્ત્વોમાં નિશ્ચય નથી. કારણ કે—તેને તેમાં સંદેહ છે—આ વિરુદ્ધવ્યાપ્તોપલબ્ધિ છે ૮૭

§૧ અહીં જીવાદિતત્ત્વોનો નિશ્ચય પ્રતિષેધ્ય છે, તેથી સાક્ષાત્ વિરુદ્ધ ‘અનિશ્ચય’ છે, તેનાથી વ્યાપ્ત સંદેહ છે. તે સંદેહની ઉપલબ્ધિ છે તેથી નિશ્ચય સંભવે નહિ. સાશંક કે વ્યાપ્ત એટલે વ્યાપ્ય છે. તેની ઉપલબ્ધિ અહીં સમજવાની છે. એટલે જ્યાં વ્યાપ્ય-વ્યાપ્ત હોય ત્યાં વ્યાપક હોય જ તેથી સંદેહ હોઈ અનિશ્ચય હોય જ. ૮૭.

વિરુદ્ધકાર્યોપલબ્ધિર્યથા ન વિદ્યતેઽસ્ય ક્રોધાદ્યુપશન્તિર્વદનવિકારાદેઃ ॥૮૮॥

§૧ વદનવિકારસ્તાપ્રતાદિઃ, આદિશબ્દાદધરસ્કુરણાદિપરિગ્રહઃ । અત્ર ચ પ્રતિષેધ્યઃ ક્રોધાદ્યુપશમઃ, તદ્વિરુદ્ધસ્તદનુપશમઃ, તત્કાર્યસ્ય વદનવિકારાદેરુપલબ્ધિઃ ॥૮૮॥

આ પુરુષમાં ક્રોધાદિની શાન્તિ નથી કારણ કે—તેના મુખ ઉપર વિકારવગેરે જોવામાં આવે છે—આ વિરુદ્ધકાર્યોપલબ્ધિ છે. ૮૮.

§૧ વદન વિકાર-એટલે મુખની લાલાશ વિગેરે બાબુવાં અને આદિ શબ્દથી હોઠનું સ્પુરાયમાન થવું—હોઠનું ફરકવું, બ્રહ્મટિ વાંકી થવી, આંખ ફાલ થવી વિગેરેનું અહિં બાબુવું. આ અનુમાનમાં પ્રતિષેધ છે ક્રોધાદિનો ઉપશમ, તેથી સાક્ષાત વિરુદ્ધ છે ક્રોધાદિનો અનુપશમ. અને તેનાં કાર્ય વદન વિકારાદિની ઉપલબ્ધિ છે, તેથી ક્રોધના ઉપશમનો અભાવ સિદ્ધ થાય છે. ૮૮.

विरुद्धकारणोपलब्धिर्यथा नास्य महर्षेरसत्यं वचः समस्ति रागद्वेष-
कालुष्याऽकलङ्कितज्ञानसंपन्नत्वात् ॥૮૯॥

§ ૧ પ્રતિષેધેન હાસત્યેન સહ વિરુદ્ધં સત્યમ્, તસ્ય કારણં રાગદ્વેષકાલુષ્યા-
કલંકિતજ્ઞાનમ્ । તત્ કુતશ્ચિત્સૂક્ષ્માભિધાનાદેઃ સિદ્ધચત્ સત્યં સાધયતિ । તત્ચ
સિદ્ધચદસત્યં પ્રતિષેધતિ ॥૮૯॥

આ મહર્ષિં અસત્ય વચન બોલતા નથી, કારણ કે તે રાગદ્વેષરૂપ કાલુષ્યના કલંકરહિત જ્ઞાનવાળો છે. આ વિરુદ્ધકારણોપલબ્ધિ છે. ૮૯.

§૧ અહીં પ્રતિષેધ 'અસત્ય' છે તેનાથી સાક્ષાત્ વિરુદ્ધ સત્ય છે અને સત્યનું કારણ રાગદ્વેષરૂપ કલિમાથી રહિત જ્ઞાન છે. એવા જ્ઞાનની સિદ્ધિ કોઈ પ્રકારની સૂક્ષ્મતાથી થાય છે. તેજુ જ્ઞાન સત્યને સિદ્ધ કરે છે અને સિદ્ધ થતું સત્ય અસત્યનો નિષેધ કરે છે. ૮૯.

(૫૦) પ્રતિષેધેન હૃત્યાદિગં સિદ્ધયદિતિ જ્ઞાન સિદ્ધયત્ ॥૮૯॥

विरुद्धपूर्वचरोपलब्धिर्यथा नोद्गमिष्यति मुहूर्त्तान्ते पुण्यतारा रोहि-
ण्युद्गमात् ॥૯૦॥

§ ૧ પ્રતિષેધોઽત્ર પુણ્યતારોદગમઃ, તદ્વિરુદ્ધો મૃગશીર્ષોદયઃ, તદનન્તરં પુનર્વસૂદ-
યસ્યૈવ ભાવાત્ । તત્પૂર્વચરો રોહિણ્યુદયસ્તસ્યોપલબ્ધિઃ ॥૯૦॥

એક મુહૂર્ત પછી પુણ્યતારા નક્ષત્રનો ઉદય નહિ થાય, કારણ કે-અત્યારે રોહિણી નક્ષત્રનો ઉદય છે આ વિરુદ્ધપૂર્વચરોપલબ્ધિ છે. ૯૦.

§૧ અહીં પુણ્યતારાનો ઉદય પ્રતિષેધ છે. તેનાથી વિરુદ્ધ મૃગશીર્ષનો ઉદય છે. કારણ કે-પુણ્યતારાની પહેલાં પુનર્વસુ નક્ષત્રનો જ ઉદય થાય છે પણ અહીં તે મૃગશીર્ષના પણ પૂર્વચર રોહિણીના ઉદયની ઉપલબ્ધિ છે. ૯૦.

विरुद्धोत्तरचरोपलब्धिर्यथा नोद्गमान्मुहूर्त्तपूर्वं मृगशिरः पूर्वफलगुन्युदयात्॥૯१॥

§ ૧ પ્રતિષેધોઽત્ર મૃગશીર્ષોદયઃ, તદ્વિરુદ્ધો મધોદયઃ, અનન્તરમાદ્રોદયાદેરેવ
ભાવાત્ । તદુત્તરચરઃ પૂર્વફલગુન્યુદયસ્તસ્યોપલબ્ધિઃ ॥૯૧॥

એક મુહૂર્ત પહેલાં મૃગશિર નક્ષત્રનો ઉદય થયો નથી. કારણ કે-અત્યારે પૂર્વફલગુની નક્ષત્રનો ઉદય છે, આ વિરુદ્ધોત્તરચરોપલબ્ધિ છે. ૯૧.

§૧ અહીં મૃગશીર્ષનો ઉદય પ્રતિષેધ છે, તેનાથી વિરુદ્ધ મધાનો ઉદય છે. અને મૃગશીર્ષના ઉદય પછી આદ્રાનો જ ઉદય થાય છે પણ અહીં તે મધાન, ઉત્તરચર પૂર્વ ફલગુનીના ઉદયની ઉપલબ્ધિ છે. ૯૧.

વિરુદ્ધસહચરોપલબ્ધિર્થથા નાસ્ત્યસ્ય મિથ્યાજ્ઞાનં સમ્યગ્દર્શનાત્॥૧૨॥

§ ૧ પ્રતિપેદ્યેન હિ મિથ્યાજ્ઞાનેન સહ વિરુદ્ધં સમ્યગ્જ્ઞાનમ્, તત્સહચરં સમ્યગ્-દર્શનમ્ । તત્ત્વ પ્રાણ્યનુક્રમ્પાદેઃ કુતમ્ભિત્ લિજ્ઞાત્પ્રસિદ્ધચત્સહચરં સમ્યગ્જ્ઞાનં સાધયતિ ।

§ ૨ इयं च सप्तप्रकाराऽपि विरुद्धोपलब्धिः प्रतिपेक्षेनार्थेन साक्षाद्विरोधमाश्रित्योक्ता, परम्परया विरोधाश्रयणेन त्वनेकप्रकारा विरुद्धोपलब्धिः संभवन्त्यत्रैवामियुक्तैरन्तर्भावनीया । तद्यथा कार्यविरुद्धोपलब्धिव्यापकविरुद्धोपलब्धिः कारणविरुद्धोपलब्धिरिति त्रयं स्वभावविरुद्धोपलब्धौ । तत्र कार्यविरुद्धोपलब्धिर्र्थथा—नात्र देहिनि दुःखकारणमस्ति, सुखोपलम्भादिति । साक्षादत्र सुखदुःखयोर्विरोधः । प्रतिपेक्ष्यस्वभावेन तु दुःखकारणेन परम्परया । व्यापकविरुद्धोपलब्धिर्र्थथा—न सन्निकर्षादिः प्रमाणम्, अज्ञानत्वादिति । साक्षादत्र ज्ञानत्वाज्ञानत्वयोर्विरोधः, प्रतिपेक्ष्यस्वभावेन तु ज्ञानत्वव्याप्त्येन प्रामाण्येन व्यवहितः । कारणविरुद्धोपलब्धिर्र्थथा—नासौ रोमहर्षादिविशेषवान्, समीपवर्त्तिपावकविशेषादिति । अत्र पावकः साक्षाद्विरुद्धः शीतेन । प्रतिपेक्ष्यस्वभावेन तु रोमहर्षादिना शीतकार्येण पारम्पर्येण ।

§ ૩ ये तु— नास्त्यस्य हिमजनितरोमहर्षादिविशेषो धूमात्; प्रतिपेक्ष्यस्य हि रोमहर्षादिविशेषस्य कारणं हिमं तद्विरुद्धोऽग्निस्तत्कार्यं धूम इत्यादयः कारणविरुद्धकार्योपलब्ध्यादयो विरुद्धोपलब्ध्वैर्भेदाः—ते यथासंभवं विरुद्धकार्योपलब्ध्यादिष्वन्तर्भावनीयाः ॥१२॥

આ પુરુષને મિથ્યાજ્ઞાન નથી, કારણ કે—તેને સમ્યગ્દર્શન છે. આ વિરુદ્ધ સહચરોપલબ્ધિ છે. ૯૨.

§૧ અહીં પ્રતિપેદ્ય મિથ્યાજ્ઞાન છે તેનાથી વિરુદ્ધ સમ્યગ્જ્ઞાન છે, અને તેનું સહચર સમ્યગ્દર્શન છે અને પ્રાણી ઉપર અનુક્રમ્પાદિ કોઈ પણ હેતુથી સધાતું તે સમ્યગ્દર્શન પોતાના સહચર સમ્યગ્જ્ઞાનને સિદ્ધ કરે છે.

§૨ આ સાત પ્રકારની વિરુદ્ધોપલબ્ધિ પ્રતિપેદ્ય પદાર્થ સાથે સાક્ષાત વિરોધને આધારે કહી છે. પરંતુ પરંપરાએ વિરોધનો આશ્રય કરવામાં આવે તો જે અનેક પ્રકારની વિરુદ્ધોપલબ્ધિઓ થાય છે, તેના બુદ્ધિમાનોએ આમાં જ અન્તર્ભાવ કરી લેવો, તે આ પ્રમાણે—કાર્યવિરુદ્ધોપલબ્ધિ, વ્યાપકવિરુદ્ધોપલબ્ધિ, કારણવિરુદ્ધોપલબ્ધિ—આ ત્રણનો સ્વભાવવિરુદ્ધોપલબ્ધિમાં અન્તર્ભાવ કરવો. તેમાં કાર્યવિરુદ્ધોપલબ્ધિનું ઉદાહરણ—આ આત્માને વિષે દુઃખનું કારણ નથી, કારણ કે—સુખની પ્રતીતિ થાય છે. સુખ અને દુઃખનો પરસ્પર સાક્ષાત્ વિરોધ છે, પણ પ્રસ્તુતમાં પ્રતિપેદ્ય સ્વભાવ દુઃખના કારણ સાથે સુખનો વિરોધ પરંપરાથી છે. વ્યાપકવિરુદ્ધોપલબ્ધિનું ઉદાહરણ—સન્નિકર્ષોદિ પ્રમાણરૂપ નથી,

કારણ કે—તે અજ્ઞાનરૂપ છે. અહીં જ્ઞાનત્વ અને અજ્ઞાનત્વનો સાક્ષાત્ વિરોધ છે, પરંતુ પ્રતિષેધ્ય સ્વભાવ જ્ઞાનત્વના વ્યાપ્ય પ્રામાણ્ય સાથે અજ્ઞાનને પરંપરાએ વિરોધ છે. કારણવિરુદ્ધોપલઙ્ઘિતુનું ઉદાહરણ—આ પુરુષ રોમહર્ષાદિરૂપ વિશેષ-વાળો નથી, કારણ કે—નજીકમાં અગ્નિવિશેષ છે. અહીં અગ્નિ અને શીતનો પરસ્પર સાક્ષાત્ વિરોધ છે, પરંતુ પ્રતિષેધ્ય સ્વભાવ શીતના કાર્યરૂપ રોમ-હર્ષાદિ સાથે અગ્નિનો પરંપરાએ વિરોધ છે.

§૩ વળી, આ પુરુષને હિમ(બરફ)જનિત રોમહર્ષાદિવિશેષ નથી. કારણ કે—અહીં ધૂમ છે. પ્રસ્તુતમાં પ્રતિષેધ્ય રોમહર્ષાદિવિશેષ છે, તેનું કારણ હિમ છે. તેનાથી સાક્ષાત્ વિરુદ્ધ અગ્નિ છે, અને તેનું કાર્ય ધૂમ છે—આ પ્રમાણે કારણવિરુદ્ધકાર્યોપલઙ્ઘિ વિગેરે જે વિરુદ્ધોપલઙ્ઘિઓ છે :તેના યથાસંભવ વિરુદ્ધકાર્યોપલઙ્ઘિ આદિમાં અન્તર્ભાવ કરવો. ૯૨.

(૫૦) તદ્વ કાર્યવિરુદ્ધોપલઙ્ઘિરિતિ તદ્વ તાસાં મન્યે । જ્ઞાનત્વવ્યાપ્યેનેતિ જ્ઞાનત્વં સાધકત્વં યસ્યેતિ વિપ્રહ. । યે ત્વિતિ 'ધર્મોત્તરાદય (૬) ॥૧૨॥

(ટિપ્) કાર્યવિરુદ્ધોપલઙ્ઘિરિત્યાદિ દુઃસ્વકારણં વિષાદિ, કાર્યં દુઃસ્વમ્ ॥૧૨॥

इति श्री साधुपूर्णमागच्छीयश्रीमदाचार्यगुणचन्द्रसूरिशिष्यपञ्चज्ञानचन्द्र-
विरचिते रत्नाकरावतारिकाटिप्पणके तृतीयः परिच्छेदः समाप्तः ॥ श्री ॥

સમ્પ્રત્યનુપલઙ્ઘિ પ્રકારતઃ પ્રાહુઃ—

અનુપલઙ્ઘેરપિ દ્વૈરૂપ્યમ્, અવિરુદ્ધાનુપલઙ્ઘિર્વિરુદ્ધાનુપલઙ્ઘિશ્ચ ॥૧૩॥

§ ૧ અવિરુદ્ધસ્ય પ્રતિષેધ્યેનાર્થેન સહ વિરોધમપ્રાપ્તસ્યાનુપલઙ્ઘિરવિરુદ્ધાનુપ-
લઙ્ઘિઃ । एवं विरुद्धानुपलङ्घिरपि ॥૧૩॥

અનુપલઙ્ઘિના ભેદ—

અનુપલઙ્ઘિના પણ બે ભેદ છે—અવિરુદ્ધાનુપલઙ્ઘિ અને વિરુદ્ધાનુપલઙ્ઘિ. ૯૩.

§૨ અવિરુદ્ધ—અટલે પ્રતિષેધ્ય પદાર્થ સાથે જેને વિરોધ ન હોય, તેની જે અનુપલઙ્ઘિ, તે અવિરુદ્ધાનુપલઙ્ઘિ છે. એ જ રીતે વિરુદ્ધ—એટલે પ્રતિષેધ્ય પદાર્થ સાથે જેને વિરોધ હોય તેની અનુપલઙ્ઘિ, તે વિરુદ્ધાનુપલઙ્ઘિ છે. ૯૩.

(૫૦) અવિરુદ્ધાનુપલઙ્ઘિરિતિ નિવેધસાધયિત્રી । વિરુદ્ધાનુપલઙ્ઘિરિતિ વિધિ-
સાધયિત્રી ॥૧૩॥

સમ્પ્રત્યવિરુદ્ધાનુપલઙ્ઘેર્નિવેધસિદ્ધૌ પ્રકારસદ્ધ્યામાહ્યાન્તિ—

तत्रविरुद्धानुपलङ्घिः प्रतिषेधावबोधे सप्तप्रकारा ॥૧૪॥

અમૂનેવ પ્રકારાન્ પ્રકટયન્તિ—

પ્રતિષેધ્યેનાવિરુદ્ધાનાં સ્વભાવવ્યાપકકાર્યકારણપૂર્વચરોત્તરચર-

સહચરાણામનુપલઙ્ઘિઃ ॥૧૫॥

૧ एवं च स्वभावानुपलब्धिः, व्यापकानुपलब्धिः, कार्यानुपलब्धिः, कारणानुपलब्धिः, पूर्वचरानुपलब्धिः, उत्तरचरानुपलब्धिः, सहचरानुपलब्धिश्चेति ॥९५॥

પ્રતિષેધસાધક અવિરુદ્ધાનુપલબ્ધિના લેહોની સંખ્યા જણાવે છે—

પ્રતિષેધને સિદ્ધ કરનારી અવિરુદ્ધાનુપલબ્ધિ સાત પ્રકારે છે ૯૪.

તે પ્રકારોનું પ્રકાશન—

પ્રતિષેધ્ય પદાર્થની સાથે અવિરુદ્ધ એવાં સ્વભાવ-વ્યાપક-કાર્ય-કારણ-પૂર્વચર-ઉત્તરચર અને સહચરની અનુપલબ્ધિ છે. ૯૫.

§૧ એ રીતે ૧ સ્વભાવાનુપલબ્ધિ, ૨ વ્યાપકાનુપલબ્ધિ, ૩ કાર્યાનુપલબ્ધિ, ૪ કારણાનુપલબ્ધિ, ૫ પૂર્વચરાનુપલબ્ધિ, ૬ ઉત્તરચરાનુપલબ્ધિ અને ૭ સહચરાનુપલબ્ધિ—આ સાત લેહ અવિરુદ્ધાનુપલબ્ધિનાં છે. ૯૫.

क्रमेणामूनुदाहरन्ति—

स्वभावानुपलब्धिर्यथा नास्त्यत्र भूतले कुम्भ उपलब्धिलक्षणप्राप्तस्य
तत्स्वभावस्यानुपलम्भात् ॥९६॥

§ ૧ ઉપલબ્ધિલક્ષણપ્રાપ્તસ્યેતિ ઉપલબ્ધિજ્ઞાનમ્, તસ્ય લક્ષણાનિ કારણાનિ ચક્ષુ-રાદીનિ, તૈર્લુપલબ્ધિર્લક્ષ્યતે જન્યત્ इति યાવત્ તાનિ પ્રાપ્તઃ; જનકત્વેનોપલબ્ધિકારણા-ન્તર્ભાવાત્ સ તથા દૃશ્ય इत्यर्थस्तस्याનુપલम्ભાત્ ॥૯૬॥

સાત પ્રકારની અવિરુદ્ધાનુપલબ્ધિનાં અનુક્રમે ઉદાહરણો—

આ ભૂતલમાં કુંભ નથી, કારણ કે-ઉપલબ્ધિલક્ષણપ્રાપ્ત તેના સ્વભાવનો અનુપલભ છે. આ સ્વભાવાનુપલબ્ધિ છે. ૯૬.

§૨. 'ઉપલબ્ધિલક્ષણપ્રાપ્ત'—આનો અર્થ આ પ્રમાણે છે—ઉપલબ્ધિ—એટલે જ્ઞાન. લક્ષણ એટલે કારણો—ચક્ષુ ઇન્દ્રિય વગેરે. કારણ કે ચક્ષુ આદિ કારણોથી જ્ઞાન લક્ષિત થાય છે. અર્થાત્ ઉત્પન્ન થાય છે. ચક્ષુ આદિ કારણોને પ્રાપ્ત થયેલ—એટલે કે જ્ઞાનનો જનક હોવાથી સ્વયં ઘટનો પણ જ્ઞાનના કારણોમાં અન્તર્ભાવ થાય છે. અર્થાત્ તે પણ પોતાના દર્શનનું કારણ બનતો હોઈ ઉપલબ્ધિ કારણને પ્રાપ્ત કરેલાય. એટલે કે તે દૃશ્ય છે. આમ કુંભ દૃશ્ય સ્વભાવ છતાં તેની અનુપલબ્ધિ છે. ૯૬.

(૫૦) સ તથા દૃશ્ય इति द्रष्टु योग्य. ॥૯૬॥

व्यापकानुपलब्धिर्यथा नास्त्यत्र प्रदेशे पनसः पादपानुपलब्धेः ॥९७॥

કાર્યાનુપલબ્ધિર્યથા નાસ્ત્યત્રાપ્રતિહતશક્તિકં बीजमङ्कुरानवलोकनात् ॥९८॥

§ ૧ અપ્રતિહતશક્તિકત્વં हि कार्यं प्रत्यप्रतिबद्धसामर्थ्यत्वं कथ्यते । तेन बीज-मात्रेण न व्यभिचारः ॥९८॥

કારણાનુપલબ્ધિર્યથા ન સન્ત્યસ્ય પ્રશમપશુતયો ભાવાસ્તત્ત્વાર્થ-

श्रद्धानाभावात् ॥९९॥

§૧ પ્રશમપ્રમુતયો ભાવા इति પ્રશમસંવેગનિર્વેદાનુકમ્પાસ્તિત્વલક્ષણજીવપરિણા-
મવિશેષાઃ । તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાનં સમ્યગ્દર્શનં તસ્યાઽભાવઃ કુતોઽપિ દેવદ્રવ્યમક્ષણાદેઃ પાપ-
કર્મણઃ સકાશાત્સિદ્ધચંસ્તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાનકાર્યમૂતાનાં પ્રશમાદીનામભાવં ગમયતિ ॥૧૧॥

આ પ્રદેશમાં પનસ નથી કારણ કે-અહીં વૃક્ષ નથી, આ વ્યાપકાનુપ-
લબ્ધિ છે, ૯૭.

અહીં અપ્રતિહત શક્તિવાળું બીજ નથી, કારણ કે અકુર દેખાતા નથી.
આ કાર્યાનુપલબ્ધિ છે, ૯૮.

§૧ કાર્યનિષ્પત્તિની દૃષ્ટિએ બે કારણનું સામર્થ્ય પ્રતિબંધ રહિત હોય
તે કારણને અપ્રતિહતશક્તિક-એટલે કાર્યોત્પત્તિ માટે અવિકલ કહેવાય છે.
આથી સામાન્ય બીજ વડે વ્યભિચાર થશે નહિ અર્થાત્ અહીં વિશિષ્ટ પ્રકારનું
બીજ વિવક્ષિત છે, છે હોય તો અકુર થાય જ. ૯૮.

આ પુરુષમાં પ્રશમ આદિ ભાવો નથી કારણ કે-તેને તત્ત્વાર્થમાં શ્રદ્ધાનો
અભાવ છે-આ કારણાનુપલબ્ધિ છે, ૯૯.

§૧ 'પ્રશમ આદિ'નું વિવરણ છે કે, પ્રશમ-સંવેગ-નિર્વેદ-અનુકમ્પા
અને આસ્તિક્ય એ જીવના પરિણામવિશેષો છે. તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાન એટલે સમ્યગ્
દર્શન. તેનો અભાવ કોઈ દેવદ્રવ્યના ભક્ષણાદિ પાપકર્મથી સિદ્ધ થાય છે અને તેથી
તે તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાનના કાર્યરૂપ પ્રશમાદિ ભાવોના અભાવનો ઓધ કરાવે છે, ૯૯.

पूर्वचरानुपलब्धिर्यथा नोदगमिष्यति मुहूर्त्तान्ते स्वातिनक्षत्रं चित्रो-
दयादर्शनात् ॥૧૦૦॥

उत्तरचरानुपलब्धिर्यथा नोदगमत् पूर्वभद्रपदा मुहूर्त्तात्पूर्वमुत्तरभद्रपदोद्-
गमानवगमात् ॥૧૦૧॥

सहचरानुपलब्धिर्यथा नास्त्यस्य सम्यग्ज्ञानं सम्यग्दर्शानानुप-
लब्धेः ॥૧૦૨॥

§૧ इयं च सप्तधाऽनुपलब्धिः साक्षादनुपलम्भद्वारेण, परम्परया पुनरपि सम्भ-
वन्त्यत्रैवाऽन्तर्भावनीया । तथाहि-नास्ति एकान्तनिरन्वयं तत्त्वम्, तत्र क्रमाक-
मानुपलब्धेरिति या कार्यव्यापकानुपलब्धिः, निरन्वयतत्त्वकार्यस्यार्थक्रियारूपस्य यद्वाचा-
पकं क्रमाक्रमरूपं तस्यानुपलम्भसद्भावात् । सा व्यापकानुपलब्धावेव प्रवेशनीया ।
एवमन्या अपि यथासम्भवास्वेव विशन्ति ॥૧૦૨॥

એક મુહૂર્ત પછી સ્વાતિ નક્ષત્રનો ઉદય નહિ થાય કારણ કે-ચિત્રાનો
ઉદય બોવાતો નથી-આ પૂર્વચરાનુપલબ્ધિ છે, ૧૦૦.

સારાંશ છે કે ચિત્રાના ઉદય પછી સ્વાતિનો ઉદય થાય છે. અહીં સ્વાતિનો
ઉદય પ્રતિષેધ છે તેનાથી અવિરુદ્ધ પૂર્વચર ચિત્રાના ઉદયની અનુપલબ્ધિ છે,
માટે આ અવિરુદ્ધ પૂર્વચરાનુપલબ્ધિ છે, ૧૦૦.

એક મુદ્દત્ પહેલાં પૂર્વભદ્રપદા નક્ષત્રનો ઉદય થયો નથી. કારણ કે ઉત્તર ભદ્રપદાનો ઉદય જણાતો નથી. આ અવિરુદ્ધોત્તરચરાનુપલબ્ધિ છે. ૧૦૧. સારાંશ કે અહીં પ્રતિષેધ્ય પૂર્વભદ્રપદાનો ઉદય છે. તેનાથી અવિરુદ્ધ ઉત્તરચર ઉત્તરભદ્રપદાના ઉદયની અનુપલબ્ધિ છે. ૧૦૧.

આ પુરુષને સમ્યગ્જ્ઞાન નથી કારણ કે—તેમાં સમ્યગ્દર્શનની અનુપલબ્ધિ છે. આ સહચરાનુપલબ્ધિ છે. ૧૦૨.

§૧ આ સાત પ્રકારની અનુપલબ્ધિ સાક્ષાત્ અનુપલબ્ધ-અનુપલબ્ધિ દ્વારા કહી છે. પરંપરાએ તો તેના જે અનેક ભેદ થાય છે તેમનો આમાં જ અન્તર્ભાવ કરવો તે આ પ્રમાણે—તત્ત્વ એકાન્તે નિરન્વય (ઉચ્છિન્ન) નથી, કારણ કે—તેમાં કંમાકમની અનુપલબ્ધિ છે—આમાં નિરન્વય તત્ત્વનું કાર્ય અર્થક્રિયા છે અને તેના વ્યાપક કંમ-અકમ છે. એટલે એ કાર્યવ્યાપકાનુપલબ્ધિ કહેવાય. તેનો વ્યાપકાનુપલબ્ધિમાં અન્તર્ભાવ કરવો. આ રીતે પરંપરાથી થતી બીજી અનુપલબ્ધિ-એનો પણ યથાસંભવ ઉક્ત અનુપલબ્ધિઓમાં જ અન્તર્ભાવ થાય છે. ૧૦૨.

(૧૦) इयं च सप्तधाऽप्यनुपलब्धिरिति इयमुक्तरूपा । तत्रैति एकान्तानरन्वये तत्त्वे ।
કાર્યવ્યાપકાનુપલબ્ધિરિત્યતઃ પુરઃ કથમિતિ યોજ્યમ્ ॥૧૦૨॥

વિરુદ્ધાનુપલબ્ધિ વિધિસિદ્ધૌ ભેદતો ભાષન્તે—

વિરુદ્ધાનુપલબ્ધિસ્તુ વિધિમતીતૌ પઠ્વથા ॥૧૦૩॥

તાનેવ ભેદાનાહુઃ—

વિરુદ્ધકાર્યકારણસ્વભાવવ્યાપકસહચરાનુપલબ્ધિભેદાત્ ॥૧૦૪॥

§૧ વિધેયનાર્થેન વિરુદ્ધાનાં કાર્યકારણસ્વભાવવ્યાપકસહચરાનામનુપલબ્ધા અનુપલબ્ધયસ્તેભેદો વિશેષસ્તસ્માત્ । તત્ત્વ વિરુદ્ધકાર્યાનુપલબ્ધિઃ, વિરુદ્ધકારણાનુપલબ્ધિઃ, વિરુદ્ધસ્વભાવાનુપલબ્ધિઃ, વિરુદ્ધવ્યાપકાનુપલબ્ધિઃ, વિરુદ્ધસહચરાનુપલબ્ધિ ક્ષેતિ ॥૧૦૪॥

વિધિસાધક વિરુદ્ધાનુપલબ્ધિના ભેદોની સંખ્યા—

વિધિને સિદ્ધ કરનારી વિરુદ્ધાનુપલબ્ધિ પાંચ પ્રકારે છે ૧૦૩.

વિરુદ્ધાનુપલબ્ધિના ભેદો—

વિરુદ્ધ એવાં કાર્ય-કારણ-સ્વભાવ-વ્યાપક અને સહચરના ભેદથી વિરુદ્ધાનુપલબ્ધિ પાંચ પ્રકારની છે. ૧૦૪.

§૧ વિધેય પદાર્થથી વિરુદ્ધ કાર્ય-કારણ-સ્વભાવ-વ્યાપક અને સહચરની અનુપલબ્ધિના વિશેષથી વિરુદ્ધાનુપલબ્ધિના પાંચ ભેદ થાય છે. તે આ પ્રમાણે—
૧ વિરુદ્ધકાર્યાનુપલબ્ધિ, ૨ વિરુદ્ધકારણાનુપલબ્ધિ, ૩ વિરુદ્ધસ્વભાવાનુપલબ્ધિ, ૪ વિરુદ્ધવ્યાપકાનુપલબ્ધિ અને ૫ વિરુદ્ધસહચરાનુપલબ્ધિ. ૧૦૪.

क्रमेणैतासामुदाहरणान्याहुः—

વિરુદ્ધકાર્યાનુપલબ્ધિર્યથાઽત્ર શરીરિણિ રોગાતિશયઃ સમસ્તિ, નીરોગ-
વ્યાપારાનુપલબ્ધેઃ ॥૧૦૫॥

§૧ વિધેયસ્ય હિ રોગાતિશયસ્ય વિરુદ્ધમારોગ્યમ્, તસ્ય કાર્યં વિશિષ્ઠો વ્યાપારઃ, તસ્યાનુપલબ્ધિરિયમ્ ॥૧૦૫॥

અનુક્રમે એ બધીનાં ઉદાહરણો—

આ પ્રાણીમાં રોગનો અતિશય—છે, કારણ કે—નીરોગ વ્યાપાર જણાતો નથી. આ વિરુદ્ધકાર્યાનુપલબ્ધિ છે. ૧૦૫.

§૧ અહીં વિધેય—સાધ્ય રોગાતિશય છે. તેનાથી વિરુદ્ધ આરોગ્ય છે. તે આરોગ્યનું વિશિષ્ટ કાર્ય અનુપલબ્ધ છે. ૧૦૫.

વિરુદ્ધકારણાનુપલબ્ધિર્યથા વિદ્યતેઽત્ર માણિનિ કષ્ટમ્, ઇષ્ટસંયોગાભાવાત્ ॥૧૦૬॥

§૧ અત્ર વિધેયં કષ્ટમ્, તદ્વિરુદ્ધં સુસ્થમ્, તસ્ય કારણં ઇષ્ટસંયોગઃ, તસ્યાનુપલબ્ધિરેષા ॥૧૦૬॥

આ પ્રાણીને કષ્ટ છે, કારણ કે—(તેને) ઇષ્ટ સંયોગનો અભાવ છે. આ વિરુદ્ધકારણાનુપલબ્ધિ છે. ૧૦૬.

§૧ અહીં વિધેય કષ્ટ છે, તેનાથી વિરુદ્ધ સુખ છે, તેનું કારણ ઇષ્ટ સંયોગની અનુપલબ્ધિ છે. ૧૦૬.

વિરુદ્ધસ્વભાવાનુપલબ્ધિર્યથા વસ્તુજાતમનેકાન્તાત્મકમેકાન્તસ્વભાવાનુપલમ્ભાત્ ॥૧૦૭॥

§૧ વસ્તુજાતમન્તરજ્ઞો બહિરજ્ઞશ્ચ વિશ્વવર્તી પદાર્થસાર્થઃ । અમ્યતે ગમ્યતે નિશ્ચાયત્વ ઇત્યન્તો ધર્મઃ, ન ઇકોઽનેકઃ, અનેકશ્વાસાવન્તશ્ચાનેકાન્તઃ । સ આત્મા સ્વભાવો યસ્ય વસ્તુજાતસ્ય તદનેકાન્તાત્મકં સદસદાષનેકધર્માત્મકમિત્યર્થઃ । અત્ર હેતુઃ ઇકાન્તસ્વભાવસ્ય સદસદાવન્યતરધર્માવધારણસ્વરૂપસ્યાનુપલમ્ભાદિતિ । અત્ર વિધેયેનાનેકાન્તાત્મકત્વેન સહ વિરુદ્ધઃ સદાષ્ટેકાન્તસ્વભાવઃ, તસ્યાનુપલબ્ધિરસૌ ॥૧૦૭॥

સમસ્ત વસ્તુ અનેકાન્ત સ્વરૂપ છે, કારણ કે એકાન્ત સ્વભાવ પ્રતીત નથી—આ વિરુદ્ધસ્વભાવાનુપલબ્ધિ છે. ૧૦૭.

§૧ સમસ્ત વસ્તુ—એટલે જગત્માં રહેલ અંતરંગ અને બાહ્ય એ બંને પ્રકારનો અર્થ સમૂહ. અમ્યતે—એટલે બોધ કરાવ, નિશ્ચય કરાવ, તે ‘અન્ત’—એટલે ધર્મ. એક ન હોય તે અનેક. આ અનેક અને અન્ત બંને શબ્દોનો કર્મ-ધારય સમાસ કરવાથી એટલે કે અનેક એવાં જે અન્ત તે “અનેકાન્ત”. એ અનેકાન્ત સ્વભાવ છે જેનો તે અનેકાન્તાત્મક. એટલે કે બધી વસ્તુઓ સત-અસત્ આદિ અનેકધર્મસ્વરૂપ છે—આ પ્રમાણે અર્થ થયો. આ અનુમાનમાં સત-અસત્ વગેરે ધર્મમાંથી કોઈ પણ એક ધર્મના નિશ્ચયરૂપ એકાન્તસ્વભાવની અનુપલબ્ધિ, એ હેતુ છે. અહીં વિધેય અનેકાન્તાત્મકત્વ-અનેકાન્ત સ્વભાવ છે, તેની વિરુદ્ધ સદાષ્ટિ એકાન્ત સ્વભાવ છે. તેની અનુપલબ્ધિ છે માટે આ વિરુદ્ધ-સ્વભાવાનુપલબ્ધિ છે. ૧૦૭.

(૫૦) અન્તરજ્ઞ ઇતિ આત્મકર્માદિઃ । બહિરજ્ઞ ઇતિ ષટ્ટાદિઃ ॥૧૦૭॥

વિરુદ્ધવ્યાપકાનુપલબ્ધિર્યથા અસ્ત્યત્ર રજ્યા, ઔષ્યાનુપલબ્ધેઃ ॥૧૦૮॥

§૧ વિધેયયા છાયયા વિરુદ્ધસ્તાપઃ, તદ્વ્યાપકમૌષ્ઠ્યમ્, તસ્યાનુપલબ્ધિરિ-

યમ્ ॥૧૦૮॥

અહીં છાયા છે, કારણ કે-ઉષ્ણતાની અનુપલબ્ધિ છે. આ વિરુદ્ધવ્યાપકા-
નુપલબ્ધિ છે. ૧૦૮.

§૧ અહીં વિધેય છાયા છે, તેની વિરુદ્ધ તાપ છે. અને તાપની વ્યાપક
ઉષ્ણતાની અનુપલબ્ધિ છે. ૧૦૮.

વિરુદ્ધસહચરાનુપલબ્ધિર્યથા અસ્ત્યસ્ય મિથ્યાજ્ઞાનમ્, સમ્યગ્દર્શનાનુપ-
લબ્ધેઃ ॥૧૦૯॥

§૧ વિધેયેન મિથ્યાજ્ઞાનેન વિરુદ્ધં સમ્યગ્જ્ઞાનમ્, તત્સહચરં સમ્યગ્દર્શનમ્,
તસ્યાનુપલબ્ધિરેષા ॥૧૦૯॥

इति प्रमाणनयतत्त्वालोकै' श्रीरत्नप्रभाचार्यविरचितायां
रत्नाकरावतारिकारख्यलघुटीकायां स्मरणप्रन्यमिज्ञान-
तर्कानुमानस्वरूपनिर्णयस्तुतीयः परिच्छेदः ॥

આ પુરુષમાં મિથ્યાજ્ઞાન છે, કારણ કે-તેનામાં સમ્યગ્દર્શન દેખાતું નથી.
—આ વિરુદ્ધસહચરાનુપલબ્ધિ છે. ૧૦૯.

§૧ અહીં વિધેય-સાધ્ય મિથ્યાજ્ઞાન છે, તેથી વિરુદ્ધ સમ્યગ્જ્ઞાન છે, અને
તેના સહચર સમ્યગ્દર્શનની અનુપલબ્ધિ છે. ૧૦૯.

એ પ્રમાણે 'પ્રમાણનયતત્ત્વાલોક' નામના અંથમાં શ્રી. રત્નપ્રભાચાર્ય વિર-
ચિત 'રત્નાકરાવતારિકા' નામની લઘુટીકામાં 'સ્મરણ-પ્રત્યભિજ્ઞાન-તર્ક-અનુ-
માનસ્વરૂપનિર્ણય' નામના ત્રીજા પરિચ્છેદનો શ્રી દેવતાચલચિત્રકૃટાદિ પ્રાચીન-
(જીર્ણ)તીર્થોદ્ધારક શ્રીવિજયનીતિસૂરીશ્વરજીના શિષ્યાજી મુનિ મલયવિજયજીએ
સ્વઅભ્યાસ સમયે કરેલ ગુર્જર ભાષાનુવાદ પૂર્ણ થયો.

(૫૦) સ્મૃતેઃ પ્રામાણ્યસ્થાપનં ૧, નૈયાયિકમીમાંસકાભિપ્રેતપ્રામાણ્યસ્યોપમાનસ્ય પ્રત્યભિજ્ઞાયામન્ત-
ર્ભાવઃ ૨, બૌદ્ધપ્રામાણ્યસ્થાપનં ૩, બૌદ્ધપ્રમાણીકૃતતર્કપ્રામાણ્યસ્થાપન ૪, નાસ્તિકાપ્રમાણિતાનુમા-
નપ્રામાણ્યસ્થાપન ૫, બૌદ્ધામિતત્રિલક્ષણકયૌગાભિપ્રેતપન્ચલક્ષણહેતુનિરાકરણેન નિશ્ચિતાન્યયાનુપપત્ત્યે
કલ્પણહેતુસ્થાપનં ૬, વિકલ્પસિદ્ધધર્મિસ્થાપન ૭, બૌદ્ધાનામપિ પક્ષાગ્નીકારણ ૮, દૃષ્ટાન્તોપનયનિ-
ગમનાનાં પરપ્રતિપ્રત્યજ્ઞતાનિરાસ. ૯, અત એવ વ્યાપ્તિપક્ષધર્મતારૂપસ્ય સૌમતાનાં, પક્ષહેતુદૃષ્ટાન્ત-
સ્વરૂપસ્ય માદ્રપ્રમાણકરકાપિલાના, પક્ષહેતુદૃષ્ટાન્તોપનયનિગમનાત્મકસ્ય યૌગવૈશેષિકાનાં અનુમાનસ્ય
નિરાસઃ ૧૦, કારણાત્ કાર્યાનુમાનસ્ય બૌદ્ધાનભિપ્રેતસ્ય સ્થાપન ૧૧, પૂર્વચરોત્તરચરસહચરાણાં
સ્વભાવકાર્યકારણતાનિરાસઃ ૧૨, પ્રજ્ઞાકરાભિપ્રેતજાગ્રદૃશાસંવેદનમરણયોઃ પ્રવૌધારિષ્ઠે પ્રતિ કારણ-
ત્વનિરાસઃ ૧૩ ॥ છ ॥

॥ इति तृतीयपरिच्छेदवाद्संप्रहः ॥

અર્હમ્ । અથ ચતુર્થઃ પરિચ્છેદઃ ।

સંપ્રતિ પરીક્ષસ્ય પञ્ચમપ્રકારમાગમાર્થ્યં बहुवक्तव्यत्वात् परिच्छेदान्तरेणो-
पदिशन्ति—

આપ્તવચનાદાવિભૂતમર્થસંવેદનમાગમઃ ॥૧॥

§૧ આત્મઃ પ્રતિપાદયિષ્યમાણસ્વરૂપઃ, તદ્વચનાઞ્જાતમર્થજ્ઞાનમાગમઃ । આગ-
મ્યન્તે મર્યાદયાઽવબુચ્યન્તેઽર્થા અનેનેત્યાગમઃ ॥૧॥

પરીક્ષપ્રમાણના આગમ નામના પાંચમા ભેદમાં વિશેષ કહેવાનું હોવાથી
અર્થકાર તેનું જુદા પરિચ્છેદમાં વર્ણન કરે છે—

આપ્તપુરુષના વચનથી ઉત્પન્ન થયેલું અર્થજ્ઞાન આગમ છે. ૧.

§૧ જેના સ્વરૂપનું પ્રતિપાદન કરાશે તેવા આપ્તપુરુષના વચનથી ઉત્પન્ન
થયેલું અર્થજ્ઞાન તે આગમ પ્રમાણ છે. મર્યાદાપૂર્વક જેના વડે પદાર્થ જણાય
તે આગમ છે. ૧.

(૫૦) ॥૧॥ ॐ નમઃ॥ ચતુર્થપરિચ્છેદે પ્રતિપાદયિષ્યમાણસ્વરૂપ ઇતિ । અભિધેયં
વસ્તુ યથાવસ્થિત યો જાનીતે યથાજ્ઞાતે ચાભિધેયે સ આપ્તઃ ॥૧॥

નનુ યદ્યર્થસંવેદનમાગમઃ, તર્હિ કથમાત્મવચનાત્મકોઽસૌ સિદ્ધાન્તવિદાં પ્રસિદ્ધ
ઇત્યાશંક્યાઽઽહુઃ—

ઉપચારાદાત્મવચનં ચ ॥૨॥

§૧ પ્રતિપાદ્યજ્ઞાનસ્ય હ્યાત્મવચનં કારણમિતિ કારણે કાર્યોપચારાત્ તદધ્યાગમ
ઇત્યુચ્યતે, અનન્યોપાયતાદ્યાપનાર્થમ્ ।

§૨ અત્રૈવં વદન્તિ કાળાદાઃ—શબ્દોઽનુમાનમ્, વ્યાસિપ્રહ્ણબલેનાર્થપ્રતિપાદક-
ત્વાદ્, ધૂમવત્, ઇતિ । તત્ર હેતોરામુખે કૂટાકૂટકાર્ષાપણનિરૂપણપ્રવળપ્રત્યક્ષેણ વ્યભિ-
ચારઃ, તથાભૂતસ્યાપિ તત્પ્રત્યક્ષસ્યાનુમાનરૂપતાઽપાયાત્ । આઃ ! કથં પ્રત્યક્ષં નામ
ભૂત્વા વ્યાસિપ્રહ્ણપુરસ્સરં પદાર્થં પરિચ્છિન્વાત્ ? ઝન્મીલિતં હિ ચેલ્લોચનમ્, જાત-
મેવ પરીક્ષકાળાં કૂટાકૂટવિવેકેન પ્રત્યક્ષમિતિ ક્વ વ્યાસિપ્રહ્ણાવસર ઇતિ ચેત્ ।
પ્રતિદેવાન્યત્રાપિ પ્રતીહિ । તથાહિ—સમુચ્ચારિતશ્ચેદ્ ધ્વનિઃ; જાતમેવ જનસ્ય શબ્દા-
ર્થસંવેદનમિતિ ક્વ વ્યાસિપ્રહ્ણાવસર ઇતિ ? एवं તર્હિ નાલિકેરદ્વીપવાસિનોઽપિ પનસ-

(૫૦) અન્તરજ્ઞ ઇતિ આત્મકર્માદિઃ । બહિરજ્ઞ ઇતિ ષટાદિઃ ॥૧૦૭॥

વિરુદ્ધવ્યાપકાનુપલબ્ધિર્યથા અસ્ત્યત્ર ચ્છાયા, ઔણ્યાનુપલબ્ધેઃ ॥૧૦૮॥

§૧ વિધેયયા છાયાયા વિરુદ્ધસ્તાપઃ, તદ્વ્યાપકમૌળ્યમ્, તસ્યાનુપલબ્ધિરિ-
યમ્ ॥૧૦૮॥

અહીં છાયા છે, કારણ કે-ઉપ્પત્તાની અનુપલબ્ધિ છે. આ વિરુદ્ધવ્યાપકા-
નુપલબ્ધિ છે. ૧૦૮.

§૧અહીં વિધેય છાયા છે, તેની વિરુદ્ધ તાપ છે. અને તાપની વ્યાપક
ઉપ્પત્તાની અનુપલબ્ધિ છે. ૧૦૮.

વિરુદ્ધસહચરાનુપલબ્ધિર્યથા અસ્ત્યસ્ય મિથ્યાજ્ઞાનમ્, સમ્યગ્દર્શનાનુપ-
લબ્ધેઃ ॥૧૦૯॥

§૧ વિધેયેન મિથ્યાજ્ઞાનેન વિરુદ્ધ સમ્યગ્જ્ઞાનમ્, તત્સહચરં સમ્યગ્દર્શનમ્,
તસ્યાનુપલબ્ધિરેવા ॥૧૦૯॥

इति प्रमाणनयतत्त्वालोके' श्रीरत्नप्रभाचार्यविरचितायां
रत्नाकरावतारिकाख्यलघुटीकायां स्मरणप्रत्यभिज्ञान-
तर्कानुमानस्वरूपनिर्णयस्तृतीयः परिच्छेदः ॥

આ પુરુષમાં મિથ્યાજ્ઞાન છે, કારણ કે-તેનામાં સમ્યગ્દર્શન દેખાતું નથી.
—આ વિરુદ્ધસહચરાનુપલબ્ધિ છે. ૧૦૯.

§૧ અહીં વિધેય-સાધ્ય મિથ્યાજ્ઞાન છે, તેથી વિરુદ્ધ સમ્યગ્જ્ઞાન છે, અને
તેના સહચર સમ્યગ્દર્શનની અનુપલબ્ધિ છે. ૧૦૯.

એ પ્રમાણ 'પ્રમાણનયતત્ત્વાલોક' નામના ગ્રંથમાં શ્રી. રત્નપ્રભાચાર્ય વિર-
ચિત 'રત્નાકરાવતારિકા' નામની લઘુટીકામાં 'સ્મરણ-પ્રત્યભિજ્ઞાન-તર્ક-અનુ-
માનસ્વરૂપનિર્ણય' નામના ત્રીજા પરિચ્છેદને શ્રી રૈવતાચલચિત્રકૃટાદિ પ્રાચીન-
(જીર્ણ)તીર્થોદારક શ્રીવિજયનીતિસૂરીશ્વરજીના શિષ્યાજી સુનિ મલયવિજયજીએ
સ્વઅભ્યાસ સમયે કરેલ ગુર્જર ભાષાનુવાદ પૂર્ણ થયેા.

(૫૦) સ્મૃતેઃ પ્રામાણ્યસ્થાપનં ૧, નૈયાયિકમીમાંસકામિપ્રેતપ્રામાણ્યસ્યોપમાનસ્ય પ્રત્યભિજ્ઞાયમન્ત-
ર્માવઃ ૨, બૌદ્ધપ્રામાણ્યસ્થાપનં ૩, બૌદ્ધપ્રમાણીકૃતતર્કપ્રામાણ્યસ્થાપન ૪, નાસ્તિકપ્રમાણિતાનુમા-
નપ્રામાણ્યસ્થાપન ૫, બૌદ્ધાભિમત્ત્રિલક્ષણકયૌગામિપ્રેતપન્ચલક્ષણહેતુનિરાકરણેન નિશ્ચિતાન્યથાનુપપત્ત્યે
કલદાણહેતુસ્થાપનં ૬, વિકલ્પસિદ્ધધર્મિસ્થાપનં ૭, બૌદ્ધાનામપિ પક્ષાક્ષીકારણ ૮, દૃષ્ટાન્તોપનયનિ-
ગમનાનાં પરપ્રતિપ્રત્યક્ષતાનિગમ ૯, અત એવ વ્યાપ્તિપક્ષધર્મેતારૂપસ્ય સૌમતાનાં, પક્ષહેતુદૃષ્ટાન્ત-
સ્વરૂપસ્ય આદ્યપ્રામારકાકાપિલાના, પક્ષહેતુદૃષ્ટાન્તોપનયનિગમનાત્મકસ્ય યોગવૈશેષિકાણાં અનુમાનસ્ય
નિરાસઃ ૧૦, કારણાત્ કાર્યાનુમાનસ્ય બૌદ્ધાનમિપ્રેતસ્ય સ્થાપન ૧૧, પૂર્વચરોત્તરચરસહચરાણાં
સ્વભાવકાર્યકારણનાનિરાસ. ૧૨, પ્રજ્ઞાકરામિપ્રેતજાપ્રદ્દશાસંવેદનમરણયોઃ પ્રવૌધારિણે પ્રતિ કારણ-
ત્વનિરાસઃ ૧૩ ॥ છ ॥

॥ इति तृतीयपरिच्छेदवाद्संप्रहः ॥

૧ 'લોકાલદ્વારે-મુ ।

અર્હમ્ ।

અથ ચતુર્થઃ પરિચ્છેદઃ ।

સંપ્રતિ પરોક્ષસ્ય પञ્ચમપ્રકારમાગમાલ્યં बहुवक्तव्यत्वात् परिच्छेदान्तरेणो-
પદિશન્તિ—

આપ્તવચનાદાવિર્ભૂતમર્થસંવેદનમાગમઃ ॥૧॥

§૧ આપ્તઃ પ્રતિપાદયિષ્યમાણસ્વરૂપઃ, તદ્વચનાઽજાતમર્થજ્ઞાનમાગમઃ । આગ-
મ્યન્તે મર્યાદયાઽવબુધ્યન્તેઽર્થા અનેનેત્યાગમઃ ॥૧॥

પરોક્ષપ્રમાણના આગમ નામના પાંચમા ભેદમાં વિશેષ કહેવાનું હોવાથી
અર્થકાર તેનું જુદા પરિચ્છેદમાં વર્ણન કરે છે—

આપ્તપુરુષના વચનથી ઉત્પન્ન થયેલું અર્થજ્ઞાન આગમ છે. ૧.

§૧ જેના સ્વરૂપનું પ્રતિપાદન કરાશે તેવા આપ્તપુરુષના વચનથી ઉત્પન્ન
થયેલું અર્થજ્ઞાન તે આગમ પ્રમાણ છે. મર્યાદાપૂર્વક જેના વડે પદાર્થ જાણાય
તે આગમ છે. ૧.

(૫૦) ॥૧॥ ॐ નમઃ॥ ચતુર્થપરિચ્છેદે પ્રતિપાદયિષ્યમાણસ્વરૂપ ઇતિ । અભિધેય
વસ્તુ યથાવસ્થિતં યો જાનીતે યથાજ્ઞાતં ચાભિધત્તે સ આપ્તઃ ॥૧॥

નનુ યથર્થસંવેદનમાગમઃ, તર્હિ કથમાપ્તવચનાત્મકોઽસૌ સિદ્ધાન્તવિદાં પ્રસિદ્ધ
હત્યાશઙ્કચાઽઽહુઃ—

ઉપચારાદાપ્તવચનં ચ ॥૨॥

§૧ પ્રતિપાઘજ્ઞાનસ્ય હ્યાપ્તવચનં કારણમિતિ કારણે કાર્યોપચારાત્ તદવ્યાગમ
હત્યુચ્યતે, અનન્યોપાયતાલ્લાપનાર્થમ્ ।

§૨ અત્રૈવં વદન્તિ કાળાદાઃ—શબ્દોઽનુમાનમ્, વ્યાપ્તિપ્રહ્ણબલેનાર્થપ્રતિપાદક-
ત્વાદ, ધૂમવત્, ઇતિ । તત્ર હેતોરામુલે કૂટાકૂટકાર્ષાપણનિરૂપણપ્રવણપ્રત્યક્ષેણ વ્યભિ-
ચારઃ, તથાભૂતસ્યાપિ તત્પ્રત્યક્ષસ્યાનુમાનરૂપતાઽપાયાત્ । આઃ ! કથં પ્રત્યક્ષં નામ
ભૂત્વા વ્યાપ્તિપ્રહ્ણપુરસ્સરં પદાર્થં પરિચ્છિન્ધાત્ ? ઉન્મીલિતં હિ ચેલ્લોચનમ્, જાત-
મેવ પરીક્ષકાળાં કૂટાકૂટવિવેકેન પ્રત્યક્ષમિતિ ક્વ વ્યાપ્તિપ્રહ્ણાવસર ઇતિ ચેત્ ।
એતદેવાન્યત્રાપિ પ્રતીહિ । તથાહિ—સમુચ્ચારિતથેદ્ ધ્વનિઃ; જાતમેવ જનસ્ય શબ્દા-
ર્થસંવેદનમિતિ ક્વ વ્યાપ્તિપ્રહ્ણાવસર ઇતિ ' એવં તર્હિ નાલિકેરદ્વીપવાસિનોઽપિ પનસ-

શબ્દાત્ તદર્થસંવિત્તિઃ સ્યાદિતિ ચત્ । કિં નાપરીક્ષકસ્યાપિ કાર્ષાપણે કૂટાકૂટવિવે-
કેન પ્રત્યક્ષોત્પત્તિઃ ? ।

જો આગમપ્રમાણ અર્થના જ્ઞાનરૂપ છે, તો સિદ્ધાન્તવેત્તાઓમાં આપ્તના
વચનરૂપ આગમ પ્રમાણ કઈ રીતે પ્રસિદ્ધ છે ? એ શંકાનું નિવારણ—

ઉપચારથી આપ્તનું વચન પણ આગમ છે. ૨

ફરી શિષ્ય(શ્રોતા)ના જ્ઞાનનું કારણ આપ્તવચન છે માટે કારણમાં કાર્યનો
ઉપચાર કરી આપ્તવચન પણ આગમ કહેવાય છે. આ ઉપચાર એટલા માટે
જરૂરી છે કે આગમ પ્રમાણમાં વચન સિવાય બીજું કોઈ કારણ નથી.

ફર વૈશેષિક—શબ્દ અર્થાત્ આગમ અનુમાન છે, કારણ કે-ધૂમની જેમ
વ્યાપ્તિજ્ઞાનના બળથી અર્થનો યોગ્ય છે.

જૈન—પ્રસ્તુત અનુમાનના પ્રારંભમાં જ સિદ્ધાન્તોમાંથી ખરાખોટાનો
વિવેક કરનાર પ્રત્યક્ષથી હેતુનો વ્યભિચાર છે. કારણ કે એવું પ્રત્યક્ષ વ્યાપ્તિજ્ઞા-
નના બળથી પરીક્ષા કરે છે, છતાં તે અનુમાન નથી.

વૈશેષિક—અરે ! પ્રત્યક્ષ છતાં તે વ્યાપ્તિશ્રદ્ધાપૂર્વક પદાર્થયોગ્ય કઈ
રીતે હોઈ શકે ? આપણો અનુભવ છે કે આંખ ઉઘાડતાંની સાથે જ પરીક્ષક
પુરુષોને ખરાખોટાનો વિવેક કરનાર પ્રત્યક્ષ ઉત્પન્ન થઈ જાય છે એટલે તેમાં
વ્યાપ્તિનું શ્રદ્ધા કરવાનો અવસર જ ક્યાં છે ?

જૈન—એ જ પ્રમાણે શબ્દ વિષે પણ સમજ લો. તે આ પ્રમાણે-શબ્દો-
ચાર થતાં જ પુરુષને શબ્દના અર્થનું જ્ઞાન થઈ જ જાય છે તો તેમાં પણ વ્યાપ્તિનું
શ્રદ્ધા કરવાનો અવકાશ ક્યાં છે ?

વૈશેષિક—શબ્દોચાર માત્રથી જ નો યોગ્ય થઈ જતો હોય તો નાહિયેર
દ્વીપમાં વસનાર પુરુષને પણ ‘પનસ’ શબ્દના શ્રવણથી તેના વાચ્ય અર્થનું
જ્ઞાન થતું જોઈ એ

જૈન—તો પછી અપરીક્ષક પુરુષને સિદ્ધાન્તોનાં જ ખરાખોટા સિદ્ધાન્તો
બેઠ કરનાર પ્રત્યક્ષની ઉત્પત્તિ કેમ થતી નથી, તે તમે જ કહોને ?

(૫૦) પ્રતિપાઘજ્ઞાનસ્યેતિ શિષ્યજ્ઞાનસ્ય । અનન્યોપાયનાસ્ત્યાપનાર્થમિતિ આત્મ-
વચનં વિનાડર્થસંવેદનં ન ભવત્યેવ ।

આમુખે इति आदावेव । व्यभिचार इति व्याप्तिग्रहणबलेनार्थप्रतिपादकमपि भवि-
ष्यति, अनुमानमपि न भविष्यति, यथा कूटाकूटकार्षापणनिरूपणप्रणुणं प्रत्यक्षम् । तथाभूतस्या-
पीति व्याप्तिग्रहणबलेनार्थप्रतिपादकस्यापि । तत्प्रत्यक्षस्येति कूटाकूटकार्षापणनिरूपणप्रवणप्रत्य-
क्षस्य । आ इत्यादि काणाद । परिच्छिन्नादित्यतः पुरः किमितीति गम्यम् । एतदेवेत्यादि
सुरिवाक्यम् । अन्यत्रापीति आगमेऽपि । प्रतीहीत्यतः पुरः कथमिति गम्यम् । एवं तर्ही-
त्यादि परः । किं नेत्यादि सुरिः ।

(ટિ૦) ॥ચતુર્થપરિચ્છેદઃ॥ તર્હિ કથમિત્યાદિ । અસાવિતિ આગમઃ । સિદ્ધાન્ત-
વિદામિતિ જૈનાગમપ્રવીણાનામિત્યુપહાસઃ ।

તદપીતિ આસવચનમપિ । અનન્યોપાયેતિ । આસવચનપ્રકારં પરિત્યજ્ય કેનાયપરેણોપાયેનાગમો ન સિદ્ધયતીત્યર્થઃ ।

તત્રેતિ શબ્દસ્યાનુમાનસાધકેડુમાને । હેતોરિતિ વ્યાપ્તિપ્રહણેનેત્યાદિકસ્ય । 'આમુલ્હે' इति अनुમાનપ્રારम्ભે । तथाभूतस्येति व्याप्तिप्रहणबलेनार्थप्रतिपादकस्य । तत्प्रत्यक्षस्येति कूटाकूट-कार्पापणप्रत्यक्षस्य । अन्यत्रापીति शब्देऽपि जानीहि । एवं तर्हीत्यादि । तदर्थसंवित्सिरिति पनसशब्दवाच्यपदार्थज्ञानम् ।

§૩ અથ યાવાનેતાદૃશવિશેષસમાકલિતકલેવરઃ કાર્પાપણઃ, તાવાનશેષઃ કૂટોડ-કૂટો વા નિષ્કૃતનીયસ્ત્વયા—હ્યુપદેશસાહાયકાપેક્ષં ચક્ષુરાદિ તદ્વિવેકે^૧ કૌશલં કલ-યતિ, ન ચાપરીક્ષકસ્યાયં પ્રાક્ પ્રાવર્તિત્તેતિ ચેત્ । તર્હિ શબ્દોઽપિ યાવાન્ પનસ-શબ્દસ્તાવાન્ પનસાર્થવાચક इति सवित्सि सहायः तत्प्रतिप दने पटीयान् । न च नालि-केरद्वीपवासिनः प्रागियं प्रादुरासीदिति कथं तस्य तत्प्रतीतिः स्यात्^२ । अथैतादृश-संवेदनं व्याप्तिसंवेदनरूपमेव । तदपेक्षायां-च शब्दार्थज्ञानमनुमानमेव भवेदिति चेत् । कूटाकूटकार्पापणविवेकप्रत्यक्षमपि किं न तथा, तत्रापि तथाविधोपदेशस्य व्याप्त्युल्लेख-स्वरूपत्वात् ? ।

§૪ અથ વ્યાસેઃ પ્રાક્ પ્રવૃત્તાવપિ તદાનીમન્યાસદશાપન્નત્વેનાનપેક્ષણાત્ પ્રત્યક્ષમેવૈતત્, તદપેક્ષાયાં તુ ભવત્યેવૈતદનુમાનમ્—કૂટોડયં કાર્પાપણઃ, તથાવિષવિ-શેષસમવિતત્વાત્, પ્રાક્પ્રેક્ષિતકાર્પાપણવત્—इति चेत् । एतदेव समस्तमन्यत्रापि तुल्यं विदाङ्गरेतु भवान् ।

§૫ ન સ્ત્વનન્યાસદશાયાં કોઽપિ વ્યાપ્તિ શબ્દેઽપ્યપેક્ષતે, સહસૈવ તજ્ઞાનો-ત્પત્તે । અનન્યાસે તુ કો નામ નાનુમાનતાં મન્યતે ! યથા કસ્યચિદ્દિસ્મૃતસંકેતસ્ય કાલાન્તરે પનસશબ્દશ્રવણે—य- पनसशब्दः स आमूलफलेग्रहिबिटपिविशेषवाचकः, यथा यज्ञदत्तोक्तः प्राक्तनः, तथा चायमपि देवदत्तोक्त इति । एवं च पक्षैकदेशे सिद्ध-साध्यता, शब्दोऽनुमानमित्यत्र सकलवाचकानां पक्षीकृतानामेकदेशस्यानुમાनरूपतया स्वीकृतत्वात् । यस्वागमरूपतया स्वीकृतः शब्दः, तत्रानन्यासदशापन्नत्वेन व्याप्ति-प्रहणापेक्षैव नास्ति, अन्यथा कूटाकूटकार्पापणप्रत्यक्षेण व्यभिचारापत्तेः । तथा च हेतोरसिद्धिः । एवं च शब्दत्वस्य व्याप्तिप्रहणानपेક્ષતે सिद्धे विवादास्पदः^૩ શબ્દો નાનુમાનમ્, તદ્વિમિન્નસામગ્રીકત્વાત્, કૂટાકૂટકાર્પાપણવિવેકપ્રત્યક્ષવત્, इति सिद्धम् ।

§૩ વૈશેષિક—આવા આવા વિશેષોથી યુક્ત સ્વરૂપવાળા સિદ્ધાંતે અશ-ખોટા બાણો આવા ઉપદેશની સહાય હોય તો આંખ આદિ અશ-ખોટાના વિવેકમાં કુશળ બને છે. પણ આ પ્રકારનો ઉપદેશ અપરીક્ષક પુરુષને પહેલાં મળ્યો નથી માટે તેવું જ્ઞાન તેવું થતું નથી.

૧ આમુલ્હે—હે-૩. ૨ હે-૩—ટિપ્પણસંમતઃ 'તદ્વિવેકકૌ' इति पाठः । ૨ 'સ્પદ'—इति टिप्पणे पाठः ।

જૈન—તે જ પ્રમાણે જ ‘પનસ’ શબ્દ છે તે પનસરૂપ અર્થનો વાચક છે એવા જ્ઞાનની સહાયતા હોય તો જ શબ્દ અર્થનું પ્રતિપાદન કરી શકે છે. પણ તેજુ જ્ઞાન નાલિયેર દ્વીપવાસી પુરુષને પહેલાં થયું ન હતું, માટે પનસ શબ્દ સાંભળવાથી ‘પનસ’ અર્થનો બોધ તે પુરુષને કઈ રીતે થઈ શકે ?

વૈશેષિક—પણ આવું જ્ઞાન તો વ્યાપ્તિ જ્ઞાનરૂપ જ છે અને તેવા જ્ઞાનની શબ્દના અર્થજ્ઞાનમાં જો અપેક્ષા હોય તો શબ્દાર્થજ્ઞાન અનુમાન જ થશે.

જૈન—તે જ ન્યાયે ખરા-ખોટા સિદ્ધાંતો વિવેક કરનાર પ્રત્યક્ષ પણ અનુમાનરૂપ કેમ નહિ થાય ? કારણ કે—ત્યાં પણ પૂર્વોક્ત ઉપદેશ વ્યાપ્તિના પ્રયોગરૂપ જ છે.

કૃદ વૈશેષિક—વ્યાપ્તિનું જ્ઞાન પ્રથમ થઈ ગયું છે. છતાં પણ જ્યારે પરીક્ષક ખરા-ખોટાનો વિવેક કરે છે ત્યારે અભ્યાસને કારણે વ્યાપ્તિની અપેક્ષા નથી માટે તે જ્ઞાન પ્રત્યક્ષસ્વરૂપ જ છે. પરંતુ જો વ્યાપ્તિની અપેક્ષા રાખે તો તે જ્ઞાન અનુમાનરૂપ જ થાય જેમકે—આ સિદ્ધાંત ખોટો છે, કારણ કે—ખોટા સિદ્ધાંતમાં રહેલ વિશેષોથી યુક્ત છે, પૂર્વે જોયેલ ખોટા કાર્યાપણ-સિક્કાની જેમ.

જૈન—આ બધું જ શબ્દમાં પણ સમાન જ છે, એમ જણાશે.

કૃપ અભ્યાસ દશામાં શબ્દજ્ઞાન વખતે કોઈ પણ પુરુષ વ્યાપ્તિની અપેક્ષા રાખતો નથી કારણ કે—શબ્દોચારની સાથે જ જ્ઞાન ઉત્પન્ન થઈ જાય છે. અને અનભ્યાસ દશામાં તો વળી શબ્દમાં કોણ તેની અનુમાનતા નથી માનતું ? જેમકે—સંકેત ભૂલી જનાર પુરુષને કાલાંતરમાં ‘પનસ’ શબ્દ સાંભળવાથી એવું થાય છે કે—આ ‘પનસ’ શબ્દ મૂળ સુધી ફળવાળા વૃક્ષ વિશેષનો વાચક છે. કેમકે—પહેલાં યજ્ઞદત્તે કહેલ પનસની જેમ દેવદત્તે કહેલ આ પનસ શબ્દ પણ તેવો જ છે. અને આ રીતે શબ્દમાં અનુમાનરૂપતા સિદ્ધ કરવાને તમોએ જે અનુમાન કહેલ છે તેમાં પશ્ચિમદેશમાં સિદ્ધસાધ્યતા રૂપ દોષ પણ છે. કારણ કે—તમે જ્યારે એમ કહો છો કે ‘શબ્દ એ અનુમાન છે’ ત્યારે પક્ષરૂપ બનાવેલ જેટલા શબ્દો છે તેમાંથી એક દેશ—એટલે અનભ્યસ્ત શબ્દોની બાબતમાં અમોએ પણ અનુમાનરૂપતા સ્વીકારી છે. પણ આગમ તરીકે જે શબ્દ અમે સ્વીકાર્યો છે તે અભ્યસ્ત હોવાથી તેમાં તો વ્યાપ્તિગ્રહણની અપેક્ષા જ નથી. તેમ ન માનવામાં તો સિદ્ધાંતમાં ખરા-ખોટાનો વિવેક કરનાર પ્રત્યક્ષથી વ્યભિચાર આવશે. એ અમે કહ્યું જ છે. માટે તમારો હેતુ અસિદ્ધ થયો અને એ રીતે શબ્દમાં વ્યાપ્તિ ગ્રહણની અપેક્ષા સિદ્ધ નથી માટે વિવાદાસ્પદ—(અભ્યાસદશાપન્ન) શબ્દ પણ અનુમાનથી ભિન્ન સામગ્રીવાળો હોવાથી ફટાફટ કાર્યાપણના વિવેચક પ્રત્યક્ષની જેમ અનુમાન નથી એ સિદ્ધ થયું.

(૫૦) અથેત્યાદિ પર : । પતાદશવિશેષેતિ તથાવિષમુદ્રોપલક્ષણમ્ । તદ્વિવેકેઈતિ કૃદવિવેકે અયમિતિ ઉપદેશ : । તર્હિ શબ્દોડપીત્યાદિ સ્મરિની । તત્પ્રતિપાદને ઇતિ પનસાર્પરિ-.

ज्ञापने । इयमिति संवित्तिः । तस्येति नालिकेरद्वीपवासिनः । तत्प्रतीतिरिति पनसार्थपरिज्ञानम् । अथेति परवाक्यम् । पताहशसंवेदनमिति पूर्वसंवित्तिसहायम् । यदपेक्षायामिति व्याप्य-पेक्षायाम् । कूटेत्यादि सूरिः । किं न तथेति किं नानुमानमित्यर्थः । किं न तथेत्यग्रे किमि-
तीति गम्यम् । तत्रापि कूटाकूटविवेकप्रत्यक्षेऽपि । व्याप्युल्लेखस्वरूपत्वादिति अनु-
मानत्वं प्राप्नोतीति भावः ।

अथ व्याप्तेरित्यादि पर । तदपेक्षायामिति व्याप्यपेक्षायाम् । एतदिति प्रत्यक्षम् । अनुमानमिति अनुमानरूपत्वमेव दर्शयति । तथाविधविशेषेत्यादि प्राक्संके-
तितं ज्ञेयम् । एतदेवेत्यादि सूरिः । अन्यत्रापि आगमेऽपि ।

शब्देऽपि प्रत्यक्षे इव तथाविधे शब्दे व्याप्यपेक्षा नास्तीत्यर्थः । शब्दश्रवणे
इति शब्दश्रवणे सति । अयमपीति अनुभूयमानः । एवं चेत्यादिना आचार्य एव प्रपद्यति ।
सिद्धसाध्यतत्त्वग्रे कथमिति गम्यम् । अनुमानरूपतयेति अनभ्यासदशायाम् । अन्यथेति तत्रापि
व्याप्तिग्रहणपेक्षायाम् । हेनोरिति भवदीयस्य ।

टि०) तद्विवेके इति कूटाकूटकार्षापणविचारदक्षताम् । अपरीक्षकस्येति परीक्षान-
भिज्ञस्य । अयमिति उपदेशः । तत्प्रतिपादके इति पनसशब्दवाच्यार्थप्रतिपादने । पटीयानिति
प्रकृष्टः पटः पटीयान् । “गुणादिदेयन्तौ वा” [कातन्त्रे नाम्नि च० ३।६।४० वृत्तौ पृ० १३५]
इयन्सप्रत्ययः । “तद्वदिष्टमेयस्य बहुलम्” [कातन्त्रे आख्याते ३।२।१२ वृत्तौ पृ० १७३] उकारलोपः ।
इयमिति संवित्तिः । तस्येति नालिकेरद्वीपवासिनः । तत्प्रतीतिरिति पनसवाच्यार्थप्रतीतिः ।
तदपेक्षायामिति व्याप्यपेक्षायाम् । तथेति कथं नानुमानम् । तत्रापि कूटाकूटकार्षापण-
प्रत्यक्षेपि । तथाविधेति शब्दस्यार्थमभिव्यज्यतो शब्द उपदेशस्तादृश उपदेशः कूटकार्षापण-
प्रत्यक्षेऽपि समस्तीति भावः ।

एतदिति कूटाकूटकार्षापणप्रत्यक्षम् । तदपेक्षायामिति व्याप्यपेक्षायाम् ॥ अन्यत्रापि
शब्देऽपि ।

एवं च पक्षेत्यादि ॥ वाचकानामिति शब्दानाम् । विवादास्पदमिति^१ अभ्यास-
दशापन्नः ॥ तद्विभिन्नेति अनुमानव्यतिरिक्तसामग्रीकत्वात् ।

॥६ किंच । वाचमनुमानमानतामातन्वानोऽसौ कथं पक्षधर्मतादिकमादर्श-
येत् ? । चैत्रः ककुदादिमदर्थविवक्षान्, गोशब्दोच्चारणकर्तृत्वात्, अहमिव-इतीत्य-
मिति चेत् । नन्वतो विवक्षामात्रस्यैव प्रतीतिः स्यात् । तथा च कथमर्थे प्रवृत्तिर्भ-
वेत् ? । विवक्षातोऽर्थसिद्धिरिति चेत् । मैवम् । अस्यास्तद्व्यभिचारात्, अनाप्तानां
अन्यथाऽपि तदुपलब्धेः । अथ यथातोकाच्छब्दात् तथाऽऽप्तविवक्षातोऽक्षूणैवार्थसिद्धि-
र्भविष्यतीति चेत् । सत्यम् । किन्त्वप्रतीतिपराहृतैवेयं परम्परा, शब्दश्रुतौ सत्यां प्रती-
त्यन्तराव्यवहितस्यैव अर्थस्य संवेदनात्, यथा लोचनव्यापारे सति रूपस्य । अपि च,
अप्रातीतिकैतादृक्कल्पनामहापातकं क्रियतां नाम, यदि नान्या गतिः स्यात् । अस्ति
चेयम्, शब्दस्य स्वाभाविकवाच्यवाचकभावसंबन्धद्वारेण अर्थप्रत्यायकत्वोपपत्तेः । एतच्च
“स्वाभाविकसामर्थ्यसमयाभ्यां-” [४. ११] इत्यादि सूत्रे निर्णयते ॥२॥

१ तद्विवेककौशलमिति- ७३ । २ मूले ‘स्पदः-इति पाठः । ३ यथा प्रोक्तां मु ।

૬૬ વળી શબ્દને અનુમાન માનનાર આ વૈશેષિક પક્ષધર્મતા વગેરે હેતુ-
લક્ષણે કઈ રીતે જણાવશે ?

વૈશેષિક—ચૈત્ર ખુંધવાળા પદાર્થની વિવક્ષાવાળો છે, એ શબ્દને ઉચ્ચાર
કરતો હોવાથી, મારી જેમ, આ પ્રમાણે પક્ષધર્મીદિ છે.

જૈન—આ અનુમાનથી તો કેવળ વિવક્ષાની જ સિદ્ધિ થશે, તો એ રીતે
અર્થમાં પ્રવૃત્તિ કઈ રીતે થશે ? વળી, વિવક્ષાથી અર્થસિદ્ધિ થાય છે એમ
પણ નથી, કારણ કે—વિવક્ષાનો અર્થ સાથે વ્યભિચાર પણ છે, કારણ કે—અનાસ
પુરુષોની વિવક્ષા વિપરીત પણ જોવામાં આવે છે

વૈશેષિક—જેમ આપના કહેલ શબ્દથી અર્થસિદ્ધિ થાય છે, તેવી જ રીતે
આસ પુરુષની વિવક્ષાથી પણ અર્થસિદ્ધિ થશે

જૈન—તે વાત ઠીક છે પરંતુ આ પરંપરા (પ્રથમ શબ્દનું સાંભળું, પછી
વિવક્ષાની પ્રતીતિ, પછી અર્થની પ્રતીતિ એવી પરંપરા)ની પ્રતીતિ થતી
જ નથી તેથી તે નિરાકૃત છે, કારણ કે—નેત્રનો વ્યાપાર થતાં જ જેમ રૂપનું
જ્ઞાન થાય છે, તેવી જ રીતે શબ્દ સાંભળતાંવેંત જ અન્ય કોઈ વિવક્ષાની
પ્રતીતિના વ્યવધાન વિના જ અર્થનું જ્ઞાન થાય છે વળી બીજા કોઈ ભાગ
ન હોય તો આવી પ્રતીતિથી વિરુદ્ધ કદપના કરવાનું મહાપાતક વહોરી લેવું યોગ્ય
બને છે, પરંતુ અહીં બીજા ભાગ તો છે જ. કારણ કે—શબ્દમાં સ્વાભાવિક
વાચ્યવાચકભાવ સંબંધ છે અને તેથી તે અર્થનો યોગ્યક બની શકે છે. એ વાત
'સ્વાભાવિકસામર્થ્યસમયાભ્યામ્' ઇત્યાદિ સૂત્રમાં અંતકાર પોતે જ કહેશે. ૨.

(૧૦) અસાવિતિ કાળાદઃ । તથા ચેતિ વિવક્ષામાત્રપ્રતીતૌ સત્યામ્ । તથા ચ કથ-
મિતિ અનુમાનાદિ અનુમેયેડર્થે પ્રવૃત્તિર્ભવ્યેવ । અસ્યા ઇતિ વિવક્ષાતઃ । તદ્વ્યભિચારાદિતિ
અર્થસિદ્ધેર્વ્યભિચારાત્ । અન્યથાપીતિ અર્થસિદ્ધિ વિનાડપિ । તદુપલબ્ધેરિતિ વિવક્ષોપલબ્ધઃ ।
અથ યથેત્યાદિ પરઃ । હ્યં પરમ્પરેતિ આદૌ વિવક્ષા, તતઃ શબ્દોચ્ચારણ, તતોડર્થે પ્રતીતિઃ ।
પ્રતીત્યન્તરાવ્યવહિતસ્યૈવેતિ વિવક્ષારૂપપ્રતીત્યન્તરાવ્યવહિતસ્યૈવ । હ્યમિતિ ગતિઃ ।
સમ્બન્ધદ્વારેણેતિ સંકેતદ્વારેણ । અર્થપ્રત્યાયકત્વોપપત્તેરિતિ 'શબ્દસ્યાર્થપ્રત્યાયકત્વોપ-
ત્તેરિતિ યોગઃ ॥૨॥

(ટિ૦) અસાવિતિ કળમક્ષઃ । પશ્ચધર્મતાદિકમિતિ નહિ ષટાદિકે દ્રવ્યે શબ્દ સમસ્તિ
કિન્તુ વક્ત્ર્યેવ । નન્વત ઇતિ અનુમાનાત્ । અસ્યા ઇતિ વિવક્ષાયા । તદ્વ્યભિચારાદિતિ
તેનાર્થેન સહ વ્યભિચારાત્ । અન્યથાપીતિ અર્થાડર્થાવે અપિ । તદુપલબ્ધેરિતિ વિવક્ષોપલબ્ધઃ ।
પરંપરેતિ પ્રથમે શબ્દાકર્ણન તતો વિવક્ષાવિચારણમ્, તત આપાડનાપરોક્ષા ઇતિ પરિપાટી
અપ્રતીતૈવ । પ્રતીત્યન્તરેતિ વિવક્ષાયા અન્તરેણાન્તરિતસ્ય શબ્દશ્રવણાદેવાન્યાસદશાપન્નાત્વેન
વિવક્ષાવિચારાદતેડર્થજ્ઞાનોત્પાદાત્ ॥ અપિ ચેત્યાદિ । હ્યમિતિ ગતિઃ ॥૨॥

ઉદાહરન્તિ—

સમસ્ત્યત્ર પ્રદેશે રત્નનિધાનમ્, સન્તિ રત્નસાનુપ્રભૃતયઃ ॥૩॥

§૧ વક્ષ્યમાણલૌકિકજનકાદિલોકોત્તરતીર્થકરાધપેક્ષ્યા કમેળોદાહરણોમયી ॥ ૩ ॥

૧ શબ્દાર્થપ્ર—છ ।

આગમનું ઉદાહરણ—

આ પ્રદેશમાં રત્નોનો ખજાનો છે, રત્નનાં શાખરવાળો પર્વત (ચિત્ર) આદિ છે. ૩

૬૧ હવે પછીના સૂત્રમાં આગમના ભેદ કહેવાશે એક તો લૌકિક, પિતા આદિ અને બીજો લોકોત્તર, તીર્થંકરાદિ, આ બન્નેની અપેક્ષાએ સૂત્રકારે આ સૂત્રમાં ક્રમશઃ બે ઉદાહરણ કહ્યાં છે. ૩.

આત્મસ્વરૂપં પ્રરૂપયન્તિ—

અભિધેયં વસ્તુ યથાવસ્થિતં યો જાનીતે યથાજ્ઞાનં ચાભિધતે

સ આપ્તઃ ॥૪॥

૬૧ આપ્યતે પ્રોક્તોઽર્થોઽસ્માદિત્યાપ્તઃ । યદ્વા, આપ્તી રાગાદિદોષક્ષયઃ, સા વિધતે યસ્યેત્યર્થાદિત્વાદતિ આપ્તઃ । જાનન્તપિ હિ રાગાદિમાન્ પુમાન્વ્યથાઽપિ પદાર્થાન્ કથયેત્, તદ્વ્યુત્થિતયે યથાજ્ઞાનમિતિ । તદુક્તમ્—

“આગમો ત્યાપ્તવચનમાપ્તિ દોષક્ષયં વિદુઃ ।

ક્ષીણદોષોઽનૃતં વાક્યં ન ઋયાદ્દેત્સમ્ભવાત્” ॥૧॥ હિતિ ।

૬૨ અભિધાનં ચ ધ્વને પરમ્પરયાઽપ્યત્ર દ્રષ્ટવ્યમ્ । તેનાક્ષરવિલેખનદ્વારેણ, અક્ષોપદર્શનમુલેન, કરપલ્લવ્યાદિષ્ટાવિશેષવશેન વા શબ્દસ્મરણાદ્ઃ પરોક્ષાર્થવિષયં વિજ્ઞાનં પરસ્યોત્પાદયતિ, સોઽપ્યાપ્ત ઇત્યુક્તં ભવતિ । સ ચ સ્મર્યમાણઃ શબ્દ આગમ હિતિ ॥૪॥

આપ્તનું સ્વરૂપ—

જે અભિધેય વસ્તુને યથાર્થરૂપે જાણે અને જે પ્રમાણે જાણતો હોય તે પ્રમાણે જ કહે, તે આપ્ત છે. ૪.

૬૧ જેના કહેવાથી પદાર્થનો યથાર્થ બોધ પ્રાપ્ત થાય તે આપ્ત છે, અથવા આસિ-એટલે રાગાદિ દોષનો ક્ષય, તે આપ્તિવાળો હોય તે આપ્ત. અહીં આ શબ્દ વ્યાકરણપ્રસિદ્ધ અર્થાદિ ગણનો હોવાથી મત્વર્થાત્ આપ્ત અત્યથવાથી ‘આપ્ત’ રૂપ સિદ્ધ થયેલ છે. રાગાદિ દોષવાળો પુરુષ પદાર્થને જાણતો હોવા છતાં કોઈ વખતે અન્યથા—(અયથાર્થ રૂપે) પણ કથન કરે માટે તેનું નિરાકરણ કરવા સૂત્રમાં ‘યથાજ્ઞાનં’ વિશેષણ કહેલ છે, આ જ વાત પુરુષ કરવાને કહ્યું છે છે કે—“આપ્ત પુરુષનું વચન એ આગમ છે, અને દોષના ક્ષયને આપ્તિ કહે છે. ક્ષીણ દોષવાળો પુરુષ જૂઠું વાક્ય બોલતો નથી કારણ કે—તેમાં અસત્ય બોલવાનું કોઈ કારણ નથી.”

૬૨. અહીં શબ્દમાં અર્થાભિધાનતા પરંપરાથી પણ છે એમ જાણવું. માટે અક્ષર વિલેખનથી અથવા અંકના ઉપદર્શનાદિથી, કરપલ્લવી આદિ ચોટા વિશેષથી શબ્દસ્મરણ કરાવી પરોક્ષ પદાર્થ વિષયક જ્ઞાન બીજાને ઉત્પન્ન કરાવે તે

પણુ આપ્ત કહેવાય છે, અને અક્ષર વિલેખનાદિ દ્વારા જે શબ્દનું સ્મરણ થયું તે શબ્દ આગમ કહેવાય છે. ૪.

(૫૦) આપ્યતે इति श्रोतुमि । प्रोक्त इति तेनैव वक्त्रा । यथाज्ञानमिति यथाज्ञानं चाभिधत्ते ।

અભિધાનમિતિ અર્થસ્ય મળનમ્ । ધ્વનેરિતિ શબ્દસ્ય ॥૪॥

(ટિ૦) આગમો હીત્યાદિ ॥ હેત્વસંભવાદિતિ અનુત્પાદ્યસ્ય કારણાભાવાત્ । રાગદ્વેષ-મોહાદ્યશેષદોષાન્ વિહાયાનુભાષણે નાન્યન્નિદાનમ્ ।

અભિધાનમિત્યાદિ ॥ ધ્વનેરિતિ ધ્વનેરુપલક્ષણં શબ્દમ્ પ્રસિદ્ધત્વાત્ કરપલ્લ-વીપ્રનૃતયોઽદ્યદશલિપયો મૂલદેઽઘ્યાદય કપાલિલાટમુક્કયા દેશભાષા ઉપચારાદાક્ષિતા જ્ઞાતવ્યાઃ ॥૪॥

કસ્માદમૂઢશસ્યૈવાત્ત્વમિત્યાહુઃ—

तस्य हि वचनमविसंवादि भवति ॥५॥

§૧ યો હિ યથાવસ્થિતાભિધેયવેદી; પરિજ્ઞાનાનુસારેણ તત્ત્વપદેશકુશલશ્ચ ભવતિ તસ્યૈવ યસ્માદ્વચનં વિસંવાદશન્યં સંજાયતે । મૂઢવચ્ચકવચને વિસંવાદસંદર્શનાત્ । તત્તો યો યસ્યાવચ્ચકઃ, સ તસ્યાપ્ત इति ऋण्यार्यम्लेच्छसाधारणं वृद्धानामाप्तलक्षणमनु-दितं भवति ॥૫॥

ઉપર જણાવેલ પુરુષને જ આપ્ત કહેવાનું કારણ—

કારણ કે—તેનું વચન અવિસવાદી હોય છે ૫

§૧ જે પુરુષ પદાર્થને જેવા સ્વરૂપે હોય તેવા સ્વરૂપે જાણનાર છે, અને વળી પોતાના જ્ઞાનને અનુસારે પદાર્થના ઉપદેશમાં કુશલ છે, તેવા પુરુષનું જ વચન વિસંવાદથી રહિત છે માટે તે આપ્ત છે. કેમકે મૂઢ અને વંચક પુરુષના વચનમાં વિસંવાદ જોવાય છે તેથી જે જેનો અવંચક હોય તે તેનો આપ્ત છે, આ પ્રકારે ઋષિ, આર્ય અને મ્લેચ્છમાં સાધારણ એવા આ વૃદ્ધોએ કરેલ આપ્ત લક્ષણનો અનુવાદ કર્યો છે. ૫.

(૫૦) મૂઢવચ્ચકવચને इति મૂઢો ન જાનાતિ, વચકમ્તુ જાનન્નપ્યન્યથા વક્તિ ॥૫॥

(ટિ૦) યો યસ્યાવચ્ચક इति અત્રાતશબ્દેન કેવલજ્ઞાનશાલી નમ્રામરાસુરનરેશ્વરનિકુરમ્ભ-મૌલિમૌલિમણિપ્રમાજાલોનેજિતચરણનચકાન્તિસ્તીર્થકર. કેવલ ઇવ નામ્યુપગમ્યતે જૈનઃ, કિન્તુ મ્લે-ચ્છાદિરપિ યો ય ન વચ્યેન્મ ત પ્રતિ આમ્નઃ । મગધાર્ધપ્રશ્નેગિકં પ્રતિ અમયકુમારમહામા[ત્ય]-બુદ્ધિબદ્ધોગ્યવિકલવિચારવિદ્યાદયદાથી માત્રજ્ઞો યથા ॥૫॥

આપ્તમેદૌ દર્શયન્તિ —

स च द्वेधा लौकिको, लोकोत्तरश्च ॥६॥

૧ લોકે સામાન્યજનરૂપે મવો લૌકિકઃ । લોકોદુત્તરઃ પ્રધાનં મોક્ષમાર્ગો-પદેશકત્વાલ્લોકોત્તરઃ ॥૬॥

આત્મ પુરુષના ભેદ—

આપ્ત બે પ્રકારના છે—લૌકિક અને લોકોત્તર. ૬.

તાવેવ વદન્તિ—

લૌકિકો જનકાદિલોકોત્તરસ્તુ તીર્થંકરાદિઃ ॥૭॥

§૧ પ્રથમાદિશબ્દેન જન્યાદિપ્રહઃ । દ્વિતાયાદિશબ્દેન તુ ગણધરાદિપ્રહ્ણમ્ ।

§૨ યે તુ શ્રોત્રિયાઃ શ્રુતેરપૌરુષેયત્વે પૌરુષં સ્ફોરયાંચક્રુઃ, તે કીદૃશીં શ્રુતિ-મમૃમાસ્થાય-કિં વર્ણરૂપામ્, આનુપૂર્વીરૂપાં વા ? યદિ પ્રાચિકીમ્, તદસ્પષ્ટમ્, ઉપરિ-ઘાત્ “અકારાદિઃ પૌદ્ગલિકો વર્ણઃ” (૪. ૯) इत्यत्र વિત્રાસ્યમાનત્વાદસ્યાઃ । અથો-દીચીનામ્, તર્હિં તત્ર તત્પ્રતીતૌ પ્રત્યક્ષમ્. અનુમાનમ્, અર્થાપત્તિઃ, આગમો વા પ્રમાણં પ્રણિગદ્યેત । ન પ્રત્યક્ષમ્, અસ્ય તાદાત્વિકભાવસ્વભાવાવભાસમાત્રચરિત્રપવિત્રત્વાત્, “સમ્બદ્ધં વર્તમાનં ચ ગૃહ્યતે ચક્ષુરાદિના” [મી૦ શ્લો૦ પ્ર૦ ૮૪] इति वचनात् ।

યૈવ શ્રુતિર્મયા પ્રાગધ્યગાયિ, સૈવેદાનીમપીતિ પ્રત્યભિજ્ઞાપ્રત્યક્ષમક્ષૂણં લક્ષ્યત ણવાસ્યા સદાત્મવચોતયદિતિ ચેત્, નન્વસૌ “સમુદયમાત્રમિદં કલેવરમ્” इत्यादिलोकायतागमेष्वप्येकरसैवास्तीति तेऽपि तथा स्युः । તથા ચ તત્પઠિતાનુદાન-નિષ્ઠા પઠિષ્ઠતા વિપ્રાણામપિ પ્રાપ્નોતિ, અન્યથા પ્રત્યવાયસંભવાત્ । અથાત્રેયમભિ-ધાનાનન્તરારાનુપલમ્બેન બાધ્યતે, કિં ન શ્રુતાવપિ ? । અભિવ્યક્ત્યભાવસંભવી તદાની-મનુપલમ્બઃ શ્રુતૌ, નાભાવનિબન્ધન इति चेत् । કિં ન નાસ્તિકસિદ્ધાન્તેઽપ્યેવમ્, इति सकलं समानम् ।

§૧ લોક-સામાન્ય જનમાં જે હોય, તે લૌકિક અને મોક્ષમાર્ગનો ઉપદેશ કરવાથી લોકથી ઉત્તર-પ્રધાન તે લોકોત્તર છે. ૬.

તે બંને વિધે કહે છે—

જનક—પિતા આદિ લૌકિક અને તીર્થંકર આદિ લોકોત્તર આત્મ છે. ૭.

§૧ સૂત્રમાં ‘જનક’ શબ્દ સાથે રહેલ આદિ પદથી માતા આદિનું અને તીર્થંકર શબ્દ સાથે રહેલ ‘આદિ’ પદથી ગણધર આદિનું અહણુ જાણવું.

§૨ જે મીમાંસકો વેદમાં અપૌરુષેયત્વ-નિત્યત્વ સિદ્ધ કરવાને પુરુષાર્થ ફારવી રહેલ છે, તેમને અમે પૂછીએ છીએ કે-શ્રુતિ-વેદને કેવા પ્રકારે તેઓ માને છે-વર્ણરૂપ કે આનુપૂર્વીરૂપ ? જો શ્રુતિને વર્ણરૂપ માનવામાં આવે તો તે યોગ્ય નથી, કારણ કે-આગળ “અકારાદિઃ પૌદ્ગલિકો વર્ણઃ” ૪. ૯. એ સૂત્રમાં આ વર્ણરૂપ વેદની અપૌરુષેયતાનું નિરાકરણ કરવામાં આવશે. શ્રુતિને આનુ-પૂર્વીરૂપ માનીને અપૌરુષેય કહો તો-તે આનુપૂર્વીરૂપ અપૌરુષેયત્વ-નિત્યત્વને સિદ્ધ કરનારું પ્રમાણ પ્રત્યક્ષ છે, અનુમાન છે, અર્થાપત્તિ છે કે આગમ છે ? પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ તો કહી શકશો નહિ. કારણ કે-“સંબદ્ધ અને વર્તમાન

વસ્તુનું ચક્ષુ વિગેરે ઇન્દ્રિયોથી ગ્રહણ થાય છે.” એ વચનથી પ્રત્યક્ષ તત્કાલિક-
(વર્તમાન) પદાર્થને જ જણાવવામાં ચરિતાર્થ છે.

મીમાંસક—એ શ્રુતિનું મેં પહેલા ગાન કરેલું તે જ અત્યારે પણ ગાઈ, એ પ્રમાણે શ્રુતિના નિત્યત્વને સિદ્ધ કરનાર પ્રત્યક્ષિજ્ઞાન રૂપ પ્રત્યક્ષ સમર્થ છે.

જૈન—તો ‘સમુદયમાત્રમિદં કલેવરમ્’—શ્રુતોના સમુદાય માત્રરૂપ આ શરીર છે, અર્થાત્ કોઈ આત્મા સિદ્ધ નથી—આદિ નાસ્તિકના આગમને વિષે પણ તેવી પ્રત્યક્ષિજ્ઞા સમાન જ છે, માટે નાસ્તિકોના આગમો પણ નિત્ય થશે. અને એમ થતાં નાસ્તિકોના આગમોમાં પઠિત-જણાવેલ આચરણની પટ્ટતા વેદપાઠી બ્રાહ્મણોએ પણ પ્રાપ્ત કરવી પડશે અને તેમ નહિ કરે તો આપત્તિ આવી પડશે.

મીમાંસક—લોકાયતના આગમ વિષેની પ્રત્યક્ષિજ્ઞા બાધિત છે; કારણ, તેના અભિધાન પછી તરત જ તે આગમની અનુપલબ્ધિ છે

જૈન—તે જ પ્રમાણે વેદમાં પ્રત્યક્ષિજ્ઞા કેમ બાધિત નહિ થાય ?

મીમાંસક—અભિધાન પછી વેદનો જે અનુપલંબ છે, તે અભિવ્યક્તિના અભાવને કારણે છે, પરંતુ વેદના અભાવના કારણે નથી.

જૈન—નાસ્તિકોના સિદ્ધાન્ત વિષે પણ એમ કેમ નહિ બને ? આ રીતે તો વેદ અને નાસ્તિક આગમમાં બધી વાતો સમાન છે.

(૧૦) પ્રથમાદિશબ્દેનેતિ જનકાદિરિતિ સૂત્રસ્યેન । દ્વિતીયાદિશબ્દેનેતિ તીર્થ-
કરાદિરિતિ સૂત્રસ્યેન ।

અકારાદિરિત્યાદિ । પુરુષપ્રેરિતભાષાદ્રવ્યવર્ણાભિર્નિષ્પાદ્યતે एता वर्णरूपा ध्रुति-
નાંપૌરુષેયી । **અસ્યા** इति वर्णरूपायाः । तत्रेति आनुपूर्वीरूपध्रुतौ । **તત્પ્રતીતાવિતિ** अपौरुषे-
યત્વપ્રતીતૌ । **તાદાત્વિકેત્યાદિ**गण्ये तादात्विकाः पुरोवर्तिन ।

ચૈત્વેત્યાદિपरः । **अस्या** इति श्रुतेः । **एकरसैवेति** परिपूर्णा । **तथा स्युरिति**
सनातना स्युः । **अथेत्यादि** परः । **अत्रेति** लोकायतागमे । **इयमिति** ग्रन्थमिज्ञा । **किं न श्रुता-**
वपीति सूरिः । **अभिव्यक्तीत्यादि** परः । **तदानीमिति** अभिधानानन्तरम् । **अभावनि-**
बन्धन इति अभिव्यक्त्यभावहेतुकः । **किं नेत्यादि** सूरिः । **एवमिति** अभिव्यक्त्यभावसम्भवी
अनुपलम्भः ।

(ટિ૦) **ये तु श्रोत्रिया** इत्यादि ॥ **ते** इति श्रोत्रियाः । **आस्थायेति** अङ्गीकृत्य ।
अस्या इति वर्णरूपायाः श्रुतेर्निराचिकीर्षया प्रचिर्कंसितत्वात् । **तर्हि** तत्रेति श्रुताः । **तत्प्रती-**
ताविति तस्याऽपौरुषेयत्वस्य प्रतीतिस्तत्प्रतीतिस्तस्याम् । **अस्येति** ग्रन्थस्य । **तादात्विक-**
भावेति वर्तमानकालभावपदार्थप्रकटनकृतार्थत्वात् ।

સંબલ્દમિતિ स्वदीयतया गोवरीभूतं, न च वैशेषिकादिवर्द्रात्मचक्रवशान्नेत्रसंलग्नं, तस्य
प्रागेव प्राप्यकारिवादे व्यपास्तत्वात् ।

અધ્યગાયોતિ कै गै है शब्दे ॥ “ मध्यक्षरान्तानामा० ” [કાતન્ત્ર ૩।૪।૨૦। પૃ૦ ૨૦૬]
અયતનીત “ભાવકર્મણોશ્ચ” [કાતન્ત્ર ૩।૨।૩૦। પૃ૦ ૧૮૦] ઇત્ । “આયિરિચ્ચાદન્તાનામ્
[કાતન્ત્ર ૩।૬।૨૦। પૃ૦ ૨૪૮] “इचस्तलोपः” [કાતન્ત્ર ૩।૪।૩૨। પૃ૦ ૨૧૧] **અસ્યા** इति
श्रुतेः । **सदात्वमिति** सनातनत्वम् । **नन्वसाविति** प्रतिज्ञा ॥ **लोकायतेति** । नास्ति-

કસિદ્ધાન્તેષ્વપિ । **પૌરુષૈ**ત્રેતિ સમાનૈવ । **તે**ડપીતિ લોકાયતાગમાઃ । **તથા સ્યુરિતિ** અપૌરુષેયા નિત્યાદૃચ ભવેયુ ॥ **તત્પટિ**તેતિ તેષાં લોકાયતાધ્માનાં પઠનાચરણપદ્ધતા । **અન્યથેતિ** તદપઠનેડનાચરણે ચ । **પ્રત્યવાયે**તિ અપવાદોત્પત્તેઃ । **અથા**ત્રેતિ લોકાયતાગમે । **ઇયમિતિ** પ્રત્યભિજ્ઞા । **અનુપલભ્મે**તિ તદૈવ વિનષ્ટત્વાત્ । **અભિવ્યક્ત્યભાવે**તિ ઐઃ કારણૈઃ શબ્દો-
ડભિવ્યજ્યતે તદભાવે સંભવતીત્યેવંશીલઃ । **તદાનીમિતિ** અભિવ્યજકકારણાસાકલ્યે પ્રત્યભિજ્ઞા
નુપલબ્ધર્થેવંદનાડભાવહેતુઃ ॥

§૩ કિંચ । અનુભવાનુચરણચતુરં પ્રત્યભિજ્ઞાનમ્, અનુભવશ્ચ પ્રાયેણ પ્રત્યભિજ્ઞાં
તાદ્ભવિકીમ્, જાતિસ્મૃત્યાદિમતઃ કસ્યાપિ કતિપયમવવિષયાં ચ પ્રભાવયિતું પ્રમુઃ-
ઇતિ કથમનાદૌ કાલે કેનાપિ નેયં શ્રુતિઃ સૂત્રિતા-ઇતિ પ્રકટયિતું પટીયસીયં સ્યાત્ ! ।
તન્ન તત્ર પ્રત્યક્ષં ક્ષમતે ।

નાપ્યનુમાનમ્, તદ્દિ કર્તૃસ્મરણમ્, વેદાધ્યયનવાચ્યત્વમ્, કાલત્વં વા ।
તત્રૈતેષુ સર્વેષ્વપિ પ્રત્યક્ષાનુમાનાગમબધિતત્વં તાવત્પક્ષદોષઃ । તત્ર પ્રત્યક્ષબાધઃ તાવત્-
તથાવિધમઠપીઠિકાપ્રતિપ્તશઠવઠરાધ્વર્યૂદ્ગાત્પ્રાપ્તપ્રચુરસ્થળિકેષુ યજુઃસામર્ચ્ચ ડચ્ચૈ-
સ્તરાં યુગપત્ પૂર્વકુર્વસુ કોલાહલમમી કુર્વન્તીતિ પ્રત્યક્ષં પ્રાદુરસ્તિ, તેન ચાપૌરુષેય-
ત્વપક્ષો બાધ્યતે । અભિવ્યક્તિસદ્ભાવાદેવેયં પ્રતીતિરિતિ ચેત્ । તર્હિ હંસપક્ષાદિહસ્તકે-
ષ્વપિ કિં નેયં તથા !-ઇતિ તેડપિ નિત્યાઃ સ્યુઃ । વર્ણયિષ્યમાણવર્ણવ્યક્તિવ્યપાકરણં
ચેહાપ્યનુસન્ધાનીયમ્ ।

§ ૩ વળી, પ્રત્યભિજ્ઞાન અનુભવનું અનુસરણ કરવામાં ચતુર છે. અર્થાત્
જેવો અનુભવ હોય તેવું પ્રત્યભિજ્ઞાન થાય છે. અને અનુભવ સામાન્યરીતે તે
જ ભવ (જન્મ)માં પ્રત્યભિજ્ઞાને ઉત્પન્ન કરવા સમર્થ છે અને ક્યારેક વળી
જાતિસ્મરણ (પૂર્વજન્મના સ્મરણ) વાલા પુરુષને કેટલાક પૂર્વભવવિષયક પ્રત્યભિ-
જ્ઞાનને ઉત્પન્ન કરવા સમર્થ છે. પરંતુ અનાદિ કાળમાં કોઈએ આ શ્રુતિ (વેદ)-
ની રચના કરી નથી એ વાત પ્રકટ (સિદ્ધ) કરવાને આ પ્રત્યભિજ્ઞા કઈ રીતે સમર્થ
થશે ? આ પ્રત્યક્ષ શ્રુતિ-વેદના અપૌરુષેયત્વ (નિત્યત્વ) ને સિદ્ધ કરવા સમર્થ
પ્રકારે નથી.

અનુમાન પ્રમાણ પશુ શ્રુતિમાં નિત્યત્વ સિદ્ધ કરવા સમર્થ નથી, કારણકે
અનુમાનમાં કયો હેતુ છે ? શું કર્તૃસ્મરણ અર્થાત્ કર્તાનું સ્મરણ નથી તે, કે
વેદાધ્યયનવાચ્યત્વ કે કાલત્વ છે ? આ બધા અનુમાનેમાં પ્રત્યક્ષ, અનુમાન અને
આગમથી બાધ હોઈ પક્ષદોષ છે. તેમાં પ્રત્યક્ષથી બાધ આ પ્રમાણે છે-
મઠની પીઠિકામાં બેઠેલા શઠવચ્ચક અને બઠર-જડ એવા અધ્વર્યુ, ઉદ્દગાત્, હોત્
અને તેમના અનેક શિષ્યો જ્યારે યજુઃ (યજુર્વેદ) સામ-સામવેદ) ઝગ્ (ઝગ્વેદ)
ઉચ્ચ સ્વરે એકીસાથે પાકારતા હોય છે ત્યારે તેમને વિષે આ લોકો કોલાહલ
કરી રહ્યા છે એ પ્રકારે પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ ઉત્પન્ન થાય છે અને તેથી અપૌરુષેયત્વ-
નો બાધ થાય છે.

भीमांसध—तमे जषावी ते कोलाहल विषेणी प्रत्यक्ष प्रतीति श्रुतिनी अभिव्यक्ति-आहुतां छे अने नडि के श्रुतिनी उत्पत्ति विषे.

नैन—तो हंसपक्षादि हस्तमुद्रा विषे पक्ष अभिव्यक्तिने कारखे आवी प्रतीति केम नडि थाय ? भाटे ते पक्ष नित्य थशे. अने वणी, आगण हमा सूत्रभा) वषुनी अभिव्यक्तिनुं भांडन कराशे ते पक्ष अही सभल्लेवुं.

(५०) अनुभवानुचरणचतुरमिति अनुभवानुगमनदक्षम् । कतिपयभवविषयामिति परिगणीतभवविषयाम् । तत्रेति श्रुतेरपौरुषेयत्वे ।

एतेष्विति हेतुषु । हंसपक्षादिहस्तकेष्वपीति भरतशास्त्रप्रसिद्धेषु चतुःषष्टि-संख्येषु । इयमिति प्रतीतिः । तथेति अभिव्यक्तिसद्भावादेव ।

(टि०) अनुभवेत्यादि ॥ प्रत्यक्षानुसरणनिपुणम् । तादृग्विकीमिति तस्मिन्नेव भवे जन्मनि भावात्तादृग्विकी भवार्थे इकण् । सूत्रितेति न रचिता ॥ तन्न तत्रेति आनुपूर्वीरूपवि-कल्पतः श्रुतेरपौरुषेयत्वासिद्धौ ॥

नाय्यनुमानमित्यादि । तर्द्धानि अनुमानम् । खण्डिकेष्विति शिष्येषु । यजुःसामाचर्च इति अथर्ववेदे यजुर्वेदाध्यायिन । उद्गातार सामपाठप्रवीणाः, होतार ऋग्वेदोच्चारतस्पराः । तेन चेति प्रत्यक्षेण । इयं प्रतीतिरिति । कोलाहलकरणरूपा । हंसपक्षादीनि भरतशास्त्र-प्रसिद्धा हंसपक्षादयो हस्तकास्तेष्विति । इयमिति प्रतीतिः । कोलाहलकरणरूपा । तथेतीति अभिव्यक्तिसद्भावादेव ॥ तेऽपीति हस्तका अपि ॥ वर्णव्यक्तीति वर्णाभिव्यञ्जकनिराकरणम् ।

§ ४ श्रुतिः पौरुषेयी, वर्णाद्यात्मकत्वात्, कुमारसंभवादिवत्—इत्यनुमानबाधः । पुरुषो हि परिभाष्याभिधेयभावस्वभावं तदनुगुणां ग्रन्थवीथीं ग्रन्थानति, तदभावे कौत-स्कुतीयं संभवेत् ? । यदि हि इहसमुद्रमेवादिभ्योऽपूरुपेभ्योऽपि कदाचित् तदात्मकं वाक्यमुपलभ्येत, तदाऽत्रापि संभाव्येत । न चैवम् ।

§ ५ अथ वर्णाद्यात्मकत्वमात्रं हेतूचिकीर्षितं चेत्, तदानीमप्रयोजकम्, कल्मी-कस्य कुलालपूर्वकत्वे साध्ये मृदिकारत्ववत् । अथ लौकिकश्लोकादिविलक्षणं तत् । तर्हि विरुद्धम्, साधनशून्यं च कुमारसंभवादिनिदर्शनम्, तत्रैव साध्ये विशिष्टमृदिकारत्व-वत्, कूटदृष्टान्तवच्चेति चेत् । नैतच्चतुर्यम् । यतस्तन्मात्रमेव हेतुः, न चाप्रयोजकम् विशिष्टवर्णाद्यात्मकत्वस्यैव काव्यसंभवाद । दुःश्रव-दुर्भणत्वादेस्तु श्रुतिविशेषस्य—

“नाष्ट्रास्वाष्ट्रास्त्रिराष्ट्रे न भ्राष्ट्रे नादष्ट्रिणो जनाः ।

धार्चराष्ट्राः सुराष्ट्रे न महाराष्ट्रे तु नोष्ट्रिणः ॥ १ ॥”

इत्यादौ लौकिकश्लोके सविशेषस्य सद्भावात् । अभ्यधिगमहि च—

“यत् कौमारकुमारसंभवमवाद वाक्यान् किञ्चित् स्वचित् ।

वैशिष्ट्यं श्रुतिषु स्थितं तत इमां स्युः कर्तृशून्याः कथम् ॥” इति ।

“प्रजापतिर्वेदमेकमासीत्, नाहरासीत्, न रात्रिरासीत्, स तपोऽतप्यत, तस्मा-त्पनः, तपनाच्चत्वारो वेदा अवायन्त” इति स्वकर्तृप्रतिपादकागमबाधः ।

નનુ નાયમાગમઃ પ્રમાણમ્, મૂર્તાર્થાભિધાયકત્વાત્ । કાર્યં એવં હ્યર્થે વાચાં પ્રામાણ્યમ્, અન્વય-અર્થતિરેકાભ્યાં લોકે કાર્યાન્વિતેષુ પદાર્થેષુ પદાનાં શક્યવગમાદિતિ ચેત્ । તદ્-શ્લો-લમ્ । કુશલોદર્કસંસ્પર્કકર્કશઃ સાધૂપાસ્યાપ્રસન્ન ઇત્યાદેર્મૂર્તાર્થસ્યાપિ શબ્દસ્ય લોકે પ્રયોગોપલભાત્ । અથાત્રાપિ કાર્યાર્થતૈવ, તસ્માદત્ર પ્રવર્તિતત્વમ્ ઇત્યવગમાદિતિ ચેત્ । સ તર્થવગમ ઔપદેશિકઃ, ઔપદેશિકાર્થકૃતો વા ભવેત્ । ન તાવદાઘઃ, તથાવિધો-પદેશાશ્રવણાત્ । દ્વિતીયસ્તુ સ્યાત્ । ન પુનસ્તત્રોપદેશસ્ય પ્રામાણ્યમ્, અસ્ય સ્વાર્થ-પ્રથમાત્રચરિતાર્થત્વાત્ । પ્રતિવાદકત્વેનૈવ પ્રમાણાનાં પ્રામાણ્યાત્ । અન્યથા પ્રવૃત્તાવિવ-ત્તસાધ્યાર્થેઽપિ પ્રામાણ્યપ્રસન્નાત્ । પ્રત્યક્ત્વ ચ વિવક્ષિતાર્થવત્ તત્સાધ્યાર્થક્રિયાઽપિ પ્રમેયા ભવેત્ । તસ્માત્ પુરુષેષ્છાપ્રતિબદ્ધવૃત્તિઃ પ્રવૃત્તિરસ્તુ । મા વા મૂત, પ્રમાણેન પદાર્થવરિષ્છેદશ્ચેત્ ચક્રાણઃ, તાવતૈવ પ્રેક્ષાવનોઽપેક્ષાબુદ્ધેઃ પર્યવસાનાત્ પુણ્યં પ્રામા-ણ્યમસ્યાવસેયમ્ ।

યદા, અસ્તુ 'તસ્માદત્ર પ્રવર્તિતત્વમ્' ઇત્યવગમાત્ કુશલોદર્કેત્યાદિવાક્યાનાં પ્રામાણ્યમ્ । કિંતુ તદ્દેવ વેદે કર્તૃપ્રતિપાદકાગમસ્યાપિ પ્રામાણ્યં પ્રાસાદ્દીદેવેતિ સિદ્ધ આગમબાધોઽપિ ।

૬૪ વળી, શ્રુતિ પૌરુષેયી છે, વણ્ણાદિસ્વરૂપ હોવાથી, કુમારસંભવની જેમ. આ રીતે અપૌરુષેયત્વરૂપ સાધ્યમાં અનુમાનથી પણ પક્ષના બાધ છે, કારણ કે પુરુષ જ અભિધેય પદાર્થના સ્વરૂપને બાણીને તેને અનુસરતી અંધ રચના કરે છે, તો પુરુષના અભાવમાં આ વેદરૂપ અચરચના કઈ રીતે થઈ શકે ? વળી, અપુરુષ એવા શંખ, સમુદ્ર, મેઘ વિગેરે પદાર્થથી કોઈ પણ વખતે વણ્ણા-ત્મક વાક્યની ઉપલબ્ધિ થતી હોય તો વેદવાક્યમાં અપૌરુષેયત્વની સંભાવના માની શકાય, પરંતુ એવું વાક્ય એવામાં આવતું નથી.

૬૫ મીમાંસક—શ્રુતિના નિત્યત્વ બાધક અનુમાનમાં 'વણ્ણાદિસ્વરૂપ હોવાથી' માત્ર એટલો જ હેતુ કહો તો તે રાક્ષામાં કુંભારની કારણતા સિદ્ધ કરવાને કહેલ માત્ર 'મૃદ્ધિકારત્વ' હેતુની જેમ અપ્રયોજક છે. તથા જો લૌકિક શ્લોકથી વિલક્ષણ વણ્ણાદિ સ્વરૂપ હોવાથી' એમ વિશેષણયુક્ત હેતુ કહો તો તે વિરુદ્ધ હેતુભાસ થશે, અને કુમારસંભવાદિ દષ્ટાન્ત સાધન—હેતુ રહિત થશે, જેમકે—રાક્ષામાં કુંભારની કારણતા સિદ્ધ કરવાને કહેલ વિશિષ્ટમૃદ્ધિકારત્વરૂપ હેતુ વિરુદ્ધ છે અને તેમાં ઘટરૂપ દષ્ટાન્ત સાધનહીન છે.

જૈન—તમારી આ વાત સુક્ષિપ્તયુક્ત નથી કારણ કે—અમે 'વણ્ણાદિસ્વરૂપ હોવાથી' માત્ર એટલો જ હેતુ કહીએ છીએ, છતાં પણ તે અપ્રયોજક નથી, કેમકે—'વિશિષ્ટવણ્ણાદિ સ્વરૂપ' તો કયાંય પણ અનુભવાતું નથી.

અને કોઈ શ્રુતિ દુઃશ્રવ (કણ્ઠકંઠ) અને દુર્ભણ હોય તેથી કરી તેને વિશિ-ષ્ટવણ્ણાદિ સ્વરૂપ માનવામાં આવે તો નાંદકાસ્ત્રાપ્તારિરાષ્ટ્રે—ઇત્યાદિ લૌકિક

શ્લોકમાં સવિશેષરૂપે તેવું જોવામાં આવે છે તો તે પણ નિત્ય માનવો પડશે. એ શ્લોકનો અર્થ આવે છે--“કુરુ દેશમાં લઠ લોકો નથી, બ્રાહ્મદેશમાં લોકો લાંબી દાઢવાળા છે, સુરાષ્ટ્ર દેશમાં હંસો નથી અને મહારાષ્ટ્રમાં ઊંટવાળા નથી.” અને અમે પણ કહ્યું છે કે--“જો કુમારસંભવના વાક્યથી શ્રુતિમાં કંઈ પણ વિશેષ નથી તો તે શ્રુતિ કર્તૃશૂન્યા (નિત્ય) કઈ રીતે હોઈ શકે ?” માટે તમારું સાધ્ય ‘અપૌરુષેયત્વ’ અનુમાનથી પણ બાધિત છે.

વળી, “પ્રબળપતિ (બ્રહ્મા) એ એક જ હતા, દિવસ ન હતો, રાત્રિ ન હતી, તેમણે તપ કર્યું, તેનાથી સૂર્ય થયો, તેનાથી ચાર વેદો થયા આ” રીતે વેદના કર્તાનું પ્રતિપાદન કરનાર આગમથી વેદનું અપૌરુષેયત્વ બાધિત થાય છે.

મીમાંસક— આ આગમ ભૂત-અતીત (સિદ્ધ) અર્થને કહેનાર હોવાથી પ્રમાણરૂપ નથી. કારણ કે-કાર્યરૂપ અર્થમાં જ વચનનું પ્રામાણ્ય છે, લોકોમાં પણ અન્યથાચિત્તરેક દ્વારા કાર્યાન્વિત પદાર્થોમાં પદોની શક્તિનો બોધ થાય છે.

જૈન—તમારું આ કથન અયોગ્ય છે. કારણ કે-સાધુપુરુષની ઉપાસનાનો અપ્રસંગ હોય અર્થાત્ સાધુપુરુષની ઉપાસના ન કરી હોય તો કુશલનો સંપર્ક કઠણ છે. એટલેકે સત્સંગનો અભાવ હોય તો કુશલનો સંપર્ક થતો નથી આદિ ભૂતાર્થક શબ્દોનો લોકમાં પ્રયોગ જોવામાં આવે છે.

મીમાંસક—પ્રસ્તુતમાં પણ કાર્યાર્થ જ અભિપ્રેત છે, કારણ કે એથી પણ ‘તેથી કરી આમાં પ્રવૃત્તિ કરવી જોઈએ’ એવો બોધ થાય છે.

જૈન—તો તે બોધ માત્ર ઔપદેશિક-ઉપદેશજન્ય છે, કે ઉપદેશજન્ય અર્થથી જન્ય છે ? પહેલો પક્ષ તો કહી શક્યો નહિ કારણકે તેવા પ્રકારનો ઉપદેશ સંભળાતો નથી. બીજો પક્ષ ભલે હોય પરંતુ તેમાં ઉપદેશ પ્રમાણ નથી કારણ કે-ઉપદેશ વાક્ય તો માત્ર પોતાનો જ અર્થ બતાવવામાં ચરિતાર્થ છે. કેમકે પ્રમાણનું પ્રામાણ્ય તો તેની પ્રતિપાદકતાને કારણે છે. અન્યથા-પ્રવૃત્તિની જેમ પ્રવૃત્તિથી સાધ્ય અર્થમાં પણ પ્રામાણ્યનો પ્રસંગ આવશે અને વળી પ્રત્યક્ષનો વિવક્ષિત અર્થ પ્રમેય છે તેમ પ્રમેયસાધ્ય અર્થક્રિયા પણ પ્રત્યક્ષની પ્રમેય થઈ જશે. માટે પ્રવૃત્તિને તો પુરુષની ઇચ્છાને જ અધીન માનવી જોઈએ. અને પ્રવૃત્તિ ન થાય તો પણ પ્રમાણ વરે જ્યારે પદાર્થજ્ઞાન કર્યું તે જ વખતે બુદ્ધિ-માન પુરુષની અપેક્ષાબુદ્ધિ સમાપ્ત થાય છે. તેથી તેટલામાત્રથી પ્રમાણનું પુણ્ય પ્રામાણ્ય સમજી લેવું જોઈએ.

અથવા ‘તેથી કરી અહીં પ્રવૃત્તિ કરવી’ એવો બોધ થતો હોવાથી ‘કુશલનો સંપર્ક કઠણ છે’ ઇત્યાદિ લૌકિક વાક્યમાં પ્રામાણ્ય ભલે મનાય પરંતુ એ જ રીતે વેદના કર્તાનું પ્રતિપાદન કરનાર આગમમાં પણ પ્રામાણ્ય અવશ્ય પ્રાપ્ત થશે અને એ રીતે વેદના અપૌરુષેયત્વમાં આગમબાધ પણ સિદ્ધ થશે.

(૫૦) તદ્ભાવે इति अभिव्यक्त्वभावपरिभाषनाऽभावे इयमिति ग्रन्थवीथी । तदात्मकमिति वर्णात्मकम् । अत्रापीति भूतावपि ।

अथेत्यादि मीमांसको जैन प्रति-कथमनेन हेतुना पौरुषेयत्व साधयति भवान् ? अप्रयोजकमिति अनेन हि हेतुना पौरुषेयत्वमपि साध्यतेऽपौरुषेयत्वमपि । मृत्त्रिकारत्वव-

दिति यथा मृद्विकारत्वमप्रयोजकमित्यर्थः । लौकिकश्लोकादिविलक्षणमिति विशिष्टवर्णाद्यात्मकमित्यर्थः । विरुद्धमिति अपौरुषेयत्वसाधनात् । साधनशून्यमिति साधनेन लौकिकश्लोकादिविलक्षणविशिष्टवर्णपदवाक्यप्रकरणात्मकत्वाख्यहेतुना शून्यं कुमारसम्भवादिनिदर्शनम्, विशिष्टवर्णाद्यात्मकत्वाभावात् तस्येति भावः । तत्रैव साध्ये इति कुलालपूर्वकत्वे साध्ये । विशिष्ट-मृद्विकारत्ववदिति विशिष्टमृद्विकारत्वविरुद्धकुट्टादन्तवदिति विशिष्टमृद्विकारत्वं तत्र नास्त्यतः साधनशून्यम् । नैतच्चतुरस्त्रमिति जैनो वक्ति । तन्मात्रमेवेति वर्णाद्यात्मकत्वमात्रम् । विशिष्टवर्णाद्यात्मकस्यैवेति विशिष्टवर्णाद्यात्मकत्वं ध्रुवौ नास्त्यर्थः ।

नांष्ट्रा इति राक्षसाः । न्धाष्ट्रारिराष्ट्रे इति इन्द्राष्ट्रे स्वर्गे । धार्तराष्ट्रा इति काकाः । नोष्ट्रूण इति तत्रोष्ट्राभावात् । सविशेषस्येति दुःश्रवदुर्भणत्वादेः । क्वचिद्विशिष्टमिति अस्मत्कृतस्तुतावपि दुःश्रवदुर्भणत्वाद्यो विशेषा विद्यन्ते, एतावतैव नापौरुषेयत्वमिति ।

प्रजापतिर्वेति प्रजापतिरेव । इदमेकमासीदिति इदं जगत्प्रजापतिरेवासीदेकमिति वाक्यार्थः । तपस्तपनादिति पाटान्तरम् । स्वशब्देन वेदः । ननु नायमित्यादि मीमांसकः । भूतार्थमिधायकत्वादिति अधिगतार्थमिधायकत्वात् । कार्य एव ह्यर्थे वाचां प्रामाण्यमिति । मीमांसकानां हि अनधिगतार्थाधिगन्तुप्रमाणमतरतेषां विधिरेव वाक्यार्थः, अप्रवृत्तप्रवर्तनस्वभावत्वात् तस्य, भूतार्थानां त्वनुवादमात्रतया प्रामाण्यम् । कार्यान्वितेष्विति विधेयान्वितेषु । शक्यत्वगमादिति सामर्थ्यजानात् । तदश्लीलमिति सूरिः । भूतार्थस्यापीति वास्तवार्थस्यापि । अत्रापीति भूतार्थेऽपि । स तर्हीत्यादि सूरिः । तथाविधोपदेशाश्रवणादिति 'तस्मादत्र प्रवर्तितव्यम्' इत्यादिरूप उपदेश । तत्रेति औपदेशिकाधिकृतपक्षे । अस्त्येति उपदेशस्य । अन्यथाप्रवृत्ताविवेति यथा भवन्मते प्रवृत्तौ प्रमाणानां प्रामाण्य एवं तत्साधार्थेऽपि प्रामाण्यं स्यात् । न चैतदिष्यते इति पराभिप्रायेण दृष्टान्तः । तत्साधार्थेऽपीति क्रियादावपीत्यर्थः । अपेक्षाबुद्धेरिति 'इदं मदीयं ज्ञानं तदैव प्रमाणं यदाथ परिच्छिन्नमिति' इत्यपेक्षा । इयं चापेक्षार्थपरिच्छेदे परिपूर्णा भवति ।

यद्वाऽस्त्विति अहो मीमांसकः । वेदे कर्तृप्रतिपादकागमस्यापीति तत्रापि तत इमां पौरुषेयौ विजानीया इत्यवगमस्य प्रतिभानात् ।

(टि०) तदनुगुणमिति अभिप्रेयभावस्वभावानुरूपम् । तदभावे इति पुरुषाभावे । इयमिति ग्रन्थवीथी कुतः कुतो भवा । तदात्मकमिति अभिप्रेयभावस्वभावम् । अत्रापीति पौरुषे वेदेपि ॥

अथ वर्णेत्यादि । जैन एव दृष्टान्तवच्चेतिपर्यन्तं परमाशङ्कते । चिकीर्षितमिति हेतुकृतं पूर्वापदिष्टत्वात् । विलक्षणमिति विशिष्टमित्यर्थः । तदिति वर्णाद्यात्मकत्वम् । विरुद्धमिति साधनं विरुद्धमित्यर्थः । साधनशून्यमिति हेतुविकल्पश्च दृष्टान्तः । तत्रैवेति बल्मीकस्य कुलालपूर्वकत्वे साध्ये ॥ तन्मात्रमेवेति वर्णाद्यात्मकत्वमात्रमेव । नांष्ट्रा इति । त्वष्टा सूर्यस्तस्यापत्यं त्वाष्ट्रः कर्णः । तस्यारिरर्जुनः, तस्य राष्ट्रे हस्तिनापुरप्रतिबद्धे क्रुद्धदेशे नांष्ट्रा गिरिकन्दरानिवासिनो लोकलुण्ठाका लोके 'नांठ' इति प्रसिद्धा न विद्यन्ते । भाष्ट्राभिधानविषयः । जना न अर्द्धिष्ट्रः, अपि तु प्रलम्बदंष्ट्रायुक्ताः । तत्र सर्वेपि जना दंष्ट्रा एव स्युरिति देशस्वभावः ।

ધાર્તારાષ્ટ્રા હંસાઃ સુરાષ્ટ્રમખ્ણ્ણે ન । અગ્ર ધાર્તારાષ્ટ્રશબ્દેનૌર્ચિત્યેન હંસા એવ, ન તુ ધૃતરાષ્ટ્રમૂપતિ-
તનયાઃ ॥ ઉક્તૈ ચ—

“મલ્લિકાશ્વ્યાસ્તુ મલ્લિનધાર્તારાષ્ટ્ર મિતેતરૈઃ ।

કાદમ્બાસ્તુ કલ્પહંસા પક્ષૈ સ્મુરિતિ ધૂમરૈ ॥ ૧ ॥”

મહારાષ્ટ્રે ડામ્પિળઃ દૌવારિકા ન તગ્રોઢ્રાણામભાવાન્ । યન્કૌમારેન કૌમારઃ કલાપકઃ ।

નનુ નાયમિત્યાદિ ॥ ધૃતાર્થેતિ અતીતપદાર્થપ્રરૂપકવાન્ । કાર્ય ણ્ણેતિ વાર્તમાનિકે કરણીયે
એવ । અર્થોપલબ્ધિહેતુઃ પ્રમાણમિત્યશ્લીકારાન્ । અથાત્રાપીતિ સાધુપામ્યાપ્રસન્નરૂપે શબ્દે ।
તસ્માદિતિ કારણાન્ । અત્રેતિ શબ્દે । અવગમાદિતિ સ્વામિપ્રાણેન પરિજ્ઞાનાન્ । ન પુન-
સ્તત્રેતિ ઔપદેશકાર્યકૃતેઽવગમે । તસ્યેતિ ઉપદેશસ્ય । અન્યથેતિ પ્રતિપાદકવામાભે ।
તત્સાધ્યાર્થેઽપીતિ પ્રવૃત્તિસાધ્યપદાર્થેઽપિ । તત્સાધ્યાર્થક્રિયાપીતિ પ્રત્યક્ષસા યા યા અર્થક્રિયા
સાપિ । અસ્યેતિ પ્રત્યક્ષસ્ય ।

તદ્વદેવેતિ વાક્યવદેવ પ્રાસાંક્ષીદિતિ પ્રસજ્યતે મ્મ ।

§ યત્ કર્ત્રસ્મરણં સાધનમ્, તદવિશેષણં સવિશેષણં વા વર્ણયેત ? પ્રાક્તનં તાવત્
પુરાણકૂપપ્રાસાદારામવિહારાદિભિર્વ્યભિચારિ, તેષાં કર્ત્રસ્મરણેઽપિ પૌરુષેયત્વાત્ । દ્વિતીયં
તુ સમ્પ્રદાયાવ્યવ્છેદે સતિ કર્ત્રસ્મરણાદિતિ વ્યધિકરણાસિદ્ધમ્, કર્ત્રસ્મરણસ્ય શ્રુતેઃ
અન્યત્રાશ્રયે પુંસિ વર્તનાત્ ।

અથાપૌરુષેયી શ્રુતિઃ, સમ્પ્રદાયાવ્યવ્છેદે સત્યસ્મર્યમાણકર્તૃકત્વાત્, આકાશવત્
હસ્યનુમાનરચનાયામનવક્ત્રાશા વ્યવિઠ્ઠગ્ણામિદ્ધિઃ । મૈવમ્, ણ્ણવમપિ વિશેષણે સન્દિગ્ધા-
સિદ્ધતાપત્તેઃ । તથાહિ આદિમતામપિ પ્રાસાદાદીનાં સમ્પ્રદાયો વ્યવચ્છિદ્યમાનો વિહો-
વ્યતે । અનાદેસ્તુ શ્રુતેરવ્યવ્છેદી સમ્પ્રદાયોઽવાપિ વિધન इति મૃતકમુદિત્વમ્નવમ્નવકા-
ર્પીત્ । તથા ચ કથં ન સન્દિગ્ધસિદ્ધં વિશેષણમ્ / વિશેષ્યમપ્યુભયાસિદ્ધમ્, વાદિપ્રતિ-
વાદિભ્યાં તત્ર કર્તુઃ સ્મરણાત્ ।

નનુ શ્રોત્રિયાઃ શ્રુતૌ કર્તારં સ્મરન્તીતિ મૃષોઘમ, શ્રોત્રિયાપશદાઃ સ્વત્વમી ઇતિ
ચેત્ । નનુ યૂયમાન્નાયમાન્નાસિદ્ધતાવત્, તતો “યો વૈ વેદાંશ્ચ પ્રહિણોતિ” ઇતિ
“પ્રજાપતિઃ સોમં રાજાનમન્વસુજત્ તતલ્લયો વેદા અન્વમૃજન્ત” ઇતિ ચ સ્વયમેવ સ્વસ્ય
કર્તારં સ્મરન્તી શ્રુતિં વિશ્રુતામશ્રુતામિવ ગણયન્નો યૂયમેવ શ્રોત્રિયાપસદાઃ કિં ન સ્યાત ?

§૬ વેદના અપૌરુષેયત્વને સિદ્ધ કરવાને જે કર્તાનું અસ્મરણ એવો હેતુ છે,
તે વિશેષણ રહિત છે કે વિશેષણ સહિત ? વિશેષણ રહિત કહો તો—એ હેતુ
પ્રાચીન કૃષા, પ્રાસાદ, આરામ, વિહાર આદિથી વ્યભિચારી છે કારણ કે તે
પ્રાચીન કૃષા આદિના કર્તાનું સ્મરણ નથી તો પણ તે પૌરુષેય-અનિત્ય છે. બીજા
પક્ષે એટલે કે હેતુમાં સંપ્રદાયનો અવિચ્છેદ છતાં એવું વિશેષણ જોડે તો તે
વ્યધિકરણાસિદ્ધ છે. કારણ કે—કર્તાનું અસ્મરણ તો શ્રુતિથી લિખ્ત પુરુષરૂપ
આશ્રયમાં રહે છે.

મીમાંસક—શ્રુતિ અપૌરુષેયી છે, કારણ કે સંપ્રદાયનો અવ્યવચ્છેદ છતાં જેના કર્તાનું સ્મરણ નથી એવી તે શ્રુતિ છે, આકાશની જેમ, આ પ્રમાણે અનુમાનની રચના કરવાથી ઉપરોક્ત વ્યધિકરણાસિદ્ધિરૂપ દોષ નહિ આવે.

જૈન—એમ ન કહો. કારણ કે એવું વિશેષણ કરવાથી પણ સંદિગ્ધાસિદ્ધ દોષની આપત્તિ આવશે. કારણ કે આદિવાળાં પ્રાસાદ વગેરેના સંપ્રદાયનો વિચ્છેદ જોવાય છે, તો અનાદિ કાળથી સિદ્ધ શ્રુતિના સંપ્રદાયનો અવિચ્છેદ અત્યારસુધી કેમ હોય ? એટલે એમ માનવું એ તો મહાગાંઠ જેવું છે. એટલે તે વિશેષણ સંદિગ્ધાસિદ્ધ કેમ ન કહેવાય ? વિશેષ્ય પણ ઉભયાસિદ્ધ છે, કારણ કે વાદી પ્રતિવાદી બન્નેને વેદમાં કર્તાનું સ્મરણ છે.

મીમાંસક—શ્રોત્રિય લોકો (વેદપાઠી બાલભાઈ) શ્રુતિમાં કર્તાનું સ્મરણ કરે છે, એમ જે તમે કહો છો તે જૂઠું છે. જે શ્રોત્રિયો કર્તાનું સ્મરણ કરે છે તેમને શ્રોત્રિયાપશદ (નીચશ્રોત્રિય) સમજવા.

જૈન—તમે તો વેદ ભણ્યા છો તો “એણે વેદો મોકલ્યા” એ પ્રમાણે, અને “પ્રજાપતિ-બ્રહ્માએ સોમને રાજ બનાવ્યો, તેનાથી ત્રણ વેદો ઉત્પન્ન થયા”-આ પ્રમાણે પ્રસિદ્ધ શ્રુતિ પોતે જ પોતાના કર્તાને સંભારે છે, તેવી શ્રુતિને અશ્રુતિ-અણુસંભળેલ ગણો તો તમે પોતે જ શ્રોત્રિયાપશદ (નીચશ્રોત્રિય) કેમ નહિ બનો ?

(૫૦) પ્રાક્તનમિતિ કર્ત્વસ્મરણમાત્રમ્ । વ્યધિકરણાસિદ્ધમિતિ ધ્વલઃ પ્રાસાદઃ કાકસ્ય કાઘ્વ્યાદિતિવત્ ।

અથેત્યાદિ મીમાંસકઃ । મૈવમિતિ સૂરિઃ । વિશેષણે इति सम्प्रदायाव्यवच्छेदे सति इत्येવંરूपે । અન્વકાર્ણાદિતિ ભવદ્વચન કર્તૃ । વિશેષ્યમિતિ અસ્મર્યમાણકર્તૃકત્વાદિ-ત્યેવંરૂપમ્ । ઘાદિ-પ્રતિવાદિભ્યામિતિ વાદિના મયા, પ્રતિવાદિના ભવતા । તન્નેતિ શ્રુતૌ ।

નન્વિત્યાદિ મીમાંસક । અમી इति ये धृतौ कर्तारं स्मरन्ति । ननु यूयमिति સૂરિ । આસ્નાસિદ્ધેતિ અભ્યસ્તવન્તઃ ।

(ટિ૦) તેષામિતિ કૃપ-પ્રાસાદાદીનામ્ । ધૃતેરિતિ ધૃતે. સકાશાન્ । તથાદિ-આદિમતા-મિત્યાદિ । વિશેષણમિતિ સંપ્રદાયાવ્યવચ્છેદ્યત્વમ્ । વિશેષ્યમપીતિ-કર્ત્વસ્મરણાદિતિ હેતુઃ ।

આસ્નાસિદ્ધેતિ અભ્યસ્તવન્તઃ । વિશ્રુતામિતિ વિશેષેણ શ્રુતાં વિશિષ્ટમાર્કજિતામ્ વા ।

કિંચ, કળ્પ-માધ્યંદિન-તિત્તિરિપ્રમૃતિમુનિનામાઙ્કિતાઃ કાશ્ચન શાસ્ત્રાઃ, તત્કૃત્ત્વાદેવ, મન્વાદિસ્મૃત્યાદિવત્ । ઉત્સન્નાનાં તાસાં કલ્પાદૌ તૈદૃષ્ટવાત્, પ્રકાશિતત્વાદ્વા તન્નામચિદ્દે અનાદૌ કાલેઽનન્તમુનિનામાઙ્કિતત્વં તાસાં સ્યાત્ । જૈનાશ્ચ કાલાસુરમેત-ત્કર્તારં સ્મરન્તિ । કર્તૃવિશેષે વિપ્રતિપત્તેરપ્રમાણમેવૈતત્સ્મરણમિતિ ચેત્, નૈવમ્, યતો યત્રૈવ વિપ્રતિપત્તિઃ, તદેવાઽપ્રમાણમસ્તુ, ન પુનઃ કર્તૃમાત્રસ્મરણમપિ ।

“વેદસ્યાધ્યયનં સર્વં ગુર્વધ્યયનપૂર્વકમ્ ।

વેદાધ્યયનવાચ્યત્વાદધુનાઽધ્યયનં યથા” ॥૧॥

[*લોક૦ વાક્યા૦ ૩૬૬]

“અતીતાડનાગતૌ કાલૌ વેદકારવિવર્જિતૌ

કાલત્વાત્, તથથા કાલો વર્તમાનઃ સમીક્ષ્યતે” ॥૨॥”

इति कारिकोक्ते वेदाध्ययनवाच्यत्व-कालत्वे अपि हेतू, ‘कुरङ्गशृङ्गभङ्गं कुरङ्गा-
क्षीणां चेतः’ इति वाक्याध्ययनं गुर्वध्ययनपूर्वकम्, एतद्वाक्याध्ययनवाच्यत्वात्, अधु-
नातनाध्ययनवत्; अतीताऽनागतौ कालौ प्रक्रान्तवाक्यकर्तृवर्जितौ, कालत्वात्, वर्तमान-
कालवत्, इतिवदप्रयोजकत्वात् अनाकर्णनीयौ सकर्णानाम् ।

વળી, કહ્ય, માધ્યદિન, તિત્તિરિ આદિ મુનિઓના નામથી અંકિત કેટલીક
વેદની શાખાઓ છે. તે બધી તે તે ઋષિઓએ જ કરેલી છે એમ માનવું જોઈએ.
જેમકે—મનુ આદિના નામથી અંકિત સ્મૃતિ ગ્રન્થો મનુ આદિએ બનાવ્યા છે.

મીમાંસક—નદ ધરેલી તે તે શાખાઓને કહ્યની આદિમાં તે તે ઋષિઓએ
જોઈ તેથી અથવા તેમનો પ્રકાશ તેમના દ્વારા થવાથી તેઓના નામથી તે તે
શાખા અંકિત છે.

જૈન—એમ હોય તો અનાદિ એવા કાળમાં અનન્ત કલ્પો હોવાથી અનન્ત
મુનિઓના નામથી તે શાખાઓ અંકિત થવી જોઈએ અને વળી જૈનો વેદના
કર્તા તરીકે કાલાસુરનું સ્મરણ કરે છે

મીમાંસક—કર્તા વિશેષમાં વિવાદ હોવાથી ‘જનોનું’ તેવું સ્મરણ પ્રમાણ
નથી એટલે કે—કર્તા તરીકે કોઈ એક નિશ્ચિત વ્યક્તિનું સ્મરણ નથી માટે કર્તાનું
સ્મરણ પ્રમાણરૂપ નથી.

જૈન—એમ ન કહેવું, કારણ કે જે અંશમાં વિવાદ છે તે ભલે અપ્રમાણ-
રૂપ હોય એટલે કે કર્તા કોણ છે તે વિષે ભલે વિવાદ રહે પણ વેદનો કોઈ ને
કોઈ કર્તા છે—એવા સ્મરણમાં તો કોઈ વિવાદ નથી જ.

મીમાંસક—‘વેદનું’ બધું અધ્યયન ગુરુદ્વારા અધ્યયન પૂર્વક છે. કારણ કે તે
વેદાધ્યયન કહેવાય છે, જે વેદાધ્યયન હોય તે સમસ્ત ગુર્વાધ્યયનપૂર્વક જ
હોય છે જેમકે ‘અત્યારનું’ વેદાધ્યયન ગુર્વાધ્યયનપૂર્વકનું જ’ આ હેતુથી અને
‘અતીત અને અનાગત કાલ વેદકાર (વેદના કર્તા)થી રહિત છે. કારણ તે કાલ
છે. જેમકે—વર્તમાન કાલ.’ આ હેતુથી વેદ નિત્ય સિદ્ધ થાય છે.

જૈન—‘શ્રીઓનું’ ચિત્ત હરણના શિગરાની જેમ બંધુર-વક છે’—આ વાક્યનું
અધ્યયન ગુર્વાધ્યયનપૂર્વક છે, તેવું અધ્યયન કહેવાય છે માટે, અત્યારના એ
અધ્યયનની જેમ, અતીત અને અનાગત કાલ પ્રસ્તુત વાક્યકારથી વર્જિત છે,
કાલ છે માટે, વર્તમાન કાલની જેમ—આ બંને હેતુઓની જેમ તમારા બંને
હેતુઓ અપ્રયોજક હોવાથી બુદ્ધિમાન પુરુષો માટે સાંભળવાયોગ્ય નથી.

(૫૦) किंचित्वादि सूरिः । तत्कृतत्वादेवेति तन्नामाङ्कित इत्यर्थः । कालासुर-
मिति कालासुरद्वारेण पर्वतकं क्षीरकदम्बकाख्यविप्राजं नमः । कर्तृविशेषे विप्रतिपत्तेरिति वयं

कालासुरं तत्कर्तारं न मन्यामहे इति ज्ञेते । स्मरणमिति भववीथम् । नैवमिति सूरिः । यत्रैवेति कालासुरादौ । न पुनः कर्तृमात्रस्मरणमपीति कालासुरः कर्ता मा भवतु, तथापि केनचित् कर्त्रा भाव्यमेव ।

(प०) शुद्धध्ययनपूर्वकमिति शूरोः पार्श्वे यदध्ययनं तत्पूर्वकम् । वेदाध्ययनवाच्यत्वादिति वेदाध्ययनमिति यः शब्दस्तेन वाच्यत्वात् ।

(टि०) तत्कृतत्वादेवेति कण्व-माध्यदिनादिमुनिवृत्तत्वादेव यथा मनुकृता मानवी स्मृतिः । उत्स-
न्नामामिति विच्छेदप्राप्तानाम् । तासामिति शाखानाम् । कल्पादाविति सृष्टिरचनासमये । तैरिति कण्व-माध्यदिनादिभिः । तन्नामेति कण्वाद्यभिधानलक्षणेन । अनादाविति आदिवर्जितं । यद्य-
नादिकालिना श्रुतिभ्यस्तैः कण्वादिभिरनेकवारं प्रकाशितत्वादनैककर्तृकत्वप्रसङ्गः तन्नामचिह्नेन तादृक्प्रतीतिसङ्गात्वात् । तासामिति शाखानाम् । पतत्कर्तारमिति वेदकर्तारं कालासुर-
नामानं दैत्यमामनन्ति ।

वेदस्याध्ययनेत्यादि । उत्तरविकल्पोभयी पराचिकीर्षुः कारिकोक्तलोकावलापरपरिभाषितं पक्षद्वितयं सूरिः प्रादुर्भावयति । अधुनाध्ययनमिति इदानीतनवेदपठनवत् । हेतु इति हेतु कारिकोक्तावपि । प्रक्रान्तेति 'कुरङ्गयङ्गमङ्गुरे कुरङ्गाक्षीणां चेत' इति । सकर्णानां विदुषाम् अनाकर्णनीयो न श्रोतव्याविति संबन्धः ॥

§६. अथ अर्थापत्तेरपौरुषेयत्वनिर्णयो वेदस्य । तथाहि- संवाद-विसंवाददर्शना-
ऽदर्शनाभ्यां तावदेव नि.शेषरूपैः प्रामाण्येन निरणायि । तन्निर्णयश्चास्य पौरुषेयत्वे
दुरापः । यतः—

“शब्दे दोषोद्भवस्तावद् वक्त्रधीन इति स्थितिः ।

तदभावः क्वचित्तावद् गुणवद्भक्तृकत्वतः ॥” [श्लो० चो० ६२]

तद्गुणैरपकृष्टानां शब्दे संक्रान्त्यसंभवात् ।

वेदे तु गुणवान् वक्ता निर्णेतुं नैव शक्यते ॥

ततश्च दोषाभावोऽपि निर्णेतुं शक्यतां कथम् ? ।

वक्त्रभावे तु सुज्ञानो दोषाभावो विभाव्यते ॥

यैस्माद्भक्तुरभावेन न स्युर्दोषा निराश्रयाः ॥”

ततः प्रामाण्यनिर्णयान्धथानुपपत्तेरपौरुषेयोऽयमिति ।

अस्तु तावदत्र कृपणपशुपरम्पराप्राणव्यपरोपणप्रगुणप्रचुरोपदेशापवित्रवादप्रमा-
णमेवैष इत्यनुत्तरोत्तरप्रकारः । प्रामाण्यनिर्णयेऽप्यस्य न साध्यसिद्धिः, विरुद्धत्वाद्, गुण-
वद्भक्तृकतायामेव वाक्येषु प्रामाण्यनिर्णयोपपत्तेः । पुरुषो हि यथा रागादिमान् मृषा-
वादी, तथा सत्य-शौचादिमानवितथवचनः समुपलब्धः । श्रुतौ तु तदुभयाभावे नैर-
र्थक्यमेव भवेत् । कथं वक्तुर्गुणित्वनिश्चयश्छन्दसीति चेत्, कथं पितृ-पितामह-प्रपितामहा-
देरप्यसौ ते स्यात् येन तद्वस्तन्वस्ताक्षरश्रेणेः, पारम्पर्योपदेशस्य वाऽनुसारेण ग्राह्य-

દેય-નિધાનાદૌ નિઃશક્ટં પ્રવર્તેથાઃ ? ક્વચિત્ સંવાદાચ્ચેત્ । અતઃ પુનઃપ્રત્યપિ પ્રતીહિ, કારી-
યાદૌ સંવાદદર્શનાન્ । કાદાચિત્કવિસંવાદસ્તુ સામગ્રીવૈગુણ્યાત્ ત્વાડપિ પ્રતીયત ઇવ,
પ્રતીતાપ્તત્વોપદિષ્ટમન્ત્રવત્ । પ્રતિપાદિતશ્ચ પ્રાક્ રાગ-દ્વેષાઽજ્ઞાનશૂન્યપુરુષવિશેષનિર્ણયઃ ।

૬૬ મી માંસક—વેદના અપૌરુષેયત્વનો નિર્ણય અર્થાપત્તિ પ્રમાણ દ્વારા થાય છે. તે આ પ્રમાણે—સંવાદ જોવાથી અને વિસંવાદ ન જોવાથી સર્વ-
લોકોએ વેદમાં પ્રામાણ્યનો નિર્ણય કરેલ છે, અને વેદને પૌરુષેય માનવાથી તેવો નિર્ણય થઈ શકતો નથી, કારણ કે—“શબ્દમાં હોયોત્પત્તિ વક્તાને આધીન છે—એવો નિર્ણય છે, અને કવચિત્ શબ્દમાં જે હોયોત્પત્તિ અભાવ જણાય છે તે શુણ્ણવાન વક્તાને કારણે છે. કારણ કે—વક્તાના શુણ્ણાથી હોયો દૂર થઈ જાય છે. તેથી હોયોત્પત્તિ સંક્રમણ શબ્દમાં થઈ શકતું નથી. પરંતુ વેદમાં શુણ્ણવાન વક્તાનો નિર્ણય કરવો શક્ય નથી એટલે તે કારણે હોયોના અભાવનો પણ નિશ્ચય કઈ રીતે કરી શકાય ? પરંતુ જો વેદનો કોઈ વક્તા (કર્તા) જ ન હોય તો હોયોનો અભાવ જણવો સરલ થઈ પડે છે. કારણ કે—વક્તા ન હોવાથી હોયો પણ આશ્ચર્ય-
ને અભાવે રહી શકતા નથી.” અને વેદના હપયુક્ત પ્રામાણ્યનો નિર્ણય અપૌ-
રુષેય ન માનવામાં આવે તો થઈ શકતો નથી, માટે તે અપૌરુષેય છે.

જૈન—આનો ઉત્તમ ઉત્તર તો એ છે કે—ખિચારા પશુઓની પરંપરા-
(સમૂહ)ના પ્રાણોના નાશમાં તત્પર અનેક પ્રકારનો ઉપદેશ વેદમાં છે માટે તે અપવિત્ર હોવાથી અપ્રમાણ જ છે. અથવા અર્થાપત્તિ પ્રમાણ દ્વારા વેદને પ્રમાણ માનવા છતાં વિરોધ આવતો હોવાથી તમારા સાધ્યની સિદ્ધિ થતી નથી, કારણ કે શુણ્ણવાન વક્તા હોય તો જ વાક્યમાં પ્રામાણ્યનો નિર્ણય થાય છે. કારણ કે જેમ રાગાદિમાન પુરુષ જૂઠું જોલનાર હોય છે તેમ સત્ય શૌચાદિ યુક્ત પુરુષ સત્યવચનવાળો અનુભવાય છે, અને વેદમાં તો બન્ને પ્રકારના વક્તા પુરુષ ન હોવાથી નિરર્થકતા જ છે.

મીમાંસક—પણ વેદના વક્તામાં શુણ્ણ છે તેનો નિશ્ચય કઈ રીતે થઈ શકે ?
જૈન - પિતા, પિતામહ (દાદા), પ્રપિતામહ (વડદાદા) વગેરે પુરુષોમાં શુણ્ણોનો નિશ્ચય તમે કઈ રીતે કરો છો, કે જોથી કરીને તેઓએ લખેલ અક્ષરો કે ઉપ-
દેશની પરંપરાને અનુસારે ધનની લેવડ-દેવડમાં અને થાપણ વગેરેમાં નિઃશક
થઈ તમે પ્રવૃત્તિ કરી રહેલ છો ?

મીમાંસક—કોઈ વખતે કોઈ ઠેકાણે સંવાદ અનુભવવાથી પિતા-પિતામહ
વગેરેના શુણ્ણિત્વનો નિશ્ચય થાય છે.

જૈન—એ જ રીતે વેદના કર્તા વિષે પણ શુણ્ણોનો નિશ્ચય જાણીલો, કારણ કે—
કારીરી વગેરે યાગમાં સંવાદ જોવામાં આવે છે. અને પ્રસિદ્ધ આસ પુરુષેજણા-
વેલ મન્ત્રની જેમ સામગ્રીની વૈગુણ્યતા-વિકલતાને લઈને કોઈ વખત વિસંવાદ
પણ તમોએ માનેલ છે. અને રાગ, દ્વેષ અને અજ્ઞાનથી રહિત શુણ્ણવાન પુરુષ-
વિશેષનો નિર્ણય પૂર્વે (૨. ૨૪.) અમે જણાવી ચૂક્યા છીએ.

(५०) अस्येति वेदस्य ।

अपकृष्टानामिति निराकृतानां दोषाणाम् । शक्यतां कथमित्यतोऽप्ये तत्त्वेति गम्यम् । अयमिति वेदः ।

(५०) विरुद्धत्वादिति पौरुषेयत्वसाधनात् । कथमित्यादि भीमांसकः । कथं पितृ-पितृ-त्यादि सूरिः । असाविति वयतुर्गुणित्वनिश्चयः । अन्यत्रापीति श्रुतावपि । प्रतीहीत्यतोऽप्ये कथमिति गम्यम् । मन्त्रवदित्यप्ये 'प्रतीतामन्त्र-च क' इति परमाशङ्क्याह । प्रतिपादितश्च प्रागिति द्वितीयपरिच्छेदे । रागद्वेषेत्यादि स एव चाप्तः ।

(टि०) अथ अथापत्तेरित्यादि ॥ एष इति वेदः । तन्निर्णय इति प्रामाण्यनिश्चयः । अस्येति वेदस्य ।

शब्दे दोषोद्भव इत्यादि । तदभाव इति दोषाभावः । तद्गुणैरिति गुणवद्वक्तृत्व-गुणैः । अपकृष्टानामिति निराकृतानां दोषाणाम् । संक्रान्त्यसंभवादिति संक्रमणाऽभावात् अयमितीति वेदः ।

एष इति वेदः । अनुत्तरोत्तरेति प्रधानमेवोत्तरं तस्य भेदः । अस्येति वेदस्य । साध्य-सिद्धिरिति अपौरुषेयत्वसिद्धिर्न । विरुद्धत्वादिति श्रुतिरपौरुषेयी प्रामाण्यान्यथानुपपत्तेरिति हेतोर्विरुद्धत्वम् । तदुभयाभावे इति गुणवद्वक्तृत्व-रागादिमद्वक्तृत्वपुरुषाभावे । छन्दसीति वेदे । असाविति गुणित्वनिश्चयः । येनेति गुणित्वनिश्चयेन । तद्वस्तुन्यस्तेति तस्य पिता-मह-प्रपितामहादयः करलिखितवर्णपद्धतः । पारम्पर्येति पूर्वजपरम्परायाः श्रुतस्य वा । अत एवेति संवादादेव । अन्यत्रापीति वेदेऽपि । कारीयादाविति ग्रन्थविशेषे वृष्टिनिमित्तम् इष्टिः कारीरी, कारणे कार्योपचारात् कारीरीनामग्रन्थविशेषोपदिष्टमन्त्रनिवर्त्यत्वात् कारीरी । प्रतीतामन्त्रत्वेति प्रतीतमवगतमाप्तत्वं यस्य स तेन कथितमन्त्रवत् ।

§७ किंच, अस्य व्याख्यानं तावत् पौरुषेयमेव, अपौरुषेयत्वे भावना-नियोगादिविरुद्ध-व्याख्याभेदाभावप्रसङ्गात्, तथा च को नामात्र विग्रम्भो भवेत् ? कथं चैतदध्वनीनाम-र्थनिर्णीतिः ? लौकिकध्वन्यनुसारेणेति चेत्, किं न पौरुषेयत्वनिर्णीतिरपि तत्रोभयस्यापि विभावनात् ? अन्यथा त्वर्जरतीयम् । न च 'लौकिकार्थानुसारेण मदीयोऽर्थः स्थापनीयः' इति श्रुतिरेव स्वयं वक्ति । न च जैमिन्यादावपि तथाकथयति प्रत्यय इत्यपौरुषेयववसा-मर्थोऽप्यन्य एव कोऽपि संभाव्येत । पौरुषेयीणामपि म्लेच्छाऽऽर्थवाचामैकार्थ्यं नास्ति, किं पुनरपौरुषेयवाचाम् ? ततः 'परमकृपापीयूष-लवितान्तःकरणः कोऽपि पुमान् निर्दोषः प्रसि-द्धार्थैर्वनिभिः स्वाध्यायं विधाय व्याख्याति, इदानींतनग्रन्थकारवत्' इति युक्तं पश्यामः ।

अवोचाम च—

“छन्दः स्वीकुरुषे प्रमाणमथ चैतद्वाच्यनिश्चायकम् ।

कञ्चिद्विश्वविदं न जल्पसि ततो जातोऽस्यमूल्यकयी ॥” इति ।

૬૭. વળી, તમોને માન્ય અપૌરુષેય વેદનું વ્યાખ્યાન તો પૌરુષેય જ છે. કારણ કે એ વ્યાખ્યા અપૌરુષેય હોય તો ભાવના-નિયોગાદિરૂપ નાના પ્રકારની વિરુદ્ધ વ્યાખ્યાનો અભાવ થઈ જશે. અને એમ થતાં વેદમાં વિશ્વાસ કેવી રીતે થશે ? વળી, વેદના શબ્દોના અર્થનો નિર્ણય કઈ રીતે થાય છે ? લૌકિક શબ્દોની જેમ વેદના શબ્દોના અર્થના નિર્ણય થતો હોય તો વેદમાં પૌરુષેયત્વનો નિર્ણય પણ લૌકિક શબ્દોની જેમ કેમ નહિ થાય ? કારણ કે લૌકિક શબ્દમાં અર્થ અને પૌરુષેયત્વ બંનેની પ્રતીતિ થાય છે. તો વેદમાં લૌકિક શબ્દને અનુસારે અર્થના નિર્ણયનો તો સ્વીકાર કરવો પણ પૌરુષેયત્વનો પરિહાર કરવો—એમાં તો ‘અર્થજરતી’ ન્યાયનો પ્રસંગ આવશે. વળી, ‘લૌકિક અર્થને અનુસારે મારો અર્થ કરવો’ એવું શ્રુતિ પાને જ કહેતી નથી અને જૈમિનિ વગેરે મુનિએ ‘શ્રુતિનો અર્થ’ લૌકિક શબ્દોના અર્થને અનુસરી કરવો’ એમ કહ્યું છે, તેમાં પણ અમને વિશ્વાસ નથી. એટલે અપૌરુષેય વચનોનો અર્થ પણ કોઈ અન્ય જ હોય એમ કેમ ન બને ? કારણ કે રહેરછ અને આર્યોના શબ્દો પૌરુષેય હોવા છતાં તેનો અર્થ એક નથી. તો પછી અપૌરુષેય શબ્દોનું તો કહેવું જ શું ? માટે વર્તમાનકાલીન અધિકાર અર્થની રચના કરીને વ્યાખ્યા કરે છે, તેમ પરમ કૃપરૂપ અમૃતથી આદ્ર્હિતવાદો કોઈ પણ દોષરહિત પુરુષ, પ્રસિદ્ધ અર્થવાળા શબ્દોથી સ્વાધ્યાય-વેદ-નું નિર્માણ કરીને તેની-વેદની વ્યાખ્યા કરે છે, એમ માનવું એ યુક્ત છે. અમે પણ કહ્યું છે કે—“હિ મીમાંસક ! વેદને પ્રમાણરૂપ માનો છો પરંતુ એના અર્થના નિશ્ચાયક કોઈ સર્વજ્ઞને માનતા નથી તેથી તમે વિના મૂલ્યે ખરીદનાર જેવા થયા છો.”

(૫૦) પૌરુષેયમેવેત્યગ્રે ભવતાડપ્યશ્ચુગમ્યતે इति गम्यम् । भावना-नियोगादौत्यादि । यदि हि सूत्रवद् व्याख्यानमप्यपौरुषेयं स्यात् तदा भावना-नियोगादयो व्याख्यामेदास्तत्तद्वादि-प्रतिपत्तिर्न्याः कथं घटेत् / तथा हे-वाक्यरूपा शब्द एव प्रवक्तुं वाद्विधिरित्येके । तद्व्यापारो भावनाऽपरिपूर्वाया विधिरित्यन्ये । नियोग इत्यपरे । प्रवादय इत्यन्ये । तिरस्कृततदुपाधिप्रवर्त्त-नामात्रमिति चापरे । एवं कस्य तदभिप्रायकमादयोऽपि वाच्याः । तेषामि व्याख्यामेषा अपौरुषेयत्वे व्याख्यानस्य कथं घटन्ते ? । न हि सूत्रेऽपौरुषेये काचिद् विप्रतिपत्तिर्भवद्यूथानाम् । विरुद्ध-व्याख्याभेदाभावप्रसङ्गादिति परस्परविरुद्धव्याख्याभेदाभावप्रसङ्गात् । को नामात्र विभ्रम्भो भवेदिति “अभिहोत्रे जुहुयात् स्वर्गकाम” इत्यस्य “श्वानं भक्षयेत् स्वर्गकाम” इत्य-पर्यः किं न स्यात् नियामकमावात् ! कथमित्यादि जैनोक्तिः । एतद्ध्वनीनामिति अपौ-रुषेयश्रुतिवाङ्मनानाम् । उभयस्यापीति अर्थनिर्णयिते पौरुषेयत्व च । तथाकथयतीति लौकिक-वचनानुसारेण श्रुतेरर्थं कथयति सति । प्रत्यय इति विश्वासः । सम्भाव्येतेत्यतोऽग्रे यत इति गम्यम् । विद्यतेति पठित्वा प्रसिद्धार्थैर्ध्वनिभिर्व्याख्याति इति योगः ।

(ટિ૦) ફિક્ષ, અસ્યેતિ વેદસ્ય । ભાવના-નિયોગેતિ નિષ્કર્મ-સકર્મયોર્ભેદદર્શનાત્ । તથા-ક્ષેતિ વ્યાખ્યાનમેદે સતિ । અગ્રેતિ વેદે । કથં ચૈતદિત્યાદિ ॥ એતદ્ધ્વનીનામિતિ વૈદિક-શબ્દાનામ્ । તગ્રેતિ લૌકિકશબ્દેષુ । ઉભયસ્યેતિ અર્થનિર્ણયસ્ય પૌરુષેયત્વસ્ય ચાડવિશેષેણ વર્તનાત્ । અન્યથેતિ લૌકિકશબ્દાનુસારેણાર્થનિષ્પણ્ણાકારે, પૌરુષેયત્વપરિહારે ચ । અર્ધજરતીયમિતિ

પુરન્ધી જરાતુરા તારુણ્યરમણીયા ચ યથા મતેન પ્રોચ્યેત તદ્વદ્ ભવદ્વાવચમ્ । તથાકથયતીતિ
ળૌકિકાર્યાનુસારેણ પૌરુષેય્યાઃ અપિ હુતેરર્થઃ સમર્થનોય ઇતિ નિવેદયતિ સતિ ।

અવોચામ ચેત્યાદિ । છન્દ્ ઇતિ વેદં પ્રમાણં મન્યસે । ણતદ્વાચ્યેતિ વેદાર્થનિશ્ચાય-
કમ્ । ચિશ્વચિદ્મિતિ સર્વેકમ્ । અસ્યેતિ વેદસ્ય । યથા ચતુષ્પદે વૈતનગૃહીતપત્રતસ્ય સહકારણં
કુર્વિદાદિનાવગમ્યતે, ઇથા વેદસ્વાપિ ।

§ ૮ આગમોઽપિ નાઽપૌરુષેયત્વમાહ્યાતિ । પૌરુષેયત્વાવિષ્કારિણ એવાસ્યોક્ત
વત્સદ્વાચાત્ ।

§ ૯ અપિ ચ. હ્યમાનુપૂર્વીં પિપીલિકાદીનામિવ દેશકૃતા, અક્કુર-પત્ર-કન્દલ-કાળઢા-
દીનામિવ કાલકૃતા વા વર્ણાનાં વેદે ન સંભવતિ, તેષાં નિત્યવ્યાપકત્વાત્ । ક્રમેણામિગ્યક્તેઃ
સા સંભવતીતિ ચેત્, તર્હિ કથમિયમપૌરુષેયી ભવેત્, અમિગ્યક્તેઃ પૌરુષેયત્વાત્ ? ઇતિ
સિદ્ધા પૌરુષેયી શ્રુતિઃ ॥૭ ॥

§ ૮ વળી, આગમ પછુ અપૌરુષેય ત્વને કહેતો નથી. પરંતુ પૌરુષેયત્વને
જ જણાવનાર આગમનો સદ્ભાવ છે. એ આગળ કહેવાઈ ગયું છે.

§ ૯ વળી, વેદમાં વર્ણોની આ આનુપૂર્વીં કીડી વગેરેની જેમ દેશકૃત,
અથવા અક્કુર-પત્ર-કન્દલ-કાળઢા વગેરેની જેમ કાલકૃત ઘટી શકતી જ નથી.
કારણ કે તમારા મતે વર્ણો નિત્ય અને વ્યાપક છે.

મીમાંસક અભિવ્યક્તિ કેમપૂર્વક થતી હોવાથી દેશકૃત અથવા કાલકૃત
અનુપૂર્વીં ઘટી શકશે.

જેન—અભિવ્યક્તિ જો પૌરુષેયી હોય તો આ આનુપૂર્વીં અપૌરુષેયી કઈ
રીતે થઈ શકશે ? આ પ્રમાણે શ્રુતિ પૌરુષેયી (અનિત્ય) સિદ્ધ થઈ. ૭.

(૫૦) અસ્યેતિ આગમસ્ય । ઉક્તવત્ સદ્ભાવાદિતિ ઉક્તરીત્યેત્યર્થઃ ।

નિત્યવ્યાપકત્વાદિતિ ભવન્મતે વ્યાપકસ્ય દેશકૃતાનુપૂર્વીં ન ઘટતે, નિત્યસ્ય ચ
કાલકૃતા ન ઘટતે । સેતિ આનુપૂર્વીં ॥૭॥

(ટિ.) આગમોઽપીતિ વેદોઽપિ । અસ્યેતિ વેદસ્ય । ઉક્તવદિતિ “પ્રજાપતિવેદમાસીત્”
ઇતિવત્ ।

તેષામિતિ નિત્યતાત્ કાલકૃતા, વ્યાપકતાત્ દેશકૃતા વર્ણાનામાનુપૂર્વીં ન સંભવતિ । તન્મતે
વર્ણા નિત્યા અપૌરુષેયત્વાચ્ચ વ્યાપકાઃ । સેતિ આનુપૂર્વીં । હ્યમિતિ આનુપૂર્વીં ॥૭॥

આપ્તં પ્રરૂપ્ય તદ્વચનં પ્રરૂપયન્તિ —

વર્ણ-પદ-વાક્યાત્મકં વચનમ્ ॥૮॥

§ ૧ ઉપલક્ષણં ચૈતત્ પ્રકરણ-પરિચ્છેદાદીનામપિ ॥ ૮ ॥

આમ પુરુષની પ્રરૂપણા કરી. હવે તેના વચનની પ્રરૂપણા—

વર્ણ, પદ અને વાક્યરૂપ વચન છે. ૮.

§ ૧ ઉપલક્ષણથી પ્રકરણ અને પરિચ્છેદ આદિને પણ વચન જાણવું. ૮.

તત્ર વર્ણ વર્ણયન્તિ—

અકારાદિઃ પૌદ્ગલિકો વર્ણઃ ॥૧॥

§૧ પુદ્ગલૈર્માર્ગવર્ણાપમ્માણુમિરામ્બઃ પૌદ્ગલિકઃ ।

અત્ર યાજ્ઞિકાઃ પ્રજ્ઞાપયન્તિ—વર્ણસ્યાઽનિત્યત્વમેવ તાવદ્ દુરુપપાદમ્, કુત-
સ્તરાં પુદ્ગલાગ્મ્યત્વમસ્ય સ્યાત્ ? તથાહિ—સ एवायं गकार इति प्रत्यभिज्ञा, शब्दो
नित्यः श्रावणत्वाच्छब्दत्ववदित्यनुमानम्, शब्दो नित्यः, परार्थं तदुच्चारणान्यथानुप-
पत्तेरित्यर्थापत्तिश्चेति प्रमाणानि दिनकरकरनिकरनिरन्तरप्रसरपरामर्शोपजातजृम्भाऽऽरम्भा-
म्भोजानीव मनःप्रसादमस्य नित्यत्वमेव द्योतयन्ति ।

વર્ણુ'તુ' વર્ણુ'ન—

‘અ’ આદિ વર્ણુ પૌદ્ગલિક છે ૯

પુદ્ગલોથી અર્થાત્ ભાષાવર્ગજ્ઞાનાં પરમાણુઓથી બનેલ હોય તે પૌદ્ગલિક
કહેવાય છે.

§૧ મીમાંસક - પ્રથમ તો વર્ણુમાં અનિત્યતા જ સિદ્ધ થઈ શકે તેમ નથી તો
પછી વર્ણુની પુદ્ગલજન્યતા કઈ રીતે હોઈ શકે ? વર્ણુની નિત્યતા આ પ્રમાણે—‘આ
તે જ ગકાર છે’ આવી પ્રત્યભિજ્ઞા, ‘શબ્દ નિત્ય છે, શ્રંત્ર જન્યજ્ઞાનનો વિષય હોવાથી
શબ્દત્વની જેમ.’ આ અનુમાન; અને ‘બીજા પુરુષ માટે શબ્દોચ્ચારણુ અન્યથા—
બીજી રીતે—સંગત થતું ન હોવાથી શબ્દ નિત્ય છે’ આ અર્થાપત્તિ—આ બધાં
પ્રમાણો સૂર્યના કિરણ સમૂહના સતત ફેલાવાથી ખીસેલા કમળો જેમ મનની
પ્રસન્નતાને પ્રકટ કરે છે, તેમ શબ્દના નિત્યત્વને જ જણાવે છે.

(૫૦) स एवायमिति मया यः पूर्वमुपलब्धः । शब्दो नित्यः, परार्थं तदुच्चा-
रणान्यथानुपपत्तेरिति अनुमानमपि हि 'स्वार्थत्वेन व्यवस्थितं सन् परार्थमुच्चार्यते एवं शब्दोऽ-
पि नित्य एव सन् परार्थमुच्चार्यते ।

(ટિ૦) વર્ણસ્યાનિત્યત્વમિત્યાદિ ॥ અસ્યેતિ વર્ણસ્ય । તદુચ્ચારણેતિ શબ્દોચ્ચા-
રણમ્ । અસ્ય નિત્યત્વમેતેતિ શબ્દસ્ય સનાતનત્વમેવ ।

§૨ તદવધમ્ । યતઃ પ્રત્યભિજ્ઞાનં તાવત્ કથશ્ચિદનિત્યત્વેનૈવાઽવિનાભાવમામેજ્ઞા-
નમ્, एकारानैकरूपतायां ध्वनेः ‘स एवायम्’ इत्याकारोभयभोचरत्वविरोधात् । કથમા-
ત્મનિ તદરૂપેઽપિ ‘સ एवाहम्’ इति प्रत्यभिज्ञेति चेत्, तदशस्यम् । तस्यापि कथश्चि-
दनित्यस्यैव स्वीकारात् ।

પ્રત્યભિજ્ઞામાસશ્ચાયમ્, પ્રત્યક્ષાઽનુમાનામ્યાં બાધ્યમાનત્વાત્, પ્રદીપપ્રત્યભિજ્ઞા-
વત્ । પ્રત્યક્ષં हि तावत् ‘उत्पेदे विपेदे च वागियम्’ इति प्रवर्त्तते । न च प्रत्यभिज्ञा-
नैवैदं प्रत्यक्षं बाधित्यत इत्यभिधानीयम्, अस्यानन्यथासिद्धत्वान् ।

૧ સ્વાર્થવ્યવ ‘હ’ ।

અભિવ્યક્તિભાવાઽભાવાશ્ચામેવેયં પ્રતીતિરિતિ चेत्, कुट-कट-कटाह-कटाक्षादावपि किं नेयं तथा ? कुम्भकारमुदगरादिकारणकलापव्यापारोपलम्भात् तदुत्पत्ति-विपत्ति-स्वीकृतौ, तालु-वातादिहेतुव्यापारप्रेक्षणादक्षरेष्वपि तत्स्वीकारोऽस्तु । तालु-वातादेरभि-व्यक्तयनमिव्यक्तिमात्रहेतुत्वे, कुलालादेरपि तदस्तु । न चाभिव्यक्तिभावाऽभावाश्यां तथाप्रतीतिरूपायादि, दिनकरमरीचिराजीव्यज्यमाने घनतरतिमिरनिकराकीर्यमाणे च कुम्भादौ ‘उदपादि व्यपादि चायम्’ इति प्रतीत्यनुत्पत्तेः । तिमिरावरणवैलयायामपि स्पर्शन-प्रत्यक्षेणास्योपलम्भान्न तथेयमिति चेत्, यदा तर्हि नोपलम्भः तदा किं वक्ष्यसि ? अथ क्वापि तिमिरादेः तत्सत्त्वाविरोधित्वावधारणात् सर्वत्रानभिव्यक्तिदशायां तत्सत्त्वं निश्चीयत इति चेत्, तत्किमावृतावस्थायां शब्दस्य सत्त्वनिर्णायकं न किञ्चित् प्रमाण-मस्ति ? ओमिति चेत्, तर्हि साधकप्रमाणाभावादसत्त्वमस्तु । अस्त्येव प्रत्यभिज्ञा-दिर्कं तदिति चेत्, न, अस्य प्रत्यक्षबाधितत्वेनोन्मङ्क्तुमशक्तं । उन्मज्जनेऽपि व्यक्तिभा-वाभावयोः कुम्भादाविवात्राप्युदय-व्ययाध्यवसायो न स्यात् । अस्ति चायम्, तस्माद-नन्यथासिद्धप्रत्यक्षप्रतिबद्ध एवेति निश्चीयते ।

જૈન—તમે એ શબ્દમાં નિત્યત્વ સિદ્ધ કરવાને જે ત્રણ પ્રમાણો કહ્યાં તે અચોગ્ય છે. કારણ કે—પ્રત્યભિજ્ઞાની વ્યાપ્તિ કથયિત્ અનિત્યત્વ સાથે જ છે. શબ્દને એકાન્ત એકરૂપ (નિત્ય) માનવાથી તેમાં ‘આ તે જ છે’ એટલે કે—જે આ વર્તમાનકાલીન દેખાય છે તે જ પૂર્વકાલીન હતો એમ ઉભયાકારે શબ્દ વિષય અને એમાં વિરોધ છે.

મીમાંસક—તો એકાન્ત નિત્યસ્વરૂપ આત્માને વિષે ‘હું’ તે જ ‘હું’ એ પ્રમાણે પ્રત્યભિજ્ઞા કેમ થશે ?

જૈન—તમારો આ પ્રશ્ન પણ પ્રશ્નસનીય નથી. કારણ કે—અમે એ આત્માને પણ કથયિત્ અનિત્ય જ માનેલ છે.

વળી, તમે એ જે ‘આ તે જ ગકાર છે’ એમ પ્રત્યભિજ્ઞા જણાવી છે તે પ્રત્યભિજ્ઞાભાસ છે. કારણ કે તે પ્રદીપ વિષેની પ્રત્યભિજ્ઞાની જેમ પ્રત્યક્ષ અને અનુમાનથી બાધિત છે. વાક (વાણી-શબ્દ) ઉપપન્ન થાય છે અને નાશ પામે છે—આબું બાધક પ્રત્યક્ષ ઉત્પન્ન થાય છે.

મીમાંસક—પણ આ પ્રત્યક્ષ પ્રત્યભિજ્ઞાનથી બાધિત છે.

જૈન—એમ ન કહી શકાય, કારણ કે જે શબ્દમાં અનિત્યત્વ ન હોય તો ઉત્પત્તિ-વિનાશ વિષયક તે ધર્મ શકતું નથી.

મીમાંસક—શબ્દની ઉત્પત્તિ નહિ પણ અભિવ્યક્તિનો સદ્ભાવ હોય તો તેનું પ્રત્યક્ષ થાય છે, અને અસદ્ભાવ હોય તો તેનું પ્રત્યક્ષ થતું નથી.

જૈન—તો પછી કુટ-ઘડા, કટ-ચટાર્ષ, કટાહ-કડાર્ષ, કટાક્ષ વગેરેમાં પણ અભિવ્યક્તિના ભાવ કે અભાવને કારણે જ તેવી પ્રતીતિ કેમ ન થાય ? તે બધાને પણ ઉત્પત્તિ શા માટે માનવા ?

મીમાંસક—કુંભાર આદિના વ્યાપારથી ઘટાદિની ઉત્પત્તિ અને મુદ્ગરાદિના વ્યાપારના કારણે ઘટાદિ પદાર્થોનો નાશ દેખાય છે. માટે તેમાં અભિવ્યક્તિ-આવિર્ભાવ નહિ પણ ઉત્પત્તિ અને વિનાશ સ્વીકારીએ છીએ.

જૈન—તો પછી અક્ષર-વર્ણની ઉત્પત્તિમાં પણ તાલુ આદિ હેતુઓનો વ્યાપાર અને વિપત્તિમાં વાયુ આદિ હેતુઓનો વ્યાપાર દેખાય છે. તેથી તેમાં પણ તેમ જ માનવું જોઈએ.

મીમાંસક—તાલુ-વાતાદિ માત્ર શબ્દની અભિવ્યક્તિ કે અનભિવ્યક્તિમાં જ હેતુરૂપ છે.

જૈન—તો પછી કુંભારાદિને પણ તેમ જ માને. વળી, અભિવ્યક્તિના ભાવ કે અભાવથી ઘટાદિમાં ઉત્પત્તિ અને નાશની પ્રતીતિ યુક્તિથી ઘટી શકતી નથી. કારણ કે-સૂર્યપ્રકાશથી ઘટાદિ અભિવ્યક્ત થાય છે ત્યારે તેઓ ઉત્પન્ન થયા એવી અને જ્યારે ગાઢ અંધકારથી ઢંકાર્ષ જાય છે ત્યારે ઘટાદિ નષ્ટ થઈ ગયા—એવી પ્રતીતિ તો થતી નથી.

મીમાંસક—ગાઢ અંધકારથી ઢંકાર્ષ ગયા હોય ત્યારે પણ સ્પર્શન પ્રત્યક્ષથી તે ઘટાદિ પદાર્થની ઉપલબ્ધિ થાય છે, તેથી તેમાં ઉત્પત્તિ કે વિનાશની પ્રતીતિ થતી નથી.

જૈન—પણ જ્યારે સ્પર્શન પ્રત્યક્ષથી પણ ઘટાદિની ઉપલબ્ધિ ન થતી હોય ત્યારે શું કહેશે ?

મીમાંસક—કોઈક સ્થળે તિમિરાદિનો ઘટાદિ પદાર્થની સત્તા સાથે અવિરોધ નિશ્ચિત છે એટલે કે અંધારામાં પણ ઘડાની સત્તા ટકી રહે છે એવો નિશ્ચય હોવાથી સર્વાંત્ર અનભિવ્યક્તદશામાં ઘટાદિપદાર્થની સત્તાનો નિશ્ચય થાય છે.

જૈન—તો શું આવૃતાવસ્થામાં શબ્દની સત્તાનો નિષ્પૃથ કરનારું કોઈ પણ પ્રમાણ નથી ?

મીમાંસક—હા, કોઈ પણ પ્રમાણ નથી.

જૈન—તો પછી સાધક પ્રમાણ ન હોવાથી ત્યારે શબ્દનું અસત્ત્વ જ માનવું જોઈએ.

મીમાંસક—ના, કારણ કે પ્રત્યભિજ્ઞાન પ્રમાણ તો છે જ.

જૈન—ના, એ પ્રત્યક્ષથી બાધિત હોવાથી પ્રમાણ તરીકે ઉપસ્થિત થવા અશક્ત છે. છતાં પણ જો કદાચ પ્રત્યભિજ્ઞાન પ્રમાણ તરીકે ઉપસ્થિત થાય, તો પછી અભિવ્યક્તિના ભાવ કે અભાવમાં કુંભારિ પદાર્થની જેમ શબ્દમાં ઉત્પત્તિ અને નાશનો અધ્યવસાય-નિશ્ચય થવો ન જોઈએ, પણ શબ્દ ઉત્પન્ન થયો, વિનષ્ટ થયો—એવો અધ્યવસાય થાય તો છે માટે તે અધ્યવસાય તે વિના ન થનાર પ્રત્યક્ષથી જ થયો છે એમ નિશ્ચય થાય છે.

(प०) आमेजानमिति प्राप्तम् । कथमित्यादि याज्ञिकः । तद्रूपेऽपीति एकान्तैकरूपे नित्ये इत्यर्थः । तदशस्यमिति जैनः । तस्यापीति आत्मनोऽपि । कथञ्चिदिति पर्या-
यार्थतया ।

अस्येति प्रत्यक्षस्य ।

इयं प्रतीतिरिति उत्पत्ति-विपत्तिप्रतीतिर्यथासंख्यम् । इयमिति प्रतीतिः । तदु-
त्पत्ति-विपत्तिस्वीकृताविति कुटादेः उत्पत्ति-विपत्तिस्वीकृतौ । तालु-वातादिहेतुव्या-
पार्येक्षणमिति तालादय उत्पत्तिहेतवः, वातादयो विपत्तिहेतवः । तत्स्वीकार इति उत्पत्ति-
विपत्तिस्वीकारः । तदस्त्विति अभिव्यक्त्यनभिव्यक्तिकृते एव उत्पत्ति-विपत्ति इत्यस्तु । न
चेत्यादि सूरिः । तथाप्रतीतिरिति उत्पत्ति-विपत्तिप्रतीतिः । उपापादीत्यतोऽप्रे कथमिति
गम्यम् । दिनकरेत्यादिगये उद्पादि व्यपादीति पदद्वयं सह यथासंख्यम् । अस्येति
कुम्भादेः । तथेयमिति विपत्तिप्रतीतिः । नोपलम्भ इति पर्वतादेः । अथ क्वापीत्यादिगये
अहो याज्ञिक ! अथैवं वक्ष्यसि । तत्सत्त्वाविरोधित्वादिति कुम्भादिपदार्थसत्त्वाविरोधित्वात् ।
निश्चीयते इत्यप्रे अतो न तत्र विपत्तिप्रतीतिरिति गम्यम् । प्रमाणमस्तीत्यप्रे येन दृष्टान्तद-
र्शनेनास्मान् बोधयसि इति गम्यम् । ओमिति चेदिति नास्ति प्रमाणमित्यर्थः । साधकेत्यादि
सूरिः । अस्त्वमस्त्विति तथा चानभिव्यक्तिभाषणं मृषा । अस्येवेति याज्ञिकः । व्यक्ति-
भावाभावयोरिति सूर्य-तिमिरकृतयोः । अत्रापीति शब्देऽपि । उदय-व्ययाध्यवसाय इति
व्यक्तिभावाभावकृतः । न स्यादिति न प्राप्नोति । अनन्यथासिद्धप्रत्यक्षप्रतिबद्ध एवेति
उत्पेदे विपेदे च वागिति अनुं प्रकारं विनापि सिध्यत्युदय-व्ययाध्यवसायः ।

कथञ्चिदिति तादात्म्येन नित्यानित्यत्वेनेत्यर्थः । एकान्तैकरूपतायां ध्वनेः 'स एवेति
पूर्वानुभूतार्थस्वरूपम्, अयमिति वार्तमानिकस्वरूपमिति स्वभावद्वयं न स्यात्, नित्यत्वेनैकस्व-
भावत्वात्तस्य ।

(दि०) तद्रूपेऽपीति एकान्तनित्येऽपि । तस्यापीति आत्मनः । अयमिति स एवायं गकार
एवंरूपः । अस्येति प्रत्यक्षस्य । अनन्यथासिद्धत्वादिति शब्दस्याऽनित्यत्वमन्तरेण उत्पत्ति-
विपत्तिलक्षणं प्रत्यक्षं शब्दे न सिध्यतीत्यर्थः ।

इयमिति प्रत्यक्षरूपा प्रतीतिः । इयमिति प्रतीतिः । तथेति स एवायं कट इत्यादि-
लक्षणा । तदुत्पत्तीति घटाद्युत्पत्ति-विनाशौ स्वीक्रियेते चेत् । तत्स्वीकार इति उत्पत्ति-विपत्त्य-
ज्ञाकारः । तदस्त्विति अभिव्यक्त्यनभिव्यक्तिमात्रत्वं भवेत् । तथेति उत्पत्ति-विपत्तिरूपा । तिमि-
रावरणेत्यादि ॥ अस्येति घटादिपदार्थसार्थस्य । तथेति उत्पत्ति-विपत्तिरूपा । इयमिति
प्रतीतिः । नोपलम्भ इति । इच्छाद्यभावे सति । तत्सत्त्वेति घटादिसत्त्वस्य । तत्सत्त्वमिति
घटादिसत्त्वम् । ओमितीति तथेति नास्त्येव प्रमाणमिति "ओम् ओं परमं मते" [अभिधानचिन्ता०
क० ६ श्लो० १७६] इति वचनात् । तद्वितीति प्रमाणम् । अस्येति प्रथमिज्ञादिकस्य । अत्रा-
पीति शब्देऽपि । उदयेति प्रत्यभिज्ञादिज्ञानबलेन व्यक्तिभावस्योदयः, व्यक्त्यभावस्य व्ययः,
तयोरध्यवसायः । अयमिति उदय-व्ययाध्यवसायः ।

§३ अनित्यः शब्दः, तीव्र-मन्दतादिधर्मोपेतत्वात्, सुख-दुःखादिवदित्यनुमानबाधः ।

व्यञ्जकाश्रितास्तीव्रतादयः तत्रामान्तीति चेत्, किं तत्र व्यञ्जकम् ? कोष्ठवायुविशेषा

ધ્વન્ય ઇતિ ચેત્, કથં તર્હિ તદ્દર્માણાં તેષાં શ્રાવણપ્રત્યક્ષે પ્રતિભાસઃ સ્યાત્ ધ્વનીના-
મશ્રાવણત્વેન તદ્દર્માણામપ્યશ્રાવણત્વાત્ ? ન સ્વલ્લ મૃદુસમીરલહરીતરક્તચમાણનિષ્પક્કપયો-
ભાજનાદૌ પ્રતિબિંબિતમુસાદિગતત્વેન તરલત્વમિવ માધુર્યમપ્યચાક્ષુર્ષ ચક્ષુઃપ્રત્યક્ષેણ
પ્રેક્ષ્યતે । શ્રોત્રપ્રાઘ્ણ એવ કશ્ચિદર્થઃ શબ્દસ્ય વ્યજ્ઞકઃ, તીવ્રતાદિધર્મવાન્, અનિત્યશ્ચે-
પ્યત્ ઇતિ ચેત્, ન, તસ્યૈવ શબ્દત્વાત્ । શ્રોત્રપ્રાઘ્ણત્વં હિ શબ્દલક્ષણમ્ । તલ્લક્ષણ-
યુક્તસ્ય ચ તસ્ય તતોઽર્થાન્તરત્વમયુક્તમ્ ।

ફૂડ શબ્દ અનિત્ય છે, તીવ્રમન્દતાદિધર્મવાળો હોવાથી, મુખદુઃખાદિની
જેમ, આ અનુમાનથી પણ ઉપરોક્ત પ્રત્યક્ષિણા આધિત છે.

મીમાંસક—વ્યંજકમાં રહેલા તે તીવ્રતાદિ ધર્મો શબ્દમાં જણાય છે, અર્થાત્
તે ધર્મો શબ્દમાં નથી પણ વ્યંજકમાં છે.

જૈન—શબ્દમાં વ્યંજક શું છે ?

મીમાંસક—કોષવાયુવિશેષરૂપ ધ્વનિઓ વ્યંજક છે.

જૈન—તો પછી ધ્વનિના ધર્મોના શ્રાવણ પ્રત્યક્ષમાં કઈ રીતે પ્રતિભાસ
થાય, કારણ કે ધ્વનિઓ સ્વયં શ્રોત્રેન્દ્રિયનો વિષય નથી ? જેમકે મન્દવાયુની
લહેરોથી તરલ-ચલનશીલ બનેલ-નિર્ભંગ પાણીના ભાજનમાં પ્રતિબિંબિત મુખા-
દિમાં તરલતા તો દેખાય છે પણ જલનું માધુર્ય જે અચાક્ષુષ છે, તે દેખાતું
નથી.

મીમાંસક—તીવ્રતાદિધર્મવાળા અને અનિત્ય એવા કોઈ શ્રોત્રપ્રાઘ્ણ પદાર્થને
જ શબ્દના વ્યંજક તરીકે અમે સ્વીકારીએ છીએ.

જૈન—એમ ન કહેવું, કારણ કે-તે જ તો શબ્દ છે. કારણ કે-શ્રોત્રપ્રાઘ્ણત્વ
એ જ તો શબ્દનું લક્ષણ છે, અને તેથી શબ્દના લક્ષણયુક્ત પદાર્થને
શબ્દથી ભિન્ન માનવો તે અયોગ્ય છે.

(૧૦) અનિત્ય ઇત્યાદિ સૂરિરેવાનિત્યત્વસાધનાયાનુમાને પ્રયુક્તે । વ્યજ્ઞકાશ્રિતા ઇત્યાદિ
પરઃ । તત્રેતિ શબ્દે । કિં તત્ર વ્યજ્ઞકમિતિ તત્ર શબ્દે કિં વ્યજ્ઞન ધ્વનયન્તિ ઇતિ વ્યજ્ઞકાઃ ।
તદ્દર્માણામિતિ કોષવાયુવિશેષધર્માણામ્ । ધ્વનીનામિતિ વાયુવિશેષધ્વનીનામ્ । તદ્દર્માણા-
મિતિ લાઘ્વતાદીનામ્ । માધુર્યમિતિ પયોગતમ્ । શ્રોત્રેત્યાદિ યાજ્ઞિકઃ । નેત્યાદિ સૂરિઃ ।
તસ્યેતિ ભવત્પરિકલ્પિતસ્પાર્થસ્ય । તત્ ઇતિ શબ્દાત્ ।

(ટિ૦) વ્યજ્ઞકાશ્રિતા ઇત્યાદિ । તત્રેતિ શબ્દે । તત્રેતિ ધ્વનો । તદ્દર્માણામિતિ
કોષવાયુવિશેષધ્વનિધર્માણામ્ । તેષામિતિ શબ્દાનામ્ । ધ્વનીનામિતિ વાયુવિશેષાણામ્ ।
તદ્દર્માણામિતિ વાયુવિશેષધર્માણામ્ । તસ્યૈવેતિ શ્રોત્રપ્રાઘ્ણપદાર્થસ્યૈવ । તલ્લક્ષણેતિ શબ્દ-
લક્ષણસહિતસ્ય । તસ્યેતિ પદાર્થસ્ય । તત્ ઇતિ વાદપદાધિરુદ્ધશબ્દાત્ ।

કિંચ, કસ્ય કિં કુર્વન્તોઽમી વ્યજ્ઞકા ધ્વનયો ભવેયુઃ ? । શબ્દસ્ય, શ્રોત્રસ્ય,
ઉભયસ્ય વા સંસ્કારમિતિ ચેત્, કોઽયં સંસ્કારોઽત્ર-રૂપાન્તરોત્પત્તિઃ, આવરણવિપ-
ત્તિર્વા ? આયથેત, કથં ન શબ્દ-શ્રોત્રયોરનિત્યત્વં સ્યાત્ સ્વભાવાન્ન્યત્વરૂપતાત્તસ્ય ? ।

અથ રૂપં ધર્મઃ; ધર્મધર્મિણોશ્ચ મેદાત્, તદુત્પત્તાવપિ ન ભાવસ્વભાવાન્યત્વમિતિ ચેત્, નનુ ધર્માન્તરોત્પાદેડપિ ભાવસ્વભાવોઽજનયદ્ધરૂપસ્વરૂપસ્તાદગ્રેવ ચેત્, તદા પટાદિનેવ શ્રોત્રેણ ઘટાદેરિવ ધ્વનેનોપલમ્ભઃ સંભવેત્ । તત્સંબન્ધિનસ્તત્સ્ય કરણાદદોષ इति ચેત્, સ તાવત્ સંબન્ધો ન સંયોગઃ, તસ્યાઽદ્વ્યત્વાત્ । સમવાયસ્તુ કથશ્ચિદવિ-
ધ્વગ્ભાવાન્નાન્યો ભવિતુમર્હતીતિ તદાત્મકધર્મોત્પત્તૌ ધર્મિણોઽપિ કથશ્ચિદુત્પત્તિરનિ-
વાર્યાં । આવરણાપગમઃ સંસ્કારઃ ક્ષેમકાર इति ચેત્, સ તર્હિ શબ્દસ્યૈવ સંભાવ્યતે,
તતશ્ચૈકત્રાવરણવિગમે સમપ્રવર્ણાઽઽકર્ણનં સ્યાત્ । પ્રતિવર્ણં પૃથગાવરણમિતિ યસ્યૈવા-
વરણવિરમણમ્ તસ્યૈવોપલબ્ધિરિતિ, ચેત્ તન્નાવિતથમ્ । અપૃથગદેશવર્તમાનૈકેન્દ્રિય-
પ્રાદ્યાનાં પ્રતિનિયતાઽઽવરણાઽઽવાર્યત્વવિરોધાત્ । યત્ સ્વલ્પ પ્રતિનિયતાવરણાવાર્યમ્,
તત્પૃથગદેશે વર્તમાનમ્, અનેકેન્દ્રિયપ્રાદ્યાં ચ દૃષ્ટમ્, યથા ઘટ-પટૌ, યથા વા રૂપ-રસા-
વિતિ । અપૃથગદેશવર્તમાનૈકેન્દ્રિયપ્રાદ્યાવાદેવ ચ નાસ્ય પ્રતિનિયતવ્યજ્જકવ્યજ્જગત્ત્વમપિ ।

વળી, આ ધ્વનિએ કોને શું કરે છે એથી તે વ્યંજક કહેવાય છે ?

મીમાંસક—શબ્દમાં, શ્રોત્રમાં કે શબ્દ અને શ્રોત્ર ઉભયમાં સંસ્કાર કરે છે,
તેથી તે વ્યંજક કહેવાય છે,

જૈન—અહીં શબ્દાદિમાં સંસ્કાર એ શું છે ? શું રૂપાન્તરની ઉત્પત્તિ છે
કે આવરણનો નાશ છે. ? રૂપાન્તરની ઉત્પત્તિ રૂપ સંસ્કાર હોય તો—શબ્દ
અને શ્રોત્ર અનિત્ય કેમ નહિ થાય ? કારણ કે ‘સ્વભાવાન્યત્વ’ એ જ અનિત્ય-
ત્વનું લક્ષણ છે.

મીમાંસક—‘રૂપ’ એ ધર્મ છે અને ધર્મ તથા ધર્મીનો લેહ છે. માટે
રૂપાન્તરની ઉત્પત્તિ થવા છતાં પદાર્થમાં સ્વભાવાન્યત્વ થતું નથી.

જૈન—તો પછી ધર્માન્તરની ઉત્પત્તિ થવા છતાં ભાવસ્વભાવનું તો રૂપાન્તર
થયું નથી, તેથી તે તેવો જ છે, જો એમ તમે માનતા હો તો—જેમ પટાદિથી
ઘટાદિની ઉપલબ્ધિ(જ્ઞાન) થતી નથી તેમ શ્રોત્રથી ધ્વનિ-શબ્દની પણ ઉપલબ્ધિ
નહિ થાય.

મીમાંસક—શબ્દ અને શ્રોત્રનો સંસ્કાર-રૂપાન્તરોત્પત્તિ તે બન્નેથી ભિન્ન
છતાં તેમના સંબંધી તો તે સંસ્કાર છે જ. તેથી ઉક્ત હોય—ઉપલબ્ધિ ન થવી
તે, છે નહિ.

જૈન—શ્રોત્ર અને શબ્દ સાથે સંસ્કારનો સંયોગ સંબંધ તો નથી. કારણ
કે—તે સંસ્કાર એ દ્રવ્ય નથી અને સંયોગ તો બે દ્રવ્યોનો થતો હોવાથી અહીં તે
ઘટે નહિ. અને સમવાય તો કથંચિત્ તાદાત્મ્યરૂપ સિવાય અન્ય રૂપે ઘટી શકતો
નથી એટલે સંસ્કારની ઉત્પત્તિ હોય તો તેની સાથે તાદાત્મ્ય સંબંધ ધરાવતા
શબ્દ અને શ્રોત્રરૂપ ધર્મોની પણ કથંચિત્ ઉત્પત્તિ માનવી જ જોઈએ.

મીમાંસક—તો પછી સંસ્કાર એટલે આવરણનો નાશ એ બીજો પક્ષ ક્ષેમ-
કર છે. અર્થાત્ એ બીજો પક્ષ જ અમે સ્વીકારીશું.

જૈન—તો તે આવરણપગમ-આવરણનો નાશ-શબ્દનો જ સંભવી શકે છે. અને તેથી એક સ્થળે આવરણનો નાશ થતાં સમસ્ત વર્ણો સંભળાવા બેઠાં છે.

મીમાંસક—દરેક વર્ણુનું ભિન્ન ભિન્ન આવરણ છે. તેથી જે વર્ણુના આવરણનો નાશ થયો હોય તેનો જ બાધ થાય છે.

જૈન—તે યુક્તિયુક્ત નથી. કારણ કે એક દેશ-અંશ-માં રહેલ અને એક ઈન્દ્રિયથી આદ્ય એવા વર્ણોમાં બુદ્ધાં બુદ્ધાં આવરણો વડે આવૃત થવાનું સંભવે નહિ. એમાં વિરોધ છે. કારણ કે-જે પ્રતિનિયત આવરણથી આવૃત હોય છે તે બુદ્ધાં બુદ્ધાં દેશ-અંશ-માં રહેનાર અને અનેક ઈન્દ્રિયથી આદ્ય હોય છે. જેમ કે-બુદ્ધાં બુદ્ધાં દેશમાં રહેનાર ઘટ અને પટ, અથવા તો બુદ્ધાં બુદ્ધાં ઈન્દ્રિયથી આદ્ય થનાર રૂપ અને રસ. વળી એક દેશમાં રહેનાર તથા એક ઈન્દ્રિયથી આદ્ય હોવાથી શબ્દ પ્રતિનિયત વ્યંજકથી વ્યંજ્ય પણ નથી.

(૫૦) કિંચેત્યાદિના આવાર્થો યાજ્ઞિક પ્રપ્તયતિ । તસ્યેતિ અનિત્યત્વસ્ય । અથ રૂપમિત્યાદિ યાજ્ઞિકઃ । તદુત્પત્તાવપીતિ ધર્મોત્પત્તાવપિ । નન્વિત્યાદિ સૂત્રિઃ । તદેત્યાદિગથે યથા પટાદિના ઘટાદિર્નોપલમ્ભઃ તથા શ્રોત્રેણાપિ ધ્વનેર્નોપલમ્ભઃ સ્થાત્ । તત્સમ્બન્ધિનં હિતિ તે ધ્વનયો વ્યજ્ઞકાસ્ત ધર્મ શબ્દસમ્બન્ધિનં શ્રોત્રસમ્બન્ધિનં ચ કુર્વન્તિ । તસ્યેતિ ધર્મસ્ય । એક-એતિ વર્ણે । અપૃથગ્દેશવર્તમાનૈકેન્દ્રિયપ્રાઘ્યાણમિતિ એકં યદિન્દ્રિય તેન પ્રાઘ્યા એકેન્દ્રિયપ્રાઘ્યા અપૃથગ્દેશવર્તમાનાશ્ચ તે એકેન્દ્રિયપ્રાઘ્યાથ' અપૃથગ્દેશવર્તમાનૈકેન્દ્રિયપ્રાઘ્યાસ્તેષામ્ ।

(૬૦) આદ્યપ્રત્યયોદિત્યાદિ । તસ્યેતિ અનિત્યત્વસ્ય । તદુત્પત્તાવિર્તિ રૂપાન્તરોત્પાદેડપિ । ભાવસ્વભાવ ઇતિ સ્વભાવસ્તાદગેવ પૂર્વાવસ્થારૂપ એવ દ્વિ સબન્ધઃ । કોદશઃ ? અજનયદ્ અનુત્પત્તમાનં રૂપસ્વરૂપં સ્વભાવો યસ્ય । પટાદિનેવેતિ કર્ણે તૃતીયા । તત્સંબન્ધિના ઇતિ ધર્મિસંબન્ધયુક્તસ્ય । તસ્યેતિ શબ્દસ્ય આકાશગુણત્વેન દ્રવ્યતાપાયાત્ । રૂપાન્તરસ્ય ગુણત્વેન ગુણા દ્રવ્યાશ્રયાઃ ન ચ ગુણાશ્રયા ઇતિ । કથંચિદપીતિ તાદાત્મ્યસ્વરૂપાત્, નિત્યાડનિત્યપક્ષાદિતરઃ અન્યો નિત્યત્વાદિર્ધર્મા । તદાત્મકેતિ નિત્યાડનિત્યાત્મકધર્મોત્પાદે । આવરણેત્યાદિ । સ ઇતિ આવરણપગમઃ । એકએતિ વર્ણે । યસ્યૈવેતિ વર્ણસ્ય । પ્રતિનિયતેતિ એકમેક પ્રતિ નિયતં નિશ્ચિતં પ્રતિનિયતં ચ તત્ તદાવરણં ચ તેનાડસ્યાર્યત્વમાવરણીયત્વં તસ્ય । અસ્યેતિ શબ્દસ્ય ।

અસ્તુ વૈતત્તથાડમ્યયમભિવ્યજ્યમાનઃ સામસ્યેન, પ્રદેશતો વા વ્યજ્યેત ? નાથઃ પક્ષઃ ક્ષેમંકરઃ । સકલશરીરિણાં યુગપત્તદુપટ્મભાષત્તે । દ્વિતીયવિકલ્પે તુ કથં સકર્ણસ્યાપિ સંપૂર્ણવર્ણાકર્ણનં ભવેત્ ? । ન સ્વદુ નિસ્વિલાઘ્વતાદ્ધરાજાજ્ઞાનાનામપટુપવનાપનીયમાનવસનાશ્ચલત્વેન ચલનાહ્નુલિકોટિપ્રકટતાયાં વિકસ્વરશીરિષકુમુમસુકુમારસમપ્રવિપ્રહયષ્ટિનિષ્ઠક્રન્નં વિશિષ્ટેક્ષણાનામપોક્ષ્યતે । પ્રદેશાભિવ્યકૌ ચાસ્ય સપ્રદેશત્વં પ્રસજ્યતે । તતો વ્યજ્ઞકસ્ય કસ્યચિદ્વચ્ચે સંભવાભાવાત્, તદગતા એવ ત્રીત્રતાદય ઇતિ નાસિદ્ધો હેતુઃ ।

અથવા શબ્દ, પ્રતિનિયત વ્યંજકથી વ્યંજ્ય ભલે હોય તો પણ વ્યક્ત થનાર આ શબ્દ સંપૂર્ણરૂપે વ્યક્ત થાય છે કે અંશથી ? સંપૂર્ણરૂપે વ્યક્ત માનો તો

પક્ષ કલ્યાણીકારી છે જ નહિ. કારણ કે એમ માનવાથી સમસ્ત દેહધારી જીવોને તે વ્યક્ત થયેલો શબ્દ એક સાથે ઉપલબ્ધ થઈ જશે. તેમ થતું તો નથી. અને જો શબ્દ એક અંશથી વ્યક્ત થાય છે એ ખીજો પક્ષ કહો તો સંકર્ષ પુરુષ-(સાંભળવામાં અતિ સાવધાન પુરુષ) પણ સંપૂર્ણ તથા કોઈ પણ વર્ણ કઈ રીતે સાંભળી શકશે ? કારણ કે સંપૂર્ણ ઢાંકેલા અંગવાળી રાજસીઓના આવરણ ભૂત વસ્ત્રો છેડો મંદપવન દ્વારા ખસી જવાથી તે ઓઓના પગની આંગળીનો અગ્રભાગ ખુલ્લો થઈ જાય છે ત્યારે પણ ખીલેલા શિરીષ પુષ્પની જેવા સુકો-મળ સંપૂર્ણ દેહનો યોગ તીવ્ર નજરવાળા યુદ્ધિમાન પુરુષને પણ થતો નથી. અર્થાત્ એક અંશ પ્રકટ થવાથી સમગ્રનો યોગ થતો નથી. વળી, શબ્દને એક અંશથી વ્યક્ત માનવામાં તો શબ્દ પ્રદેશવાળો બની જશે. આ પ્રકારે શબ્દમાં કોઈ પણ વ્યંજકનો સંભવ નથી, તેથી તીવ્રતાદિ ધર્મો શબ્દમાં જ યુક્તિપૂર્વક સિદ્ધ છે, આથી અમારો પૂર્વોક્ત હેતુ—તીવ્રમન્દતાદિ ધર્મવાળો હોવાથી—અસિદ્ધ નથી અર્થાત્ આ રીતે તમારી પ્રત્યક્ષિસા અનુમાનથી પણ બાધિત થઈ

(૫૦) અયમિતિ શબ્દઃ । अस्य सप्रदेशत्वं प्रसज्यत इति तथा च नित्यत्वव्याघातः ।

તત્ત્વત્વેદિના તત્ત્વમાહ ।

નાસિદ્ધ્વમિતિ નાસિદ્ધ્વો જૈનાનામ્ ।

(ટિ.) અયમિતિ શબ્દઃ । તદુપલમ્મેતિ શબ્દશ્રવણપત્તે, નિત્યત્વાત્, વ્યાપકત્વાચ્ચ શબ્દસ્ય । અસ્યેતિ વર્ણસ્ય । સપ્રદેશત્વમિતિ સાંકેત્યમ્ । વર્ણો હિ નિર્દેશો ભાષાવર્ગણપુદ્ગલૈરનારમ્યમાણત્વાત્ સ્વદાગમામિપ્રાયેણ । તદ્વત્તા એવેતિ શબ્દગતા એવ ।

યદપિ શ્રાવણત્વાદિત્યનુમાનમ્, તદપિ—

“ક્રાન્તકીર્તિપ્રથાકામઃ કામયેત સ્વમાતરમ્ ।

બ્રહ્મહત્યાં ચ કુર્વાત સ્વર્ગકામઃ મુરાર્ પિબેત્ ” ॥૧॥

હત્યાધાનુપૂર્વ્યા સંઘ્યમિચારમ્ । નિત્યૈવૈયમિતિ ચેત્ । તર્હિ પ્રેરણાવત્ પ્રામાણ્યપ્રસન્નઃ, તદર્થાનુષ્ઠાનાશ્રદ્ધાને ચ પ્રત્યવાયાપત્તિઃ । ઉદાત્ત-સ્વરિત-તીવ્ર-મન્દ-સુસ્વર-વિસ્વરત્વાદિ-ધર્મૈશ્ચ વ્યમિચારઃ, તેષાં નિત્યત્વે સદાપ્યેકાકારપ્રત્યયપ્રસક્તેઃ । નિત્યત્વેડ્યમીષામમિ-વ્યક્તિઃ કાદાચ્ચિકીતિ ચેત્, તદચારુ, પરસ્પરવિરુદ્ધાનામેકત્ર સમાવેશાસંભવાત્ । પ્રમાકરેણ શબ્દત્વાસ્વીકારાદુભયવિકલશ્ચ તં પ્રત્યત્ર દૃષ્ટાન્તઃ ।

અથ મટ્ટ એવેત્યમનુમાનયતિ । પ્રમાકરસ્તુ દેશકાલમિન્ના ગોશબ્દવ્યક્તિબુદ્ધય ઇન્દ્રિયગોચરાઃ, ગૌરિત્યુત્પદ્યમાનત્વાત્, અથોચ્ચારિતગોશબ્દવ્યક્તિબુદ્ધિવદિતિ વદ-તીતિ ચેત્, તદ્ગત્ત્વવદાત્મ, અત્ર પ્રતિબંધાભાવાત્, તદિત્તન્તુનિત્યત્વસિદ્ધાવપ્યેવં-વિધાનુમાનસ્ય કર્તુ શક્યત્વાત્ ।

વળી, શબ્દમાં નિત્યત્વ સિદ્ધ કરવાને કરેલ અનુમાનનો ‘શ્રાવણત્વ’ હેતુ “સારી કીર્તિની ઇચ્છાવાળો પુરુષ સ્વમાતાની કામના કરે અને બ્રહ્મહત્યા કરે તથા સ્વર્ગની ઇચ્છાવાળો મદિરા પાન કરે” ઇત્યાદિની આનુપૂર્વીકી વ્યભિચારી છે,

એ આનુપૂર્વી નિત્ય છે એમ કહેશે તો પ્રેરણા (વેદવાક્ય)ની જેમ તેમાં પણ પ્રામાણ્યનો પ્રસંગ આવશે. અને તેથી તે વાક્યમાં કહેલ અર્થમાં અશ્રદ્ધા કરવાથી પ્રત્યવાય (ખાધા)નો પ્રસંગ આવશે.

વળી, ઉદાત્ત, સ્વરિત, તીવ્ર, મન્દ, સુસ્વર (કર્ણપ્રિય સ્વર) દુઃસ્વર (કર્ણકટુ સ્વર) વગેરે ધર્મોથી પણ શ્રાવણત્વ હેતુનો વ્યભિચાર છે. કારણ કે ઉદાત્તાદિધર્મો નિત્ય હોય તો હ મેમાં તેમનું એકાકાર જ જ્ઞાન થવું જોઈએ, થતું નથી એથી તેમને અનિત્ય જ માનવા જોઈએ.

મીમાંસક—નિત્ય હોવા છતાં આ ઉદાત્તાદિ ધર્મોની અભિવ્યક્તિ કોઈક કોઈક વેળા થાય છે. તેથી તે તે વેળાએ તેનો તેવો યોગ થાય છે.

જૈન—તે યોગ્ય નથી. કારણ કે પરસ્પર વિરુદ્ધ ધર્મોના એક જ આશ્રયમાં સમાવેશ થઈ શકતો નથી. વળી, પ્રભાકરે તો શબ્દત્વ માનેલ નથી. માટે તેની અપેક્ષાએ શબ્દમાં નિત્યત્વસાધક અનુમાનમાં દૃષ્ટાન્ત (શબ્દત્વ) સાધ્ય અને હેતુ એ ઉભયથી રહિત છે.

મીમાંસક—આવું અનુમાન તો કુમારિલ ભટ્ટ કરે છે. પરંતુ પ્રભાકર તો આ પ્રમાણે કરે છે—દેશ અને કાલથી ભિન્ન એવી ગોશબ્દરૂપ વ્યક્તિ વિષેની બુદ્ધિઓ એક જ ગોશબ્દને વિષય કરે છે, કારણ કે તે 'ગો' એવા જ પ્રકારે ઉત્પન્ન થાય છે. પ્રથમ ઉચ્ચારેલ ગોશબ્દરૂપ વ્યક્તિની બુદ્ધિની જેમ.

જૈન—તે પણ યોગ્ય નથી. કારણ કે આ અનુમાનમાં વ્યાપ્તિનો અભાવ છે. આવું અનુમાન તો વીજળીના ઝમકારામાં નિત્યત્વ સિદ્ધ કરવા માટે પણ કરી શકાય છે, સારાંશ એ છે કે શબ્દમાં નિત્યત્વ સિદ્ધ કરવાને અનુમાન પ્રમાણ સમર્થ નથી.

(૫૦) સવ્યભિચારમિતિ इहापि श्रावणत्वं वर्तते । नित्यैवेत्यादि परः । तर्ह्येत्यादि सूरिः । प्रेरणावदीति नियोगवत् विधियावयवदित्यर्थः । प्रत्यवायापत्तिरिति उपद्रवापत्तिः । उदात्तेत्यादिगणे इयमिच्चार इति—तेऽपि श्रावणा विशन्ते परं न नित्याः । सदाप्येकाकारप्रत्ययप्रसक्तेरिति य उदात्तस्तेनोदात्तेनैव भवितव्यम् । यश्च स्वरितस्तेन स्वरितेनैव भाव्यम् । न च तथा उदात्तो भूत्वा स्वरितो भवति स्वरितश्च भूत्वा उदात्तो भवति । परस्परविरुद्धानामिति उदात्त-स्वरितादीनाम् । एकत्रेति शब्दे । उभयविकलश्चेति साध्यसाधनविकलश्च । तं प्रतीति प्रभाकरं प्रति ।

अथ भट्टेत्यादि शिष्यपृच्छावाक्यम् । इत्थमिति नित्य. शब्दः श्रावणत्वाच्छब्दत्ववदित्येव रूपेण । अनुमानयतीत्यतः पुरः 'पूर्वोक्तमेव समाधानम्' इति शेषः । गौरितीति गौरित्युच्छेधेन । इति वदतीति शब्दनित्यत्वव्यवस्थापनायेति गम्यम् । प्रतिबन्धाभावादिति निश्चयाभावात् । एवंविधानुमानस्येत्यादि । देशकालभिन्नास्तद्विषयिबुद्धयः एकतडित्प्रोचराः 'तडित्' इत्युत्पद्यमानत्वात् अथोत्पन्नतद्विषयिबुद्धिवत् ।

(ટિ૦) ઇયમિતીતિ 'કાન્તકીર્તી'ત્યાદિરૂપાનુપૂર્વ્વાં । પ્રેરણાવદિતિ પ્રેર્યંતે સાદરો વિધી-યતે સર્કર્મમીમાસામેદેન યજ્ઞાદિકર્મણિ, નૈકર્મ્યમીમાસામેદેન વ્રજકર્મ્મણિ વાડનયા સા પ્રેરણા વેદસ્તદ્વત્ । મન્દ-પ્રમાકારાભ્યાં મેદેન મીમાંસાકરણાદ્વેદસ્યાપિ દ્વૈવધ્યમ્ ॥ તદર્થાનુષ્ટાનેતિ કાન્તકીર્તીત્યાયાનુપૂર્વ્યુદિદશાપરચરણાડસ્વીકારે । પ્રત્યવાયેતિ અપવાદપ્રસજ્ઞાત્ । તેષા-

મિતિ ઉદાત્તાદીનામ્ । **પ્રમાકારે**તિ યઃ સ્વર ઉદાત્તઃ સ ઉદાત્ત એવ ન કદાચિદન્યુદાત્તઃ । તથા સમસ્વરાચરણચતુરા ન મન્દમાષિણો ભવેયુઃ, તત્સ્વરસ્ય તત્સ્વભાવમાવનિત્યત્વાત્ । **અમીષા-**મિતિ ઉદાત્તાદીનામ્ । **પ્રકચ્ચે**તિ શબ્દે । **પ્રમાકારે**નેત્યાદિ ॥ તે પ્રતીતિ પ્રમાકરં પ્રતિ । અચ્ચેતિ શબ્દનિત્યસાધકાનુમાને । **દૃષ્ટાન્ત** ઇતિ શબ્દત્વરૂપઃ ।

અચ્ચેતિ અનુમાને । **પ્રતિબન્ધે**તિ અવિનાભાવામાવાત્ ।

§૪ યાઽપ્યર્થોપત્તિઃ પ્રત્યપાદિ, તત્રાયમર્થઃ—અનિત્યત્વે સતિ યો ગૃહીતસંબન્ધઃ શબ્દઃ, સ તદૈવ દર્શસે ઇતિ વ્યવહારકાલેઽન્ય એવાગૃહીતસંબન્ધઃ કથમુચ્ચાર્યેત ? ઉચ્ચાર્યેતે ચ । તસ્માન્નિત્ય એવાયમિતિ । તદયુક્તમ્ । અનેન ન્યાયેનાર્થસ્યાપિ નિત્યત્વ-કતાપત્તેઃ । અન્યથા બાહુલ્યે ગૃહીતસંબન્ધોઽપિ શોશબ્દઃ શાબલેયાદિવગૃહીતસંબન્ધઃ કથં પ્રતિપત્તિ કુર્યાત્ ?

સામાન્યસ્યૈવ શબ્દાર્થત્વાદદોષ ઇતિ ચેત્ । ન, લઘ્વકમ્બલઃ કકુદ્માન્, વૃત્તશૃંગ્ગથાય ગૌરિતિ સામાનાધિકરણ્યાભાવપ્રસક્તેઃ । તતઃ સામાન્યવિશેષાત્મૈવ શબ્દાર્થઃ । સ ચ નૈકાન્તેનાઽન્વેતીતિ ન નિત્યૈકરૂપોઽમ્યુપેયઃ સ્યાત્ । કથં ચ ધૂમ્ન્યક્તિઃ પર્વતે પાવકં ગમયેત્ ? ધૂમ્નવસામાન્યમેવ ગમકમિતિ ચેત્ । વાચકમપિ સામાન્યમેવાસ્તુ ।

મીમાંસક—અર્થોપત્તિ પ્રમણ્ય જે આપવામાં આવ્યું છે તેનો અર્થ આ છે—ગૃહીતસંબંધવાળો જે શબ્દ છે તે જો અનિત્ય હોય તો તે જ વખતે નાશ પામી જાય માટે વ્યવહારકાળમાં અગૃહીતસંબંધવાળો બીજો શબ્દ કઈ રીતે બોલી શકાય ? પરંતુ બોલાય તો છે માટે શબ્દ નિત્ય છે.

જૈન—તે અયોગ્ય છે. કારણ કે—એ જ ન્યાયથી અર્થમાં પણ નિત્યત્વ અને એકત્વની આપત્તિ આવશે. જો તેમ માનવામાં ન આવે તો જો શબ્દનો સંબંધ બાહુલ્યે—શ્યામગોમાં ગૃહીત હોય છતાં તે, જેમાં સંબંધનું ગ્રહણ થયું જ નથી એવી શાબલેય—કાબરચિતરી ગોમાં કઈ રીતે જ્ઞાન કરાવી શકશે ?

મીમાંસક—શબ્દનો અર્થ સામાન્ય જ છે, માટે ઉપયુક્ત દોષ નથી.

જૈન—એમ નથી. કારણ કે—સામાન્ય જ શબ્દનો અર્થ હોય તો આ જો વિશેષ લઘ્વકમ્બલ કકુદ્માન્ અને ગોળ શીંગડાવાળો છે એ પ્રમાણે સામાનાધિકરણ્ય થઈ શકશે નહિ. (અર્થાત્ આ બળદ લાંબી ગોદડીવાળો મોટી ખુંધવાળો અને ગોળ શીંગડાવાળો છે, એ પ્રમાણે સામાન્ય અને વિશેષનું સામાનાધિકરણ્ય વિશેષણવિશેષ્યભાવ બની શકશે નહિ. —બન્નેની એક જ વિભક્તિ થઈ શકશે નહિ. માટે શબ્દનો અર્થ સામાન્ય વિશેષ ઉભયાત્મક જ છે. અને તે એકાન્ત સાથે અન્વિત નથી, અર્થાત્ નિત્ય એકાંત કે અનિત્ય એકાંત સાથે સમ્બદ્ધ નથી. માટે તેને નિત્ય એકરૂપ માની શકાય નહિ

બળી, પર્વતમાં ધૂમત્વક્રિત અગ્નિને બોધ કરી રીતે કરાવશે ? અર્થાત્ જે શબ્દમાં સંબંધનું અહણુ થયું હતું તે શબ્દ તો તે જ કાળમાં નાશ પામ્યે। એટલે વ્યવહારકાળમાં જેમાં સંબંધનું અહણુ થયું જ નથી એવો બીજો શબ્દ કરી રીતે બોલી શકાય ? વિગેરે કહેલ છે. એ જ ન્યાયે જે ધૂમમાં સંબંધનું અહણુ થયેલ તે તો પર્વતમાં નથી તો પર્વતમાં રહેલ ધૂમ પર્વતગત અગ્નિને બોધક કરી રીતે થશે ?

મીમાંસક—ધૂમત્વરૂપ સામાન્ય જ બોધક છે.

જૈન—તો વાચકને પણ સામાન્ય જ માને.

(૫૦) અનિત્યત્વેતિ શબ્દસ્યાનિત્યત્વેઽગ્નીક્રિયામાણે । તદૈવેતિ ઉચ્ચારણાનન્તરમ્ । અન્ય પ્વેતિ શબ્દઃ । નિત્યતૈકતાપત્તેરિતિ નિત્યતૈકતયોરાપત્તિઃ । અન્યથેતિ નિત્યતૈકતે વિના । ગૃહીતસમ્બન્ધઃ ઇતિ યદિ હિ પદાર્થસ્યૈક્યં ન સ્યાન્ તદા બાહુલ્યે ગૃહીતસમ્બન્ધઃ શબ્દઃ શાબલ્યે કથં પ્રવર્તેત ચિલક્ષણત્વાત્ તયોઃ ? અથ ચ પ્રવર્તેત । તસ્માદૈક્ય નિત્યત્વં આગ્નીકૃતૈવ્યમ્ । અનિત્યત્વેઽગ્નીક્રિયામાણે બાહુલ્યે ગૃહીતસમ્બન્ધઃ શબ્દો બાહુલ્યે વિનસ્યતિ સતિ વિનષ્ટ એવ । તતઃ શાબલ્યે કથમગૃહીતસમ્બન્ધઃ પ્રતિપત્તિ કુરુતે । તસ્માન્નિત્યોઽર્થઃ ।

સામાન્યસ્યૈવેત્યાદિ પ્રમારઃ । શબ્દાર્થત્વાદિતિ વાચ્યત્વાત્ । ન લઙ્ઘેત્યાદિ જૈનઃ । સામાનાધિકરણ્યાભાવપ્રસક્તેરિતિ । યદિ હિ સામાન્યં શબ્દાર્થં સ્યાત્ તદા નપુંસકત્વં પ્રાપ્નોતીતિ ભાવઃ । એતાનિ હિ વિશેષસ્ય વિશેષણાનિ । વિશેષેણ સહ સામાનાધિકરણ્યાભાવપ્રસક્તેરિતિ જ્ઞેયમ્ । તત્ ઇત્યાદિ જૈનઃ । સ ઇતિ શબ્દાર્થઃ । અન્વેતીતિ સામાન્યવિશેષરૂપત્વાત્ તસ્ય । સ્યાદિતિ કથાન્વિત્ । કથમિત્યાદિ જૈનઃ । ધૂમત્વેત્યાદિ પ્રમારઃ । વાચકમપીત્યાદિ જૈનઃ ।

(૬૦) વાપ્યર્થાપત્તિરિત્યાદિ ॥ તન્નેતિ અર્થાપત્તૌ । સ તદૈવેતિ શબ્દસ્તકાલમેવ વિનષ્ટઃ, અનિત્યત્વાત્ । અયમિતિ શબ્દઃ । અર્થસ્યાપીતિ બાહુલ્યાદિપદાર્થસ્ય । અન્યથેતિ પદાર્થસ્યાનિત્યત્વે । શાબલ્યેત્યાદિપ્વિતિ પૂર્વમદષ્ટેષુ તત્કાલોત્પન્નેષુ વા । સામાનાધિકરણ્યેતિ ઉભયોઃ પદયોર્વિશેષણવિશેષ્યભાવઃ સામાનાધિકરણ્યમ્ । સ એતિ શબ્દાર્થઃ । એકાન્તેન [ન] નિત્યત્વેનાઽન્વિતો ભવતીતિ નિત્ય એવાગ્નીકરણીયો ન સ્યાત્ ।

અથ શબ્દત્વમ્, ગોશબ્દત્વમ્, ક્રમાભિવ્યજ્યમાનગત્વૌત્વાદિકં વા તદૈવેત્ । આશ્વપક્ષે પ્રતિનિયતાર્થપ્રતિપત્તિર્ન સ્યાત્, સર્વત્ર શબ્દત્વસ્યાવિશેષાત્ । ગોશબ્દત્વં તુ નાસ્ત્યેવ, ગોશબ્દવ્યક્ટેરકસ્યાઃ કસ્યાશ્ચિત્તદાધારભૂતાયા અસંભવાત્ । ક્રમેણ વ્યજ્યમાનં હિ વર્ણદ્વયમેવૈતન્ । ક્રમાભિવ્યજ્યમાનેત્યાદિપશ્ચોઽપ્યસંભવી, ગત્વાદિસામાન્યસ્યાવિશ્વમાનત્વાત્, સર્વત્ર ગકારાદેરેકત્વાત્ ।

અત્રોચ્યતે । અસ્તુ તાર્તાથીકઃ કલ્પઃ । ન ચ ગકારાદેરૈક્યમ્, ગર્ગમર્ગવર્ગસ્વાર્ગૌ મૂયાંતોઽમી ગકારા ઇતિ તદ્વેદોપલમ્ભાત્ । વ્યજ્ઞક્રમેદાદયમિતિ ચેત્, અકારાશ્વશેષશેષવર્ણવ્યયેપોઽસ્તિત્વેક એવ વર્ણઃ સ્યાત્ । અથ યથા અયમપિ ગકારઃ, અયમપિ ગકારઃ—હ્યેકાકારા પ્રતીતિઃ, તથા નાકારાશ્વશેષવર્ણવર્ણપીતિ ચેત્ । નૈવમ્ ।

અયમપિ વર્ણઃ, અયમપિ વર્ણઃ, इत्येकप्रत्ययमशोत्पत्तेः । सामान्यनिमित्तक एवायमिति चेत् । तर्हि गकारादावपि तथास्तु । अथाकारेकारादौ विशेषोऽनुभूयते, न तु गर्गादि-गकारेषु, तेषां तुल्यस्थानास्यप्रयत्नादित्वादिति चेत् । एवं तर्हि—

“सहर्षं हेषन्ते हरिहरिति हम्मीरहरयः”

इत्यादिहकारात् कण्ठ्याद्वह्निजिह्वादिहकारस्य

“ह उरस्यो वह्निजिह्वादौ वर्गपञ्चमसंयुतः”

इति वचनादुरस्यत्वेन स्थानभेदप्रतीतेः, ततो भिन्नोऽयं वर्णो भवेत् । न च गकारे नास्ति विशेषावभासः, तीव्रोऽयं मन्दोऽयं गकार इति तीव્રतादिविशेषस्फुरणात् । व्यञ्जक-गतास्तीव્રतादयः तत्र स्फुरन्तीति चेत् । कृतोत्तरमेतत् । अकारेकारादावप्यनुभूय-मानः स स विशेषः तद्वत् एवाऽस्तु, तथाचैक एव वर्णः किं न भवेत् ? मा भूद् वा विशेषावभासो गकारेषु भेदावभासस्तु विद्यत एव, ‘बह्वोऽमी गकाराः’ इति प्रतीतेः । भवति च विशेषावभासं विनापि भेदस्फूर्तिः, सर्पपराशौ गुग्गुलाघवादिविशेषावभासं विनापि तद्वेदप्रतिभासवत् । इति सिद्धो गकारभेदः । तथा च तदादिवर्णवर्तिसामान्या-नामेव वाचकत्वमस्तु तत्त्वतस्तु गोशब्दत्वमेव सदृशपरिणामात्मकं वाचकम् । क्रमाभि-व्यञ्ज्यमानं वर्णद्वयमेवैतत्, नैका गोशब्दव्यक्तिरिति च न वाच्यम्, नित्यत्वाऽप्रसिद्धा-वद्याप्यस्योत्तरस्य कूर्परकोटिसंટકિતગુણ્યમાનत्वात् । तस्मात् કમોત્પદિણ્ણુતત્ત્વકારા-દિપર્યાયોપહિતમાષાદ્રવ્યાત્મકો ગોશબ્દ એવ સદૃશપરિણામાત્મા વાચકોઽસ્તુ । તથા ચ ક્ષીણાઽર્થાપત્તિઃ ।

મીમાંસક—વાચક સામાન્યરૂપ છે એમ માનીએ પણ તે સામાન્ય શું શબ્દત્વ છે, ગોશબ્દત્વ છે કે અનુક્રમે વ્યક્ત થનાર ગત્વ-ઓત્વાદિક છે ?

પહેલો પક્ષ એટલે કે શબ્દત્વરૂપ સામાન્ય માનવામાં પ્રતિનિયત પદાર્થનું જ્ઞાન થશે નહિ. કારણ કે બધા શબ્દોમાં શબ્દત્વ તો સમાન જ છે તેથી તે પ્રતિનિયતનો બોધ કેવી રીતે કરાવી શકે ?

બીજો પક્ષ એટલે કે ગોશબ્દત્વને સામાન્ય કહો તો-તે છે જ નહિ, કારણ કે ગોશબ્દત્વની આધારભૂત કોઈ એક ગોશબ્દ વ્યક્તિ જ નથી પરંતુ અનુક્રમે વ્યક્ત થનાર ગકાર અને ઓકાર એવા બે વર્ણ માત્ર છે. ત્રીજો પક્ષ એટલે કે અનુક્રમે વ્યક્ત થનાર ગત્વ-ઓત્વાદિ એ સામાન્ય છે, એ કથન પણ અયોગ્ય છે, કારણ કે-સર્વત્ર ગકારાદિ એક હોવાથી ગત્વાદિ સામાન્ય છે જ નહિ.

ત્રીજો—ઉપરના વિકલ્પોમાંથી ત્રીજો વિકલ્પ જ માનવા યોગ્ય છે. પણ તમે કહ્યું તેમ સર્વત્ર ગકારાદિ એક નથી. કારણ કે-ગર્ગ, ભર્ગ, વર્ગ, સ્વર્ગ વિગેરેમાં એક નહિ પણ અનેક ગકારો દેખાય છે, તેથી ગકારના લેહો પ્રતીત્યમાન છે જ.

મીમાંસક—ગકાર તો એક જ છે પણ વ્યંજકના લેહને કારણે તે બિન્ન જણાય છે અર્થાત્ લેહ વાસ્તવિક નથી.

જૈન—તો પછી અકારાદિ સમસ્ત વર્ણોમાં પણ વ્યંજકના લેહથી જ લેહ માનો અને એમ થતાં જગતમાં એક જ વર્ણ રહેશે, અર્થાત્ વર્ણલેહ અનાવરયક બની જશે.

મીમાંસક—‘આ પણ ગકાર છે,’ ‘આ પણ ગકાર છે’ એવી એકસરખી પ્રતીતિ જેમ ગકારમાં થાય છે તેમ અકારાદિ સમસ્ત વર્ણોમાં એકસરખી પ્રતીતિ થતી નથી પણ ‘આ અકાર છે’ ‘આ ગકાર છે’ એવી ભિન્ન ભિન્ન પ્રતીતિ થાય છે માટે એક વર્ણ માની શકાય નહિ.

જૈન—એમ ન કહેવું, કારણ કે—‘આ પણ વર્ણ છે’ ‘આ પણ વર્ણ છે’ એ રીતે એકાકાર બોધ થાય જ છે.

મીમાંસક—આ એકાકાર બોધ સામાન્યનિમિત્તક છે.

જૈન—તો ગકારાદિમાં પણ તે એકાકાર બોધ સામાન્ય નિમિત્તક જ થશે. અર્થાત્ બધા ગકારમાં જતવ સામાન્ય માનવું પડશે.

મીમાંસક—અકાર ઇકારાદિમાં તો લેહ જોવાય છે, પરંતુ ગર્ગાદિના ગકારોમાં સ્થાન અને આસ્યપ્રયત્ન તુલ્ય હોવાથી લેહ દેખાતો નથી.

જૈન—‘સહર્ષ હેપન્તે હરિહરિતિ હમ્મરીહરયઃ’ આ વાક્યમાં રહેલ હકાર કંઠ્ય હકાર છે. પણ ‘વલ્લિ’ અને ‘જિહ્વા’ આદિ શબ્દગત હકાર ઉરસ્ય છે. તેમાં “વલ્લિ જિહ્વાદિમાં વર્ગના પચમ અક્ષરથી સંયુક્ત હકાર છે તે ઉરસ્ય છે” એ વચન પ્રમાણ છે. તેથી ઉરઃસ્થાનવાળો હોવાથી ‘વલ્લિ’ આદિનો હકાર ભિન્ન સ્થાનવાળો પ્રતીત થાય છે. તેથી તે ભિન્ન વર્ણ ધર્ષ જશે.

વળી, ગકારમાં પણ લેહાવભાસ છે જ. કારણ, કે આ ગકાર તીવ્ર છે, આ ગકાર મન્દ છે એ પ્રમાણે તેમાં પણ લેહની પ્રતીતિ છે.

મીમાંસક—એ તીવ્રાદિ ધર્મો વ્યંજકગત છે પણ ગકારમાં જણાય છે.

જૈન—આનો ઉત્તર તો અમે આપી ચૂક્યા છીએ (૪. ૯. ૬૩) વળી, એમ જ હોય તો અકાર ઇકારાદિમાં અનુભવાના તે તે લેહો પણ વ્યંજકગત જ થશે, અને તેમ થતાં જગતમાં એક જ વર્ણ કેમ ન થાય ?

અથવા ગકારમાં ભલે વિશેષાવભાસ-વિશેષતાનો બોધ ન થતો હોય, પણ લેહનો-અનેકતાનો અવભાસ તો થાય છે જ, કારણ કે—આ ઘણા ગકાર છે, એવી પ્રતીતિ થાય છે અને વિશેષાવભાસ વિના પણ લેહ જ્ઞાન તો સંભવે છે, જેમ કે-સરસવના ઢગલામાં રહેલા સરસવમાં પરસ્પર નાના મોટાનો વિશેષ જણાતો નહિ હોવા છતાં પણ તેઓનો લેહ(અનેકતા) તો જણાય છે, આ પ્રકારે ગકારમાં લેહ(અનેકતા) સિદ્ધ થયો અને એ લેહ સિદ્ધ થવાથી ગકારાદિ વર્ણોમાં રહેલ સામાન્ય જ વાચક થશે. વસ્તુતઃ સદશ પરિણામવાળું ગોશબ્દત્વ જ વાચક છે.

મીમાંસક—આ ગોશબ્દત્વ એટલે અનુક્રમે વ્યક્ત થનાર ફક્ત બે વર્ણ જ છે, પરંતુ કોઈ એક ગોશબ્દરૂપ વ્યક્તિ નથી.

જૈન—એમ ન કહેવું. કારણ કે હજી સુધી શબ્દનું નિત્યત્વ સિદ્ધ થયું નથી, તેથી તમારો આ ઉત્તર કોણીએ લાગેલા ગોળના જેવો છે અર્થાત્ નકામો

છે. માટે ક્રમથી ઉત્પન્ન થનાર તે તે ગકારાદિ પર્વાયથી સંપન્ન ભાષા દ્રવ્યરૂપ ગોશબ્દ જ સદૃશ પરિણામવાળો છે તેને વાચક માનવો જોઈએ. આ પ્રમાણે શબ્દ પરિણામી (અનિત્ય) સિદ્ધ થવાથી શબ્દમાં નિત્યત્વ સાધક અર્થોપત્તિ પ્રમાણુ પણ વ્યર્થ થઈ ગયું બાલુવું.

(૫૦) અથ શબ્દત્વમિત્યાદિ પ્રમાકર એવ જૈન પ્રશ્નયતિ । તદ્ ભવેદિતિ કિ સામાન્યં વાચકં ભવેદિત્યર્થઃ । પ્રમાકર 'એવોપન્યસ્તાનાં કમેણ વાચકત્વં નિરસ્યતિ આદ્યપક્ષે' इत्यादिना । एकस्या इति एकाकिन्या । असम्भवादित्यतोऽप्ये 'कि पुनरस्ति' इति गम्यम् ।

અગ્રોચ્યતે' इति जैनः । अयमिति तदभेदोपलम्भः । एष इति अकारादिवर्णानामपि वस्तुत एवमेव । परं व्यञ्जकभेदादेव भेदोपलम्भ इत्यपि प्राप्नोति । अथ यथेत्यादि परः । प्रतीतिरिति प्रत्ययवमर्शः । एकप्रत्ययवमर्शोत्पत्तेरिति अकारादिष्वप्येकप्रत्ययवमर्शोत्पत्तेः । सामान्यनिमित्तक एवेति वर्णत्वनिमित्तक एव । तथाऽस्त्विति सामान्यनिमित्तक एवास्तु । अकारेकारादाविति परस्परमिति ज्ञेयम् । विशेष इति भेदो वैसदृश्यमित्यर्थः । एवं तर्ही-त्यादि मूरिः ।

सहर्षमित्यादि पार्थाशः । पर्यं त्विदम् —

કથાશેષ કર્ણોઽજનિ ધનકૃષ્ણા કાશિનગરી

સહર્ષ હેપન્તે હરિહરિતિ હમ્મીરહરય

સરસ્વત્યાઽલેખપ્રવળલઘ્નોદપ્રણયિનિ ।

પ્રભાસસ્ય ક્ષેત્રે મમ હૃદયમુક્ષિઠતમદઃ ॥૧૧॥

તત્ત્વમિત્યાદિ પર્વાશઃ । પર્યં ત્વિદમ્ —
કથાશેષ કર્ણોઽજનિ ધનકૃષ્ણા કાશિનગરી
સહર્ષ હેપન્તે હરિહરિતિ હમ્મીરહરય
સરસ્વત્યાઽલેખપ્રવળલઘ્નોદપ્રણયિનિ ।
પ્રભાસસ્ય ક્ષેત્રે મમ હૃદયમુક્ષિઠતમદઃ ॥૧૧॥

तत इति कण्ठ्यहकारात् । भिन्नोऽयमिति उरस्यहकार । न चेत्यादि जैन । तत्रेति गकारे । कृतोत्तरमिति कथं किं कुर्वतोऽमी' इत्यत्र । अकारेकारादावपीत्यादिना जैनः प्रमत्तमुपादयति । स स विशेष इति परस्परवैसदृश्यलक्षणः । तद्गत एवेति व्यञ्जकगत एव । अस्त्विति परमार्थेन पुनरैवमेव । भेदावभास इति पार्थक्यावभास । विनापीति परस्परं भेदावभासं विनापि । तदभेदप्रतिभासवदिति सर्षपभेदप्रतिभासवत् । तदादीति गकारादि । नित्यत्वाप्रसिद्धाविति शब्दस्य । तस्मादिति यत् तत्त्वं तद्वच्चिम् । क्रमोत्पत्ति-पिण्डान्यनेन अभिव्यज्यमानत्वाभावेन^१ कार्यत्वमाह ।

(ટિ૦) અથ શબ્દત્વમિત્યાદિ ॥ તદિતિ સામાન્યમ્ । આદ્યપક્ષે' इति शब्दादेव सामान्ये वस्तुवाचके सति । प्रतिनियतेति त्रिभुवनभुवनान्तर्वर्तिसप्तमस्तपदार्थेप्रथमे युगपदेव जायते, शब्दत्वस्य सर्वत्र समानत्वात् । तदाधारेति तस्य 'गोशब्दत्वसामान्यस्याश्रयसंपन्नायाः ॥ एतदिति गत्वौत्वादिकम्, न त्वपरं गोशब्दत्वमस्ति ।

(ટિ૦) અસ્તુ તાર્તાયીક' इत्यादि । तद्भेदेति गकारभेददर्शनात् । अयमिति भेदो-पलम्भः । एष इति व्यञ्जकभेदाद् भेदोपलम्भः । अयमितीति एकप्रत्ययवमर्शः । तथाऽस्त्विति । सामान्यनिमित्तक एव प्रत्ययवमर्शो भवतु । तेषामिति सर्वेषां गकाराणाम् । तुल्यस्थानेति कण्ठ्यात् । 'अवर्णकङ्गा हविसर्जनीयाः कण्ठ्याः' [कातन्त्रसंघो प्रथमे] इति वचनात् । वक्षि-जिह्वेति उरस्य-सामान्यकण्ठ्यहकारात् अनुनासिकान्तस्थासंयोगवतो हकारस्य भेदेन प्रतीतेः । तस्य उरस्यत्वात् ॥ यदुक्तम्—

૧ એવેતિ ન્યસ્તાનાં—લ । 'ન્યસ્તે કં—ક । ૨ 'ભાવે કાં' લ । ૩ ગોશબ્દત્વસ્ય સામાન્યસાધ૦ હે ૩ ।

“હકારં પદ્મમૈયુક્તમ્નસ્થામિષ્ઠ સંયુતમ્ ।

અરસ્યં ત વિજાનીયાત્ કળયમાહુરસંયુતમ્ ॥૧૧॥

અરસ્યત્વેનેતિ અરઃસ્વાનોદ્ભૂતત્વેન । તત્ત્વમ્ એતિ તસ્માત્ કારણાત્, કળયહકારાદ્વા । અયમિતિ જિહ્વાદિહકારઃ । તદ્વેતિ સ્વર્ગ-મર્ગ સંગ-રક્ત-મત્ત્રાદિગકારેષુ । સ સ્વ એતિ ‘સ સ’ મેદઃ । તદ્વત્ત્વ એવેતિ વ્યવજ્ઞકાયત્વ એવ । તથા એતિ મેદસ્ય વ્યવજ્ઞકયત્વે । તદ્મેદપ્રતીતિ સર્વપમેદાવમાસવત્ । તથા એતિ મેદસિદ્ધૌ । તદ્વાદિ એતિ ગકારાદિ ।

§૫ અસ્ત્વનિત્યો ધ્વનિઃ, કિન્તુ નાયં પૌદ્ગલિકઃ સંગચ્છત્ત્વમ્ એતિ યોગાઃ સક્લિર-માણાઃ સપ્રણયપ્રણયિનીનામેવ ગૌરવાર્હાઃ । યતઃ કોઽત્ર હેતુઃ; સ્પર્શશૂન્યાશ્રયત્વમ્, અતિનિવિઙ્ગપ્રદેશે પ્રવેશનિર્ગમયોરપ્રતિઘાતઃ, પૂર્વ-પશ્ચાચ્છાડવ્યવાનુપલબ્ધિઃ, સૂક્ષ્મમૂર્ત-દ્રવ્યાન્તરાડપ્રેરકત્વં, ગગનગુણત્વં વા ?

§૫. યોગ-નૈયાયિક-શબ્દ અનિત્ય બલે હો (અર્થાત્ આમે શબ્દને અનિત્ય માનીએ છીએ) પરંતુ તે પૌદ્ગલિક (અર્થેતન રૂપાદિવાળું) દ્રવ્ય છે એ વાત તો યુક્તિસંગત નથી.

જૈન—આ પ્રમાણે કથન કરનારા નૈયાયિકો પ્રેમવતી સ્ત્રીઓ પાસે જ ગૌરવને લાયક છે કારણ કે-શબ્દમાં પૌદ્ગલિકત્વના નિપેધની (સિદ્ધિમાં કયો હેતુ છે ?) શું તે ૧. સ્પર્શશૂન્યાશ્રયત્વ, ૨. અતિગાઠ પ્રદંશમાં પ્રવેશ કે નિર્ગમનમાં અપ્રતિ-ઘાતક, ૩ પહેલાં કે પછી તેના અવયવોની અનુપલબ્ધિ, ૪ સૂક્ષ્મ અને મૂર્ત સ્વરૂપ બીજા દ્રવ્યની અપ્રેરકતા, કે ૫. આકાશગુણત્વ છે ?

(૫૦) અર્થેતિ અપૌદ્ગલિકત્વે ।

(ટિપ્) યતઃ ક્વ એત્યાદિ ॥ ‘અર્થેતિ વર્ણનામપૌદ્ગલિકત્વે ।

નાથઃ પક્ષઃ । યતઃ શબ્દપર્યાયસ્યાશ્રયે ભાષાવર્ણનારૂપે સ્પર્શાડભાવો ન તાવદ-નુપલબ્ધિમાત્રાત્ પ્રસિદ્ધયતિ, તસ્ય સમ્યગ્નિર્ણયત્વાત્ । યોગ્યાનુપલબ્ધિસ્ત્વસિદ્ધા, તત્ર સ્પર્શસ્યાનુદ્ભૂતત્વેનોપલબ્ધિલક્ષણપ્રાપ્તવાડભાવાત્, અપલમ્બમાનાગન્ધાધારદ્રવ્યવત્ । અથ ઘનસારગન્ધસારાદૌ ગન્ધસ્ય સ્પર્શાવ્યભિચારનિશ્ચયાદત્રાપિ તન્નિર્ણયેડ્યનુપલમ્બાદનુદ્-ભૂતત્વં યુક્તમ્, નેતરત્ર, તન્નિર્ણયકાભાવાત્ એતિ એત્ । મા મૂતાવત્તન્નિર્ણાયકં કિંચિત્ । કિન્તુ પુદ્ગલાનામુદ્ભૂતાનુદ્ભૂતસ્પર્શાનામુપલબ્ધે. શબ્દેડપિ પૌદ્ગલિકત્વેન પરૈઃ પ્રણિગદ્ય-માને, બાધક્રામાવે ચ સતિ સન્દેહ એવ સ્યાત્, ન ત્વમાવનિશ્ચયઃ । તથા ચ સન્દિગ્ધા-સિદ્ધૌ હેતુઃ । ન ચ નાસ્તિ તન્નિર્ણાયકમ્ । તથાહિ-શબ્દાશ્રયઃ સ્પર્શવાન્, અનુવાત-પ્રતિવાતયોવિપ્રકૃષ્ટનિકટશરીરેણોપલમ્બમાનાડનુપલમ્બમાનેન્દ્રિયાર્થત્વાત્, તથાવિધગન્ધા-ધારદ્રવ્યવત્ એતિ ।

(૧) પહેલો પક્ષ સ્પર્શશૂન્યાશ્રયત્વરૂપ હેતુ એટલે કે શબ્દના આશ્રય ભાષાવર્ણનામાં સ્પર્શ નથી માટે તે પૌદ્ગલિક નથી. તે યોગ્ય નથી કારણ કે-શબ્દ પર્યાયના ભાષાવર્ણનારૂપ આશ્રયમાં સ્પર્શના અભાવ માત્ર અનુપલબ્ધિ હેતુથી

સિદ્ધ થઇ શકતો નથી કારણ કે માત્ર અનુપલબ્ધિ હેતુ તો પિશાચાદિથી અવ્યભિ-
ચારી છે, કારણ કે પિશાચાદિ હોય છતાં તેની અનુપલબ્ધિ તો હેય છે. અને
યોગ્યાનુપલબ્ધિરૂપ હેતુ અહીં અસિદ્ધ છે, કારણ કે—જેમ ઉપલબ્ધમાન
ગંધના આધારરૂપ પુષ્પ રજ આદિ દ્રવ્યોમાં સ્પર્શ અનુદ્ભૂત હોવાથી પુષ્પરજનું
ઐન્દ્રિય પ્રત્યક્ષ થતું નથી, તેમ શબ્દમાં સ્પર્શ અનુદ્ભૂત હોવાથી તેનું પણ
ઐન્દ્રિય પ્રત્યક્ષ થતું નથી. અર્થાત્ તે અયોગ્ય હોવાથી અનુપલબ્ધ છે. તેથી તે
વિષે યોગ્યાનુપલબ્ધિ ઘટે નહિ.

નૈયાયિક—કપૂર, ચંદન વિગેરે દ્રવ્યોમાં ગંધના સ્પર્શ સાથેના અવ્યભિ-
ચારનો નિશ્ચય હોવાથી અહીં—ગંધરજોદ્રવ્યમાં પણ સ્પર્શના અસ્તિત્વનો
નિશ્ચય થઈ જાય છે, છતાં પણ તેની ઉપલબ્ધિ થતી ન હોવાથી તેને અનુદ્ભૂત
માનવો યોગ્ય છે. પરંતુ શબ્દમાં તેમ માનવું યોગ્ય નથી. કારણ કે—શબ્દમાં
સ્પર્શનું નિર્ણાયક કોઈ પ્રમાણ નથી.

જેન—શબ્દમાં સ્પર્શનું નિર્ણાયક પ્રમાણ ભલે ન હોય પરંતુ પુદ્ગલો એ
પ્રકારનાં છે, ૧-ઉદ્ભૂત સ્પર્શવાળાં અને-અનુદ્ભૂત સ્પર્શવાળાં. હવે જ્યારે
અન્ય પ્રતિપક્ષી પુદ્ગલ હોવાને કારણે શબ્દમાં અનુદ્ભૂત સ્પર્શ કહે અને જો
તેમાં ભાધક ન હોય તો તે અનુદ્ભૂત સ્પર્શ વિષે સંદેહ જ થાય પણ અનુદ્ભૂત
સ્પર્શના અભાવનો નિશ્ચય તો થાય જ નહિ. આમ હોવાથી શબ્દમાં પૌદ્ગલિક-
ત્વના નિષેધની સિદ્ધિ માટે તમેએ કહેલ સ્પર્શશૂન્યાશ્રયત્વ એ હેતુ સંદિગ્ધા-
સિદ્ધ છે. વળી, ‘શબ્દમાં સ્પર્શનું નિર્ણાયક કોઈ પ્રમાણ નથી’ એમ પણ તમે
કહી શકશો નહિ. કારણ કે શબ્દમાં સ્પર્શનું નિર્ણાયક પ્રમાણ આ પ્રમાણે
છે—શબ્દોના આશ્રયભૂત ભાષાવર્ણોના પુદ્ગલો સ્પર્શવાન છે, કારણ કે અનુકૂળ
વાયુને કારણે તે દૂર દેશમાંથી પણ ઇન્દ્રિયજન્ય પ્રત્યક્ષને વિષય બને છે, અને
જો પ્રતિકૂળ વાયુ હોય તો નજીકના દેશમાંથી પણ ઇન્દ્રિયજન્ય પ્રત્યક્ષને વિષય
થતો નથી, તથાવિધ ગંધાધાર દ્રવ્યની જેમ.

સવ્યભિચારત્વાદિતિ પિશાચાદિના । તત્રેતિ આશ્રયે । ગન્ધાધારદ્રવ્યવદિતિ યથા
તત્ર સ્પર્શવસ્તુમનુદ્ભૂતમ્ । અયેત્યાદિ પરઃ । અત્રાપીતિ દૂરાદુપલબ્ધમાને ગન્ધે । તન્નિ
ર્ણયેડપીતિ સ્પર્શનિર્ણયેડપિ । ફતરત્રેતિ શબ્દપર્યાયસ્યાશ્રયે । તન્નિર્ણાયકાભાવાદિતિ
સ્પર્શનિર્ણાયકાભાવાત્ । કિન્ચિદિતિ પ્રમાણમ્ । ઉદ્ભૂતાનુદ્ભૂતસ્પર્શાનામુપલબ્ધેરિતિ
ભસ્મચ્છન્નાગ્ન્યાદયોડનુદ્ભૂતસ્પર્શા । પરૈરિતિ જૈનઃ । શબ્દાશ્રય इति भाषावर्णारूपः ।
अनुवातेत्यादिगन्धे अनुवाते समीरणे विप्रकृष्टेनापि शरीरिणोपलभ्यते शब्दः, प्रतिवाते निकट-
शरीरिणापि नोपलभ्यते इति योगः ।

(ટિ૦) આશ્રયે इति द्रव्ये । तस्येति अनुपलब्धिमात्रस्य । *सव्यभिचारत्वादिति
पिशाचादिना—पिशाचो हि मनुष्यादिभिरदृश्यत्वादनुपलभ्यमानोऽपि भवत्येष । योग्यानुपल-
ब्धिर्इति अस्तु अयोग्यपिशाचादेः स्पर्शः । योग्यस्य शब्दस्य स्पर्शानुपलब्धिः ॥ तत्रेति शब्दे ।
अनुदभूतत्वेनेति स्पर्शस्वल्पत्वेन । अथ घनसारेति घनसारः कर्पूरः, गन्धसारश्चन्दनम् ।
अत्रापीति गन्धाधारद्रव्ये । तन्निर्णयेपीति स्पर्शस्य शब्दाधारद्रव्ये तावत्तन्निर्णायकमिति

દ્રવ્ય નિશ્ચાયકમ્ । પરૈરિતિ નૈયાયિકૈઃ । હેતુરિતિ સ્પર્શશ્ચન્દ્રાશ્રયત્વાચ્ચઃ । ન ચ નાસ્તિ તન્નિ-
ર્ણાયકમિતિ સ્પર્શપ્રતિપાદકમ્ । इन्द्रियार्थत्वादिति इन्द्रियविषयत्वात् ।

દ્વિતીયકલ્પેઽપિ ગન્ધદ્રવ્યેણ વ્યભિચારઃ । વર્તમાનજાત્યકસ્તૂરિયકાકપૂરકશ્મીર-
જાદિગન્ધદ્રવ્યં હિ પિહિતકપાટસંપુટાડપવગ્નસ્તર્વિશંતિ, બહિશ્ચ નિસ્સરતિ, ન ચા-
ડપૌદ્ગલિકમ્ । અથ તત્ર સૂક્ષ્મરન્ધ્રમંભવેનાતિનિષિદ્ધત્વાભાવાત્ તત્પ્રવેશનિકાશૌ ।
અતઃ એવ તદવ્યયસ્તા, ન ત્વપાવૃતઠારદશાયામિવ તદેકાર્ણવત્ત્વમ્ । સર્વથા નીરન્ધ્રે તુ પ્રદેશે
નૈતૌ સમ્ભવત્ત્વમ્ ઇતિ ચેત્ । એવં તર્હિ શબ્દેઽપિ સર્વસ્ય તુલ્યયોગક્ષેમત્વાદસિદ્ધતા હેતો-
રસ્તુ ।

પૂર્વે પથ્યાન્ચાવયવાનુપલબ્ધિઃ, સૌદામિનીદામોન્કાદિભિરનૈકાન્તિકી ।

સૂક્ષ્મમૂર્તદ્રવ્યાન્તરપ્રેરકત્વમપિ ગન્ધદ્રવ્યવિશેષસૂક્ષ્મગ્જોધૂમાદિભિર્વ્યભિચારી ।
ન હિ ગન્ધદ્રવ્યાદિકમપિ નસિ નિવિશમાનં તદ્વિવગ્દ્વારદેશોદભિન્નસ્મશ્રુબ્રગ્કં પ્રેદ્યતે ।

ગગનગુણત્વસિદ્ધમ્ । તથાહિ ન ગગનગુણઃ શબ્દઃ, અસ્મદાદિપ્રત્યક્ષત્વાત્,
રૂપાદિવદિતિ । પૌદ્ગલિકત્વસિદ્ધિઃ પુનઃસ્વ-શબ્દઃ પૌદ્ગલિક, इन्द्रियार्थत्वात्, રૂપાદિ-
વદેવેતિ ॥૧૧॥

(૨) અતિગાઠ પ્રદેશમાં પ્રવેશ કે નિર્ગમનમાં અપ્રતિઘાત થતો હોવાથી
એ હેતુ કહ્યો તો તે ગંધ દ્રવ્યથી વ્યભિચારી છે. કારણ કે વિદ્યમાન જનિવંત
કસ્તૂરી, કપૂર, કેસર વિગેરે ગન્ધ દ્રવ્ય બંધ બારણાવાળા ઓરડામાં પ્રવેશ કરે
છે અને બહાર પણ નીકળે છે, પરંતુ તે અપૌદ્ગલિક નથી.

નૈયાયિક—તેમાં (બંધ બારણામાં) સૂક્ષ્મ છિદ્રોના સંભવ હોવાથી ગાઠ
નિબિડતાનો અભાવ છે તેથી ગંધનો પ્રવેશ અને નિર્ગમ થઈ શકે છે, એટલા
જ માટે તે ગંધ અદ્ય હોય છે, પરંતુ ખુલ્લા બારણાની જેમ સર્વત્ર પરિભ્રમણ
પ્રસાર થતો નથી. અર્થાત્ છિદ્રરહિત ઉપર્યુક્ત પ્રદેશ (બારણા)માં ગંધનો
પ્રવેશ અને નિર્ગમ થતો હોય તો ખુલ્લા દરવાજામાંથી જેવો ગંધનો
પ્રવેશ અને નિર્ગમ થાય તેવો જ ત્યાં થવો જોઈએ પણ તેવો થતો નથી
માટે અવશ્ય સૂક્ષ્મ છિદ્ર છે, પરંતુ સર્વથા છિદ્ર રહિત પ્રદેશમાં તો ગંધનો
પ્રવેશ કે નિર્ગમ થઈ શકતો જ નથી.

જૈન—શબ્દને વિષે પણ યોગક્ષેમ સરખો જ છે, માટે તમારો આ હેતુ
અસિદ્ધ જ થશે.

(૩) પહેલાં અને પછી અવયવની અનુપલબ્ધિરૂપ હેતુકહ્યો તો તે હેતુ
વિજ્ઞાની ઉલ્કાદિથી વ્યભિચારી છે.

(૪) સૂક્ષ્મ અને મૂર્ત એવા અન્ય દ્રવ્યનો અપ્રેરક હોવાથી એ હેતુ કહ્યો તો તે
ગંધ દ્રવ્ય વિશેષની સૂક્ષ્મ રજ તથા ધૂમાદિથી વ્યભિચારી છે. કારણ કે—ગંધ
દ્રવ્ય વિગેરે પદાર્થ નાકમાં જ્યારે પ્રવેશ કરે છે, ત્યારે નાકના છિદ્રના દ્વાર
પ્રદેશમાં ઉત્પન્ન થયેલા મૂછના વાળને પ્રેરણા કરતો દેખાતો નથી.

(૫) આકાશગુણત્વરૂપ હેતુ કહેા તેા—તે અસિદ્ધ છે. તે આ પ્રમાણે-
શબ્દ આકાશનો ગુણ નથી, આપણા પ્રત્યક્ષનો વિષય હોવાથી, રૂપની જેમ.
અર્થાત્ રૂપ આપણા પ્રત્યક્ષનો વિષય હોવાથી જેમ આકાશનો ગુણ નથી તેમ
શબ્દ પણ આપણા પ્રત્યક્ષનો વિષય હોવાથી આકાશનો ગુણ નથી. શબ્દમાં
પૌદ્ગલિકત્વની સિદ્ધિ તેા આ પ્રમાણે છે,—શબ્દ પૌદ્ગલિક છે, ઇન્દ્રિયનો વિષય
હોવાથી, રૂપાદિની જેમ. (અર્થાત્ ઐન્દ્રિય પ્રત્યક્ષનો વિષય હોવાથી પૌદ્ગલિક
છે, એ સિદ્ધ થયું.) ૯.

(૫૦) વ્યભિચાર હત્યલોડમે ‘કથમ્’ તિ ગમ્યમ્. અપૌદ્ગલિકમિતિ મવન્મતેડપિ ।
અથ તત્રેત્યાદિ પરઃ । પતાવિતિ પ્રવેશ-નિષ્કાશૌ ॥૧૧॥

(ટિ૦) અથ તત્રેતિ પિહિતકપાટસંપુટાપચરકે । તત્રપ્રવેશેતિ ગન્ધપ્રવેશ-નિઃસારૌ ।
તદ્દર્શીયસ્તેતિ ગન્ધાલ્પત્વમ્ । ન સ્વપાવૃત્તેતિ લઘ્વાટિતદ્વારાવસ્થાવત્ । તદેકાર્ણવત્-
મિતિ સર્વત્ર પરિમલૈક્યમ્ । પતાવિતિ પ્રવેશ-નિષ્કાશૌ । નુલ્યયોગક્ષેમત્વાદિતિ સમાન-
ચનોયત્વાત્ ।

પૂર્વ પદ્યાદિત્યાદિ ॥ સૌદામિનીતિ તત્કાલં ચપલાવિલાસે ચલ્કાપાતે ચ સંવૃત્તે
પૂર્વ પદ્યાચ્ચ અવયવા નોપલબ્ધન્તે, તે નાડપૌદ્ગલિકાઃ ચક્રુષઃ પ્રત્યક્ષેણાનુભૂયમાનત્વાત્ ।

સક્ષમમૂર્તેત્યાદિ ॥ ધૂમાદિભિરિતિ ન તૈઃ કિમપિ પ્રેયંતે । નસીતિ નાસિકાયામ્ ।
તદ્વિચરદ્વારેતિ નાસિકારન્ધ્રમુખોત્પન્નકૂર્ચબાલકં દદ્યતે ।

પુનરસ્યેતિ શબ્દસ્ય ॥૧૧॥

પદવાક્યે વ્યાકુર્વન્તિ—

વર્ણનામન્યોન્યાપેક્ષાનાં નિરપેક્ષા સંહતિઃ પદમ્, પદાનાં તુ વાક્યમ્ ॥૧૦॥

§૧ વર્ણૌ ચ વર્ણશ્રિત્યેકરૂપાત્; બ્રહ્મસંબોધને કા ઇત્યાદૌ દ્વયોઃ, ગૌરિત્યાદૌ
બહૂનાં ચ વર્ણનામ્ । અન્યોન્યાપેક્ષાનામ્—પદાર્થે પ્રતિપત્તૌ કર્તૃવ્યાયાં પરસ્પરં
સહકારિતયા સ્થિતાનામ્ । નિરપેક્ષા—પદાન્તરવર્તિવર્ણનિર્વર્તિતોપકારપરાડ્મુસ્વી સંહ-
તિર્મેલકઃ પદમભિધીયતે, પચતે ગમ્યતે સ્વયોગ્યોડર્થોડનેનેતિ વ્યુત્પત્તેઃ ।

§૨ પ્રાયિકત્વાચ્ચ વર્ણદ્વયાદેરેવ પદત્વં લક્ષિતમ્ । યાવતા વિષ્ણુવાચકૈકાક્ષરા-
કારાદિકમપિ પદાન્તરવર્તિવર્ણનિર્વર્તિતોપકારપરાડ્મુસ્વત્વરૂપેણ નિરપેક્ષત્વલક્ષણેન પદત્વેન
લક્ષિતં દ્રષ્ટવ્યમ્ ।

§૩ પદનાં પુનઃ સ્વોચિતવાક્યાર્થપ્રત્યાયને વિધેયેડન્યોન્યનિર્મિતોપકારમનુસરતાં
વાક્યાન્તરસ્થપદાપેક્ષારહિતા સંહતિર્વાક્યમભિધીયતે, ઉચ્યતે સ્વસમુચિતોડર્થોડનેનેતિ
વ્યુત્પત્તેઃ ॥૧૦॥

૧ ‘તત્ર’ ઇતિ ટિપ્પણસંમતઃ પાઠઃ । ૨ સવ્યભિચારિ૦ ટિપ્પણસંમતઃ પાઠઃ ।

પદ અને વાક્યનું લક્ષણ—

પરસ્પર અપેક્ષા રાખનાર વર્ણોના નિરપેક્ષ સમૂહ પદ અને પરસ્પર અપેક્ષા રાખનાર પદોના નિરપેક્ષ સમૂહ તે વાક્ય છે. ૧૦.

§૧ બ્રહ્મવાચી 'ક' શબ્દના સંબોધન 'ક' માં બે વર્ણ છે અને 'ગી:' વિગેરે શબ્દોમાં અનેક વર્ણો છે, એટલે 'વર્ણોં જ વર્ણાંશ્ચ' એ પ્રમાણે એકશેષ સમાસ થવાથી વર્ણાં, તેષામ્=વર્ણાનામ્-વર્ણોની. પદાર્થનું પ્રતિપાદન કરનારી વર્ણોની સંહિતિ એ પદ છે કારણ કે પોતાની યોગ્યતા પ્રમાણે જે અર્થનો બોધ કરાવે તે પદ કહેવાય છે. પરંતુ એવી સંહિતિ સાપેક્ષ અને નિરપેક્ષ છે. એક પદગત વર્ણો પરસ્પર સાપેક્ષ હોય છે પણ તેઓ પદાન્તરના વર્ણોની અપેક્ષા રાખતા નથી તેથી નિરપેક્ષ પણ છે.

ઉપર પદમાં બે કે તેથી વધારે વર્ણો હોવાનું જે જણાયું છે તે નિયમતઃ નથી સમજવાનું પણ પ્રાય કરી તેમ હોય એમ સમજવાનું છે, તેથી વિષ્ણુવાચક માત્ર 'અ'કાર પણ પદ કહેવાય. કારણ, તે અકાર પદાન્તરગત વર્ણોની અપેક્ષા રાખતા ન હોવાથી નિરપેક્ષ તે છે જ, જે કે તેમાં સંહિતિ ન હોવાથી પરસ્પર સાપેક્ષતાનો પ્રશ્ન જ ઊઠતો નથી.

§૩. એ જ રીતે વાક્યના સ્વયોગ્ય અર્થના બોધમાં જે પદો પરસ્પરને ઉપકાર કરે છે તેથી સાપેક્ષ છે પણ જે અન્ય વાક્યમાં રહેલા પદોના ઉપકારની અપેક્ષા રાખતા નથી, તે પદોની સંહિતિ એ વાક્ય છે. કારણ કે તેની યુત્પત્તિ આવી છે—પોતાને ઉચિત અર્થ જેનાથી કહેવાય તે વાક્ય છે. ૧૦.

§૧ અથ સંકેતમાત્રેણે શબ્દોઽર્થ પ્રતિપાદયતિ, ન તુ સ્વાભાવિકસંબન્ધવશાદિતિ ગદતો નૈયાયિકાનુ સમયાદપિ નાઽયં વસ્તુ વદતીતિ વદતઃ સૌગતાંશ્ચ પરાકુર્વન્તિ. —

સ્વાભાવિકસામર્થ્યસમયાભ્યામર્થબોધનિબન્ધનં શબ્દઃ ॥૧૧॥

§૨ સ્વાભાવિકમ્—સહજમ્, સામર્થ્યમ્—શબ્દાર્થપ્રતિપાદનશક્તિઃ યોગ્યતા-નાત્રી । સમયશ્ચ સંકેતઃ । તામ્યામર્થપ્રતિપત્તિકારણં શબ્દ ઇતિ ।

§૩ તત્ર નૈયાયિકાનુ પ્રત્યેવં વિધેયાનુવાચભાવઃ—યોઽયમર્થબોધનિબન્ધનં શબ્દોઽન્યુપગતોઽસ્તિ, સ સ્વાભાવિકસામર્થ્યસમયાભ્યાં દ્વામ્યામપિ, ન પુનઃ સમયાદેવ કેવલાત્ । સમયો હિ પુરુષાયત્તવૃત્તિઃ । ન ચ પુરુષેષ્છયા વસ્તુનિયમો યુજ્યતે । અન્યથા તદિન્છાયા અવ્યાહતપ્રસરવાદર્થોઽપિ વાચકઃ, શબ્દોઽપિ વાચ્યઃ સ્યાત્ ।

§૪ અથ ગત્વૌત્વાદિસામાન્યસંબન્ધો યસ્ય ભવતિ, સ વાચકત્વે યોગ્યઃ, હ્તરસ્તુ વાચ્યત્વે, યથા દ્રવ્યત્વાવિશેષેઽપ્યગ્નિત્વાદિસામાન્યવિશેષવત્ એવં દાહજનકત્વમ્, ન જલત્વાદિસામાન્યવિશેષવત્ ઇતિ ચેત્ । તદયુક્તમ્ । અતીન્દ્રિયાં શક્તિં વિનાઽગ્નિત્વાદેરપિ કાર્યકારણભાવનિયામકત્વાનુપપત્તેઃ । અગ્નિત્વં હિ દાહવદ્વિજાતીયકારણજન્યકા-

યૈષ્વપિ તુલ્યરૂપમ્, ન હિ દાહં પ્રત્યેવાગ્નેરગ્નિત્વમ્, યથા પુત્રાપેક્ષં પિતુઃ પિતૃત્વમ્ । તત્તથ્વાગ્નિર્દાહવત્પિપાસાપનોદમપિ વિદધ્યાદિતિ નાતીન્દ્રિયાં શક્તિમન્તરેણામિત્વાદીનાં કાર્યકારણભાવવ્યવસ્થાહેતુત્વમ્ । તદ્વદેવ ચ ગત્વૌત્વાદિસામાન્યાનામપિ ન વાચ્યવાચક-ભાવનિયમહેતુત્વમિતિ નિયામિકા શક્તિઃ સ્વીકર્તવ્યૈવ ।

૬૧ માત્ર સંકેતથી જ શબ્દ અર્થનું પ્રતિપાદન કરે છે, પરંતુ સ્વાભાવિક સંબંધને કારણે નથી કરતો એમ કહેનાર નૈયાયિક, તથા સંકેતથી પણ શબ્દ અર્થને કહી શકતો નથી એવું ખોલનાર ખૌદ્ધતું નિરસન—

શબ્દ સ્વાભાવિક સામર્થ્ય અને સમય (સંકેત) એ બંને દ્વારા અર્થ-ખોદ્ધતું કારણ છે. ૧૧.

૬૨. સ્વાભાવિક એટલે સહજ-નૈસર્ગિક અને સામર્થ્ય એટલે શબ્દની અર્થનું પ્રતિપાદન કરવાની શક્તિ જેને યોગ્યતા પણ કહેવાય. સમય એટલે સંકેત. નૈસર્ગિક શક્તિ અને સંકેત એ બંને દ્વારા અર્થના જ્ઞાનનું કારણ શબ્દ છે.

૬૩. નૈયાયિકની અપેક્ષાએ આ સૂત્રમાં વિધેયાનુવાદભાવ-લક્ષ્યલક્ષણભાવ આવે છે અર્થજ્ઞાનમાં કારણમૂલ જે શબ્દ માનેલ છે તે સ્વાભાવિક સામર્થ્ય અને સંકેત એ બંને દ્વારા કારણ છે. પરંતુ કેવલ સંકેતથી જ શબ્દ કારણ નથી. કારણ કે સંકેત કરવાનું પુરુષને આધીન છે, અને પુરુષની ઇચ્છા માત્રથી વસ્તુનું નિયમન થાય તે યુક્તિયુક્ત નથી. અન્યથા એટલે કે પુરુષની ઇચ્છા માત્રથી વસ્તુનું નિયમન હોય તો પુરુષની ઇચ્છા સર્વત્ર પ્રતિબંધ રહિત હોવાથી શબ્દને વાચ્ય અને અર્થને વાચક બનાવશે.

૬૪. નૈયાયિક—ગત્વ તથા ઓત્વ આદિ સામાન્યનો જેમાં સંબંધ હોય તે વાચક બનવાયોગ્ય છે, અને તેનાથી ભિન્ન હોય તે વાચ્ય બનવાયોગ્ય છે. જેમ કે દ્રવ્યત્વરૂપ સામાન્યની દૃઢ્યતા હોવા છતાં અગ્નિત્વાદિરૂપ સામાન્ય વિશેષવાળું દ્રવ્ય જ દાહજનક છે, પરંતુ જલત્વાદિ સામાન્યવિશેષથી યુક્ત દ્રવ્ય દાહજનક નથી.

જૈન - તે કથન અયોગ્ય છે, કારણ કે અતીન્દ્રિય શક્તિ વિના અગ્નિત્વાદિકમાં પણ કાર્યકારણભાવની નિયામકતા ઘટી શકશે નહિ. કારણ કે અગ્નિત્વ તો દાહની જેમ વિઝાતીય કારણોથી ઉત્પન્ન થનારાં કાર્યો પ્રત્યે પણ સમાન જ છે. જેમ પુત્રની અપેક્ષાએ પિતાનું પિતૃત્વ છે, તેમ દાહ પ્રત્યે અગ્નિનું અગ્નિત્વ નથી. માટે અગ્નિ દાહની જેમ તરસને પણ દૂર કરે. માટે અતીન્દ્રિય શક્તિ ન હોય તો અસ્તિત્વાદિ પણ કાર્યકારણભાવની વ્યવસ્થામાં હેતુ નથી. તેમ ગત્વ ઓત્વ વિગેરે સામાન્ય પણ વાચ્યવાચકભાવના નિયમનમાં હેતુ નથી. માટે નિયમન કરનારી અતીન્દ્રિય શક્તિ અવશ્ય માનવી જોઇએ.

(૫) તાભ્યામર્થપ્રતિપત્તિકારણમિતિ । તાભ્યામિતિ મિલિતાભ્યાં પ્રતિપત્તિકારણમ્ । ન હુ સજ્જેતાત્રેણ । ધર્મં વિધેયાનુવાદભાવ इति वक्ष्यमाणरीत्या । अभ्युपगत इति मध्दिरप्यभ्युपगतः । केवलादित्यतोऽग्रे 'किम्' इति गम्यम् ।

અથેત્યાદિ પર: । યોગ્ય ઇતિ શબ્દ ઇત્યર્થ: । ન હિ દાહમિત્યાદિ । એતદેવાચ્છે
તદ્દેવેતિ અગ્નિત્વસામાન્યવત્ । વાચ્યવાચકેત્યાદિ અતીન્દ્રિયાં શક્તિ વિના । ઇતીતિ
અત: કારણાત્ । સ્વીકર્ત્તવ્યૈવેતિ ભવતા ।

(ટિ.) અથ સંકેતમાત્રેણેત્યાદિ ॥ સમયાદપીતિ સંકેતાદપિ । અયમિતિ શબ્દ: ।
યસ્તિત્વતિ સ્વલક્ષણમ્ । તત્ર નૈયાયિકાનિત્યાદિ । અન્યથેતિ પુરુષેચ્છાયા વસ્તુનિયમે
સતિ । તત્તિચ્છાયા ઇતિ પુરુષેચ્છાયા ।

ઇતરસ્તિત્વતિ ગત્વૌત્વાદિસામાન્યસંબન્ધવર્જિત: । અગ્નિત્વં હિ દાહવદિતિ દાહે
ઇવ । વિજાતીયકારણેતિ જન્માયુત્પાદેષુ કાર્યપુ ક્લેશાદિષુ ॥ તુલ્યરૂપમિતિ સમાનમ્ ।
વિપાસાપનોદમિતિ નૃવાપહારમપિ કુર્વાત્ ॥ તદ્દેવેતિ અગ્નિત્વાદિવદેવ ।

૫૫ અથ કિમનેનાતીન્દ્રિયશક્તિકલ્પનાક્લેશેન ? કરતલાનલસંયોગાદિસહકારિ-
કારણનિકરપરિકરિતં કૃપીટયોનિસ્વરૂપં હિ સ્ફોટષટનપાટવં પ્રકટયિષ્યતિ, કિમવ-
શિષ્ટં યદનયા કરિષ્યતે ? । તથા ચ જયન્ત:-

“સ્વરૂપાદુદ્ભવત્કાર્યં સહકાર્યુપબંહિતાત્ ।

નહિ કલ્પયિતું શક્તં શક્તિમન્યામતીન્દ્રિયામ્” ॥૧॥ [ન્યાયમં० પૃ૦૨૮]

યત્તુત્તમ્—અગ્નિર્દાહવલ્પિપાસાપનોદમપિ વિદધ્યાદિતિ । તન્ન સત્ । ન હિ વય-
મથ કશ્ચિદ્ભિન્નં ભાવાનાં કાર્યકારણભાવમુત્થાપયિતું શક્નુમ: , કિન્તુ યથાપ્રવૃત્તમનુ-
સરન્તો વ્યવહારમ: । ન હ્યસ્મદિચ્છ્યા આપ: શીતં શમયન્તિ, કુશાનુર્વા પિપાસામ્,
'કિન્તુ તત્ર દાહાદાવન્વયવ્યતિરેકાભ્યાં વા, વૃદ્ધવ્યવહારાદ્વા જ્વલનાદેરેવ કારણત્વમ-
વગ્ગ્રામ ઇતિ તદેવ તદર્થિન ઉપાદદ્મહે, ન જ્ઞાદિ ।

નૈયાયિક—અતીન્દ્રિય શક્તિની કલ્પના કરવાના કલેશની શુ' જરૂર છે ?
કારણ કે કરતલ (હથેલી) અને અગ્નિના સંયોગ આદિ રૂપ સહકારી કારણો
મળે અગ્નિનું સ્વરૂપ પોતે જ સ્ફોટ (ફાટલા)ને ઉત્પન્ન કરવાની પોતાની કુશ-
લતા પ્રકટ કરશે. અર્થાત્ અગ્નિના સ્વરૂપથી જ ફોલ્લો ઉત્પન્ન થઇ જશે તો
પછી શુ' બાકી રહ્યું કે જે એ અતીન્દ્રિય શક્તિથી થશે ? જ્યાંત નામના
આચાર્યે પણ કહ્યું છે કે—

“સહકારી કારણોથી પુષ્ટ થયેલ વસ્તુસ્વરૂપથી કાર્ય ઉત્પન્ન થઇ બાક્ય છે,
માટે તેનાથી ભિન્ન કોઇ બીજી અતીન્દ્રિય શક્તિ કલ્પવી શક્ય નથી.” વળી
તમાએ જે કહ્યું કે—દાહની જેમ તરસ છીપાવવાનું કાર્ય પણ અગ્નિ કરે તે યોગ્ય
નથી. કારણ કે—પદાર્થોનો કોઇ નવીન કાર્યકારણભાવ ઊભો કરવાને અમે
શક્તિમાન નથી, પરંતુ ઘટના જે રીતે ઘટે છે તેનું અનુસરણ કરીને અમે
વ્યવહાર કરીએ છીએ. અમારી ઇચ્છાથી કાંઇ જલ શીતનું શમન કરતું નથી અને
અગ્નિ તુષાને દૂર કરતી નથી, પરંતુ દાહાદિ કાર્યોની અન્વયવ્યતિરેકથી અથવા
વૃદ્ધ વ્યવહારથી અગ્ન્યાદિમાં જ કારણતાનો નિશ્ચય કરીએ છીએ, માટે અમે
અગ્નિને જ અહણુ કરીએ છીએ, પરંતુ જલાદિ અહણુ કરતા નથી.

(૫૦) અથેત્યાદિ પર: । કહેશેનેન્યતોડમે ‘યત:’ ઇતિ ગમ્યમ્ । સંયોગાદીતિ આદિ શબ્દાર્થોડમે પૂર્વપક્ષે નિર્વહિષ્યતિ । હોતિ ‘હિ’શબ્દ એવાર્થ: । અનયેતિ શબ્દત્વા । જયન્ત ઇતિ જયન્તમઙ્ગયાર્થમ્ ।

સ્વરૂપાદિતિ । કેવલાત્ કાર્યમિતિ દાહાદિ । સહકાર્યુપવૃંહિતાદિતિ કરતલસંયોગ-શુપવૃંહિતાત્ । અન્યામિતિ સ્વરૂપમાત્રાદ્ વ્યતિરિક્તામ્ ।

યત્ તૂત્કમિતિ જૈનેન । પિપાસામિત્યતોડમે ‘કિંતુ’ ઇતિ ગમ્યમ્ । દાહાદાવિતિ વિષયે ।

(ટિ.) યદનયેતિ શક્તિકલ્પનયા ।

સ્વરૂપાદિતિ કરતલાનલસંયોગાદિસહકારિકારણકલાપપરિકરિતાત્મસ્વરૂપાત્ કૃપીટયોને-સ્વભાવાત્ કાર્યમ્-દાહાદિ ઉત્પન્નમાને અન્યામ્ સ્વરૂપાદ્યવ્યતિરિક્તામ્ શક્તિમ્ અદૃશ્યસામ-ર્થ્યસમર્થનત્વમેતા નાશ્યતિ । ન હિ વ્યમિત્યાદિ ॥ યથાપ્રવૃત્તમિતિ પ્રવૃત્ત્યનતિક્રમેણ લોક-વ્યવહારેણેત્યર્થઃ । તદેવેતિ અમિત્વાદિ । તદર્થિન ઇતિ દાહાભિલાષિણ: ।

§૬ તદેતદતથ્યમ્ । યતો યથાભૂતાદેવ વિભાવસોદાહોત્પત્તિ: પ્રતીયતે, તથાભૂ-તાદેવ મણિમન્ત્રપન્ત્રતત્રૌષધાદિસન્નિધાને સતિ ન પ્રતીયતે । યદિ હિ દૃષ્ટમેવ રૂપં સ્ફુટં સ્ફોટં ઘટયેત્, તદા તદાનોં તસ્ય સમસ્તસ્ય સદ્વાવાત્તદનુત્પાદો ન સ્યાત્ । અસ્તિ ચાસૌ તતોદૃષ્ટરૂપસ્ય વ્યભિચારં પ્રપચ્ચયન્તોન્દ્રિયાયા: શક્તે: સત્ત્વં સમર્પ-યતિ । તથા ચ-

“સ્વરૂપાત્ ક્વાપ્યનુચત્ત્ સહકાર્યુપવૃંહિતાત્ ।

કિં ન કલ્પયિતું શક્તં શક્તિમન્યામતીન્દ્રિયામ્ ?” ॥૧॥

§૭ યતૂત્કમ્-દાહાદાવન્વયવ્યતિરેકાન્યાં વા, વૃદ્ધવ્યવહારાદ્વા જ્વલનાદેરેવ કાર-ણત્વમવગચ્છામ ઇતિ । તદુક્તિમાત્રમેવ । યત એવ હિ દાહદહનયો: કાર્યકારણભાવનિયમ: પ્રસિદ્ધિપદ્ધતિપ્રતિવદ્ એવ, તત એવ પ્રસન્ન: પ્રવર્ત્યતે । યદિ કુશાનુ: સ્વરૂપમાત્રા-દેવ દાહમુત્પાદયેત્, તર્હિં તદવિશેષાદુદન્યાડપનોદમપિ વિદધ્યાદિતિ । અથ ન મણિ-મન્ત્રાદિપ્રતિબન્ધકનૈકઠયે સ્ફોટાનુત્પત્તિરદૃષ્ટં રૂપમાક્ષિપતિ । યથા હાન્વયવ્યતિરેકા-ન્યામવશૃતસામર્થ્યો દહનો દાહહેતુ:; તથા પ્રતિબન્ધકાભાવોડપિ । સ ચ પ્રતિબન્ધક-યોગે વિનિવૃત્ત ઇતિ સામગ્રીવૈગુણ્યાદેવ દાહસ્યાનુત્પત્તિ:; ન તુ શક્તિવૈકલ્યાદિતિ ચેત્ । તદયુત્કમ્ । યત: પ્રતિબન્ધકાભાવો ભાવાદેકાન્તવ્યતિરિક્ત: કથં કિન્ચિત્કાર્યં કુર્યાત્, કૂર્મરોમરાજીવત્ ? ।

જૈન-એમ કહેવું યોગ્ય નથી. કારણ કે જે પ્રકારની અગ્નિથી દાહાદિ કાર્યની ઉત્પત્તિ થતી જોવાય છે, તે જ પ્રકારની અગ્નિથી જ્યારે મણિ (અગ્નિ) પ્રકારની

૧ પંક્તિકાકારેણ ‘કિન્તુ’ ઇતિ મૂલે નોપલબ્ધમિતિ ગમ્યત્વેન નિર્દેશ: કૃત: ।

મણિ), મંત્ર, ચંત્ર. તંત્ર કે ઔષધિ વિગેરે તેની સમીપમાં હોય છે ત્યારે દાહાદિ કાર્યની ઉત્પત્તિ બેવાતી નથી. વળી, બે અગ્નિનું દૃષ્ટ સ્વરૂપ જ સ્પષ્ટ રીતે ફેલ્લાને ઉત્પન્ન કરતું હોય તો, તે વખતે એટલે કે બ્યારે મણિ-મન્ત્ર-ચન્ત્ર તંત્ર કે ઔષધિ તેની સમીપમાં હોય ત્યારે, તે સંપૂર્ણ સ્વરૂપે હોવા છતાં ફેલ્લો ઉત્પન્ન ન કરે એવું ન બને. પણ એવું બને તો છે. માટે આ ફેલ્લાની અનુત્પત્તિ અગ્નિના દૃષ્ટ સ્વરૂપમાં વ્યભિચારને વિસ્તારતી કોઈ અતીન્દ્રિય શક્તિને સત્તા સમર્પિત કરે છે એટલે કે અગ્નિ સ્વરૂપે વિદ્યમાન છતાં તેવે પ્રસંગે દાહજનક તે બનતી નથી, તેથી તે સિવાય અદૃષ્ટ કોઈ શક્તિનું અસ્તિત્વ સિદ્ધ થાય છે. અને કહ્યું-પણ છે “સહકારી કારણેનો સહકાર છતાં સ્વરૂપથી કોઈક સ્થળે કાર્ય ઉત્પન્ન થતું નથી માટે દૃષ્ટરૂપથી ભિન્ન એવી અતીન્દ્રિય શક્તિ કેમ નહિ કલ્પી શકાય ?

કુલ. વળી, અન્વય વ્યતિરેક અથવા વૃદ્ધ વ્યવહારથી દાહાદિ કાર્યમાં અગ્નિ આદિની કારણતાનો નિશ્ચય કરીએ છીએ—એમ તમારે જે કહ્યું તે તો કથન માત્ર છે અર્થાત્ તેમાં યુક્તિ નથી, કારણ કે જે કારણે દાહ અને દહન (અગ્નિ)-માં કાર્યકારણભાવનો નિયમ સિદ્ધ નથી થતો તે જ કારણે પ્રસંગ દોષ આવે છે. તે આ પ્રમાણે—જો અગ્નિ સ્વરૂપથી જ દાહ ઉત્પન્ન કરતો હોય તો—તે સ્વરૂપમાં અવિશેષ-અભેદ હોવાથી તરસની પીડાનો નાશ પણ કરે. અર્થાત્ સ્વરૂપથી ભિન્ન એવી દાહ શક્તિ માનવી બેઈએ.

નૈયાયિક—મણિ-મન્ત્રાદિરૂપ પ્રતિબંધકની નિકટતાથી ફેલ્લાની અનુત્પત્તિ અદૃષ્ટ-અતીન્દ્રિય શક્તિની સિદ્ધિ કરી શકતી નથી, કારણ કે જેમ અન્વય વ્યતિરેકથી અગ્નિ દાહમાં સમર્થ છે એવો નિશ્ચય હોઈ તે દાહનું કારણ છે એમ સિદ્ધ થાય છે, તેમ પ્રતિબંધકાભાવ પણ દાહનું કારણ સિદ્ધ થાય છે. અને પ્રતિબંધકાભાવ પ્રતિબંધકનો યોગ હોય ત્યારે નથી. માટે સામગ્રીની વિકલતાથી દાહની અનુત્પત્તિ છે, અને નહિ કે શક્તિના અભાવથી.

જૈન—તે અયોગ્ય છે. કારણ કે ભાવ-પદાર્થથી એકાન્ત ભિન્ન એવો કાય-ખાના શામની જેવો પ્રતિબંધકાભાવ કઈ રીતે કોઈ પણ કાર્ય કરશે ? અર્થાત્ પ્રતિબંધકાભાવ તુલ્ય કોઈ કોઈ પણ કાર્ય નહિ કરે.

(૧૦) તદેતદિત્યાદિ સ્મરિઃ । યથાભૂતાદિતિ જ્વલદૃષ્ટાત્ । તદાનીમિતિ મણિમન્ત્રચન્ત્ર-તન્ત્રોષધાદિસન્નિધાને । તદનુત્પાદો ન સ્યાદિતિ સ્ફોટાનુત્પાદઃ કરતલસંયોગેઽપિ । અસાવિતિ સ્ફોટાનુત્પાદઃ ।

સ્વરૂપેન્યાદિપયં તદિતિ શાહાદિ ।

યત્ તૂત્કમિતિ યોગેન । પ્રસન્નમિતિ અનિષ્ટાપાદનપ્રસન્નઃ । તદવિશેષાદિતિ સ્વરૂપાવિશેષાત્ । અથેન્યાદિ પરઃ । નૈકદ્યેમિતિ નૈકદ્યે સતિ । અદૃષ્ટમિતિ શક્તિલક્ષણમ્ । પ્રતિબંધકયોગેમિતિ સયોગે સતિ । તદયુક્તમિતિ જૈન. । ભાવાદેકાન્તવ્યતિરિક્તમિતિ ભવન્મતે ।

(ટિ.) પ્રતીયતે इति अस्माभिरिति शेषः । तदेति मणि-मन्त्र-यन्त्र-तन्त्रौषधादिसग्नि-
धानेऽपि । तस्येति रूपस्य । समस्तस्येति प्रत्यक्षलक्षणस्य न परोक्षादिपिहितस्य । तदनु-
त्पाद् इति स्फोटानुत्पादः । असाविति स्फोटानुत्पादः ।

स्वरूपादिति । तदिति कार्यम् ।

तद्वિશેષાદિતિ રવરૂપમાત્રવિશેષવૈસુરૂયાત્ । ઉદ્ન્યાપનોદમિતિ તૃષાત્તિનાશમપિ ।
અદૃષ્ટં રૂપમિતિ શક્તિલક્ષણમ્ । સ ચેતિ પ્રતિબંધકાભાવઃ । કૂર્મરોમરાજીવદિતિ યથા
અસત્કત્વા કૂર્મરોમરાજી કિમપિ કાર્યં નાર્જયતિ તથા અભાવોઽપિ આવાદત્યન્તધ્યતિરિક્તતયા-
ઽસત્કલ્પત્વાદકિચિત્કરઃ સન્, ભાવઃ ક્રિયાસાધક इति ભાવઃ ।

§૮ નનુ નિત્યાનાં કર્મણામકરણાત્પ્રાગભાવસ્વભાવાત્ પ્રત્યવાય ઉત્પદ્યતે, અન્યથા
નિત્યાકરણે પ્રાયશ્ચિત્તાનુષ્ઠાનં ન રચાદ્, વૈયથ્યાત્ । તન્ન તથ્યમ્ । નિત્યાકરણસ્વ-
ભાવાત્ ક્રિયાન્તરકરણાદેવ પ્રત્યવાયોત્પત્તેરન્યુપગમાન્, ત્વમ્તસ્ય તસ્ય તદ્વેતુત્વાસિદ્ધેઃ ।

§૯ યદપ્યુચ્યતે—

“સુખદુઃસ્વસમુત્પત્તિરભાવે શત્રુમિત્રયોઃ ।

કળટકાભાવમાલક્ષ્ય પાદઃ પથિ નિધીયતે” ॥૧॥

તત્રાપ્યમિત્રમિત્રકળટકાભાવજ્ઞાનાનામેવ સુખદુઃસ્વાદ્ગ્નિનિધાનવાર્યકારિત્વમ્, ન ત્વ-
ભાવાનામ્ । ત્વજ્ઞાનમપ્યમિત્રમિત્રકળટકવિવિક્તપ્રતિયોગિવસ્ત્વન્તરસંસ્પાદિતમેવ, નતુ ત્વદ-
ભિમતાભાવકૃતમ્ ।

§૮ નૈયાયિક—અભાવ પણ કાર્યકારી છે. જેમકે—નિત્ય કર્મનું અકરણ એ
તેના પ્રાગભાવ છે. અને તે પ્રાગભાવથી પ્રત્યવાય (ખાધા-પીડા-પાપરૂપ ભાવ)
ઉત્પન્ન થાય છે. અન્યથા એટલે કે પ્રત્યવાયનો અનુત્પાદ માનો તો નિત્ય કર્મના
અકરણમાં પ્રાયશ્ચિત્તનું અનુષ્ઠાન ન કરવું જોઈએ, કારણ કે પ્રત્યવાયના અભા-
વમાં તે વ્યર્થ છે. સારાંશ એ છે કે નિત્યકર્મનું અનાયરણ એ પ્રાયશ્ચિત્તનું
કારણ છે. જો અનાયરણ પ્રત્યવાય પેદા ન કરે તો પછી પ્રાયશ્ચિત્ત શા માટે ?

જૈન—તે તથ્ય નથી. કારણ કે નિત્યકર્મને ન કરવાથી પ્રત્યવાયની ઉત્પત્તિ
નથી પરંતુ નિત્યકર્મના અકરણરૂપ જે અન્ય ક્રિયાનું કરણ છે તેથી જ પ્રત્ય-
વાયની ઉત્પત્તિ સ્વીકારાયેલી છે, એટલે તમોને ઇષ્ટ પ્રાગભાવ પ્રત્યવાયરૂપ
કાર્યના હેતુરૂપે અસિદ્ધ છે.

§૯ વળી “શત્રુના અભાવથી સુખ અને મિત્રના અભાવથી દુઃખની ઉત્પત્તિ
થાય છે અને બુદ્ધિમાન પુરુષ કંટકનો અભાવ જોઈને જ પગ મૂકે છે.”
એવું જે કહેવાય છે તેમાં પણ શત્રુ-મિત્ર અને કંટકનો અભાવ કારણ નથી પણ
તેનું જ્ઞાન અનુકંમે સુખ દુઃખ અને પગ મૂકવામાં કારણ છે, અને તે અભાવનું
જ્ઞાન પણ શત્રુ-મિત્ર અને કંટકથી ભિન્ન એવી તેમની પ્રતિયોગિરૂપ અન્યવસ્તુથી
ઉત્પન્ન થયેલ છે, પરંતુ તમોને માન્ય અભાવથી અભાવનું જ્ઞાન ઉત્પન્ન થયેલ નથી.

(૫૦) નન્વિતિ પરઃ । નિત્યાનામિતિ સ્નાનાદીનામ્ । પ્રત્યવાય ઇતિ દોષઃ । અન્ય-
થેતિ દોષાભાવે । ન તદ્યમિતિ આચાર્યઃ । ક્રિયાન્તરકરણાદિતિ નિત્યં ન કૃતં કિમપિ
ક્રિયાન્તરકૃતમિતિ ગર્ભઃ । તસ્યેતિ નિત્યાકરણસ્ય । તદ્દેતુત્વાસિદ્ધેરિતિ પ્રત્યવાયદેતુત્વા-
સિદ્ધેઃ ।

ઉચ્યત ઇતિ ભવતા વક્ષ્યમાણમ્ ।

આલક્ષ્યેતિ જ્ઞાત્વા । નિધીયત ઇતિ અભાવાદપિ કાર્યોત્પત્તિર્જાતેતિ પરાશયઃ ।
તત્પ્રાપીત્યાદિ મૂરિઃ । તજ્ઞાનમપીતિ નનુ જ્ઞાન તાવદભાવાદુત્પન્નમેતાવતા ચ જ્ઞાનલક્ષણં કાર્ય-
સુત્પાદિતમભાવેનેતિ પરામિપ્રાયઃ । અમિત્રે ઇત્યાદિગચે વિવિક્તશબ્દેન રહિત ઇતિ જ્ઞેયમ્ ।
ચસ્ત્વન્તરસમ્પાદિતમિતિ પ્રામસ્થાનાદિ ।

(ટિ.) પ્રત્યવાય ઇતિ અપવાદઃ । અન્યથેતિ અપવાદાનુત્પાદે । ત્વન્મતસ્યેતિ તવામી-
ષ્ટસ્ય । તસ્યેતિ અભાવસ્ય । તદ્દેતુત્વાસિદ્ધેરિતિ કાર્યદેતુત્વાસિદ્ધેઃ ।

તજ્ઞાનમપીતિ અભાવાદુત્પન્નજ્ઞાનમ્ । ત્વદ્ભિમતેતિ તવામીષ્ટેન નિઃસ્વભા-
વેનાઽભાવેન વિહિતમ્ ।

§ ૧૦ અથ ભાવવદભાવોઽપિ ભાવજનનસમર્થોઽસ્તુ । કો દોષઃ ? । ન હિ નિઃશે-
ષસામર્થ્યરહિતત્વમભાવલક્ષણમ્, અપિ તુ નાસ્તીતિજ્ઞાનગમ્યત્વમ્ । સત્પ્રત્યયગમ્યો હિ
ભાવ ઉચ્યતે, અસત્પ્રત્યયગમ્યસ્ત્વભાવ ઇતિ ચેત્ । તદયુક્તમ્ । ત્વદન્યુપગતાભાવસ્ય
ભાવાત્સર્વથા પાર્થક્યેન સ્થિતસ્ય ભાવોત્પાદકત્વવિરોધાત્ । તથાહિ—વિવાદાર્પદીભૂતો-
ઽભાવો ભાવોત્પાદકો ન ભવતિ, ભાવાદેકાન્તવ્યતિરિક્તત્વાત્, યદેવં તદેવં યથા
તુરંગશૃંગમ્, તથા ચાયં, તસ્માત્ તથા । પ્રાગભાવપ્રધ્વંસાભાવપરસ્પરાભાવસ્વભાવો
હ્યભાવો વસ્તુનો વ્યતિરિક્તમૂર્તિર્ભાવોત્પાદકઃ પરૈરિષ્ટઃ, સોઽત્ર વિવાદપદશબ્દિતઃ ।
અન્યથા જૈનસ્ય ભાવાવિષ્વભૂતાભાવૈર્ભાવોત્પાદકત્વેનાહ્નીકૃતૈર્વાંધા સ્યાત્ । યૌગ્યસ્ય
ચાત્યન્તાભાવેન ભાવાનુત્પાદકેન સિદ્ધસાધ્યતા ભવેત્ ।

§ ૧૦ નૈયાયિક—ભાવની જેમ અભાવ પણ ભલે ભાવને ઉત્પન્ન કરવા સમર્થ
હો, તેમાં શું દોષ છે ? કારણ કે સર્વથા સામર્થ્યરહિતપણું અભાવનું લક્ષણ
નથી, પરંતુ ‘નથી’ એવા જ્ઞાનનો વિષય બનવો—એ અભાવનું લક્ષણ છે, કારણ
કે ભાવ તે છે, જે ‘સત્’ એવા જ્ઞાનથી ગમ્ય છે અને અભાવ તે છે જે ‘અસત્’
એવા જ્ઞાનથી ગમ્ય છે.

જૈન—તે અયોગ્ય છે કારણ કે તમે માનેલ ભાવથી સર્વથા ભિન્ન એવા
અભાવમાં ભાવોત્પાદકતાનો વિરોધ છે. તે આ પ્રમાણે—વિવાદાર્પદ અભાવ
ભાવનો ઉત્પાદક નથી, ભાવથી એકાન્ત ભિન્ન હોવાથી, જે ભાવથી એકાન્ત
ભિન્ન હોય તે ભાવોત્પાદક ન હોય, જેમકે—ઘોડાનું શિંગડું, આ અભાવ પણ
ભાવથી એકાન્ત ભિન્ન છે, માટે તે ભાવોત્પાદક નથી. વસ્તુથી ભિન્ન છે, માટે તે
ભાવોત્પાદક નથી. વસ્તુથી ભિન્ન સ્વભાવવાળા પ્રાગભાવ, પ્રધ્વંસાભાવ, પરસ્પરા-
ભાવ-ધર્તરેતરાભાવરૂપ અભાવોને તમે નૈયાયિકોએ ભાવોત્પાદક માનેલ છે,
અને તે અભાવો જ અહીં વિવાદાર્પદ સમજવાના છે. તેમને વિવાદાર્પદ ન

ગણીએ તો ઢેનેા ઢેને ભાવોત્પાદક માને છે અને જે ભાવથી કથંચિત્ અભિન્ન છે તેવા અભાવોથી, તેઓ પણ અભાવ હોઈ, બાધા(પક્ષ દોષ) આવશે, અને વળી નૈયાયિકસંમત અત્યંતાભાવ તો તેમને મતે પણ ભાવનો અનુત્પાદક હોવાથી તેને લઈને અનુમાનમાં સિદ્ધસાધ્યતા (સિદ્ધસાધન) દોષ આવશે.

(૫૦ અથેત્યાદિ પર) : સત્પ્રત્યયગમ્ય ઇત્યાદિ પર એતદેવ વ્યાચટે । તદ્યુક્તમિતિ જૈનઃ ભાવાવિષ્વગ્મૂતાભાવૈરિતિ ભાવાવિષ્વગ્મૂતાથ તેઽભાવાથ તૈરિતિ વિમ્હઃ । બાધેતિ જૈનસ્ય બાધા સ્યાદિત્યર્થઃ । સિદ્ધસાધ્યતેતિ જૈન(યૌગ)સ્ય અત્યન્તાભાવં ભાવાનુત્પાદકં સોઽપિ મન્યતે એવ ।

(ટિ૦) વિવાદાસ્પદીતિ ભવદીક્ષિતો નિઃસ્વાભાવોઽભાવઃ । પ્રાગભાવેત્યાદિ ॥ પરૈરિતિ નૈયાયિકાદિભિઃ । સ્વ ઇતિ પરાભ્યુપગતાભાવઃ ॥ અન્યથેતિ સર્વાભાવમ્હળે ॥ ભાવાવિષ્વગ્મિતિ ભાવેન સહ કથંચિત્તાદામ્યમાપન્નૈરભાવૈઃ ।

§૧૧ નવ્વયં ધર્મિત્વેનોપાત્તોઽભાવો ભવદ્વિઃ પ્રતિપન્નો ન વા । યદિ પ્રતિપન્નઃ, કિં પ્રત્યક્ષાદ, અનુમાનાદ, વિકલ્પાદ વા, ઉપમાનાદેરત્રાનુચિત્વાત્ । યદિ પ્રત્યક્ષાત્, તદા કથમભાવસ્ય ભાવોત્પાદનાપવાદઃ સૂષપાદઃ સ્યાત્ ? પ્રત્યક્ષસ્વૈવોત્પાદિત્વાત્ । અનુમાનાત્ તત્પ્રતિપન્નૌ, તત્રાપ્યભાવધર્મિણઃ પ્રતીતિરનુમાનાન્તરાદેવ, ઇત્યત્રાનવસ્થાદૌ-સ્થસ્થેમા । વિકલ્પાદપિ તત્પ્રતીતિઃ, પ્રમાણમૂલાત્, તન્માત્રાદેવ વા ? ન પ્રથમાત્, પ્રમાણપ્રવૃત્તેસ્તત્ર તિરસ્કૃત્વાત્ । વિકલ્પમાત્રાત્ તત્પ્રતીતિરસત્કલ્પા, તતઃ કસ્યાપિ પ્રતિપત્તેરનુપપત્તેઃ । અન્યથા પ્રામાણિકાનાં પ્રમાણપર્યેણમરમણીયં સ્યાત્ । તથા ચાશ્રયાસિદ્ધો હેતુઃ । અથાપ્રતિપન્નઃ । તર્હિં કથં ધર્મિતયોપાદાયિ ? ઉપાત્તે ચાસ્મિન્ હેતુગશ્રયાસિદ્ધિ એવ ।

§૧૧ નૈયાયિક—ઉપરોક્ત અનુમાનમાં તમે અભાવને ધર્મી (પક્ષ) તરીકે કહેલ છે, તો-તે ધર્મી તમને જ્ઞાત છે કે નહીં ? જ્ઞાત હોય તો-પ્રત્યક્ષથી, અનુમાનથી કે વિકલ્પથી છે ? કારણ કે ઉપમાનાદિ પ્રમાણો તો અહીં ઉચિત નથી. પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી જ્ઞાત હોય તો-અભાવ ભાવનો ઉત્પાદક નથી એવો-અભાવ વિષેના અપવાદ યુક્તિસંગત કઈ રીતે થશે ? કારણ કે-અભાવે પ્રત્યક્ષ રૂપ ભાવને તો ઉત્પન્ન કર્યો છે. અનુમાન પ્રમાણથી અભાવરૂપ ધર્મી જ્ઞાત હોય તો-તે અનુમાનમાં પણ અભાવરૂપ ધર્મીની પ્રતીતિ વળી બીજા અનુમાનથી થશે એમ અનવસ્થા દોષ આવશે. વિકલ્પ માત્રથી અભાવરૂપ ધર્મીની સિદ્ધિ થતી હોય તો તે-પ્રમાણમૂલક વિકલ્પથી કે કેવલ વિકલ્પ-થી થાય છે ? અભાવરૂપ ધર્મીમાં પ્રમાણોની પ્રવૃત્તિનું અંડન કરી ચૂક્યા છીએ માટે પ્રમાણમૂલક વિકલ્પથી અભાવરૂપ ધર્મીની સિદ્ધિ કહો તો-તે સિદ્ધિ અસત્ રૂપ છે, કારણ કે વિકલ્પ માત્રથી કોઈ પણ પદાર્થની સિદ્ધિ થતી નથી. અન્યથા પ્રામાણિક પુરુષોનું પ્રમાણનું શોધનું વ્યર્થ થઈ જશે. એ રીતે અભાવરૂપ

ધર્મીની સિદ્ધિ થતી નથી. તેથી પૂર્વોક્ત હેતુ આશ્રયાસિદ્ધ છે. અને પૂર્વોક્ત અભાવરૂપ ધર્મી જ્ઞાત ન હોય તો ધર્મી તરીકે તેનું ઉપાદાન કેમ કયું ? અજ્ઞાત છતાં ઉપાદાન કયું તો હેતુ આશ્રયાસિદ્ધ જ થયો.

(૫૦) નન્વયમિત્યાદિ યોગ પ્રનયતિ । પ્રતિપક્ષ इति । भावोत्पादकत्वेन । उपमानादेरिति उपमानाद्यभावात् । तत्प्रतिपत्ताविति अभावप्रतिपत्तौ । तत्रापीति अनुमानेऽपि । तत्प्रतीतिरिति अभावप्रतीतिः । तत्रेति अभावे । तिरस्कृतत्वादिति पूर्वमेव । तत इति विकल्पमात्रान् । कस्यापीति पदार्थस्य । अन्यथेति विकल्पादेव साध्यसिद्धौ । आश्रयासिद्ध इति विकल्पादेवाभावाऽसिद्धे । धर्मितयेति प्रतीतो हि धर्मो क्रियते ।

(ટિ.) અત્રેતિ અભાવપ્રતિપત્તૌ । તત્પ્રતિપત્તાવિતિ અભાવપ્રતિપત્તૌ । તત્રાપીતિ અભાવપ્રતિપત્તિસાધકાનુમાને । તત્પ્રતીતિરિતિ અભાવપ્રતીતિઃ । તન્માત્રાદિતિ વિકલ્પમાત્રાદેવ । તત્રેતિ અભાવે ધર્મિણિ । તન इति विकल्पमात्रान् । अन्यथेति विकल्पमात्रादेव प्रतिपत्ति सिद्धौ । तथा चेति अभावप्रतीतौ साधकप्रमाणाभावे ॥ उपादायीति उपासः । उपासे इति अप्रतिपत्तेऽभावे धर्मितया गृहीते सति ।

§ ૧૨ અત્રોચ્યતે । વિકલ્પમાત્રાદેવ તત્પ્રતિપત્તિ શ્રૂમહે । ન ચાશ્રયાસિદ્ધિઃ, અવસ્તુનિ વિકલ્પાત્ પ્રસિદ્ધેશ્વચાશ્રયણીયત્વાત્ । અન્યથા વન્યાસ્તનન્વયાદિશ્વદાનુષ્ચારણપ્રસક્તાત્ । ન ચ નોચ્ચાર્યત્ત્વવાચ્યં મયેતિ વાચ્યમ્ । વાચ્યયેયોઽસ્તિ, નાસ્તિ વેતિ પર્યનુયોગે પૃથ્વીપતિપરિપ્લવશ્ચ વિધિનિપેધાન્યતરાભિધાયિવચનગ્યાવકાશાત્ । તૂર્ણી પુણ્ણોઽસ્યાઽપ્રતિપિસિન્નં, કિંશ્ચિદુષ્ચારયતો વા પિશાચકિત્ત્વપ્રસક્તાત્ । તથાવિધવચનોચ્ચારણે ચ કથમેતદિતિ પ્રમાણગવેષણેઽનુમાનમુચ્ચાર્યમાણમાશ્રયસિદ્ધિપ્રસત્ત્વમ્ । સમસ્તં નિપ્રમાણકં વચનમાત્રં પ્રેક્ષાવતા પ્રશ્નકૃતાઽનપેક્ષિતમેવ । ન ચોભયાભાવોઽભિધાનું શક્યઃ । વિધિનિપેધયોર્ભાવાભાવસ્વભાવત્વાત્, એકનિપેધેનાપરવિધાનાત્ । વિધિપ્રતિપેધો દ્વિ નિપેધઃ, નિપેધપ્રતિપેધશ્ચ વિધિઃ । અસ્તુ વોભયપ્રતિપેધપ્રતિજ્ઞા, હેતોસ્તુ તત્રોપાદીયમાનસ્ય નાશ્રયાસિદ્ધિપરિહારઃ । તદુક્તમ્—

“ધર્મસ્ય કસ્યચિદવસ્તુનિ માનસિદ્ધા

બાધાવિધિવ્યવહતિઃ કિમિહાસ્તિ નો વા ।

અસ્ત્યેવ ચેત્ કથમિયન્તિ ન દુષ્ણાનિ ?

નાસ્ત્યેવ ચેત્ સ્વચ્ચનપ્રતિરોધસિદ્ધિઃ” ॥૧॥

અવસ્તુનિ બાધાવિધિવ્યવહારો નાસ્તીત્યેતદનેનૈવ સ્વચ્ચનેન પ્રતિરુદ્ધયતે; નાસ્તીતિપ્રતિપેધસ્ય સ્વયંકૃતત્વાત્, इत्यन्यपादस्यार्थः । तुरङ्गशृङ्गदृष्टान्तोऽपि विकल्पादेव प्रसिद्धः स्वीकर्तव्यः । तत्र च वस्वेकान्तव्यतिरेके सति भावानुपादकत्वमपि प्रतीतम्, इति नास्य साध्यसाधनोभयवैकन्यम् ।

§૧૨ જૈન—ઉક્ત અનુમાનમાં ધર્મી તરીકે ગ્રહણ કરેલ અભાવની સિદ્ધિ વિકલ્પમાત્રથી જ છે—એમ કહીએ છીએ અને છતાં હેતુમાં આશ્રયાસિદ્ધિ દોષ નથી. કારણ કે અવસ્તુ(અભાવ)રૂપ વાન્ધ્યેયાદિ પદાર્થની સિદ્ધિ વિકલ્પથી જ માનવી જોઈએ અન્યથા વન્ધ્યાપુત્રાદિ શબ્દોનો ઉચ્ચાર જ તમારાથી થઈ શકશે નહિ. અને અમે વન્ધ્યાપુત્રાદિ શબ્દો કહી પણ બોલતા જ નથી એવું પણ તમે કહી શકશો નહિ. કારણ કે જગત્માં વન્ધ્યાપુત્ર છે કે નથી? એ પ્રમાણે જ્યારે કોઈએ રાજાની સભામાં આવીને પૂછ્યું હોય ત્યારે વન્ધ્યાપુત્ર અંગે તમારે વિધાયક કે નિષેધક એ બે પ્રકારમાંથી કોઈ પણ એક પ્રકારનો ઉત્તર આપવો જ પડશે. કારણ કે—કંઈ પણ ન બોલતાં મૌન રહેશો. અથવા જે વિષે કશું જ બાણવાની ઈચ્છા નથી એ વિષે કાંઈક બોલશો તો ગાંરામાં ખપશે. અને જો વન્ધ્યાપુત્ર વિષે વિધાયક કે નિષેધક ઉત્તર કરશો તો એ કંઈ રીતે સિદ્ધ છે એમ પ્રશ્ન થતાં પ્રમાણ શોધવાની આવશ્યકતા ઉપસ્થિત થતાં તમે જો અનુમાન પ્રમાણનું ઉચ્ચારણ કરશો તો તે તો આશ્રયાસિદ્ધિ દોષથી ગ્રસ્ત હશે. અને બધું જ પ્રમાણરહિત વચનમાત્ર તો બુદ્ધિમાન પ્રશ્નકર્તાને માટે અનપેક્ષિત થશે. અર્થાત્ અસંગત વચન બની જશે. વળી વન્ધ્યાપુત્રમાં અસ્તિત્વ અને નાસ્તિત્વ ઉભયનો અભાવ છે, એમ પણ તમે કહી શકશો નહિ. કારણ કે—વિધિ ભાવસ્વરૂપ છે. અને નિષેધ અભાવસ્વરૂપ છે. માટે એકના નિષેધથી બીજાનો વિધિ થઈ જ નાથ છે. કેમકે—વિધિનો પ્રતિપેધ એ નિષેધ છે અને નિષેધનો પ્રતિપેધ એ વિધિ છે. અથવા તમારી ઉભયાભાવની પ્રતિજ્ઞા ભલે રહે. પરંતુ તેમાં જે હેતુ કહેશે તેના આશ્રયાસિદ્ધિદોષનો પરિહાર તો થશે નહિ. કહ્યું છે કે—

“આ જગત્માં અવસ્તુ(વાન્ધ્યેયાદિ)માં (અસ્તિત્વાદિ) કોઈ ધર્મની બાધા કે વિધિનો વ્યવહાર પ્રમાણ સિદ્ધ છે કે નથી? બાધા કે વિધિ વ્યવહાર પ્રમાણ સિદ્ધ છે એમ કહો તો—પૂર્વોક્ત આશ્રયાસિદ્ધિદોષ દોષો કેમ નહિ આવે? યદિ કહો કે—અવસ્તુમાં બાધા વિધિ વ્યવહાર પ્રમાણ સિદ્ધ નથી, તો સ્વવચનના વિરોધની સિદ્ધિ થઈ.”

“અવસ્તુમાં બાધાવિધિ વ્યવહાર નથી” આ વચનનો વિરોધ એ જ વચનથી છે, અર્થાત્ સ્વવચનનો સ્વવચનથી જ વિરોધ છે, કારણ કે—જો વ્યવહાર ન થતો હોય તો—‘વ્યવહાર નથી’ એમ કહેવું તે પણ વિરુદ્ધ છે. ‘લોકના અંતિમ પાદનો આ અર્થ બાણ્યો. અનુમાનમાં કહેલ ‘ઘોડાના શિંગડા રૂપ’ દષ્ટાન્તને પણ વિકલ્પથી પ્રસિદ્ધ સ્વીકારવું જોઈએ, અને વસ્તુ—ભાવથી એકાન્ત ભિન્ન હોવાથી ઘોડાના શિંગડામાં ભાવની અનુત્પાદકતા પણ પ્રસિદ્ધ જ છે. માટે આ દષ્ટાન્ત સાધ્ય અને સાધનથી રહિત નથી.

(૫૦) શબ્દાનુચ્ચરણપ્રસક્તાદિતિ ભવતોડપિ । અસ્યેતિ ભવતઃ । નિપ્રમાણકમિતિ અનુમાનામાવે । તન્નેતિ વાન્ધ્યેયાદૌ ।

કસ્યચિદિતિ અસ્તિત્વાદેઃ । માનસિદ્ધેતિ પ્રમાણસિદ્ધા । બાધાવિધિવ્યવહારિતિ નિષેધવિધિવ્યવહારઃ । દ્યયન્તીતિ પૂર્વાવગ્યસ્તાનિ । ન દૂષણાનીતિ ભવન્મતેડપિ ।

સ્વયમિતિ ત્વયૈવ । તન્નેતિ તુરજ્જુજ્જદષ્ટાન્તે । અસ્યેતિ તુરજ્જુજ્જદષ્ટાન્તસ્ય ।

(ટિ૦) વિકલ્પપાત્રાદિત્યાદિ ॥ તત્પ્રતિપત્તિમિતિ ધર્મિતયોપાત્તાભાવપ્રતિપત્તિમ્ । અવસ્તુનીતિ વાન્ધ્યેયાદૌ વિષયે । અન્યથેતિ વિકલ્પસિદ્ધયસ્વીકારે । અયમિતિ વાન્ધ્યે-
યાદિશબ્દઃ । તૂળીમિતિ મૌનમાપ્રયતઃ । અસ્યેતિ નૈયાયિકસ્ય । અપ્રતિપિત્તિતમિતિ
પ્રતિપત્તુમનિષ્ઠં કિંચિજ્જલ્પતઃ । તથાચિધેતિ અપ્રતિપિત્તિતવાક્યોદ્ગારે । एतदिति वाक्यम् ।
પ્રમાણગવેષણે इति प्रमाणान्वेषणे । उभयाभाव इति विधिनियेषाभावः । अस्तु वोभये
ત્યાદિ । તથેતિ ઉભયપ્રતિષેધપ્રતિજ્ઞાયામ્ ।

तत्र चेति तुरङ्गपक्षे । 'अस्येति तुरङ्गविषाणदृष्टान्तस्य ।

§ ૧૩ નનુ જૈનૈર્ભાવાદભિન્નસ્યાભાવસ્યામ્યુપગમાદ, વાઘસિદ્ધો હેતુરિતિ चेत्
तदसत् । पराम्युपगताभावस्य धर्माकृतत्वात्, तस्य च भावादेकान्तेन पृथग्भूततया
જૈનૈરપિ સ્વીકારાત્ । ન સ્વત્વવસ્તુ વસ્તુભૂતાદ્વાવાદભિન્નમિતિ મન્યન્તે જૈનાઃ । તતો
નાભાવો ભાવોત્પાદકસ્તવાસ્તીતિ સિદ્ધમ્ ।

§ ૧૩ નૈયાયિક—જૈનોએ અભાવને ભાવથી અભિન્ન સ્વીકારેલ હોવાથી
'ભાવથી એકાન્ત ભિન્ન હોવાથી' એ હેતુ વાદી જૈનને અસિદ્ધ છે.

જૈન—તે અસંગત છે. કારણ કે-અમે નૈયાયિકોએ સ્વીકારેલ અભાવને જ
ધર્મી કહેલ છે, અને તેને તો જૈનો પણ ભાવથી એકાન્ત ભિન્ન સ્વીકારે છે. કારણ
કે-જૈનો અવસ્તુને વસ્તુરૂપ ભાવથી અભિન્ન માનતા નથી. માટે તમોને માન્ય
અભાવ ભાવોત્પાદક નથી એ સિદ્ધ થયું.

(૫૦) નન્વિતિ પર પૃચ્છતિ । વાઘસિદ્ધ इति वादिनो भवतोऽसिद्धः । तदसदित्यादि
જૈનઃ । पराम्युपगताऽभावस्येति यौगाभ्युपगताऽभावस्य । तस्येति पराम्युपगताभावस्य
સ્વીકારાદિત્યગ્રે 'યત.' इति गम्यम् । अवस्त्विति पराम्युपगताभावरूपम् ।

(ટિ૦) पराम्युपगतेति नैयायिकार्जीकृताभावस्य । तस्येति पराम्युपगताभावस्य ।

§ ૧૪ કિંચ । यदा प्रतिबन्धकाभावो विभावसुस्वरूपादेकान्तभिन्नोऽभ्युपा-
ગામિ, તદા વિભાવસુઃ પ્રતિબન્ધકસ્વભાવઃ સ્વીકૃતઃ સ્યાન્, પ્રતિબન્ધકાભાવાદ વ્યાવ-
ર્તમાનત્વાત્, મણિમન્ત્રાદિપ્રતિબન્ધકસ્વરૂપવત્ । તથા ચ કથં કદાચિદાહાદિકાર્યો-
ત્પાદો ભવેત્ ? વિભાવસૌરેવ પ્રતિબન્ધકત્વાત્ । અથ કથં વિભાવસુઃ પ્રતિબન્ધકઃ સ્યાત્ ?,
તત્ર પ્રતિબન્ધકપ્રાગભાવસ્ય વિધમાનત્વાત્ । તદનવદાતમ્ । एतावता हि तत्र
વર્તમાનઃ પ્રતિબન્ધકપ્રાગભાવ એવ પ્રતિબન્ધકસ્વભાવો મા ભૂત્, વિભાવસુસ્વ-
રૂપં તુ તદભાવાદ વ્યાવર્તમાનં પ્રતિબન્ધકતાં કથં ન કલ્પેત્ ? । यथा हि प्रति-
बन्धकः स्व(स्वा)भावाद् व्यावर्तमानः प्रतिबन्धकतां दधाति, तथा तनूनपादपि प्रति-
बन्धकाभावाद् व्यावर्तमानमूर्तिः कथं न प्रतिबन्धकरूपतां प्रतिपद्येत ? । स्याद्वादिनां
તુ ભાવાભાવોભયાત્મકં વસ્ત્વિતિ પ્રતિબન્ધકાભાવાત્મનઃ કૃષ્ણકર્મનો ન પ્રતિબન્ધક-
રૂપતા ।

§૧૪ વળી, તમે પ્રતિબંધકાભાવને અગ્નિથી એકાંત ભિન્ન માનતા હો તો મણિમન્ત્રાદિ પ્રતિબંધકના સ્વરૂપની જેમ અગ્નિ પણ પ્રતિબંધકાભાવથી ભિન્ન હોવાથી તમારે તેને પ્રતિબંધક રૂપે માનવો પડશે, અને તેમ થતાં અગ્નિથી ક્યારેય પણ દાહાદિકાર્યની ઉત્પત્તિ થશે નહિ, કારણ કે અગ્નિ પોતે પ્રતિબંધક છે.

નૈયાયિક—અગ્નિ પ્રતિબંધકરૂપે કઈ રીતે હોઈ શકે ? કારણ કે તેમાં તો પ્રતિબંધકનો પ્રાગભાવ છે.

જૈન—તમારું આ કથન દૂષિત છે. કારણ કે એથી તો એમ કહી શકાય કે અગ્નિમાં રહેલ પ્રતિબંધકપ્રાગભાવ જ પ્રતિબંધક સ્વભાવ નથી, પરંતુ સ્વયં અગ્નિ જે પ્રતિબંધક પ્રાગભાવથી ભિન્ન છે તે પ્રતિબંધકરૂપ કેમ નહિ બને ? જેમ પ્રતિબંધક પોતાના અભાવથી બુદ્ધો હોઈ પ્રતિબંધક બને છે, તેમ અગ્નિ પણ પ્રતિબંધકાભાવથી ભિન્ન સ્વરૂપવાળો હોવાથી પ્રતિબંધક સ્વભાવ કેમ નહિ બને ? અને અમે સ્યાદ્વાદીઓના (અનેકાંતવાદીઓના) મતમાં તો વસ્તુમાત્ર ભાવાભાવ ઉભયસ્વરૂપ હોવાથી પ્રતિબંધકાભાવ સ્વરૂપ અગ્નિ પ્રતિબંધકસ્વરૂપ નથી.

(૫૦) અધ્યેન્યાદિ પર: । તન્નેતિ વિભાવસૌ પ્રતિબંધકપ્રાગભાવસ્યેતિ અવાપિ પ્રતિબંધસ્યાનુત્પન્નત્વાત્ ।

(ટિ૦) અથ કથમિત્યાદિ ॥ તન્નેતિ વિભાવસૌ । તન્નેતિ કૃપીટયોનૌ । તદ્ભાવાદિ-તિ પ્રતિબંધકાભાવાત્ । સ્યાદ્વાદિનામિતિ જૈનાનામ્ ।

§૧૫ કિંચ્ચ । પ્રતિબંધકાભાવસ્ય કારણત્વે, પ્રતિબંધકસ્ય કસ્યચિન્નૈકટથે-ડપિ પ્રતિબંધકાભાવાન્તરાણામનેકેષાં ભાવાત્ કથં ન કાર્યોત્પાદ: ? । ન હિ કુમ્ભકાર-કારણ: કુમ્ભ: કુમ્ભકારસ્યૈકસ્યાભાવેડપિ કુમ્ભકારાન્તરઘ્યાપારાન્ન ભવતિ । ન ચૈક એવ કશ્ચિત્પ્રતિબંધકાભાવ: કારણમ્, યદ્ભાવાત્ તદાનાં ન કાર્યં જાયતે, તદ્દેવ, ત્વન્મતેન સર્વેષામવશૃતસામર્થ્યત્વાત્ ।

§૧૬ અથ સર્વે પ્રતિબંધકાભાવા: સમુદિતા એવ કારણમ્; ન પુનરેકૈકશ: કુમ્ભકારવત્, તર્હિ કદાચિદપિ દાહાદિકાર્યોત્પત્તિર્ન સ્યાત્, તેષાં સર્વેષાં [ન] કદા-ચિદ્ભાવાદ, સુવને મણિમન્ત્રતન્ત્રાદિપ્રતિબંધકાનાં ભૂયસાં સંભવાત્ ।

§૧૭ અથ યે પ્રતિબંધકાસ્તં તનૂનપાતં પ્રતિબદ્ધં પ્રસિદ્ધસામર્થ્યા:; તેષામેવા-ભાવા: સર્વે કારણમ્, ન તુ સર્વેષામ્, સર્વશબ્દસ્ય પ્રકારકાત્સ્થ્યં વર્તમાનસ્ય સ્વીકારાત્—હિતિ ચેત્ ।

નનુ પ્રસિદ્ધસામર્થ્યાં હિતિ સામર્થ્યશબ્દસ્યાતીન્દ્રિયા શક્તિ:, સ્વરૂપં વા પ્રતિ-બંધકાનાં વાચ્યં સ્યાત્ । પ્રાચ્યપક્ષકક્ષીકારે; ક્ષીણ: ક્ષણેનાવયો: કણ્ઠશોષ:; અતોન્દ્રિય-શક્તિસ્વીકારાત્ । દ્વિતીયપક્ષે તુ ત એવ તં પ્રતિ પ્રતિબંધકા:; નાપરે, હિતિ કૌત-

સ્કુતી નીતિઃ ? સ્વરૂપસ્યોભયેવામપિ ભાવાત્ । ન સ્વલ્લ મણિમન્ત્રાદેઃ કશ્ચિદેવ જાત-
વેદસમાશ્રિત્ય તત્સ્વરૂપમ્, ન પુનર્જાતવેદોઽન્તરમિતિ ।

કૌરવ વળી, કાર્યોત્પત્તિમાં પ્રતિબંધકાભાવને પણ તમે કારણ માને છે તો કોઈ પણ એક પ્રતિબંધક સમીપમાં હોવા છતાં બીજા અનેક પ્રતિબંધકાભાવની વિદ્યમાનતા હોવાથી હાહાદિ કાર્યની ઉત્પત્તિ કેમ થતી નથી ? લોકમાં પણ કુંભારનું કાર્ય ઘટ છે તો તે ઘટ કોઈ એક કુંભાર ન હોય તો બીજા કુંભારના વ્યાપારથી શું નિબંધન નથી થતો ? કોઈ એક જ પ્રતિબંધકનો અભાવ તો કારણ નથી, જેથી તે એકના અભાવને કારણે તે વખતે કાર્ય ન થાય. તે જ પ્રમાણે તમારા મતમાં તે અને બીજા સર્વ પ્રતિબંધકાભાવો કાર્યોત્પાદમાં સમર્થ રૂપે નિશ્ચિત હોઈ તેમાંનાં કોઈના પણ સહાવમાં કાર્યોત્પત્તિ થવી જોઈએ.

કૌરવ નૈયાયિક—બધા પ્રતિબંધકાભાવો સમુદિતરૂપે જ કારણ છે, પરંતુ કુંભારની જેમ પ્રત્યેક કારણરૂપ નથી.

જૈન—તો પછી કદી પણ હાહાદિ કાર્યની ઉત્પત્તિ નહિ થાય, કારણ કે-સમસ્ત પ્રતિબંધકાભાવોનો કદી પણ સભવ નથી. કારણ કે—જગત્માં મણિમંત્રે તન્ન વિગેરે અનેક પ્રતિબંધકો વિદ્યમાન હોય જ છે.

કૌરવ નૈયાયિક—જે પ્રતિબંધકોનું તે અગ્નિનો પ્રતિબંધ કરવાનું સામર્થ્ય પ્રસિદ્ધ છે, તેઓના જ અભાવો કારણ છે પરંતુ સઘળા પ્રતિબંધકોના સમુદિત અભાવો કારણ નથી, કારણ કે અમે અહીં સર્વશબ્દને તે તે પ્રકારની સમ-અતા એ અર્થમાં સ્વીકારેલ છે.

જૈન—અહીં તમે ‘સામર્થ્ય’ પ્રસિદ્ધ છે’ એમ જે કહ્યું તેમાં સામર્થ્ય શબ્દનો અર્થ અતીન્દ્રિય શક્તિ છે કે પ્રતિબંધકોનું સ્વરૂપ છે ? પ્રથમ પક્ષ—એટલે કે ‘અતીન્દ્રિયશક્તિ’ સ્વીકારે તો—આપણે ઝઘડો પતી ગયો. કારણ કે—તમે જ અતીન્દ્રિયશક્તિનો સ્વીકાર કરી લીધો. અને જો સ્વરૂપ પક્ષ સ્વીકારે તો તે પદાર્થો જ તે કાર્ય પ્રત્યે પ્રતિબંધકો છે, અને બીજા નથી એ નાનિશા માટે ? કારણ કે—સ્વરૂપ તો પ્રતિબંધ કરવાને સમર્થ અને અસમર્થ બન્ને પ્રકારના પ્રતિબંધક પદાર્થોમાં છે જ. વળી મણિમન્ત્રાદિનું જે પ્રતિબંધક સ્વરૂપ છે તે કોઈ એક અગ્નિની અપેક્ષાએ જ છે, અને બીજા અગ્નિની અપેક્ષાએ નથી એમ તો નથી.

(૫૦) કિચ્ચેત્યાદિ જૈનો યૌગ પૃચ્છતિ । કારણત્વે इति दाहादे । પ્રતિબંધકસ્યેતિ મળ્યાદે । કસ્યચિદિતિ एकस्य । कश्चिदिति विवक्षितः कश्चिन्मण्यभावादि । तद्वदिव विवक्षितः कश्चिदिव । कदाचिद्भावादिति देशकालान्तरिताः सर्वेऽपि प्राप्यन्ते इति नास्ति ।

પ્રસિદ્ધસામર્થ્યાં इति प्रसिद्धसामर्थ्या अत एव ये निकट भवन्ति न पुनर्देशान्तरिता योजनान्तरिताश्च । प्रकारकात्स्न्ये इति अङ्घ्रितासमर्थप्रकारः ।

નમ્વત જૈન. પૃચ્છતિ । સ્વીકારાદિતિ त्वयाऽपि । द्वितीयपक्षे इति स्वरूपपक्षे । कौतुकस्ती नीतिरिति अग्रे ‘किम्’ इति गम्यम् । उभयेवामिति निकटस्थानां दूरस्थानां चेति नावत् । जातवेदसमिति अग्निम् ।

(ટિ.) કસ્યચિદિતિ મળિ-મન્ત્રસદ્ભાવેપિ । પ્રતિબન્ધકેતિ ઔષધમન્ત્રાદિભાવાનાં બહુનાં યદ્ભાવાદિતિ યસ્ય એકસ્ય પ્રતિબન્ધકસ્યાભાવાત્ । તદ્વદેવેતિ એકપ્રતિબન્ધકવત્ । 'ત્વ-મ્મતેનેતિ યોગમિપ્રાયેણ । સર્વેપામિતિ પ્રતિબન્ધકાભાવાદીનામ્ । અવધૃતેતિ ગૃહીતસાવ-લ્યાત્ ।

સમુદિતા પ્વેતિ મિલિતા એવ દાહાદિકાર્યસ્ય કારણતા ત્રજેયુઃ પચકુલવત્ । તેષા-મિતિ પ્રતિબન્ધકાભાવાનામ્ ।

અથ યે इत्यादि ॥ તનૂનપાતમિતિ વૈશ્વાનરમ્ । પ્રતિવદ્ધુમ્ इति કાર્યોત્પાદસામર્થ્ય-વિકલે વિધાતું પ્રત્યલમ્ । તેષામિતિ પ્રતિબન્ધકાભાવાનામ્ ।

દ્વિતીયેતિ સ્વરૂપમાત્રપક્ષકક્ષીકારે ત પ્વેતિ પ્રસિદ્ધસામર્થ્ય એવ તં પ્રતીતિ તનૂનપાતં પ્રતિ । અપરે इति અન્યમર્થાઃ । ઉભયેપામિતિ પ્રતિવદ્ધું સમર્થાનામન્યમર્થાનાં ચ સ્વરૂપમાત્રે સામર્થ્યાડસામર્થ્યભેદસ્યાસંભવાત્ । તત્સ્વરૂપમિતિ પ્રતિબન્ધકસ્વરૂપમ્ ।

§૧૮ તથા ન પ્રતિબન્ધકસ્યાત્યન્તાભાવસ્તાવત્ કારણતયા વક્તું યુક્તઃ, તા સ્ય સત્વાત્ અન્યથા જગતિ પ્રતિબન્ધકકથાં પ્રત્યસ્તમયપ્રસજ્ઞાત્ । અપરે પુનઃ પ્રતિબન્ધકા-ભાવા એકૈકશઃ સહકારિતાં દધીરન્, દ્વિત્રા વા । પ્રથમપક્ષે પ્રાગભાવઃ, પ્રધ્વંસાભાવઃ, પરસ્પરાભાવઃ, યઃ કશ્ચિદ્વા સહકારી સ્યાત્ । ન પ્રથમઃ, પ્રતિબન્ધકપ્રધ્વસેડપિ પાવ-કસ્ય પ્લોષકાર્યોપલભ્યાત્ । ન દ્વિતીયઃ, પ્રતિબન્ધકપ્રાગભાવેડપિ દહનસ્ય દાહોત્પાદ-કત્વાત્ । ન તૃતીયઃ, પ્રતિબન્ધકસંબન્ધબન્ધોરપિ ધનજ્ઞયસ્ય સ્ફોટઘટનપ્રસજ્ઞાત્, તસ્ય તદાનીમપિ ભાવાત્ । ન ચતુર્થઃ, પ્રરૂપયિષ્યમાણાનિયતહેતુકત્વદોષાનુષજ્ઞાત્ । દ્વિત્ર-પ્રતિબન્ધકાભાવભેદે તુ કિ પ્રાગભાવપ્રધ્વંસાભાવૌ, પ્રાગભાવપરસ્પરાભાવૌ, પ્રધ્વંસાભાવ-પરસ્પરાભાવૌ, ત્રયોડપિ વા હેતવો ભવેયુઃ । નાઘઃ પક્ષઃ, ઉત્તમ્બકનૈકટચે તાવન્તરે-ણાપિ પાવકસ્ય પ્લોષકાર્યાર્જનદર્શનાત્ । ન દ્વિતીયતૃતીયતુરીયાઃ, પ્રતિબન્ધકપરસ્પરા-ભાવસ્ય પ્રાક્ તદકારણત્વેન વર્ણિતત્વાત્, ભેદત્રયસ્યાપિ ચાસ્ય પરસ્પરાભાવસંવલિ-તત્વાત્ ।

§૧૮ વળી, પ્રતિબન્ધકના અત્યન્તાભાવને તો કારણ તરીકે કહી શકશો જ નહિ કારણ કે-તેનો અત્યન્તાભાવ છે જ નહિ. અન્યથા જગત્માં પ્રતિબન્ધકની કથા રહેશે જ નહિ. અને પ્રતિબન્ધકના પ્રાગભાવાદિ અન્ય અભાવો એટલા જ સહકારી બને છે કે જે કે ત્રણ મળીને સહકારી બને છે ? એટલે જ અભાવ-સહકારી બનતો હોય તો તે-પ્રાગભાવ, પ્રધ્વંસાભાવ, પરસ્પરાભાવ, કે ગમે તે કોઈ સહકારી છે ? પ્રતિબન્ધકના પ્રાગભાવને સહકારી કારણ કહી શકશો નહિ. કારણ કે-પ્રતિબન્ધકના પ્રધ્વંસ કાલમાં પણ અર્થાત્ તે વખતે પણ પ્રાગભાવ નથી છતાં પણ અગ્નિનું દાહાદિ કાર્ય જોવામાં આવે છે. પ્રતિબન્ધકનો પ્રધ્વંસાભાવ પણ સહકારી કારણ નથી કારણ કે-પ્રતિબન્ધકના પ્રાગભાવ કાલમાં પણ એટલે કે તે વખતે પ્રધ્વંસાભાવ નથી છતાં પણ અગ્નિનું દાહાદિ કાર્ય જોવાય છે. એ જ રીતે તૃતીય-અન્યોન્યાભાવને પણ સહકારી કારણ કહી શકાય નહિ કારણ કે-પ્રતિ-

ખંધકનો સંખંધ હોય ત્યારે પણ અગ્નિથી સ્ફોટ (ફાડલા)ની ઉત્પત્તિને પ્રસંગ આવશે કારણ કે-અન્યોન્યાભાવ તો પ્રતિબંધક કાલમાં પણ વિદ્યમાન છે જ. ગમે તે કોઈ સહકારી માનવો એ ચોથો પક્ષ પણ યોગ્ય નથી. કારણ કે તેમ માનવામાં નિયત હેતુનું નિરૂપણ થતું ન હોવાથી અનિયત હેતુકતા રૂપ દોષ આવશે. એને વિષે આગળ કહેવાશે. આ પ્રકારે કોઈ એક અભાવ સહકારી કારણ બને છે એ પક્ષ સંગત નથી અને જો બે કે ત્રણ પ્રતિબંધકાભાવ મળીને સહકારી કારણ છે-એ પક્ષ સ્વીકારો તો-પ્રાગભાવ અને પ્રધ્વંસાભાવ, પ્રાગભાવ અને પરસ્પરાભાવ કે પ્રધ્વંસાભાવ અને પરસ્પરાભાવ સહકારી કારણ છે કે પછી ત્રણે સમુદિત સહકારી કારણ છે ? પહેલો પક્ષ યોગ્ય નથી કારણ કે-અગ્નિ પાસે પ્રતિબંધક હોય ત્યારે તેનો પ્રાગભાવ અને પ્રધ્વંસાભાવ નથી. છતાં પણ જો ઉત્તેજક (સૂર્યકાન્તમણિ) સમીપમાં હોય તો અગ્નિનું કાર્ય જોવાય છે. અર્થાત ઉક્ત બંને અભાવ કારણ હોય તો-ઉત્તેજકના સદૃશાવમા કાર્ય નિષ્પત્તિ થવી ન જોઈએ. અને બીજો, ત્રીજો અને ચોથો પક્ષ પણ કહી શકશે નહિ, કારણ કે-પ્રતિબંધકતા પરસ્પરાભાવને પહેલાં દાહાદિ કાર્યના અહેતુ તરીકે જણાવેલ છે અને આ ત્રણે પક્ષો પરસ્પરાભાવથી યુક્ત છે.

તથા નેત્યાદિના સૂરિરેવ ચર્ચયતિ । તસ્યેતિ અત્યન્તાભાવસ્ય । અસત્વાદિતિ અત્યન્ત-મભાવસ્ય કદાચિદાયવિવિધમાનત્વાત્ । યઃ કશ્ચિદિતિ એતેષામન્યતમઃ કશ્ચિત્ । પ્રતિબંધક-પ્રધ્વંસેડપીતિ ન કેવલ પ્રતિબંધકપ્રાગભાવે એવં । પ્રતિબંધકપ્રાગભાવેડપીતિ પ્રધ્વંસાભાવેડપિ । તસ્યેતિ પરસ્પરાભાવસ્ય । અયોડપીતિ મિલિતાદ્યર્થઃ । તાવિતિ મિલિતૌ । પ્લોષ-કાર્યાંજનદર્શનાદિતિ કેવલાદેવ પ્રાગભાવાત્ । તદ્દકારણત્વેનેતિ દાહાદિકારણત્વેન ।

(ટિ૦) તસ્યેતિ અત્યન્તાભાવસ્યાનુવાત્ । અન્યથેતિ અત્યન્તાભાવસંભવે પ્રતિબંધકાના-મત્યન્તાભાવસ્વીકારે રાસમંદ્રજ્ઞવત્તેષામમત્ત્વાપત્તે । અપરે દ્રિત પ્રાગભાવાદયસ્ત્રયઃ । ન ચતુર્થં ઇતિ યઃ કશ્ચિત્પક્ષઃ । ઉત્તમ્મકેતિ પ્રતિબંધકમન્ત્રસામર્થ્યહનતા ઉત્તમ્મકો નિગદ્યતે ॥ તાવિતિ પ્રાગભાવપ્રધ્વંસાભાવૌ વિના-યતઃ—પ્રતિબંધકાનાં પ્રાગભાવો નાસ્તિ મળેઃ સદ્ગ્રાવાત્, પ્રધ્વંસાભાવોડપિ નાસ્તિ મળેરેવ સદ્ગ્રાવાત્ । પ્લોષકાર્યેતિ દાહકાર્યજનનવિલોકનાત્ । તદ્દકારણત્વેનેતિ દાહાદિકાર્યહેતુત્વેન કથનાત્ ।

§૧૯. અથ પ્રાગભાવપ્રધ્વંસાભાવોત્તમ્મકમણિમન્ત્રતન્ત્રાદયો યથાયોગં કારણમિતિ ચેત્ । તદસ્ફુટમ્ । સ્ફોટાદિકાર્યસ્યૈવમનિયતહેતુકત્વપ્રસક્તાત્ । અનિયતહેતુકં યદે-તુકમેવ । તથાહિ-અવ્યયન્યતિરંકાવધાર્યઃ કાર્યકારણભાવો ભાવાનામ્, ધૂમધૂમધ્વ-જયોરિવ । પ્રસ્તુતે તુ ધ્રોપાદિ યદેકદૈકસ્માદુત્પદ્યમાનમીક્ષામાસે, તદન્યદા યદન્ય-તોડપિ સ્યાત્, તર્હિ તત્કારણકમેવ તત્ત્વં ભવેદિતિ કથં નાહેતુકં સ્યાત્ ?

§૨૦. અથ ગોમયાદ્, વૃશ્ચિકાન્ત વૃશ્ચિકોત્પાદઃ પ્રેક્ષ્યતે । ન ચ તન્નાનિયતહેતુ-કત્વં સ્વીકૃતં ત્વયાડપીતિ ચેત્ । તદપિ ત્રપાપાત્રમ્ । સર્વત્ર હિ શાલ્લકગોમયાદૌ વૃશ્ચિક-

હિમ્માઽઽરમ્ભશક્તિરેકાસ્તિ—इति यानि तच्छक्तियुक्तानि, तानि तत्कार्योत्पादकानि—इति नायं नः कचङ्कः संकामति । भवतां पुनरत्राप्ययं प्रादुर्भवन् दुष्प्रतिषेधः, येषां वृश्चिक-गोमयसाधारणमेकं किञ्चिन्नास्ति । न च प्रागभावप्रवृत्ताभावोत्तम्भकादीनामप्येकं किञ्चित्तुल्यं रूपं वर्तते । इति नानियतहेतुकत्वेन दुर्विधदैवेनेवामी मुच्यन्ते ।

§ ૨૧ एतेन भावस्वभावोऽप्यभाव एवास्तु हेतुर्न त्वतीन्द्रियशक्तिस्वीकारः सुन्दरः—इत्यप्युच्यमानमपास्तम्, उक्ताभावविकल्पानामत्राप्यविशेषात् ।

§ ૧૯ નૈયાયિક—પ્રાગભાવ, પ્રથ્વંસાભાવ, ઉત્તેજકમણિ, મન્ત્ર, તન્ત્ર વિગેરે-માંથી જ્યાં જેની યોગ્યતા હોય ત્યાં તે કારણ છે.

જૈન—એમ કહેા તો તે અરુપદ હોવાથી યોગ્ય નથી. કારણ કે—સ્ફોટાદિ (ફોડાદિ) કાર્યમાં અનિયતહેતુકતા એટલે કે તેના કોઈ નિયત હેતુને અભાવ છે એવા દોષની આપત્તિ આવશે, કારણ કે જે અનિયતહેતુક હોય છે, તે હેતુ રહિત જ છે. તે આ પ્રમાણે—પદાર્થોના કાર્યકારણભાવને નિશ્ચય અન્વય-વ્યતિરેક દ્વારા થાય છે. જેમકે—ધૂમ અને અગ્નિનો કાર્યકારણભાવ અન્વય વ્યતિરેકથી છે. અહીં પ્રકૃતમાં તો દાહાદિ કાર્ય એક સમયે કોઈ એક પ્રતિ-બંધકાભાવથી ઉત્પન્ન થતું જોવાય છે, તો બીજે સમયે વળી અન્ય ઉત્તેજકથી ઉત્પન્ન થતું જોવાય છે. એટલે તે દાહાદિકાર્યનું તે જ કારણ છે, એવો નિશ્ચય થશે નહિ. આ રીતે તે અનિયત હેતુવાળું કાર્ય ‘અહેતુક’ કેમ નહિ થાય ?

§ ૨૦ નૈયાયિક—ગોમય(છાણ)થી અને વીંછીથી વીંછીની ઉત્પત્તિ જોવાય છે, છતાં પણ તમોએ ત્યાં અનિયતહેતુકતા સ્વીકારી નથી, તો પ્રકૃત પ્રકરણ-માં પણ એ રીતે દોષ માનવો ન જોઈએ.

જૈન - તમારી આ વાત લજ્જારુપદ છે. કારણ કે—વીંછી અને છાણ આદિ દરેક સ્થળે વીંછીનાં બચ્ચાંને ઉત્પન્ન કરનારી શક્તિ એક જ છે. માટે જે જે તેવી શક્તિવાળું હોય તે તે કાર્યજનક હોય છે. માટે અમને તે દોષ લાગતો નથી, પણ તમે તો તે દોષને અહીં પણ રોકી શકશો નહિ; કારણ કે તમારા મતમાં વીંછી અને છાણમાં કોઈ એક સાધારણ ધર્મ નથી, અને પ્રાગભાવ, પ્રથ્વંસાભાવ અને ઉત્તેજક વિગેરેમાં પણ કોઈ એક સાધારણ ધર્મ નથી. માટે આ અનિયતહેતુકતારૂપ દુર્ભાગ્યથી તમારો જૂટકારો નથી.

§ ૨૧ અમારી આ દલીલોથી—ભાવસ્વરૂપ અભાવ જ ભલે કારણ બને પરંતુ અતીન્દ્રિય શક્તિનો સ્વીકાર તો યોગ્ય નથી—એ કથનનું પણ ખંડન થઈ ગયું. કારણ કે—પૂર્વોક્ત અભાવ વિષેના નિકટ્વો અહીં પણ સમાન જ છે.

(૫૦) अथेत्यादि परः । तदस्फुटमिति सूरिः । पञ्चमिति अनेन प्रकारेण ।

अथ गोमयादित्यादिना यौगः प्रच्छति । त्वयाऽपीति जैनेनापि । सर्वत्र हीत्यादि-गये शालूकशब्देन वृश्चिकाख्या । न इति अस्माकम् । अयमिति अनियतहेतुकत्वदोषः । एकमिति शक्तिलक्षणम् । तुल्यमिति शालूकादीनां तु वर्तते तुल्यं रूपं शक्तिलक्षणम् ।

उच्यमानमिति यौगैः ।

(ટિ.) પ્રસ્તુતે इति प्रागभाव-प्रभवसाभावकारणत्वे तत्कारणकमिति प्रागभावादिकारण-
कम् । तदिति पूर्ववदिति दाहादि ।

अथ गोमयादित्यादि ॥ तत्रोक्तं बृथिकोत्पादे । तच्छक्तियुक्तानीति बृथिकडिम्भारम्भक-
शक्तियुक्तानि । तत्कार्येति बृथिकडिम्भोत्पादकानि । अयमिति अनियतहेतुकलक्षणः । न इति
अस्माकम् । अत्रापीति बृथिकोत्पादेऽपि । अयमिति अनियतहेतुकत्वबलद्वः प्रकटीभवन्
दुर्निवारः ॥ अमी इति यौगाः ।

§ ૨૨ અથ શક્તિપક્ષપ્રતિક્ષેપદીક્ષિતા આક્ષપાદા એવં સાક્ષેપમાચક્ષતે—નનુ ભવત્પક્ષે
પ્રતિબન્ધકોઽકિચ્છિત્કરઃ, કિચ્છિત્કરો વા ભવેત્ । અકિચ્છિત્કરપ્રકારે, અતિપ્રસન્નઃ, શૃઙ્ગ-
મૃદ્ધશૃઙ્ગારાદેરપ્યકિચ્છિત્કરસ્ય પ્રતિબન્ધકત્વપ્રસન્નાત્ । કિચ્છિત્કરસ્તુ કિચ્છિદુપચિન્વન્,
અપચિન્વન્ વા સ્યાત્ । પ્રાચિ પક્ષે, કિં દાહશક્તિપ્રતિકૂલં શક્તિ જનયેન્, તસ્યા એવ
ધર્માન્તરં વા । ન પ્રથમઃ, પ્રમાણાભાવાન્ । દાહાભાવસ્તુ, પ્રતિબન્ધકસન્નિધિમાત્રેણૈવ
ચરિતાર્થે इति ન તામુપપાદયિતુમીશ્વરઃ । ધર્માન્તરજનને તદભાવે સંયેવ દાહોત્પાદ
હ્યભાવસ્ય કારણત્વસ્વીકારઃ, ત્વદુક્તારોપપ્રાગભાવાદિવિક્લપાવકાગ્રથ । અપચયપક્ષે
તુ પ્રતિબન્ધકસ્તાં શક્તિં વિકુટ્ટયેત્, તદ્વર્મ વા । પ્રથમપ્રકારં, કુતસ્થં કૃપીટયોને
પુનઃ સ્ફોટષટનપાટવમ્ । તદાનીમન્યેવ શક્તિઃ સંજાતેતિ ચેન્ । નનુ સા સંજાયમાના
કિમુત્તમ્ભકાત્, પ્રતિબન્ધકાભાવાદ્, દેશકાલાદિકારકચક્રાદ્, અતાન્દ્રિયાર્થાન્તરારાદા
જાયતે । આશ્મિદાયામ્, ઉત્તમ્ભકાભાવેઽપિ પ્રતિબન્ધકાભાવમાત્રાત્ કૌતમ્કુનં કાર્યા-
ર્જનં જાતવેદસ' । દ્વિતીયે મેદે, તન એવ સ્ફોટોત્પત્તિમિદ્ધેઃ શક્તિકલ્પનાવૈયર્થ્યમ્ ।
તૃતીયે, દેશકાલાદિકારકચક્રસ્ય પ્રતિબન્ધકકાલેઽપિ સદ્ભાવેન શક્ત્યન્તરપ્રાદુર્ભાવ-
પ્રસન્નઃ । ચતુર્થે, અતાન્દ્રિયાર્થાન્તરનિમિત્તકલ્પને તન એવ સ્ફોટઃ સ્ફુટં ભવિષ્યતિ,
કિમનયા કાર્યમ્ ? । તત્ત શક્તિનાશઃ શ્રાયસ', તદ્દેવ તદ્વર્મનાશપક્ષોઽપિ પ્રતિક્ષે-
પણીયઃ ।

§ ૨૨ નૈયાયિક—શક્તિ પક્ષનું ખંડન કરવાને અમે આક્ષપાદો-નૈયાયિકો
પ્રતિજ્ઞાબદ્ધ છીએ. અમારો આદ્યપ છે કે હે શક્તિવાદીઓ મણિ-મંત્ર તંત્રાદિ
એ પ્રતિબંધક છે તે તમારા મનમાં અકિચ્છિત્કર છે કે કિચ્છિત્કર- (કંઈ પણ
કરનાર) ? અકિચ્છિત્કર હોય તો—અતિપ્રસંગદોષ આવશે કારણકે—અકિચ્છિત્કર એવા
શૃંગ-ભૃંગ ભૃંગારાદિને પ્રતિબંધકતાની પ્રાપ્તિ થશે. કિચ્છિત્કર હોય તો શું કાંઈક
ઉત્પન્ન કરે છે માટે કે કોઈનો નાશ કરે છે તેથી પ્રતિબંધક કહેવાય છે । કાંઈક
ઉત્પન્ન કરવાથી તે કિચ્છિત્કર હોય તો—તે દાહ શક્તિથી પ્રતિદૂળ શક્તિને ઉત્પન્ન
કરે છે કે શક્તિના કોઈ ધર્માન્તરને ઉત્પન્ન કરે છે ? પ્રતિકૂળ શક્તિની ઉત્પત્તિ
તો માની શકાશે નહિ, કારણ કે તેમાં કોઈ પ્રમાણ નથી. દાહાભાવને પ્રતિદૂલ
શક્તિની ઉત્પત્તિમાં પ્રમાણરૂપે ઉપસ્થિત કરી શકાશે નહિ, અર્થાત્ પ્રતિદૂલ

શક્તિ ન હોત તો દાહાભાવ ન થયો હોત એમ કહી શકશો નહિ. કારણ કે-દાહાભાવ તો પ્રતિબંધકના સાન્નિધ્યથી જ ચરિતાર્થ છે, એટલે દાહાભાવ પ્રતિ-કલ શક્તિનો. સાધક થઈ શકે નહિ. પ્રતિબંધક ધર્માન્તર ઉત્પન્ન કરે છે એ બીજો પક્ષ કહેા તો-તેથી એમ ક્લિત થાય છે કે-તે ધર્માન્તરનો અભાવ હોય ત્યારે જ દાહ થાય. આ રીતે તો તમે અભ.વની કારણતા માની. એટલે તમારે કહેલા પ્રાગભાવાદિ વિષેના સમગ્ર વિકલ્પોને પણ અવકાશ આપ્યો. પ્રતિબંધક અપચય (નાશ) કરે છે, એ પક્ષ માનો તો-પ્રગ્ન છે કે પ્રતિબંધક દાહકશક્તિનો નાશ કરે છે કે તે શક્તિના ધર્મનો ? દાહકશક્તિનો જ નાશ કરે છે એમ કહેા તો-અગ્નિમાં ફેાદલાદિ કાર્યને ઉત્પન્ન કરવાનું સામર્થ્ય (શક્તિ) પુનઃ ક્યાંથી આવશે ? અર્થાત્ એક વખત શક્તિનો નાશ થયા પછી પ્રતિબંધક દૂર ક્યાં પછીના કાલમાં તે શક્તિ ક્યાંથી આવશે ? તે કાળમાં એટલે કે પ્રતિબંધકાભાવ સમયે બીજી જ શક્તિ ઉત્પન્ન થઈ જાય છે, એમ કહેા તો પુનઃ ઉત્પન્ન થનારી આ શક્તિ કોનાથી ઉત્પન્ન થાય છે ? શુ' ૧-ઉત્તેજકમણિથી, ૨-પ્રતિબંધકના અભાવથી, ૩-દેશકાલાદિ કારક સમૂહથી, કે ૪ અતીન્દ્રિય પદાર્થથી ઉત્પન્ન થાય છે ? પહેલો પક્ષ કહેા તો-ઉત્તેજકમણિનો અભાવ હોય છતાં પણ પ્રતિબંધકના અભાવ માત્રને લોધિ અગ્નિથી દાહાદિ કાર્યો કેમ થાય છે ? અર્થાત્ ઉત્તેજક નથી માટે કાર્યોત્પત્તિ ન થવી જોઈએ બીજો પક્ષ કહેા તો-પ્રતિબંધકાભાવથી જ ફેાદલાની ઉત્પત્તિ સિદ્ધ થઈ જવાથી શક્તિની કલ્પના કરવી વ્યર્થ છે, ત્રીજો પક્ષ કહેા તો-દેશકાલાદિ કારકસમૂહ તો પ્રતિબંધક હોય ત્યારે પણ વિદ્યમાન હોય છે. એટલે બીજી શક્તિનો ઉત્પાદ થવાનો પ્રસંગ આવશે. ચોથો પક્ષ કહેા તો અતીન્દ્રિય પદાર્થથી જ ફેાદલાદિ કાર્ય થઈ જશે. તો પછી શક્તિની શી આવશ્યકતા છે ? અર્થાત્ અન્ય અતીન્દ્રિય પદાર્થને શક્તિનું કારણ અને શક્તિને ફેાદલાનું કારણ માનો છેા તેના કરતાં તે અતીન્દ્રિય પદાર્થને જ ફેાદલાદિ કાર્યનું કારણ માની લો, તો પછી શક્તિને માનવાની જરૂર રહેશે નહિ. આ રીતે પ્રતિ-બંધક શક્તિનો નાશ કરે છે એ પક્ષ શ્રેયસ્કર નથી અને તે જ રીતે શક્તિના ધર્મનો નાશ પક્ષનું પણ ખુદિમાન પુરુષે સ્વયં ખંડન કરી લેવું.

(૫૦) દાહોત્પાદ્વિતિ યાવદ્ધર્માન્તરં નોપપચતે તાવદ્વહતિ વહનઃ ઇત્યાવતા પ્રાગભાવઃ કારણમ્ । અભાવસ્યેતિ પ્રાગભાવસ્ય । પુનઃ સ્ફોટઘટનમિતિ શક્તૌ એકદા કુદ્વિતાયાં સત્યામિતિ ભાવઃ । આચમિદાયામિતિ ઇત્યાવતાડડાવાયુત્તમ્ભકાદેવ શક્તિરુત્પન્નમિતિ પરાશયઃ । જાતવેદસ ઇત્યપ્રેભય ચ પ્રતિબન્ધકાભાવમાત્રેડપિ કાર્યમુત્પચત એવિતિ । શક્તિકલ્પનાવૈયથ્યમિતિ અસ્મન્મતા-ત્રીકારશ્ચ । તત્ત એવિતિ અતીન્દ્રિયાચાન્તરાદેવ । શક્તિનાશ ઇતિ પ્રતિબન્ધકકૃતઃ ।

(ટિ૦) પ્રાચિ પદ્મે ઇત્યાદિ ॥ તસ્યા ઇતિ શક્તેરેવ । પ્રતિબન્ધકેતિ પ્રતિબન્ધક-સામીપ્યવશાદેવ કૃતાર્થઃ । તામિતિ પ્રતિકૂલશક્તિમ્ । તદ્ભાવે ઇતિ ધર્માન્તરાભાવે । ચિકુદ્વ-યેદિતિ વિનાશયેચ્છૂર્ણીકૃયાન્ ॥ તદ્ધર્મેમિતિ શક્તિધર્મમ્ ॥ કુતસ્ત્યમિતિ ચૂર્ણીકૃતત્વેન તસ્યાઃ પુનરુદ્ભાવાવાન્ । તદાનીમિતિ દાહોત્પત્તિકાળે ઉત્તમ્ભકાદિસદ્ભાવે । સેતિ શક્તિઃ । યાવદ્ ધર્માન્તરં નોપપચતે તાવદ્ વહતિ ઇત્યાવતા પ્રાગભાવઃ કારણમ્ । ઉત્તમ્ભકેતિ ઉત્તમ્ભક-સકાશાચ્છકયુત્પત્તૌ ઉત્તમ્ભક વિનાપિ વહ્નિજન્યદાહાદિકાર્યે પ્રતિબન્ધકાભાવે ન સ્યાત્ । દસ્યતે-

ચ પ્રતિબંધકાભાવે તં વિનાપિ કાર્યોત્પત્તિઃ ॥ તત્ત પથેતિ પ્રતિબંધકાભાવાદેવ ॥ તૃતીય
ઇતિ પ્રતિબંધકસદ્ભાવેપિ દેશકાલાદિસામગ્રી વિચલે, તતઃ શક્યચ્ચરદાહજનક પ્રાદુર્ભવતિ । તત્ત
પથેતિ અતીન્દ્રિયાર્થાન્તરનિમિત્તત્ત એવ । અન્યેતિ શક્તિકલ્પનયા, તદ્વિતિ તસ્માત્કારણાત્ પ્રતિ-
બંધકસદ્ભાવે । ન આયસ ઇતિ નોત્તમઃ । તદ્દેવેતિ શક્તિનાશવદેવ । તદ્દર્મેતિ શક્તિધર્મ-
નાશઃ ।

૧૨૩ અત્રાભિદધ્મહે । એતપુ શક્તિનાશપક્ષ એવ કક્ષીક્રિયત ઇત્યપરવિકલ્પશિલ્પ-
કલ્પનાજલ્પાક્રતા કળ્પશોષાયૈવ વઃ સંવભૂવ । યત્તુક્તમ્—કુતઃ પુનરસાવુત્પથેતેતિ ।
તત્ર શક્યચ્ચરસહકૃતાત્ કૃપીટયોનેરેવેતિ બ્રૂમઃ ।

૧૨૪ નનુ પ્રતિબંધકદશાયાં સા શકિરસ્તિ નવા । નાસ્તિ ચેત્, કુતઃ પુનરુત્પ-
થેત । શક્યચ્ચરસહકૃતાદાગનેરેવેતિ ચેત્, તર્હિ સાડપિ શક્યચ્ચરસપ્રોચસ્તસ્માદેવોન્મ-
જ્જેદિત્યનવસ્થા । અથાસ્તિ, તદાનીમપિ સ્ફોટોત્પાદિકાં શક્તિ સંપાદયેત્, તત્તોડપિ
સ્ફોટઃ સ્ફુટં સ્યાદેવેતિ ।

૧૨૫ અત્રોચ્યતે । પ્રતિબંધકાવસ્થાયામપ્યસ્યેવ શક્યચ્ચરત્, ઘટયતિ ચ સ્ફોટ-
ઘટનભ્રમણાં શક્તિ તદાડપિ । યસ્તુ તદા સ્ફોટાતુત્પાદઃ, સ પ્રતિબંધકેનોત્પન્નોત્પના-
યાસ્તસ્થાઃ પ્રવ્લંસાત્ । પ્રતિબંધકાપગમે તુ સ્ફોટઃ સ્ફુટીમકયેવેત્યતીન્દ્રિયશક્તિસિદ્ધિઃ ।
અત્રાડસશક્કાન્તરપરોહારપ્રકારમૌક્તિકકળપ્રચયાવચાયઃ સ્યાદ્વાદરત્નાકરાન્ તાર્કિકૈઃ
કર્તવ્યઃ । એવં ચ સ્વાભાવિકશક્તિમાન્ શબ્દોડર્થ બોધયતીતિ સિદ્ધમ્ ।

અથ તદક્ષીકારે તત્ત એવાર્થસિદ્ધેઃ સક્ષેતકલ્પનાડનર્થિકૈવ સ્યાદિતિ ચેત્ ।
નેવમ્ । અસ્ય સહકારિતયા સ્વીકારાત્; અક્કુરોત્પત્તૌ પયઃપૃથિવ્યાદિવન્ । અથ સ્વાભા-
વિકસંબન્ધાન્યુપગમે દેશમેદેન શબ્દાનામર્થભેદો ન ભવેદ્, ભવતિ ચાયમ્, ચૌર-
શબ્દસ્ય દાક્ષિણાત્યૈરોદને પ્રયોગાદિતિ ચેત્ । તદશસ્યમ્ । સર્વશબ્દાનાં સર્વાર્થપ્રત્યાયન-
શક્તિયુક્તવાત્ । યત્ર ચ દેશે યદર્થપ્રતિપાદનશક્તિસહકારી સંકેત, સ તમર્થ તત્ર
પ્રતિપાદયતીતિ સર્વમવદાતમ્ ।

૧૨૩. જૈન—હે નૈયાયિકાં ! તમેએ શક્તિના વિષયમાં ઉપર જે વિકલ્પો
કયાં તેમાંથી ફક્ત શક્તિનાશ પક્ષનો જ અમે સ્વીકાર કરીએ છીએ. તેથી
બાકીના બીજા વિકલ્પો કરવા એ નિષ્ફળ છે. અને તમે જે કહ્યું હતું કે શક્તિ
પુનઃ કયાંથી ઉત્પન્ન થાય છે તેના ઉત્તરમાં કહેવાનું કે, તે શક્તિ અન્ય
શક્તિના સહકારવાળા અગ્નિથી ઉત્પન્ન થાય છે.

૧૨૪ નૈયાયિક—પ્રતિબંધક દશામાં તે અન્ય શક્તિ છે કે નથી? જો નથી એમ
કહો તો—એ શક્તિ વળી કેનાથી ઉત્પન્ન થાય છે? કદાચ તેથી અન્ય શક્તિના
સહકારવાળા અગ્નિથી તે શક્તિ ઉત્પન્ન થાય છે—એમ કહો તો—તે શક્તિ પણ

તેથી અન્ય શક્તિના સહકારવાળા અગ્નિથી ઉત્પન્ન થશે. એ રીતે અનવસ્થા આવશે. પ્રતિબંધક દશામાં તે અન્ય શક્તિ છે, એમ કહો. તો તે પ્રતિબંધક દશામાં પણ ફોલ્લાને ઉત્પન્ન કરનારી શક્તિને ઉત્પન્ન કરે, અને તેથી સ્પષ્ટરૂપે ફોલ્લાદિ કાર્ય થતું જોઈએ.

હરપ જૈન—આનો ઉત્તર એ છે કે—પ્રતિબંધક દશામાં પણ અન્ય શક્તિ વિધમાન છે જ, અને તે પ્રતિબંધક કાલમાં પણ દાહજનિકા શક્તિને ઉત્પન્ન કરે છે. છતાં પણ તે વખતે શક્તિનું કાર્ય ફોલ્લા ઉત્પન્ન થતો નથી તેનું કારણ એ છે પ્રતિબંધક દ્વારા પુનઃ પુનઃ ઉત્પન્ન થતી દાહજનિકા શક્તિનો નાશ કરવામાં આવે છે. અને જ્યારે પ્રતિબંધક દર થઈ જાય છે, ત્યારે ફોલ્લા સ્પષ્ટ થઈ જ જાય છે. આ રીતે અતીન્દ્રિય શક્તિની સિદ્ધિ થઈ. આ સ્થળે ખીજી અનેક શંકાઓ અને તેનું સમાધાનરૂપ મોતીના દાણાનો સંગ્રહ અને વિસ્તરણ સ્વાદ્વાદરત્નાકરમાંથી તાર્કિક પુરુષોએ બાળી લેવું. આ પ્રમાણે શક્તિ સિદ્ધ થવાથી સ્વાભાવિક શક્તિવાળો શબ્દ અર્થનો યોગ કરાવે છે—એ સિદ્ધ થયું.

શંકા—જો શબ્દમાં શક્તિનો સ્વીકાર કરવામાં આવે છે તો તે શક્તિથી જ અર્થ સિદ્ધ થઈ જશે, તો સંકેતની કલ્પના નિરર્થક જ થશે.

સમાધાન—એમ નથી. અંકુરની ઉત્પત્તિમાં પાણી અને પૃથ્વી આદિ જેમ સહકારી છે તેમ શબ્દથી અર્થજ્ઞાનમાં સંકેત પણ સહકારી છે.

શંકા—સ્વાભાવિક સંબંધ હોય તો દેશસેદથી શબ્દોનો અર્થલેહ થવો ન જોઈએ, પરંતુ અર્થલેહ થાય તો છે, જેમકે—દક્ષિણ દેશના લોકો ચીર શબ્દનો પ્રયોગ ઓદન—લાત અર્થમાં કરે છે.

સમાધાન—આ કથન બરાબર નથી, કારણ કે સર્વ શબ્દોમાં સર્વ અર્થોનો યોગ કરાવવાની શક્તિ છે. પરંતુ જે દેશમાં જે અર્થને પ્રતિપાદન કરનારી શક્તિનો સહકારી સંકેત હોય છે, તે શબ્દ તે દેશમાં તે અર્થનું પ્રતિપાદન કરે છે. આ રીતે સર્વ નિર્દોષ છે.

(૫૦) શક્ત્યન્તરસહકૃતાદિતિ શક્ત્યન્તરં પ્રકાશકત્વાદિ ।

નન્વિતિ નૈવાયિકઃ । પુનરુપયેત્તેતિ પ્રતિબંધકે ગતે સતિ । શક્ત્યન્તરસહકૃતાદિતિ શક્ત્યન્તરં પ્રકાશકત્વાદિ । અથાસ્તીત્યાદિગચે । તદ્વાનીમયીતિ પ્રતિબંધકદશાયામપિ ।

સ્વાદ્વાદરત્નાકરાદિતિ તત્રાયં ૧ લોકઃ—

“જયન્ત ! હન્ત કા તત્ર ગણના ત્વયિ કીટકે ।

યત્રાસ્યા શક્તિસંસિદ્ધૌ મગ્જ્યુદયનદ્વિપ. ॥૧૧॥”

દાક્ષિણાત્થૈરિતિ દ્રાવિડે ।

(ટિપ્) પ્રતિબંધકેત્યાદિ ॥ ઉત્પન્નોત્પન્નાયા ઇતિ સંજાતાયાઃ સંજાતાયાઃ । તસ્યા ઇતિ શક્તેઃ ॥ અથ તદ્ગ્રીકારે ઇતિ શક્તિસ્વીકારે ॥ તત પૈત્રેતિ શક્તેરેવ । અસ્યેતિ સંકેતસ્ય । અયમિતિ અર્થમેદઃ । સ ઇતિ શબ્દઃ । તત્રેતિ દેશે ।

§૨૬ સૌગતાંસ્તુ પ્રત્યેવં વિધેયાનુવાદમાવઃ—યોડ્યં શબ્દો વર્ણાત્માડ્ઽવયોઃ પ્રસિદ્ધઃ, સ સ્વાભાવિકસામર્થ્યસમયામ્યાં કૃત્વાડર્થવોધનિબંધનમેવેતિ ।

§૨૭ અથ સ્વાભાવિકસામર્થ્યસમયામ્યાં શબ્દસ્યાર્થે સામાન્યરૂપે, વિશેષલક્ષણે, તદુ-
ભયસ્વભાવે વા વાચકત્વં વ્યાક્રિયેત । ન પ્રથમે, સામાન્યસ્યાર્થક્રિયાકાર્ણસ્વાભાવેન નમો-
ડમ્બોજસન્નિભત્વાત્ । ન દ્વિતીયીકે, વિશેષસ્ય સ્વલક્ષણલક્ષણસ્ય વૈકલ્પિકવિજ્ઞાના-
ગોચરત્વેન સંકેતાસ્પદત્વાસંભવાત્ । તત્સમ્ભવેડપિ વિશેષસ્ય વ્યવહારકાલાનનુયાયિત્વેન
સંકેતનૈરર્થકયાત્ । તાર્તીયીકે તુ સ્વતન્ત્રયોઃ, તાદાત્મ્યાપન્નયોર્વા સામાન્ય-વિશેષયો-
સ્તદ્ગોચરતા સંગીર્યેત । નાથઃ પક્ષઃ, પ્રગ્ચિકવિક્ત્વોપદર્શિનદોષાનુપદ્ધાત્ । ન દ્વિતીયઃ ।
સામાન્યવિશેષયોર્વિરુદ્ધધર્માધ્યાસિત્વેન તાદાત્મ્યાયોગાદિતિ નાર્યો વાચ્યો વાચામ્ ,
અપિ તુ પરમાર્થનઃ સર્વતો વ્યાવૃત્તસ્વરૂપેષુ સ્વલક્ષણેષ્વેકાર્થકારિત્વેન, ઇકકારણત્વેન
ચોપેજાયમાનૈરુપપ્રત્યક્ષમર્શીરૂપવિક્ત્વસ્યાકારો વાદ્યત્વેનાભિમન્યમાનો બુદ્ધિપ્રતિબિમ્બ-
વ્યપદેશમાગધોહઃ શબ્દશ્રુતૌ મન્યાં તાદૃશોચ્છેદ્યશેત્વસ્યૈવ વેદનમ્યોત્પાદાત્ । અપો-
હત્વં ચાસ્ય સ્વાકારવિપરીતાકારોન્મૂલકત્વેનાવસેયમ્ । અરોગ્યતે સ્વાકારાદ્વિપરીત
આકારોડનેન્ત્યપોહૈતિ વ્યુત્પત્તેઃ । તત્ત્વતસ્તુ ન કિઙ્ચિદ્વાચ્યં વાચકં વા વિદ્યતે, ગવ્દા-
ર્થતયા કથિતે બુદ્ધિપ્રતિબિમ્બામન્યપોહે કાર્યકારણભાવસ્યૈવ વાચ્યવાચકતયા વ્યવ
સ્થાપિતત્વાત્ ।

§૨૬ સૌગતા(બૌદ્ધો)ની અપેક્ષાએ અનુવાદ-વિધેયભાવ આ પ્રમાણે છે—
આપણુ બન્નેને વર્ણસ્વરૂપ જે શબ્દ પ્રસિદ્ધ છે(અનુવાદ) તે સ્વાભાવિક
સામર્થ્ય અને સંકેત દ્વારા પદાર્થ બોધમાં કારણુ છે જ (વિધેય). આ પ્રમાણે
અનુવાદ-વિધેયભાવ થયો.

§૨૭ બૌદ્ધ—સ્વાભાવિક સામર્થ્ય અને સંકેત દ્વારા શબ્દ વાચક છે, તે તે શુ
સામાન્ય અર્થનો, વિશેષ અર્થનો કે સામાન્યવિશેષ ઉભયસ્વરૂપઅર્થનો વાચક છે ?
પહેલો પક્ષ તો યોગ્ય નથી, કારણુ કે સામાન્ય અર્થ ક્રિયાકારી ન હોવાથી આકાશ
કમલની તુલ્ય છે, અર્થાત્ સામાન્ય અસત્સ્વરૂપ હોવાથી છે જ નહિ. બીજો પક્ષ
પણુ યોગ્ય નથી કારણુ કે-સ્વલક્ષણુ સ્વરૂપ વિશેષ વિકલ્પ જ્ઞાનનો વિષય નથી.
માટે સંકેતનો વિષય બની શકતો નથી. અને જો સંકેતનો વિષય કેઈ પણ રીતે
માનવામાં આવે તો પણુ વ્યવહાર કાલ સુધી વિશેષ રહેતો ન હોવાથી તેમાં
સંકેત કરવો એ નિર્રર્થક છે. ત્રીજા પક્ષમાં તો પ્રશ્ન છે કે-સ્વતન્ત્ર સામાન્ય અને
વિશેષ સંકેતનો વિષય છે કે તાદાત્મ્યને પ્રાપ્ત થયેલ સામાન્યવિશેષ સંકેતનો
વિષય છે ? આદ્ય પક્ષ તો યોગ્ય નથી કારણુ કે-એમ માનવાથી ઉપરના બે

વિકલ્પમાં કહેલ દોષોની પ્રાપ્તિ થશે. બીજો પક્ષ પણ યોગ્ય નથી કારણ-કે સામાન્ય અને વિશેષ પરસ્પર વિરુદ્ધ ધર્મના આશ્રય હોવાથી તે બન્નેમાં તાદાત્મ્ય (એક રૂપતા)નો સંભવ જ નથી માટે શબ્દોનો વાચ્ય અર્થ નથી. પરંતુ પરમાર્થથી તો સર્વથી વ્યાવૃત્ત સ્વરૂપવાલા-ભિન્ન સ્વરૂપવાલા સ્વલક્ષણોમાં એકાર્થકારી હોવાથી અને એક કારણથી થતા હોવાથી એક પ્રત્યવમર્શ(બોધ)રૂપ વિકલ્પનો આકાર જે બાહ્યરૂપે મનાય છે અને જે બુદ્ધિ પ્રતિબિંબનામે ઓળખાય છે તે અપોહ જ વાચ્ય છે. કારણ કે-શબ્દ સાંભળ્યા પછી તે પ્રકારના ઉદ્ભવવાલા જ જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ થાય છે. તે વિકલ્પ જ્ઞાન અપોહ એટલા માટે કહેવાય છે કે તે પોતાના આકારથી વિપરીત આકારનું ઉન્મૂલન કરે છે, કારણ કે-પોતાના આકારથી વિપરીત આકાર જેનાથી દૂર કરાય તે અપોહ-એવી વ્યુત્પત્તિ અપોહ શબ્દની છે. તત્ત્વથી વિચારીએ તો-ન કોઈ વાચ્ય છે, કે ન કોઈ વાચક છે, પરંતુ શબ્દ અને અર્થરૂપે કહેલ બુદ્ધિના પ્રતિબિંબ સ્વરૂપ અપોહમાં જ કાર્યકારણભાવ છે, તેની જ વાચ્યવાચક તરીકે વ્યવસ્થા છે.

(૫૦) અથ સ્વાભાવિકેત્યાદિના સૌગતઃ પૂર્વપક્ષયતિ । સ્વાભાવિકસામર્થ્યસમયાભ્યા-મિતિ ભવત્પરિકલ્પિતાભ્યામ્ । તદ્બુદ્ધયસ્વભાવે इति सामान्यविशेषात्मके । सर्वतो व्यावृत्ते-ત્યાદિગચ્છે । સ્વલક્ષણેષ્ટિતિ ધનરેતગ્વિગ્નકલિતપરમાણુપુ । **एकार्थकारित्वे** इति एकार्थकारिवं जलाहरणलक्षणम् । **एककारणत्वे**नेति एकस्य विकल्पस्य कारणानि एकविकल्पकारणानि तेषां भावस्तत्त्वं तेन । **कार्यकारणभावस्यैवे**त्यादि । अत्र १लोक —

“विकल्पयोनय शब्दा विकल्पा शब्दयोनयः ।

कार्यकारणता तेषां नाथ शब्दा स्पृशन्त्यपि ॥૧॥”

(૬૦) વિશેષસ્યેત્યાદિ । **तत्संभवे**ऽपीति संकेतसंभवेऽपि यो विशेषः स्वलक्षणलक्षण. સકેતગોચરમનાયિ નમ્ય ક્ષણિકત્વેન તદાનીમિવ વિનષ્ટત્વાદ્વ્યવહારમયે સકેતો નિરર્થક એવ મહેન્ । અપિ ચ, તત્કાલમુત્તન્ને સ્વલક્ષણ આકાશાત્પલિતિ इव नवीनः संकेत. કલ્પનીયઃ । પૂર્વ. સંકેતાનામપિ વિનષ્ટવાન્ । પૂર્વમનીષિને વસ્તુનિ નવીનસંકેતકલ્પનાગ્યલ્પીયસી । **तद्गोच-रते**ति शब्दविषयताऽऽचक्षीत । **नार्थो वाच्य** इति वाचा शब्दानामर्थ स्वलक्षणरूपेण वाच्यः किन्तु तत्त्वतोऽपोहो पूर्वति सबन्ध ॥ **सर्वत** इति सामान्यतो घटादेर्व्यावृत्तेषु विशेषत्वाद्विश-कલિતત્ત્વાद्वा । **एकार्थे**ति एकमथ घटादिकं करोतीति तद्भावस्तत्त्वम् तेन । एकस्य एव पदा-र्थस्य कारणं तद्भावस्तत्त्वं तेन **‘संजायमान** उत्पद्यमानः ‘एकोऽयं घट’ इत्यादिकं कारो यः प्राप्य-वमर्शो विचारस्तद्वृत्तस्य । **वाह्यात्वे**नेति अन्तर्मुखोऽपि सर्वं बाह्यमिति जानानः । **शब्दधृता-**विति शब्दावर्णने सति । **तादशोत्लेखे**ति अपोहोत्लेखशेखरस्य । **‘संवेदनस्ये**ति ज्ञानस्य । **अस्ये**ति विकल्पाकारस्य ।

§૨૮ અથ શ્રીમદનેકાન્તસમુદ્ધોષપિપાસિતઃ ।

અપોહમાપિવામિ દ્રાગ્ વીક્ષન્તાં ભિક્ષવઃ ક્ષણમ્ ॥૧॥

૧ મૂલે ‘ઉપજાયમાન’ इति पाठः । ૨ वेदनस्य—इति मूले ।

इह तावद्विकल्पानां तथाप्रतीतिपरिहृतविरुद्धधर्माध्यासकश्चक्षुःक्षितादात्म्यापन्नसा-
मान्यविशेषरूपवस्तुलक्षणाक्षूणदीक्षादीक्षितत्वं प्राक् प्राकट्यत । ततस्तत्त्वतः शब्दा-
नामपि तत्प्रसिद्धमेव । यतोऽजल्पि युग्मदीयैः “स एव शब्दानां विषयो यो विकल्पा-
नाम्” इति कथमपोहः शब्दार्थः स्यात् । अस्तु वा तथाऽप्यनुमानवत् किं न शब्दः
प्रमाणमुच्यते । अपोहगोचरत्वेऽपि परम्परया पदार्थे प्रतिबन्धात् प्रमाणमनुमानमिति
चेत्, तत एव इदोऽपि प्रमाणमस्तु । कर्तृतानागतान्तरसरोजादिव्यसत्त्वपि शब्दो-
पलम्भान्नात्रार्थप्रतिबन्ध इति चेत् । तर्ह्यमूढ वृष्टिः, गिरिन्दीवेगोपलम्भाद्, भावी भ्र-
ण्युदयः, रेवत्युदयात्, नास्ति रासमशृङ्गम्; समग्रप्रमाणैरनुपलम्भात् इत्यादेरर्थाभा-
वेऽपि प्रवृत्तेऽनुमानेऽपि नार्थप्रतिबन्धः स्यात् । यदि वचोवाच्यापोहोऽपि पारम्पर्येण
पदार्थप्रतिष्ठः स्यात्, तदानीमलावृत्तिं मज्जतीत्यादिविप्रनारकवाक्यापोहोऽपि तथा
भवेदिति चेत्, अनुमेयापोहेऽपि तुल्यमेतत्, प्रमेयत्वादिहेतुनुमेयापोहेऽपि पदार्थप्रति-
ष्ठताप्रसक्तेः । प्रमेयत्वं हेतुरेव न भवति, विपश्चासत्त्वतल्लक्षणाभावादिति कुतस्तथा तद-
पोहस्य तन्निष्ठतेति चेत् । तर्हि विप्रतारकवाक्यमप्यागम एव न भवति, आलोक्तत्व-
तल्लक्षणाभावादित्यादि समस्तं समानम् ।

इति ૧૧મું—“શ્રીમાન અનેકાન્તવાદી ઉદ્ઘોષણ કરવાથી પિપાસુ (તૃષ્ણવાન) થયેલો હું અપોહનું શીઘ્ર પાન કરી બહુ છું તે હે બૌદ્ધો! તમે ક્ષણમાત્ર બુદ્ધો.”

પ્રથમ તો અહીં તથાપ્રકારની પ્રતીતિ હોવાથી વિરુદ્ધધર્માધ્યાસનો પરિહાર થઈ જતો હોઈ કથંચિત્ એકચલાવને પામેલ સામાન્યવિશેષાત્મક વસ્તુલક્ષણની નિર્દોષ દીક્ષામા વિકલ્પો દીક્ષિત છે આ બાબત પહેલાં જ પ્રકટ થઈ ચૂકી છે. અર્થાત્ વિકલ્પો સામાન્ય વિશેષરૂપ વસ્તુને વિષય કરે છે એ કહેવાઈ ગયું છે. તેથી તત્ત્વતઃ શબ્દો પણ ઉભયાત્મક વસ્તુને વિષય કરનારા સિદ્ધ થાય છે, કારણ કે—તમારા જ આચાર્યોએ કહ્યું છે કે—“જો વિકલ્પોનો વિષય છે તે જ શબ્દોનો વિષય છે.” તો પછી શબ્દોનો અર્થ અપોહ કઈ રીતે થઈ શકશે? તાત્પર્ય કે—જો વિકલ્પોનો વિષય હોય તે જ શબ્દોનો વિષય બનતો હોય તો વિકલ્પોનો વિષય સામાન્યવિશેષો-ભયાત્મક વસ્તુ હોઈ શબ્દોનો પણ વિષય તેવી જ વસ્તુ સિદ્ધ થાય છે, પણ અપોહ તો બને જ નહિ. અથવા અપોહને શબ્દોનો અર્થ (વચ્ય) માની લેવામાં આવે તો પણ અનુમાનની જેમ શબ્દ કેમ પ્રમાણ નહિ કહેવાય?

બૌદ્ધ—અનુમાન અપોહને વિષય કરતું હોવા છતાં પરંપરાએ પદાર્થમાં સંબંધ હોવાથી પ્રમાણરૂપ છે.

જૈન—શબ્દ પણ તે જ રીતે પ્રમાણ હો.

બૌદ્ધ—અતીત અને અનાગત તથા આકાશકમલ (વગેરે) અસત્ પદાર્થો વિષે પણ શબ્દ ઉપલબ્ધ હોવાથી શબ્દોનો અર્થ સાથે સંબંધ નથી.

જૈન—તો પછી વરસાદ થયો હોવો જોઈએ, કારણ કે પર્વતમાંથી આવતી-નદીમાં પાણીનો વેગ જોવાય છે, રેવતી નક્ષત્રનો ઉદય થયો છે માટે ભરણીનો ઉદય હવે પછી થશે, ગધિડાનું શીંગડું જગત્માં નથી, કારણ કે—સમસ્ત પ્રમાણથી પણ તેની ઉપલબ્ધિ થતી નથી—વિગેરે સ્થળે પદાર્થ નથી છતાં અનુમાનની પ્રવૃત્તિ થાય છે, માટે અનુમાનનો પણ પદાર્થ સાથે સંબંધ ન હોવો જોઈએ.

બૌદ્ધ—જે શબ્દનો વાચ્ય અપોહ પણ પરંપરાથી પદાર્થ સાથે સંબંધ હોય તો ‘તુંબડું ડૂબે છે’ ઇત્યાદિ છેતરપીંડી કરનાર ઠગ પુરુષના વાક્યોનો વિષય અપોહ પણ પરંપરાએ સંબંધવાળો થવો જોઈએ.

જૈન—તે જ પ્રમાણે અનુમેયાપોહમાં પણ બનશે, કારણ કે પ્રમેયત્વાદિ હેતુના અનુમેયાપોહમાં પણ પરંપરાએ પદાર્થનો સંબંધ માનવો પડશે.

બૌદ્ધ—પ્રમેયત્વ હેતુ જ થઈ શકતો નથી, કારણ કે—વિપક્ષાસત્ત્વરૂપ હેતુનું લક્ષણ તેમાં નથી, એટલે પ્રમેયત્વના અનુમેયાપોહના અર્થમાં પરંપરાએ સંબંધ કઈ રીતે હોઈ શકે ?

જૈન—તો પછી આત્મકત્ત્વરૂપ લક્ષણ છેતરપીંડી કરનાર પુરુષના વાક્યમાં ન હોવાથી તે આગમરૂપ પ્રમાણ પણ બની શકતું નથી, માટે એ સમસ્ત બાબત પરસ્પર સમાન જ છે.

(૧૦) અપોહમિતિ અપ. કમંતાપન્ના અહમ્ ।

इह तावदित्यादिगद्ये लक्षणशब्देन परिज्ञानम् । अस्तु वेत्यादि अस्तु वाऽपोहः शब्दार्थः । पदार्थे इति स्वलक्षणे । अत्रेति शब्दे । यदि वच् इत्यादि सौगतः । तथा भवेदिति पदार्थ-प्रतिष्ठः । अनुमेयाऽपोहेऽपीत्यादि सूरिः । प्रमेयत्वमित्यादि सागतः । तदपोहस्य प्रमेयापोहस्य तन्निष्ठतेति पदार्थनिष्ठता । तर्हीत्यादि सूरिः । आप्तोक्तत्वतल्लक्षणाभावादिति आप्तोक्तत्वाख्यागमलक्षणाभावात् ।

(ટિ૦) इह तावदित्यादि । तथाप्रतीतीति तथाविधा विरुद्धधर्माभ्यासरहिता या प्रतीतिस्तया परिहृतो विरुद्धधर्माभ्यासो येन तत् तथा कथंचिन्नादात्म्यापन्नौ भविष्वग्भावसमा-धिनौ यौ सामान्य-विशेषौ तत्स्वरूपं तदात्मकं यद् वस्तुलक्षणं स्वलक्षणरूपं तस्य या अधूणा दीक्षा तया दीक्षितत्वम् विकल्पानां स्वलक्षणान्तं प्रवेष्टुं प्राग्भावित इति भावः । तदिति उभ-यात्मकवस्तुविषयत्वम् । तत् एवेति परंपरया पदार्थप्रतिबन्धाभावादेव । अतीतानागतेत्यादि । अत्रेति शब्दे ॥ अलावूनीति तुम्बकादीनि जलतलगतान्यपि न मज्जन्ति ॥ तथा चोक्तम्—“तुम्बक तृणकाष्ठ च तैलं जलसमागतम् । पुनः स्वस्थानमायाति.....” ॥ इत्यादि ॥

અત એવ વિપ્રતારક. ॥ તથેતિ પારંપર્યેણ પદાર્થપ્રતિષ્ઠઃ સ્યાત્ । અનુમેયેતિ અનુ-મેયશ્વાસાવપોહ્યેતિ કર્મધારય ॥ પ્રમેયત્વેતિ પ્રમેયત્વાદિહેતુભિઃ કૃત્વા પ્રમેયત્વાદિહેતુભિરનુમે-યાપોહે પદાર્થપ્રતિષ્ઠા ન સ્યાત્ હેતોરાલીકયાત્ । પ્રમેયત્વમિત્યાદિ ॥ વિપક્ષાસત્ત્વેતિ-વિપક્ષાસત્ત્વં તલ્લક્ષણં હેતુલક્ષણં તસ્યાસત્ત્વાત્ ॥ તદપોહસ્યેતિ અનુમેયાપોહસ્ય । તન્નિષ્ઠતેતિ પદાર્થનિષ્ઠતા । તલ્લક્ષણેતિ આગમલક્ષણાસત્ત્વાત્ ।

§૨૯ યસ્તુ નાતોક્ત્વં વચસિ વિવેચયિતું શક્યમિતિ શાકચો વક્તિ, સ પર્યુયોજ્યઃ । કિમાતસ્યૈવ કસ્યાપ્યભાવાદેવમભિધીયેત, ભાવેડ્યસ્ય નિશ્ચયાભાવાત્, નિશ્ચયેડપિ મૌન-
પ્રતિકત્વાદ્, વત્ત્વેડ્યનાતવચનાત્ તદ્વચસો વિવેકાવધારણાભાવાદ્ । સર્વમપ્યેતચ્ચા-
વાંકાદિવાચાં પ્રપચ્ચાત્ માતાપિતૃપુત્રશ્રાત્ગુરુસુગતાદિવચસાં વિશેષમાતિષ્ઠમાનૈરપ્રકટર્ત્ત-
યમેવ । ન ચ નાસ્તિ વિશેષસ્વીકારઃ, તત્પટિતાનુષ્ઠાનઘટનાયામેવ પ્રવૃત્તેર્નિર્નિબંધન-
ત્વાપત્તેઃ ।

§૨૯. બૌદ્ધ—આ વચન આસતું છે કે અનાસતું એવો વિવેક થઈ શકતો નથી તેનું શું ?

જૈન—અહીં તમને પૂછવું જોઈએ કે ‘વિવેકનો સંભવ નથી’ એ તમારા કથનનું કારણ શું ? કોઈ આસ પુરુષ તો છે પણ નિશ્ચય નથી. (તે આપ્ત જ છે એવો નિશ્ચય નથી) માટે, આપ્ત પુરુષ છે એવો નિશ્ચય હોવા છતાં તે શું મૌનમતી (સદા મૌન રહેવાની પ્રતિજ્ઞાવાળા) છે માટે, કે બોલે છે પરંતુ અના-
પ્તના વચનથી તેમના વચનમાં શું ભેદ છે તેનો નિશ્ચય નથી માટે ? ચાવાં-
કાદિ નાસ્તિકાદિ લોકોની વાણીના પ્રપચ્ચથી માતા, પિતા, પુત્ર ભાઈ, ગુરુ, સુગત વિશેષની વાણી-શબ્દમાં વિશેષતા છે એમ માનનારા બૌદ્ધોએ આ બધું કહેવું જ ન જોઈએ, અને જો માતા પિતાદિકના વચનની ચાવાંકના વચનની અપે-
ક્ષાએ વિશેષતા સ્વીકારતા ન હો તો તેમની-માતાપિતાદિકની વાણીને આધારે જ એ અનુષ્ઠાન થાય છે તે નિષ્કારણ બની જશે.

(૫૦) અનાતવચનાદિતિ અનાતવચનસકાશાત્ । તદ્વચસ इति આત્મવચનમ્ ।

(ટિ૦) સર્વમપ્યેતદિતિ । તત્પટિતેતિ તેષાં પિતૃમાતૃસુગતાદિવાચ્યાનાં પટનાચરણ-
ઘટનાયામ્ । નિર્નિબંધનેતિ નિષ્કારણત્વપ્રસન્નાન્ આદરાભાવપ્રસક્તે ।

§૩૦ અથાનુમાનિક્યેવાતશબ્દાદર્થપ્રતીતિઃ—

પાદપાર્થવિવશ્વાવાન્ પુરુષોડ્યં પ્રતીયતે ।

વૃક્ષશબ્દપ્રયોક્તૃત્વાત્ પૂર્વાવસ્થાસ્વહં યથા ॥ ૧ ॥

इति विवक्षामनुमाय ‘सत्या विवक्षेयम्; आत्मविवक्षात्वात्, मद्विवक्षावत्’ इति वस्तुनो निर्णयादिति चेत् ।

§૩૧ તદ્વચનુસમ્ । અમૃદશબ્દવસ્ત્રાયા અનન્તરોક્તવૈશેષિકવક્ષપ્રતિક્ષેપેણ કૃત-
નિર્વચનત્વાત્ । કિંચ, શામ્વાદિમતિ પદાર્થે વૃક્ષશબ્દસંકેતે સત્યેતદ્વિવક્ષાડનુમાન-
માતન્યેત, અન્યથા વા । ન તાવદન્યથા । કેનચિક્ષે વૃક્ષશબ્દં સંકેત્ય તદુચ્ચારણાત્,
ઝનમ્તસુતશુકસારિકાદિના મોત્રસ્વઝનવતા ચાન્યથાડપિ તત્પ્રતિપાદનાચ્ચ હેતો-
ર્વ્યભિચારાપત્તેઃ । સંકેતપક્ષે તુ યથેપ તપસ્વો શબ્દસ્તદ્વશાદ્વસ્ત્વેવ વદેત્, તદા કિં નામ
ક્ષૂણં સ્યાત્ । ન સ્ત્વેષોડર્થાદ્ વિમેતિ । વિશેષલાભશ્ચૈવં સતિ યદેવંવિધાનનુભૂયમાન-
પારંપર્યપરિત્યાગ इति ।

૧ અત્ર મુદ્રિતે ‘(કથમ્ ?)’-इति अधिकम् ।

§૩૦. બીજા—આત્મવચનથી જે અર્થજ્ઞાન થાય છે તે અનુમાનથી થાય છે. કારણ કે—“આ પુરુષ વૃક્ષ અર્થની વિવક્ષાવાળો છે, વૃક્ષ શબ્દનો પ્રયોગ કરતો હોવાથી, જેમ પૂર્વાવસ્થામાં વૃક્ષરૂપ અર્થની વિવક્ષાથી મેં વૃક્ષ શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો હતો.” આ રીતે પ્રથમ વિવક્ષાનું અનુમાન કરીને પછી—આ વિવક્ષા સાચી છે, આસની વિવક્ષા હોવાથી, મારી વિવક્ષાની જેમ—આ રીતે અનુમાનથી વસ્તુનો અર્થાન્ પદના અર્થનો નિર્ણય થાય છે.

§૩૧. જૈન—તે અસંગત છે કારણ કે તમારી આ વ્યવસ્થાનું હંમણું જ કરેલ વૈશેષિકના ખંડન દ્વારા (૪.૨.) ખંડન થઈ જ ન્ધ છે. વળી, શાખા પ્રશાખા—(કાળ-કાળીઓ) વિગેરેથી યુક્ત પદાર્થમાં વૃક્ષ શબ્દનો સંકેત હોય ત્યારે આવું વિવક્ષાનું અનુમાન કરે છે કે તેવા પદાર્થમાં સંકેત કયાં વિના ? ‘તેવા પદાર્થમાં સંકેત કયાં વિના’ એ બીજો પક્ષ તો કહી શકશે નહિ. કારણ કે—કોઈ પુરુષ કક્ષ-ધાસ વિગેરે પદાર્થ વિષે વૃક્ષ શબ્દનો સંકેત કરી ઉચ્ચાર કરે, કે ઉન્મત્ત પુરુષ, સૂતેલ પુરુષ, પોપટ, મેના અને ગાંત્ર સખલનાવાળો (કંઈ બોલવાને બદલે બીજું કંઈ બોલનાર) પુરુષ તથારૂપ પદાર્થમાં સંકેત કયાં વિના પણ વૃક્ષશબ્દનો ઉચ્ચાર કરે છે, તેથી વૃક્ષશબ્દપ્રયોગકૃતૃત્વ હેતુમાં વ્યભિચાર આવેશ. અર્થાત્ વૃક્ષશબ્દનો પ્રયોગ હોવા છતાં આ બધામાં શાખાદિમાન્ પદાર્થની વિવક્ષા નથી અને જે ‘તથારૂપ અર્થમાં સંકેત કરીને વૃક્ષશબ્દનો ઉચ્ચાર કરે’ એ પક્ષ માન્ય હોય તો—આ બિચારો શબ્દ સંકેતના બલથી વસ્તુનો વાચક બને છે એમ માનવામાં શુ નુકશાન છે ? એ શબ્દ કંઈ અર્થથી ડરતો તો નથી અને સંકેતગમ્ય અર્થ માનવાથી વિશેષ લાભ તો એ છે કે—પ્રથમ વિવક્ષાનું અનુમાન, પછી તેની સત્યતાનું અનુમાન અને પછી શબ્દાર્થ બોધ-આવી અનુભવમાં નહિ આવતી પરંપરાનો ત્યાગ આપોઆપ થઈ જાય છે.

(૫૦) અધાનુમાનિક્યેવેત્યાદિ સૌગતઃ । અર્થપ્રતીતિરિત્યતોડમે ‘કથમ્’ ઇતિ ગમ્યમ્ ।

કિંચ્ચેત્યાદિ મૂરિ । હેતોરિતિ વૃક્ષશબ્દપ્રયોગકૃત્વાદિતિ હેતોઃ । તદ્વશાદિતિ સંકેત-વશાદિતિ । ઘસ્ત્વેવ વદેદિતિ ન વિવક્ષામ્ । અર્થાન્ વિમેતીતિ ચેન વિવક્ષામેવ વદેત્ ।

(૬૮) અમૂહસોતિ પુરા વૈશેષિકમતાપાસનમાતન્વાનંવિવક્ષા નિર્મૂલકાષમુન્મૂલિતૈવ । તદુચ્ચારણાદિતિ વૃક્ષશબ્દપ્રકટનાન્ । ઉન્મત્તસુપ્તેતિ ઉન્મત્ત-શુક-સારિકાપ્રમુતયો હ્યભિષેય-શ્ચન્થં વદન્તિ । અન્યથાપીતિ સંકેતં વિનાપિ । તત્પ્રતિપાદનાદિતિ વૃક્ષશબ્દપ્રયોગાત્ ॥ હેતોરિતિ અન્નન્વલક્ષણસ્ય । તદ્વશાદિતિ સંકેતચલાત્ । ઘસ્ત્વેવેતિ વિવક્ષાનુમાનં પરિત્યજ્ય વૃક્ષાદિપદાર્થમેવાવગમયેત્ । તદા કિં હીનમ્ ? ષષ્ઠ ઇતિ સંકેતઃ । ઇદં સતીતિ સંકેત-ગમ્યેર્થે । ઇદંવિષેતિ વિવક્ષાનુમાનસત્યતાદિપરંપરાયા અર્કિચ્ચિત્કરત્વાત્ સાક્ષાદેષ શુભમ્ ।

§૩૨ યદકથિ-પરમાર્થત ‘સર્વતોડવ્યાવૃત્તસ્વરૂપેષુ સ્વલક્ષણેષ્વેકાર્થકારિત્વેને-ત્યાદિ । તદવચમ્ । યતોડર્થસ્ય વાહદોહાદેરેકત્વમ્—અદ્વિરૂપત્વં, સમાનત્વં વા વિવ-ક્ષિતમ્ । ન તાવદાયઃ પક્ષ, ષળમુળાદૌ કુળકાળડામુળાદિવાહાદેરર્થસ્ય ભિન્ન-

મિન્નસ્યૈવ સંદર્શનાત્ । દ્વિતીયપક્ષેઽપિ સદશપરિણામાસ્પદત્વમ્, અન્યવ્યાવૃત્યધિષ્ઠિતત્વં
વા સમાનત્વં સ્યાત્ । ન પ્રાચ્યઃ પ્રકારઃ, સદશપરિણામસ્ય સૌગતૈરસ્વીકૃતત્વાત્ ।
ન દ્વિતીયઃ, અન્યવ્યાવૃત્તેરતાત્વિકત્વેન વાન્વ્યેયસ્યેદ સ્વરક્ષણેઽધિષ્ઠાનાસંભવાત્ ।

§૩૩ કિન્ન, અન્યતઃ સામાન્યેન, વિજાતીયાદ્વા વ્યાવૃત્તિરન્યવ્યાવૃત્તિર્ભવેત્ । પ્રથમ-
પક્ષ, ન કિન્નિદસમાનં સ્યાત્, સર્વસ્યાપિ સર્વતો વ્યાવૃત્તત્વાત્ । દ્વિતીયે તુ વિજા-
તીયત્વં વાજિકુઞ્જરાદિકાર્યાણાં વાહાદિસજાતીયત્વે સિદ્ધે સતિ સ્યાન્, તચ્ચાન્ય-
વ્યાવૃત્તિરૂપમન્યેષાં વિજાતીયત્વે સિદ્ધે સતિ, इति स्पष्टं પરમ્પરાશ્રયત્વમિતિ । एवं च
कारणैक्यं, प्रत्यवमर्शैक्यं च विकल्प्य दूषणीयम् ।

§૩૨ વળી, તમે એ પરમાર્થથી તો સર્વથી વ્યાવૃત્ત સ્વરૂપવાલા (ભિન્ન
સ્વરૂપવાળા) સ્વલક્ષણોમાં એકાર્થકારી હોવાથી (§૨૮) વિગેરે જે કંઈ કહ્યું તે
નિર્દોષ નથી. કારણ કે- વાહુ હોહાદિ અર્થતું એકત્વ એટલે તમને શું અભિપ્રેત
છે ? શું તે એ અર્થ નથી તે કે બન્ને સમાન છે એ ? પહેલો પક્ષ તો કહેવા
ચોગ્ય નથી. કારણ કે પંડમુદાદિ (ખંડિત શીંગવાળા કે ગૂંગાદીન) ગીમાં કોઈ
કુંડવાહી, કોઈ કાંડવાહી તો કોઈ ભાંડવાહી હોય છે એમ ભિન્ન ભિન્ન અર્થ
જોવાય છે. બીજો પક્ષ કહે તો-સમાન એટલે સદશ પરિણામવાળું છે કે અન્ય
વ્યાવૃત્તિ એટલે અન્યાપોહથી સંબદ્ધ છે ? પહેલો પક્ષ તો કહી શકશે નહિ
કારણ કે ખૌદાને સદશ પરિણામ માન્ય નથી, બીજો પક્ષ પણ સંગત નથી.
કારણ કે અન્ય વ્યાવૃત્તિ (અન્યાપોહ) વંધ્યાપુત્રની જેમ અતાર્કિક-તું-છરૂપ
હોવાથી સ્વલક્ષણમાં તે રહી શકશે નહિ

§૩૩. વળી, અન્ય વ્યાવૃત્તિ એ અન્ય એટલે સામાન્યથી કે વિજાતીયથી
વ્યાવૃત્તિ છે ? સામાન્યથી વ્યાવૃત્તિરૂપ પહેલો પક્ષ કહે તો-કોઈ કોઈથી અસ-
માન થશે જ નહિ, કારણ કે સર્વે ઘટાદિ પદાર્થ સર્વ સજાતીય ઘટોથી વ્યાવૃત્ત
(પૃથગ્) છે. અર્થાત્ સજાતીયથી વ્યાવૃત્તિ હોવાથી વિજાતીયથી વ્યાવૃત્તિને અવ-
કાશ રહેશે નહિ તેથી તે વિજાતીયથી સમાન બની જતો હોઈ અસમાન બનશે
નહિ.

બીજો પક્ષ કહે તો-પ્રથમ વાહાદિ પદાર્થમાં સજાતીયત્વ સિદ્ધ હોય તો
વાજિ-અથ, કુંજર-હાથી, વિગેરે કાર્યોમાં વિજાતીયતા સિદ્ધ થાય, અને તે
સજાતીયતા પણ અન્યવ્યાવૃત્તિરૂપ હોઈ અન્યની વિજાતીયતા સિદ્ધ હોય તો
થાય છે, એમ પરસ્પરાશ્રય નામનો દોષ સ્પષ્ટ જણાય છે. એ જ રીતે કારણૈક્ય
અને પ્રત્યવમર્શૈક્ય (§૨૮) વિષે પણ વિકલ્પો કરીને તેમને દૂષિત કરવાં.

(૫૦) षण्डमुण्डादावित्यादिगये काण्डशब्देन शरभारस्याख्या । सद्यशपरिणामास्पद-
त्वमिति सामान्यमित्यर्थः । अन्यव्यावृत्यधिष्ठितत्वमिति अन्यापोहाधिष्ठितत्वम् । सामान्ये-
नेति सजातीयाद् विजातीयाच्च । सर्वस्यापीति घटादेः । कार्याणामिति वाहानाम् । वाहा-
दीति वाहा गवादयः ।

(ટિ.) યતોઽર્થસ્યેત્યાદિ ॥ અતાત્વિકત્વેનેતિ અભાવસ્વરૂપતયા । યથા વાન્ધ્યેયઃ સત્વાભાવાત્ સ્વલક્ષણાન્તઃપ્રવેશ ન લભતે ।

સામાન્યેનેતિ સજાતીયાદિજાતીયાચ ॥ **અસમાનમિતિ** સજાતીયાત્ પરમાણુસમૂહાદ્ વ્યાવૃત્તૌ સામાન્યે ઘટઃ પટેન સમમ્ પટો ઘટેન સહ સમાનઃ આપ્નોતિ । **સર્વસ્યાપીતિ** ઘટસ્યાપિ સજાતીયાપરસમપ્રવેદ્યો વ્યાવૃત્તત્વાત્પટેન સામ્યમ્ પટસ્ય સજાતીયાપરપટેભ્યો વ્યાવૃત્ત્યાઃ ઘટેન સામ્યમ્ । **તત્ત્વેતિ** સજાતીયત્વમ્ । **અન્યેપામિતિ** ધવલાદાનામ્ ।

§૩૪ અપિ ચ યદિ બુદ્ધિપ્રતિબિમ્બાત્મા શબ્દાર્થઃ સ્યાત્, તદા કથમતો બહિર્-
ર્થે પ્રવૃત્તિઃ સ્યાત્ ? । સ્વપ્રતિભાસેઽનર્થેઽર્થાધ્યવસાયાચ્ચેત્ । નનુ કોઽયમર્થાધ્યવ-
સાયો નામ । અર્થસમારોપ ઇતિ ચેત્, તર્હિ સોઽયમર્થાનર્થયોરપ્રમાણબંધયોરિવ તદ્વિ-
કલ્પવિષયભાવે સત્યેવ સમુપત્તુમર્હતિ । ન ચ સમારોપવિકલ્પસ્ય સ્વલક્ષણં કદાચન
ગોચરતામઙ્ગતિ । યદિ ચાનર્થેઽર્થસમારોપઃ સ્યાત્, તદા વાહદોદાહર્થક્રિયાર્થિનઃ
સુતરાં પ્રવૃત્તિર્ન સ્યાત્ । નહિ દાહપાકાદર્થો સમારોપિતપાવકત્વે માણવકે કદાચિત્
પ્રવર્તતે । રજતરૂપનાઽવભાસમાનશુક્તિકાયામિવ રજતાર્થિનો અર્થક્રિયાર્થિનો વિક-
લ્પાત્ તત્ર પ્રવૃત્તિરિતિ ચેત્ । ભ્રાન્તિરૂપસ્તર્ત્વ્યં સમારોપઃ, તથા ચ કથં તતઃ પ્રવૃત્તો-
ઽર્થક્રિયાર્થો કૃતાર્થઃ સ્યાત્ । યથા શુક્તિકાર્થો પ્રવૃત્તો રજતાર્થક્રિયાર્થાંતિ ।

§૩૪. વળી, શબ્દાર્થ બુદ્ધિપ્રતિબિંબરૂપ હોય તો-શબ્દથી બાહ્ય અર્થમાં
કઈ રીતે પ્રવૃત્તિ થશે ?

બૌદ્ધ—બુદ્ધિના પ્રતિભાસરૂપ અનર્થ (અન્યાપોહ)માં અર્થનો અધ્યવસાય
(નિશ્ચય) થવાથી પ્રવૃત્તિ થશે.

જૈન—અહીં પ્રશ્ન એ છે કે અર્થનો અધ્યવસાય એટલે શું ?

બૌદ્ધ—અર્થનો અધ્યવસાય એટલે અર્થનો સમારોપ.

જૈન—તમારો કહેલ આ અર્થસમારોપ તો-અર્થ અને અનર્થ બન્ને
અગ્નિ અને માણુવક (છાકરા)ની જેમ વિકલ્પના વિષય હોય ત્યારે જ ઘટી શકે
છે, પરંતુ સ્વલક્ષણરૂપ અર્થ તો કદી પણ સમારોપ વિકલ્પનો વિષય બનતો
જ નથી. અને જે અનર્થમાં અર્થનો સમારોપ હોય તો વાહદોદાહિ અર્થ-
ક્રિયાના ઇચ્છુક પુરુષોની કદી પ્રવૃત્તિ થશે જ નહિ, કારણ કે-જગતમાં દાહપા-
કાદિ અર્થક્રિયાની ઇચ્છાવાળો કોઈ પણ પુરુષ જેમાં અગ્નિત્વધર્મનો આરોપ
કરવામાં આવ્યો છે, એવા માણુવક (છાકરા)માં કદી પણ પ્રવૃત્ત થતો નથી.

બૌદ્ધ—રજતરૂપે જણાતી છીપલીમાં રજતાર્થો પુરુષની જેમ પ્રવૃત્તિ થાય
છે, તેમ અર્થક્રિયાના અર્થો પુરુષની સમારોપિત પદાર્થમાં વિકલ્પ જ્ઞાનથી
પ્રવૃત્તિ થાય છે

જૈન—તો પછી સમારોપ ભ્રાન્તિરૂપ જ છે, અને એ રીતે ભ્રાન્તિરૂપ સમા-
રોપથી પ્રવૃત્ત થયેલો અર્થક્રિયાનો અર્થો પુરુષ કઈ રીતે કૃતાર્થ થઈ શકે ?

અર્થાત્ ન થઈ શકે. જેમકે-છીપમાં પ્રવૃત્ત થયેલો રજતની અર્થક્રિયાનો અર્થ પુરુષ કૃતાર્થ થતો નથી.

(૫૦) સ્વપ્રતિભાસે इत्यादि सौगतः । नन्विति सूरिः । तद्विकल्पविषयभावे इति स चासौ विकल्पस्य तद्विकल्प इत्यादि विग्रहः । विषयत्वं च वस्तुनोरसतोरेव भवति । तद्विकल्पोऽग्निविकल्पः । गोचरतामिति भवन्मतेऽपि । अर्थक्रियाधिन इत्यादि बौद्धः । तत्रेति पावके ।

(ટિપ્પ) यदि बुद्ध्यादि ॥ अतो बहिरिति किन्वन्तर्मुलैव परमाणुनिविष्टैव । न च गिरि-नगर-सागर-कुरङ्ग-पटङ्ग-सृङ्ग-विहङ्ग-मुञ्ज-मातुलिङ्ग-नारङ्ग-पूरा-लवङ्गरूपा प्रकृतिः प्रथते । अनर्थे इति अन्यापोहलक्षणे । सोऽयमिति अर्थाध्यवसायः । तद्विकल्पेति अर्थाध्यवसाय-विकल्पगोचरत्वं । विकल्पस्येति शब्दाहपितज्ञानस्य । सुतरामिति सादरतया । नहि विषयमृततयोपचरितमपि प्राणितुमिच्छु पुमान् सप्रणयं प्रायेणाऽदनीयात् । तत्रेति अर्थसमा-रोपमा(प्रा)पितेनार्थे । तत इति श्रान्तिरूपान् समारोपात् ॥

૩૨૫ યદપિ પ્રોક્તમ્—કાર્યકારણભાવસ્યૈવ વાચ્ય-વાચકતયા વ્યવસ્થાપિતત્વા-દિતિ । તદ્વ્યયુક્તમ્ । યતો યદિ કાર્યકારણભાવ એવ વાચ્ય-વાચકભાવઃ સ્યાત્ , તદા શ્રોતજ્ઞાન પ્રતિભાસમાનઃ શબ્દઃ સ્વપ્રતિભાસસ્ય ભક્ત્યેવ કારણમિતિ તસ્યા-પ્યસૌ વાચક સ્યાત્ । યથા ચ વિકલ્પસ્ય શબ્દઃ કારણમ્, एवं पं परया स्वलक्षणमपि । અતસ્તદપિ વાચકં ભવેદિતિ પ્રતિનિયતવાચ્યવાચકભાવવ્યવસ્થાપનં પ્રલય-પદ્ધતિમનુષાષેન્ । તતઃ શબ્દઃ સામાન્યવિશેષાત્મકાર્યાવબોધનિબન્ધનમેવેતિ સ્થિતમ્ ॥૧૧॥

૩૩૫—વળી, કાર્યકારણભાવ જ વાચ્ય-વાચકભાવ તરીકે વ્યવસ્થાપિત છે, જેમ જે તમે કહ્યું (૩૨૫), તે અર્થોગ્ય છે, કારણ કે—કાર્યકારણભાવ એ જ વાચ્ય-વાચકભાવ હોય તો—શ્રોતજ્ઞાનમાં પ્રતિભાસમાન શબ્દ પાતાના પ્રતિભાસનું કારણ છે માટે તે શબ્દ સ્વજ્ઞાનનો પણ વાચક થશે. વળી, જેમ (વિકલ્પનું) શબ્દ કારણ છે તેમ પરંપરાએ સ્વલક્ષણ પણ કરણ છે, તો તે પણ વાચક થશે, આથી પ્રતિનિયત વાચ્ય-વાચકભાવવ્યવસ્થા—એટલે અસુક શબ્દ સમુદ્ર અર્થનો વાચક છે, એવી વ્યવસ્થા તો પ્રલયભાગમાં જ ચાલી જશે. અર્થાત્ તેથી વ્યવસ્થા બની શકશે નહિ. માટે શબ્દ સામાન્યવિશેષાત્મક અર્થના ઓધનું કારણ છે એ વાત સિદ્ધ થઈ. ૧૧.

(૫૦) तस्यापीति प्रतिभासस्यापि । असाविति शब्दः ॥११॥

(ટિપ્પ) यतो यदोपादि । श्रोत्रज्ञाने इति श्रोत्रज्ञानज्ञाने । तस्यापीति स्वप्रतिभासस्यापि । असाविति शब्दः । अत इति कारणान् ॥ तदपीति स्वलक्षणमपि, स्वलक्षणस्य विकल्पे जायमाने कारणरूपत्वात् ॥११॥

સ્વામાવિકસાપર્થસમયાભ્યામર્થબોધનિબન્ધનં શબ્દ હ્યુક્તમ્ । અથ કિમસ્ય શબ્દસ્ય સ્વામાવિકં રૂપં, કિંચ પરાપેક્ષમિતિ વિવેચયન્તિ—

અર્થપ્રકાશકત્વમસ્ય સ્વામાવિકં પ્રદીપવદ્યથાર્થાયથાર્થત્વે પુનઃ પુરુષગુણદોષા-વનુસરતઃ ॥૧૨॥

§૧ અર્થપ્રકાશકત્વમ્, અર્થાવગોચસામર્થ્યમ્ । અસ્ય શબ્દસ્ય । સ્વાભાવિકં પરા નપેક્ષમ્ । પ્રદીપવત્ । યથા હિ પ્રદીપઃ પ્રકાશમાનઃ શુભમશુભં વા યથાસન્નિહિતં ભાવમવભાસયતિ, તથા શબ્દોઽપિ વક્ત્રા પ્રયુજ્યમાનઃ શ્રુતિવર્તિત્ત્વમવતીર્ણઃ સત્યેઽનૃતે વા, સમન્વિતેઽસમન્વિતે વા, સફલે નિષ્ફલે વા, સિદ્ધે સાધ્યે વા વસ્તુનિ પ્રતિપત્તિ- સુત્પાદયતીતિ તાવદેવાસ્ય સ્વાભાવિકં રૂપમ્ । અયં પુનઃ પ્રદીપાન્નૃદ્ધસ્ય વિશેષઃ— યદસૌ સંકેતવ્યુત્પત્તિમપેક્ષમાણઃ પદાર્થપ્રતીતિમુપજનયતિ, પ્રદીપસ્તુ તન્નિરપેક્ષઃ । યથાર્થ- ત્વાયથાર્થત્વે સત્યાર્થત્વાસત્યાર્થત્વે પુનઃ પ્રતિપાદકનરાધિકરણશુદ્ધત્વાશુદ્ધત્વે અનુ- સરતઃ । પુરુષગુણદોષાપેક્ષે इत्यर्थः । तथाहि—सम्यग्दर्शनि श्रुचौ पुरुषे वक्तुरि यथार्था शब्दा प्रतीतिरन्यथा तु मिथ्यार्थेति । स्वाभाविके तु याथार्थ्ये मिथ्यार्थत्वे चास्याः स्वीक्रियमाणे विप्रतारकेतरपुरुषप्रयुक्तवाक्येषु व्यभिचारान्यभिचारनियमो न भवेत् ।

પુરુષસ્ય ચ કરણાદયો ગુણા દેવાદયો દોષાઃ પ્રતીતા एव । તત્ર યદિ પુરુષગુણાનાં પ્રામાણ્યહેતુત્વં નાભિમન્યતે જૈમિનીયૈઃ, તર્હિ દોષાણામપ્યપ્રામાણ્ય- નિમિત્તતા મા ભૂત્ । દોષપ્રશમનચરિતાર્થા एव पुरुषगुणाः, प्रामाण्यहेतवस्तु न भवन्तीत्यत्र च कोशपानमेव शरणं श्रोत्रियाणामिति ॥૧૨॥

સ્વાભાવિક સામર્થ્ય અને સંકેત એ બંને દ્વારા શબ્દ અર્થબોધનું કારણ છે, એમ ઉપરના જ સૂત્રમાં કહેલ છે. તો હવે શબ્દનું સ્વાભાવિક(નૈસર્ગિક) સ્વરૂપ કેવું છે અને પરની અપેક્ષાએ સ્વરૂપ કેવું છે, તેનું વિવેચન—

શબ્દ અર્થબોધ સ્વાભાવિક રીતે જ કરે છે, પ્રદીપની જેમ, પરંતુ તે અર્થ- બોધની યથાર્થતા કે અયથાર્થતાના આધાર વક્તા પુરુષના શુભ-દોષો છે. ૧૨.

§૧ અર્થપ્રકાશકત્વમ્—અર્થબોધ સામર્થ્ય, અસ્ય-શબ્દનું, સ્વાભાવિક- બીજાની અપેક્ષા નહિ રાખનાર. પ્રદીપની જેમ. જેમ પ્રકાશવંત્ત્વીયક યથાયોગ્ય નશ્ચક સ્થાનમાં રહેલ શુભ કે અશુભ પદાર્થને જણાવે છે, તેમ વક્તાથી પ્રયુક્ત શબ્દ પણ શ્રવણમાર્ગમાં પ્રવેશીને સાચા કે જૂઠા, સમન્વિત કે અસમન્વિત- (સમ્બદ્ધ કે અસમ્બદ્ધ) સફલ કે નિષ્ફલ, સિદ્ધ કે સાધ્ય વસ્તુવિષયક જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરે છે. શબ્દનું સ્વાભાવિક સ્વરૂપ આ જ છે. પરંતુ પ્રદીપથી શબ્દમાં એટલી વિશેષતા છે, કે શબ્દ સંકેતની વ્યુત્પત્તિ-જ્ઞાનની અપેક્ષા રાખીને પદાર્થ જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરે છે, જ્યારે પ્રદીપ તેવી અપેક્ષાથી રહિત છે. શાબ્દબોધગત જે યથાર્થતા કે અયથાર્થતા હોય છે, તે વક્તા પુરુષના રહેલ શુદ્ધતા કે અશુ- દ્ધતા(પાવિત્ર્ય કે અપાવિત્ર્ય)ને અધીન છે. અર્થાત્ પુરુષગત શુભદોષને આધીન છે, જેમકે—સમ્યગ્દર્શનવાળો અને પવિત્ર વક્તા હોય તો-યથાર્થ-સાચો શાબ્દબોધ થાય છે, અને તેનાથી વિરુદ્ધ-સમ્યગ્દર્શનથી રહિત અપવિત્ર વક્તા હોય તો-મિથ્યા-ખોટો શાબ્દબોધ થાય છે. જો શાબ્દબોધમાં યથાર્થત્વ કે અયથાર્થત્વને પણ સ્વાભાવિક માનવામાં આવે તો છેતરપીંડી કરનાર (ડગ) અને

તેનાથી અન્ય (પ્રામાણિક) પુરુષોએ પ્રયુક્ત વાક્યમાં વ્યભિચાર કે અવ્યભિચારનો નિયમ નહિ રહે.

વળી, પુરુષમાં કરુણાદિ ગુણો અને દ્વેષાદિ દોષો પ્રસિદ્ધ જ છે. હવે જો પુરુષના ગુણોને મીમાંસકો પ્રામાણ્યનું કારણ ન માને તો દોષો પણ અપ્રામાણ્યનું કારણ નહિ બને. પુરુષના ગુણો તો દોષોના પ્રશમન (નાશ)માં જ ચરિતાર્થ છે, તે પ્રામાણ્યનું કારણ નથી બનતા એવું કહેવામાં શ્રાંત્રિયો (મીમાંસકો) ને કેશપાન (સંગ્રહ) જ શરૂરૂપ છે. અર્થાત્ એ કથન પ્રમાણ નથી. ૧૨.

(૫) તથા શબ્દોઽપીત્યાદિગયે સમન્વિતે इति સંવેદે । असमन्विते इति असम्बेદે । असाविति शब्दः । दोषप्रशमनेत्यादिगये न भवन्तीत्यग्रे इति 'यत्ने प्रमाणयन्ति' શેષઃ ॥૧૨॥

(ટિપ્) તથા શબ્દ इत्यादि ॥ સમન્વિતે इति સંવેદે । अस्येति शब्दस्य । असाविति-शब्दः । तन्निरपेक्ष इति संकेत-व्युत्तरनिरपेक्ष । अन्ययेति मिथ्यादर्शिनो अशुचौ पुंसि वक्षति । अस्या इति शब्दप्रतीतिः ॥१२॥

§ ૧ इह यथैवान्तर्बहिर्वा भावराशिः स्वरूपमाविर्भाति तथैव तं शब्देन प्रकाशयतां प्रयोक्तॄणां प्रावीण्यमुपजायते । तं च तथाभूतं सत्तमज्ज्ञीसमनुगत एव शब्दः प्रतिपादयितुं पटीयानित्याहुः—

सर्वत्रायं ध्वनिर्विधिमतिपेधाभ्यां स्वार्थमभिदधानः सप्तमज्ज्ञीमनुगच्छति ॥

૧૨ सदसन्नित्यानित्यादिसकलैकान्तपक्षविलक्षणानેકાન્તાન્તમકે વસ્તુનિ વિધિનિપેધ-વિક્ષ્પાભ્યાં પ્રવર્તમાનઃ શબ્દઃ સપ્તમજ્ઞીમજ્ઞીકુર્વાણ એવ પ્રવર્તત इति भावः ॥१३॥

૧૧ આ જગતમાં આભ્યન્તર (અહિંસાદિ) અને બાહ્ય (ઘટપટાદિ) પદાર્થોનું જેવું સ્વરૂપ છે, તે સ્વરૂપે જ તે પદાર્થોને શબ્દ દ્વારા પ્રગટ કરનાર વક્તાઓ પ્રવીણ બને છે અને તે તે સ્વરૂપવાલા ભાવરાશિને યથાર્થરૂપે પ્રતિપાદન કરવાને સપ્તમજ્ઞીનું અનુસરણ કરનાર શબ્દ જ સમર્થ છે—એ વાતનું નિરૂપણ—

सर्वत्र विधि अपने निषेध द्वारा शब्द पौताना अर्थनું प्रतिपादन કરે છે ત્યારે સપ્તભગીને અનુસરે છે. ૧૩

૧૨. સત્ કે અસત્, નિત્ય કે અનિત્ય આદિ સમસ્ત એકાન્ત પક્ષોથી વિલક્ષણ અનેકાન્તસ્વરૂપ પદાર્થમાં વિધિ અને નિષેધરૂપ વિકલ્પો દ્વારા પ્રવર્તમાન શબ્દ સપ્તભગીને સ્વીકારીને જ પ્રવર્તે છે. ૧૩.

(૫૦) अन्तर्बहिवैति अन्तः आत्मादिः, बहिरर्षादिः । तमिति भावराशिम् ॥१३॥

(ટિપ્) इह यथेत्यादि ॥ बहिरिति षट्पादि ॥ तथैवेति तत्स्वरूपमेव ॥ तमिति भावराशिम् । तं चेति भावराशिम् । तथाभूतमिति तथास्वरूपं नित्यानित्यस्वभावं सदमत्स्वरूपं च ।

સદસન્નિત્યેતિ સત્ અમત સર્વમ્, નિત્યમનિત્ય વા इत्यादि । सकलाः विश्ववर्तिसमस्तवस्तुवर्तिन एकान्तपक्षाम्नद्विलक्षणं स्वरूपं तदेवानेकान्तः स्याद्वादवादः कथंचिदुभयस्वभावम् । स एवात्मा यस्य वस्तुनः तस्मिन् । सप्तमज्ज्ञीमिति । स्यादस्त्येव, स्यान्नास्त्येव, स्यादस्त्येव स्यान्नास्त्येव, स्यादवक्तव्यम्, स्यादस्त्येव स्यादवक्तव्यम्, स्यान्नास्त्येव स्यादवक्त-

व्यम्, स्यादस्त्येव स्यान्नास्त्येव स्यादवक्यम् इति सप्तमङ्गीप्रयोगः अस्तित्वास्तित्व-
साधने वस्तुनः कर्तव्यः ॥१३॥

अथ सप्तमङ्गीमेव स्वरूपतो निरूपयन्ति—

एकत्र वस्तुन्येकैकधर्मपर्यनुयोगवशादविरोधेन व्यस्तयोः समस्तयोश्च विधि-
निषेधयोः कल्पनया स्यात्काराङ्कितः सप्तधा वाक्यप्रयोगः सप्तमङ्गी ॥१४॥

§ १ एकत्र जीवादौ वस्तुन्येकैकस्त्वादधर्मविषयप्रवशादविरोधेन प्रत्यक्षादि-
बाधापरिहारेण पृथग्भूतयोः समुदितयोश्च विधিনিषेधयोः पर्यालोचनया कृत्वा
स्याच्छब्दलाञ्छितो वक्ष्यमाणैः सप्तभिः प्रकारैर्वचनविन्यासः सप्तमङ्गी विज्ञेया । भव्यन्ते
भिद्यन्तेऽर्था यैस्ते भङ्गा वचनप्रकारास्ततः सप्त भङ्गाः समाहृताः सप्तमङ्गीति कथ्यते ।

नानावस्त्वाश्रयविधিনিषेधकल्पनया शतमङ्गीप्रसङ्गनिवर्तनार्थमेकत्र वस्तुनीत्यु-
पन्यस्तम् । एकत्रापि जीवादिवस्तुनि विधीयमाननिषिध्यमानानन्तधर्मपर्यालोचनया-
ऽनन्तमङ्गीप्रसङ्गित्वावर्तनार्थमेकैकधर्मपर्यनुयोगवशादित्युपात्तम् ।

§ ३ अनन्तेष्वपि हि धर्मेषु प्रतिधर्मं पर्यनुयोगस्य सप्तधैव प्रवर्तमानत्वात्
तत्प्रतिवचनस्यापि सप्तविधित्वमेवोपपन्नमित्येकैकस्मिन् धर्मे एकैकैव सप्तमङ्गी साधी-
यसी । एवं चानन्तधर्मपेक्षया सप्तमङ्गीनामानन्त्यं यदायाति, तदभिमतमेव ।
एतच्चाग्रे सूत्रत एव निर्णय्यते ।

§ ३ प्रत्यक्षादिविरुद्धसदाद्येकान्तविधिप्रतिषेधकल्पनयाऽपि प्रवृत्तस्य वचन-
प्रयोगस्य सप्तमङ्गीत्वानुषङ्गभङ्गार्थमविरोधेनेत्यभिहितम् ।

अवोचाम च—

“या प्रश्नाद्विधिपर्युदासमिदया बाधच्युता सप्तधा
धर्मं धर्ममपेक्ष्य वाक्यरचनाऽनेकात्मके वस्तुनि ।
निर्दोषा निरदेशि देव ! भवता सा सप्तमङ्गी यया
जल्पन् जल्परणाङ्गणे विजयते वादी विषक्षं क्षणात् ॥१॥”

§ ४ इदं च सप्तमङ्गीलक्षणं प्रमाणनयसप्तमङ्गयोः साधारणमवधारणीयम् ।
विशेषलक्षणं पुनरनयोरग्रे वक्ष्यते ॥१४॥

सप्तमङ्गीना स्वप्नं निरूपय—

अथ पदार्थभां कोऽर्थं अथैकं धर्मविषया प्रश्नने कारये विरोधं दाणीं शुद्धा
शुद्धा अथवा सम्मिश्रित विधि अने निषेधनी कल्पना द्वारा 'स्यात्' पदार्थ युक्त
सात प्रकारेणा वचनप्रयोग सप्तमङ्गी छ. १४.

§૧. જીવાદિ એક પદાર્થમાં સત્ત્વ આદિ કોઈ એક ધર્મવિષયક પ્રશ્નને કારણે, વિરોધ ટાળીને એટલે કે પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણોની બાધાનો પરિહાર કરીને જુદા જુદા અથવા સંમિલિત વિધિ અને નિપેદની પદ્ધતિઓના-કલ્પના કરીને સ્થાત્-પદ્ધતિ યુક્ત આગળ કહેવાશે એ રીતે સાત પ્રકારની વચનરચનાને સસભંગી બાજીવી. પદાર્થ જેનાથી ભેદાય તે ભંગ અર્થાત્ વચનપ્રકાર છે. તેવા સાત-ભંગોનો સમૂહ તે સસભંગી કહેવાય છે.

§૨. ભિન્ન ભિન્ન વસ્તુઓ વિષે વિધિ અને નિપેદની કલ્પનાથી તો સેંકડો ભંગોનો પ્રસંગ થાય તેનું નિવારણ કરવા ‘એક પદાર્થમાં’ એવું વિશેષણ ગ્રહણ કર્યું છે, એમ બાજીવું. એક જીવાદિ પદાર્થમાં વિધીયમાન અને નિષિધ્યમાન અનન્ત ધર્મોની કલ્પનાથી અનન્ત ભંગોના પ્રસંગને દૂર કરવા ‘કોઈ એક ધર્મના પ્રશ્નને કારણે’ એવું વિશેષણ ગ્રહણ કર્યું છે, એમ બાજીવું. કારણ કે -અનન્ત ધર્મોમાંથી પણ પ્રત્યેક ધર્મમાં સાત પ્રકારના જ પ્રશ્નોની પ્રવૃત્તિ થાય છે, માટે તે ધર્મના ઉત્તર પણ સાત પ્રકારે જ યુક્તિસંગત થાય છે; માટે પ્રત્યેક ધર્મની એક એક સસભંગી સિદ્ધ થઈ. અને એમ થતાં અનંતધર્મની અપેક્ષાએ જે અનન્ત સસભંગી થાય છે તે તો ઈંટ જ છે અને આ વિષયમાં સૂત્રકાર પોતે જ સૂત્રદ્વારા નિર્ણય કરશે.

§૩. પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણોથી વિરુદ્ધ એવા એકાન્ત સત્ અસત્ વિગેરેની વિધિ અને નિપેદની કલ્પનાથી પ્રવૃત્ત થયેલ વચનપ્રયોગ સસભંગી રૂપે અમાન્ય છે તે બાજીવવા ‘વિરોધ ટાળીને’ એમ કહ્યું છે. આ બાજીતમાં અમે પણ કહ્યું છે કે — ‘હે દેવ ! આપે અનેકાન્તાત્મક પદાર્થમાં એકેક ધર્મની અપેક્ષાએ પ્રશ્નના કારણે વિધિ અને નિપેદરૂપ ભેદ કરીને બાધારહિત જે સાત પ્રકારની વચન રચનાનો—ઉપદેશ કર્યો છે, તેનો પ્રયોગ કરીને જલ્પ (શાસ્ત્રાર્થ—વાદ) રૂપ રણાંગણમાં વાદી ક્ષણવારમાં પ્રતિવાદીને જીતી લે છે.’

§૪. સસભંગીનું આ લક્ષણ પ્રમાણ સસભંગી અને નયસસભંગી એ બન્નેનું સાધારણ—સામાન્ય લક્ષણ બાજીવું અને એ બન્નેનાં વિશેષલક્ષણો તો હવે પછી કહેવાશે.

સારાંશ છે કે દરેક પદાર્થમાં અનન્ત ધર્મ જોવામાં આવે છે, અથવા એમ કહીએ કે અનન્ત ધર્મોનો પિંડ એ જ પદાર્થ કહેવાય છે. આ અનન્ત ધર્મોમાંથી કોઈ એક ધર્મને લઈને અમુક ધર્મ સત્ છે કે અસત્ છે ? ઇત્યાદિ પ્રશ્ન પૂછે તો એ પ્રશ્નને અનુસારે તે એક ધર્મના વિષયમાં સાત પ્રકારના ઉત્તર દેવા પડશે. દરેક ઉત્તર સાથે ‘સ્થાત્’ (કથયિત) શબ્દ જોડેલ હોય છે. કોઈ ઉત્તર વિધિરૂપ હશે કોઈ નિપેદરૂપ હશે અર્થાત્ કોઈ ઉત્તર ‘હા’માં હશે તો કોઈ ‘ના’માં હશે પરન્તુ વિધિ અને નિપેદમાં વિરોધ આવવો ન જોઈએ. આ રીતે વિધિ અને નિપેદ—એકેક લઈને અને મેળવીને સાત ભંગ બને છે. તેથી તે વચનપ્રયોગને સસભંગી એવું નામ આપવામાં આવ્યું છે. ૧૪

(૫૦) અવોચામ્ ચેતિ પચ્ચાસતિ યા પ્રશ્નાદિત્યાદિપથે પર્યુદાસપચ્ચેદન નિષેધસ્યાસ્થ્યા ।
વાધચ્યુતે પ્રત્યક્ષાદિવાચચ્યુતા ॥૧૪॥

(૬૦) યા પ્રશ્નાદિત્યાદિ ॥ પ્રશ્નાદિતિ પ્રાશ્નિકાનુયોગવશાત્, વિધિનિષેધમેદેન, પર્યુદાસસ્ય નચ્વાચદ્વવાદ નિષેધઃ । શાઘેતિ પ્રત્યક્ષાદિવિદ્ધસદાયોકાન્તપીઠાવજિતા । સપ્ત-
ઘેતિ સપ્તપ્રકારા । ધર્મમિતિ સદસદાલય નિત્યાનિત્યાયં વા । અનેકાત્મકે इति अनेक-
धर्माधारभूते कथंविषयक्षपवित्रिते इति । निरुद्देशीति निर्दिष्टा । ययेति सप्तभङ्गया । जल्पेति
वादसंगरचत्तरे । विजयते इति 'वि'पूर्व. 'जि जये' 'वि-पराभ्यां जिः' [कान्तन्त्रे ४० १८४
३ २।४२ सुवान्तर्गमम्] इति वचनादात्मनेपदम् ।

प्रमाणेति अनेकान्ताત્મकवस्तुग्राहकज्ञानम् । नयेति वस्तुवेकदेशग्राहकं ज्ञानम्, तयोः
सप्तभङ्गयो, तयोः । साधारणमिति समानम् । अनयोरिति प्रमाणनयसप्तभङ्गयोः ॥१४॥

अथास्यां प्रथमभङ्गोल्लेखं तावद् दर्शयन्ति—

तद्यथा— स्यादસ્ત્યેવ સર્વમિતિ વિધિવિકલ્પનયા પ્રથમો ભઙ્ગઃ ॥૧૫॥

§ ૧ સ્યાદિત્યવ્યયમનેકાન્તાવયોતકં સ્યાત્કથઞ્ચિત્સ્વદ્રવ્યક્ષેત્રકાલભાવરૂપે-
ણાસ્ત્યેવ સર્વં કુમ્ભાદિ, ન પુનઃ પરદ્રવ્યક્ષેત્રકાલભાવરૂપેણ । તથાહિ કુમ્ભો દ્રવ્યતઃ
પાર્થિવત્વેનાસ્તિ, ન જલાદિરૂપત્વેન; ક્ષેત્રતઃ પાટલિપુત્રકત્વેન, ન કાન્યકુઞ્જાદિત્વેન;
કાલતઃ શૈશિત્વેન, ન વાસન્તિકાદિત્વેન; ભાવતઃ રૂપામત્વેન, ન રક્તત્વાદિના ।
અન્યથેતરૂપાપત્યા સ્વરૂપહાનિપ્રસન્ન इति ।

§ ૨ અવધારણં ચાત્ર મઙ્ગેડનમિમતાર્થવ્યાવૃત્ત્યર્થમુપાત્તમ્ । હૃતરથાડનમિહિત-
તુન્યતૈવાસ્ય વાક્યસ્ય પ્રસજ્યેત, પ્રતિનિયતસ્વાર્થાનભિધાનાત્ ।

તદુક્તમ્—

“વાક્યેડવધારણં તાવદનિષ્ઠાર્થનિવૃત્તયે ।

કર્તૃવ્યમન્યથાડનુક્તસમત્વાત્ તસ્ય કુત્રચિત્” ॥૧॥

§ ૩ તથાડ્યસ્યેવ કુમ્ભ દૃત્યેતાવન્માત્રોપાદાને કુમ્ભસ્ય સ્તમ્ભાસતિત્વેનાપિ
સર્વપ્રકારેણાસ્તિત્વપ્રાપ્તેઃ પ્રતિનિયતસ્વરૂપાનુપપત્તિઃ સ્યાત્, તપ્રતિપત્તયે સ્યાદિતિ
પ્રયુજ્યતે, સ્યાત્કથઞ્ચિત્સ્વદ્રવ્યદિભિરેવાયમસ્તિ, ન પરદ્રવ્યાદિભિરપીત્યર્થઃ । યત્રાપિ ચાસૌ
ન પ્રયુજ્યતે તત્રાપિ વ્યવચ્છેદફલૈવકારવદ્ બુદ્ધિમદ્भिः પ્રતીયત एव । યદુક્તમ્—

“સોડપ્રયુક્તોડપિ વા તઙ્ગૈઃ સર્વત્રાર્થાત્ પ્રતીયતે ।

યથૈવકારોડયોગાદિવ્યવચ્છેદપ્રયોજનઃ” ॥૧॥૧૫॥

સપ્તભંગીના પ્રથમ ભંગને ઉલ્લેખ—

ઘટાદિ પદાર્થ સ્યાત્ એ જ-આ પ્રકારે ત્રિધિની કલ્પનાથી પહેલો ભંગ
છે. ૧૫.

હિ. ‘સ્યાત્’ અવ્યય અનેકાન્તને જણાવનાર છે. સ્યાત્ એટલે કથંચિત્ સ્વ-
દ્રવ્ય, સ્વક્ષેત્ર, સ્વકાલ અને સ્વભાવથી કુમ્ભાદિ સમસ્ત પદાર્થ વિદ્યમાન છે જ,
પરંતુ પરદ્રવ્ય, પરક્ષેત્ર, પરકાલ અને પરભાવથી વિદ્યમાન નથી. તે આ પ્રમાણે—

કુંભ દ્રવ્યથી પાર્થિવરૂપે વિદ્યમાન છે પરંતુ જલાદિરૂપે નથી. ક્ષેત્રથી પાટલી પુત્રનો છે પણ કાન્યકુબ્જાદિનો નથી. કાળથી શિશિર ઋતુનો છે પરંતુ વસન્તાદિ ઋતુનો નથી. ભાવથી શ્યામ છે પરંતુ રક્તાદિ રૂપે નથી. પરરૂપાદિ વડે પણ અસ્તિત્વ માનવામાં પરરૂપાદિની પ્રાપ્તિ થવાથી સ્વરૂપાદિની હાનિનો પ્રસંગ આવશે.

ક્રૂ. આ ભંગમાં જે ‘જ’ એવું અવધારણુ છે તે અનભિમત (અનિષ્ટ) ધર્મની નિવૃત્તિ (નિવારણ) માટે છે, એવી નિવૃત્તિ ન માનવામાં કહ્યું ન કહ્યા બરાબર થઈ જશે. કારણ કે—તે વાક્ય વડે પોતાના નિયત અર્થનું કથન તો થયું નથી. કહ્યું છે કે—વાક્યમાં અવધારણુ અવશ્ય કરવું જોઈએ, અન્યથા એ વાક્ય કોઈક સ્થળે અકથિત સમાન થઈ જશે, એટલે કે કહ્યા છતાં અભિપ્રેત અર્થ પ્રકટ નહિ કરી શકે.

ક્રૂ. ‘જ’કારનું અહણુ કરવા છતાં એટલે કે ‘કુંભ છે જ’ એટલું કહેવામાં આવે અને ‘ચાત’ પદનું અહણુ કરવામાં ન આવે તો કુંભમાં સ્તંભાદિ સર્વ-પ્રકારના અસ્તિત્વની પ્રાપ્તિ થશે, અર્થાત્ કુંભ સર્વપ્રકારે અસ્તિ બની જશે, અને તેમ થતાં પ્રતિનિયત સ્વરૂપની અનુપપત્તિ થશે એટલે કે—કુંભ કુંભરૂપે નહિ રહે, તેથી પ્રતિનિયત સ્વરૂપના યોગ માટે સ્વાત્પદનો પ્રયોગ કરવા જરૂરી છે, એટલે કે—આ ઘટાદિ પદાર્થ સ્વાત્ (કથંચિત્) સ્વદ્રવ્યાદિથી જ ‘છે,’ પરંતુ પરદ્રવ્યાદિથી પણ છે નહિ—આવો અર્થ થશે વળી, જ્યાં પણ આ સ્વાત્પદનો પ્રયોગ ન કરાયો હોય ત્યાં પણ તે વ્યવચ્છેદ કરનાર ‘જ’કારની જેમ બુદ્ધિ-માત્ પુરુષો બાણી જ લે છે. કહ્યું છે કે—“અયોગાદિવ્યવચ્છેદક ‘જ’કારનો પ્રયોગ ન હોય તો પણ જેમ તજ્જ પુરુષો અર્થાત્ તેને બાણી જ લે છે તેમ પ્રયુક્ત ન હોય તો પણ સ્વાત્કારને તેઓ બાણી લે છે.” ૧૫.

(૧૦) અન્યથેતરરૂપાપત્ત્યેતિ અન્યથા પરરૂપેનાપ્તિત્વેડ્ગ્રીક્રિયામાણે ।

સ્વાદિતિ સ્વાચ્છન્દઃ ॥૧૫॥

(ટિ૦) તથાહિ इत्यादि ॥ अन्यथेति द्रव्यक्षेत्रकालभावानियमे ॥ अनभिमतैति स्वयोग-व्यवस्थापनार्थमित्यर्थः । इतरथेति स्वयोगव्यवस्थापनं विना । वाक्येऽवधारणमित्यादि ॥ समत्वादिति तुल्यत्वात् । तस्येति वाक्यस्य ।

તત્પ્રતિપત્તયે इति । प्रतिनियतस्वरूपप्रतिपत्तये । अयमिति भावराशिः । असाविति स्वाच्छन्दः । सोऽप्रयुक्त इति । स इति स्यात्कारशब्दः । तज्ज्ञैरिति स्यात्कारशब्दज्ञैः ॥૧૫॥

અથ દ્વિતીયમજ્ઞોલ્લેખં ક્લ્યાપયન્તિ—

स्यान्नास्त्येव सर्वमिति निषेधकल्पनया द्वितीयः ॥૧૬॥

§ ૧ સ્વદ્રવ્યાદિભિરિવ પરદ્રવ્યાદિભિરપિ વસ્તુનોડસત્વાનિષ્ઠો હિ પ્રતિનિયત-સ્વરૂપાભાવાદ્ વસ્તુપ્રતિનિયમવિરોધઃ ।

§ ૨ ન ચાસ્તિત્વૈકાન્તવાદિભિરત્ર નાસ્તિત્વમસિદ્ધમિત્યધિધાનીયમ્ । કથંચિત્તસ્ય વસ્તુનિ યુક્તિસિદ્ધત્વાત્ સાધનવત્ । નહિ કચિદનિત્યત્વાદૌ માધ્યે સત્ત્વાદિસાધનસ્યા-સ્તિત્વં વિપક્ષે નાસ્તિત્વમન્તરેણોપપન્નમ્, તસ્ય સાધનામાસત્વપ્રસજ્ઞાત્ ।

§ ૩ અથ યદેવ નિયતં સાધ્યસદ્ભાવેઽસ્તિત્વં તદેવ સાધ્યાભાવે સાધનસ્ય નાસ્તિત્વમભિધીયતે, તત્કથં પ્રતિષેધ્યમ્ ? સ્વરૂપસ્ય પ્રતિષેધ્યત્વાનુપપત્તેઃ, સાધ્યસદ્ભાવે નાસ્તિત્વં તુ યત્ તત્પ્રતિષેધ્યમ્, તેનાવિનાભાવિત્વે સાધ્યસદ્ભાવાસ્તિત્વસ્ય વ્યાઘાતાત્ તેનૈવ સ્વરૂપેનાસ્તિ નાસ્તિ ચેતિ પ્રતીત્યભાવાદિતિ ચેત્ ।

§ ૪ તદસત્ । एवं हेतोस्त्रिरूपत्वविरोधात्, विपक्षामुत्वस्य तारिक्कस्या-
भावात् । यदि चार्थं भावाभावयोरैकत्वमाचक्षीत; तदा सर्वथा न क्वचित् प्रवर्तत,
नापि कुतश्चिन्निवर्तत । प्रवृत्तिनिवृत्तिविषयस्य भावस्याभावपरिहारेणासंभवात्, अभा-
वस्य च भावपरिहारेणेति वस्तुनोऽस्तित्वनास्तित्वयो रूपांतरत्वमेष्यम् । तथाचास्तित्वं
नास्तित्वेन प्रतिषेधेनाविनाभावि सिद्धम् । यथा च प्रतिषेध्यमस्तित्वस्य नास्तित्वं तथा
प्रधानभावतः क्रमार्पितोभयत्वादिधर्मपञ्चकमपि वक्ष्यमाणं लक्षणीयम् ॥ १६ ॥

સમજાવીના બીજા ભગનો ઉલ્લેખ-શબ્દ પ્રયોગ બતાવે છે—

ઘટાદિ સમસ્ત પદાર્થ સ્યાત્ નથો જ એ નિષેધની કદપનાથી બીજા છે. ૧૬

§ ૧. જેમ સ્વદ્રવ્યાદિથી વસ્તુમાં અસત્ત્વ નથી, તેમ પરદ્રવ્યાદિથી પણ અસત્ત્વ ન માનવામાં આવે તો પ્રતિનિયતસ્વરૂપનો અભાવ થવાથી વસ્તુના પ્રતિ-
નિયમનો વિરોધ આવશે, અર્થાત્ પરદ્રવ્યથી અસત્ છે માટે જ વસ્તુનું એક
નિયત સ્વરૂપ બને છે.

§ ૨. એકાન્ત અસ્તિત્વવાદીઓએ તેમાં નાસ્તિત્વ અસિદ્ધ છે, એમ કહેવું ન
જોઈ એ. કારણ કે હેતુની જેમ વસ્તુમાં કથંચિત્ નાસ્તિત્વ પણ યુક્તિસિદ્ધ છે.
અનિત્યતાદિ સાધ્ય કોઈ પણ વસ્તુમાં સિદ્ધ કરવું હોય ત્યારે સત્તાદિ હેતુનું
અસ્તિત્વ વિપક્ષમાં નાસ્તિત્વ વિના યુક્તિસંગત થઈ શકતું નથી, અન્યથા તે
હેત્વાભાસ બની જશે, અર્થાત્ સત્તાદિ હેતુનું પક્ષ અને સપક્ષમાં જેમ
અસ્તિત્વ છે તેમ વિપક્ષમાં નાસ્તિત્વ ન માનવામાં આવે તો તે હેત્વાભાસ
બની જશે.

§ ૩ શંકા—સાધ્ય વિષયમાન હોય ત્યારે સાધનનું જે નિયમપૂર્વક અસ્તિત્વ
છે, તે જ સાધ્યના અભાવમાં નાસ્તિત્વ કહેવાય છે તો આ પ્રકારનું નાસ્તિત્વ
સ્વયં અસ્તિત્વરૂપ હોઈ કઈ રીતે પ્રતિષેધ્ય હોઈ શકે ? અર્થાત્ તેનો પ્રતિષેધ
ન થઈ શકે કારણ કે-સ્વરૂપ પ્રતિષેધ્ય બનતું નથી. અર્થાત્ સ્વરૂપનો નિષેધ
થઈ શકતો નથી. પરંતુ સાધ્યના સદ્ભાવમાં જે નાસ્તિત્વ છે તે તો પ્રતિષેધ્ય છે,
એટલે તે પ્રતિષેધ્યરૂપ નાસ્તિત્વ સાથે સાધ્યના સદ્ભાવમાં રહેલ અસ્તિત્વનો
આવિનાભાવ બાધિત છે, કારણ કે જે સ્વરૂપથી અસ્તિત્વ છે, તે જ સ્વરૂપથી
નાસ્તિત્વ છે એવી પ્રતીતિ થતી નથી.

§ ૪. સમાધાન—આ કથન યોગ્ય નથી, કારણ કે એમ માનવામાં હેતુની ત્રિ-
પતા (ત્રિલક્ષણતા)માં વિરોધ આવશે, કારણ કે હેતુનું વિપક્ષાસત્ત્વ લક્ષણ તાત્ત્વિક
નહિ બને. વળી, જે અસ્તિત્વેકાન્તવાદી (સાંખ્ય-વેદાન્તી) ભાવ અને અભાવ

ઉભયને એકસ્વરૂપ કહે તો તે સર્વથા કયાંઈ પ્રવૃત્ત નહિ થાય અને કયાંઈથી નિવૃત્ત પણ નહિ થાય. કારણ કે-પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિના વિષયરૂપ ભાવનો અભાવના પરિહારથી અને અભાવનો ભાવના પરિહારથી કયાંઈ પણ સંભવ નથી. વસ્તુમાં અસ્તિત્વ અને નાસ્તિત્વ બન્નેને બિન્ન બિન્ન માનવા બેઈએ. અને એમ થતાં પ્રતિષેધ્ય નાસ્તિત્વનું અસ્તિત્વ અવિનાભાવિ સિદ્ધ થયું અને એમ પ્રતિષેધ્ય નાસ્તિત્વનું અવિનાભાવિરૂપે અસ્તિત્વ સિદ્ધ છે; તેમ હવે પછી કહેવાતું પ્રધાનભવથી કંમની અપેક્ષાએ ઉભયત્વાદિ ધર્મપચકનું પણ અવિનાભાવિ સિદ્ધ છે, એમ બાણુબું. ૧૬.

(૫૦) અથ^૧ યદેવેત્યાદિગથે તદિતિ નાસ્તિત્વમ્ । કથં પ્રતિષેધ્યમિતિ સ્વરૂપં હિ તત્ । સ્વરૂપસ્યેતિ અસ્તિત્વનાસ્તિત્વલક્ષણસ્ય । તેનેતિ પ્રતિષેધ્યેન નાસ્તિત્વેન^૨ । અવિનાભાવિત્વેતિ જૈનામિતં ।

તદસદિત્યાદિ જૈનો વક્તિ । અયમિતિ પૂર્વોપન્યસ્તવાદી । નિવર્તેતેત્યતોડમે ‘યત્.’ इति गम्यम् । प्रवृत्तिनिवृत्तिविषयस्येत्यादिगથे भावस्येति प्रवृत्तिविषयस्य । अभावस्येति निवृत्तिविषयस्य । असम्भवादिति ऐक्यात् तयो । अभावस्य च भावपरिहारेणेत्यतोડમે ‘असम्भवात्’ इति योज्यम् । अथ च प्रवर्तते निवर्तते चेति समप्रवाक्यार्थः । **रूपांतरादत्रमेष्टमिति** न पुनरैक्यम् । अन्यथा प्रवृत्तिनिवृत्तौ न सम्भवतः । **तथा** **चेत्यादिना** तत्त्वमाह । **अविनाभावि** **सिद्धमिति** न पुनरैक्यं तयो । **अस्तित्वस्येति** अस्तित्वस्य नास्तित्वं प्रतिषेधः इति योगः । यथा द्वितीयभङ्गे अस्तिત્વस्य प्रतिषेधः नास्तित्वं प्राधान्येनाभवदिति वाच्यार्थः । **कमार्पितोभयन्वादी**ત્યાદિ કમાર્પિતોભયત્વાહ્યવસ્તુનીયો ભક્ત । **લક્ષણીયમિતિ** અસ્તિત્વસ્યેવ ॥૧૬॥

(ટિ.) **સ્વદ્રવ્યાદિભિરિત્યાદિ** ॥ યથા સ્વકીયદ્રવ્યક્ષેત્રકાલભાવૈર્વસ્તુનોડસત્ત્વમનિષ્ઠં તથા યદિ પરદ્રવ્યાદિભિરપિ અસત્ત્વમનિષ્ઠમ્ પ્રતિનિયતસ્વરૂપત્વ તત્ર ન સ્થાત્ । અત એવ વિરોધઃ સંભવી ।

અત્રેતિ વસ્તુનિ । તસ્યેતિ અનિત્યત્વસ્ય । **સાધનવદિતિ** હેતુવત્ । વિપક્ષે નાસ્તિત્વ-વર્જિતસ્યાસ્તિત્વસ્ય ।

તદિતિ નાસ્તિત્વમ્ । **સ્વરૂપસ્યેતિ** અસ્તિત્વસ્ય । યતોડસ્તિત્વમેવ નાસ્તિત્વમ્ યતો ન ઘટસ્વરૂપં ઘટેનૈવ નિષિધ્યતે । **સાધ્યસદ્ભાવે** इति । સાધ્યસદ્ભાવે નાસ્તિત્વં યત્ તેનાસ્તિત્વેન સદ્ભાવિનાભાવિત્વેનાસ્તિત્વમિતિ હેતોઃ । **તેનેતિ** નાસ્તિત્વેન । **તેનૈવેતિ** એનૈવ સ્વરૂપેનાસ્તિત્વં ન તેનૈવ નાસ્તિત્વમ્ । **એકસ્વરૂપે** ડમયોરસ્તિત્વ-નાસ્તિત્વયોઃ પ્રતીત્યનુવપતોઃ । **યદિ** **ચાયમિતિ** । અસ્તિત્વૈશ્વંતવાદી । **યથા** **ચેતિ** નાસ્તિત્વમિતિ અવિનાભાવિ ॥૧૬॥

અથ તૃતીયં ભક્તમુલેસ્વતો વ્યક્તીકુર્વન્તિ—

સ્યાદસ્યેવ સ્યાન્નાસ્યેવેતિ ક્રમતો વિધિનિષેધકલ્પનયા તૃતીયઃ ॥૧૭॥

§ ૧ સર્વમિતિ પૂર્વમૂત્રાદિહોત્તરત્ર ચાનુવર્તનોયમ્ । તતોડ્યમર્થઃ । કમાર્પિત-સ્વરદ્રવ્યાદિચતુષ્ઠયાપેક્ષયા કમાર્પિતામ્યામસ્તિત્વનાસ્તિત્વામ્યાં વિશેષિતં સર્વં કુમ્ભાદિ વસ્તુ સ્યાદસ્યેવ સ્યાન્નાસ્યેવેત્યુલ્લેખેન વક્તવ્યમિતિ ॥૧૭॥

૧ અથ યથેત્યા-લ । ૨ હતઃ પરં ‘અવિનાભાવિત્વેન’ इति ल ।

સપ્તભંગીના ત્રીજા ભંગને ઉદ્દેશ—

ઘરાદિ સમસ્ત પદાર્થ કથયિત છે જ અને કથયિત નથી. જ એ રીતે ક્રમિક વિધિ અને નિષેધની કદપનાથી ત્રીજો ભંગ છે. ૧૭.

इदानीं चतुर्थमङ्गोल्लेखमाविर्भावयन्ति—

स्यादवक्तव्यमेवेति युगपद्विधिनिषेधकल्पनया चतुर्थः ॥૧૮॥

§ ૧ ઢાખ્યામસ્તિત્વનાસ્તિત્વાહ્યધર્માભ્યાં યુગપત્પ્રધાનતયાડર્પિતાભ્યામેવકર્યવસ્તુ નોડમિધિસાયાં તાદશસ્ય શબ્દસ્યાસંભવાદવક્તવ્યં જીવાદિ વસ્તિવતિ । તથાહિ—
સદસત્ત્વગુણદ્વયં યુગપદેકત્ર સદિત્યભિધાનેન વક્તુમશક્યમ્ । તસ્યાસત્ત્વપ્રતિપાદના-
સમર્થત્વાત્ । તથૈવાસદિત્યભિધાનેન ન તદ્વત્તું શક્યમ્ । તસ્ય સત્ત્વપ્રત્યાયને સામર્થ્યા-
ભાવાત્ । સાદૈતિકમેકં પદં તદભિધાતું સમર્થમિત્યપિ ન સત્યમ્ । તસ્યાપિ કમે-
ળાર્થદ્વયપ્રત્યાયને સામર્થ્યોપપત્તે । શતૃશાનચૌ સદિતિ શતૃશાનચોઃ સદ્દૈતિતસચ્છ-
દ્વદવત્ । દ્વન્દ્વવૃત્તિપદં તયોઃ સત્કૃદભિધાયકમિત્યભ્યાનેનાપાસ્તમ્ । સદસત્ત્વે ઇત્યાદિ
પદસ્ય કમેળ ધર્મદ્વયપ્રત્યાયને સમર્થત્વાત્ । કર્મધારયાદિવૃત્તિપદમપિ ન તયોરભિ-
ધાયકં તત્ત્વ એવં વાક્યં તયોરભિધાયકમનેનૈવાપાસ્તમિતિ સકલવાચકરહિતત્વાદ-
વક્તવ્યં વસ્તુ યુગપત્ સદસત્ત્વાભ્યાં પ્રધાનભાવાર્પિતાભ્યામાક્રાન્તં વ્યવનિષ્ટતે ।

§ ૨ અયં ચ મજ્ઞ કૈઘિત્ તૃતીયમજ્ઞસ્થાને પઞ્ચતે, તૃતીયથૈતસ્ય સ્થાને ।
ન ચૈવમપિ કઘિદોષઃ, અર્થવિશેષસ્યામાવાત્ ॥૧૮॥

આ સૂત્રમાં અને ભંગના પ્રતિપાદક હવે પછીના સૂત્રોમાંથી પૂર્વ સૂત્રમાં
'સર્વ' પદની અનુવૃત્તિ કરી લેવી તેથી કરીને આ અર્થ થયો—ક્રમથી અર્પિત
સ્વપરદ્રવ્યાદિ અતુલ્યની અપેક્ષાએ ક્રમાર્પિત અસ્તિત્વ અને નાસ્તિત્વ ધર્મયુક્ત,
કુભાદિ સર્વ વસ્તુ સ્થાત છે જ, અને સ્થાત નથી જ. ૧૭.

સપ્તભંગીના ચોથા ભંગને ઉદ્દેશ—

ઘરાદિ સમસ્ત પદાર્થ સ્થાત અવકતવ્ય જ છે. આ રીતે યુગપત્ (એકી
સાથે) વિધિ અને નિષેધની કદપનાથી આ ચોથો ભંગ છે. ૧૮.

યુગપત્ પ્રધાન સ્વરૂપે વિવક્ષિત અસ્તિત્વ અને નાસ્તિત્વ એ બન્ને ધર્મ
દ્વારા એક વસ્તુને કહેવાની ઇચ્છા હોય ત્યારે કોઈ શબ્દ નથી કે જે પૂર્વેકિત
બન્ને ધર્મોથી યુક્ત પદાર્થને કહી શકે. માટે જીવાદિ સમસ્ત પદાર્થ સ્થાત
અવકતવ્ય જ છે, તે આ પ્રમાણે—

સત્ત્વ અને અસત્ત્વરૂપ બન્ને ગુણો—(ધર્મો) એક સ્થળે એકી સમયે 'સત્'
શબ્દથી કહી શકાતા નથી, કારણ 'કે-સત્' શબ્દ અસત્ત્વનું પ્રતિપાદન (કથન)

કરવાને અસમર્થ છે, તેવી જ રીતે 'અસત્' શબ્દથી પણ કથન થઈ શકતું નથી કારણ કે-અસત્ શબ્દ સત્વનું પ્રતિપાદન કરવાને અસમર્થ છે. અર્થાત્ 'સત્' શબ્દ જેમ બન્ને ધર્મેને એકી સાથે કહી શકતો નથી તેમ 'અસત્' શબ્દ પણ બન્ને ધર્મેને એકી સાથે કહી શકતો નથી. સંકેતિત કોઈ એક શબ્દ તે બન્ને ધર્મેને એકી સાથે કહેવા સમર્થ થશે, એમ પણ નથી, જેમકે "શત્-શાનચૌ સત્" (૩. ૪. ૧૨૪ પાણિનિ)સૂત્રથી શત્ અને શાનચ પ્રત્યયના અર્થમાં સંકેતિત 'સત્' શબ્દ શત્ અને શાનચ એ બન્નેનું ક્રમથી જ પ્રતિપાદન કરે છે, પરંતુ યુગપત્ પ્રતિપાદન કરતો નથી. દ્વન્દ્વ સમાસથી બનેલ પદ(શબ્દ) એકી સમયે આ બન્ને ધર્મેને કહી શકશે એ કથન પણ ઉપરોક્ત કથનથી ખંડિત થઈ ગયેલું જાણીયું. કારણ કે 'સદસત્' આદિ સમસ્ત પદો પણ અનુક્રમે જ બન્ને ધર્મેને જણાવવાને સમર્થ છે. કર્મધારય વિગેરે સમાસથી બનેલ પદ પણ તે બન્ને ધર્મેનું એકી સમયે એક જ સ્થળે અભિધાયક થઈ શકતું નથી તેવી જ રીતે વાક્ય પણ તે બન્ને ધર્મેનું એક સાથે ઓધક છે એવું કથન પણ ઉપરોક્ત કથનથી ખંડિત થઈ ગયેલ જાણીયું. માટે પ્રધાનભાવે વિવક્ષિત સત્ત્વ અને અસત્ત્વ ધર્મથી યુક્ત વસ્તુ સર્વ પ્રકારના વાચકથી રહિત હોવાથી 'અવકાશ્ય' જ છે એ સિદ્ધ થયું.

૬૨. આ ભંગને કોઈ ત્રીજા ભંગના સ્થાને અને ત્રીજાને આ ભંગના સ્થાને કહે છે. તેમાં કોઈ જાતનો અર્થભેદ નથી માટે તેમાં હોપ નથી. ૧૮.

(૫૦) તથાહિ સદસત્ત્વગુણદ્વયમિત્યાદિગચે પક્ષેતિ એકત્ર વસ્તુનિ । તદિતિ સદસત્ત્વ-ગુણદ્વયમ્ । સાદ્ધેતિકમિત્યાદિ પરઃ । તદ્ભિધાતુમિતિ સદસત્ત્વગુણદ્વયં વક્તુમ્ । તસ્યાપીતિ સાદ્ધેતિકપદસ્યાપિ । "શત્શાનચૌ"[૩.૨.૧૨૪]હિ પાણિનિસૂત્રમ્ । શત્-શાનચોરિનિ-શત્-શાનચોર્વિષયે । અનેનેતિ વચ્ચમાણપ્રકારેણ । અપાસ્તમિત્યતોડ્ગ્રે 'યત' इति गम्यम् । सद्सत्त्वे इत्यादि । पदस्येत्यादि काक्वा व्याख्या । तत एवेति क्रमेण धर्मद्वयप्रत्यायने समर्थत्वादेव । અનેનેતિ પૂવોક્તપ્રકારેણ ।

કૈશ્ચિદિતિ ગન્ધહસ્તિપ્રમુત્તિભિ. ॥૧૮॥

(૮૦) તથાહિ-સદિત્યાદિ ॥ તસ્યેતિ સત્ત્વસ્ય । તસ્યેતિ અવત્ત્વસ્ય ॥ તદિતિ ગુણદ્વયમ્ । તસ્યાપીતિ સાંકેતિકપદસ્યાપિ । દ્વન્દ્વવૃત્તોતિ સદમદ્વં પદમ્ । તયોરિતિ અસ્તિત્વ-નાસ્તિત્વયોઃ । તત એતિ સદસત્ત્વે હત્વાદિપદસ્ય ક્રમેણ ધર્મદ્વયપ્રત્યાયને સમર્થત્વાદેવ । વાક્યમિતિ પદ-સમૂહાન્તકમ્ । તયોરિતિ સદસતોઃ ॥૧૮.॥

અથ પશ્ચમમજ્ઞોલ્લેખમુપદર્શયન્તિ-

સ્યાદસ્યેવ સ્યાદવત્કત્યમેવેતિ વિધિકલ્પનયા યુગપદ્વિધિનિષેધકલ્પનયા
ચ પશ્ચમઃ ॥૧૯॥

§૧ સ્વદત્યાદિચતુષ્ટયપેક્ષ્યાઽસ્તિત્વે સત્યસ્તિત્વનાસ્તિત્વાભ્યાં સહ વક્તુમશક્યં સર્વં વસ્તુ । તતઃ સ્યાદસ્યેવ સ્યાદવત્કત્યમેવેત્યેવં પશ્ચમમજ્ઞેનોપદર્શ્યત્ इति ॥૧૯॥

સત્તમજ્ઞીના પાંચમા ભંગનો ઉલ્લેખ—

ઘટાદિ સમસ્ત પદાર્થ સ્થાત્ છે જ, સ્થાત્ અવકતવ્ય જ છે, એ રીતે વિધિની કલ્પના અને યુગપત્વિધિનિષેધની કલ્પનાથી આ પાંચમો ભંગ બાજુવો. ૧૯.

§૧ સમસ્ત વસ્તુનું સ્વદ્રવ્યાદિ ચારની અપેક્ષાએ અસ્તિત્વ છતાં તે અસ્તિ અને નાસ્તિ શબ્દો વડે યુગપત્ કહી શકાતી નથી, માટે સ્થાત્ છે જ અને સ્થાત્ અવકતવ્ય જ છે. આવા પ્રકારના પાંચમા ભંગથી તેનું નિરૂપણ થાય છે. ૧૯

અથ ષષ્ઠમજ્ઞોલ્લેખં પ્રકટયન્તિ—

स्यान्नास्त्येव स्यादवक्तव्यमेवेति निषेधकल्पनया युगपद्विधিনিषेधकल्प-
नया च षष्ठः ॥२०॥

§ ૧ પરદ્રવ્યાદિચતુષ્ટયાપેક્ષયા નાસ્તિત્વે સત્યસ્તિત્વનાસ્તિત્વાભ્યાં યૌગપદ્ધેન પ્રતિપાદયિતુમશક્યં સમસ્તં વસ્તુ । તતઃ સ્યાન્નાસ્ત્યેવ સ્યાદવક્તવ્યમેવૈત્યેવં ષષ્ઠ-મજ્ઞેન પ્રકાદયતે ॥૨૦॥

સત્તમજ્ઞીના છઠ્ઠા ભંગનો ઉલ્લેખ—

ઘટાદિ સમસ્ત પદાર્થ સ્થાત્ નથી જ અને સ્થાત્ અવકતવ્ય જ છે. એ રીતે નિષેધની કલ્પના અને યુગપત્ વિધિનિષેધની કલ્પનાથી આ છઠ્ઠો ભંગ બાજુવો. ૨૦.

§૧, સમસ્ત વસ્તુનું પરદ્રવ્યાદિ ચારની અપેક્ષાએ નાસ્તિત્વ છતાં તે અસ્તિ અને નાસ્તિ શબ્દોથી એકી સાથે કહી શકાતી નથી માટે સ્થાત્ નથી જ અને સ્થાત્ અવકતવ્ય જ છે આવા પ્રકારના છઠ્ઠા ભંગથી તેનું પ્રકાશન થાય છે. ૨૦.

સંપ્રતિ સત્તમમજ્ઞમુલ્લિખન્તિ—

स्यादस्त्येव स्यान्नास्त्येव स्यादवक्तव्यमेवेति क्रमतो विधিনিषेधकल्प-
नया युगपद्विधিনিषेधकल्पनया च सप्तम इति ॥२१॥

§ ૧ इतिशब्दः सप्तमज्ज्ञीसमाप्यर्थः । स्वपरद्रव्यादिचतुष्टयापेक्षयाऽस्तित्व-नास्तित्वयोः सतोरस्तित्वनास्तित्वाभ्यां समसमयमभिधातुमशक्यमखिलं वस्तु तत एवमेतन् भङ्गेनोपदर्श्यते ॥२१॥

સત્તમજ્ઞીના સાતમા ભંગનો ઉલ્લેખ—

ઘટાદિ સમસ્ત પદાર્થ સ્થાત્ છે જ, સ્થાત્ નથી જ અને સ્થાત્ અવ-કતવ્ય જ છે, એ રીતે ક્રમથી વિધિ-નિષેધની કલ્પના અને યુગપત્ વિધિનિષે-ધની કલ્પનાથી આ સાતમો ભંગ બાજુવો. ૨૧.

§૧ સૂત્રમાં 'इति' શબ્દ સત્તમજ્ઞી પ્રકરણની સમાપ્તિ માટે છે. સમસ્ત ૨૧

વસ્તુ સ્વદ્રવ્યાદિ ચારની અપેક્ષાએ અસ્તિત્વથી યુક્ત અને પરદ્રવ્યાદિ ચારની અપેક્ષાએ નાસ્તિત્વથી યુક્ત છે. છતાં તેનું અસ્તિ અને નાસ્તિ શબ્દ દ્વારા સમ-સમયે કથન થઈ શકતું નથી માટે સ્થાત્ છે જ, સ્થાત્ નથી જ, સ્થાત્ અવકલ્પ્ય જ છે, આ સાતમા ભાગ દ્વારા તેનું ઉપદર્શન થાય છે. ૨૧.

(૫૦) સમસમયમિતિ સમકાલમ્ ॥૨૧॥

અથાસ્યામેવ સત્તમજ્ઞચામેકાન્તવિકલ્પાન્નિરાચિકીર્ણવઃ સૂત્રાણ્યાહુઃ—

વિધિપ્રધાન એવ ધ્વનિરિતિ ન સાધુ ॥૨૨॥

પ્રાધાન્યેન વિધિમેવ શબ્દોઽભિધતે इति ન યુક્તમ્ ॥૨૨॥

અત્ર હેતુમાહુઃ—

નિષેધસ્ય તસ્માદપ્રતિપત્તિપ્રસક્તેઃ ॥૨૩॥

§ ૧ તસ્માદિતિ શબ્દાત્ ॥૨૩॥

આશન્કાન્તરં નિરસ્યન્તિ—

અપ્રાધાન્યેનૈવ ધ્વનિસ્તમભિધતે इत्यप्यसारम् ॥૨૪॥

§ ૧ તમિતિ નિષેધમ્ ॥૨૪॥

અત્ર હેતુમાચક્ષતે—

કચિત્ કદાચિત્ કથચ્ચિત્ પ્રાધાન્યેનાપ્રતિપન્નસ્ય તસ્યાપ્રાધાન્યાનુપ-
પત્તેઃ ॥૨૫॥

§ ૧ ન સ્વલ્પ મુગ્ધયતઃ સ્વરૂપેનાપ્રતિપન્નં વસ્તુ ક્વચિદપ્રધાનભાવમનુભવ-
તીતિ ॥૨૫॥

આ સત્તમગીમાં એકાન્ત વિકલ્પોત્તું નિરાકરણ—

ધ્વનિ-શબ્દ મુખ્યપણે વિધિનું જ પ્રતિપાદન કરે છે, એ કથન યુક્તિ સંગત નથી, ૨૨.

§૧. શબ્દ પ્રધાનરૂપે વિધિનું જ કથન કરે છે, એ યુક્તિયુક્ત નથી. ૨૨
એ વિષે હેતુનું કથન—

કારણ કે-તો પછી શબ્દથી નિષેધનો બોધ થશે નહિ ૨૩.

§૧. સૂત્રગત તસ્માત્ પદનો અર્થ શબ્દથી એમ છે. ૨૩

એ જ વિષયમાં બીજી શબ્દોનું નિરસન—

શબ્દ નિષેધને ગૌણરૂપે જ કહે છે. એ કથન પણ યોગ્ય નથી. ૨૪.

§૧ સૂત્રગત તમ્ પદનો અર્થ નિષેધ છે. ૨૪.

એ વિષે હેતુનું કથન—

કારણ કે-કોઈ પણ સ્થળે, કોઈ પણ વખતે, કોઈ પણ રીતે મુખ્યરૂપે નિષેધ ન જણાયો હોય તો તે અન્યત્ર ગૌણરૂપે સિદ્ધ થઈ શકતો નથી ૨૫.

§૧. મુખ્ય સ્વરૂપે અજ્ઞાત વસ્તુ કદી પણ ગૌણભાવને અનુભવતી નથી. ૨૫.

દ્વયં પ્રથમમજ્ઞૈકાન્તં નિરસ્યેદાનીં દ્વિતીયમજ્ઞૈકાન્તનિરાસમતિદિશન્તિ—

નિષેધપ્રધાન એ શબ્દ હત્યપિ પ્રાપ્તકન્યાયાદપાસ્તમ્ ॥૨૬॥

વ્યક્તમ્ ॥૨૬॥

અથ તૃતીયમજ્ઞૈકાન્તં પરાકુર્વન્તિ—

ક્રમાદુભયપ્રધાન એવાયમિત્યપિ ન સાધીયઃ ॥૨૭॥

અયમિતિ શબ્દઃ ॥૨૭॥

અતદુપપાદયન્તિ—

અસ્ય વિધિનિષેધાન્યતરપ્રધાનત્વાનુભવસ્યાપ્યવાધ્યમાનત્વાત્ ॥૨૮॥

૧૧ પ્રથમદ્વિતીયમજ્ઞગતૈકૈકપ્રધાનત્વપ્રતીતેરપ્યવાધિતત્વાન્ન તૃતીયમજ્ઞૈકાન્તામ્યુપગમઃ

શ્રેયાન્ ॥૨૮॥

ઉપર મુજબ પહેલા ભંગના એકાન્તનું નિરસન કરીને બીજા ભંગના એકાન્તના નિરસનની ભલામણ—

શબ્દ પ્રધાનરૂપે નિષેધનો જ વાચક છે આ કથન પણ પૂર્વોક્તિ ન્યાયથી ખાંડિત થઈ ગયેલ છે. ૨૬.

ત્રીજા ભંગના એકાન્તનું નિરાકરણ—

શબ્દ અનુક્રમે વિધિ અને નિષેધ બન્નેનો જ પ્રધાનરૂપે વાચક છે, એ કથન પણ સમીચીન નથી. ૨૭.

૬૧. સૂત્રમાં ‘અયમ્’ થી શબ્દ સમજવો. ૨૭.

એ વિષેનું સમર્થન—

કારણ કે-શબ્દ માત્ર વિધિ કે માત્ર નિષેધનો પણ પ્રધાનસ્વરૂપે વાચક છે, એ રીતે થતો અનુભવ બાધિત (ખોટો) નથી. ૨૮.

૬૧. પ્રથમ ભંગ અને બીજા ભંગ-એ પ્રત્યેકની પ્રાધાન્યતા બાધિત થયા વિના જ જ્ઞાત થાય છે, માટે એકાન્ત ત્રીજા ભંગનો સ્વીકાર શ્રેયસ્કર નથી. ૨૮.

અથ ચતુર્થમજ્ઞૈકાન્તપરામવાય પ્રાહુઃ—

યુગપદ્વિધિનિષેધાત્મનોડર્યસ્યાવાચક એવાસાવિતિ ચ ન ચતુરસ્રમ્ ॥૨૯॥

૧૧ સ્યાદવકવ્યમેવેતિ ચતુર્થમજ્ઞૈકાન્તો ન શ્રેયાનિત્યર્થઃ ॥૨૯॥

કુત્ત્વમ્ ॥૨૯॥

તસ્યાવકવ્યશબ્દેનાપ્યવાચ્યત્વમસદ્વાત્ ॥૩૦॥

એથા ભંગના એકાન્તનું નિરાકરણ—

શબ્દ એકી સાથે વિધિ અને નિષેધરૂપે પદાર્થનો અવાચક જ છે-આમ બોલવું તે ઉચિત નથી ૨૯.

૬૧ વસ્તુ કથંચિત્ અવકલંબ્ય જ છે-આ એથા ભંગનો એકાન્ત પણ શ્રેયસ્કર નથી. ૨૯.

ચોથા ભંગના એકાન્તની અનુચિતતાનું કારણ—
કારણ કે એવું માનવામાં પદાર્થ અવકતવ્ય શબ્દથી પણ વાચ્ય બની
શકશે નહિ. ૩૦.

અથ પञ्चમમજ્ઞૈકાન્તમપાસ્યન્તિ—

વિધ્યાત્મનોડર્થસ્ય વાચકઃ સન્નુભયાત્મનો યુગપદવાચક एव स इत्ये-
કાન્તોઽપિ ન કાન્તઃ ॥૩૧॥

અત્ર નિમિત્તમાહુઃ—

નિષેધાત્મનઃ સહ દ્વયાત્મનશ્ચાર્થસ્ય વાચકત્વાવાચકત્વાભ્યામપિ શબ્દસ્ય
મતીયમાનત્વાત્ ॥૩૨॥

§૧ નિષેધાત્મનોડર્થસ્ય વાચકત્વેન સહ વિધિનિષેધાત્મનોડર્થસ્યાવાચકત્વેન ચ
શબ્દઃ ષષ્ઠમજ્ઞે પ્રતીયતે યતઃ, તતઃ પञ्चમમજ્ઞૈકાન્તોઽપિ ન શ્રેયાન્ ॥૩૨॥

ષષ્ઠમજ્ઞૈકાન્તમપાકુર્વન્તિ—

નિષેધાત્મનોડર્થસ્ય વાચકઃ સન્નુભયાત્મનો યુગપદવાચક एवायमित्य-
પ્યવધારણં ન રમણીયમ્ ॥૩૩॥

અત્ર હેતુમુપદર્શયન્તિ—

इतरथाऽपि संवेदनात् ॥૩૪॥

§૧ આચમજ્ઞાદિપુ વિધ્યાદિપ્રધાનતયાઽપિ શબ્દસ્ય પ્રતીયમાનત્વાદિત્યર્થઃ ॥૩૪॥

અથ સત્તમમજ્ઞૈકાન્તમપાકુર્વન્તિ—

क्रमाक्रमेणभयस्वभावस्य भावस्य वाचकश्चावाचकश्च ध्वनिर्नान्यथेत्यपि
મિથ્યા ॥૩૫॥

અત્ર ભીજમાહ્યાન્તિ—

विधिमात्रादिप्रधानतयाऽपि तस्य प्रसिद्धेः ॥૩૬॥

પાંચમા ભંગના એકાન્તનું નિરાકરણ—

શબ્દ વિધિરૂપ અર્થના વાચક છતાં યુગપત્ વિધિ-નિષેધાત્મક પદાર્થનો
અવાચક જ છે—અર્થાત્ શબ્દ પાંચમા ભંગના જ વાચક છે એવું એકાન્તે માનવું
તે પ્રશસ્ત્ય નથી. ૩૧.

એકાન્ત પાંચમા ભંગની અનુચિતતાનું કારણ—

કારણ કે શબ્દ નિષેધાત્મક અર્થના વાચક અને યુગપદ્વિધિનિષેધાત્મક
અર્થના અવાચક તરીકે પ્રતીત થાય છે ૩૨.

§૧ કારણ કે નિષેધાત્મક અર્થના વાચક તરીકે અને વિધિનિષેધાત્મક (ઉભય-
સ્વરૂપ) અર્થના અવાચક તરીકે શબ્દ છઠ્ઠા ભંગમાં પ્રતીત થાય છે માટે પાંચમા
ભંગનો એકાન્ત શ્રેયસ્કર નથી. ૩૨.

છઠ્ઠા ભંગના એકાન્તતુ નિરાકરણ—

શબ્દ નિષેધરૂપ પદાર્થનો વાચક છતાં યુગપત્ વિધિનિષેધાત્મક પદાર્થનો અવાચક જ છે—અર્થાત્ શબ્દ છઠ્ઠા ભંગનો જ વાચક છે એવો એકાન્ત નિર્ણય પ્રશંસનીય નથી. ૩૩

તેનું કારણ—

કારણ કે—અન્ય પ્રકારે પણ પદાર્થના વાચક તરીકે શબ્દ અનુભવાય છે. ૩૪ ફૌ. પ્રથમ વગેરે ભંગોમાં વિધિ આદિમાં પણ પ્રધાનપણે શબ્દ પ્રતીત થાય છે, આ સૂત્રનો અર્થ છે. ૩૪.

સાતમાં ભંગના એકાન્તતુ નિરાકરણ—

શબ્દ કેમથી ઉભયાત્મક પદાર્થનો વાચક, અને યુગપત્ ઉભયાત્મક પદાર્થનો અવાચક જ છે, પરંતુ ણીળ કોઈ પ્રકારે પદાર્થનો વાચક નથી એ માન્યતા પણ ખોટી છે. ૩૫.

તેનું કારણ—

કારણ કે—માત્ર વિધિ આદિના પ્રધાનરૂપે પણ વાચક તરીકે શબ્દ પ્રતીત થાય છે. ૩૬.

(વિ०) અથ સપ્તમમજ્ઞૈકાન્તેત્યાદિ ॥ અવાચકચ્છેતિ ક્રમાક્રમાન્યામ્ ॥૩૫॥

વીજમિનિ હેતુમ્ ॥૩૬॥

§ ૧ નન્વેકસ્મિન્ જીવાદૌ વસ્તુન્યનન્તાનાં વિધીયમાનનિષિધ્યમાનાનાં ધર્માના-મજ્ઞીકરણાદનન્તા એવ વચનમાર્ગાઃ સ્યાદ્વાદિનાં ભવેયુઃ, વાચ્યેયતાઽઽયત્તત્વાદ વાચ-કેયતાયાઃ; તતો વિરુદ્ધૈવ સપ્તમજ્ઞીતિ બ્રુવાણં નિરસ્યન્તિ ---

एकत्र वस्तुनि विधीयमाननिषिध्यमानानन्तधर्माभ्युपगमेनानन्तमજ્ઞીપ્રસજ્ઞા-
દસજ્ઞતૈવ સપ્તમજ્ઞીતિ ન ચેતસિ નિષેયમ્ ॥૩૭॥

અત્ર હેતુમાહુઃ---

વિધિનિષેધપ્રકારાપેક્ષયા પ્રતિપર્યાયં વસ્તુન્યનન્તાનામપિ સપ્તમજ્ઞીનામેવ
સંભવાત્ ॥૩૮॥

§૧ મુદ્દૈકં પર્યાયમાશ્રિત્ય વસ્તુનિ વિધિનિષેધવિકલ્પાન્યાં વ્યસ્તસમસ્તામ્યાં સપ્તૈવ મજ્ઞાઃ સંભવન્તિ, ન પુનરનન્તાઃ । તત્કથમનન્તમજ્ઞીપ્રસજ્ઞાદસજ્ઞતત્વં સપ્તમજ્ઞચાઃ સમુદ્ભાવ્યતે ! ॥૩૮॥

§૧. એક જવાદિ પદાર્થમાં વિધીયમાન અને નિષિધ્યમાન અનંત ધર્મોના સ્વીકારથી સ્યાદ્વાદીઓને અનંત વચનમાર્ગોની પ્રાપ્તિ થશે કારણ કે—વાચકની ઇચ્છા (મર્યાદા) વાચ્યની ઇચ્છાને આધીન હોય છે, માટે સપ્તભંગીની માન્યતા ન્યાયવિરુદ્ધ છે, એવું ખોલનાર વાદીનું નિરાકરણ—

જીવાદિ પ્રત્યેક વસ્તુમાં વિધિરૂપ અને નિષેધરૂપ અનન્તધર્મોના સ્વીકાર કરેલ છે માટે અનન્તધર્મોના પ્રસંગ આવશે તેથી કરીને સત્તમંગી અસંગત છે, એવું (કોઈએ) મનમાં વિચારવું નહિ. ૩૭.

તેમાં હેતુ—

કારણ કે ત્રિધિ નિષેધના પ્રકારોની અપેક્ષાએ એક એક પર્યાય (ધર્મ)ને લઈ ન વસ્તુમાં અનન્ત સત્તમંગીઓ થઈ શકે છે. ૩૮.

ફરી વસ્તુ(પદાર્થ)માં એક એક પર્યાય(ધર્મ)ની અપેક્ષાએ તેના એકેક અને સમિલિત એવા વિધિ અને નિષેધના વિકલ્પો—લેહો માત્ર સાત ભંગરૂપે જ થાય છે પણ અનન્ત થતા નથી. તે પછી અનન્ત ભંગોના પ્રસંગને કારણે સત્તમંગીને અસંગત કઈ રીતે કહી શકાય ?

સારાંશ છે કે શંકાકરનું કહેવું છે કે—જો એક વસ્તુમાં અનન્ત ધર્મો માને છે, માટે તેઓએ સત્તમંગીને બદલે અનન્તભંગીને માનવી જોઈએ, તેના ઉત્તર એ આપવામાં આવ્યો છે—કે એક વસ્તુમાં અનન્તધર્મ છે અને એક ધર્મને લઈને એક એક સત્તમંગી બને છે માટે અનન્ત ધર્મોની અનન્ત સત્તમંગીઓ થશે, આમ જોનેએ અનન્ત સત્તમંગીનો સ્વીકાર કરેલ છે, પણ અનન્ત ભંગોનો નહિ. ૩૯.

કુતઃ સત્તૈવ મજ્ઞા. સમવર્ત્તવ્યાહુઃ—

પ્રતિપર્યાયં પ્રતિપાઘપર્યન્નુયોગાનાં સપ્તાનામેવ સંભવાત્ ॥૩૯॥

एतदपि कुत इत्याहुः—

तेषामपि सप्तत्वं सप्तविधतज्जिज्ञासानियमात् ॥૪૦॥

अथ सप्तविधतज्जिज्ञासानियमे निमित्तमाहुः—

तस्या अपि सप्तविधत्वं सप्तैव तत्सन्देहसमुत्पादान् ॥૪૧॥

૧ તસ્યા અપોતિ પ્રતિપાઘજિજ્ઞાસાયાઃ । ત્સંદેહમુત્પાદાદિતિ પ્રતિપાઘસંશય-સમુત્પત્તેઃ ॥૪૧॥

સાત જ ભંગ કેમ થઈ શકે તેનું સમાધાન—

પ્રતિપર્યાય-એક એક ધર્મની અપેક્ષાએ શિષ્યના સાત જ પ્રશ્નો થઈ શકે છે, માટે સાત ભંગ થાય છે. ૩૯.

સાત પ્રકારના પ્રશ્નો થવાનું કારણ—

તે (પ્રશ્નો) પણ સાત એટલા માટે છે કે તેને સાત જ પ્રકારની જિજ્ઞાસા થાય છે. ૪૦.

સાત પ્રકારે જિજ્ઞાસા થવાનું કારણ—

સાત જ પ્રકારની 'તે' (જિજ્ઞાસા) એટલા માટે છે કે તેને સાત જ સંદેહ ઉત્પન્ન થાય છે. ૪૧

§૧ મૂળમાં 'તસ્યાઃ' શબ્દનો અર્થ શિષ્યની જિજ્ઞાસાનો એમ થાય છે અને 'તત્સન્દેહસમુત્પાદાત્'—નો અર્થ શિષ્યમાં સંદેહની ઉત્પત્તિ થવાથી એમ છે ૪૧

સન્દેહસ્યાપિ સપ્તધાત્વે કારણમાહુઃ—

તસ્યાપિ સપ્તમકારત્વનિયમઃ સ્વગોચરવસ્તુધર્માણાં સપ્તવિધત્વસ્યૈ
વોપપત્તેઃ ॥૪૨॥

§૧ તસ્ય પ્રતિપાદ્યતસન્દેહસ્ય । સ્વગોચરવસ્તુધર્માણાં સન્દેહવિષયીકૃતાનામસ્તિ-
ત્વાદિવસ્તુપર્યાયાણામ્ ॥૪૨॥

સાત પ્રકારના સંદેહ થવાનું કારણ—

સંદેહના વિષયભૂત વસ્તુના ધર્મ સાત પ્રકારના જ હોવાથી સંદેહ સાત જ થાય છે. ૪૨.

§૧ મૂળમાં 'તસ્ય' એટલે શિષ્યના સંદેહના, અને 'સ્વગોચરવસ્તુધર્માણાં' એટલે 'સંદેહના વિષયભૂત અસ્તિત્વાદિ વસ્તુના પ્રત્યાયોની'—એવા અર્થ છે. ૪૨.

इयं सप्तमङ्गी किं सकलादेशस्वरूपा, विकलादेशस्वरूपा वेत्यारेकां पराकुर्वति—

इयं सप्तमङ्गी प्रतिभङ्गं सकलादेशस्वभावा विकलादेशस्वभावा च ॥४३॥

§૧ પૈકૈકો મઙ્ગોઽસ્યાઃ સંવન્ધી સકલાદેશસ્વભાવ, વિકલાદેશસ્વભાવ-
શ્રેયર્થઃ ॥૪૩॥

આ સપ્તમંગી સકલાદેશ સ્વરૂપ છે કે વિકલાદેશસ્વરૂપ ? એ શંકાનું નિરાકરણ—

આ સપ્તમંગી પ્રત્યેક ભંગમાં બે પ્રકારે છે, ૧-સકલાદેશસ્વભાવવાળી અને ૨-વિકલાદેશસ્વભાવવાળી ૪૩.

§૧ આ સપ્તમંગી સંખંધી પ્રત્યેક ભંગ સકલાદેશસ્વભાવ અને વિકલાદેશ-
સ્વભાવવાળો છે. ૪૩

अथ सकलादेशं लक्षयन्ति—

प्रमाणप्रतिपन्नानन्तधर्मात्मकवस्तुनः कालादिभिरभेदवृत्तिप्राधान्यादभेदो-
पचाराद्वा यौगपद्येन प्रतिपादकं वचः सकलादेशः ॥४४॥

§૧ કાલાદિભિરઘટ્ટાભિઃ કૃત્વા યદભેદવૃત્તેર્ધર્મધર્મિણોરપૃથગ્ભાવસ્ય પ્રાધાન્યં તસ્માત્, કાલાદિભિર્મિન્નાત્મનામપિ ધર્મધર્મિણામભેદાધ્યારોપાદ્વા સમકાલમભિધાયકં વાક્યં સકલાદેશઃ પ્રમાણવાક્યમિત્યર્થઃ ।

§૨ અયમર્થઃ—યૌગપચેનાશેષધર્માત્મકં વસ્તુ કાલાદિભિરભેદવૃત્ત્યા, અભેદોપ-
ચારેણ વા પ્રતિપાદયતિ સકલાદેશઃ, તસ્ય પ્રમાણાધીનત્વાત્ । વિકલાદેશસ્તુ ક્રમેણ
ભેદોપચારાદ, ભેદપ્રાધાન્યાદ્વા તદભિધત્તે, તસ્ય નયાયત્તત્વાત્ ।

સકલાદેશનું લક્ષણ -

પ્રમાણથી જાણેલ અનન્ત ધર્મવાળી વસ્તુનું કાલાદિ દ્વારા અભેદની પ્રધાનતાથી અથવા અભેદના ઉપચારથી એકી સાથે પ્રતિપાદન કરનારું વચન સકલાદેશ છે. ૪૪

§૧. ધર્મધર્મીમાં જ્યાં કાલાદિ આઠની અપેક્ષાએ અભેદવૃત્તિ(એકયલાવ)-ની પ્રધાનતા હોય તેથી અને જ્યાં કાલાદિ આઠની અપેક્ષાએ ધર્મ-ધર્મીમાં ભેદ હોય ત્યાં અભેદનો ઉપચાર કરવાથી વસ્તુનું સમકાલે (એકી સાથે) અભિધાયક વચન એ સકલાદેશ એટલે પ્રમાણવાક્ય કહેવાય છે

§૨. અર્થાત્ અશેષ (સમસ્ત) ધર્માત્મક વસ્તુનું કાલાદિવડે અભેદરૂપે અથવા અભેદના ઉપચારથી એકી સાથે સકલાદેશ પ્રતિપાદન કરે છે, કારણ કે સકલાદેશ પ્રમાણને આધીન છે

અને વિકલાદેશ તો-અનુક્રમે ભેદના ઉપચારથી કે ભેદની પ્રાધાન્યતાથી વસ્તુનું પ્રતિપાદન કરે છે, કારણ કે વિકલાદેશ નયવાક્યને આધીન છે

(૧૦) યૌગપદ્યેનાશેષધર્માત્મકમિત્યાદિ । કાલાદિભિર્મિતિ કાલાદિભિર્વિધ્યમાણૈ । અમેદોપચારણેતિ મેદેઽપિ સતિ । ક્રમેણેતિ ન યૌગપદ્યેન । મેદોપચારાદિતિ અમેદેઽપિ સતિ ।

(ટિ.) યૌગપદ્યેનેત્યાદિ ॥ તસ્યેતિ સકલાદેશસ્ય । તદ્વિતિ વસ્તુ । તસ્યેતિ વિકલાદેશસ્ય ।

§૩ કઃ પુનઃ ક્રમઃ ‘ કિં વા યૌગપદ્યમ્ ’ । યદાઽસ્તિત્વાદિધર્માણાં કાલાદિભિર્મેદવિવક્ષા, તદૈકસ્ય શબ્દસ્યાનેકાર્થપ્રત્યાયનં શક્યમાવાત્ ક્રમઃ, યદા તુ તેષામેવ ધર્માણાં કાલાદિભિર્મમેદેન વૃત્તમામ્સરૂપમુચ્યતે, તદૈકેનાપિ શબ્દેનૈકધર્મપ્રત્યાયનમુલ્લેખેન તદાત્મકતામાપન્નસ્યાનેકાશેષરૂપસ્ય વસ્તુનઃ પ્રતિપાદનસંભવાદયૌગપદ્યમ્ ।

§૩ ક્રમ કેને કહેવાય ? અને યૌગપદ્ય (અક્રમ)કેને કહેવાય ? એ પ્રશ્નના સમાધાનમાં પ્રથમ ક્રમનું સ્વરૂપ આ પ્રમાણે છે-જ્યારે અસ્તિત્વાદિ ધર્મોમાં કાલાદિદ્વારા ભેદની વિવક્ષા હોય (અર્થાત્ ભેદ સિદ્ધ કરવાનો હોય) ત્યારે એક શબ્દમાં અનેક ધર્મને કહેવાનું સામર્થ્ય નથી (અર્થાત્ એક શબ્દથી અનેક ધર્મોનું જ્ઞાન થઈ શકતું નથી) માટે ધર્મોનું એક પછી એક કરીને કથન કરી શકાય છે, આને ક્રમ કહેવામાં આવે છે. પણ જ્યારે વસ્તુના તે અસ્તિત્વાદિ અનેક ધર્મોનું કાલાદિદ્વારા અભેદને પ્રાપ્ત થયેલ આત્મરૂપ-સ્વરૂપ કહેવાનું હોય ત્યારે એક ધર્મનું કથન કરવામાં તત્પર એક જ શબ્દથી અસ્તિત્વધર્મ સાથે તાદાત્મ્યને એટલે અભેદને પ્રાપ્ત થયેલ શેષ સમસ્ત ધર્મસ્વરૂપ વસ્તુનું કથન થઈ જાય છે તે યૌગપદ્ય છે અર્થાત્ અસ્તિત્વાદિ કોઈ પણ એક ધર્મનો વાચક ‘અસ્તિ’ આદિ શબ્દ કાલાદિથી અભિન્ન બની જાયેલા બાકીના બધા ધર્મોનું પણ પ્રતિપાદન જ્યારે કરે છે ત્યારે યૌગપદ્ય જાણવું.

(ટિ.) વૃત્તમિતિ મિષ્ણન્નમ્ । તદાત્મકતામિતિ અમેદાત્મકતામ્ ।

§૪ કે પુનઃ કાલાદયઃ ૧ । કાલઃ, આત્મરૂપં, અર્થઃ, સંબન્ધઃ, ઉપકારઃ, ગુણિદેશઃ, સંસર્ગઃ, શબ્દઃ इत्यष्टौ । તત્ર સ્થાઞ્જીવાદિ વસ્તુસ્ત્યેવેત્યત્ર ચત્કાલમ-સ્તિત્વં તત્કાલાઃ શેષાનન્તધર્મા વસ્તુન્યેકત્રેતિ તેષાં કાલેનામેદવૃત્તિઃ (૧), યદેવ ચાસ્તિત્વસ્ય તદ્ગુણત્વાત્મરૂપમ્, તદેવ ચાન્યાનન્તગુણાનામપીત્યાત્મરૂપેનામેદવૃત્તિઃ (૨), ય ઇવ ચાધારોઽર્થો દ્રવ્યારૂપોઽસ્તિત્વસ્ય, સ ઇવાન્યપર્યાયાનામિત્યર્થેના-મેદવૃત્તિઃ (૩), ય ઇવ ચાવિષ્વગ્ભાવઃ કથચ્ચિત્તાદાત્મ્યલક્ષણઃ સંબન્ધોઽસ્તિત્વસ્ય, સ ઇવાશેષવિશેષાનામિતિ સંબન્ધેનામેદવૃત્તિઃ (૪), ય ઇવ ચોપકારોઽસ્તિત્વેન સ્વાનુ-રક્ત્વકરણમ્, સ ઇવ શેષૈરપિ ગુણૈરિત્યુપકારેનામેદવૃત્તિઃ (૫), ય ઇવ ગુણિનઃ સંબન્ધી દેશઃ ક્ષેત્રલક્ષણોઽસ્તિત્વસ્ય, સ ઇવાન્યગુણાનામિતિ ગુણિદેશેનામેદવૃત્તિઃ (૬), ય ઇવ ચૈકવસ્ત્વાત્માનાઽસ્તિત્વસ્ય સંસર્ગઃ, સ ઇવાશેષધર્માનામિતિ સંસર્ગેનામેદવૃત્તિઃ । નનુ પ્રાગુક્તઃ સંબન્ધાદસ્ય કઃ પ્રતિવિશેષઃ ? । ઉચ્યતે, અમેદપ્રાધાન્યેન મેદગુણ-ભાવેન ચ પ્રાગુક્તઃ સંબન્ધઃ, મેદપ્રાધાન્યેનામેદગુણભાવેન ચૈષ સંસર્ગઃ इति (૭), ય ઇવાસ્તીતિ શબ્દોઽસ્તિત્વધર્માત્મકસ્ય વસ્તુનો વાચકઃ, સ ઇવ શેષાનન્તધર્માત્મકસ્યાપીતિ શબ્દેનામેદવૃત્તિઃ (૮) પર્યાયાર્થિકનયગુણભાવે દ્રવ્યાર્થિકનયપ્રાધાન્યાદુપપદ્યતે ।

§૪. ‘કાલાદિ કયા કયા છે ? ૧ કાલ, ૨ આત્મરૂપ, ૩ અર્થ, ૪ સંબંધ, ૫ ઉપકાર, ૬ ગુણિદેશ, ૭ સંસર્ગ અને ૮ શબ્દ-આ આઠ છે. કાલાદિથી અલેહવૃત્તિનું સમર્થન આ પ્રકારે છે—

(૧) કાલ-જીવાદિ પદાર્થ સ્થાત્ છે જ. આમાં જીવાદિ પદાર્થમાં જે કાળે અસ્તિત્વ છે તે જ કાળે બાકીના અનંતધર્મો પણ એ પદાર્થમાં પ્રાપ્ત થાય છે, માટે આ કાલથી અલેહવૃત્તિ કહેવાય છે. અર્થાત્ કાલની અપેક્ષાએ અસ્તિત્વાદિ ધર્મો અભિન્ન છે, આ કાલરૂપે અલેહવૃત્તિ થઈ. (૨) આત્મરૂપ-જે રીતે ‘અસ્તિત્વ’ જીવાદિ વસ્તુના ગુણરૂપ-સ્વભાવરૂપ છે, તે જ રીતે બાકીના બીજા પણ અનંતધર્મો જીવાદિના સ્વભાવરૂપે છે, માટે સ્વભાવ-સ્વરૂપની અપેક્ષાએ અસ્તિત્વાદિ ધર્મો અભિન્ન છે, આ આત્મરૂપે અલેહ વૃત્તિ થઈ. (૩) અર્થ-જે રીતે જીવાદિ અર્થ-દ્રવ્ય ‘અસ્તિ-ત્વ’નો આધાર છે, તે જ રીતે બીજા અનંત પર્યાયો-ધર્મોનો પણ આધાર છે, માટે અર્થની અપેક્ષાએ અસ્તિત્વાદિ ધર્મો અભિન્ન છે. આ અર્થરૂપે અલેહવૃત્તિ થઈ. (૪) સંબંધ-જીવાદિ પદાર્થમાં અસ્તિત્વનો જે અવિષ્વગ્ભાવ-કથચ્ચિત્ તાદાત્મ્યરૂપ સંબંધ છે તે જ સંબંધ બાકીના અનંત ધર્મોનો પણ છે, માટે સંબંધની અપેક્ષાએ અસ્તિત્વાદિ ધર્મો અભિન્ન છે. આ સંબંધ દ્વારા અલેહ-વૃત્તિ થઈ. (૫) ઉપકાર-અસ્તિત્વધર્મ જે રીતે જીવાદિદ્રવ્યને પોતાથી રંગી નાખવા (અસ્તિત્વમય કરી નાખવા)રૂપ જે ઉપકાર કરે છે તે જ રીતે બીજા ધર્મો પણ દ્રવ્યને સ્વમય કરી નાખવારૂપ ઉપકાર કરે છે, માટે

ઉપકારની અપેક્ષાએ અસ્તિત્વાદિ ધર્મો અભિન્ન છે. અર્થાત્ આ ઉપકાર દ્વારા અભેદવૃત્તિ થઈ. (૬) ગુણિદેશ-અસ્તિત્વના ગુણી જીવાદિ દ્રવ્ય સંબંધી જે ક્ષેત્રરૂપ દેશ છે તે જ ક્ષેત્રરૂપ દેશ બાકીના બધા ગુણોના ગુણીનો પણ છે અર્થાત્ જે ક્ષેત્ર દ્રવ્યની સાથે સંબંધ રાખનાર અસ્તિત્વનું છે તે જ ક્ષેત્ર અન્ય ધર્મોનું પણ છે માટે ગુણિદેશની અપેક્ષાએ અસ્તિત્વાદિ ધર્મો અભિન્ન છે. આ ગુણિદેશ દ્વારા અભેદવૃત્તિ થઈ. (૭) સંસર્ગ-જીવાદિ વસ્તુરૂપે જે પ્રકારે અસ્તિત્વનો સંસર્ગ છે તે જ સંસર્ગ બીજા અન્ય ધર્મોનો પણ વસ્તુ સાથે છે માટે આ સંસર્ગની અપેક્ષાએ અસ્તિત્વાદિ ધર્મો અભિન્ન છે. આ સંસર્ગ દ્વારા અભેદવૃત્તિ છે શંકા—પહેલાં કહેલ સંબંધથી સંસર્ગમાં શું ભેદ છે ?

સમાધાન—અભેદની પ્રાધાન્યતા અને ભેદની ગૌણતા હોય ત્યારે સંબંધ કહેવાય છે અને ભેદની પ્રાધાન્યતા અને અભેદની ગૌણતા હોય ત્યારે સંસર્ગ કહેવાય છે.

(૮) શબ્દ—અસ્તિત્વધર્માત્મક વસ્તુનો વાચક જે ‘અસ્તિ’ શબ્દ છે, તે જ ‘અસ્તિ’ શબ્દ અન્ય અનન્ત ધર્માત્મક વસ્તુનો પણ વાચક છે. માટે શબ્દની અપેક્ષાએ અસ્તિત્વાદિ ધર્મો અભિન્ન છે—આ શબ્દદ્વારા અભેદવૃત્તિ થઈ.

(૧૦) કાલાદય इति—

हेतुः कालात्मरूपार्थाः सम्बन्धोपकृतिः तथा ।

गुणिदेशश्च संसर्गः शब्दधाष्टौ भिदाऽभिदोः ॥१॥

एते अष्ट भेदाभेदयोर्हेतुरिति योगः । आत्मरूपमिति स्वरूपम् । एकवस्त्वात्मने-
स्यादि एकवस्तु घटादि । ।

तत्र स्याज्जीवादीत्यादि । तेषामिति शेषानन्तधર્माणाम् । तद्गुणत्वमिति ।
तस्य जीवादिबस्तुનો ગુણ્યમ્ । સ્વાત્મરૂપમિતિ સ્વકીયસ્વરૂપમ્ । અર્થ-इति घटादिः ॥
स्वानुरक्ततेति व्यापकनिमित्तम् । एकवस्त्विति एकस्य वस्तुनो घटादेरात्मनः । स एवेति
સંસર્ગઃ । અસ્યેતિ સંઘર્ષસ્ય ॥૪૪॥

§૫ દ્રવ્યાર્થિકગુણભાવેન પર્યાયાર્થિકપ્રાધાન્યે તુ ન ગુણાનામભેદવૃત્તિઃ સંભ-
વતિ, સમકાલમેકત્ર નાનાગુણાનામસંભવાત્, સંભવે વા તદાશ્રયસ્ય તાવદ્વા ભેદ-
પ્રસજ્ઞાત્ (૧), નાનાગુણાનાં સંબન્ધિન આત્મરૂપસ્ય ચ ભિન્નત્વાત્, આત્મરૂપાભેદે
તેવાં ભેદસ્ય વિરોધાત્ (૨), સ્વાશ્રયસ્યાર્થસ્યાપિ નાનાત્વાત્, અન્યથા નાનાગુણ-
શ્રયત્વવિરોધાત્ (૩), સંબન્ધસ્ય ચ સંબન્ધિભેદેન ભેદદર્શનાત્, નાનાસંબન્ધિભિરેક-
ત્રૈકસંબન્ધાઘટનાત્ (૪), તૈઃ ક્રિયામાણસ્યોપકારસ્ય ચ પ્રતિનિયતરૂપસ્યાનેકત્વાત્,
અનેકૈરુપકારિભિઃ ક્રિયામાણસ્યોપકારસ્યૈકસ્ય વિરોધાત્ (૫), ગુણિદેશસ્ય ચ પ્રતિ-
ગુણં ભેદાત્, તદભેદે ભિન્નાર્થગુણાનામપિ ગુણિદેશાભેદપ્રસજ્ઞાત્ (૬), સંસર્ગસ્ય ચ

પ્રતિસંસર્ગિભેદાત્, તદભેદે સંસર્ગિભેદવિરોધાત્ (૭), શબ્દસ્ય ચ પ્રતિવિષયં નાનાત્વાત્, સર્વગુણાનામેકશબ્દવાચ્યતાયાં સર્વાર્થાનામેકશબ્દવાચ્યતાઽસપત્તેઃ શબ્દાન્તરવૈકલ્યાપત્તેઃ (૮) તત્ત્વતોઽસ્તિત્વાદીનામેકત્ર વસ્તુન્યેવમભેદવૃત્તેરસંભવે કાલાદિભિર્મિન્નાત્મનામભેદોપચારઃ ક્રિયતે । તદેતાન્યામભેદવૃત્ત્યભેદોપચારાભ્યાં કૃત્વા પ્રમાણ-પ્રતિપન્નાનન્તધર્માત્મકસ્ય વસ્તુનઃ સમસમયં યદભિધાયકં વાક્યં સ સકલાદેશઃ પ્રમાણવાક્યાવરપર્યાય ઇતિ સ્થિતમ્ ।

૬૬ “કાલાત્મરૂપસંબંધાઃ સંસર્ગોપક્રિયે તથા ।

ગુણિદેશાર્થશબ્દાશ્ચેત્યષ્ટૌ કાલાદયઃ સ્મૃતાઃ” ॥૧॥૪૪॥

૬૫. આ અભેદવૃત્તિ જ્યારે પર્ચાયાર્થિકનયની ગૌણતા અને દ્રવ્યાર્થિકનયની પ્રાધાન્યતા હોય ત્યારે ઘટી શકે છે, પરંતુ જ્યારે દ્રવ્યાર્થિકનયની ગૌણતા અને પર્ચાયાર્થિક નયની પ્રાધાન્યતા હોય ત્યારે ઘટી શકતી નથી. કારણ કે-(૧) એક કાલે એક જ વસ્તુમાં ભિન્ન ભિન્ન ગુણો રહી શકતા નથી અને જો નાના ગુણો એક સમયે એક વસ્તુમાં રહે તો ગુણોના આશ્રયરૂપ દ્રવ્યમાં ગુણો જેટલા જ ભેદનો પ્રસંગ આવશે. (૨) અનેક ગુણોનું આત્મરૂપ (સ્વરૂપ) પરસ્પર ભિન્ન છે, કારણ કે તે ગુણો એક બીજાના સ્વરૂપમાં રહેતા નથી પરંતુ પોતપોતાના સ્વરૂપમાં રહે છે માટે ગુણોમાં અભેદ નથી. જો ગુણોમાં આત્મરૂપ અભિન્ન માનશે (પરસ્પર ભેદ નહિ માનો) તો ગુણોમાં ભેદનો વિરોધ આવશે. અર્થાત્ ગુણોમાં ભેદ ઘટશે નહિ. (૩) ગુણોના આશ્રય-આધારરૂપ અર્થ પશુ ભિન્ન ભિન્ન છે. જો ગુણોના આધાર અર્થને ભિન્ન ભિન્ન નહિ માનો તો ભિન્ન ભિન્ન ગુણોનો તે આધાર બની શકશે નહિ, (૪) સંબંધીઓના ભેદથી સંબંધનો ભેદ જોવાય છે. માટે નાના સંબંધીઓનો એક સ્થળે એક સંબંધ ઘટી શકતો નથી (૫) ગુણોથી પ્રતિનિયતરૂપે કરાતો ઉપકાર પશુ અનેક પ્રકારે છે. કારણ કે—અનેક ઉપકારીઓથી કરાતો ઉપકાર એક હોય તો એમાં વિરોધ છે. (૬) દરેક ગુણમાંનો ગુણિદેશ ભિન્ન ભિન્ન છે. કારણ કે-ગુણિદેશને ભિન્ન નહિ માનો તો ભિન્ન પદાર્થના ગુણોને પશુ અભિન્ન ગુણિદેશનો પ્રસંગ આવશે. (૭) દરેક સંસર્ગીના ભેદથી સંસર્ગને ભિન્ન માનવામાં ન આવે તો સંસર્ગીના ભેદનો વિરોધ થશે. (૮) શબ્દ પશુ દરેક વિષયમાં જુદો જુદો છે કારણ કે-સમસ્ત ગુણોને જો એક જ શબ્દના વાચ્ય માનવામાં આવે તો સમસ્ત પદાર્થોનો પશુ એક જ શબ્દના વાચ્ય બનવાનો પ્રસંગ આવશે. આથી અન્ય શબ્દો નિષ્ફલ બની જશે. આ પ્રમાણે વાસ્તવિક રીતે પર્ચાયાર્થિક નયની અપેક્ષાએ અસ્તિત્વાદિ સમસ્ત ગુણોની અભેદવૃત્તિ (યુગપત્તભાવ)નો એક વસ્તુમાં અસંભવ છે. અર્થાત્ અભેદવૃત્તિ થઈ શકતી નથી માટે કાલ, આત્મસ્વરૂપ આદિ દ્વારા ભિન્ન સ્વરૂપવાળા અસ્તિત્વાદિ ધર્મોમાં અભેદનો ઉપચાર કરવામાં આવે છે. તેથી દ્રવ્યાર્થિક નયની મુખ્યતા હોય ત્યારે વાસ્તવિક અભેદવૃત્તિ અને પર્ચાયાર્થિક નયની મુખ્યતા હોય ત્યારે અભેદવૃત્તિનો ઉપચાર કરીને અનંત ધર્મવાળા પદાર્થને યુગપદ્મ

કહેનાર વાક્યને સકલાદેશ અથવા પ્રમાણવાક્ય કહેવામાં આવે છે, એ સિદ્ધ થયું.

૬૬ “૧ કાલ, ૨ આત્મસ્વરૂપ, ૩ સંબંધ, ૪ સંસર્ગ, ૫ ઉપકાર, ૬ શુષ્કિદેશ, ૭ અર્થ અને ૮ શબ્દ” આ આઠ કાલાદિ કહેવાય છે.”

સારાંશ છે કે વસ્તુમાં અનંત ધર્મો છે, એ વાત પ્રમાણથી સિદ્ધ છે માટે કોઈપણ એક વસ્તુનું પૂર્ણરૂપથી પ્રતિપાદન કરવાને માટે અનંત શબ્દોનો પ્રયોગ કરવો નોઈએ, કારણ કે—એક શબ્દ એક જ ધર્મનું પ્રતિપાદન કરી શકે છે પરંતુ એ રીતે કરવાથી ભોક્તૃવહાર ચાલી ન શકે. માટે એક શબ્દનો પ્રયોગ કરીએ છીએ, તે એક શબ્દ મુખ્ય રૂપથી એક ધર્મનું પ્રતિપાદન કરે છે અને બાકી રહેલ બીજા ધર્મોને તે એક ધર્મથી અલિન્ન માની લેવામાં આવે છે. આ રીતે એક શબ્દથી એક ધર્મનું પ્રતિપાદન થયું અને તેનાથી અલિન્ન હોવાના કારણે શેષ ધર્મનું પણ પ્રતિપાદન થઈ ગયું. આ ઉપાયથી એક જ શબ્દ એકી સાથે અનંત ધર્મોનો અર્થાત્ સંપૂર્ણ વસ્તુનો પ્રતિપાદક થઈ જાય છે, આને સકલાદેશ કહે છે.

શબ્દ દ્વારા સાક્ષાત્ રૂપે પ્રતિપાદિત ધર્મથી બાકીના ધર્મોનો અલેહ કે અલેહોપચાર કાલાદિ દ્વારા થાય છે, તે કાલાદિ આઠ પ્રકારે છે. (૧) કાલ, (૨) આત્મરૂપ, (૩) અર્થ, (૪) સંબંધ, (૫) ઉપકાર, (૬) શુષ્કિદેશ. (૭) સંસર્ગ, (૮) શબ્દ.

અસ્તિત્વ ધર્મથી બીજા ધર્મોનો અલેહ છે, તે આ પ્રકારે યથે-જીવમાં જે કાલે અસ્તિત્વ છે તે જ કાલમાં અન્ય ધર્મો પણ છે, માટે કાલની અપેક્ષાએ અસ્તિત્વ ધર્મ સાથે અન્ય ધર્મોનો અલેહ છે. આ જ રીતે બાકીના સાતની અપેક્ષાએ પણ અલેહ સમજવો નોઈએ. આ પ્રકારને અલેહની પ્રાધાન્યતા કહે છે. દ્રવ્યાર્થિક નયની મુખ્યતા અને પર્યાયાર્થિક નયની ગૌણતા કરવાથી અલેહની પ્રાધાન્યતા થાય છે. જ્યારે પર્યાયાર્થિક નયની મુખ્યતા અને દ્રવ્યાર્થિક નયની ગૌણતા હોય ત્યારે અનંત શુષ્ક વાસ્તવિક રીતે અલિન્ન થઈ શકતા નથી, માટે તે શુષ્કોમાં અલેહનો ઉપચાર કરવો પડે છે. આ રીતે અલેહની પ્રાધાન્યતા અને અલેહના ઉપચારથી એકી સાથે અનંત ધર્માત્મક વસ્તુનું પ્રતિપાદન કરનાર વાક્ય (વચન) સકલાદેશ કહેવાય છે. ૪૪

(૫૦) ગુણિદેશશ્ચેત્યાદિ ગચે તદ્મેદે હિતિ ગુણમેદં । તદ્મેદે હિતિ સંસર્ગમેદં ॥૪૪॥

અધુના નયવાક્યસ્વભાવત્વેન નયવિચારાવસરલક્ષણીયસ્વરૂપમપિ વિકલાદેશં સકલાદેશસ્વરૂપનિરૂપણપ્રસજ્જેનાત્રૈવ લક્ષ્યન્તિ—

તદ્વિપરીતસ્તુ વિકલાદેશઃ ॥૪૫॥

૧ નયવિષયીકૃતસ્ય વસ્તુવર્મસ્ય મેદવૃત્તિપ્રાધાન્યાદ, મેદોપચારાદ્વા ક્રમેણ યદ-ભિવાચકં વાક્યમ્, સ વિકલાદેશઃ । એતદુલ્લેખસ્તુ નયસ્વરૂપાનભિજ્ઞશ્રોતૃણાં દુર-ભગાહ્ હિતિ નયવિચારાવસર એવ પ્રદર્શયિષ્યતે ॥૪૫॥

વિકલાદેશ નયસ્વરૂપ હોવાથી નયવિચારના સમયે જ તેનું લક્ષણ કરવું નોઈએ, છતાં સકલાદેશના સ્વરૂપના નિરૂપણના પ્રસંગથી અહીં જ તે જણાવવામાં આવે છે—

ઉપર્યુક્ત સકલાદેશથી વિપરીત વચન વિકલાદેશ છે. ૪૫.

૬૧. ભેદની પ્રાધાન્યતાથી અથવા ભેદના ઉપચારથી નયના વિષયરૂપ વસ્તુ ધર્મને ક્રમે કરી પ્રતિપાદન કરનારું વાક્ય (વચન) વિકલાદેશ કહેવાય છે, વિકલાશનો ઉલ્લેખ (શબ્દપ્રયોગ) નયવાક્યને નહિ બાજુનાર શ્રોતાને દુર્બોધ છે, માટે તે નયવિચારના સમયે જણાવવામાં આવશે.

સારાંશ છે કે સકલાદેશમાં દ્રવ્યાર્થિક નયની પ્રધાનતાને કારણે વસ્તુના અનંત ધર્મોનો અભેદ કરવામાં આવે છે, વિકલાદેશમાં પર્યાયાર્થિક નયની પ્રધાનતાને કારણે તે ધર્મોનો ભેદ છે. અહીં પણ કાલાદિ અઠના આધારે જ ભેદ કરવામાં આવે છે, પર્યાયાર્થિકનય કહે છે કે-એક કાલમાં એક જ વસ્તુમાં ભિન્ન ભિન્ન ધર્મોની સત્તા સ્વીકારવામાં આવે તો વસ્તુ પણ ભિન્ન ભિન્ન સ્વરૂપવાળી થઈ જશે પણ એક સ્વરૂપવાળી નહિ રહે. આ જ રીતે ભિન્ન ભિન્ન શુદ્ધો સંબંધી આત્મરૂપ ભિન્ન ભિન્ન જ હોઈ શકે છે, પરંતુ એક હોઈ શકતું નથી. ૪૫.

પ્રમાણં નિર્ણયાથયતઃ કારણાત્ પ્રતિનિયતમર્થમેતદ્ વ્યવસ્થાપયતિ, તત્ કથયન્તિ—

તદ્ દ્વિભેદમપિ પ્રમાણમાત્મીયપ્રતિબન્ધકાપગમવિશેષસ્વરૂપસામર્થ્યતઃ
પ્રતિનિયતમર્થમવદ્યોતયતિ ॥૪૬॥

૧ પ્રત્યક્ષ-પરોક્ષરૂપતયા દ્વિપ્રકારમપિ પ્રાગુપવર્ણિતસ્વરૂપં પ્રમાણં સ્વક્રીયજ્ઞાના-વરણાવદ્દષ્ટવિશેષક્ષયક્ષયોપશમલક્ષણયોગ્યતાવશાત્ પ્રતિનિયતં નીલાદિકમર્થં વ્યવસ્થાપયતિ ॥૪૬॥

પ્રમાણનો નિષ્કૃય કરીને હવે જે કારણથી આ પ્રમાણ પ્રતિનિયત અર્થનું વ્યવસ્થાપન કરે છે તે કારણનું કથન—

પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ એમ બે ભેદવાળું પ્રમાણ પોતાના પ્રતિબંધકના અપગમ વિશેષરૂપ સામર્થ્યથી પ્રતિનિયત અર્થને પ્રકાશિત કરે છે. ૪૬.

૬૧ પૂર્વે જેનું સ્વરૂપ કહેવામાં આવ્યું છે તેવાં પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ એ બે પ્રમાણો પોતપોતાના જ્ઞાનાવરણાદિરૂપ કર્મવિશેષના ક્ષય અથવા તો ક્ષયોપશમરૂપ યોગ્યતાને કારણે નીલાદિક પ્રતિનિયત અર્થનું વ્યવસ્થાપન-નિશ્ચય કરે છે.

સારાંશ છે કે પરોક્ષ જ્ઞાનવરણીય કર્મના ક્ષય કે ક્ષયોપશમથી પરોક્ષ પ્રમાણ ઉત્પન્ન થાય છે અને પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનાવરણીય કર્મના ક્ષય કે ક્ષયોપશમથી પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન થાય છે. કેઈ જ્ઞાનમાં માત્ર ઘટ જ પ્રતીત થાય છે તો કેઈ જ્ઞાનમાં માત્ર પટ જ પ્રતીત થાય છે. તેમાં આ જ એટલે કે તે સંબંધી આવરણ કર્મનો ક્ષય કે ક્ષયોપશમ જ કારણ છે અર્થાત્ કહેવાનો આશય એ છે કે-પદાર્થને બાજુનાર જ્ઞાનના આવરણનો ક્ષય કે ક્ષયોપશમ હશે તો જ તે પદાર્થ તે જ્ઞાનમાં પ્રકાશિત થશે. આ રીતે ક્ષય કે ક્ષયોપશમરૂપ શક્તિ જ નિયત પદાર્થને જણાવવામાં કારણ છે ૪૬.

(૫૦) પ્રમાણં નિર્ણયિત્યાદિગદે । પતતિતિ પ્રમાણમ્ ॥૪૬॥

एतद्व्यवच्छेद्यमाचक्षते—

न तदुत्पत्तिदशकारताभ्याम्, तयोः पार्थक्येन सामस्त्वेन च व्यभि-
चारोपलम्भात् ॥४७॥

§१ तथाहि—ज्ञानस्य तदुत्पत्तिदशकारताभ्यां व्यस्ताभ्यां, समस्ताभ्यां वा प्रतिनियतार्थव्यवस्थापकत्वं स्यात् ? यदि प्राच्यः पक्षः, तदा कपालक्षणः कलशान्त्यक्षणस्य व्यवस्थापकः स्यात्, तदुत्पत्तेः केवलायाः सद्भावात् । स्तम्भः स्तम्भान्तरस्य च व्यवस्थापकः स्यात्, तदाकारतायास्तदुत्पत्तिरहितायाः संभवात् । अथ द्वितीयः, तदा कलशस्योत्तरक्षणः पूर्वक्षणस्य व्यवस्थापको भवेत्, समुदितयोस्तदुत्पत्तिदशकारतयोर्विद्यमानत्वात् । अथ विद्यमानयोरप्यनेयोज्ञानमेवार्थस्य व्यवस्थापकम्; नार्थः, तस्य जडत्वादिति मतम् । तदपि न न्यायानुगतम्, समानार्थसमन्तरप्रत्ययोत्पन्नज्ञानैर्व्यभिचारात् । तानि हि यथोक्तार्थव्यवस्थापकत्वक्षणस्य समप्रस्य सद्भावेऽपि प्राच्यं जनकज्ञानक्षणं न गृह्णन्ति ।

अपि च, किमिदमर्थाकारत्वं वेदनानाम्, यद्वशात् प्रतिनियतार्थपरिच्छेदः स्यात् ? किमर्थाकारोल्बेस्त्वम्, अर्थाकारधारित्वं वा ? प्रथमप्रकारे, अर्थाकारोल्बेस्त्वोऽर्थाकारपरिच्छेद एव, ततश्च ज्ञानं प्रतिनियतार्थपरिच्छेदात् प्रतिनियतमर्थमवधोतयतीति साध्याविशिष्टत्वं स्पष्टमुपलोक्यते । द्वितीयप्रकारे पुनर्नार्थाकारधारित्वं ज्ञानस्य सर्वात्मना, देशेन वा । प्रथमपक्षे, जडत्वादर्थस्य ज्ञानमपि जडं भवेत्, उत्तरार्थक्षणवत् । प्रमाणरूपत्वाभावश्चोत्तरार्थक्षणवदेवास्य प्रसज्येत, सर्वात्मना प्रमेयरूपतानुकरणात् । अथ देशेन नीलत्वादिनाऽर्थाकारधारित्वमिष्यते ज्ञानस्य, तर्हि तेनाजडाकारेण जडताप्रतिपत्तेरसंभवात् कथं तद्विशिष्टत्वमर्थस्य प्रतीयते ? । न हि रूपज्ञानेनाप्रतिपन्नरसेन तद्विशिष्टता सहकारफलादौ प्रतीयते । किञ्च, देशेनार्थाकारधारित्वान्नीलार्थवन्निःशेषार्थानामपि ज्ञानेन ग्रहणापत्तिः, सत्त्वादिमात्रेण तस्य सर्वत्रार्थाकारधारित्वविशेषात् । अथ तद्विशेषेऽपि नीलाद्याकारवैलक्षण्यान्निखिलार्थानामग्रहणम्, तर्हि समानाकाराणां समस्तानां ग्रहणप्राप्तिः । अथ यत एव ज्ञानमुत्पद्यते, तस्यैवाकारानुकरणद्वारेण ग्राहकम् । हन्त ! एवमपि समानार्थसमन्तरप्रत्ययस्य तद्ग्राहकं स्यादित्युक्तम् । ततो न तदुत्पत्तिदशकारताभ्यां ज्ञानस्य प्रतिनियतार्थावभासः, किन्तु प्रतिबन्धकापगमविशेषादिति सिद्धम् ॥४७॥

इति प्रमाणनयतत्त्वालोके श्रीरत्नमभाचार्यविरचितायां

रत्नाकरावतारिकाख्यलघुटीकायामागमस्वरूपनिर्णयो

नाम चतुर्थः परिच्छेदः ।

આનું' વ્યવસ્થેય બતાવે છે—

તદુત્પત્તિ અને તદાકારતા દ્વારા પ્રમાણ પ્રતિનિયત અર્થનું પ્રકાશક નથી કારણ કે એકલી તદુત્પત્તિ કે તદાકારતા અથવા સમુદિત તદુત્પત્તિ અને તદાકારતાને કારણ માનવામાં વ્યભિચાર છે. ૪૭.

૬૧. પ્રમાણ દ્વારા અર્થ પ્રકાશનમાં તદુત્પત્તિ અને તદાકારતાને કારણ માનનાર(બૌદ્ધ)ને અથકાર પ્રશ્ન કરે છે કે—જ્ઞાન એકલી તદુત્પત્તિ અને એકલી તદાકારતા દ્વારા પ્રતિનિયત અર્થનું વ્યવસ્થાપક છે કે સમુદિત તદુત્પત્તિ-તદાકારતા દ્વારા પ્રતિનિયત અર્થનું વ્યવસ્થાપક છે ? જો પહેલો પક્ષ કહો તો કપાલ (હીકરુ) કલશના અન્ય ક્ષણનો અને એક સ્તંભ બીજા સ્તંભનો વ્યવસ્થાપક થઈ જશે કારણ કે—કલશના નાશને કારણે ઉત્પન્ન થયેલ કપાલમાં કેવલ તદુત્પત્તિ અને સમાન આકારવાલા બે સ્તંભમાં કેવલ તદાકારતાને સદ્ભાવ છે. બીજો પક્ષ કહો તો કલશનો ઉત્તર ક્ષણ કલશના પૂર્વક્ષણનો વ્યવસ્થાપક થવો જોઈ એ કારણ કે—અહીં સમુદિત તદુત્પત્તિ અને તદાકારતા છે.

બૌદ્ધ—તદુત્પત્તિ અને તદાકારતા હોવા છતાં જ્ઞાન જ અર્થનું વ્યવસ્થાપક છે, પણ જડ રૂપ અર્થ વ્યવસ્થાપક નથી.

જૈન—તમારું આ કથન ન્યાયસિદ્ધ નથી. કારણ કે સમાન અર્થને વિષય કરનાર સમનન્તર પ્રત્યયથી ઉત્પન્ન થનાર જ્ઞાનોથી આમાં વ્યભિચાર છે. કારણ કે તમોએ કહેલ અર્થવ્યવસ્થાપકનું સંપૂર્ણ લક્ષણ તેમાં હોવા છતાં પણ તે જ્ઞાનો પોતાના જનક પૂર્વજ્ઞાનને વિષય કરતાં નથી. અર્થાત્ ઉત્તર ઘટજ્ઞાનોમાં પૂર્વજ્ઞાનથી ઉત્પત્તિ અને પૂર્વજ્ઞાનનો આકાર હોવા છતાં પણ તે જ્ઞાનોનો વિષય પૂર્વજ્ઞાન બનતું નથી પણ ઘટ જ બને છે, માટે વ્યભિચાર છે. માટે સમુદિત તદુત્પત્તિ તદાકારતા પણ પ્રતિનિયત અર્થ પ્રકાશનમાં કારણ નથી.

૬૨ વળી, જ્ઞાનમાં અર્થાકારતા-તદાકારતા એ શું છે કે જેના બળથી પ્રતિનિયત અર્થનો પરિચ્છેદ-બોધ થાય છે ? શું તે અર્થાકારૈલ્લેખિત્વ છે કે અર્થાકારધારિત્વ છે ? પહેલો પ્રકાર કહો તો અર્થાકારૈલ્લેખ તે અર્થપરિચ્છેદરૂપ જ છે અને તેથી જ્ઞાન પ્રતિનિયત અર્થના પરિચ્છેદથી પ્રતિનિયત અર્થનું પ્રકાશક છે એવું તમારું કહેવું થયું અને આથી હેતુમાં સાધ્યા-વિશિષ્ટત્વ-સાધ્યસમત્વ દોષ આવે છે અર્થાત્ હેતુ અને સાધ્ય બંને સમાન થઈ ગયા. બીજા પ્રકારમાં જ્ઞાનનું અર્થાકારધારિત્વ સંપૂર્ણપણે છે કે એક દેશથી ? પ્રથમ પક્ષ કહો તો અર્થ જડ હોવાથી સંપૂર્ણ અર્થાકારને પામેલું જ્ઞાન પણ જડ થઈ જશે, જેમકે—અર્થનો ઉત્તરક્ષણ. એટલે કે જ્ઞાનમાં પ્રમાણરૂપતાનો અભાવ થશે, કારણ કે તે સંપૂર્ણપણે પ્રમેય અર્થરૂપતાને ધારણ કરનાર છે. ઉત્તરાર્થક્ષણની જેમ. જ્ઞાનમાં નીલત્વાદિરૂપ એક દેશથી અર્થાકારધારિત્વ છે, એ બીજો પક્ષ કહો તો પ્રશ્ન એ છે કે અજડાકાર જ્ઞાનમાં જડ સ્વભાવ (જડાકારતા)નો સંભવ નથી તો અજડાકાર જ્ઞાન (તદાકાર ન હોવાથી) જડતા-વિશિષ્ટ અર્થને કઈ રીતે જણાવશે ? કારણ કે—રસને નહિ જાણનાર રૂપજ્ઞાનથી

આઅફલાદિમાં રસવિશિષ્ટતાનું એટલે કે આઅફલ તથા પ્રકારના રસયુક્ત છે એવું જ્ઞાન થતું નથી. વળી, જ્ઞાન દેશથી અર્થાકારધારી હોવાથી નીલ અર્થની જેમ સમસ્ત પદાર્થોને વિષય કરે—એવી આપત્તિ આવશે, કારણ કે જ્ઞાનમાં સત્વાદિરૂપે અર્થાકારધારિત્વ સર્વત્ર અવિશિષ્ટ—સમાન જ છે અર્થાત્ જ્ઞાન સર્વત્ર સત્વાદિરૂપે સરખું જ અર્થાકારધારી છે.

બોદ્ધ—સત્વાદિરૂપે અર્થાકારધારિત્વ સમાન હોય છતાં નીલાદિ આકાર વિલક્ષણ-ભુદો જ હોવાથી સમસ્ત પદાર્થોનું જ્ઞાન થતું નથી.

જૈન—તો પછી સમાન આકારવાળા સમસ્ત પદાર્થોના અહુષ્ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થશે.

બોદ્ધ—જ્ઞાન જેનાથી ઉત્પન્ન થાય છે તે જ પદાર્થના આકારને અનુસરણ કરવા દ્વારા અહુષ્ થાય છે.

જૈન—અમે તેનો ઉત્તર કહી ચૂક્યા જ છીએ કે—સમાન પદાર્થને વિષય કરનાર ઉત્તરજ્ઞાનમાં પૂર્વજ્ઞાનના અહુષ્ની આપત્તિ આવશે. અર્થાત્ ઉત્તરજ્ઞાન પણ પૂર્વજ્ઞાનનું આહક થશે માટે તદુત્પત્તિ અને તદાકારના દ્વારા જ્ઞાન પ્રતિનિયત અર્થનું પ્રકાશક નથી, પરંતુ પ્રતિબંધકના નાશથી એટલે કે આવરણના ક્ષય કે ક્ષયોપશમથી જ જ્ઞાન પ્રતિનિયત અર્થનું પ્રકાશક છે એ સિદ્ધ થયું. ૪૭

એ પ્રમાણે ‘પ્રમાણુનયતત્ત્વાલોક’ નામના ગ્રંથમાં શ્રીરત્નપ્રભાચાર્ય મહારાજ વિરચિત ‘રત્નાકરાવતારિકા’ નામની ભુધુરીકામાં ‘આગમસ્વરૂપનિર્ણય’ નામના ચોથા પરિચ્છેદનો રૂપતાચલચિત્રકટાદિ પ્રાચીન (ભૂષું) તીર્થોદ્ધારક શ્રીવિજય-નીતિમૂરીશ્વરજીના શિષ્યાણુ મુનિ મત્તયવિજયજીએ સ્વઅભ્યાસ સમયે કરેલ ગુર્જરભાષાપાતુવાદ પૂર્ણ થયેા.

(૫૦) અથ દેશેનેત્યાદિ ગયે ત દે તદ્વિશિષ્ટસ્વમિતિ નીત્યાદિવિશિષ્ટસ્વમ્ । તદ્વિશિષ્ટ-તેતિ રસવિશિષ્ટતા । કિઙ્ચેત્યાદિના પ્રવજ્ઞમુત્પાદયતિ જૈન । તદ્વિશેષેડપીતિ સત્વાદિમાત્રા-ડવિશેષે ॥૪૭॥

॥ इति चतुर्थः परिच्छेदः समाप्तः ॥

चतुर्थपरिच्छेदे वादस्थलानि—

કાળાદામિમતે શબ્દસ્ય યદનુમાનત્વં તસ્ય નિરાસઃ ૧, શ્રુતેરપૌહયેત્વનિરાસઃ ૨, શબ્દા-મિશ્યકિનિરાસેન શબ્દાનિત્યસ્વસ્થાપનં ૩, યૌગમિમતાકાશગુણત્વનિરાસેન શબ્દપૌર્ણિકસ્વસ્થાપનં ૪, શક્તિસ્થાપનં ૫, સંકેતસ્થાપનમ્ ૬, અપોહ શબ્દાર્થે હત્યસ્ય નિરાકરણ ૭, સામાન્યવિશેષાત્મનો-ડર્થસ્ય વાચકઃ શબ્દ इति स्थापनम् ૮, સમમજ્ઞીપ્રરૂપણમ્ ૯, તદુત્પત્તિતદાકારતાનિરાસેન સ્વકીય-પ્રતિબન્ધરૂપગનવિશેષસ્વરૂપસામાર્થ્યતઃ પ્રમાણસ્યાર્થાવયોતકત્વબ્યવસ્થાપનમ્ ૧૦;। एवं दश ॥

(ટિ૦) પતદ્વયવચ્છેદમિત્યાદિ । તયોરિતિ તદુત્પત્તિ—તદાકારતયોઃ । ૧ તયોરિતિ તદુત્પત્તિ—તદાકારતયોઃ । તસ્યેતિ અર્થસ્ય । તાનોતિ જ્ઞાનાનિ ॥ અથ દેશેનેત્યાદિ ॥ તદ્વિ-શિષ્ટસ્વમિતિ જડતાવિશિષ્ટતામ્ । તસ્યેતિ જ્ઞાનસ્ય । તદ્વિશેષેડપીતિ સત્વાકારાવિશેષ-ડપિ । પ્રત્યયસ્યેતિ જ્ઞાનસ્ય ॥૪૭॥

इति धीसाधुपूर्णमागच्छीयश्रीमदाचार्यगुणचन्द्रसुरिशिष्यपञ्चाननचन्द्र-विरचिते रत्नाकरावतारिकाटिप्पणके चतुर्थः पारच्छेदः समाप्तः ॥ श्री ॥

૧ ગત્ર મૂલે અનયોઃ इति पाठः ।

અદ્વમ્

અથ પઞ્ચમઃ પરિચ્છેદઃ ।

ઇત્થં પ્રમાણસ્ય સ્વરૂપસંસ્યે સમાખ્યાય વિષયમાચક્ષતે—

તસ્ય વિષયઃ સામાન્ય-વિશેષાદ્યનેકાન્તાત્મકં વસ્તુ ॥૧॥

§૧ તસ્ય પ્રમાણસ્ય । વિસીયન્તે નિબઘ્યન્તે વિષયિણોઽસ્મિન્નિતિ વિષયો ગોચરઃ પરિચ્છેદમિતિ યાવત્ । સામાન્ય-વિશેષૌ વસ્યમાણલક્ષણાવાદિર્યસ્ય સદસદાષ્યનેકાન્ત-સ્ય તત્તદાત્મકં તત્સ્વરૂપં વસ્ત્વિનિ । एवं च केवलस्य सामान्यस्य, विशेषस्य, तदु-भयस्य वा स्वतन्त्रस्य प्रमाणविषयत्वं प्रतिक्षितं भवति ।

§૨ અર્થેતદાકર્ણ્ય કર્ણપ્રેટ્ઠપીઢિતા ઇવ યૌગાઃ સંગિરન્તે । નન્વહો જૈનાઃ । કેનેદં સુદ્ધદા કર્ણપુટવિટઙ્કિતમકારિ યુષ્માકમ્—સ્વતન્ત્રૌ સામાન્યવિશેષૌ ન પ્રમાણમૂમિરિતિ । સર્વગતં હિ સામાન્યં ગોત્વાદિ, તદ્વિપરીતાસ્તુ શબ્દશાબ્દેયબાહુલેયાદયો વિશેષાઃ, તતઃ કથમેષામૈક્યમાકર્ણયિતુમપિ સર્કર્ણેઃ શક્યમ્ ? તથા ચ સામાન્ય-વિશેષાકત્યન્તભિન્નૌ, વિરુદ્ધધર્માધ્યસ્તત્વાત્, યાવેવં તાવેવમ્, યથા પાથઃપાવકૌ, તથા ચેતૌ, તસ્માત્તથા, તતો ન સામાન્યવિશેષાત્મકત્વં ઘટાદેર્ઘટેતે ।

પ્રમાણના સ્વરૂપ અને સંખ્યા કહીને પ્રમાણના વિષયનું કથન—

સામાન્ય, વિશેષ આદિ અનેકાન્તાત્મક વસ્તુ તેનો વિષય છે. ૧.

§૧ તેનો એટલે પ્રમાણનો, વિષયી-જ્ઞાન જેમાં બંધાય તે વિષય છે, તે ગોચર કે પરિચ્છેદ પછી કહેવાય છે. સૂત્રમાં ‘આદિ’ પદ ગ્રહણ કરેલ છે, તેથી જેમનું સ્વરૂપ આગળ કહેવાશે તે સામાન્ય અને વિશેષ જેમની આદિમાં છે, એવા સત્-અસત્, નિત્ય-અનિત્ય, અલિલાપ્ય-અનલિલાપ્ય આદિ ધર્મોનું પછી ગ્રહણ કરવું, એટલે કે— તે તે સામાન્ય-વિશેષ આદિ અનેકાન્તાત્મક-અનેક ધર્મયુક્ત વસ્તુ પ્રમાણનો વિષય છે, એમ સમજવું. આ પ્રમાણે કહેવાથી જેઓ કેવળ સામાન્યને કે કેવળ વિશેષને અથવા સામાન્ય અને વિશેષ ઉભયને સ્વ-તંત્રરૂપે પ્રમાણનો વિષય માને છે, તેમની માન્યતાનું નિરસન કર્યું છે.

§૨ ઉપરોક્ત સૂત્રરચના સાંભળી જાણે કે કાન મરડવાથી પીડાએલા હોય તેવા યૌગ આ પ્રમાણે કહે છે—અહો હિ જૈનો ! કયા હિતેન્દ્રિયે તમારા કાનમાં આ ટાંકણાં માયાં (એટલે કે-શબ્દયુક્ત કાન થવાથી બીજાનું) કર્યું સાંભળી શકાય નહિ) કે સ્વતંત્ર સામાન્ય કે સ્વતંત્ર વિશેષ પ્રમાણનો વિષય નથી ? ગોત્વાદિરૂપ સામાન્ય તો સર્વગત (સર્વત્ર વ્યાપ્ત) છે અને તેથી વિપ-રોત શબ્દ- (ટપકવાળી ગાય) શાબલેય. બહુલ (બહુ જ દૂધ દેનાર ગાય) બાહુ-લેય આદિ વિશેષોનું એક્ય-એકતા સકળું (વિદ્વાન) માનવથી સાંભળી પછી કેમ શકાય ? સામાન્ય અને વિશેષ બન્ને પરસ્પર અત્યન્ત બિન્ન છે,

કારણ કે તેઓ વિરુદ્ધ ધર્મના આશ્રય છે. જે વિરુદ્ધ ધર્મના આશ્રય હોય તે અત્યંત બિન્ન હોય છે, જેમકે-પાણી અને અગ્નિ. તેવી જ રીતે સામાન્ય અને વિશેષ બન્ને પરસ્પર વિરુદ્ધ ધર્મના આશ્રય છે. તેથી તે બન્ને પરસ્પર અત્યંત ભિન્ન છે. માટે ઘટાદિ(પદાર્થ)ની સામાન્ય(વિશેષાત્મકતા-સામાન્ય અને વિશેષ ઉભયસ્વરૂપતા) યુક્તિસિદ્ધ નથી.

(૫૦) ઈ. નમઃ ॥ પન્ચમપરિચ્છેદે વિષયિણ इति પ્રમાણાનિ । સ્વતન્ત્રસ્યેતિ યૌગાભિमतस्य ।

યુગ્માકમિત્યતોડપ્રે यदिति गम्भम् । सर्वगतमित्यादिना त एव प्रमाणयन्ति । तद्विपरीता इति असर्वगताः

(ટિ૦) एवं चैत्यादि ॥ સામાન્યસ્યેતિ સાંખ્યમતમ્, કેવલસામાન્યસ્યાગ્રીકારાત્ । વિશેષસ્યેતિ । સામાન્યમગમ્યમ્, વિશેષ એ ચિત્તનોષપોષક इति प्रतिपादयत् सौगतमतम् । उभयस्येति स्वतन्त्रौ सामान्यविशेषौ प्रमाणभूमिरिति साधयत् यौगमतम् ।

नवग्रहो जैना इत्यादि । तद्विपरीता इति सामान्यविपर्ययभूताः । एवमिति सामान्य-विशेषानाम् ।

§૩ તદેતત્પરમપ્રણયપરાયણપ્રગયિનીપ્રિયાલાપપ્રારયં ચામવેશ્મન્તરેવ રાજને । તથાહિ-યદિદં સર્વગતત્વં સામાન્યસ્ય ન્યરૂપિ, તન્ કિ વ્યક્તિસર્વગતત્વમ્, સર્વસર્વગતત્વં વા સ્વીકૃત્ય ? યદિ પ્રાક્તનમ્, તદા તર્ણકોત્પાદદેશે તદવિષ્યમાનં વર્ણનીયમ્, અન્યથા વ્યક્તિસર્વગતત્વઘાષાતાત્ । તત્રોત્પન્નાયાં ચ વ્યક્તૌ કૃતસ્તત્ તત્ર ભવેત્ ' કિં વ્યક્ત્યા સહૈવોત્પથેત, વ્યક્ત્યન્તગદા સમાગચ્છેત્ ? । નાથઃ પશુઃ, નિત્યત્વેનાસ્ય સ્વીકૃતત્વાત્ । દ્વિતીયપક્ષે તુ તતસ્તદાગચ્છત્ પૂર્વવ્યક્તિ પશ્યિત્વ્યાગચ્છેત્, અપશ્યિત્વય વા ? । પ્રાચિક-વિકલ્પે, પ્રાક્તનવ્યકેર્નિઃસામાન્યતાઽપત્તિઃ । દ્વિતીયપક્ષે તુ કિ વ્યક્ત્યા સહૈવાગચ્છેત્, કેનચિદંશેન વા ? આથે શાબ્દલેયેઽપિ બાહુલ્યેયોઽયમિતિ પ્રતીતિઃ સ્યાત્ । દ્વિતીયપક્ષે તુ સામાન્યસ્ય સાંશતાઽપત્તિઃ । સાંશત્વે ચાસ્ય વ્યક્તિવદનિત્યત્વપ્રાપ્તિઃ ।

§૪ અથ વિચિત્રા વસ્તુનાં ઝક્તિઃ; યથા મન્ત્રાદિસંસ્કૃતમલ્લમુદરસ્થં વ્યાધિવિશેષં છિન્નતિ, નોદરમ્; તદ્વદિહાપિ સામાન્યસ્યેદદશી શક્તિઃ, યેયા સ્વહેતુમ્યઃ સમુત્પદમાનેઽર્થે પૂર્વસ્થાનાદચલદેવ તત્ર વર્તેત્ इति चेत् ।

§૫ સ્યાદેતદેવમ્, યથેકાન્તેનૈક્યં સામાન્યસ્ય પ્રમાણેન પ્રસિદ્ધં સ્યાત્; ન ચૈવમ્, તસ્યૈવ તત્સ્વતો વિચારયિતુમુપકાન્તત્વાત્ । યથાહિ-યથસ્યૈકાન્તેનૈક્યં કીર્ત્યતે, તદા ભિન્ન-દેશકાલાસુ વ્યક્તિપુ બૃત્તિર્ન સ્યાદિતિ । યદિ તુ સ્વભાવવાદાલમ્બનમાત્રેણૈવેયમુપપાદ્યતે તદા કિમમુના સામાન્યેન ? કિનરાં વાઽન્યેનાપિ ભૂયસા વસ્તુના પરિકલ્પિતેન ? એકૈવ કાચિન્ પદમનિધીયમાના વ્યક્તિરમ્યુપગમ્યતામ્ । સા હિ તથાસ્વભાવત્વાત્ તથા તથા પ્રથિષ્યત્ इति लाभामिलापुकस्य मूलोच्छेदः । तन्न व्यक्तिसर्वगतत्वमेतस्य सङ्गतमोच-रीभावमभवत् ।

૬૩ જૈન—હે યૌગો ! અત્યન્ત પ્રેમાસક્ત પ્રિયાના આલાપ સમાન તમારું આ કથન માત્ર શયનગૃહમાં જ શોભાસ્પદ છે (અર્થાત્ વિદ્વાનોની સભામાં શોભાસ્પદ નથી). તે આ પ્રમાણે—તમોએ સામાન્યને સર્વગત કહ્યું તો શું તે-વ્યક્તિમાં સર્વગત છે એવું સ્વીકારીને કે સર્વ સર્વગત છે—એવું સ્વીકારીને ? પહેલો વિકલ્પ કહો તો—વાહરડાના ઉત્પત્તિસ્થાન-ગર્ભમાં તે સામાન્ય વિદ્યમાન ન હતું એમ કહેવું જોઈએ. અન્યથા વ્યક્તિ સર્વગતત્વને વ્યાઘાત-બાધ થશે. અર્થાત્ વ્યક્તિમાં જ જો વ્યાપ્ત હોય તો જ્યાં વ્યક્તિ જ ન હોય ત્યાં તે હોવું ન જોઈએ. એટલે હવે પ્રશ્ન થાય છે કે—ગર્ભ સ્થાનમાં ઉત્પન્ન થનાર વ્યક્તિમાં તે સામાન્ય ક્યાંથી આવે ? શું તે સામાન્ય, વ્યક્તિ સાથે જ ઉત્પન્ન થાય છે કે બીજી વ્યક્તિમાંથી આવે છે ? સામાન્યને નિત્ય માનેલ હોવાથી તેની ઉત્પત્તિ રૂપ પ્રથમ પક્ષ કહી શકશો નહિ, બીજો પક્ષ કહો તો—પ્રશ્ન થાય છે કે અન્ય વ્યક્તિમાંથી આવનાર સામાન્ય તે અન્ય વ્યક્તિનો ત્યાગ કરીને આવે છે કે ત્યાગ કર્યા વિના ? પ્રથમ વિકલ્પ કહો તો તે અન્ય વ્યક્તિ સામાન્ય વિનાની થઈ જશે. બીજો વિકલ્પ કહો તો—શું તે વ્યક્તિની સાથે જ આવે છે કે કોઈક અશયો આવે છે ? પ્રથમ પ્રકાર માને તો શાબલેયમાં પણ આ બાહુલેય છે, એવી પ્રતીતિ થવી જોઈએ. બીજો પ્રકાર માને તો—સામાન્ય સાંશ બની જશે અને સામાન્યને સાંશ માનવાથી વ્યક્તિની જેમ સામાન્ય પણ અનિત્ય બની જશે.

૬૪ યૌગ-વસ્તુઓની શક્તિ વિચિત્ર હોય છે. જેમકે—મન્ત્ર આદિથી સંસ્કૃત અસ્ત્ર (દિવ્ય શસ્ત્ર) ઉદરસ્થ વ્યાધિવિશેષનો નાશ કરે છે પરંતુ ઉદરનો છેદ કરતું નથી. તેની જેમ સામાન્યની પણ એવી શક્તિ છે, કે જેથી તે પૂર્વસ્થાન-પૂર્વવ્યક્તિમાંથી ચલાવમાન થયા સિવાય જ પોતાના કારણોથી ઉત્પન્ન થનાર અર્થ (તણુકાદિ વ્યક્તિ)માં રહે છે.

૬૫ જૈન—આવું તો જ બને જો પ્રમાણથી સામાન્ય સર્વથા એક સિદ્ધ થયું હોય પરંતુ એમ તો નથી, કારણ કે—પ્રસ્તુતમાં સામાન્યની એકરૂપતા વાસ્તવિક છે કે નહિ એ જ તો વિચારવાનું છે. તે આ પ્રમાણે—જો સામાન્યમાં એકાન્ત એકય માનવામાં આવે અર્થાત્ સામાન્ય સર્વથા એક છે એવું માનવામાં આવે તો ભિન્ન દેશ અને ભિન્ન કાલમાં ઉત્પન્ન થનારી વ્યક્તિમાં સામાન્યની સત્તા ઘટી શકશે નહિ, અને જો સામાન્યનો સ્વભાવ જ એવો છે એમ કહી સ્વભાવવાદના આલમ્બન માત્રથી ભિન્ન દેશ અને ભિન્ન કાલમાં ઉત્પન્ન થનારી વ્યક્તિમાં સામાન્યની સત્તા સિદ્ધ કરતા હો તો—વળી આ સામાન્યની પણ શું જરૂર છે ? તેમજ બીજી ઘણી બધી વસ્તુઓની પણ કદપના કરવાની શી જરૂર છે ? કોઈ એક જ પદ્ધતિ (કુબેર) જેવી વ્યક્તિ માની લ્યો, તે વ્યક્તિ તથા પ્રકારના સ્વભાવથી તે તે પ્રકારે પ્રકટ થશે. એ પ્રમાણે સ્વીકારતાં લાભની ઇચ્છાવાળા તમને પોતાની માન્યતાનો મૂલમાંથી ઉચ્છેદ થયો, માટે સામાન્યનું તે વ્યક્તિ સર્વગત છે એવું લક્ષણ સંગતિનો વિષય બની શકતું નથી. અર્થાત્ સિદ્ધ થઈ શકતું નથી.

(५०) तदेतदित्यादि जैनः । न्यरूपि इति भवद्भिः । उत्पाददेशे इति यत्र तर्णक उत्प-
द्यते । अन्यथेति यदि तत्रापि भवेत् सामान्यम् । व्यक्तिसर्वगतत्वव्याघातादिति तत्र
व्यक्तेरभावात् । कुत इति कुतः स्थानात् , तदिति सामान्यम् । तत्रेति तर्णकव्यक्ती ।
स्वीकृतत्वादिति भवद्भिः । तत इति वक्तव्यन्तरात् । तदिति सामान्यम् । शाबलेयेऽपि
बाहुलेयोऽयमिति प्रतीतिः स्यादिति व्यक्त्या सहैव तत्र सामान्यस्य प्रवेशात् ।

व्याधिविशेषमिति व्याधिविशेषं कर्म । यथेति शक्त्या । तत्रेति अर्थे ।

स्यादित्यादि सूरिः । न वैवमित्यतोऽप्रे यत इति गम्यम् । तथा हीत्यादिना जैन
एवं प्रपञ्चयति । अस्थेति सामान्यस्य । इयमिति वृत्तिः । अभ्युपगम्यतामिति यौगैः
अभ्युपगम्यतामित्यतोऽप्रे ततः किं स्यादिति गम्यम् । मूलोच्छेद इति सामान्यसर्वगतत्वे
साधयितुमिष्टे सामान्यस्यैवोच्छेदः । तन्न व्यक्तीत्यादिनाच, एव निगमयति । एतस्थेति
सामान्यस्य ।

(वि०) तथाहि यदिदमित्यादि । तदिति सामान्यस्य व्यक्तिः सर्वगतत्वं पूर्वमविद्यमानायां
तत्तर्णकव्यक्तावाश्रयाभावेन सामान्यस्याऽसंभवात् । अत एवासत् । अन्यथेति असंस्थामान्यवर्णना-
मन्तरेण । व्यक्तित्सर्वेति या या तर्णकरूपा व्यक्ति संसारचक्रे क्रीडति तत्र तत्र सामान्यं
सर्वदा समवेतं संजायत इति पक्षप्रहाणप्रसङ्गात् । तदिति सामान्यम् ॥ तत्रेति व्यक्तौ । अस्थेति
सामान्यस्य “नित्यमेकमनेकवर्ति सामान्यम्” इति वचनात् । तत इति वक्तव्यन्तरात् । तदिति
सामान्यम् । अस्थेति सामान्यस्य ।

यथेति शक्त्या । स्वहेतुभ्य इति आत्मीयात्मीयसहकारिकारणेभ्यः । अर्थे इति तर्ण-
कादौ पूर्वस्थानादिति पूर्वव्यक्ते ॥ तत्रेति अर्थे, न वैवमिति सामान्यस्यैकान्तैक्यं न
प्रमाणात् सिद्धिपद्धतिमशिश्रयत् । तस्यैवेति सामान्यैकान्तैक्यस्यैव । उपक्रान्तेति प्रारब्धत्वात् ।
तथाहि यदीत्यादि । अस्थेति सामान्यस्य । एकान्तेति एकान्तेन एकमेव सामान्यमिति
भावः । इयमिति वृत्तिः । सा हीति व्यक्तिः । तथास्वभावत्वादिति भिन्नकालासु व्यक्तिषु
वर्तित्वभावत्वात् । तथातथेति भिन्नदेशकालासु व्यक्तिषु सामान्यरूपगोत्वादिभावेन । एतस्थेति
सामान्यस्य ।

॥६ नापि सर्वसर्वगतत्वम्, खण्डमुण्डादिव्यक्त्यन्तरालेऽपि तदुपलम्भप्रसङ्गात् ।
अव्यक्तत्वात्तत्र तस्यानुपलम्भ इति चेत्, व्यक्तिस्वात्मनोऽप्यनुपलम्भोऽत एव तत्रास्तु ।
अन्तराले व्यक्त्यात्मनः सद्भावावेदकप्रमाणाभावादसत्त्वादिवानुपलम्भे सामान्यस्यापि
सोऽसत्त्वादेव तत्रास्तु, विशेषाभावात् ।

॥७ किंच, प्रथमव्यक्तिसमाकलनवेलायां तदभिव्यक्तस्य सामान्यस्य सर्वात्मना-
ऽभिव्यक्तिर्जातैव, अन्यथा व्यवताव्यक्तस्वभावमेदेनानेकत्वानुपपत्तादसामान्यस्वरूपता-
ऽऽपत्तिः । तस्मादुपलब्धिलक्षणप्राप्तस्य स्वव्यक्त्यन्तराले सामान्यस्यानुपलम्भादसत्त्वम्,
व्यक्तिस्वात्मवत् ।

૬૬ સામાન્યનું સર્વસર્વગતસ્વરૂપ લક્ષણ પણ સંગત નથી. કારણ કે-તેથી ખંડ-સુંદાદિ વ્યક્તિના અન્તરાલ (વચ્ચેના) પ્રદેશમાં પણ સામાન્યની ઉપલબ્ધિનો પ્રસંગ આવશે. અર્થાત્ જે વ્યક્તિ વચ્ચેના રિક્ત પ્રદેશમાં પણ તે દેખાતું જોઈએ.

યોગ—ખંડ-સુંદાદિ વ્યક્તિઓના અન્તરાલ પ્રદેશમાં સામાન્ય અવ્યક્ત છે તેથી દેખાતું નથી.

જૈન—તો પછી વ્યક્તિના સ્વરૂપની અનુપલબ્ધિ પણ તેની અવ્યક્તતાને કારણે ત્યાં માનવી જોઈએ.

યોગ—અન્તરાલ પ્રદેશમાં વ્યક્તિ સ્વરૂપની સત્તાને જણાવનાર કોઈ પ્રમાણ નથી માટે અન્તરાલ પ્રદેશમાં વ્યક્તિ સ્વરૂપની અસત્તા હોવાથી જ અનુપલબ્ધિ છે, પરંતુ તેની અવ્યક્તતાને કારણે નહિ.

જૈન—તે જ રીતે અન્તરાલ પ્રદેશમાં સામાન્યની સત્તાને જણાવનારું પ્રમાણ પણ નથી. માટે અન્તરાલ પ્રદેશમાં સામાન્યનો અનુપલ્ભ તે અવ્યક્ત હોવાને કારણે નહિ પરંતુ ત્યાં તેની અસત્તાને કારણે જ છે, એમ કેમ નથી માનતા ? કારણ કે બન્ને સ્થળે અનુપલ્ભમાં કંઈ વિશેષ નથી.

૬૭ વળી, પ્રથમ વ્યક્તિને જાણવાને સમયે વ્યક્તિથી અભિવ્યક્ત થયેલ સામાન્યની અભિવ્યક્તિ પણ સંપૂર્ણપણે થઈ જ ગયેલી છે, કારણકે-જે સંપૂર્ણ અભિવ્યક્તિ ન માનો તો-વ્યક્ત સ્વભાવ અને અવ્યક્ત સ્વભાવનો ભેદ થઈ જવાથી સામાન્ય અનેક થઈ જશે. અને તેમ થતાં તે સામાન્ય જ નહિ રહે. કારણકે-સામાન્ય તો એક જ છે. માટે દર્શનયોગ્ય છતાં અન્તરાલ પ્રદેશમાં સામાન્યનો અનુપલ્ભ હોવાથી વ્યક્તિ સ્વરૂપની જેમ તે ત્યાં અસત્ છે.

(૫૦) અવ્યક્તત્વાદિતિ વ્યક્ત્યનમિવ્યક્તત્વાત્ । તત્ત્રેતિ અન્તરાલે । વ્યક્તિસ્વાત્મનોડપોત્યાદિ સુરિઃ । અત પ્વેતિ અવ્યક્તત્વાદેવ । તત્ત્રેતિ અન્તરાલે । અન્તરાલે इत्यादि यौग । सामान्यस्यापीत्यादि सूरिः । स इति अनुपलम्भः । तत्रेति अन्तराले । विशेषाभावादिति अनुपलम्भविशेषाभावात् ।

પ્રથમવ્યક્તિસમાકલનવેલાયામિતિ ભવન્મતે । [અ]સામાન્યસ્વરૂપતાપત્તિરિતિ એક્યવ્યાપાતાત્ । તસ્માદિત્યાદિ સુરિઃ ।

(ટિ૦) તદુપલમ્ભેતિ સામાન્યોપલમ્ભપ્રસક્તેઃ । તત્ત્રેતિ ઋણ્ડમુખ્દાઅન્તરાલે । તસ્યેતિ સામાન્યસ્ય । વ્યક્તિસ્વાત્મન इति वयं भगिष्यामो व्यक्तित् सर्वव्यापिका । अत प्वेति अव्यक्ततत्वादेव, तत्रेति अन्तराले, स इति अनुपलम्भः । तत्रेति अन्तराले ।

ફિં ચ પ્રથમેત્યાદિ । તદ્ભિવ્યક્તસ્યેતિ વ્યક્તાભિવ્યક્તસ્ય । અન્યથેતિ સર્વાત્મનાડનમિવ્યક્તત્વે । વ્યક્તિસ્વાત્મત્વાદિતિ । યથા ઉભયવ્યક્ત્યન્તરાલે વ્યક્તિસ્વરૂપ નોપલભ્યતે તથા સામાન્યસ્વરૂપમપિ ।

૬૮ અપિ ચ, અવ્યક્તત્વાત્ તત્ર તસ્યાનુપલમ્ભસ્તદા સિધ્યેદ્, યદિ વ્યક્ત્યભિવ્યક્તતા સામાન્યસ્ય સિદ્ધા સ્યાત્ । ન ચૈવમ્, નિત્યૈકરૂપસ્યાસ્યાભિવ્યક્તેરેવાનુપપત્તેઃ ।

તથાહિ—વ્યક્તિરૂપકારં કચ્ચિત્ કુર્વતી સામાન્યમભિવ્યજ્જયેત્ इतरथा वा । कुर्वती चेत् , કોડનયા તસ્યોપકારઃ કિયતે ? । તજ્ઞાનોત્પાદનયોગ્યતા ચેત્ , સા તતો ભિન્ના, અભિન્ના વા વિધીયેત । ભિન્ના ચેત્ , તત્કરણે સામાન્યસ્ય ન કિચ્ચિત્કૃતમિતિ તદવ-
સ્થાડસ્યાનભિવ્યક્તિઃ । અભિન્ના ચેત્ , તત્કરણે સામાન્યમેવ કૃતં સ્યાત્ , તથા ચાનિત્ય-
સ્વપ્રાપ્તિઃ । તજ્ઞાનં ચેદુપકારઃ ; તર્હિ કથં સામાન્યસ્ય સિદ્ધિઃ , અનુગતજ્ઞાનસ્ય વ્યક્તિમ્ય
એવ પ્રાદુર્ભવાત્ ? । તત્સહાયસ્યાસ્યૈવાત્ર વ્યાપાર इत्यपि श्रद्धामात्रम् । યતો યદિ
ઘટોત્પત્તૌ દણ્ડાદ્યુપેતકુમ્ભકારવદ્ વ્યક્ત્યુપેતં સામાન્યમનુગતજ્ઞાનોત્પત્તૌ વ્યાપ્રિયમાણં
પ્રતીયેત , તદા સ્યાદેતત્ ; તત્ચ નાસ્યેવ । ન કિચ્ચિત્ કુર્વત્યાથ વ્યજ્જકત્વે , વિજાતીય-
વ્યક્તેરપિ વ્યજ્જકત્વપ્રસન્નઃ । તન્નાવ્યક્તત્વાન્ તત્ર તસ્યાનુપલ્ભમઃ , કિન્ત્વસત્વાદેવ—
इति न सर्वसर्वगतमप्येनद्रवितुमर्हति, किन्तु प्रतिव्यक्ति कथञ्चिद्विभिन्नम्, कथञ्चि-
त्तदात्मनઃકલાદ , વિસદશપરિણામવત્ । યથૈવ હિ કાચિદ્ વ્યક્તિરૂપલભ્યમાનાદ્ વ્યક્ત્યન્ત-
ગદ્વિશિષ્ટા વિસદશપરિણામદર્શનાદવતિષ્ઠતે , તથા સદશપરિણામાત્મકસામાન્યદર્શનાત્
સમાનેતિ , તેનાયં સમાનો ગૌઃ , સોડનેન સમાન इति प्रतीतेः । ન ચ વ્યક્તિસ્વરૂપાદ-
ભિન્નત્વાત્ સામાન્યરૂપનાવ્યાધાતોડસ્ય , રૂપાદેરપ્યત એવ ગુણરૂપતાવ્યાધાતપ્રસ-
ન્નાત્ । કથચ્ચિદવ્યતિરંકસ્તુ રૂપાદેરિવ સદશપરિણામસ્યાપ્યસ્યેવ ।

૬૮ વળી, અવ્યક્ત હોવાથી અંતરાલ પ્રદેશમાં સામાન્યનો અનુપલ્ભ તો
ત્યારે જ સિદ્ધ થાય, જે સામાન્યની અભિવ્યક્તિ વ્યક્તિ વડે થાય છે એવું
સિદ્ધ થયું હોય પરંતુ એવું તો નથી. કારણકે નિત્ય એકસ્વરૂપવાળા સામા-
ન્યની અભિવ્યક્તિ યુક્તિપૂર્વક ઘટી શકતી જ નથી તે આ પ્રમાણે—સામાન્યની
અભિવ્યક્તિ વ્યક્તિ દ્વારા થાય છે તો શું વ્યક્તિ કંઈ પણ ઉપકાર કરીને સામા-
ન્યને અભિવ્યક્ત કરે છે કે કંઈ પણ ઉપકાર કયાં વિના ? વ્યક્તિ સામાન્યને
અભિવ્યક્ત કરવામાં તેના ઉપર ઉપકાર કરતી હોય તો તે ઉપકાર શો છે ?
સામાન્યના જ્ઞાનને ઉત્પન્ન કરવાની યોગ્યતારૂપ ઉપકાર વ્યક્તિ કરે છે—એમ કહો
તો, પ્રશ્ન છે કે—તેવી યોગ્યતાને તે વ્યક્તિ સામાન્યથી ભિન્નરૂપે ઉત્પન્ન કરે છે
કે અભિન્નરૂપે ? જે ભિન્ન હોય તો સામાન્યનું કંઈ પણ કયું એમ કહેવાશે
નહિ એટલે સામાન્યની અનભિવ્યક્તિ જેવી હતી તેવી ને તેવી જ રહેશે. અને
જે યોગ્યતા સામાન્યથી અભિન્ન હોય તો—તેવી યોગ્યતા ઉત્પન્ન કરવી એટલે
સામાન્યને જ ઉત્પન્ન કરવું એમ થયું, આથી તો સામાન્ય અનિત્ય થઈ જશે.
સામાન્યનું જ્ઞાન કરાવવું એ વ્યક્તિનો સામાન્ય ઉપર ઉપકાર છે એમ કહો તો
તેથી સામાન્યની સિદ્ધિ કઈ રીતે થશે ? કારણકે—અનુગત જ્ઞાન એટલે કે પ્રતિ-
વ્યક્તિમાં એકાકાર કે તુલ્યાકાર જ્ઞાન તો વ્યક્તિથી જ ઉત્પન્ન થયું. એટલે કે
તેથી તો વ્યક્તિ સિદ્ધ થાય.

યૌગ—અનુગત જ્ઞાનમાં વ્યક્તિની સહાયવાળા સામાન્યનો જ વ્યાપાર છે. અર્થાત્ કેવલ વ્યક્તિનો નથી, તેથી સામાન્ય સિદ્ધ થશે.

જૈન—આ કથન પણ માત્ર તમારી શ્રદ્ધાને જણાવનારું છે પણ વાસ્તવિક નથી. કારણ કે—ઘટની ઉત્પત્તિમાં ઇંડાદિથી યુક્ત કુંભારની જેમ અનુગત જ્ઞાનની ઉત્પત્તિમાં વ્યક્તિથી યુક્ત સામાન્ય જો વ્યાપારવાળું પ્રતીત થયું હોય તો જ તમારી વાત ઘટી શકે, પરંતુ તેમ તો નથી કારણકે—વ્યાપાર કરતું સામાન્ય જણાયું જ નથી. વ્યક્તિ સામાન્ય ઉપર કંઈ પણ ઉપકાર કરતી નથી છતાં પણ વ્યક્તિને સામાન્યની અભિવ્યંજક માને તો—(વિઘ્નથી વ્યક્તિ પણ સામાન્યની વ્યંજક બની જશે. માટે અંતરાલ પ્રદેશમાં સામાન્યનો અનુપલબ્ધ તે સામાન્ય અવ્યક્ત હોવાથી છે એવું નથી પરંતુ અસત્ હોવાથી જ છે. આ રીતે સામાન્યનું સર્વસર્વગત લક્ષણ પણ સિદ્ધ થઈ શકતું નથી. પરંતુ સામાન્ય પ્રત્યેક વ્યક્તિમાં કથચિત્ ભિન્ન છે, કથચિત્ તદ્દાત્મક-અભિન્ન હોવાથી, વિસદૃશપરિણામની જેમ. વિસદૃશ (અસમાન) પરિણામના દર્શનને કારણે કેઈ એક વ્યક્તિ અન્ય વ્યક્તિથી વિશિષ્ટ (બુદ્ધી) છે એવું જ્ઞાન થાય છે તેમ મદૃશપરિણામરૂપ સામાન્યના દર્શનને કારણે સમાન છે એવી પ્રતીતિ થાય છે કારણકે—આ જો તેના સમાન છે અથવા તે આના સમાન છે એવી પ્રતીતિ છે.

શંકા :—સામાન્ય જો વ્યક્તિ સ્વરૂપથી અભિન્ન હોય તો તેની સામાન્ય રૂપતાનો વ્યાધાત—બાધ થશે.

સમાધાન—એમ ન કહેવું કારણ કે—તો એ જ કારણે રૂપાદિમાં પણ ગુણ-રૂપતાનો વ્યાધાત થશે. અને દ્રવ્યથી કથચિત્ ભેદ તો રૂપાદિની જેમ સદૃશ પરિણામનો પણ છે જ.

(૫૦) અવ્યક્તવાદિતિ વ્યક્ત્યા । તન્નેતિ અન્તરાલે । તસ્યેતિ સામાન્યસ્ય । અસ્યેતિ સામાન્યસ્ય । તસ્યોપકાર इति सामान्यस्योपकारः । तज्ज्ञानोत्पादनयोग्यतेति सामान्यज्ञानोत्पादनयोग्यता । सा तत इत्यादि सूरिः । अनुगतज्ञानस्य व्यक्तिभ्य षष्ठ प्रादुर्भावादिति सामान्यात् व्यक्त्वનુगतज्ञानमुत्पद्यते । तस्य च व्यक्तिभ्य एवોत्पादात् । तत्सहायस्यેति व्यक्तिस्हाયस्य । अस्यેति सामान्यस्य । अत्रેति अनुगतज्ञानે । विजातीयव्यक्तेरिति महिष्यादिविजातीयव्यક્તે । तन्नेति अन्तरालે । किं त्वित्यમે सामान्यमिति शेषः । काचिदिति सजातोयाऽपि । समानेतीत्यतोऽप्रे कथमिति गम्यम् । अत पर्वेति व्यक्तिस्वरूपादभिन्नत्वादेव । गुणरूपताव्याघातप्रसङ्गादिति न च व्याघातोऽस्ति ।

(૬૦) તન્નેતિ ખણ્ડગુણાદ્યન્તરાલે । તસ્યેતિ સામાન્યસ્ય । ન ચૈવમિતિ વ્યક્ત્યભિવ્યક્ત્યતા ન સિદ્ધા । અનયેતિ વ્યક્ત્યા, તસ્યેતિ સામાન્યસ્ય । તજ્ઞાનેતિ સામાન્યસંવેદનોત્પત્તૌ । સેતિ યોગ્યતા । તત્ત इति सामान्यात् । तत्करणे इति तज्ज्ञानोत्पादनयोग्यताविधाने । तदवस्थेति तद्रूपैव नोत्पत्सयितुं शक्या । अस्येति सामान्यस्य । तत्करणे इति योग्यताकरणे । तथा-चेति सामान्यस्य कृतत्वे । तत्सहायस्येति व्यक्तिसहितस्य सामान्यस्य । अत्रेति अनुगतज्ञानે તન્નેતિ અન્તરાલે । તસ્યેતિ સામાન્યસ્ય । एतदिति सामान्यम् । यथैव हीत्यादि । विशिष्टेति निष्ठा । अस्येति सामान्यस्य । अत पर्वेति अभिन्नत्वादेव ।

§૯ નનુ પ્રથમવ્યક્તિદર્શનવેલાયાં કથં ન સમાનપ્રત્યયોત્પત્તિઃ ? તત્ર સદ-
શપરિણામસ્ય ભાવાદિતિ ચેત્ । તવાપિ વિશિષ્ટપ્રત્યયોત્પત્તિસ્તદાનીં કસ્માન્ન સ્યાદ,
વૈસદૃશ્યસ્યાપિ ભાવાત્ ? । પરાપેક્ષત્વાત્ તસ્યાપ્રસન્નોઽન્યત્રાપિ તુલ્યઃ । સમાનપ્રત્યયો-
ઽપિ હિ પરાપેક્ષઃ, પરાપેક્ષામન્તરેણ ક્વચિત્ કદાચિદપ્યભાવાત્, અણુમહત્વાદિપ્રત્ય-
યવત્ ।

§૯ શંકા—જો વ્યક્તિમાં સદશપરિણામરૂપ સામાન્ય છે જ તો પછી પ્રથ-
મવ્યક્તિના દર્શન સમયે સમાનપ્રત્યય-સામાન્યજ્ઞાન કેમ થતું નથી ?

સમાધાન—અમે તમને જ પછીએ છીએ કે તે વેળા વિસદૃશતા હોવા
છતાં પણ વિશિષ્ટજ્ઞાન-ભેદજ્ઞાન કેમ થતું નથી ? જો વિશિષ્ટજ્ઞાન પરાપેક્ષ
હોવાથી તે વેળા ન જ થતું હોય તો—અન્યત્ર એટલે સાદૃશ્યજ્ઞાન વિષે પણ
તેમ જ છે, કારણ કે—સામાન્ય પ્રત્યય પણ પરાપેક્ષ જ છે. કારણ કે—આણુત્વ,
મહત્ત્વ આદિ પ્રત્યયોની જેમ તે પણ પરની અપેક્ષા વિના ક્યાંઈ કદી પણ
થતો નથી.

(૫૦) તત્રેતિ વ્યકૌ । તદાનીમિતિ પ્રથમવ્યક્તિદર્શનવેલાયામ્ । અન્યત્રાપીતિ
સમાનપ્રત્યયોત્પત્તાવપિ । ક્વચિત્ કદાચિદપ્યભાવાદિતિ સમાનપ્રત્યયસ્ય ।

(ટિ.) તત્રેતિ પ્રથમવ્યક્તિદર્શને ॥ તદાનીમિતિ પ્રથમવ્યક્તિદર્શનવેલાયામ્ । તસ્યેતિ
વિસ્પષ્ટપ્રત્યયસ્ય । અન્યત્રાપીતિ અસ્મદ્ભિમતપક્ષેઽપિ ।

§૧૦ વિશેષા અપિ નૈકાન્તેન સામાન્યાદિપરીતધર્માણો ભવિતુમર્હન્તિ । યતો
યદિ સામાન્યં સર્વગતં સિદ્ધં ભવેત્, તદા તેષામવ્યાપકત્વેન તતો વિરુદ્ધધર્માધ્યાસઃ
સ્યાત્ । ન ચૈવમ્, સામાન્યસ્ય વિશેષાણાં ચ કથંચિત્પરસ્પરાવ્યતિરેકેણૈકાનેકરૂપતયા-
વસ્થિતત્વાત્ । વિશેષેભ્યોઽવ્યતિરિક્તત્વાદ્ધિ સામાન્યમપ્યનેકમિષ્યતે, સામાન્યાત્તુ વિશે-
ષાણામવ્યતિરેકાત્તેઽયેકરૂપા इति । એકત્વં ચ સામાન્યસ્ય સંપ્રહનયાર્પણાત્ સર્વત્ર
વિજ્ઞેયમ્ । પ્રમાણાર્પણાત્તસ્ય સદશપરિણામરૂપસ્ય વિસદૃશપરિણામવત્ પ્રતિવ્યક્તિ-
ભેદાત્ । एवं चासिद्धं सर्वथा विरुद्धधर्माध्यस्तत्वं सामान्यविशेषयोः । यदि पुनः
कथंचिदेव विरुद्धधर्माध्यस्तत्वं हेतुश्चिकीर्षितम्, तदा विरुद्धमेव, कथंचिद्विरुद्धधर्मा-
ध्यासस्य कथंचिद्वेदेनैवाविनाभूतत्वात् ।

§૧૦ વિશેષો પણ સામાન્યથી એકાંતે સર્વથા વિપરીત ધર્મવાળા સિદ્ધ
થઈ શકતા નથી. કારણ કે જો સામાન્ય સર્વગત સિદ્ધ થાય તો તે-વિશેષો
અવ્યાપક હોવાથી—સામાન્યથી વિરુદ્ધધર્માધ્યાસવાળા સિદ્ધ થાય. એટલે
કે વિશેષાં સામાન્યથી વિરોધી ધર્મવાળા છે એમ સિદ્ધ થાય, પણ એમ છે જ
નહિ, કારણ કે સામાન્ય અને વિશેષ પરસ્પર કથંચિત્ અભિન્ન હોવાથી એક અને
અનેક રૂપે રહેલા છે, કારણ કે—વિશેષોથી અભિન્ન હોવાથી સામાન્ય અનેકરૂપ

છે, તેવી જ રીતે સામાન્યથી અભિન્ન હોવાથી વિશેષો પણ એકરૂપ છે. અને સામાન્યની એકતા સર્વત્ર સંગ્રહનયની અપેક્ષાએ બાણવી, કારણ કે-પ્રમાણની અપેક્ષાએ સદૃશપરિણામરૂપ તે સામાન્ય, વિસદૃશપરિણામની જેમ પ્રત્યેક વ્યક્તિમાં ભિન્ન છે. એટલે-સામાન્ય અને વિશેષરૂપ પક્ષમાં તમોએ કહેલ 'વિરુદ્ધ ધર્મ'ના આશ્રયરૂપ હોવાથી-એ હેતુ અસિદ્ધ છે. અને એ કદાચ વિરુદ્ધધર્માધ્યાસ હેતુ-ને 'કથંચિદ્વિરુદ્ધધર્માધ્યાસ' અર્થમાં સ્વીકારતા હો તો હેતુ વિરુદ્ધ થઈ જશે, કારણ કે-કથંચિદ્વિરુદ્ધધર્માધ્યાસનો અવિનાશાવ કથંચિદ્ભેદ સાથે છે, એટલે કે-તે હેતુથી અત્યન્ત-સર્વથા ભેદની સિદ્ધિને બદલે કથંચિદ્ ભેદ સિદ્ધ થશે અર્થાત્ હેતુ વિરુદ્ધ થશે.

(૫૦) તત્ત્વમ્ ઇતિ સામાન્યાત્ । પ્રમાણાર્પણાસસ્યેતિ સ્યાદ્વાદમતે । ચિકીર્ષિતમિતિ મત્તા । સ્વીકરણાદિતિ જૈનૈઃ ॥૧॥

(ટિ.) યતો યદીત્યાદિ ॥ તેષામિતિ વિશેષાણામ્ । તત્ત્વમ્ ઇતિ સામાન્યાત્ ॥ ન ચૈવ-મિતિ ન વિરુદ્ધધર્માધ્યાસઃ । અવ્યતિરેકેણેતિ અમેદન । તેડપીતિ વિશેષો અપિ । તસ્યેતિ સામાન્યસ્ય । અસિદ્ધમિતિ વિરુદ્ધધર્માધ્યસ્તત્વાદિતિ હેતુરસિદ્ધઃ ।

૧૧૧ પાથઃપાવકસ્વરૂપો દૃષ્ટાન્તોડ્પુમયવિકલઃ, તયોરપિ કથંચિદેવ વિરુદ્ધધર્માધ્યસ્તત્ત્વેન મિન્નત્ત્વેન ચ સ્વીકરણાત્ । પયસ્વપાવકત્વાદિના હિ તયોર્વિરુદ્ધ-ધર્માધ્યાસો ભેદશ્ચ, દ્રવ્યત્વાદિના પુનસ્તદૈપરીત્યમિતિ । તથા ચ કથં ન સામાન્ય-વિશેષાત્મકત્વં ઘટાદેર્ઘટત્ ઇતિ ॥૧॥

૬૧ અને અનુમાનમાં તમોએ જણાવેલ 'જલ અને અગ્નિ' રૂપ દૃષ્ટાન્ત પણ ઉભયવિકલ છે અર્થાત્ સાધન અને સાધનહીન છે, કારણ કે-કથંચિદ્ વિરુદ્ધધર્માધ્યાસ દ્વારા તે બન્નેને કથંચિત્ ભિન્ન રૂપે સ્વીકારેલ છે. અર્થાત્ જલત્વ અને અગ્નિત્વ ધર્મદ્વારા તે બન્નેમાં વિરુદ્ધધર્માધ્યાસ અને ભિન્નતા છે, જ્યારે દ્રવ્યત્વધર્મદ્વારા એક ધર્માધ્યાસ અને અભિન્નતા છે. અને તે રીતે વિચારતાં ઘટાદિ પદાર્થ પણ સામાન્યવિશેષસ્વરૂપે કેમ સિદ્ધ નહિ થાય ? અર્થાત્ ઘટાદિ પદાર્થ સામાન્યવિશેષાત્મક સિદ્ધ થશે. ૧.

(ટિ.) તયોરિતિ પાથઃપાવકયોઃ । તદૈપરીત્યમિતિ વિરુદ્ધધર્માધ્યાસભેદયોર્વિપર્યયઃ ॥૧॥

અનુમા સામાન્યવિશેષસ્વરૂપાનેકાન્તાત્મકવસ્તુસમર્થનાર્થ સાક્ષાદ્વેતુદ્વયમભિદ-ધાનાઃ સદસદાયનેકાન્તાત્મકવસ્તુપ્રસાધકહેતૂન્ સૂચયન્તિ—

અનુગતવિશિષ્ટાકારપ્રતીતિવિષયત્વાત્, પ્રાચીનોત્તરાકારપરિત્યાગોપાદા-નાવસ્થાનસ્વરૂપપરિણત્યાડર્થક્રિયાસામર્થ્યઘટનાચ્ચ ॥૨॥

૬૧ અનુગતાકારાડ્પુનુત્તસ્વભાવા ગૌર્ભૈરિત્યાદિપ્રતીતિઃ, વિશિષ્ટાકારા વ્યાવૃ-ત્તરૂપા, શબલઃ શ્યામલ ઇત્યાદિપ્રતીતિસ્તદ્ગોચરત્વાત્-ઇતિ તિર્થંક્રુસામાન્યગુણાલ્યવિ-શેષલક્ષણાનેકાન્તાત્મકવસ્તુસિદ્ધૌ હેતુઃ । પ્રાચીનોત્તરાકારયોઃ યથાસદ્ભ્યેન યે પરિ-

ત્યાગોપાદાને, તામ્યાં યદવસ્થાનમ્, તત્ત્વરૂપપરિણામેનાર્થક્રિયાસામર્થ્યઘટનાત્ કાર્ય-
કરણાપપત્તેઃ-શ્ચુર્ધ્વતાસામાન્યપર્યાયાલ્યવિશેષસ્વરૂપાનેકાન્તાત્મકવસ્તુસિદ્ધૌ હેતુઃ ।

ચકારાત્ સદસદાદ્યનેકાન્તસમર્થકહેતવઃ સદસદાકારપ્રતીતિવિષયત્વાદયો દ્રષ્ટવ્યાઃ ॥૨

વસ્તુને સામાન્ય વિશેષરૂપ અનેકાત્મક સિદ્ધ કરવા માટે સાક્ષાત્ બે હેતુનો નિર્દેશ કરીને સૂત્રકારે વસ્તુને સદસદાદિરૂપ અનેકાત્મક સિદ્ધ કરનાર હેતુઓની કરેલ સૂચના—

અનુગતાકાર પ્રતીતિ અને વિશિષ્ટાકાર પ્રતીતિ અર્થાત્ સદશજ્ઞાન અને ભેદજ્ઞાનનો વિષય હોવાથી તથા પ્રાચીનાકારનો ત્યાગ, ઉત્તરાકારનો સ્વીકાર-
એ બંને પર્યાય છતાં અવસ્થાન (ધ્રોવ્ય) સ્વરૂપ પરિણુતિ દ્વારા અર્થક્રિયાની શક્તિ ઘટતી હોવાથી. ૨

§૧ અનુગતાકાર પ્રતીતિ એટલે-ગૌ ગૌ એ પ્રમાણે અન્યસ્વભાવવાળું-
એકાકારવાળું જ્ઞાન, વિશિષ્ટાકાર પ્રતીતિ એટલે-વ્યાવૃત્ત-ભિન્ન સ્વરૂપવાળું
શબલ-સ્થામ એ પ્રમાણેનું જ્ઞાન. અર્થાત્ અનુગતાકાર અને વિશિષ્ટાકાર પ્રતીતિનો
વિષય હોવાથી, આ હેતુથી વસ્તુ તિર્થંક સામાન્યાત્મક અને ગુણરૂપ વિશેષાત્મક
-એમ અનેકાન્તાત્મક સિદ્ધ થાય છે. પ્રાચીન આકારનો ત્યાગ અને ઉત્તર આકાર-
નું બ્રહ્મ અર્થાત્ પૂર્વપર્યાયનો નાશ થાય, ઉત્તરપર્યાયની ઉત્પત્તિ-ઉત્પાદ-તે
બંને છતાં વસ્તુમાં જે અવસ્થિતિ-ધ્રોવ્ય-આ પ્રકારે સ્વરૂપપરિણામદ્વારા અર્થ
ક્રિયાનું સામર્થ્ય-અર્થાત્ કાર્યકારણભાવ ઘટતો હોવાથી. આ હેતુથી વસ્તુ ઊર્ધ્વ
તાસામાન્ય અને પર્યાયરૂપ વિશેષાત્મક-એમ અનેકાન્તાત્મક સિદ્ધ થાય છે.
સૂત્રમાં બ્રહ્મ કરેલ ચકારથી વસ્તુને સદસદાદિરૂપે અનેકાન્તાત્મક સિદ્ધ કરે-
નાર સદસદાકાર પ્રતીતિનો વિષય હોવાથી ઇત્યાદિ હેતુઓની સૂચના કરી છે.

સારાંશ છે કે પદાર્થમાં સદશતા અને વિસદશતા ન હોય તો તે બંનેનું
જ્ઞાન થઈ શકતું નથી. આથી એ સિદ્ધ થયું કે-પદાર્થમાં સદશ જ્ઞાન કરાવનાર
સામાન્ય, અને વિસદશ જ્ઞાન કરાવનાર વિશેષ ધર્મ પણ છે આથી વસ્તુ સામાન્ય
વિશેષાત્મક છે. આ સિવાય પદાર્થ એક પર્યાયરૂપે નહ થાય છે અને બીજા પર્યાય-
રૂપે ઉત્પન્ન થાય છે, ત્યારે પણ દ્રવ્યરૂપે પોતાની સ્થિતિ કાયમ રાખે છે.
આ રીતે પદાર્થ ઉત્પાદ, વ્યય અને ધ્રોવ્યમય થઈને પરિણામરૂપ ક્રિયા કરે છે,
અહીં ઉત્પાદ અને વ્યય પદાર્થની વિશેષરૂપતા-વૈસદશ્ય-ભેદને સિદ્ધ કરે છે,
જ્યારે ધ્રોવ્ય સામાન્યરૂપતા-સાદશ્યને સિદ્ધ કરે છે, આથી પણ વસ્તુ સામાન્ય-
વિશેષાત્મક સિદ્ધ થાય છે.

વસ્તુમાં અન્ય વસ્તુ સાથે સમાનતા જે કારણે પરિભક્ષિત થાય છે તે તિર્થંક
સામાન્ય છે અને વસ્તુના પર્યાયો બદલાતા હોવા છતાં તેમાં એકચતુર્થ જે ભાન
થાય છે તેનું કારણ ઊર્ધ્વતા સામાન્ય છે. ૨.

(૧૦) અનુગતવિશિષ્ટાકારેત્યાદિ ગણે પરિત્યાગઃ પ્રાચીનાકારસ્ય । ઉપાદાનં
ઉત્તરાકારસ્ય ।

તિર્થંકસામાન્યેત્યાદિગણે લક્ષણસાધેન સ્વરૂપમ્ । ॥૨॥

(ટિ.) અનુગતેત્યાદિ ॥ ગુણાભ્યેતિ સહભાવિનો ગુણઃ । આભ્યા સ્વરૂપમ્ । ઊર્ધ્વતેતિ કમભાવિનસ્તુ પર્યાયાઃ ॥૧॥

इदानीं सामान्यं प्रकारतः प्ररूपयन्ति—

સામાન્યં દ્વિપકારં તિર્યક્સામાન્યમૂર્ધ્વતાસામાન્યં ચ ॥૩॥

તિર્યગુલ્લેસ્થિનાડનુવૃત્તાકારપ્રત્યયેન ગૃહ્યમાણં તિર્યક્સામાન્યમ્, ઊર્ધ્વમુલ્લેસ્થિ-
નાડનુગતાકારપ્રત્યયેન પરિચ્છિન્નમાનમૂર્ધ્વતાસામાન્યં ચેતિ ॥૩॥

तत्राद्यभेदस्य स्वरूपं सोदाहरणमुपदर्शयन्ति—

પ્રતિવ્યક્તિ તુલ્યા પરિણતિસ્તિર્યક્સામાન્યમ્, શબલશાબલેયાદિપિણ્ડેષુ
ગોત્વં યથા ॥૪॥

§ ૧ વ્યક્તિ વ્યક્તિમધિશ્રિત્ય સમાના પરિણતિસ્તિર્યક્સામાન્યં વિજ્ઞેયમ્ ।

સામાન્યના પ્રકાર—

સામાન્ય એ પ્રકારે છે-તિર્યક્ સામાન્ય અને ઊર્ધ્વતાસામાન્ય, ૩.

§ ૧ તિર્યક્ના ઉલ્લેખ (નિર્દેશ-પ્રયોગ)વાળા અન્યજ્ઞાનથી અહણુ કરાતો
પદાર્થ તિર્યક્ સામાન્ય અને ઊર્ધ્વના ઉલ્લેખવાળા અન્યજ્ઞાનથી જાણવામાં
આવતો પદાર્થ ઊર્ધ્વતાસામાન્ય કહેવાય છે. ૩.

તિર્યક્ સામાન્યનું દેશાન્ત સાથે નિરૂપણ—

વ્યક્તિમાં જે પુણ્ય પરિણામ તે તિર્યક્ સામાન્ય છે જેમકે-શબલ-શબ-
લેય આદિ ભિન્ન-ભિન્ન પિંડોમાં ગાત્ર. ૪

§ ૧ વ્યક્તિ વ્યક્તિમાં રહેલ જે સમાન પરિણામ-સમાન આકાર તે તિર્યક્
સામાન્ય જાણવું.

§ ૨ અત્ર સૌગતાઃ સજ્જિરન્તે-ગૌર્ગૌરિત્યાદ્યનુગતાકારપ્રતિપત્તેરન્યવ્યાવૃત્તિમા-
ત્રેણૈવ વ્યક્તિષુ પ્રસિદ્ધેરનવસર એવ સદશપરિણામસ્વરૂપસામાન્યસ્વીકારઃ । સર્વતો
વ્યાવૃત્તાનિ હિ સ્વલક્ષણાનિ ન મનાગપ્યાત્માનમન્યેન મિશ્રયન્તીતિ ।

§ ૩ તદેતન્મરુમરીચિકાચક્રોદકાઽઽચાન્તયેઽન્નલિપુટપ્રસારણમ્ । યત્ત્વમન્યવ્યા-
વૃત્તિર્બહિઃ, અન્તર્વા ભવેત્ । તત્ર સ્ખન્દમુણ્ડાદિવિશેષપ્રતિષ્ઠૈકાન્થવ્યાવૃત્તેર્બહિઃ સદ્ભાવે
સામાન્યરૂપતા દુર્નિવારા । આન્તરત્વે તુ તસ્યાઃ કથં બહિરર્થાભિમુલ્યેનોલ્લેસઃ
સ્યાત્ ? । નાન્તઃ, બહિર્વા સેવ્યપિ સ્વાભિપ્રાયપ્રકટનમાત્રમ્ ।

§ ૨ સૌગત-ગાય, ગાય, એ પ્રમાણે વ્યક્તિઓમાં જે સાદૃશ્ય જ્ઞાન થાય
છે તે અન્યવ્યાવૃત્તિ-અન્યાપોહથી થાય છે અર્થાત્ તે બધી ગૌવ્યક્તિ અર્થો
એટલે કે અસ્વાદિરૂપ અન્યથી વ્યાવૃત્ત છે. એ પ્રકારે અન્યવ્યાવૃત્તિથી જે સાદૃશ્ય-
જ્ઞાન સિદ્ધ થાય છે. માટે વસ્તુમાં સદશ પરિણામરૂપ સામાન્યનો સ્વીકાર અપ્રાપ્ત-

ગિક છે. કારણ કે-સર્વથી વ્યાવૃત્ત સર્વથી ભિન્ન એવાં સ્વલક્ષણો-વસ્તુઓ પોતાના સ્વરૂપને ળીઝ સાથે જરા પણ ભેળવતા નથી.

૬૩ જૈન—હે બૌદ્ધો ! તમારું ઉપર મુજબનું કથન મુજબન-ઝાંઝાનાં પાણી પીવાને માટે અંજલિને પ્રસારવા (ખોળો ભરવા) જેવું છે. કારણ કે આ જે અન્યવ્યાવૃત્તિ-અન્યાપોહ છે તે બાહ્ય છે કે આક્ય-તર ? ખંડ, મુંડ (૩૬) વિગેરે અનેક વ્યક્તિ વિશેષોમાં રહેનાર એક અન્યવ્યાવૃત્તિને જો તમે બાહ્ય છે એમ કહો તો-તેમાં સામાન્યરૂપતા તમારાથી રોકી શકાશે નહિ અર્થાત્ અન્યવ્યાવૃત્તિ એ જ સામાન્ય થઈ જશે એમ જો ખંડ, મુંડાદિ વ્યક્તિ-ઓમાં રહેલ અન્યવ્યાવૃત્તિ આક્ય-તરરૂપ છે—એમ કહો તો બાહ્ય અર્થને ઉઢઢે-શીને તેનો ઉઢઢેખ કઈ રીતે થશે ? અને જો અન્યવ્યાવૃત્તિ અન્યાપોહ, નથી બાહ્ય કે નથી આક્ય-તર એમ કહેશો તો તે તમારો અભિપ્રાય માત્ર પ્રગટ થયો. અર્થાત્ તેમાં કંઈ પ્રમાણ નથી.

(૫૦) **અનવસર યત્તેતિ** અપ્રાપ્તકાલીન એવ । **સામાન્યસ્વીકાર** હત્યતોડમે યત્તેતિ । **તસ્યા** **ઇતિ** અન્યવ્યાવૃત્તિઃ । **સેત્યપીતિ** અન્યવ્યાવૃત્તિઃ ।

(ટિ૦) **તત્ર સ્વરૂપેત્યાદિ** ॥ **સામાન્યેતિ** સામાન્યસ્થંભ ભવતાડન્યવ્યાવૃત્તિરિતિ નામ દત્તમ્ । **તસ્યા** **ઇતિ** અન્યવ્યાવૃત્તિઃ । **સા** **ઇતિ** અન્યવ્યાવૃત્તિઃ ।

૬૪ તથાભૂતં હાન્યવ્યાવૃત્તિસ્વરૂપં કિંચિત્, ન કિંચિદ્વા ? । કિંચિન્નેત્ ? નૂનમ-ન્તર્વહિર્વા તેન ભાવ્યમ્, તત્ર ચ પ્રતિપાદિતદોષાનતિકમઃ । ન કિંચિન્નેત્ કથં તથાભૂતપ્રત્યયહેતુઃ ? ।

૬૫ વાસનામાત્રનિર્મિત એવાયમિતિ ચેત્ તર્હિં બહિરથપેક્ષા ન ભવેન્ । ન હાન્ય-કારણકો ભાવોડન્યદપેક્ષતે, ધૂમાદેઃ સલ્લિલથપેક્ષાપ્રસજ્ઞાન્ । કિંચ, વાસનાડન્ય-નુભૂતાર્થવિષયૈવોપજાયતે । ન ચાત્યન્તાસત્ત્વેન ત્વન્મતે સામાન્યાનુભવસમ્ભવઃ । અપિ ચ, વાસના તથાભૂતં પ્રત્યયં વિષયતયોત્પાદયેત્, કારણમાત્રતયા વા । પ્રાચિ પક્ષે સકલવિશેષાનુયાયિની પારમાર્થિકી પરિચ્છેદ્યસ્વભાવા વાસનેતિ પર્યાયાન્તરેણ સામા-ન્યમેવામિહિતં ભવેત્ । કારણમાત્રતયા તુ વાસનાયાઃ સદશપ્રત્યયજનને વિષયોડસ્ય વત્તવ્યઃ, નિર્વિપયસ્ય પ્રત્યયસ્યૈવાસંભવાત્ । ન ચ સદશપરિણામં વિમુચ્યાપરસ્તદ્વિ-ષયઃ સજ્ઞચ્છતે, પ્રાગુદીરિતદોષાનુષજ્ઞાત્ ।

૬૬ કિંચ । ઇયમન્યવ્યાવૃત્તિઃ સ્વયમસમાનાકારસ્ય સમાનાકારસ્ય વા વસ્તુનઃ સ્યાત્, પ્રાકતનવિકલ્પકલ્પનાયામતિપ્રસજ્ઞઃ, કુરજ્જતુરજ્જતરજ્જાદિવ્ષપિ તત્સંભ-વાપતેઃ, તથા ચ તેષ્વનુગતાકારૈકપ્રત્યયાનુવજ્ઞઃ । સ્વયં સમાનાકારસ્ય તુ વસ્તુનોડ-ન્યુપગમે સમુપસ્થિત એવાયમતિથિઃ સદશપરિણામઃ કથં પરાણુબતામ્ ? ।

૬૪ અને તે વિષે પ્રશ્ન છે કે-તમે જણાવેલ તથા રૂપ અન્યંયાવૃત્તિ કાંઈ છે કે નથી ? તથા રૂપ અન્યંયાવૃત્તિ કાંઈક છે એમ કહો તો-તે આભ્યંતર છે કે બાહ્ય ? એ વિકલ્પ દ્વારા વિચાર કરવો જ પડશે, અને તેમ થતાં કોઈ પણ એક ભેદ સ્વીકારવો પડશે અને કોઈ પણ એક ભેદ સ્વીકારવાથી તે ભેદમાં ઉપર જણાવેલ દોષ દૂર હતાવી શકશે નહિ. તથાભૂત અન્યંયાવૃત્તિ કાંઈ નથી એમ કહો તો-તે તથા પ્રકારના એટલે કે અનુગત આકારના જ્ઞાનમાં હેતુ (કારણ) કઈ રીતે થશે ?

૬૫ બોદ્ધ—ગૌ ગૌ એ પ્રમાણે પ્રત્યય—સાદૃશ્યજ્ઞાન તો માત્ર વાસનાથી જ ઉત્પન્ન થાય છે.

જૈન—તો પછી તે જ્ઞાનમાં બાહ્ય અર્થની અપેક્ષા જ નહિ રહે. કારણ કે-અમુક કારણથી ઉત્પન્ન થનાર પદાર્થ તેથી અન્ય કારણની અપેક્ષા રાખતો નથી અન્યથા ધૂમાદિ કાર્ય જલાદિની અપેક્ષા રાખીને ઉત્પન્ન થતું જોઈ એ. અર્થાત્ વાસનાથી ઉત્પન્ન થનાર અનુગતાકાર જ્ઞાન બાહ્ય અર્થની અપેક્ષા રાખી શકે નહિ. વળી, વાસના પણ અનુભવેલ પદાર્થને વિષે જ ઉત્પન્ન થાય છે, તમારા મતમાં તો-સામાન્ય અત્યંત (એકાંત) અસત્ હોવાથી તેના અનુભવનો જ સંભવ નથી. વળી ગૌ. ગૌ, એ પ્રમાણે સાદૃશ્ય પ્રત્યયને વાસના ઉત્પન્ન કરે છે, તો શું તે વાસના પોતે વિષય બનીને સાદૃશ્ય પ્રત્યયને ઉત્પન્ન કરે છે કે માત્ર કારણરૂપે છે ? વાસના પોતે વિષય બનીને સાદૃશ્ય જ્ઞાનને ઉત્પન્ન કરે છે, એમ કહો તો ‘સકલ વિશેષમાં અનુગમન કરનારી એટલે કે તુલ્ય પરિણામવાળી પારમાર્થિક અને જ્ઞેયસ્વરૂપવાળી વાસના’ એ પ્રમાણે તેનું સ્વરૂપ થયું. તેથી તો પર્યાયદ્વારા (બીજા નામે) સામાન્યનું જ કથન થયું, એમ સિદ્ધ થશે. માત્ર કારણરૂપે વાસના સાદૃશ્ય જ્ઞાનને ઉત્પન્ન કરે છે એમ હોય તો સાદૃશ્યજ્ઞાનનો વિષય શું છે ? એ કહેવું પડશે. કારણ કે વિષય વિના જ્ઞાન સંભવી શકતું નથી. અને સદૃશ પરિણામને છોડીને બીજે કોઈ વિષય તો ઘટી શકતો નથી કારણ કે-તેમાં પૂર્વોક્ત દોષોની આપત્તિ છે.

૬૬ વળી, આ અન્યંયાવૃત્તિ સ્વયં અસમાનાકાર વસ્તુની છે કે સમાનાકાર વસ્તુની છે ? પ્રથમ વિકલ્પ કહો તો-કુરંગ, તુરંગ, તરંગ ત્રિગેરેમાં પણ અન્યંયાવૃત્તિનો સંભવ થતો હોવાથી અતિપ્રસંગ દોષ આવશે અને તે રીતે-કુરંગ, તુરંગ, તરંગ આદિમાં પણ અન્યંયાવૃત્તિ માનવાથી તેઓમાં સાદૃશ્યજ્ઞાનનો પ્રસંગ આવશે. અને સ્વયં સમાનાકાર વસ્તુની અન્યંયાવૃત્તિ માનવા જતાં તો સદૃશ પરિણામરૂપ અતિથિ તમારા દ્વાર ઉપર આવીને હાજર થઈ જાય છે, તો તેનો કેમ તિરસ્કાર કરશો ?

(૫૦) પ્રતિપાદિતદોષાનલિક્રમ इति विशेषप्रतिपत्तिः, बहिरर्थाभिमुख्येनेत्यादिकः ।
તથાભૂતપ્રત્યયહેતુરિતિ અનુગતાકારપ્રત્યયહેતુઃ ।

વાસનામાત્ર[નિર્મિત] પદ્ધત્યાદિ સૌગતઃ । અયમિતિ તથાભૂતપ્રત્યયહેતુઃ । તર્હીત્યાદિ સ્ફુરિઃ । વાસનાપ્યનુભૂતાર્થવિષયૈવેતિ વાસના હિ સંસ્કારઃ । સ ચાનુભૂતાર્થવિષય एव । તથાભૂતમિતિ અનુગતાકારપ્રત્યયમ્ । કારણમાત્રતયેતિ ઉપાદાનમ્પતિરિક્તકારણમાત્ર-

તયા । પ્રાચિ પક્ષે ક્યાદિ વિષયાદ્ જ્ઞાનં જાયતે । તત્ત્વ જ્ઞાનં તસ્ય વિષયસ્ય પ્રાહ્યમ્ । તતો વાસના ચેત્ તથાભૂતપ્રત્યયવિષયભૂતા સમ્યુત્પાદયતિ, તતસ્તેન પ્રત્યયેન સા પ્રાહ્યા । તથા ચ સામાન્યમેવ નામાન્તરેણોક્તં ભવતિ । સકલવિશેષાનુયાયિની ઇતિ ઓ યો અનુગતાકારઃ પ્રત્યયવિષયઃ સ સકલવિશેષાનુયાયી યથા સામાન્યમ્ । પરિચ્છેદ્યસ્વભાવેતિ વિષયો હિ પરિચ્છેદ્યસ્તસ્વભાવા । સદશપ્રત્યયજનને ઇતિ સદશપ્રત્યયજનને સતિ । અસ્યેતિ સદશપ્રત્યયસ્ય । અપર ઇતિ અન્યવ્યાવૃત્તિરૂપઃ । તદ્વિષય ઇતિ અસ્ય સદશપ્રત્યયસ્ય વિષયઃ ।

(ટિ.) તથાભૂતમિતિ નાન્તર્બહીરૂપમ્ । તેનેતિ અન્યવ્યાવૃત્તિસ્વરૂપેણ । તથેતિ અન્તર્બહિર્વા તથાભૂતેતિ ગૌરેતિ વ્યક્તિપ્રત્યયઃ ।

અયમિતિ પ્રત્યયઃ । તથાભૂતમિતિ ગૌરોરિત્યાકારમ્ ॥ વિષય ઇતિ સામાન્યલક્ષણઃ અસ્યેતિ સદશપ્રત્યયસ્ય । અપર ઇતિ અન્યવ્યાવૃત્તિલક્ષણઃ । તદ્વિષય ઇતિ સદશપ્રત્યયસ્ય વિષય, તત્સંભવેતિ અન્યવ્યાવૃત્તિસંભવપ્રાપ્તેઃ । તેષ્વિતિ કુરત્તુરજ્ઞાદિષુ ।

§૭ નનુ યથા પ્રત્યાસર્યા કેચન ભાવાઃ સ્વયં સદશપરિણામં વિભ્રતિ, તયૈવ સ્વયમતદાત્મકા અપિ સન્તસ્તથા કિં નાવભાસેરન્ ઇતિ ચેત્ તૈદમ્યનુચિતમ્ । ચેતનેતરમેદાભાવપ્રસજ્ઞાત્ । યયૈવ હિ પ્રત્યાસર્યા ચેતનેતરસ્વભાવાન્ ભાવાઃ સ્વીકુર્વન્તિ, તયૈવ સ્વયમતદાત્મકા અપિ સન્તસ્તથા કિં નાવભાસેરન્-ઇત્યપિ બ્રુવાણસ્ય બ્રહ્માદૈતવાદિનો ન વક્ત્રં વર્ત્તમાભેત્ । ચેતનેતરવ્યતિરિક્તસ્ય બ્રહ્મણોડસત્વાત્ કથમસ્ય તથાડવભાસનમ્ ?-ઇત્યન્યત્રાપિ તુલ્યમ્ । ન સ્વતઃ સદશપરિણામશૂન્યં સ્વલક્ષણમપ્યસ્તિ, યત્ તથાડવભાસેત ।

§૮ નનુ સ્વલક્ષણસ્ય વિસદશાકારાત્મનઃ સદશપરિણામાત્મકત્વં વિરુદ્ધયતે । નૈવમ્ । જ્ઞાનસ્ય ચિત્રાકારતાવત્, વિકલ્પેતરાકારતાવચ્ચૈકસ્યોભયાત્મકતાવિરોધાત્ । તતો વ્યાવૃત્તપ્રત્યયદેતુવિસદશાકારતાવદ્ વસ્તુનઃ સદશપરિણામાત્મકત્વમપ્યનુયાયપ્રત્યયદેતુઃ સ્વીકાર્યમ્ ॥૪॥

§૭ બૌદ્ધ—જે પ્રત્યાસત્તિ સંખ'ધર્થી કેટલાક પદાર્થો સ્વયં સદશ પરિણામને ધારણ કરે છે, તે જ પ્રત્યાસત્તિથી સ્વયં અતદાત્મક હોવા છતાં એટલે કે સદશ-પરિણામાત્મક ન હોવા છતાં તેવા કેમ ન જણાય ?

જૈન—તે ઉચિત નથી. કારણકે—એમ માનવા જતાં ચેતન અને જડને ભેદ પણ નહિ રહે. કારણકે—જે પ્રત્યાસત્તિથી પદાર્થો ચેતનેતર સ્વભાવને ધારણ કરે છે, તે જ પ્રત્યાસત્તિથી પદાર્થો સ્વયં અતદાત્મક હોવા છતાં એટલે કે ચેતનેતર ન હોવા છતાં કેમ તેવા ન જણાય ? - એજુ બોલનાર બ્રહ્માદૈતવાદીનું સુખ કંઈ વાકું થતું નથી.

બૌદ્ધ—ચેતન અને જડથી બિન્ન એવું બ્રહ્મ છે જ નહિ, તો તેનો તે પ્રકારે અવશાસ કંઈ રીતે થાય ?

જૈન—આ જ વસ્તુ અન્યત્ર પણ સમાનભાવે કહી શકાય છે કે-તમે માનેલ સદશપરિણામશૂન્ય સ્વલક્ષણ પણ છે જ નહિ, તો તેના તે પ્રકારે અવલાસ કેમ થાય ?

હૈ બૌદ્ધ—સ્વલક્ષણ તો વિસદશાકારવાળા છે. તેથી તેમાં સદશપરિણામનો વિરોધ છે.

જૈન—એમ નથી કારણ કે જ્ઞાન એક હોવા છતાં તેમાં ચિત્રાકારતાનો અને નિર્વિકલ્પકારતા તથા સવિકલ્પકારતાનો વિરોધ નથી. તેમ ઉભયાત્મકતાનો એટલે કે સદશતા અને અસદશતાનો વિરોધ નથી. માટે વસ્તુમાં વ્યાવૃત્ત જ્ઞાન લેહજ્ઞાનના કારણભૂત વિસદશાકારની જેમ અનુગત જ્ઞાન-સદશ જ્ઞાનના કારણ-ભૂત સદશ પરિણામ-સદશાકાર પણ સ્વીકારવો જોઈએ. ૪.

(૫૦) નનુ યયેત્યાદિ સૌગતઃ । પ્રત્યાસસ્યેતિ છુરકકુદસાસ્નાદિમત્ત્વપ્રભૃતિલક્ષણયા । કેચન ભાવા इति गवादय । तथैवेति प्रत्यासत्त्या । तथेति तदात्मकतया । तदप्यनुचितमित्यादि जैन । चेतनेतरभेदाभावप्रसङ्गादित्यतोऽप्रे यत इति गम्यम् । तथाऽवभासे-रन्निति चेतनेतरस्वभावा । चेतनेतरव्यतिरिक्तस्येत्यादि बौद्धः । अस्येति पदार्थजातस्य तदात्मकस्यापि । तथावभासनमिति तदात्मकताऽवभासनम् ।

નન્વિત્યાદિ બૌદ્ધઃ । જૈનમિત્યાદિ સૌરિઃ । ચિત્રાકારતાવદિતિ ભવદમીષ્ટા । ધિક-રુપેતરાકારતાવદિતિ નિર્વિકલ્પકવત્ । પક્કસ્યેતિ જ્ઞાનસ્ય । અધિરોઘાદિતિ ભવન્મતે-ડપિ । તત્ત્વ ઇત્યાદિના તત્ત્વમાહ ॥૪॥

(ટિ૦) પ્રત્યાસસ્યેતિ કારણસામ્યયા । તથૈવેતિ પ્રત્યાસત્યા । અતદાત્મકા इति असदशपरिणामा । तथेति सदशतया । अतदात्मका इति अचेतनेतरपरिणामाः । तथेति चेतनेतरतया । अस्येति ब्रह्मणः । तथेति सदशतया । यदिति स्वलक्षणम् । तथेति सदशरूपतया ।

નનુ સ્વલક્ષણસ્યેતિ યથા એકમેવ સામાન્યતઃશિષ્ટજ્ઞાનં વર્ણપદ્ધત્કમેદેન સાક્ષાત્કર્તૃ-ચેતસિ પન્ચથા પ્રતિવિમ્બં તનુતે, યથા [ચ] એકમેવ જ્ઞાનં સવિકલ્પક નિર્વિકલ્પકં ચ દ્વિધા, તથૈવ એકસ્યૈવ સ્વલક્ષણસ્ય વિશદશપરિણામાત્મકત્વં સદશપરિણામાત્મકત્વં ચાવિરુદ્ધમ્ । ॥૪॥

અથ સામાન્યદ્વિતીયભેદં સનિર્દર્શનમુપદર્શયન્તિ—

पूर्वापरपरिणामसाधारणं द्रव्यमूर्ध्वतासामान्यं कटककुण्डलाद्यनुगामि-
काश्चनवत् ॥५॥

§૧ પૂર્વાપરપર્યાયયોરનુગતમેકં દ્રવ્યમ્, દ્રવતિ તાંસ્તાન્ પર્યાયાન્ ગચ્છતીતિ વ્યુપત્યા ત્રિકાલાનુયાયી યો વસ્ત્વંશઃ, તદ્મૂર્ધ્વતાસામાન્યમિત્યભિધીયતે । નિર્દર્શન-મુત્તાનમેવ ।

ઊર્ધ્વતાસામાન્યનું દૃષ્ટાન્તપૂર્વક ઉપદર્શન—

પૂર્વ પરિણામ (પૂર્વ પર્યાય) અને ઉત્તર પરિણામ (ઉત્તર પર્યાય)માં સમાન રૂપે રહેનારું ઊર્ધ્વતા સામાન્ય છે, જેમ કે-કડાં, કંકણ, ચૂડી આદિમાં અનુગામી મુવર્ણ દ્રવ્ય છે. ૫.

§૧ પૂર્વ અને ઉત્તર પર્વાયમાં અનુગત-અન્વયી એક દ્રવ્ય છે. 'તે તે પર્વા-
યોને પામે તે દ્રવ્ય' એ વ્યુત્પત્તિ દ્વારા ત્રણે કાળમાં અનુયાયી બે વસ્તુને અંશ
તે ઊર્ધ્વતાસામાન્ય છે. દષ્ટાન્ત સ્પષ્ટ છે.

§૨ ઐત્રેયકસ્ય કાલત્રયાનુયાયિતાયાં અનુવાસઃ શૌદ્ધોદનિશિષ્યઃ સમા-
ચષ્ટે—અહો ! કષ્ટઃ શિષ્ટૈરુપક્રાન્તોડયમેકસ્યાનેકકાલાવસ્થિતિવાદઃ । પ્રતિક્ષણમહુ-
રભાવાવમાસનાયામેવ હિ પ્રમાણમુદ્રા સાક્ષિણી । તથાહિ—યત્ સત્, તત્ ક્ષણિકમ્,
સંશ્ચ વિવાદાધ્યાસિતઃ શબ્દાદિઃ । સત્ત્વં તાવદ્ યત્ કિञ્ચિદન્યત્રાસ્તુ, પ્રસ્તુતે
તાવદર્થક્રિયાકારિત્વમેવ મે સંમતમ્ । તત્ત્વ શબ્દાદૌ ધર્મિણિ પ્રત્યક્ષપ્રમાણપ્રતીતમેવ ।
વિપક્ષાત્ ચ વ્યાપકાનુપલબ્ધ્યા વ્યાવૃત્તમ્ । સત્ત્વસ્ય હિ ક્ષણિકત્વવત્ ક્રમાક્રમાવપિ વ્યાપ-
કત્વેવ । ન હિ ક્રમાક્રમાભ્યામન્યઃ પ્રકારઃ શક્યતુમપિ શક્યતે, વ્યાઘાતસ્યોદ્ભટ્ટત્વાત્,
ન ક્રમ इति નિપેધાદેવાક્રમોપગમાત્, નાક્રમ इति નિપેધાદેવ ચ ક્રમોપગમાત્ । તૌ
ચ ક્રમાક્રમૌ સ્થિરાદ્ વ્યાવર્ત્તમાનાવર્થક્રિયામપિ તતો વ્યાવર્ત્તયતઃ । વર્ત્તમાનાર્થક્રિયા-
કરણકાલે હ્યતીતાનાગતયોરપ્યર્થક્રિયયોઃ સમર્થત્વે તયોરપિ કરણપ્રસન્નઃ । અસમર્થત્વે
પૂર્વાપરકાલયોરપ્યકરણાપત્તિઃ ।

§૩ સમર્થોડવ્યપેક્ષણીયાસન્નિધેર્ને કરોતિ, તત્સન્નિધેસ્તુ કરોતીતિ ચેત્ નનુ
ક્રિમર્થ સહકારિણામપેક્ષા ? કિં સ્વરૂપલાભાર્થમ્, ઉતોપકારર્થમ્, અથ કાર્યાર્થમ્ ? ।
ન પ્રથમઃ, સ્વરૂપસ્ય કારણાધીનસ્ય નિત્યસ્ય વા પૂર્વસિદ્ધત્વાત્ । ન દ્વિતીયઃ, સ્વયં
સામર્થ્યેડસામર્થ્યં વા તસ્યાનુપયોગાત્ ।

તથા ચ—

ભાવઃ સ્વતઃ સમર્થસ્તેદ્, ઉપકારઃ કિમર્થકઃ ? ।

ભાવઃ સ્વતોડસમર્થસ્તેદ્, ઉપકારઃ કિમર્થકઃ ? ॥૧॥

અતઃ એવ ન તૃતીયઃ । ઉપકારવત્ સહકારિણામપ્યનુપયોગાત્ ।

તથા ચ—

ભાવઃ સ્વતઃ સમર્થસ્તેદ્, પર્યાપ્તિં સહકારિભિઃ ।

ભાવઃ સ્વતોડસમર્થસ્તેદ્, પર્યાપ્તિં સહકારિભિઃ ॥૨॥

અનેકાધીનસ્વભાવતયા કાર્યમેવ તાનપેક્ષત इति ચેત્ । ન, તસ્યાસ્વતન્ત્રત્વાત્,
સ્વાતન્ત્ર્યે વા કાર્યત્વવ્યાઘાતાત્, તદ્દિ તત્સાકલ્યેડપિ સ્વાતન્ત્ર્યાદેવ ન ભવેદિતિ । એવં
ચ યત્ ક્રમાક્રમાભ્યામર્થક્રિયાકારિ ન ભવતિ, તદસત્, યથા ગગનેન્દીવરમ્, તથા
ચાક્ષણિકાભિમતો ભાવ इति વ્યાપકાનુપલબ્ધિરુત્તિષ્ઠતે । તથા ચ ક્રમયૌગપથયોર્વ્યા-
પકયોઃ વ્યાવૃત્તૈરક્ષણિકાદ્ વ્યાવર્ત્તમાનાર્થક્રિયા ક્ષણિકે વિશ્રામ્યતીતિ પ્રતિબંધસિદ્ધિઃ ॥

હર એક જ દ્રવ્યની ત્રણે કાલમાં અનુયાયિતાને વિષે અર્થાત્ પદાર્થની ત્રિકાલિક સ્થિરતાને વિષે જ નથી અર્થ બૌદ્ધ આ પ્રમાણે કહે છે—

બૌદ્ધ—શિષ્ટ—(સાની સજ્જન) એવા તમારે એક દ્રવ્યમાં અનેક કાલાવસ્થિતિવાદ—અર્થાત્ એક દ્રવ્ય અનેક કાલ સુધી સ્થિર રહે છે, એવા વાદ—ને ઉપસ્થિત કર્યો તે કંઠણ ન સમજી શકાય તેવો બિડો વિષય છે. કારણકે—પ્રમાણ સુદ્ધા તો દરેક ક્ષણે વિનંદ્ય પદાર્થના જ્ઞાનમાં જ સાક્ષિણી છે. અર્થાત્ ઉપરોક્ત તમારું કથન પ્રમાણરૂપ નથી. તે આ પ્રમાણે—જે સત્ છે તે ક્ષણિક છે. વિવાદાસ્પદ શબ્દાદિ સત્ છે માટે તે ક્ષણિક છે. અન્ય પ્રસંગે સત્ત્વ ગમે તે હો પરંતુ અસ્તુત પ્રકરણમાં તો ‘સત્ત્વ’ તરીકે ‘અર્થક્રિયાકારિત્વ’ જ અમોને ઇષ્ટ છે, અને તે ‘અર્થક્રિયાકારિત્વ’ શબ્દાદિ ધર્મીમાં પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી પ્રસિદ્ધ છે. અને વિપક્ષ(નિત્ય)માં વ્યાપકની અનુપલબ્ધિને કારણે વ્યાપ્ય રૂપ તેના (અર્થક્રિયાકારિત્વનો) પણ અભાવ છે, કારણ કે—ક્ષણિકત્વની જેમ ક્રમ અને અક્રમ પણ સત્ત્વનાં વ્યાપક છે, અને બાધદોષ પ્રબળ હોવાથી ક્રમ કે અક્રમ સિવાયના અન્ય કોઈ પ્રકાર વિષે શંકા પણ સંભવતી નથી, કારણ કે—‘ક્રમ નહિ’ એમ ક્રમનો નિષેધ કરવાથી અક્રમ (યૌગપદ્ય) નો અને ‘અક્રમ નહિ’ એમ અક્રમનો નિષેધ કરવાથી ક્રમનો જ સ્વીકાર થાય છે. હવે જો તે ક્રમ અને અક્રમ સ્થિર(નિત્ય) પદાર્થથી વ્યાવૃત્ત હોય અર્થાત્ તે બન્ને સ્થિર પદાર્થમાં જો ન હોય તો તેઓ તેમાંથી અર્થક્રિયાને પણ વ્યાવૃત્ત કરે છે, અર્થાત્ તેમાં અર્થક્રિયા પણ નહિ રહે. કારણ કે—વર્તમાનમાં અર્થક્રિયા કરવાના સમયે જો અતીત અને અનાગતમાં કરવાની અર્થક્રિયા કરવામાં પણ પદાર્થ સમર્થ હોય તો તેને વર્તમાન કાળે તે અતીત અને અનાગતની અર્થક્રિયા કરવાનો પ્રસંગ આવશે. અને વર્તમાનકાળે અતીત અને અનાગતની અર્થક્રિયા કરવામાં જો અસમર્થ હોય તો અસમર્થ હોવાથી અતીત અને અનાગત કાળમાં પણ અર્થક્રિયા કરી શકશે નહિ.

હર શંકા—પદાર્થ અર્થક્રિયા કરવાને સમર્થ તો છે પણ અપેક્ષણીય—સહકારીઓ પાસે ન હોય તો અર્થક્રિયા કરતો નથી અને સહકારીઓ નહોતો હોય તો અર્થક્રિયા કરે છે.

સમાધાન—પદાર્થને સહકારીઓની અપેક્ષા શા માટે છે? શું પોતાની ઉત્પત્તિ માટે, ઉપકાર માટે કે કાર્ય માટે અપેક્ષા છે? પહેલો પક્ષ તો યોગ્ય નથી. કારણ કે વસ્તુ કારણને આધીન હોય અર્થાત્ અનિત્ય સ્વરૂપ હોય કે નિત્ય સ્વરૂપ હોય પણ તે તો પહેલેથી જ સિદ્ધ છે. બીજો પક્ષ પણ યોગ્ય નથી, કારણ કે પદાર્થ સ્વયં અર્થક્રિયા કરવા જો સમર્થ હોય તો તેને સહકારીઓનો ઉપકાર નકામો છે અર્થાત્ સ્વયં સમર્થ હોવાથી બીજાના સહકારની તેને જરૂર નથી. અથવા જો પદાર્થ સ્વયં અર્થક્રિયા કરવા અસમર્થ છે તો પણ તેને સહકારીઓનો ઉપકાર નકામો છે. અને એ રીતે.

“પદાર્થ પોતે જ જો સમર્થ છે, તો ઉપકાર શાને માટે? તે જ રીતે પદાર્થ સ્વયં જો અસમર્થ છે તો પણ ઉપકાર શાને માટે?”

આમ હોવાથી જ કાર્યાર્થે સહકારિઓની અપેક્ષા છે એ ત્રીજે પક્ષ પણ સુકત નથી. કારણ કે પદાર્થ સમર્થ હોય કે અસમર્થ હોય તો પણ સહકારીઓ ઉપકારની જેમ અનુપયોગી છે. અને તે રીતે—

“પદાર્થ પોતે જ કાર્ય કરવાને સમર્થ છે તો સહકારીઓથી સર્થ” અર્થાત્ સમર્થ હોવાથી પોતે જ કાર્ય સિદ્ધ કરી લે છે, તો કાર્ય સિદ્ધ થઈ ગયા પછી સહકારીઓ શું કરવાના ? અથવા પદાર્થ પોતે કાર્ય કરવાને અશક્ત છે, તો પણ સહકારીઓથી સર્થ, કારણ કે સહકારીઓ ગમે તેટલા હોય પણ પદાર્થ જ કાર્ય કરવાને અશક્ત હોય તો અર્થાત્ તેમાં યોગ્યતા જ ન હોય તો સહકારીઓ પણ શું કરી દેવાના છે ?”

શંકા—કાર્ય અનેક કારણોને આધીન રહેવાના સ્વભાવવાળું હોવાથી તે સહકારીઓની અપેક્ષા રાખે છે અર્થાત્ પદાર્થને નહિ પણ કાર્યને સહકારીની અપેક્ષા છે.

સમાધાન—એમ પણ નથી. કારણ કે—કાર્ય એવી અપેક્ષા રાખી શકે નહિ, કારણ કે તે પરતંત્ર છે. અને જો કાર્યને સ્વતંત્ર માનવામાં આવે તો કાર્યતાના જ વ્યાપ્તા (બાધ) થશે એટલે કે તે કાર્યપણું જ ખોઈ ખેસશે, કારણ કે સહકારીકારણરૂપ સામગ્રી સંપૂર્ણ હોવા છતાં તે સ્વતંત્ર હોવાથી ઉત્પન્ન જ ન થાય—એમ સંભવે.

આ ઉપરથી એમ સિદ્ધ થયું કે ક્રમથી અક્રમથી અર્થ ક્રિયાકારી ન હોય તે અસત્ હોય છે, જેમકે—આકાશશબ્દ અને તે રીતે અક્ષણિક રૂપે માન્ય પદાર્થ પણ ક્રમ કે અક્રમથી અર્થક્રિયાકારી નથી, એથી વ્યાપક(ક્રમ-અક્રમ)ની અનુપલબ્ધિ સિદ્ધ થાય છે, અને તે રીતે અક્ષણિક પદાર્થમાંથી ક્રમ-અક્રમરૂપ વ્યાપકની વ્યાવૃત્તિ (અભાવ) થવાથી સત્ત્વ તરીકે માન્ય વ્યાપ્યરૂપા અર્થક્રિયા પણ વ્યાવૃત્ત થઈને ક્ષણિકમાં જ વિશ્રામ પામે છે એ પ્રમાણે વ્યાપ્તિની સિદ્ધિ થઈ

(૫૦) જનુવાન્ધ્વ ઇતિ જાત્યન્ધ્વ । ઉપક્રાન્તોઽયમિત્યતોઽપ્રે યદુતેતિ ગમ્યમ્ । અનેકકાલાવસ્થિતિવાદ્ ઇત્યતોઽપ્રે યત ઇતિ ગમ્યમ્ । યત્ કિઞ્ચિદિતિ અસ્તિત્વાદિકમ્ । ક્ષણિકત્વવદિતિ ક્ષણિકત્વવદ્ વ્યાપકમ્ । અન્યઃ પ્રકાર ઇતિ ક્રમાક્રમાન્યપ્રકારઃ । તત્ત ઇતિ સ્થિરાન્ત્ । દયાવસ્તંયત્ ઇત્યપ્રે કવમિતિ ગમ્યમ્ । પૂર્વાપરકાલયોરિતિ અતીતાનાગતયોઃ ।

તસ્યેતિ કાર્યમય । અસ્વતંત્રત્વાદિત્યતોઽપ્રે કાર્યસ્યેતિ શેષ । તદિતિ કાર્યમ્ ।

(ટિપ્) અત્રૈકસ્યેત્યાદિ ॥ જનુવાન્ધ્વ ઇતિ ભાવસ્યોત્પત્તૌ વ્યયે પ્રૌવ્યે જન્મપ્રસૂત્યન્ધ્વઃ, તેન જન્મતઃ મુગતમતાનુસારિણા ભાવાના ક્ષણિકત્વમેવ કક્ષીચકે । યતઃ કાલત્રયસ્થિતિવાદઃ સાપવાદ ઇતિ જગદ્ મુગત્ । તિમિરાદિરોગવશાત્ શૈશવાપયમેઽન્ધમાવી પુમાન્ પૂર્વદૃષ્ટાર્થાનુસારેણ કિંચિત્સ્મરતિ, જન્માન્ધ્વ કિમપિ ન જાનાતીતિ ભાવઃ ॥ તથાહિ યદિત્યાદિ । તત્ત્વેતિ અર્થક્રિયાકારિત્વમ્ । વિપક્ષાદિતિ નિત્યાદર્થક્રિયાકારિત્વં વ્યાવૃત્તમિતિ સમ્બન્ધઃ । સત્ત્વસ્યેતિ વ્યાપ્યસ્ય । ક્ષણિકત્વવદિતિ સત્ત્વ વ્યાપ્ય ક્ષણિકત્વં વ્યાપકમ્ । તત્ત ઇતિ સ્થિરાત્કાલપ્રવાવસ્થાયિનઃ પદાર્થાત્ । તયોરપિતિ અતીતાનાગતયોરપિ ।

(ટિ.) અપેક્ષણીયેતિ સહકારિકારણીસામીપ્યભાવઃ । તત્સંનિધેરિતિ અપેક્ષણંયસંનિધેઃ । તસ્યેતિ ઉપકારસ્ય ।

અનેકાર્યીનેતિ કાર્યં હિ ઉત્પાદમાસાદયત્ बहुकारणेभ्यः पूर्णतामेति । तानिति सह-
कारिणः । तस्येति कार्यस्य । अस्वतन्त्रत्वादिति अनिष्पन्नत्वेनेति भावः ॥ तदिति कार्यम् ।
तत्साकल्येपीति सहकारिकारणसाम्ये । तदिति नित्यवस्तु । तथाचेति वस्तुतोऽसत्कल्पत्वे ।
व्यापकानुपलब्धिरिति निषेधस्यार्थक्रियाकारित्वस्य व्यापकौ क्रमाक्रमौ तयोरनुपलब्धिः ।
अक्षणीकादिति कालत्रयावस्थानાભિમાનાભિમતભાવરાશે ॥

§૪ અત્રાચદમહે । નનુ ક્ષણમિદેહિમભાવાભિધાયિભિક્ષુણા કારણપ્રાહિણઃ, કાર્ય-
પ્રાહિણઃ, તદ્દ્વયપ્રાહિણો વા પ્રત્યક્ષાદર્થક્રિયાકારિત્વપ્રતીતિઃ પ્રોચ્યેત, યતસ્તત્ત્વં શબ્દાદૌ
ધર્મિણિ પ્રત્યક્ષપ્રમાણપ્રતીતમેવેત્યુક્તં યુક્તં સ્યાત્ । ન તાવપ્યોરસ્ત્યાત્, તસ્ય કારણમાત્ર-
મન્ત્રણપરાયણત્વેન કાર્યક્રિવદન્તીકુણ્ઠત્વાત્ । નાપિ દ્વિતીયાત્, તસ્ય કાર્યમાત્રપરિચ્છેદ-
વિદ્યત્ત્વેન કારણાવધારણવન્ધ્યત્વાત્ । તદુભયાવભાસે ચ 'ઇદમસ્ય કારણમ્, કાર્યં
ચ' इत्यर्थक्रियाकारित्वावसायोत्पादात् ।

વસ્તુસ્વરૂપમેવ કારણત્વમ્, કાર્યત્વં ચેતિ તદન્યત્રપરિચ્છેદેઽપિ તદ્બુદ્ધિસિદ્ધિ-
રિતિ ચેત્ । પ્ર. તર્હિ નાત્રિકેરદાપવાસિનોઽપિ વદ્ધિર્દર્શનાદેવ તત્ર ધૂમજનકત્વનિશ્ચયસ્ય,
ધૂમર્દર્શનાદેવ વદ્ધિજન્યત્વનિશ્ચયસ્ય ચ પ્રસજ્ઞઃ । નાપિ તૃતીયાત્, કાર્યકારણોભયો-
પ્રાહિણઃ પ્રત્યક્ષવ્યાસંભવાત્, તસ્ય ક્ષગમાત્રજીવિત્વાત્, અન્યથાઽનેનૈવ હેતોર્યભિચારાત્ ।
તદુભયસામર્થ્યસમુદ્ભૂતવિકલ્પપ્રસાદાત્તદવસાય ઇતિ ચેત્ । તર્હિ કથં પ્રત્યક્ષેણ તત્પ્રતીતિઃ !

§૫ પ્રત્યક્ષવ્યાપારપરામર્શિત્વાત્ વિકલ્પસ્ય, તદ્દાર્ણવ પ્રત્યક્ષમેવ તલ્લક્ષકમિતિ ચેત્ ।
નનુ ન કાર્યકારણપ્રાહિણોરન્યતરેણાપિ પ્રત્યક્ષેણ પ્રાકકાર્યકારણભાવો ભાસયામાસે, તત્
કથં વિકલ્પેન તદ્વ્યાપારઃ પરામૃસ્યેત ? ઇતિ ન ક્ષણિકવાદિનઃ કાપ્યર્થક્રિયાપ્રતીતિ-
રસ્તીતિ વાઘસિદ્ધં સત્ત્વમ્ ।

§૪ જૈન—હે બૌદ્ધો ! અમે તમારા આ કથનનો ઉત્તર આપીએ છીએ—
ક્ષણભંશુર (ક્ષણિક) પદાર્થનું કથન કરનાર હે બૌદ્ધ ! તમેએ ક્ષણિક
શબ્દાદિ ધર્મીમાં અર્થક્રિયાકારિત્વ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી પ્રસિદ્ધ છે એમ કહ્યું છે
(પૃ.) પણ તમારું તે કથન યુક્ત શાથી માનવું ? શું કારણનું પ્રત્યક્ષ છે
તેથી કે કાર્યનું પ્રત્યક્ષ છે તેથી કે ઉભયનું પ્રત્યક્ષ છે તેથી ? કારણઆહી
પ્રત્યક્ષથી અર્થક્રિયાકારિત્વની પ્રતીતિ કહી શકશો નહિ. કારણ કે—તે માત્ર
કારણની વિચારણામાં તત્પર હોવાથી કાર્યની કથા કરવા અસમર્થ છે. કાર્યઆહી
પ્રત્યક્ષથી પણ અર્થક્રિયાકારિત્વની પ્રતીતિ કહી શકશો નહિ, કારણ કે તે માત્ર
કાર્યને(ધટાદિ કારણ દ્વારા થતા જલાહરણાદિ કાર્યને) જ જાણવામાં ચતુર
હોવાથી કારણનો નિશ્ચય કરવામાં સમર્થ નથી. વળી કારણ અને કાર્ય એ

બન્નેનો પ્રતિભાસ હોય ત્યારે જ 'આ આનું' કારણ છે અને આ આનું કાર્ય છે' એવો પ્રતિભાસ થાય ત્યારે અર્થક્રિયાનો નિશ્ચય થાય.

બૌદ્ધ—કારણત્વ અને કાર્યત્વ એ વસ્તુનું સ્વરૂપ જ છે તેથી જ્યારે કારણત્વ અને કાર્યત્વ એ બન્નેમાંથી ગમે તે એકનું પ્રત્યક્ષ હોય છે ત્યારે કાર્ય અને કારણ ઉભય વિષયક બુદ્ધિની પણ સિદ્ધિ થઈ જ જાય છે.

જૈન—તો પછી નાલિયેરદ્વીપવાસી (અજ્ઞ) મનુષ્યને પણ અગ્નિ જોવાથી આ ધૂમજનક(ધૂમનું કારણ) છે એવો નિશ્ચય થવો જોઈએ અથવા ધૂમ જોવાથી આ વહ્નિજન્ય (અગ્નિનું કાર્ય) છે એવો નિશ્ચય થવો જોઈએ.

કાર્યકારણ ઉભયગ્રાહી પ્રત્યક્ષથી અર્થક્રિયાકારિત્વની પ્રતીતિ થાય છે એવો ત્રીજો પક્ષ પણ કહી શકશો નહિ. કારણ કે ઉભયગ્રાહી પ્રત્યક્ષનો સંભવ જ નથી. કારણ કે તે ક્ષણમાત્રજીવો હોવાથી કાર્યકારણ ઉભયનું ગ્રાહક બની શકશે નહિ. છતાં પણ પ્રત્યક્ષને ઉભયગ્રાહી માનશે તો તે અક્ષણિક બની જતું હોઈ તે પ્રત્યક્ષથી જ 'સત્ત્વ' હેતુમાં વ્યભિચાર આવશે.

બૌદ્ધ—કાર્યગ્રાહી અને કારણ ગ્રાહીએ ઉભય પ્રત્યક્ષના સામર્થ્યથી ઉત્પન્ન થયેલ વિકલ્પના પ્રસાદથી અર્થક્રિયાકારિત્વનો નિશ્ચય થાય છે.

જૈન—વિકલ્પથી થનારી એ પ્રતીતિને પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી થયેલી પ્રતીતિ કેમ કહેવાય ?

કૃપ બૌદ્ધ—પ્રત્યક્ષના વ્યાપારનો વિકલ્પ પરામર્શ—વિચાર કરે છે. તેથી વિકલ્પ દ્વારા પ્રત્યક્ષ જ અર્થક્રિયાકારિત્વનું જ્ઞાપક છે, એમ માનીએ તો શું વાંધો ?

જૈન—કાર્યગ્રાહી અને કારણગ્રાહી એ ઉભય પ્રત્યક્ષમાંથી કોઈ પણ એક પ્રત્યક્ષ દ્વારા પહેલાં કાર્યકારણ ભાવનું જ્ઞાન થયું જ નથી, તો પછી પ્રત્યક્ષના તે વ્યાપારનો—અર્થાત્ કાર્યકારણ ભાવ ગ્રહણ વ્યાપારનો વિકલ્પ પરામર્શ (નિશ્ચય) કઈ રીતે કરી શકે ? આ રીતે ક્ષણિકવાદીના મતમાં કોઈ પણ અર્થક્રિયાકારિત્વની પ્રતીતિ નથી માટે વાદી બૌદ્ધને આ અર્થક્રિયાકારિત્વરૂપ સત્ત્વ-હેતુ અસિદ્ધ છે.

(૫૦) ઉક્તં ચુક્તં સ્યાદિતિ ત્વયૈવ પૂર્વમુક્તમ્ । કાર્યંકિંવદન્તીકુણ્ઠત્વાદિતિ ધર્મ્યક્રિયાકારિત્વવાર્તાકુણ્ઠત્વાત્ । તદુભયાવભાસે ચેતિ તદુભયાવભાસે સતિ । અવસાયોત્પાદાદિતિ પરિજ્ઞાનોત્પાદાત્ ।

વસ્ત્વિત્યાદિ સૌગતઃ । તદન્યતરપરિચ્છેદે ઇતિ કારણસ્ય કાર્યસ્ય વા પરિચ્છેદે । તદ્બુદ્ધિસિદ્ધિરિતિ કારણકાર્યોભય[બુદ્ધિ]સિદ્ધિઃ । एवं तर्हीत्यादि सूरिः । तत्रैतं वह्निदर्शने । तस्यैति प्रत्यक्षस्य । क्षणमात्रजीवित्वादिति कार्यकारणयोश्च क्रमभावित्वात् । अनेनेति प्रत्यक्षेण । हेतोरिति कारणक्षणकार्यक्षणवस्थायित्वेन क्षणिकत्वं व्याहृत्यते । कार्यकारणोभय-प्राहित्वे प्राक्कालापरकालग्रहणात् । कुतः क्षणिकत्वम् । तदित्यादि सौगतः । तदवसाय इति उभयावसायः । तद्वि कथमित्यादि सूरिः । तत्प्रतीतिरिति विकल्पादेव साध्यसिद्धेः ।

પ્રત્યક્ષેત્યાદિ સૌગતઃ । તદ્દ્વારેણેતિ વિકલ્પદ્વારેણ । નન્વિત્યાદિ સૂરિઃ । કાર્ય-કારણભાવ ઇતિ યુગપત્ કાર્યકારણભાવઃ । માસયામાસે ઇતિ બ્રત્ર ન માસયામાસે ઇતિ

योगः । तद्व्यापारः परामृश्येतेति पूर्वाक्षेपापारो हि तदा परामृष्टो भवति यदा विकल्पोऽप्येकैकप्राही स्यात् । असौ च तदुभयप्राही भवतेष्यते इति तस्य कथं प्रत्यक्षव्यापारपरामर्शः ?
क्वापीति प्रत्यक्षे वा विकल्पे वा । वाद्यसिद्धमिति भवत एव ।

(टि०) ननु क्षणेत्यादि ॥ कारणेति कारणं घटादि तस्य कार्यं अलधारणादिकाऽर्थक्रिया तदप्राहिणः । तद्वद्वयेति कारणकार्यप्राहिणः । तच्छेति अर्थक्रियाकारित्वम् । तस्येति प्रथम-
विकल्पस्य कारणप्राहिणः । तस्येति द्वितीयस्य कार्यप्राहिणः । तदुभयेति कार्यकारणद्वयावभासे ।

तदन्यतरेति । तयोः कार्यकारणयोरेकस्य ज्ञानेऽपि तद्वबुद्धिसिद्धिरिति अर्थक्रियाकारित्व-
बुद्धिसिद्धिः । एवमिति कार्यकारणभावादेवार्थक्रियाकारित्वसिद्धेः संकेतमन्तरेणापि । तत्रेति
धनञ्जये । तस्येति प्रत्यक्षस्य । अन्येयेति द्वितीयादिक्षणस्यायित्वे । अनेनैवेति प्रत्यक्षणैव ।
हेतोरिति सत्त्वादिकस्य । तदुभयेति कार्यप्राहिणारणप्राहिणप्रत्यक्षयोः सामर्थ्येन समुद्भूतो
योऽसौ विकल्पस्तस्य प्रसादात् । तद्वसाय इति अर्थक्रियाकारित्वावसायः । तत्प्रतीतिरिति
अर्थक्रियाकारित्वप्रतीतिः ।

५६ संदिग्धानैकान्तिकं च, क्षणिकाक्षणिके क्षणिकैकान्तविपक्षे क्रमाक्रमव्याप-
कानुपलम्भस्यासिद्धत्वेन तद्व्याप्तार्थक्रियायास्ततो व्यावृत्त्यनिर्णयात् ।

किञ्चित् कृत्वाऽन्यस्य करणं हि क्रमः । अयं च कलशस्य कथञ्चिदेकरूपस्यैव
क्रमवत्सहकारिकारणकलापोपढौकनवशेन क्रमेण घटचेष्टिकामस्तकोपरिपर्यटनात्तासां
क्लमं कुर्वतः सुप्रतीत एव ।

अत्र हि भवानत्यन्ततार्किकं मन्योऽप्येतदेव वक्तुं शक्नोति—यस्मादक्षेपक्रियाधर्मणः
समर्थस्वभावादेकं कार्यमुदपादि, स एव चेत् पूर्वमप्यस्ति, तदा तत्कालवत्तदैव तद्विधानः
कथं वार्यताम् ? ।

“कार्याणि हि विलम्बन्ते कारणाऽसन्निधानतः ।

समर्थहेतुसद्भावे क्षेपस्तेषां नु किंकृतः ? ॥१॥” इति ।

नचैतदवदातम् । एकान्तेनाक्षेपक्रियाधर्मत्वानभ्युपगमात् । द्रव्यरूपशक्त्यपेक्षया
हि तत् समर्थमभिधीयते, पर्यायशक्त्यपेक्षया त्वसमर्थमिति । यदेव हि कुशूलमूलावलम्बि
बीजद्रव्यम्, तदेवावनिवनपवनातपसमर्पितातिशयविशेषस्वरूपपर्यायशक्तिसमन्वितमङ्कुरं
करोति ।

नन्वसौ पर्यायशक्तिः कुशूलमूलावस्थानाऽवस्थायामविद्यमाना, क्षेत्रक्षितिक्षेपणे
तु संपद्यमाना बीजद्रव्याद्विन्ना वा स्यात्, अभिन्ना वा, भिन्नाभिन्ना वा ? । यदा भिन्ना,
तदा किमनया काणनेत्राञ्जनरेखाप्रख्यया^१, विभिन्नाः सन्निधिभाजः संवेदनकोटीमुपा-
गताः सहकारिण एवासताम् । अथ सहकारिणः कमपि बीजस्यातिशेषविशेषमपोष-
यन्तः कथं सहकारितामपि प्राप्नुयुः ? इति चेत् । तर्ह्यतिशयोऽप्यतिशयान्तरमनारचयन्

કથં તત્તાં પ્રાપ્નુયાત્ ? । અથાયમારવ્યતિ તદન્તરમ્, તર્હિં સમુપસ્થિતમન-
વસ્થાદૌસ્થ્યમ્ । અથામિન્ના સાવાત્ પર્યાયશક્તિઃ, તર્હિં તત્કરણે સ એવ કૃત્ત્વંતિ કથં
ન ક્ષણિકત્વમ્ ? । મિન્નામિન્નપર્યાયશક્તિપક્ષોઽવ્યંશે ક્ષણિકત્વેમર્પયન્ન કુશલીતિ ॥

હું વળી, એકઃન ક્ષણિકના વિપક્ષરૂપ ક્ષણિકાક્ષણિકમાં કંમ અને અકંમ-
રૂપ વ્યાપકનો અનુપલબ્ધ અસિદ્ધ હોવાથી તે ક્ષણિકાક્ષણિકમાંથી કંમાકંમના
વ્યાપ્યરૂપ અર્થાક્રિયાની વ્યવૃત્તિ (અભાવ)નો નિર્ણય નહિ થાય. આથી 'સત્ત્વ'
હેતુ સંદિગ્ધાનેકાન્તિક પછી છે

કોઈ પણ એક કાર્ય કરીને બીજું કાર્ય કરવું તેનું નામ કંમ છે, અને તે
કંમ ઘડામાં સ્પષ્ટ છે તે આ રીતે-ઘડે કથંચિત્ એકરૂપ છે, છતાં કંમે આવી
મળતા સહકારીઓના કારણે ઘટચેટિકા(પાણી વહન કરનારી દાસી)ઓના
મસ્તકમાં તે ફરતો રહે છે ત્યારે કંમશઃ તેમને કદ ઉપભવે છે, તે સુપ્રતીત
જ છે.

અહિં પોતાને અત્યન્ત તાર્કિક માનનાર પછી તમે આટલું કહી શકો કે-
પદાર્થનો વિના વિલંબે કાર્ય કરવાનો સમર્થ સ્વભાવ છે, તેથી તેણે હમણાં
એક કાર્ય કર્યું—હવે જો તે સ્વભાવ પહેલાં પછી હતો તો તે ટાણે-તે કાલના
કાર્યની જેમ અત્યારના કાર્યને કરે તો તેમાં તેને કોણ રોકી શકે તેમ છે ?
કારણ કે—“કારણાં નજીકમાં ન હોય તો કાર્યો જ ઉત્પન્ન થવામાં વિલંબ-ભેડ”
કરે છે, પરંતુ સમર્થ કારણ ઉપસ્થિત હોય તો કાર્યનો વિલંબ શાથી થાય ?
અર્થાત્ થાય જ નહિ”

પછી તમારું આ કથન નિર્દોષ નથી. કારણ કે પદાર્થ વિના વિલંબે કાર્ય
કરે છે, એમ અને માનતા નથી. કારણ કે અને દ્રવ્યરૂપ શક્તિ-ઉપાદાન કાર-
ણની અપેક્ષાએ તે પદાર્થને સમર્થ કહીએ છીએ પણ પર્યાયશક્તિની અપે-
ક્ષાએ અસમર્થ કહીએ છીએ. કારણ કે જો બીજા દ્રવ્ય કોઠીના તળિયે પડ્યું
હોય છે, તે જ પૃથ્વી, પાણી, પવન અને તડકાથી મેળવેલ અતિશય વિશેષરૂપ
પર્યાય શક્તિથી સમન્વિત બની અંકુરને ઉત્પન્ન કરે છે.

બૌદ્ધ-બીજજ્યારે કોઠીના તળિયે પડ્યું હતું ત્યારે તો આ તમે જણાવેલ
અંકુરજનક અતિશયરૂપ પર્યાયશક્તિ બીજના હતી નહિ. પણ જ્યારે ખેતરની
જમીનમાં તે બીજને વાવવામાં આવ્યું ત્યારે જ તે શક્તિ તેમાં ઉત્પન્ન થાય છે.
તો હવે પ્રશ્ન છે કે તે શક્તિ બીજદ્રવ્યથી ભિન્ન છે અભિન્ન છે કે ભિન્નાભિન્ન ?
બીજદ્રવ્યથી શક્તિ ભિન્ન છે, એક કહો તો-કાંણી આંખની અંજનરેખા જેવી
આ પર્યાયશક્તિ શું કામની ? બીજદ્રવ્યથી સર્વથા પૃથગ્ભૂત છતાં સમીપમાં
રહેનાર અને જ્ઞાનનો વિપય બનનાર સહકારિઓ જ રહો, અર્થાત્ બીજ અને
સહકારીઓ મળીને અંકુર ઉત્પન્ન કરશે. શક્તિ માનવાની જરૂર નથી

શંકા-પછી જો સહકારીઓ બીજના અતિશયવિશેષનું પોષણ-ઉત્પત્તિ
ન કરે તો તે સહકારી કઈ રીતે કહેવાય ?

સમાધાન—તો પછી તમે માનેલ બિન્ન અતિશય વિષે પણ એમ કહી શકાય કે—તે અતિશય પણ અન્ય અતિશયનેજે ઉત્પન્ન ન કરે તો તે પણ અતિશય કહેવાશે નહિ. અને જો તે અતિશય બીજા અતિશયને ઉત્પન્ન કરતો હોય તો તો—અનવસ્થાનું દુઃખ આવી પડશે. માટે બીજદ્રવ્યથી પર્યાયશક્તિ બિન્ન છે એવું કહી શકશો નહિ.

બીજદ્રવ્યરૂપ પદાર્થથી પર્યાયશક્તિ અભિન્ન છે એ બીજા પક્ષમાં પણ પદાર્થથી અભિન્ન પર્યાયશક્તિ ઉત્પન્ન થયે તે પદાર્થ થયે એમ કહેવાશે એટલે પદાર્થમાં ક્ષણિકતા કેમ સિદ્ધ નહિ થાય ? બીજદ્રવ્યથી પર્યાયશક્તિ બિન્નાભિન્ન છે, એમ ત્રીજો પક્ષ માનવામાં તો તે એક અંશમાં એટલે કે અભિન્ન અંશમાં ક્ષણિકતા સિદ્ધ કરતો હોવાથી તમારા માટે કુશલ નથી.

(૧૦) ક્ષણિકાક્ષણિકે ઇતિ અસ્મદ્ભિમતે । ઇકાન્તવિપક્ષે ઇતિ ભવદ્ભીટે । તદ્વ્યાપ્તાર્થક્રિયાયા ઇતિ ક્રમાક્રમવ્યાપ્તાર્થક્રિયાયા । તત્ત ઇતિ ક્ષણિકાક્ષણિકાત્ । વ્યાવૃત્ત્યનિર્ણયાદિત્યતોડમે યત્ત ઇતિ ગમ્યમ્ ।

ક્રમવત્સહકારિકારણકલાપોપદૌકનવશેનેતિ ક્રમવન્તિ યાનિ સહકારિ કારણાનિ તેષા કલાપસ્તુપદૌકનવશેન । અયં ચ કલશસ્યેત્યાદિ ગથે અયં ચ ક્રમઃ કલશસ્ય સુપ્રતીત એવેતિ યોગઃ । પત્તદેવેતિ વક્ષમાણમ્ । સમર્થસ્વભાવાદિતિ સમર્થપદાર્થાત્ । સ ધ્રેવેતિ અક્ષેપક્રિયાસમર્થસ્વભાવ । તત્કાલવદિતિ વર્તમાનકાલવત્ । તદૈવેતિ પૂર્વમપિ । તદિતિ કાર્યમ્ । કથં વાર્યતામિત્યતોડમે યત્ત ઇતિ ગમ્યમ્ ।

ક્ષેપ ઇતિ વિલમ્બઃ તેષામિતિ કાર્યાણામ્ ।

ન ચૈત્તિત્યાદિ સૂરિઃ । અનન્યુપગમાદિતિ અસ્મામિઃ । અનન્યુપગમાદિત્યતોડમે કિં ત્વિતિ ગમ્યમ્ । યદેવ હ્રીત્યાદિ ગથે વનશબ્દેન જલમ્ ।

નન્વસાવિન્યાદિ સૌગતઃ પૃચ્છતિ । અનયેતિ શક્ત્યા । અઙ્ગનરેલાપ્રત્યયેત્યતોડમે કિં ત્વિતિ ગમ્યમ્ । સંવેદનકોટીનુપાગતા ઇતિ શક્તિસ્તુ ન કેનાપિ સંવેયતે । અથ સહકારિણ ઇત્યાદિ બૌદ્ધમેવ પૃચ્છતિ જૈન । અપોષયન્ત ઇતિ અત્યન્તવિભિન્નત્વાત્ । તહીત્યાદિ બૌદ્ધઃ । અયમિતિ અનિશયઃ । તદન્તરમિતિ અતિશયાન્તરમ્ । ંહો ઇતિ દ્રવ્યરૂપે ॥

(ટિ૦) તદ્દ્વારેણેતિ વકિન્પદ્વારેણ । તલ્લક્ષકમિતિ અર્થક્રિયાકારિણલક્ષકમ્ ॥ અન્યતરેણેતિ એકેનાપિ । તદ્વ્યાપાર ઇતિ તસ્ય કાર્યકારણપ્રાદિષ્ઠઃ પ્રત્યક્ષસ્ય વ્યાપારોડવસાયઃ ॥

વાચસિદ્ધમિતિ વાદિનો બૌદ્ધસ્યાસિદ્ધમ્ ।

ક્ષણિકેતિ નિત્યાનિત્યે વસ્તુનિ ક્ષણિકૈકાન્ત એવ વિપક્ષો યસ્ય સ તસ્મિન્ । તદ્વ્યાપ્તેતિ ક્રમાક્રમવ્યાપ્તાર્થક્રિયાયા । તત્ત ઇતિ ક્ષણિકાક્ષણિકવસ્તુનઃ । અયમિતિ ક્રમઃ ।

કથંચિદિતિ દ્રવ્યરૂપતયા । ક્રમવદિતિ ક્રમવન્તિ ક્રમવર્તાનિ યાનિસહકારિકારણાનિ તેષાં સમૂહોપદૌકનવશેન । તાસામિતિ ઘટચેટિકાનાં જલવહનકર્મણામેવૈત્યર્થઃ । કલશો દ્રવ્યરૂપતયા સન સહકારિવશાસંજાયતે । તતચેટિકાશિરસિ આરોહતિ કલમ્ ચ વિષતે તાસામિતિ ક્રમઃ ।

અ હિ ભવાનિત્યાદિ અક્ષેપક્રિયેતિ અકાલવિલમ્બનઃ । સ ધ્રેવેતિ સમર્થસ્વભાવ એવ । તત્કાલવદિતિ ઉત્તરકાલવત્ । તદૈવેતિ પૂર્વકાલે એવ । તદિતિ કાર્યમ્ ॥૬૨॥

કાર્યાણીત્વાદિ । સમર્થેતિ સમર્થકારણસત્ત્વે ॥ ક્ષેપ इति विलम्बः । तेषामिति कार्याणाम् । किंकृत इति केन कृतः । कारणसद्भावे विलम्बासંभवात् ।

तदिति उपादानकारणम् ।

નન્વસાવિત્યાદિ । અનયેતિ પર્યાયશક્ત્યા । વિભિન્ના इति बीजात् द्रव्यात् सर्वधा-
पृથग्भूताः सामीप्यभाजो ज्ञानविषयमवतीर्णाः ॥ अतिक्षेपेति अतिशयविशेषम् । तत्तामिति
सहकारिताम् । अयमिति अतिशयः । तदन्तरमिति अतिशयान्तरम् । तत्करणे इति अभिन्न-
पर्यायसंश्लिष्टकरणे स एवेति भावः । अक्षे इति अभिन्नलक्षणे ।

અત્ર બ્રૂમઃ—एषु चरम एव पक्षः कक्षीक्रियते । नचात्र कलङ्कः कश्चित्, द्रव्यांश-
द्वारेणाऽक्षणिके वस्तुनि पर्यायांशद्वारेण क्षणिकत्वोपगमात्, क्षणिकैकान्तस्यैव कुट्टयितुमुप-
क्रान्तत्वात् । क्षणिकपर्यायेभ्योऽव्यतिरेकात् क्षणिकमेव द्रव्यं प्राप्नोतीति चेत् । न ।
व्यतिरेकस्यापि संभवात् । न च व्यतिरेकाव्यतिरेकावेकस्य विरुध्येते । न हि नजः प्रयो-
गाप्रयोगमात्रेण विरोधगतिः, अतिप्रसङ्गात् ।

“दलित हृदयं गाढोद्वेगं द्विधा न तु भिद्यते

वहति विकलः कायो मोहं न मुञ्चति चेतनाम् ।

અલયતિ તનુમન્તર્દાહઃ કરોતિ ન ભસ્મસાત્

પ્રહરતિ વિધિર્મર્મચ્છેદી ન કૃન્તતિ જીવિતમ્ ॥૧॥

इत्यादिष्वपि तत्प्राप्तेः । न च स्थिरभावस्यापि येनैव रूपेण व्यतिरेकम्, तेनैवा-
व्यतिरेकं व्याकुर्महे । द्रव्यमेतत्, एते च पर्याया इतिरूपेण हि व्यतिरेकः, वस्त्वेतदिति-
रूपेण त्वव्यतिरेकः । एकमेव च विज्ञानक्षणं सविकल्पाविकल्पकम्, भ्रान्ताभ्रान्तम्,
कार्य कारणं चायं स्वयमेव स्वीकरोति, भेदाभेदे तु विरोधप्रतिरोधमभिदधातीति
महासाहसिकः, इति क्षणिकाक्षणिकेऽपि क्रमाक्रमाभ्यामर्थक्रियायाः संभवात् सिद्धं
संदिग्धानैकान्तिकं सत्त्वम् ।

જૈન—હવે અમે ઉત્તર આપીએ છીએ કે ઉપરોક્ત ત્રણે પક્ષમાંથી અમે
છેલ્લો પક્ષ જ સ્વીકારીએ છીએ અને તેમાં કોઈ બતનો દોષ નથી, કારણ
કે-દ્રવ્યરૂપે અક્ષણિક—સ્થિર—નિત્ય પદાર્થમાં પર્યાયરૂપે ક્ષણિકતા (અનિત્યતા)
અમે માનીએ છીએ અને અમે જે ક્ષણિકતાનું ખડન કરીએ છીએ તે તો
એકાન્ત ક્ષણિકતાનું જ છે.

ખૌદ્ર—ક્ષણિક પર્યાયો સાથે અભિન્ન હોવાથી દ્રવ્ય પણ ક્ષણિકતાને જ
પ્રાપ્ત કરે છે.

જૈન—એમ નથી. કારણ કે-દ્રવ્યથી પર્યાયોનો ભેદ પણ છે. અને એક જ
વસ્તુમાં ભેદ અને અભેદનો વિરોધ નથી, કારણ કે-‘નજ’ શબ્દનો પ્રયોગ કર-
વાથી કે ન કરવાથી વિરોધ આવતો નથી. છતાં વિરોધ માનશે તો અતિપ્રસંગ
આવશે.

“અહ ઉદ્દેશ હૃદયને દળી નાખે છે, પરંતુ બે ભાગ થતા નથી, વિહળ-શરીર મૂંછિત થાય છે, પણ ચેતનાનો ત્યાગ કરતું નથી, અંતરનો અગ્નિ શરીરને બાળે છે પણ ભસ્મરૂપ કરતો નથી. મર્મમાં છેદ કરનાર વિધિ પ્રહાર કરે છે પણ જીવિતનો નાશ કરતો નથી” વિગેરે સ્થળોમાં એક જ વ્યક્તિમાં નબળો પ્રયોગ અને અપ્રયોગ(વિધિ અને નિષેધ) બન્ને હોવાથી વિરોધનો પ્રસંગ આવશે.

અને અમે સ્થિર પદાર્થમાં જે રૂપે પર્વાયોનો ભેદ કહીએ છીએ, તે જ રૂપે અલેહ કહેતા નથી. પરંતુ ‘આ દ્રવ્ય છે’ અને ‘આ પર્વાયો છે’ એ રૂપે ભેદ કહીએ છીએ, અને ‘આ વસ્તુ છે’ એ રીતે અલેહ કહીએ છીએ. વળી, તમે બૌદ્ધો પણ એક જ વિજ્ઞાનક્ષણને ‘સવિકલ્પક’ અને ‘નિવિકલ્પક’ રૂપે, બ્રાન્ત-અબ્રાન્ત-રૂપે, અને કાર્ય-કારણરૂપે સ્વીકારો છો, પરંતુ ભેદાલેહનો સ્વીકાર કરવામાં વિરોધરૂપ પ્રતિબંધક (બાધ) છે, એમ કહે છે તેથી તમે મહાસાહસિક લાગો છો. એ રીતે ક્રમ અને અક્રમ દ્વારા અર્થક્રિયા એકાન્ત ક્ષણિકના વિપક્ષરૂપ ક્ષણિકાક્ષણિકમાં પણ સંભવ છે. માટે અર્થક્રિયાકારિત્વરૂપ સસ્વ હેતુમાં સંદિગ્ધાનૈકાન્તિકત્વ કોષ છે એ સિદ્ધ થયું.

(૫૦) ચરમ યથેતિ મિન્નામિન્નઃ । ક્ષણિકપર્યાયેભ્યમ્મ્યદિ સૌગતઃ । ન વ્યતિરેક્-સ્યાપીત્યાદિ સુરિઃ । તત્પ્રાપ્તેરિતિ વિરોધપ્રાપ્તેઃ । વ્યાકુર્મહેમિતિ વચમ્ । કાર્યકાર-ણમિતિ એક એવં હિ જ્ઞાનક્ષણઃ પૂર્વેક્ષણાપેક્ષયા કાર્યમ્, ઉત્તરક્ષણાપેક્ષયા ચ કારણમ્ । અચ-મિતિ સૌગતઃ । મેદામેદેમિતિ અસ્મદભિમતે । સંદિગ્ધાનૈકાન્તિકં સત્ત્વમિત્યતો અન્ય-ચ્ચેતિ શોષઃ ।

(ટિ૦) ઇતિ મહદુપન્યસ્તેષુ ત્રિષુ વિકલ્પેષુ । ચરમમિતિ મિન્નામિન્નલક્ષણઃ । અજેતિ મિન્નામિન્નપક્ષે । એકસ્યેતિ પદાર્થસ્ય ।

દ્વલતીત્યાદિ । દ્વિધાભાવમિવ પ્રાપ્નોતિ । મોહમિતિ મૂર્છામ્ । ન મુચ્ચતીતિ પચ્ચત્તં ન યાતીત્યર્થઃ । કુન્તતીતિ ચિહ્નનતિ । હૃદયદલનેડપિ અમેદસ્ય, મોહે ચેતનાભાઃ, તત્તુજ્વલને અમસ્મતાયા, મમેચ્છેદે જીવિતસ્ય વિરોધાવરોધઃ સંભવો, પુનર્નાત્ર વિરોધઃ, સર્વથા દલનાદીના-મનન્નુપગમાત્ ।

તત્પ્રાપ્તેરિતિ વિરોધપ્રસંગાત્ । સ્થિરભાવસ્યેતિ નિત્યપદાર્થસ્ય । અચમિતિ તાથાગતઃ । ક્ષણિકાક્ષણિકેડપીતિ નિત્યાનિત્યેવિ વસ્તુનિ । સત્ત્વમિતિ હેતુતયોગાત્મ ।

૬૭ ક્ષણિકૈકાન્તે તામ્યામર્થક્રિયાયા અનુપપન્નેવિરુદ્ધં વા । તથાહિ—ક્રમસ્તાવદ્ દેધા, દેશક્રમઃ, કાલક્રમશ્ચ । તત્ર દેશક્રમો યથા તરલતરતરક્ષપરમ્પરોત્તરણમણીયશ્રેણી-ભૂતશ્વેતશ્ચદમિથુનાનામ્ । કાલક્રમસ્વેકસ્મિન્ કલશે ક્રમેણ મધુમધુકબન્ધુકશમ્બુકા-દીનાં ધારણક્રિયાં કુર્વાણે । ક્ષણિકૈકાન્તે તુ દ્વયોરપ્યેતયોરભાવ એવં । યેન હિ વસ્તુના ક્વચિદેશે, કાલે વા કિञ્ચિત્કાર્યમર્જયામાસે, તત્તત્રૈવ, તદાનીમેવ ચ નિરવચ્યમનશ્યત્, તતો દેશાન્તરકાલાન્તરાનુસરણવ્યસનશાલિનઃ કસ્યાપ્યેકસ્યાસંભવાત્ ક્વ નામ ક્ષણિકૈકાન્તે ક્રમોડસ્તુ ।

નાપ્યત્ર યોગપદ્યમનવચમ્ , યતઃ ક્ષણિકાનંશસ્વરૂપં રૂપં યુગપદેવ સ્વકાર્યાણિ કાર્યાણિ કુર્વાણં યેનૈવ સ્વભાવેન સ્વોપાદેયં રૂપમુત્પાદયતિ તેનૈવ જ્ઞાનક્ષણમપિ, યદ્વા યેનૈવ જ્ઞાનક્ષણં તેનૈવ રૂપક્ષણમપિ, સ્વભાવાન્તરેણ વા ?! પ્રાચિ પક્ષે, જ્ઞાનસ્ય રૂપસ્વરૂપ-ત્વાપત્તિઃ, રૂપોત્પાદકૈકસ્વભાવાભિર્નિર્વચ્યત્વાત્, રૂપસ્વરૂપવત્ । દ્વિતીયે, રૂપસ્ય જ્ઞાન-રૂપતાઽપત્તિઃ, જ્ઞાનોત્પાદનૈકસ્વભાવસંપાદ્યત્વાત્, જ્ઞાનસ્વરૂપવત્ । તૃતીયે, રૂપક્ષણસ્ય ક્ષણિકાનંશસ્વરૂપવ્યાપત્તિઃ, સ્વભાવભેદસ્ય ભેદકસ્ય સદ્ભાવાત્ । અથાનંશૈકસ્વરૂપમપિ રૂપં સામગ્રીભેદાદ્વિન્નકાર્યકારિ ભવિષ્યતિ કો દોષ इति चेत्, તર્હિ નિર્વચૈકરૂપોઽપિ પદાર્થસ્તત્તસામગ્રીભેદાત્ તત્તત્કાર્યકર્તા ભવિષ્યતીતિ કથં ક્ષણિકંકાન્તસિદ્ધિઃ સ્થાત્ ? । તતો ન ક્ષણિકૈકાન્તે ક્રમયોગપદ્યામ્યામર્થક્રિયા સંભવતીતિ સિદ્ધં વિરુદ્ધં સત્ત્વમિતિ ॥

૬૭ અથવા ક્રમ અને અક્રમ દ્વારા એકાન્ત ક્ષણિકમાં અર્થક્રિયા ઘટતી ન હોવાથી તમારે સત્ત્વ હેતુ વિરુદ્ધહેત્વાભાસરૂપ છે. તે આ પ્રમાણે—ક્રમ એ પ્રકારે છે—દેશક્રમ અને કાલક્રમ તેમાં અતિચપલ તરંગોની પરસ્પરામાં જોઈ થી જોતરવા રમણીય શ્રેણીરૂપ બનેલ હંસયુગલોનો ક્રમ તે દેશક્રમ કહેવાય છે. અને એક જ કલશમાં અનુક્રમે મધુ(મધ), મધુક (મહુકા), બન્ધુક (બપોરીઆં), શમ્બુક(શંખલા) ભરવામાં આવે તે કાલક્રમ કહેવાય છે. એકાન્ત ક્ષણિકમાં તો આ બંને પ્રકારના ક્રમનો અભાવ જ છે, કારણ કે—તમારા મતે જે પદાર્થે જે કોઈ એક દેશમાં અથવા કોઈ એક કાલમાં જે કંઈ કાર્ય ઉત્પન્ન થયું તે પદાર્થ તે જ દેશ અથવા કાલમાં સમૂળ નાશ પામ્યો, તેથી કરીને દેશાન્તર કે કાલાન્તરમાં અનુગમન કરવાના સ્વભાવગ્રાહી કોઈ પણ એક પદાર્થનો અભાવ છે, તો એકાન્ત ક્ષણિકમાં ક્રમ કયાંથી હોઈ શકે ? અર્થાત્ ન હોઈ શકે.

એકાન્ત ક્ષણિકમાં અક્રમ-યોગપદ્ય પણ ઘટતો નથી. કારણ કે ક્ષણિક અને નિરંશ એકરૂપ પોતાને કરવાનાં કાર્યોને યુગપત્ કરે છે એમ માનવું પડે. તો શું જે સ્વભાવથી તે પોતાના ઉપાદેયરૂપને ઉત્પન્ન કરે છે, તે જ સ્વભાવથી જ્ઞાનક્ષણને ઉત્પન્ન કરે છે કે જે સ્વભાવથી જ્ઞાનક્ષણને ઉત્પન્ન કરે છે તે જ સ્વભાવથી રૂપક્ષણને પણ ઉત્પન્ન કરે છે કે અન્ય સ્વભાવથી ? પહેલા પક્ષમાં જ્ઞાન રૂપસ્વરૂપ (રૂપમય) બની જશે કારણ કે રૂપના સ્વરૂપની જેમ રૂપને ઉત્પન્ન કરનાર સ્વભાવથી જ તે જ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું છે. બીજા પક્ષમાં રૂપ જ્ઞાનસ્વરૂપ (જ્ઞાનમય બની જશે, કારણ કે—તે રૂપ, જ્ઞાનના સ્વરૂપની જેમ જ્ઞાનને ઉત્પન્ન કરનાર સ્વભાવથી જ ઉત્પન્ન થયું છે. ત્રીજા પક્ષમાં રૂપક્ષણને ક્ષણિક-નિરંશ સ્વભાવ ખંડિત થઈ જશે કારણ કે—તેમાં ભેદ કરનાર એટલે કે—નિરંશને સાંશ બનાવી દેનાર સ્વભાવભેદનું અસ્તિત્વ માનવું પડશે.

શંકા—અંશ રહિત અને એકસ્વરૂપવાળું રૂપ પણ સામગ્રીના ભેદથી ભિન્ન કાર્ય કરે તો શો દોષ છે ?

समाधान—तो पछी नित्य ओक रुपवाणो पदार्थ पणु ते ते सामग्रीना लेहथी ते ते कार्य'नो कर्ता थई जेणे, तो तमाशे क्षणिक ओकान्तनी सिद्धि पणु कथरीते थशे ? तेथी करीने क्षणिक ओकान्तरूप पक्षभां कंभ अने अकंभ द्वारा अर्थ क्रिया'नो संभव न होवाथी (अर्थात् विपक्षरूप क्षणिकाक्षणिकभां सत्त्व तरीके मान्य अर्थक्रिया होवाथी तमाशे सत्त्वहेतु विरुद्ध सिद्ध थया.

(५०) अभाव पदेत्यतोऽग्रे किमिति गम्यम् । तद्विति वस्तु ।

स्वभावान्तरेण वेति रूपक्षणमुपादानस्वभावेन, ज्ञानक्षणं सहकारिस्वभावेन ।

(टि०) ताभ्यामिति क्रमाऽक्रमाभ्याम् । शम्भूकेति शब्दः । तद्विति वस्तु । तत्रेति देशे काले वा । निरन्वयमिति समूलनाशम् ।

अत्रेति क्षणिकैकान्ते । योगपद्यमिति अक्रमः । स्वकार्याणीति आत्मनाऽवश्यविधेयानि ।

॥८॥ यदप्याचक्षते भिक्षवः क्षणक्षयैकान्तप्रसाधनाय प्रमाणम्—ये यद्भावं प्रत्यनपेक्षाः, ते तद्भावनियताः, यथाऽन्त्या कारणसामग्री स्वकार्यजनने, विनाशं प्रत्यनपेक्षाश्च भावा इति ।

तत्र विनाशं प्रत्यनपेक्षत्वमसिद्धतावष्टब्धमेव नोच्छ्वसितुमपि शक्नोतीति कथं वस्तूनां विनाशनैर्यस्यसिद्धौ सावधानतां दध्यात् ? । तथाहि—तरस्विकपुरुषप्रेरितप्रचण्डमुद्र-संपर्कात् कुम्भादयो ध्वंसमानाः समीक्ष्यन्ते ।

नन्वेतत्साधनसिद्धिबद्धकक्षेष्वास्मासु सत्सु कथमसिद्धताऽभिधातुं शक्या ? । तथाहि—वेगवन्मुद्रादिनाशहेतुर्नश्वरं वा भावं नाशयति, अनश्वरं वा ? तत्रानश्वरस्य नाशहेतुशतोपनिपातेऽपि नाशानुपपत्ति, स्वभावस्य गीर्वाणप्रमुणाऽऽयन्यथाकर्तुमशक्यत्वात् । नश्वरस्य च नाशे तद्वेतूनां वैयर्थ्यम् । नहि स्वहेतुभ्य एवाप्तस्वभावे भावे भावान्तरव्यापारः फलवान्, तदनुपपत्तिप्रसक्तेः । उक्तं च—

“भावो हि नश्वरात्मा चेत्, कृतं प्रलयहेतुभिः ।

अथाप्यनश्वरात्माऽसौ, कृतं प्रलयहेतुभिः ॥१॥”

अपि च । भावात् पृथग्भूतो नाशो नाशहेतुभ्यः स्यात्, अपृथग्भूतो वा ! यद्यपृथग्भूतः; तदा भाव एव तद्वेतुभिः कृतः स्यात्, तस्य च स्वहेतोरेवोत्पत्तेः कृशस्य करणयोगात्तदेव तद्वेतुवैयर्थ्यम् । अथ पृथग्भूतोऽसौ, तदा भावसमकालभावी, तदुत्तरकालभावी वा स्यात् ? तत्र समकालभावित्वे निर्भरप्रतिबन्धबन्धुरबान्धवयोरिव भावाभावयोः समकालमेवोपलम्भो भवेत्, अविरोधात् । तदुत्तरकालभावित्वे तु घटादेः किमायातम् ? येनासौ स्वोपलम्भं स्वार्थक्रियां च न कुर्यात् । न हि तत्त्वादेः समुत्पन्ने पटे घटः स्वोपलम्भं स्वार्थक्रियां च कुर्वन् केनचित् प्रतिषेधुं शक्यः । ननु पटस्याविरोधित्वान्न तदुत्पत्तौ तदभावः, अभावस्य तु तद्विपर्ययादसौ स्यात् ।

નનુ કિમિદમસ્ય વિરોધિત્વં નામ ? નાશકત્વમ્, નાશસ્વરૂપત્વં વા । નાશકત્વં ચેત્, તર્હિ મુદ્રાદિકન્નાશોત્પાદદ્વારેણાનેન ઘટાદિરુન્મૂલનીયઃ, તથા ચ તત્રાપિ નાશોડયમેવ પર્યનુ-
શ્લેષઃ इत्यनवस्था । નાશસ્વરૂપત્વં ચેત્ । નન્વેવમર્થાન્તરત્વાવિશેષાત્ કથં કુટસ્થૈવાસૌ
સ્યાત્ ?—અન્યસ્યાપિ કસ્માન્નોચ્યતે ? । તત્સંબન્ધિત્વેન કરણાદિતિ ચેત્ । કઃ
સમ્બન્ધઃ ?, કાર્યકારણભાવઃ, સંયોગઃ, વિશેષણીભાવઃ, અવિષ્વભાવો વા । ન પ્રાપ્ત્યઃ
પક્ષઃ, મુદ્રાદિકાર્યત્વેન તદ્વ્યુપગમાત્ । ન દ્વિતીયઃ, તસ્યાદ્રવ્યત્વાત્, કુટાદિસમ-
ક્કાલ્તાપતેશ્ચ । ન તૃતીયઃ, ભૂતલાદિવિશેષણતયા તત્કક્ષીકારાત્ । તુરીયે ત્વવિષ્વભાવઃ
સર્વથાડમેદઃ, કથજ્વિન્નદમેદો વા ભવેત્ ? । નાથઃ પક્ષઃ, પૃથગ્ભૂતત્વેનાસ્ય કક્ષીકારાત્ ।
ન દ્વિતીયઃ, વિરોધાવરોધાત્ । ઇતિ નાશહેતોરયોગતઃ સિદ્ધં વસ્તૂનાં તં પ્રત્યનપેક્ષ-
ત્વમિતિ ।

હિત વળી ક્ષણક્ષયના એકાન્તની સિદ્ધિ માટે ઔદોનું અનુમાન પ્રમાણ આ
પ્રમાણ છે—‘જે પદાર્થો જે ભાવ સ્વરૂપ માટે નિરપેક્ષ હોય છે તે પદાર્થો તે
ભાવવાળા—તે સ્વરૂપવાળા નિયત હોય છે, અર્થાત્ તેમનો તે સ્વભાવ અવશ્ય
હોય છે જ. જેમકે—અન્ય—છેલ્લી કારણસામગ્રી સ્વકાર્યોત્પત્તિમાં અનપેક્ષ
હોવાથી અવશ્ય કાર્યોત્પત્તિના સ્વભાવવાળી છે. ભાવો વિનાશને માટે નિરપેક્ષ
છે માટે ભાવો અવશ્ય વિનાશશીલ છે, (અર્થાત્ પદાર્થો પોતાના વિનાશમાં
અન્ય સહાયકની અપેક્ષા રાખતા નથી. માટે સ્વતઃ વિનાશશીલ છે) તેમનો
વિનાશ અવશ્યભાવી છે.

જૈન—તમારા આ અનુમાનમાં ‘વિનાશને માટે નિરપેક્ષ છે’ એવો જે
હેતુ છે તે સ્વયં અસિદ્ધ હોવાથી ત્યાંસ લેવાને પણ સમર્થ નથી ત્યાં વળી
પદાર્થમાં વિનશ્વરતા સિદ્ધ કરવાને કઈ રીતે સાવધાન બને ? કારણ કે—બળ-
વાન્ પુરુષથી પ્રેરિત પ્રચંડ સુદ્રરના સંપર્કથી નાશ પામતાં કુંભાદિ પદાર્થો
જેવાય છે અર્થાત્ સુદ્રરથી વિનાશ પ્રત્યક્ષસિદ્ધ છે તો વિનાશને નિરપેક્ષ કેમ
કહેવાય ?

ઔદ—એ હેતુ સિદ્ધ કરવાને અમે કમર કસીને તૈયાર છીએ, તો તે
હેતુમાં અસિદ્ધતા હોય કઈ રીતે કહી શકાય ? પ્રશ્ન છે કે—નાશના હેતુભૂત
વેગવાળા સુદ્રરાદિ નશ્વર પદાર્થનો નાશ કરે છે કે અનશ્વર પદાર્થનો ? અનશ્વર
પદાર્થનો નાશ તો સંકટો નાશના હેતુઓ આવી પડે તો પણ સિદ્ધ થઈ શકશે
જ નહિ, કારણ કે પદાર્થનો જે સ્વભાવ હોય તે ઇન્દ્રથી પણ દેરવી શકાતો
નથી અને પદાર્થ જો સ્વયં નશ્વર હોય તો તેના નાશમાં હેતુઓ વ્યર્થ છે.
કારણ કે પોતાના કારણથી પદાર્થો જે સ્વભાવ પ્રાપ્ત કર્યો હોય તેમાં અન્ય
પદાર્થનો વ્યાપાર નિષ્ફળ છે. નિષ્ફળનું પણ કરવું માનવામાં આવે તો કારણ
કહી પણ ઉપરત જ નહિ થાય—વિરામ નહિ પામે. કહ્યું છે કે “પદાર્થ જો નાશ-
શક્ત છે, તો નાશના હેતુથી સચું અને પદાર્થ જો અનશ્વર છે (નાશશક્ત નથી)
તો પ્રજ્ઞ નાશના હેતુથી સચું”

વળી નાશના હેતુથી થતો પદાર્થનો નાશ પદાર્થથી બિન્ન હોય છે કે અભિન્ન ? જો નાશ અભિન્ન હોય તો-નાશના હેતુઓથી ભાવ કરાયો એમ કહેવાશે. અને તે તો પોતાના કારણોથી જ થયેલ હોઈ કૃતનુ કરણ (કૃત એવા ભાવનું કરવું) તો ઘટે નહિ તેથી તેના નાશના હેતુઓ વ્યર્થ છે. જો નાશ પદાર્થથી બિન્ન હોય તો-પ્રશ્ન એ છે કે તે નાશ પદાર્થનો સમકાલીન છે કે પદાર્થના ઉત્તરકાળમાં થનારો છે ? નાશ સમકાલીન હોય તો અત્યંત સ્નેહશીલ બે ભાઈઓની જેમ ભાવ અને નાશ-અભાવનો સમકાલે જ ઉપલબ્ધ-જ્ઞાન થશે, કારણ કે-તે બંનેમાં વિરોધ નથી નાશ ઉત્તરકાલમાં થતો હોય તો-તેમાં ઘટાદિ પદાર્થને શું કે જેથી કરીને આ ઘટાદિ પદાર્થ પોતાનું જ્ઞાન ન કરાવે અને પોતાની અર્થક્રિયા પણ ન કરે ? કારણ કે-તત્ત્વાદિ કારણોથી પટ ઉત્પન્ન થતો હોય ત્યારે પણ ઘટ પોતાનું જ્ઞાન કરાવે અને અર્થક્રિયા કરે તો તેમાં કોઈ બાધક બની શકતું નથી.

જૈન—પટ એ ઘટનો વિરોધી નથી તેથી પટની ઉત્પત્તિ થાય તો પણ ઘટનો નાશ-અભાવ થતો નથી, પરંતુ નાશ-અભાવ તો વિરોધી છે. તેથી જ્યારે નાશ-ઉત્પન્ન થાય ત્યારે તો ઘટનો અભાવ થવો જોઈએ.

બૌદ્ધ—અભાવ તેનો વિરોધી છે એટલે શું ?-તે નાશક છે કે નાશ પાતે ? વિરોધી એ નાશક હોય તો-જેમ મુદ્ગરાદિ નાશને ઉત્પન્ન કરી ઘટાદિ પદાર્થનું ઉન્મૂલન કરે છે, તેમ આ વિરોધી અભાવ પણ નાશને ઉત્પન્ન કરીને પદાર્થનું ઉન્મૂલન કરશે. અને તેમ ઘટાં અભાવ દ્વારા ઉત્પન્ન થયેલ તે નાશ વિષે પણ-એ નાશ પદાર્થથી બિન્ન છે કે અભિન્ન ? ઇત્યાદિ પ્રશ્નો થશે અને તેથી અનવસ્થા દોષ આવશે વિરોધી એ નાશરૂપ હોય તો-અન્યથી પણ સમાનભાવે બિન્ન છતાં તે નાશ ઘટનો જ છે, એ કઈ રીતે સિદ્ધ થશે ? અને એ નાશ બીજાનો નથી એમ કેમ નહિ કહેવાય ?

જૈન—ઘટના સંબંધી તરીકે કરવામાં આવતો હોવાથી તે નાશ ઘટનો કહેવાય, પણ બીજાનો નહિ.

બૌદ્ધ—તો પ્રશ્ન છે કે-ઘટ અને નાશનો કયો સંબંધ છે ? શું તે કાર્ય-કારણ ભાવ છે, સંયોગ છે, વિશેષણીભાવ છે કે અવિશ્યગ્ભાવ સંબંધ છે ? ઘટ અને નાશનો કાર્યકારણભાવ સંબંધ તો નથી, કારણ કે-નાશ તો મુદ્ગરાદિનું કાર્ય છે એમ સ્વીકારેલ છે. ઘટ અને નાશનો સંયોગ સંબંધ છે એવું પણ નથી, કારણ કે-નાશ-અભાવ દ્રવ્યરૂપ નથી. વળી દ્રવ્ય અને અભાવનો સંયોગ માનવામાં ઘટ અને તેનો નાશ-અભાવ બંનેને સમકાલીન માનવા પડશે. પણ પ્રસ્તુતમાં ઉત્તરકાલભાવી એ પણ માનીને ચલાય છે. ઘટ અને અને નાશનો સંબંધ-વિશેષણીભાવ પણ નથી, કારણ કે-નાશને ભૂતકાલિના વિશેષણ તરીકે સ્વીકારેલ છે અવિષ્ણુભાવ સંબંધ પણ સર્વથા અભેદરૂપ છે કે કથંચિત્ અભેદરૂપ છે ? પહેલો વિકલ્પ તો કહી શકાયો નહિ કારણ કે ઘટાદિ પદાર્થથી તેનો નાશ બિન્ન છે એ પણ તમે સ્વીકાર્યો છે.

ખીએ વિકલ્પ પછુ વિરોધથી આધિત છે માટે કહી શકાય તેવો નથી. આ રીતે નાશનો હેતુ ઘટતો નથી તેથી, પદાર્થ પોતાના વિનાશ માટે હેતુની અપેક્ષા રાખતો નથી-એ અમારો હેતુ સિદ્ધ જ છે.

(૧૦) યજ્ઞાવમિતિ યસ્ય સત્તામ્ ।

તત્ર વિનાશ પ્રતીત્યાદિ સ્વરિઃ । સાવધાનતામિતિ સાવધાનતામિત્યત્ર સાધનતામિતિ પાઠાન્તરમ્ ।

નન્વેતદિત્યાદિના બૌદ્ધ એષ પ્રતિપૃચ્છતિ । અનુપરતિપ્રસક્તેરિતિ અફલેઽપિ ચેદ્ ભવતિ, તદા સદા ભવનપ્રસજ્ઞઃ ।

અપિ ચેત્સાદિ બૌદ્ધઃ । ભાષાભાવયોરિતિ ભાવનાશયોઃ । અસાવિતિ ઘટાદિઃ । નન્વિત્યાદિ સ્વરિઃ । તદુત્પત્તાવિતિ પટોત્પત્તૌ । તદ્ભાવ ઇતિ ઘટાભાવઃ । તદ્વિપર્યયાદિતિ વિરોધિત્વાત્ । અસાવિતિ તદ્ભાવઃ ।

નનુ કિમિદમિત્યાદિ સૌગત. । અસ્યેતિ અભાવસ્ય । નાશકત્વમિતિ વિકલ્પદ્વયમપિ પૃથગ્ભાવપક્ષે । નાશોત્પાદ્ધરેણેત્યાદિ નાશકો મુદ્રાદિનાશમભાવમુત્પાદયતિ । સ ચ ઘટાદિ-મુન્મૂલયતિ । એનાવતા યો યો નાશકઃ, સ સ નાશોત્પાદદ્વારેણ પદાર્થમુન્મૂલયતિ । તથા ચ નાશોઽપ્યભાવો નાશકઃ । તેનાપ્યન્યો નાશ ઉત્પાદનીયઃ । સોઽપિ નાશો નાશકઃ, તેનાપ્યન્યો નાશ ઉત્પાદનીય ઇત્યનવસ્થા । અર્થાન્તરત્વાવિશેષાદિત્યાદિ ભેદાવિશેષાત્ । યથા હિ સ નાશો ઘટાત્ પૃથક્ એવં પટાદપિ । અસાવિતિ નાશ. । તત્સમ્બન્ધિધ્વેનેત્યાદિ જૈનઃ । તત્સમ્બન્ધિધ્વેનેતિ યથા મિન્ના અપિ ગાવો દેવદત્તસમ્બન્ધિત્વાદ્યેવદત્તસ્યૈવ ભવન્તિ, એમિહાપિ । કઃ સમ્બન્ધઃ ઇત્યાદિ બૌદ્ધઃ । મુદ્ગરાદિકાર્યત્વેન તદ્ભ્યુપગમાદિતિ વિનાશો મુદ્રાદિકાર્ય વિનશ્યતિ ચ ઘટઃ ઇત્યતઃ કથં ઘટવિનાશયોઃ કાર્યકારણભાવ ઇતિ ભાવ. । તદ્ભ્યુપગમાન્નાશાભ્યુપગમાત્ । તસ્યેતિ નાશસ્ય । કુટાદિસમકાલતાપત્તેત્તિ યયોર્હિ સયોગો ભવતિ તૌ દ્વાવપિ સમકાલ દૃશ્યેતે એવં ઘટનાશયોરપિ પ્રાપ્નોતિ । ભૂતલાદિવિશેષણતયા-તત્કક્ષીકારાદિતિ ન પુનર્ઘટવિશેષણતયા અઘટ ભૂતલમિતિ પ્રતીતેઃ । અસ્યેતિ નાશસ્ય । તં પ્રતીતિ નાશં પ્રતિ ।

(ટિ.) યે યજ્ઞાવમિત્યાદિ । યે ભાવાઃ । યજ્ઞાવમિતિ વિનાશભાવ પ્રતિ । તે ઇતિ તદ્ભાવેતિ વિવાદાપન્ના ભાવા વિનાશસ્વભાવાઃ, તદ્ભાવં પ્રત્યનપેક્ષત્વાત્ ॥ અન્ત્યાકારણેતિ મુક્તાત્મમુક્તમનઃપરમાણવો નિત્યદ્રવ્યાણિ અન્ત્યકારણાણિ ।

નૈયત્યસિદ્ધાવિતિ વિષયસપ્તમી ॥

તદ્દેત્નામિતિ નાશકારણાનામ્ । તદનુપરતીતિ તેષાં સદ્ધકારિણામનુપરમણપ્રસજ્ઞાત્ । મુદ્ગરવદન્યેઽપિ વિનાશહેતવોઽપેક્ષણીયા ઇત્યનવસ્થા ।

ભાવ ઇત્યાદિ ॥ અસાવિતિ ભાવઃ । કૃતમિતિ પર્યાપ્તમ્ ।

તદ્દેતુમિરિતિ વિનાશહેતુમિઃ । તસ્યેતિ ભાવસ્ય । સ્વહેતોરિતિ આત્મીયકારણાત્ । તદ્દેતેતિ અસ્મદભિમતમેવ તદ્દેતુવૈયર્થ્યમિતિ વિનાશકારણવૈફલ્યમ્ । અસાવિતિ ભાવઃ । તદુત્પત્તેતિ ભાવોત્પત્તેરનન્તરકાલભાવી । અસાવિતિ ઘટાદિઃ । તદુત્પત્તાવિતિ પટોત્પાદે । તદ્ભાવ ઇતિ ઘટાભાવઃ । તદ્વિપર્યયાદિતિ તસ્માદ્ વિરોધિત્વાદ્વિપરીતત્વાદ્વિરોધિત્વાદિ-ત્યર્થઃ । અસાવિતિ ઘટાવિનાશઃ ।

(ટિ.) અસ્યેતિ અભાવસ્ય । અનેનેતિ અભાવેન । તત્રાપીતિ મુદગરાદિવતિ નાશે । અસા-
ચિતિ વિનાશઃ । તત્સંબન્ધિત્વેનેતિ ઘટાદિદ્વંબન્ધિતયા । તદ્ભ્યુપેતિ વિનાશાત્તીકારાત્ ।
મુદગરસ્તદ્ધારણં, અભાવઃ કાર્યં, તથોરેવ સમ્બન્ધયોઃ, ઘટસ્ય ચિમપિ ન । તસ્યેતિ અભાવસ્ય ।
કુટાદીતિ સંયોગસમ્મતત્વે કુટાદિના સહાભાવોઽપિ જાયેત । અન્દયા સંયોગહાનિપ્રસક્તિઃ ।
ઘટાદિદ્વંસે તાવદભાવ ઉત્પદ્યતે ન ઘટસત્ત્વે । તત્કક્ષીકારાદિતિ અભાવાત્તીકારાત્ । અસ્યેતિ
અભાવસ્ય । અયોગત્ત્વમિતિ અષ્ટનાત્ । વસ્તૂનામિતિ ઘટાદિપદાર્થાનામ્ । તં પ્રતીતિ વિનાશં
પ્રતિ । અનપેક્ષત્વમિતિ અહેતુકત્વમ્ ।

§૯ તદેતદેતસ્ય સમસ્તમુત્પાદેઽપિ સમાનં પશ્યતઃ પ્રથ્વંસ એવ પર્યનુચ્ચા-
નસ્ય સ્થૂનૈકલોચનતામાવિષ્કરોતિ । તથાહિ—ઉત્પાદહેતુરપિ સત્ત્વભાવસ્ય, અસત્ત્વભા-
વસ્ય વા ભાવસ્યોત્પાદકઃ સ્યાત્ ² । ન સત્ત્વભાવસ્ય, તસ્ય કૃતોપસ્થાયિતાપ્રસજ્ઞાત્ ।
નાપ્યસત્ત્વભાવસ્ય, સ્વભાવસ્યાન્યથાકર્તુમશક્તેઃ, અભ્યુપગમવિરોધાચ્ચ । ન હાસત્ત્વ-
ભાવજન્યોત્પાદકત્વમિષ્યતે ત્વયા । અથાનુત્પન્નસ્યાસત્ત્વાદુત્પન્નસ્ય સત્ત્વભાવત્વાદવ્યર્થો
વિકલ્પયુગલોપન્યાસપરિશ્રમ ઇતિ ચેત્ । નૈવમ્ । નષ્ટેતરવિકલ્પાપેક્ષયાઽસ્ય નાશેઽપિ
તુલ્યત્વાત્ ।

તથાચ—

“ભાવો ભવત્ત્વભાવસ્યેત્ કૃતમુત્પાદહેતુભિઃ ।

અથાભવત્ત્વભાવોઽસૌ કૃતમુત્પાદહેતુભિઃ ॥૧૧॥”

તથાઽયમુત્પદ્યમાનાવ્યતિરિક્તઃ, અવ્યતિરિક્તો વા । તત્ર જન્યાવ્યતિરિક્તોત્પાદ-
જનકત્વે ન જન્યસ્યોત્પાદઃ, જન્યાવ્યતિરિક્તત્વેનોત્પાદસ્ય કસ્યચિદયોગાત્ । ન
હિ કથન્નિચ્છિન્નમુત્પાદમન્તરેણ તદેવોત્પદ્યત ઇત્યપિ વક્તું શક્યતે, કિન્તુ સત્ત્વદમિસ્યેવ
વક્તું શક્યમ્, નચ તથા તદુત્પાદઃ કથિતઃ સ્યાત્ । ઉત્પદ્યમાનાદવ્યતિરિક્તોત્પાદજન-
કતાયાં ન તસ્યોત્પાદઃ, તદ્વદન્યસ્યાપિ વા કથમસૌ ન ભવેત્ ? । તસ્યૈવ સંબન્ધિ-
નસ્તસ્ય કરણાદિતિ ચેત્ । તદપ્યવધમ્ । ઉત્પાદેનાપિ સાકં કાર્યકારણભાવાદે-
સ્ત્વન્મતેન સંબન્ધસ્યાસંભવાત્ । તસ્માન્નયમીદગ્ધિકલ્પપરિકલ્પજલ્પાક્રતા પરિશીલનીયા ।

§૯ જૈન—આ સમસ્ત કથન ઔદ્ધ સ્વથં ઉત્પત્તિમાં સમાનરૂપે જોતો
હોવા છતાં માત્ર અભાવ વિષે જ તે પ્રશ્ન કરે છે, તેથી તે પોતાના એકાક્ષીપણાને
જ પ્રગટ કરે છે, ઉત્પાદને વિષે પણ તેવા જ પ્રશ્નો થઈ શકે છે તે આ પ્રમાણે—
ઉત્પત્તિનો હેતુ પણ સત્ત્વભાવવાળા ભાવનો ઉત્પાદક છે કે અસત્ત્વભાવવાળા
ભાવનો ઉત્પાદક છે ? ઉત્પત્તિનો હેતુ સત્ત્વભાવવાળા પદાર્થનો ઉત્પાદક છે
એ ન મનાય, કારણ કે—કૃતને કરવાનો—સિદ્ધને સાધવાનો પ્રસંગ આવશે.
ઉત્પત્તિનો હેતુ અસત્ત્વભાવવાળા પદાર્થનો ઉત્પાદક છે, એમ પણ નથી. કારણ
કે અસત્ત્વરૂપ સ્વભાવ અન્યથા કરવો એ શક્ય નથી, અને વળી તેમ માનવામાં

સ્વીકૃત પક્ષનો વિરોધ પણ આવશે કારણ કે અસત્સ્વભાવવાળો જન્ય પદાર્થને હેતુ ઉત્પન્ન કરે છે એમ તમે માનતા નથી.

બૌદ્ધ—ઉત્પન્ન નહિ થયેલ પદાર્થ અસત છે અને ઉત્પન્ન થયેલ પદાર્થ સત્સ્વભાવવાળો કહેવાય છે, માટે ઉપરોક્ત વિકલ્પયુગલના ઉત્થાનનો તમારો પરિશ્રમ નિષ્ફલ છે.

જૈન—એમ નથી કારણ કે-તમારું આ કથન નષ્ટ અને અનષ્ટ એવા વિકલ્પોની અપેક્ષાએ નાશમાં પણ સમાન જ છે. અર્થાત્ નાશ એ નષ્ટનો જ છે કે અનષ્ટનો ? નષ્ટનો તો કહી શકશો નહિ કારણ કે તે અસત છે અને અનષ્ટનો પણ નથી, કારણ કે તે સત્સ્વભાવ છે કહ્યું પણ છે-પદાર્થ જો સત્સ્વભાવવાળો હોય તો ઉત્પત્તિના હેતુથી સચું, અને જો પદાર્થ અસત્સ્વભાવવાળો હોય તો પણ ઉત્પત્તિના હેતુથી સચું.

વળી પ્રશ્ન છે કે આ ઉત્પાદ ઉત્પદ્યમાન પદાર્થથી ભિન્ન છે કે અભિન્ન ? હેતુને જો જન્ય(ઉત્પન્ન થનાર પદાર્થ)થી અભિન્ન એવા ઉત્પાદનો જનક માનવામાં આવે તો જન્યનો ઉત્પાદ નહિ થાય, કારણ કે જન્યથી ઉત્પાદ અભિન્ન હોવાથી તેનું કોઈ પ્રકારે અસ્તિત્વ જ નથી. કથંચિદ્ ભિન્ન ઉત્પાદ ન હોય તો તે જ 'ઉત્પન્ન થયું' એમ નહિ કહી શકાય. પરંતુ 'આ વસ્તુ છે' એટલું જ કહી શકાશે. અને તે રીતે તો તેના ઉત્પાદનું કથન કયું છે એમ કહેવાશે નહિ અને જો ઉત્પન્ન થનાર પદાર્થથી ભિન્ન એવા ઉત્પાદનો જનક હેતુ હોય તો-અર્થાત્ ઉત્પદ્યમાન અને ઉત્પાદ ભિન્ન હોય તો-તે ઉત્પાદ તે ઉત્પદ્યમાનનો જ છે એમ નહિ કહેવાય. અથવા ઉત્પદ્યમાન પદાર્થની જેમ અન્યનો પણ એ ઉત્પાદ કેમ નહિ કહેવાય ?

બૌદ્ધ—ઉત્પદ્યમાન (ઘટાદિ પદાર્થ)ના સંબંધી તરીકે કરવામાં આવતો હોવાથી તે ઉત્પાદ ઉત્પદ્યમાન પદાર્થનો જ કહેવાય છે.

જૈન—તે કથન પણ નિર્દોષ નથી. કારણ કે તમારા મતે ઉત્પદ્યમાન અને ઉત્પાદનો કાર્યકારણભાવાદિ કોઈ સંબંધ અસંભવ છે. તેથી કરીને તમારે આવા વિકલ્પની રચનાવાળી વાચાળતાનું પરિશીલન કરવું જોઈએ નહિ.

(૫૦) તદ્વેતદિત્યાદિ જૈન. પતસ્યેતિ સૌગતસ્ય. સમસ્તમિતિ નાશપ્રતિબદ્ધમ્. સમાનમિત્યતોડમે તત્ત્વેતિ ગમ્યમ્. લુપ્તૈકલોચનતામિતિ એકાક્ષત્વમ્. તથા હીતિ કથમિતિ ચંત્ ભૂમઃ. ભાવસ્યોત્પાદકઃ સ્યાદિતિ ભવન્મતે. તસ્યેતિ ઉત્પાદહેતોઃ. કૃતોપસ્થાયિતાગ્રસજ્ઞાદિતિ કૃતે સત્યુપસ્થાયી. અસત્સ્વભાવસ્યેતિ અસત્સ્વભાવસ્યોત્પાદકઃ. ન હ્યસત્સ્વભાવજન્યોત્પાદકત્વમિપ્યતે ઇતિ. નૈયાયિકૈશ્વેષિકાણાં હિ મતે સર્વથાડસદેવ વસ્તુત્પદ્યતે. ન ચૈતદ્ધવત્સમ્મતમ્. [અથ] અનુત્પન્નસ્યેત્યાદિ બૌદ્ધ. વિકલ્પયુગલોપન્યાસપરિશ્રમ ઇતિ નૈવોપન્યસ્તઃ. નૈવમિત્યાદિ સુરિઃ. અસ્યેતિ ઘટસ્ય.

તથા સ્વેત્યાદિ જૈનો વક્તિ. અયમિતિ ઉત્પાદઃ. તત્ત્વેતિ તયોર્મથે. જન્યાવ્યતિરિફતોત્પાદજનકત્વે ઇતિ ઉત્પાદહેતોરજ્ઞીનિયમાને ન જન્યસ્યોત્પાદ ઇતિ. કો ભાવઃ ? સમ્બ.

ન્યસ્ય હિ દ્વિષ્ટત્વાદ્યતિરિક્તત્વે સતિ ષષ્ટ્યેવ ન પ્રાપ્નોતિ । મેદે હિ ષષ્ઠી દૃશ્યતે इत्यપીતિ તદેવેતિ કર્તૃપદમ્ । ઉત્પદ્યતે इति ક્રિયાપદમ્ । સર્વથાડવ્યતિરિક્તત્વે અયમપિ મેદો ન પ્રાપ્નોતિ કિન્નિવ્રતિ इदं વક્તુ શક્યતે । તથેતિ તથાવચને સતિ । તદુત્પાદ વસ્તુન ઉત્પાદઃ અસાવિતિ ઉત્પાદઃ । તસ્યૈવેત્યાદિ બૌદ્ધઃ । તદ્વ્યવધમિત્યાદિ જૈનઃ । ઉત્પાદેનાપીતિ ન કેવલં નાશૈવ । કાર્યકારણભાવાદેરિત્યાદિ કાર્યકારણભાવસ્તાવન્મ, મૃત્પિષ્ઠાદિકાર્યતયા તદભ્યુ-પગમાત્ । નાપિ સંયોગઃ, ઉત્પાદસ્યાદ્રવ્યત્વાત્ । સંયોગશ્ચ દ્રવ્યયોરેવ ભવતિ । ઘટાદિસમકાલતા-પતેશ્ચ । વિશેષણીભાવોડપિ ન, મૃત્પિષ્ઠ એવ ઉત્પાદવિશિષ્ટો જાયતે । અવિષ્વક્ ભાવોડપિ ન, સ હિ સર્વથાડમેદઃ, કથન્નિદમેદો વા ? ન તાવદાદો મેદપક્ષ કક્ષીકારાત્ । દ્વિતીયસ્તુ વિરોધાડ-વરોધદુર્દર इति નૈકોડપિ સમ્બન્ધઃ સમ્પ્રચ્છતે । તસ્માત્ નેયમિત્યાદિના જૈનો નિગમયતિ । પરિશીલનીયેતિ સૌગતૈઃ ।

(ટિ૦) યતદિતિ નન્વેતત્સાધનસિદ્ધિચ્છેત્યાદિ વાક્યજાતમ્ । યતસ્યેતિ સુગતમતાનુ-જીવિન । ઉત્પાદેડપીતિ ઘટાનુત્પત્તાવપિ । પ્રધ્વંસ इति ઘટસ્ય વિનાશો અહેતુકત્વમાશ્રિત્ય નોદનાં કુર્વતઃ । લુપ્તૈકેતિ કાળાક્ષતાં પ્રકટયતિ । તસ્યેતિ ભાવસ્ય અસત્સ્વભાવેતિ અવિશ્યમાનસ્વ-રૂપકાર્યોત્પાદકત્વમ્ । હતરેતિ અનષ્ટેતિ । અસ્યેતિ વિકલ્પયુગલસ્ય ।

અયમિતિ ઉત્પાદ ॥ તદેવેતિ ઉત્પથમાનં જન્યં કાર્યમિત્યર્થઃ । ન જ તથેતિ इदं વસ્તુવ્યુચ્યમાને । તદુત્પાદ इति કાર્યોત્પત્તિઃ । તસ્યેતિ ઉત્પથમાનસ્ય । તદ્વિદિતિ ઉત્પથમાનવત્ । અસાવિતિ ઉત્પાદઃ । તસ્યૈવેતિ ઉત્પથમાનસ્યૈવ । તસ્યેતિ ઉત્પાદસ્ય ।

§ ૧૦ इदं पुनरिहैतदपर्यम्—यथा दण्डचक्रचीवरादिकारणकलापसहकृतात् मृत्स्नालक्षणोपादानकारणात् कुम्भ उत्पद्यते, तथा वेगवन्सुदगरसहकृतात् तस्मादेव विनश्यत्यपि । नचैकान्तेन विनाशः कलशद्विन्न एव, मृत्लक्षणैकद्रव्यतादात्म्यात् । विरोधित्वं चास्य दिनाशरूपत्वमेव । नचैवं घटवत्पटस्यापि तदापत्तिः, मृदव्यतादा-त्म्येनैवावस्थानादुत्पादवत् । नच सर्वथा तादात्म्यम्, तदन्यतरस्यासत्त्वापत्तेः । नचैवमत्र विरोधावरोधः, चित्रैकज्ञानवदन्यथोत्पादेऽपि तदापत्तेः । इत्यसिद्धं विनाशं प्रत्यनपेक्षत्वमर्थानाम् । अतः कथं क्षणमिदेलिमभावस्वभावसिद्धिः स्याद ? । एवं च सिद्धं पूर्वापरपरिणामाभ्यापक्रमैकमूर्ध्वतासामान्यस्वभावं समस्तं वस्तिवति ॥५॥

§ ૧૦ અહીં—આ વિષયમાં રહસ્ય આ પ્રમાણે—જેમ હ ડ, ચક્ર-ચીથરુ' વિગેરે કારણ સમૂહના સહકારવડે માટીરૂપ ઉપાદાન કારણથી ઘટનો ઉત્પાદ થાય છે, તેમ વેગવંત મુદ્ગરાદિના સહકારથી માટીરૂપ ઉપાદાનથી જ ઘટાદિ પદાર્થનો વિનાશ પણ થાય છે અને વિનાશને કલશથી એકાંત બિન્ન પણ માની શકાય નહિ, કારણ કે— માટીરૂપ એક દ્રવ્ય સાથે કલશ અને વિનાશનું તાદા-ત્મ્ય છે. અને વિનાશની વિનાશરૂપતા એ જ વિનાશનું—ઘટાદિ ભાવ સાથે વિરોધીપણું છે અને એમ માનવામાં ઘટની જેમ પટનો પણ તે વિનાશ બની જતો નથી. કારણ કે—ઉત્પાદની જેમ વિનાશનું પણ મુદ્ગદ્રવ્ય (માટી) સાથે જ

તાદાત્મ્ય છે પણ તંતુ સાથે નથી. વળી તાદાત્મ્ય પણ સર્વથા નથી. કારણ કે-સર્વથા તાદાત્મ્ય માનવામાં આવે તો-એમાંથી એકનો અભાવ જ થઈ જાય. તાત્પર્ય કે માટી અને ઘટોત્પાદ તથા માટી અને ઘટ વિનાશમાં કથંચિદ્ ભેદ પણ છે. આથી બનેનું સત્ત્વ બની રહે છે.

અને એ પ્રમાણે વિનાશને બિન્નાબિન્ન માનવામાં વિરોધ પણ નથી, ચિત્ર એવા એક જ્ઞાનની જેમ. અન્યથા-(વિનાશને પદાર્થથી બિન્નાબિન્ન માનવામાં વિરોધ માનશે તો) ઉત્પાદમાં પણ વિરોધની આપત્તિ આવશે. માટે તેથી તમારો 'વિનાશને માટે અર્થો નિરપેક્ષ છે' એ હેતુ અસિદ્ધ છે. એટલે તેથી પદાર્થના ક્ષણિક સ્વભાવની સિદ્ધિ કેવી રીતે થશે ? અને આ રીતે પૂર્વ અને અપર પરિણામમાં બ્યાપીને રહેનાર એક એવા ઉધર્વતાસામાન્યરૂપ સ્વભાવવાળી બચ્ચી વસ્તુ સિદ્ધ થઈ. ૫.

(૫૦) પદમ્પર્યમિતિ આમ્નાયઃ । તસ્માદેવેતિ મૂલ્લાલક્ષણોપાદાનકારણાત્ । ન ચૈવાન્તેનેત્યાદિના પૂર્વ પૃથગ્ભૂતાડપૃથગ્ભૂતપક્ષો યઃ સૌગતૈસ્તિતરસ્કૃતસ્તં સમાપ્તે । મૂલ્લક્ષણેકદ્રવ્યતાદાત્મ્યાદિતિ ઘટેડપિ મૃદ્દ્વ્યં વિનાશેડપિ સતિ તદેવ । તદ્વાપત્તિરિતિ નાશાપત્તિઃ । મૃદ્દ્વ્ય-તાંવાત્મ્યેનૈવેતિ ન પુનઃ પૃથગ્ભૂતત્વેન । અવસ્થાનાદિતિ નાશસ્ય । ઉત્પાદઘડિતિ યથા ઘટોત્પાદેડપિ ન પટોત્પાદઃ, એવમેકતરવિનાશેડપિ નાન્યવિનાશઃ । તદન્યતરસ્યાસત્ત્વાપત્તેરિતિ તાદાત્મ્યેડમ્બુપળતે ઘટે સત્યપિ વિનાશભાવાત્ ઘટસ્યાસત્ત્વાપત્તિઃ । અથવા વિનાશે સત્યપિ ઘટભાવાદિનાશસ્યાસત્ત્વાપત્તિઃ । ચિત્રૈકજ્ઞાનવદિતિ એકસ્યૈવ જ્ઞાનસ્ય ચિત્રાકારતાયા યથા ભવતાં ન વિરોધઃ । તદ્વાપત્તેરિતિ વિરોધાપત્તેઃ । અનપેક્ષત્વમિતિ, અપિતુ વિનાશમપેક્ષન્ત એ ॥૫॥

(ટિ.) દેદંપર્યં તાત્પર્યં રહસ્યમિત્યર્થઃ । તસ્માદેવેતિ ઉપાદાનકારણાદેવ । અસ્યેતિ વિનાશસ્ય । ન ચૈવમિતિ નન્વેવમપાન્તરત્ત્વાવિશેષાત્ કથં કુટસ્યૈવાસૌ સ્યાદિત્યાદિ પૂર્વોક્તં સ્મૃતિપથમુપલૌકીયમ્ ॥ તદ્વાપત્તિરિતિ વિનાશાપત્તિઃ । તદન્યતરસ્યેતિ તયોરુત્પાદવિનાશયોરપરસ્પૈકત્ય, ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રોવ્યાણાં તાદાત્મ્યેનાભિમતત્વાદર્હેન્મતે । પર્યમિતિ કથંચિત્તાદાત્મ્યે । અન્વયેતિ વિરોધત્વીકારે । તદ્વાપત્તેરિતિ અનુત્પન્નેન વસ્તુના સહ વિરોધાપત્તેઃ ॥૫॥

અથ વિશેષસ્ય પ્રકારૌ પ્રકાશયન્તિ—

વિશેષોડપિ દ્વિરૂપો ગુણઃ પર્યાયશ્ચ ॥ ૬ ॥

૧ સર્વેષાં વિશેષાણાં વાચકોડપિ પર્યાયશબ્દો ગુણશબ્દસ્ય સહવર્તિવિશેષ-વાચિનઃ સન્નિધાનેન ક્રમવર્તિવિશેષવાચો ગોબલીવર્દન્યાયાત્ અત્ર ગૃહ્યતે ॥૬॥

વિશેષના ભેદોનું પ્રકાશન—

વિશેષ પણ બે પ્રકારે છે-શુષ્ક અને પર્યાય. ૬.

૬૧ પર્યાય શબ્દ સકલ વિશેષોનો વાચક હોવા છતાં પણ અહીં સહવર્તી વિશેષના વાચક શુષ્ક શબ્દના સન્નિધાનમાં તે વપરાયો. હોઈ 'ગોબલીવર્દ' ન્યાયે

અહીં પર્યાય શબ્દને ક્રમવર્તી (ક્રમે થનારા) :વિશેષેના વાચક તરીકે ગ્રહણ કરેલ છે. ૬.

(૫૦) ક્રમવર્તિ વિશેષવાચીતિ પર્યાયશબ્દઃ । ગોબલીવર્ધન્યાયાદિતિ યથા ગોશબ્દઃ પ્રસ્તાપપેક્ષ્યા કાદાચિદ્વલીવર્ધ, તથાડયમપિ પર્યાયશબ્દઃ ॥ ૬ ॥

તત્ર ગુણં લક્ષયન્તિ—

ગુણઃ સહભાવી ધર્મો યથાડડત્મનિ વિજ્ઞાનવ્યક્તિશક્ત્યાદિઃ ॥ ૭ ॥

સહભાવિત્વમત્ર લક્ષણમ્ । યથેત્યાદિકમુદાહરણમ્ । વિજ્ઞાનવ્યક્તિર્યક્તિચ્ચિત્ જ્ઞાનં તદાનીં વિદ્યમાનમ્ । વિજ્ઞાનશક્તિરુત્તરજ્ઞાનપરિણામયોગ્યતા । આદિશબ્દાત્ સુલ્પરિસ્પન્દયૌવનાદયો ગૃહ્યન્તે ॥ ૭ ॥

ગુણનું લક્ષણ—

સહભાવી ધર્મ 'ગુણ' છે, જેમકે—આત્માને વિષે વિદ્યમાન વિજ્ઞાન વ્યક્તિ અને વિજ્ઞાન શક્તિ વિગેરે ધર્મો. ૭.

§૧ આ સૂત્રમાં 'સહભાવિત્વ' એ ગુણરૂપ લક્ષ્યનું લક્ષણ છે, અને 'યથા' ઇત્યાદિ અંશ ઉદાહરણરૂપ છે. તે સમયે વિદ્યમાન જે કોઈ જ્ઞાન એ વિજ્ઞાન વ્યક્તિ છે અને ઉત્તર જ્ઞાનના પરિણામની યોગ્યતા એ વિજ્ઞાન શક્તિ છે. સૂત્રમાં ગ્રહણ કરેલ 'આદિ' શબ્દથી સુખ પરિસ્પન્દન-યૌવન વિગેરેનું ગ્રહણ થાય છે. ૭

(૫૦) યત્ કિંચિત્ જ્ઞાનમિતિ પટજ્ઞાનં વા ષટજ્ઞાનં વા । આદિશબ્દાદિત્યાદિ-ગથે પરિસ્પન્દશબ્દેન ચેષ્ટા ॥ ૭ ॥

પર્યાયં પ્રરૂપયન્તિ—

પર્યાયસ્તુ ક્રમભાવી યથા તત્રૈવ સુલ્પદુઃસ્વાદિઃ ॥ ૮ ॥

§૧ ધર્મ હ્યનુવર્તનીયમ્ । ક્રમભાવિત્વમિહ લક્ષણમ્ । પરિશિષ્ટં તુ નિર્દર્શનમ્ । તત્રેત્યાત્મનિ । આદિશબ્દેન હર્ષવિષાદાદીનામુપાદાનમ્ ।

§૨ અયમર્થઃ—યે સહભાવિનઃ સુલ્પજ્ઞાનવીર્યપરિસ્પન્દયૌવનાદયઃ, તે ગુણાઃ, યે તુ ક્રમવૃત્તયઃ સુલ્પદુઃસ્વહર્ષવિષાદાદયઃ, તે પર્યાયાઃ ।

પર્યાયનું લક્ષણ—

ક્રમે થનાર તે પર્યાય છે. જેમકે તેમાં જ અનુક્રમે થનારાં સુખ દુઃખ આદિ. ૮.

§૧ ઉપરના સૂત્રમાંથી 'ધર્મ' શબ્દની અનુવૃત્તિ આ સૂત્રમાં બાણવી. ક્રમે થનાર એ લક્ષણ છે. આને સૂત્રનો બાકીનો અંશ ઉદાહરણ છે. તેમાં એટલે સૂત્રમાં ગ્રહણ કરેલ 'આદિ' શબ્દથી હર્ષ-વિષાદ આદિનું ગ્રહણ બાણવી.

§૨ એટલે આ પ્રમાણે અર્થ થાય છે—એક પદાર્થમાં સમસમયે સાથે રહેનાર (થનાર) સુખ-જ્ઞાન-વીર્ય-સ્પન્દ-યૌવન વિગેરે ધર્મો ગુણ કહેવાય છે, અને એક

પદાર્થોમાં ભિન્ન ભિન્ન સમયે ક્રમે કરી રહેનાર (થનાર) સુખ-દુઃખ, હર્ષ-વિષાદ આદિ ધર્મો પર્યાય છે.

§૩ નન્વેવં ત એવ ગુણાસ્ત એવ પર્યાયા इति કથં તેષાં મેદઃ ? इति चेत् । મૈવમ્ । કાલામેદવિવક્ષયા તદ્વેદસ્યાનુભૂયમાનત્વાત્ । નચૈવમેષાં સર્વથા મેદ इत्यपि મન્તવ્યમ્ , કથચ્છિદમેદસ્યાપ્યવિરોધાત્ । ન ચલ્વેષાં સ્તમ્ભકુમ્ભવદ્વેદઃ, નાપિ સ્વરૂપવદમેદઃ, કિન્તુ ધર્મ્યપેક્ષયાડમેદઃ, સ્વરૂપાપેક્ષયા તુ મેદ इति ।

§૩ શંકા—આ પ્રમાણે હોયતો—તો જે ગુણો છે તે જ પર્યાયો છે, તો ગુણ અને પર્યાયનો ભેદ કઈ રીતે થશે ?

સમાધાન—એમ ન કહેવું, કારણ કે કાલના અભેદની વિવક્ષાથી ગુણ અનુભવાય છે, જ્યારે કાલના ભેદની વિવક્ષાથી પર્યાય અનુભવાય છે. વળી, એ પ્રમાણે તે ગુણ અને પર્યાયમાં સર્વથા (એકાન્ત) ભેદ છે, એમ પણ ન માનવું, કારણ કે તેમાં કથંચિત્ અભેદનો વિરોધ નથી. કારણ કે એ ગુણ અને પર્યાયમાં સ્તંભ અને કુલની જેમ ભેદ નથી, તેમ પદાર્થ અને તેના સ્વરૂપની જેમ અભેદ પણ નથી. પરંતુ ધર્મી-(પદાર્થ) ની અપેક્ષાએ અભેદ છે, જ્યારે સ્વરૂપ ની અપેક્ષાએ ભેદ છે.

(પં.) કાલામેદવિમેદવિવક્ષયેતિ ये कालामेदे भवन्ति ते गुणा , ये तु कालमेदे ते पर्यायाः । अविरोधादित्यतोऽप्येत इति गम्यम् ।

(ટિ.) नन्वेवं त एवेत्यादि ॥ तेषामिति गुणपर्यायाणाम् ।

§૪ અથૈતદાકર્મ્ય યૌગઃ શાલ્લકકષ્ટકાક્રાન્તમર્માણ હ્વોણ્વતે—યદિ ધર્મ્ય-પેક્ષયા ધર્મિણો ધર્મા અભિન્ના મવેયુઃ, તદા તદ્વત્ તસ્યાપિ મેદાપત્તેઃ પ્રત્યભિજ્ઞાપ્રતિ-પન્નૈકત્વવ્યાહતિરિતિ ।

§૫ તન્નાવિતથમ્ । કથચ્છિત્તદ્વેદસ્યામીષ્ટત્વાત્, પ્રત્યભિજ્ઞાયાથ કથચ્છિદેકત્વ-ગોચરત્વેનાવસ્થાનાત્, નિત્યૈકાન્તસ્ય પ્રમાણાભૂમિત્વાત્ । તથાહિ યદ્યસૌ નિત્યૈકસ્વરૂપઃ પદાર્થો વર્તમાનાર્થક્રિયાકરણકાલત્વપૂર્વાપરકાલયોરપિ સમર્થઃ સ્યાત્, તદા તદાનીમપિ તત્ક્રિયાકરણપ્રસંગઃ । અથાસમર્થઃ પૂર્વ પશ્ચાદ્વાડયં સ્યાત્ તદા તદાનીમિવ વર્તમાન-કાલેડપિ તત્કરણં કથં સ્યાત્ ૮ ।

§૪ આ સાંભળીને યાગ અણે કે વીંછીના ડંખથી મર્મસ્થાનમાં પીડા થઈ હોય તેમ ઊછળીને કહે છે કે,

યૌગ—જો ધર્મીની અપેક્ષા એ ધર્મીના ધર્મોમાં અભેદ હોય તો ધર્મની જેમ ધર્મીમાં પણ ભેદની આપત્તિ આવશે, અને તેમ થતાં પ્રત્યભિજ્ઞા પ્રમાણ દ્વારા સ્વીકારેલ એકતાની હાનિ થશે.

§૨ જૈન—તમારું એ કથન યુક્તિયુક્ત નથી. કારણ કે—ધર્મીમાં પણ કથંચિદ્ ભેદ અભીષ્ટ જ છે અને પ્રત્યભિજ્ઞા પણ કથંચિત્ એકત્વને વિષય કરનાર-

રૂપે નિશ્ચિત છે. કારણ કે—પ્રમાણનો વિષય એકાન્ત નિત્ય નથી. તે આ પ્રમાણે—
નિત્ય એક સ્વરૂપવાળો પદાર્થ જેમ વર્તમાનકાલની અર્થક્રિયા કરવાને સમર્થ
છે તેમ જો પૂર્વ (અતીત) અને અપર—(અનાગત)કાલીન અર્થક્રિયા કરવામાં
પણ સમર્થ હોય તો—તેને તે પૂર્વાપર કાલની અર્થક્રિયાને પણ વર્તમાનમાં
કરવાનો પ્રસંગ આવશે અને જો તે પૂર્વ અથવા અપર કાલમાં અર્થક્રિયા કરવા
અસમર્થ હોય તો—તે કાલની જેમ વર્તમાનમાં પણ તે અર્થક્રિયા કેવી રીતે
કરશે ?

(૧૦) અથૈતદિત્યાદિગચે શાલ્ક્યો વૃથિકઃ । તદ્વદિતિ ધર્મવત્ ।

તન્નાવિતથમિત્યાદિ સૂરિઃ । પૂર્વાપરકાલયોરિતિ અતીતાનાગતયોઃ । તદા-
નીમપીતિ પૂર્વાપરકાલયોરપિ ।

અથૈત્યાદિ પરઃ । અત્ર ચ કાકા વ્યાख्या । તદૈત્યાદિ સૂરિઃ । તત્કરણમિતિ
અર્થક્રિયાકરણમ્ । કથં સ્યાદિતિ નિત્યૈકરૂપત્વાત્ ।

(ટિ.) યદિ ધર્મીત્યાદિ ॥ તદ્વદિતિ ધર્મવત્ । તસ્યાપીતિ ધર્મિણોઽપિ પ્રત્યભિજ્ઞેતિ
ભવતુ બહુધુ ધર્મેષુ વર્તમાનત્વાત્ ધર્મિણાં બહુત્વં, કો દોષ इति તદાહ—પ્રત્યભિજ્ઞાનેન સ
પ્રવાયમિત્યેવ લક્ષણેન પ્રતિપન્નં અગ્રીકૃત વસ્તુન એકત્વ તસ્ય વ્યાહરતિર્થાહનનમ્ । તદાનીમિતિ
પૂર્વાપરકાલયોરપિ । તત્ક્રિયેતિ વર્તમાનકાલક્રિયાવિધાનપ્રસક્તે । અયમિતિ પદાર્થઃ ॥ તદા
નીમિવેતિ પૂર્વોત્તરકાલયોરિવ । તત્કરણમિતિ ક્રિયાકરણમ્ ।

૬ અથ સમર્થોઽપ્યયમપેક્ષણીયાસન્નિધેર્નં કરોતિ, તત્સંનિધૌ તુ કરોતીતિ
ચેત્ । નનુ કેયમપેક્ષા નામ ?; કિં તૈરુપકૃતઃ કરોતીત્યુપકારભેદઃ ?; કિં વા તૈઃ
સહ કરોતીત્યન્વયપર્યવસાયી સ્વભાવભેદઃ; અથ તૈર્વિના ન કરોતીતિ વ્યતિરેકનિષ્ઠં
સ્વરૂપમ્, યદ્વાસહકારિષુ સત્સુ કરોતિ, તદિરદે તુ ન કરોતીતિ તદદ્વયાવલંબિ
વસ્તુરૂપમ્ ।

તત્ર પ્રાચ્યઃ પ્રકારસ્તાવદસારઃ, અનવસ્થારાક્ષસીકટાક્ષિતત્વાત્ । તથાહિ—ઉપકાર-
ેઽપિ કર્તૃવ્યે સહકાર્યન્તરમપેક્ષણીયમ્, ઉપકરણીયં ચ તેનાપીત્યુપકારપરમ્પરા સમાપ-
તતીત્યનવસ્થા । તથાઽમી ઉપકારમારમમાણા ભાવસ્વભાવમૂતમ્, અતસ્સ્વભાવં વાઽસ-
મેરન્ । સ્વભાવમૂતોપકારારમ્ભભેદે ભાવસ્યાપ્યુત્પત્તિરાપતતિ । નહનુપપદમાનસ્યોત્પદમાનઃ
સ્વભાવો ભવતિ; વિરુદ્ધધર્માધ્યાસાત્ । દ્વિતીયપક્ષે તુ ધર્મિણઃ ક્રિમાયાતમ્ ? । નહાન્ય-
સ્મિન્ જાતે નષ્ટે વાઽન્યસ્ય કિંચિદ્ભવતિ, અતિપ્રસજ્ઞાત્, અથ તેનાપિ તસ્ય કિંચિદુપ-
પકારાન્તરમારચનીયમિત્યેષા પરાઽનવસ્થા ।

તૈઃ સહ કરોતીત્યાદિપક્ષોઽપિ નાક્ષૂણઃ સ્વભાવસ્ય તાદવસ્થ્યાત્ । ન હાસ્ય
સહકારિવ્યાવૃત્તૌ સ્વભાવવ્યાવૃત્તિરિતિ તૈર્વિનાઽપિ કુર્યાત્ । નનુ યત એવ સહકારિ-
વ્યાવૃત્તાવસ્ય સ્વભાવો ન વ્યાવર્ત્તે, અત એવ તૈર્વિનાઽપિ ન કરોતિ । કુર્વાણો હિ

તૈઃ સદૈવ કરોતીતિ સ્વભાવં જઘ્નાત્ । સ તર્હિ સ્વભાવમેદઃ સહકારિસાહિત્યે સતિ કાર્યકર્ત્ત્વનિયતઃ સહકારિણો ન જઘ્નાત્ ; પ્રત્યુત પલાયમાનાનપિ મળેપાદિકયોપ સ્થાપયેત્ , અન્યથા સ્વભાવહાનિપ્રસજ્ઞાત્ ।

અતઃ એવ ન તૃતીયોઽપિ, કર્તૃસ્વભાવાપરાવૃત્તેઃ । અથ તદ્વિરહાકર્તૃસ્વભાવઃ, તર્હિ કાલાન્તરેઽપિ સ્વદેતુવશાદુપસર્પતોઽપિ સહકારિણઃ પરાણુથ ન કુર્યાત્ , તદ્વિરહાકર્તૃશીલઃ સ્વલ્વયમિતિ ।

તુરીયમેદે વિરુદ્ધધર્માધ્યાસઃ, યઃ સ્વલુ સહકારિસહિતઃ, સ કથં તદ્વિરહિતઃ સ્યાત્ ! , તથાચ ભાવમેદો ભવેત્ । અથઃયં કાલમેદેન સુપરિહર એવઃ અન્યદા હિ સહકારિસાકલ્યમ્, અન્યદા ચ તદ્વૈકલ્યમિતિ । તદસત્ । ધર્મિણોઽનતિરેકાત્ । કાલમેદેઽપિ હેક એવ ધર્મી સ્વીચક્રે । તથાચાસ્ય કથં તત્સાકલ્યવૈકલ્યે સ્યાતામ્ ? ; સત્ત્વે વા સિદ્ધો ધર્મિભેદઃ । અથ સહકારિસાકલ્યમ્ , તદ્વૈકલ્યં ચ ધર્મઃ । નચ ધર્મમેદેઽપિ ધર્મિણઃ કશ્ચિત્ , તતો ભિન્નવાત્ તેષાં હિતિ ચેત્ । અસ્તુ તાવદેકાન્ત-ભિન્નધર્મધર્મિવાદાપવાદ એવ પ્રઠ. પરીહારઃ । તત્ત્વેઽપિ ન સાકલ્યમેવ કાર્યમર્જયતિ, કિન્તુ સોઽપિ પદાર્થઃ । તથાચ તસ્ય ભાવસ્ય યાદૃશશ્ચરમક્ષણેઽક્ષેપક્રિયાધર્મસ્વભાવઃ, તાદૃશ એવ ચેત્ પ્રથમક્ષણેઽપિ, તદા તદૈવાસૌ પ્રસજ્ઞા કુર્વાણો ગીર્વાણશાપેનાપિ નાપહૃતયિતું શક્યઃ । યથા હિ વિરુદ્ધધર્માધ્યાસેન મેદપ્રસજ્ઞપરિહારાય સાકલ્ય-વૈકલ્યલક્ષણૌ ધર્મૌ ભિન્નસ્વભાવૌ પરિકલ્પિતૌ તૌ, તથા ન સોઽપ્યક્ષેપક્રિયાધર્મસ્વ-ભાગે ભાવાદ્વિન્ન એવાભિવાતું શક્યઃ, ભાવસ્યાકર્તૃત્વપ્રસજ્ઞાત્ । તતઃ સિદ્ધો વિરુદ્ધધર્માધ્યાસઃ ।

૬૬ યૌગ—એ અર્થાક્રિયા કરવાને સમર્થ તો છે. અપેક્ષા બેમની છે એવા સહકારી કારણોનું સન્નિધાન ન હોવાથી તે કરતો નથી પણ બે સન્નિધાન હોય તો કરે છે.

જૈન—તો પ્રશ્ન છે કે—આ અપેક્ષા એટલે શું ? (૧) તે સહકારીઓથી ઉપકૃત થઈને કરે છે એમ ઉપકારભેદ છે, (૨) કે તેઓની સાથે મળીને કરે છે એમ અન્યથ પર્થવસાથી—વિધિરૂપ સ્વભાવભેદ છે, (૩) કે તેઓ—(સહકારીઓ) વિના કરતો નથી એમ વ્યતિરેકનિષ્ઠ—(નિષેધરૂપ સ્વભાવભેદ છે, (૪) કે સહકારીઓ હોય ત્યારે કરે. અને સહકારીઓ ન હોય તો ન કરે—એમ તે વિધિ અને નિષેધ એ બંનેનું આલંબન કરનાર સ્વભાવભેદ છે ?

(૧) ઉપરોક્ત ચાર વિકલ્પમાંથી પહેલો વિકલ્પ તો અનવસ્થા દોષથી દૂષિત હોવાથી સાર રહિત છે, તે આ પ્રમાણે—ઉપકાર કરવો હોય ત્યારે અન્ય સહકારીની અપેક્ષા રાખવી પડશે અને તે પણ ઉપકાર કરશે, આ પ્રમાણે ઉપ-કારની પરંપરા ચાલવાથી અનવસ્થા દોષ આવી પડે છે. વળી, પ્રશ્ન છે કે -

ઉપકાર કરનાર આ સહકારીઓ પદાર્થ ઉપર જે ઉપકાર કરે છે, તે પદાર્થના સ્વભાવભૂત (પદાર્થથી અભિન્ન) છે કે પદાર્થના અસ્વભાવભૂત (પદાર્થથી ભિન્ન) છે ? સહકારીઓ સ્વભાવભૂત ઉપકાર કરે છે. એમ પ્રથમ પક્ષ કહેશે તો—પદાર્થની પણ ઉત્પત્તિ આવી પડશે. કારણ કે જે સ્વયં અનુત્પદ્યમાન હોય છે તેનો સ્વભાવ ઉત્પદ્યમાન હોય નહિ અર્થાત્ પદાર્થ જે નિત્ય હોય તો ઉત્પન્ન થનાર ઉપકાર તેના સ્વભાવરૂપ બની શકે નહિ, કારણ કે—તેમ માનવાથી ત્રિરુદ્ધ ધર્મના આશ્રયનો પ્રસંગ આવે છે. સહકારીઓ જે ઉપકાર કરે છે તે પદાર્થના સ્વભાવભૂત નથી, એમ બીજો પક્ષ કહે તો—તેથી ધર્મી- (પદાર્થ)ને શું સંબંધ ? અર્થાત્ કંઈ નહિ, કારણ કે—તેથી ભિન્ન બીજો પદાર્થ ઉત્પન્ન થાય કે નાશ પામે તેથી તે પદાર્થની કંઈ પણ હાનિ-વૃદ્ધિ થતી નથી અને છતાં હાનિ-વૃદ્ધિ માનો તો અતિપ્રસંગ આવશે. સ્વભાવભૂત ન હોય છતાં તે બીજો કાંઈક ઉપકાર કરે છે એમ માનવામાં તો વળી બીજો અનવસ્થા હોષ આવશે.

(૨) સહકારીઓ સાથે મળીને પદાર્થ અર્થક્રિયા કરે છે, એ પક્ષ પણ નિર્દોષ નથી, કારણ કે—સ્વભાવ તો જેવો હોય છે તેવો જ રહે છે, અર્થાત્ સ્વભાવમાં ફેરફાર થતો નથી, કારણ કે—સહકારીઓની ંયાવૃત્તિ(અભાવ)થી પદાર્થના સ્વભાવ-(કાર્ય)કરણશીલતા)ની ંયાવૃત્તિ (અભાવ) થતી નથી માટે પદાર્થ સહકારીઓ વિના પણ અર્થક્રિયા કરશે.

યોગ—સહકારીઓના અભાવથી પદાર્થનો સ્વભાવ ંયાવૃત્ત થતો નથી. (નાશ પામતો નથી) એટલા જ માટે—(અર્થાત્ સહકારીઓ હોય ત્યારે જ કાર્ય કરવાનો સ્વભાવ હોવાથી) સહકારીઓ વિના તે કાર્ય કરતો નથી અને જો સહકારીઓ વિના પણ કાર્ય કરે તો—સહકારીઓ સાથે હોય ત્યારે જ કાર્ય કરવાનો જે સ્વભાવ છે તેનો ત્યાગ કરવો પડશે.

જેન—તો પછી એમ બનશે કે—સહકારીઓનો સમૂહ હોય ત્યારે જ કાર્ય કરવાના સ્વભાવવિશેષવાળો તે પદાર્થ સહકારીઓને છોડશે જ નહિ બદલે—(વિશેષ કરીને) ભાગી જતા તે સહકારીઓને ગળે પહીને પોતાની પાસે રાખશે. અન્યથા (સહકારીઓને સામીપ્યમાં રાખવાનું ન કરે તો) સહકારીઓને સાથે રાખીને જ કાર્ય કરવાનો તેનો જે સ્વભાવ છે, તેની હાનિ થશે.

(૩) સહકારીઓના અભાવમાં અર્થક્રિયા કરતો નથી, એ ત્રીજો પક્ષ પણ કહી-શકશો નહિ, કારણ કે—સ્વભાવમાં પરાવર્તન થતું નથી. અર્થાત્ કર્તૃસ્વભાવનો નાશ થઈ અકર્તૃસ્વભાવ થતો નથી.

યોગ—પદાર્થનો સ્વભાવ જેવો છે કે તે સહકારીઓનો વિરહ હોય ત્યારે અકર્તા છે.

જેન—એમ હોય તો પોત-પોતાના કારણે નજીક આવનાર સહકારીઓનો તિરસ્કાર કરીને કાલાંતરમાં પણ તે પદાર્થ અર્થક્રિયા નહિ કરે, કારણ કે—સહકારીઓના અભાવમાં કર્તા ન બનવાનો તેનો સ્વભાવ છે.

(૪) પદાર્થ સહકારીઓ હોય ત્યારે કાર્ય કરે છે અને સહકારીઓ ન હોય ત્યારે કરતો નથી એ ચોથો ભેદ કહો તો તેમાં વિરુદ્ધ ધર્મનો 'આશ્રય' એ દોષ છે, કારણ કે-જે સહકારીઓથી યુક્ત હોય તે જ સહકારીઓથી રહિત બને એ કઈ રીતે થટે ? છતાં ઘટી શકે એમ માનો તો સહકારીના વિયોગ અને સહકારીના સંયોગમાં પદાર્થનો ભેદ થશે.

યોગ—કેઈ એક વખત તે સહકારીઓથી યુક્ત હોય છે અને કેઈ બીજે વખતે સહકારીઓથી રહિત હોય છે, એ રીતે કાલભેદ માનવાથી ઉપરોક્ત દોષનો સારી રીતે-પરિહાર-નિવારણ થઈ શકે છે.

જૈન—આ કથન પણ યોગ્ય નથી. કારણ કે-ધર્મીમાં કશી જ વિશેષતા સ્વીકારી નથી, કારણ કે-કાલભેદ હોવા છતાં તમે એ એક જ ધર્મીને સ્વીકારેલ છે, અને તે રીતે અર્થાત્ કાલભેદમાં પણ ધર્મી એક જ હોવાથી એ ધર્મીમાં સહકારીઓની સકલતા (સદ્ભાવ-વિદ્યમાનતા) અને વિકલતા (અભાવ) કેમ સિદ્ધ થાય ? અર્થાત્ ન થાય. અથવા સાકલ્ય વૈકલ્ય-(ભાવાભાવ) માનો તો ધર્મીમાં ભેદ સિદ્ધ થયો.

યોગ—સહકારી સાકલ્ય-(સંયોગ) અને સહકારી વૈકલ્ય (વિયોગ) એ બન્ને ધર્મો છે, અને ધર્મીથી ધર્મો ભિન્ન છે માટે ધર્મના ભેદથી ધર્મીનો કઈ ભેદ થતો નથી.

જૈન—એકાન્ત ભિન્ન ધર્મધર્મીવાદનો એટલે કે-ધર્મો ધર્મીથી એકાન્ત ભિન્ન છે, એ માન્યતાનો તિરસ્કાર એ જ એનું શ્રેષ્ઠ ખંડન છે.

(૫) અને ધર્મીથી ધર્મો એકાન્ત ભિન્ન હોય તો પણ માત્ર સાકલ્ય જ કાર્ય ને ઉત્પન્ન કરતું નથી, પરંતુ તે પદાર્થ પણ કાર્યને ઉત્પન્ન કરે છે, અને તે રીતે તો પદાર્થનો છેલ્લા સમયે જે વિલંબ રહિત કાર્ય કરવાનો સ્વભાવ છે, તે જ સ્વભાવ એ પ્રથમ ક્ષણે હોય તો હઠપૂર્વક કાર્ય કરતા આ પદાર્થને દેવના સોગંદથી પણ દૂર કરવો શક્ય નથી વળી વિરુદ્ધ ધર્મના આશ્રયથી પદાર્થ ધર્મીમાં આવી પડતા ધર્મીના ભેદપ્રસંગને દૂર કરવા જેમ સાકલ્ય વૈકલ્યરૂપ બે ધર્મો ધર્મીથી ભિન્ન છે એવી કલ્પના તમે કરી તેમ તે-અક્ષેપક્રિયા ધર્મસ્વભાવ પણ પદાર્થથી ભિન્ન જ છે, એમ કહી શકશો નહિ. કારણ કે-તેમ માનવામાં પદાર્થમાં અકર્તૃત્વનો પ્રસંગ આવશે. અર્થાત્ કર્તૃત્વ આક્ષેપક્રિયા ધર્મસ્વભાવમાં માનતું પડશે પણ પદાર્થમાં નહિ માટે એકાન્ત નિત્ય પદાર્થમાં વિરુદ્ધ ધર્મોદ્યાસ દોષ સિદ્ધ થયો.

(૬૦) અથેત્યાદિ પર. । નન્વિત્યાદિ સ્મરિઃ । અન્વયપર્યવસાયીતિ વિધિમુલ્હેન પ્રત્યયઃ

તત્ર પ્રાચ્ય इत्यादि स्मरि । 'अपेक्षणीयमिति उपकारस्वाप्यर्थक्रियात्वात् । आपतति इत्यतोऽप्ये यत् इति गम्यम् । अनुत्पद्यमानस्येति नित्यस्य । द्वितीयपक्षे इति अतत्त्वभावपक्षे । अथ तेनापि तस्य किञ्चिदुपकारान्तरमारचनीयमिति अतत्त्वभावभूतेनाप्युपकारिणस्तथा किञ्चिदुपकारान्तरं कर्तव्यं तदपि तत्त्वभावभूतमत्त्वभावभूतं चेति पूर्वोक्त एव चर्चः । इतीति अतः कारणात् ।

तैर्विनापीति सहकारिभिर्विनापि । नन्वित्यादि परः । न करोतीत्यतोऽप्रे यत इति गम्यम् । स तर्हीत्यादि सूरिः ।

[अथ] तद्विरहेत्यादि परः । तर्हि कालान्तरेऽपीत्यादि सूरिः । न कुर्यादित्यतो-यत इति गम्यम् ।

अथायमित्यादि परः । तदसदित्यादि सूरिः । अनतिरेकादिति एकस्वात् । सत्त्वे चेति सत्त्वे वा साकल्यवैकल्ययोः । अथ सहकारीत्यादि परः । अस्तु तावदित्यादि सूरिः । प्रष्टु इति प्रथमम् । परीहार इति उत्तरम् । तत्त्वेऽपीति भिन्नत्वेऽपि । सोऽपीति तस्यापि सहकारिसाकल्यान्तःपातित्वात् । तद्वैचेति प्रथमक्षणेऽपि । प्रसङ्गपरिहारायेति जैनोपन्यस्तप्रसङ्ग-निषेधाय । परिकल्पिताविति त्वयेति हेयम् । अभिघातुं शक्य इति भवतापि । भाव-स्याकर्तृत्वप्रसङ्गादिति स्वभावरहितत्वात् ।

(टि०) अयमिति पदार्थः ॥ तत्सन्निधाविति अपेक्षणीयसहकार्यादिकारणसामीप्ये ॥ तैरिति सहकारिभिः ।

सहकार्यन्तरमिति सहकारिभिरुपकारवेलायां अपरसहकारिकारणानि गवेषणीयानि । तेनापीति सहकारिकारणान्तरेणापि । तथाऽमी इति सहकारिणो दण्डचक्रजीवरदोरकादयः । अतस्त्वभावमिति अभावस्वरूपमुपकारमिति संबन्धः । तेनापीति अतस्त्वभावेनापि उपकारेण तस्येति उत्पद्यमानस्य । अस्त्येति उत्पद्यमानस्य । स्वभावव्यावृत्तिरिति तैः सहैव करोती-त्येवरूपस्वरूपस्य न व्यावृत्तिरत एव स्वभावसत्त्वे सहकारिभिर्विनापि करणप्रसङ्गः । अस्त्येति उत्पद्यमानपदार्थस्य । तैरिति सहकारिभिर्विना । यदि सहकारिणोऽन्तरेणापि कुर्यात्तैः सहैव करोतीत्येवं लक्षणस्वभावं परित्यजेत् । भेद इति विशेषः । सहकारीति सहकारिसाकल्ये । प्रत्युतेति विशेषेण गच्छतोऽपि सहकारिणः । अन्यथेति सहकार्यपगमे कार्यकारणभावाभावात् । अकरणे तैः सह करोतीति स्वभावनाशः स्यात् ।

अत पचेति स्वभावहानिप्रसङ्गादेव । तद्विरहेति सहकारिकारणविरहेऽकर्ता । तद्विरहेति तेन प्रथमं सहकारिविरह एव कर्तव्यः ।

(टि०) तथा चेति सहकारिविरहे सहकारिसंयोगे च । भावेति पदार्थभेदः ॥ अयमिति विरुद्धधर्माऽप्यासः । तद्वैकल्यमिति सहकारिविकलता । अनतिरेकादिति अमेदात् । अस्त्येति धर्मिणः । तत्साकल्येति सहकारिसकलता-विकलते । सत्त्वे चेति साकल्यवैकल्ययोर्विद्यमानत्वे । धर्मभेदेऽपीति यथा घटपटयोः परस्परमत्यन्तभेदे घटस्य विध्वंसेऽपि न घटस्य किञ्चिद् भवति । तत इति धर्मिणः । तेषामिति सहकारिसाकल्य-वैकल्यादिधर्माणाम् । तत्त्वेऽपीति एकान्त-भेदेऽपि । तद्वैचेति प्रथमक्षण एव । असाविति पदार्थः ॥ गीर्वाणेति देवशापेनापि । अप-हरनयितुमिति निराकर्तुम् । भेदप्रसंगेति भेदप्रसंगस्य परित्यागाय । भिन्नस्वभावा-विति एकान्तेन धर्मिणः सकाशातः । विरुद्धधर्मेति अन्येक्षणस्य क्रियाकर्तृत्वं पूर्वस्य च न ।

५७ एवं च यद्विरुद्धधर्माध्यस्तं, तद्विन्नं, यथा शीतोष्णे, विरुद्धधर्माध्यस्तश्च विवादास्पदीभूतो भाव इति न नित्यैकान्तसिद्धिः । एवं चोपस्थितमिदं नित्यानित्या-त्मकं वस्तु, उत्पादव्ययध्रौव्यात्मकत्वान्यथानुपपत्तेरिति । तथाहि—सर्वं वस्तु द्रव्या-

ત્મના નોત્પદ્યતે, વિપદ્યતે વા; પરિસ્ફુટમન્વયદર્શનાત્ । હનપુનર્જાતનસ્વાદિધ્વન્વયદર્શ-
નેન વ્યભિચાર ઇતિ ન વાચ્યમ્ । પ્રમાણેન વાધ્યમાનસ્યાન્વયસ્યાપરિસ્ફુટત્વાત્ ।
નચ પ્રસ્તુતોઽન્વયઃ પ્રમાણવિરુદ્ધઃ, સત્યપ્રત્યભિજ્ઞાનસિદ્ધત્વાત્ । તતો દ્રવ્યાત્મના
સ્થિતિરેવ સર્વસ્ય વસ્તુનઃ । પર્યાયાત્મના તુ સર્વે વસ્તુત્પદ્યતે, વિપદ્યતે ચ । અસ્થ-
લિતપર્યાયાનુભવસદ્ભાવાત્ । નચૈવં શુક્લે શદ્ધે પીતાદિપર્યાયાનુભવેન વ્યભિચારઃ,
તસ્ય સ્વલદરૂપત્વાત્ । ન સ્વલ્લ સોઽસ્વલદરૂપો યેન પૂર્વાકારવિનાશજહદ્વૃત્તોત્તરા-
કારોત્પાદાવિનાભાવી ભવેત્ । નચ જીવાદૌ વસ્તુનિ હર્ષામર્ષોદાસીન્યાદિપર્યાયપર-
મ્પરાઽનુભવઃ સ્વલદરૂપઃ, કસ્યચિદ્વાધકસ્યામાવાત્ ।

૭. અને તેથી તેા જે વિરુદ્ધ ધર્મના આશ્રય રૂપ હોય તે ભિન્ન હોય જેમકે-
શીત અને ઉષ્ણ વિવાદારૂપદ ભાવ-(પદાર્થ) પણ વિરુદ્ધ ધર્મના આશ્રયરૂપ છે,
તેથી તે અનેક છે. આમ નિત્ય એકાન્તની સિદ્ધિ ન થઈ અને એ રીતે પદાર્થ
નિત્યા-નિત્ય સિદ્ધ થાય છે, કારણ કે-પદાર્થમાં ઉત્પાદ વ્યય-અને ધ્રોવ્ય સ્વરૂપ
બીજી રીતે ઘટી શકતું નથી. તે આ પ્રમાણે—સમસ્ત વસ્તુ દ્રવ્યરૂપે ઉત્પન્ન થતી
નથી કે નાશ પામતી નથી. કારણ કે-સ્પષ્ટરૂપે અન્વય-સત્તા ધ્રોવ્ય જોવામાં
આવે છે.

યોગ—કાખ્યા પછી ફરીથી ઉત્પન્ન થયેલ નખ, કેશ, વિગેરેમાં અન્વયનું
દર્શન છતાં અન્વય નથી માટે તમારા ઉપરોક્ત કથનમાં વ્યભિચાર આવશે.

જૈન—એમ ન કહેવું, કારણ કે-નખાદિમાં અન્વય પ્રમાણથી બાધ્યમાન
હોઈ તેને સ્પષ્ટરૂપે—અન્વય કહી શકાય નહિ, અને તેની જેમ અમેએ કહેલ
અન્વય પ્રમાણ વિરુદ્ધ નથી કારણ કે—તે સત્ય પ્રત્યભિજ્ઞા દ્વારા સિદ્ધ છે. માટે
એ નિશ્ચિત થયું કે—સમસ્ત વસ્તુ દ્રવ્યરૂપે સ્થિત (ધ્રુવ) છે, પરંતુ તે પર્યાય-
રૂપે ઉત્પન્ન થાય છે અને નાશ પણ પામે છે, કારણ કે—પર્યાયનો અનુભવ
અસ્ખલિત-અબાધિત છે

યોગ—શ્વેત શંખમાં પીત પર્યાયનો અનુભવ થાય છે, તેથી પર્યાયનો અનુ-
ભવ વ્યભિચારી છે.

જૈન—એમ કહેવું તે યોગ્ય નથી કારણ કે—તે અનુભવ-(શ્વેત શંખમાં
પીત વર્ણનો અનુભવ) સ્ખલિત-ખાંત-બાધિત છે, શ્વેત શંખમાં પીલાશને
અનુભવ કાંઈ અસ્ખલિત (અબાધિત) રૂપ નથી કે જેથી કરીને તે અનુભવ પૂર્વા-
કારનો વિનાશ છતાં સ્વભાવનો ત્યાગ કયાં વિના-પૂર્વાવસ્થામાં જે સ્વભાવ હતો
તે જ સ્વભાવે રહીને ઉત્તરાકારના ઉત્પાદની સાથે એટલે કે—(ઉત્પાદ-વ્યય
ધ્રોવ્યાત્મક વસ્તુની સાથે) વ્યાપ્તિ ધરાવે. જીવાદિ પદાર્થમાં હર્ષ-અમર્ષ-(ક્રોધ),
ઔદાસીય વિગેરે પર્યાયોની પરંપરાનો અનુભવ સ્ખલરૂપ-(ખાંત-બાધિત) નથી,

કારણ કે—તે અનુભવમાં કોઈ પણ આધક નથી, અર્થાત્ અસ્ખલરૂપ એટલા માટે છે કે—તેમાં નવા નવા પયાંયાનું જુદું જુદું જ્ઞાન થાય છે છતાં એ પયાંયામાં રહેલ દ્રવ્યનો અનુભવ તો સદેવ અસ્ખલરૂપ જ રહે છે, કારણ કે—પૂર્વ પયાંયનો વિનાશ એ જ ઉત્તર પયાંયની ઉત્પત્તિ છે પણ જ્ઞાનમાં આમ નથી, કારણ કે—શબમાં શ્વેત પયાંયનો વિનાશ થઈ પીત પયાંયનો ઉત્પાદ નથી થયો. આથી પીતજ્ઞાનને અસ્ખલરૂપ ન કહેવાય.

(પં૦) અન્વયદર્શનાદિતિ શ્રૈકાલ્યાનુશ્ચિત્તિરન્વયઃ । પૂર્વાકારેત્યાદિ પૂર્વાકારવિનાશો સતિ અજહદ્વૃત્તોઽન્વયી ચોઽસૌ ઉત્તરાકારસ્તદુત્પાદાવિનાભાવી ।

(ટિ૦) પ્રમાણેનેતિ અયમન્વયઃ પ્રમાણેન બાધ્યત ફાર્થઃ ॥ તસ્યેતિ પીતપયાંયાનુભવસ્ય । સ્વેતમ્ ઇતિ પીતપયાંયાનુભવઃ । પૂર્વાકારેતિ પૂર્વાકારવિનાશો અજહદ્વૃત્તઃ પૂર્વરશ્મભાવં નિવરશ્મરૂપમપરિત્યજન્ ચોઽસૌ ઉત્તરાકારસ્તસ્યોત્પાદસ્તેનાવિનાભાવી નાન્તરીયકઃ । પૂર્વાકારવિનાશોઽપિ । તત્સ્વભાવબલેન ઉત્તરાકારં શુક્લાતીત્યર્થઃ ।

§૮ નનૂપાદાદયઃ પરસ્પરં મિથન્તે નવા । યદિ મિથન્તે, કથમેકં વસ્તુ ત્રયાત્મકમ્ ? । ન મિથન્તે ચેત્, તથાપિ કથમેકં ત્રયાત્મકમ્ ? ।

તથાચ—

“યદ્યુત્પત્ત્યાદયો મિન્નાઃ કથમેકં ત્રયાત્મકમ્ ? ।

અયોત્પત્ત્યાદયોઽમિન્નાઃ કથમેકં ત્રયાત્મકમ્ ?” ॥૧॥

ઇતિ ચેત્ ।

§૯ તદયુક્તમ્ । કથચ્ચિદ્ભિન્નલક્ષણત્વેન તેષાં કથચ્ચિદ્વેદામ્યુપગમાત્ । તથાહિ—ઉત્પાદ-વિનાશ-ધ્રોવ્યાણિ સ્યાદ્ભિન્નાનિ, ભિન્નલક્ષણત્વાત્, રૂપાદિવત્ । નચ ભિન્ન-લક્ષણત્વમસિદ્ધમ્ । અસતઃ આત્મલાભઃ, સતઃ સત્તાવિયોગઃ, દ્રવ્યરૂપતયાઽનુવર્તનં ચ સ્વદ્રુત્પાદાદીનાં પરસ્પરમસંકીર્ણાણિ લક્ષણાણિ સકલલોકસાક્ષિકાણ્યેવ । નચામી ભિન્નલક્ષણા અપિ પરસ્પરાનપેક્ષાઃ, સ્વપુષ્પવદસત્ત્વાપત્તેઃ । તથાહિ—ઉત્પાદઃ કેવલો નાસ્તિ, સ્થિતિવિગમરહિતત્વાત્, કૂર્મરોમવત્, તથા વિનાશઃ કેવલો નાસ્તિ, સ્થિત્યુત્પત્તિરહિતત્વાત્, તદ્વત્, एवं સ્થિતિઃ કેવલા નાસ્તિ, વિનાશોત્પાદશૂન્યત્વાત્, તદ્-દેવ, इत्यन्योઽન્યાપેક્ષાણામુત્પાદાદીનાં વસ્તુનિ સત્ત્વં પ્રતિપત્ત્યમ્ । તથાચ કથં નૈકં ત્રયાત્મકમ્ ? ।

§૮ યોગ—તમેએ ઉત્પાદ, વ્યથ અને ધ્રોવ્યાત્મક વસ્તુ કહી તો અહીં પ્રશ્ન છે કે વસ્તુમાં એ ત્રણે પરસ્પર ભિન્ન છે કે અભિન્ન ? એ ઉત્પાદાદિ ત્રણે પરસ્પર મિત્ર હોય તો—એક જ વસ્તુ ઉત્પાદાદિ ત્રણે સ્વરૂપવાળી કઈ રીતે હોઈ શકે ? અર્થાત્ ઉત્પાદાદિ ત્રણેય પરસ્પર, ભિન્ન હોવાથી તેના સંબંધવાળી વસ્તુ પણ ભિન્ન જ હોય માટે એ ત્રણેય રૂપ વસ્તુ ઘટી શકતી નથી. ઉત્પાદાદિ ત્રણેય

પરસ્પર ભિન્ન ન હોય (અર્થાત્ અભિન્ન હોય) તો પણ વસ્તુ ત્રણ સ્વરૂપવાળી છે એ કઈ રીતે ઘટી શકશે ? (અર્થાત્ ઉત્પાદાદિ ત્રણે અભિન્ન હોવાથી એક સ્વરૂપ થયા તો તેના સંબંધવાળી વસ્તુ એક સ્વરૂપવાળી ઘટી શકે પરંતુ ત્રણ સ્વરૂપવાળી છે એમ ઘટી શકે નહિ. કહું પણ છે—

“ઉત્પાદાદિ બે પરસ્પર ભિન્ન છે તો વસ્તુ ત્રણ સ્વરૂપવાળી છે, એ કઈ રીતે ઘટશે ? અથવા ઉત્પાદાદિ બે અભિન્ન હોય તો પણ વસ્તુ ત્રણે સ્વરૂપવાળી છે. એ કઈ રીતે ઘટશે.”

હૈન જૈન— તમારું આ કથન અયોગ્ય છે, કારણ કે— તે ઉત્પાદાદિ ત્રણેના લક્ષણોમાં કથંચિદ્ ભેદ હોવાથી તેમાં કથંચિદ્ ભેદ માન્ય છે જ, તે આ પ્રમાણે— ઉત્પાદ, વિનાશ અને ધ્રોવ્ય (એ ત્રણે પરસ્પર) ભિન્ન છે. ભિન્ન લક્ષણોવાળાં હોવાથી, રૂપાદિની જેમ. અને તેઓ ભિન્ન લક્ષણોવાળાં છે એ અસિદ્ધ નથી. કારણ કે—અસત્-અવિદ્યમાનની ઉત્પત્તિ થાય છે, સત્ વિદ્યમાનની સત્તાનો વિયોગ-વિનાશ-પ્રધ્વસ-વ્યય થાય છે, અને દ્રવ્યરૂપે સ્થિતિ આ પ્રમાણે ઉત્પાદાદિના પરસ્પર ભિન્ન ભિન્ન લક્ષણો વિષે સમસ્ત લોકની સાક્ષી છે. વળી, ભિન્ન લક્ષણવાળા છતાં ઉત્પાદાદિ ત્રણે પરસ્પર નિરપેક્ષ પણ નથી. અન્યથા આ ઉત્પાદાદિમાં આકાશપુષ્પની જેમ અસત્ત્વની આપત્તિ આવશે. અર્થાત્ વસ્તુના પ્રાણરૂપ ઉત્પાદાદિનો અભાવ થતાં વસ્તુના અભાવનો પ્રસંગ આવશે. તે આ પ્રમાણે—કાચખાના રોમ(કેશ) માં સ્થિરતા(ધ્રોવ્ય) કે નાશ (વ્યય) નથી માટે તેની-ઉત્પત્તિ પણ નથી. તેવી જ રીતે ધ્રોવ્ય અને વ્યય વિનાનો કેવલ ઉત્પાદ પણ નથી. કાચખાના રોમમાં સ્થિતિ-(ધ્રોવ્ય) અને ઉત્પત્તિ નથી માટે તેમાં વિનાશ-(વ્યય) પણ નથી, તેમ સ્થિતિ-(ધ્રોવ્ય) અને ઉત્પત્તિ વિનાનો માત્ર એકલો વિનાશ-(વ્યય) પણ નથી.

કાચખાના રોમમાં વિનાશ-(વ્યય) ને ઉત્પત્તિ નથી માટે તેમાં સ્થિતિ (ધ્રોવ્ય) નથી તેમ વિનાશ અને ઉત્પત્તિ વિનાની માત્ર એકલી સ્થિતિ-(ધ્રોવ્ય) પણ નથી. તેથી પરસ્પર અપેક્ષાવાળાં ઉત્પાદાદિની સત્તા વસ્તુ-(પદાર્થ)માં સ્વીકારવી જોઈએ, (અને એ પ્રમાણે-અર્થાત્ વસ્તુમાં ઉત્પાદાદિ ત્રણની સત્તા સ્વીકારવાથી) એક જ વસ્તુ ઉત્પાદાદિ ત્રણ સ્વરૂપવાળી કેમ નહિ ઘટે ? અર્થાત્ સુતરાં ઘટે.

(૫૦) નનૂત્પાદાદય इत्यादि परः । तद्वदिति कूर्मरोमवत् ।

(ટિં૦) તેવામિતિ ઉત્પત્તિવ્યયપ્રોવ્યાણમ્ । અમો इति उत्पादादयः । तद्वदिति कूर्मरोमजीवत् । तद्वदेवेति कूर्मराजीवदेव ।

§ ૧૦ કિંચ । અપરમન્યવિષ્મહિ પદ્માશતિ—

પ્રધ્વસ્તે કલશે શુશોચ તનયા મૌલૈ સમુત્પાદિતે

પુત્રઃ પ્રીતિમુવાહ કામપિ નૃપઃ શિશ્રાય મધ્યસ્થતામ્ ।

પૂર્વાકારપરિક્ષયસ્તદપરાકારોદયસ્તદ્વ્યા-

ધારશ્ચૈક इति स्थितं त्रयमयं तत्त्वं तथाप्रत्ययात् ॥૧॥

તથાચ સ્થિતં નિત્યાનિત્યાનેકાન્તઃ કાન્ત એવેતિ ।

૧૦૬ વળી પંચાશત્ બ્રંધમાં પણ એમ કહ્યું છે કે—

“સુવર્ણનો કળશ (ઘટ) નાશ પામ્યો તેથી પુત્રીને શોક થયો, (તેજ સુવર્ણનો) સુકુટ થયો તેથી પુત્રને હર્ષ થયો અને રાજાએ માધ્યસ્થતા ધારણ કરી આ સ્થળે પૂર્વાકારનો નાશ થયો. ઉત્તરાકારની ઉત્પત્તિ થઈ અને અને તે બન્નેના આધાર-રૂપ એક (સુવર્ણદ્રવ્ય) સ્થિત છે, માટે તથાપ્રકારના અનુભવથી તત્ત્વ ઉત્પાદાદિ ત્રણુભય છે, એ સિદ્ધ થયું.” અને એ પ્રમાણે નિત્યાનિત્યરૂપ અને-કાન્ત એ જ કાંત હુંદર છે એ સિદ્ધ થયું.

(૧૦) મૌલાવિતિ મુકુટે । તથા એતિ તથા ચ સતિ ।

§ ૧૧ एवं सदसदनेकान्तोऽपि ।

§ ૧૨ नन्वत्र विरोधः । कथमेकमेव कुम्भादि वस्तु सच्च, असच्च भवति ? ।

સત્ત્વં હાસત્ત્વપરિહારેણ વ્યવસ્થિતત્ત્વમ્ , અસત્ત્વમપિ સત્ત્વપરિહારેણ, અન્યથા તયોરવિરોધઃ સ્યાત્ । તતશ્ચ તદ્દદિ સત્ , કથમસત્ ?; અથાસત્ , કથં સદિતિ ? ।

§ ૧૩ तदनवदातम् । यतो यदि येनैव प्रकारेण सत्त्वम्, तेनैवासत्त्वम्, येनैव चासत्त्वम्, तेनैव सत्त्वमभ्युपेयेत, तदा स्याद्विरोधः । यदा तु स्वरूपेण घटादित्वेन, स्वद्रव्येण हिरण्ययादित्वेन, स्वक्षेत्रेण नागरादित्वेन, स्वकाष्ठत्वेन वासन्तिकादित्वेन सत्त्वम्, पररूपादिना तु पटत्वतन्तुत्वप्राग्भ્યत्वપ્રૈમિક્ત્વાદિનાऽસત્ત્વમ્ , તદા ક વિરોધગન્ધોઽપિ ।

§ ૧૧ એ જ પ્રમાણે સદ્-અસદ્-રૂપ અનેકાન્ત પણ સમજી લેવો.

§ ૧૨ યૌગ—આમાં તો વિરોધ દોષ છે, કારણ કે—એક જ કુંભાદિ પદાર્થ સત્ અને અસત્ કઈ રીતે હોઈ શકે ? કારણ કે—અસત્ત્વનો ત્યાગ કરીને ‘સત્ત્વ’ અને સત્ત્વનો ત્યાગ કરીને ‘અસત્ત્વ’ રહેલ છે, અને જો સત્ અને અસત્ ને પરસ્પરના પરિહારરૂપ નહિ માનો તો—સત્ત્વ અને અસત્ત્વનો કંઈ ભેદ રહેશે નહિ, અર્થાત્ તે બન્નેનો અભેદ થવાથી એકરૂપ બની જશે, અને તેથી કરીને તે કુંભાદિ પદાર્થ જો સત્ હોય તો અસત્ કઈ રીતે ? અને અસત્ હોય તો સત્ કઈ રીતે ?

§ ૧૩ જૈન—તમારું આ કથન નિર્દોષ નથી. કારણ કે જે પ્રકારે સત્ત્વ છે, તે જ પ્રકારે અસત્ત્વ અને અસત્ત્વ છે તે જ પ્રકારે સત્ત્વ સ્વીકારવામાં આવે તો જ વિરોધ આવે, પરંતુ જે-સ્વરૂપથી ઘટાદિરૂપે, સ્વદ્રવ્યથી સુવર્ણાદિનો, સ્વક્ષેત્રથી નાગરાદિનો (નગરકાદિમાં ઉત્પન્ન થયેલનો) સ્વકાલથી વસંત ઋતુનો, એ પ્રકારે પદાર્થનું સત્ત્વ હોય, અને પરરૂપાદિ એટલે-પટત્વ, તંતુત્વ,

આમ્યત્વ, ઐભિકત્વ, આ બધા પ્રકારે તેનું અસત્ત્વ હોય તો તેમાં વિરોધના બંધ-(અસત્) પણ ક્યાં છે ? અર્થાત્ બિલકુલ વિરોધ નથી.

(૫૦) નન્વિત્યાદિ પરઃ । અત્રેતિ અનેકાન્તે । તદનવદાતમિતિ સ્ત્રિઃ ।

(ટિ.) પ્રધ્વસ્ત્વ ઇત્યાદિ ॥ કનકકલશવિનાશો નરપતિદુહિતુઃ નિષ્પ્રતિક્રિયઃ શોકશક્તુઃ સમુન્મી-
લિતવાન્ સુવર્ણકલશભગ્નાત્ ॥ તત્સુવર્ણનિર્મિતો રત્નરત્નિમ્ભરત્ત્વઃ કિરીટઃ ક્ષિતિપતિના યુષ્મા-
જાય દદે ॥ સ મૌલિલાભાત્ પ્રમોદભાગજનિ । રાજો માધ્યસ્થ્યં મૂલદ્રવ્યસ્ય સુવર્ણસ્ય વિશ્વમાન-
ત્વાત્ ॥ અતઃ એવ ઉત્પતિવ્યયઐશ્વર્યાત્મકં પ્રમોદવિષાદમાધ્યસ્થ્યાત્મકં ચ । પૂર્વાકારેતિ પૂર્વા-
કારસ્ય કલશલક્ષણસ્ય વિનાશઃ તત્સમાત્મકલશાદપરસ્ય મૌલેરુદયઃ । તત્ પૂર્વોત્તરાકારલક્ષણં દ્વયં
તસ્યાઽઽચાર એક ઇતિ સુવર્ણરૂપઃ । ઇત્યપિ ત્રયં તથા પ્રત્યયાદિતિ ત્રયાત્મકસ્ય વસ્તુતઃ
પ્રતીતેઃ ।

નન્વત્રેત્યાદિ ॥ અન્યથેતિ અસત્ત્વપરિહારાભાવે સત્ત્વાસત્ત્વયોર્વિરોધાભાવે । તયો-
રિતિ સત્ત્વાઽસત્ત્વયોઃ ॥ અધિશેષ ઇતિ અમેદ એક્યમેવેત્યર્થઃ ॥ સ્વરૂપેણેતિ ભાવેન ।
પટ્ટત્વેતિ પરરૂપેણ ભાવદ્રવ્યત્રેજાકાલરૂપૈરવિશ્વમાનત્વમ્ ।

§૧૪ યે તુ સૌગતાઃ પરાસત્ત્વં નાન્યુપયન્તિ, તેષાં ઘટાદેઃ સર્વાત્મકત્વ-
પ્રસંગઃ । તથાહિ—યથા ઘટસ્ય સ્વરૂપાદિના સત્ત્વમ્, તથા યદિ પરરૂપાદિનાઽપિ
સ્યાત્, તથા સતિ સ્વરૂપાદિત્વવત્ પરરૂપાદિત્વપ્રસક્તેઃ કથં ન સર્વાત્મકત્વં ભવેત્ ? ।
પરાસત્ત્વેન તુ પ્રતિનિયતોઽસૌ સિધ્ધયિતિ ।

§૧૫ અથ ન નામ નાસ્તિ પરાસત્ત્વમ્, કિન્તુ સ્વસત્ત્વમેવ તદિતિ ચેત્ । અહો !
નૂતનઃ કોઽપિ તર્કવિતર્કકર્કશઃ સમુદ્ભાવઃ । ન સ્વલ્પ યદેવ સત્ત્વમ્, તદેવાસત્ત્વં
ભવિતુમર્હતિ, વિધિપ્રતિષેધરૂપતયા વિરુદ્ધધર્માવ્યાસેનાનયોરૈક્યાયોગાત્ । અથ પૃથક્
તજ્ઞાન્યુપગમ્યતે, નચ નાન્યુપગમ્યત એવેતિ કિમિદમિન્દ્રજાલમ્ ? । તત્તથાસ્યાનક્ષરમ-
સત્ત્વમેવોક્તં ભવતિ । एवं ચ યથા સ્વાસત્ત્વાસત્ત્વાત્ સ્વમત્ત્વં તસ્ય, તથા પરાસત્ત્વાસત્ત્વાત્
પરસત્ત્વપ્રસક્તિરનિવારિતપ્રસારા, વિરોધાભાવાત્ ।

§૧૬ અથ નાનાવનિવૃત્ત્યા પદાર્થો ભાવરૂપઃ, પ્રતિનિયતો વા ભવતિ, અપિ
તુ સ્વસામપ્રીતઃ સ્વસ્વભાવનિયત એવોપજાયત ઇતિ કિં પરાસત્ત્વેનેતિ ચેત્ ? ।
ન કિંચિત્ । કેવલ સ્વસામપ્રીતઃ સ્વસ્વભાવનિયતોત્પત્તિરેવ પરાસત્ત્વાત્મકત્વવ્યતિરેકેણ
નોપપદ્યતે । પારમાર્થિકસ્વાસત્ત્વાસત્ત્વાત્મકસ્વસત્ત્વેનેવ પરાસત્ત્વાસત્ત્વાત્મકપરસત્ત્વેના-
પ્યુત્પત્તિપ્રસંગાત્ ।

§૧૪ વળી, બૌદ્ધો કે જ્ઞેઓ પદાર્થમાં પરાસત્ત્વ (પરરૂપાદિપણે અભાવ)
માનતા નથી. તેથી તેઓના મતે ઘટાદિ પદાર્થમાં સર્વાત્મકતાનો (એક જ પદાર્થમાં
સર્વપદાર્થરૂપતાનો) પ્રસંગ આવશે તે આ પ્રમાણે-જે પ્રકારે ઘટાદિ પદાર્થનું
સ્વરૂપાદિદ્વારા સત્ત્વ છે, તેમ જો પરરૂપાદિદ્વારા પણ સત્ત્વ થાય તો-પદાર્થ સ્વ-

રૂપની જેમ પરરૂપ પણ બની જશે. તેથી તે સર્વાત્મક કેમ નહિ થાય ? પણ એ પદાર્થમાં પરાસત્ત્વ સ્વીકારવામાં આવે તો તે પદાર્થ પ્રતિનિયત-(વિશેષ-રૂપ) સિદ્ધ થાય છે.

હૌપ ઔદ્ધ—પરાસત્ત્વ કાંઈ જ નથી એમ અમે કહેતા નથી, પરંતુ સ્વ-સત્ત્વ એ જ પરાસત્ત્વ છે એમ કહીએ છીએ.

જૈન—અહો ! આ તો તમારું કોઈ નવું જ નકં વિતર્કથી કર્કશ-(કઠોર) એવું કથન છે, કારણ કે- જે સત્ત્વ જ છે તે અસત્ત્વ કેમ બની શકે ? કેમ કે-સત્ત્વ વિધિરૂપ છે, અને અસત્ત્વ પ્રતિવેદરૂપ છે. માટે વિરુદ્ધ ધર્મના આશ્રય-દ્વારા આ બંનેમાં એકય ઘટી શકતું નથી.

ઔદ્ધ—અસત્ત્વને અમે પૃથક-ભિન્ન માનતા નથી.

જૈન—પણ તેને તમે નથી માનતા એમ પણ નથી, તો આ કેવી ઈન્દ્ર-બલની રચના કરી ? આથી તો તેમ મોંથી કહ્યા વિના પણ અસત્ત્વનું અસત્ત્વ જ કહ્યું એમ કહેવાશે, એથી કરીને જેમ પદાર્થ સ્વઅસત્ત્વનું અસત્ત્વ હોય તો તે પદાર્થનું અસત્ત્વ થાય છે, તેમ પરાસત્ત્વનું અસત્ત્વ હોય તો પર-સત્ત્વનો પણ પ્રસંગ આવે તેને તમે નિવારી શકશો નહિ, કારણ કે-બંને સ્થળે અસત્ત્વનું અસત્ત્વ સમાન જ છે.

હૌદ્ધ ઔદ્ધ—અભાવની નિવૃત્તિથી-(અભાવના અભાવથી) પદાર્થ ભાવરૂપ કે પ્રતિનિયતરૂપ થતો નથી પરંતુ પોતાની કારણરૂપ સામગ્રીથી તે સ્વસ્વભાવ નિયત-સ્વસ્વરૂપે જ ઉત્પન્ન થાય છે, માટે પરાસત્ત્વનું શું પ્રયોજન છે ?

જૈન—કશું નથી પણ સ્વસામગ્રીથી તો કેવલ સ્વસ્વભાવમાં નિયતની-અર્થાત્ સ્વસત્ત્વાત્મકતાની જ ઉત્પત્તિ થાય છે પણ તે પરાસત્ત્વાત્મકતાથી ભિન્ન છે એ તો ઘટતું નથી. આ એક વિચારણીય બાબત છે, કારણ કે તેથી માનવામાં, સ્વાસત્ત્વના અસત્ત્વરૂપ પારમાર્થિક સ્વસત્ત્વની જેમ પરાસત્ત્વના અસત્ત્વરૂપ પરમાર્થિકની પણ ઉત્પત્તિનો પ્રસંગ આવશે.

(૫૦) સ્યાત્ સત્ત્વમ્ । પરાસત્ત્વેનેતિ અસદભિમેતેન ।

અથેત્યાદિ સૌગતઃ । અનયોરિતિ સત્ત્વાસત્ત્વયોઃ । ન ચ નાભ્યુપગમ્યત પથેતિ અપિ તુ સત્ત્વસમ્મિલિતત્વેનાભ્યુપગમ્યત એવ । અસ્યેતિ ષટ્સ્ય । તસ્યેતિ પદાર્થસ્ય । તથા પરાસત્ત્વાસત્ત્વાદિત્યાદિ । પરા હિ તૈર્નિષિદમ્, અતસ્તસ્યાસત્ત્વાસત્ત્વમ્ । પરાશ્ચત્ત્વાચ્ચ પરસત્ત્વં બલાત્ પ્રાપ્નોતિ ।

(૫૦) અથેત્યાદિ બૌદ્ધઃ । અભાવનિવૃત્ત્યેતિ પરાસત્ત્વલક્ષણનિવૃત્ત્યા । ન કિઙ્ચિ-દિત્યાદિ સુરિઃ । પારમાર્થિકૈત્યાદિના દૃતદેવ વ્યાચષ્ટે । પરાસત્ત્વાસત્ત્વાત્મકપરાસત્ત્વે-નાડ્યુત્પત્તિપ્રસંગાદિતિ પરાસત્ત્વેડત્ત્વુપગમ્યમાને ।

(ટિ૦) તેષાં ષટાદેરિત્યાદિ । અસાવિતિ ષટાદિઃ ।

તદિતિતિ પરાસત્ત્વમિતિ । અનયોરિતિ સત્ત્વાડસત્ત્વયોઃ । પૃથગિતિ મિદ્ધમ્ । તદિતિ અસત્ત્વમ્ । અસ્યેતિ તાયાગતસ્ય । પરાશ્ચત્ત્વં હિ તૈર્નિષિદમતસ્યાસત્ત્વમ્ । પરાસત્ત્વા-સત્ત્વાચ્ચ પરસત્ત્વં બલાત્ પ્રાપ્નોતિ । અસત્ત્વમિતિ અમાઃ । તસ્યેતિ પદાર્થસ્ય ।

§૧૭ યોગાસ્તુ પ્રગ્ભન્તે—સર્વથા પૃથ્વમૂતપરસ્પરાભાવામ્યુપગમમાત્રેણ પદાર્થ-
પ્રતિનિયમપ્રસિદ્ધેઃ પર્યાપ્તં તેષામન્ત્વાત્મકત્વકલ્પનાકદર્શનેનેતિ ।

§૧૮ તદસુન્દરમ્ । યતો યદા પટાઘભાવરૂપો ઘટો ન ભવતિ, તદા ઘટઃ
પટાદિરેવ સ્યાત્ । યથાચ ઘટસ્ય ઘટાભાવાદ્વિન્નત્વાદ્ ઘટરૂપતા, તથા પટાદેરપિ
સ્યાત્, ઘટાભાવાદ્વિન્નત્વાદેવ । કિંચ્ચ, અમીષાં ભાવાનાં સ્વતો મિન્નાનામ્, અમિ-
ન્નાનાં વા મિન્નાભાવેન ભેદઃ ક્રિયતે । નાઘઃ પક્ષઃ, સ્વહેતુસ્ય એવ મિન્નાનામેષામુ-
ત્પત્તેઃ । નાપિ દ્વિતીયઃ, સ્વયમમિન્નાનામન્યોઽન્યાભાવાસંભવાત્ । ભાવાભાવયોશ્ચ ભેદઃ
સ્વત્ એવ વા સ્યાત્, અભાવાન્તરેણ વા । પ્રાચિ પક્ષે, ભાવાનામપિ સ્વરૂપેણૈવાયમસ્તુ,
ક્રિમપરેણાભાવેન પરિકલ્પિતેન । દ્વિતીયે, પુનરનવસ્થાનાપત્તિઃ, અભાવાન્તરેષ્વપ્યભાવા-
ન્તરાણાં ભેદકાનામવશ્યસ્વીકરણીયત્વાત્ । કથન્નિચ્છદમિન્ને તુ ભાવાદભાવે ન કશ્ચિ-
દમૂઢશકલક્ષ્યાવકાશઃ । વસ્તુવેવ હિ તત્તથા; સદસદંશયોસ્તથાપરિણતિરેવ હિ ઘટઃ પટો
વાઽમિધાયતે, ન કેવલઃ સદંશઃ, તતઃ કથં ઘટાદિઃ પરેણાત્માનં મિશ્રયેત્ ? । इति
સૂક્તઃ સદસદનેકાન્તઃ । એવમપરેઽપિ ભેદાભેદાનેકાન્તાદયઃ સ્વયં ચતુરૈર્વિવેચનીયાઃ ॥૮॥

इति प्रमाणनयतत्त्वालोकालंकारे श्रीरत्नप्रभाचार्यविरचि-

तायां रत्नाकरावतारिकारूपलघुटीकायां प्रमेयस्वरूप-

निर्णयो नाम पठ्यमः परिच्छेदः ॥ ५ ॥

§૧૭ અહીં યોગો વળી આ પ્રમાણે વાગાડંબર કરે છે—

યોગ—પદાર્થથી અત્યન્ત ભિન્ન એવા ઇતરેતરાભાવના સ્વીકાર માત્રથી જ
પદાર્થના પ્રતિનિયમ—અર્થાત્ પદાર્થનું નિયત સ્વસ્વરૂપ સિદ્ધ થઈ જાય છે, તો
પદાર્થોને, અસત્ત્વાત્મક કલ્પીને તેમની શા માટે કદર્થના કરવી ?

§૧૮ જૈન—યોગોનું ઉપરોક્ત કથન પણ પ્રશંસનીય નથી, કારણ કે—જો
પટાદિના અભાવરૂપ ઘટ ન હોય તો તે ઘટ પણ પટાદિરૂપ થઈ જશે. કારણ
કે—જેમ ઘટાભાવથી ભિન્ન હોવાથી ઘટની ઘટરૂપતા છે તેમ ઘટાભાવથી ભિન્ન
હોવાથી પટાદિની પણ ઘટરૂપતા થઈ જશે. વળી, આ ઘટપટાદિનો ભેદ અત્યન્ત
ભિન્ન એવા ઇતરેતરાભાવને કારણે થાય છે, તો શું તે ઘટાદિ પદાર્થો સ્વતઃ
ભિન્ન છે કે અભિન્ન ? સ્વતઃ ભિન્ન તો નથી, કારણ કે—આ ઘટપટાદિ પદાર્થો
પોતાના કારણથી જ ભિન્ન રૂપે ઉત્પન્ન થાય છે. અર્થાત્ ઉત્પત્તિના હેતુઓ
જ ભિન્ન હોવાથી પદાર્થો ભિન્ન છે, પણ સ્વતઃ ભિન્ન નથી. સ્વતઃ અભિન્ન
પણ નથી, કારણ કે—સ્વયં અભિન્ન પદાર્થોમાં ઇતરેતરાભાવનો સંભવ જ નથી.

વળી, ભાવ અને અભાવનો ભેદ શાથી થાય છે ? સ્વતઃ થાય છે કે બીજા
કોઈ અભાવ દ્વારા ? સ્વતઃ ભેદ થતો હોય તો ભાવોમાં પણ સ્વતઃ—એટલે કે
સ્વરૂપથી જ ભેદ કેમ ન થાય ? તો પછી બીજા અભાવને ભેદના કારણરૂપે કલ્પ-

વાની શી જરૂર છે ? અન્ય અભાવથી ભેદ થતો હોય તો અનવસ્થા દોષ આવશે. કારણ કે, અન્ય અભાવોમાં પણ ભેદ કરનાર અન્ય અભાવો અવશ્ય સ્વીકારવા પડશે જ. પરંતુ જો ભાવથી અભાવને કથંચિદ્ અભિન્ન માનવામાં આવે તો આવા દોષ કલંક(દોષ)ને સ્થાન નથી, કારણ કે-વસ્તુ જ તેવા પ્રકારની-સદ-સત્સ્વભાવવાળી છે, કારણ કે-સદંશ કે અસદંશની તથા પ્રકારની પરિણતિ જ ઘટ અથવા પટ કહેવાય છે. પરંતુ કેવલ 'સદંશ જ' ઘટ કહેવાતો નથી, એટલે જેથી કરીને ઘટાદિ પોતાને બીજાની સાથે મિશ્રિત કેમ કરે ? અર્થાત્ ઘટ પટ-રૂપ કેમ બની જાય ?

એટલા માટે સહસ્રદનેકાન્તનું કથન મુસંગત છે અને ચતુર પુરુષોએ એ જ પ્રકારે બેદાબેદાનેકાન્ત આદિ સ્વયં વિચારી લેવા.

આ પ્રમાણે “પ્રમાણુનયતત્વાલોક” નામના ગ્રન્થમાં શ્રીરત્નપ્રભાચાર્ય-મહારાજ વિરચિત “રત્નાકરાવતારિકા” નામની લઘુટીકામાં ‘પ્રમેયસ્વરૂપનો નિર્ણય’ એ નામના પાંચમા પરિચ્છેદને શ્રીરૈવાત્યલચિત્રકટાદિ પ્રાચીન (જીજ્ઞૃ) તીર્થોદ્ધારક શ્રીવિજયનાતિસૂરીશ્વરજીના શિષ્યાણુ મુનિ મલયવિજય-જીએ સ્વચ્ચંચાસ સમયે કરેલ ગ્રન્થર ભાષાનુવાદ પૂર્ણ થયો.

(प०) सर्वथेत्यादि पदार्थात् ।

घटाभावाद्भिन्नत्वादेवेति पटो हि घटरूपः प्राप्नोति घटाभावाद्भिन्नत्वात् ।
भावानामिति घटपटादीनाम् । भिन्नाभावेनेति अत्यन्तभिन्नपरस्परभावेन । अन्योग्याभा-
वाऽसम्भवादिति वृक्षद्विषयोरेव । भावाभावयोरिति पदार्थपरस्परभावयोः । कथञ्चि-
दभिन्ने इति नैनाभिन्ने ॥४॥

अत्र पञ्चमपरिच्छेदे वादस्थलानि—

योगाभिप्रेतस्वतन्त्रसामान्यविशेषनिराकरणम् ॥१॥, तत्रापि प्रथमे पैटराभिमतव्यक्ति-
सर्वगतसामान्यनिरासः (१), ततः पैलुकाभिमतसर्वसर्वगतसामान्यनिरासः (२), तत्रैव सामान्य-
विशेषात्मकार्थस्थापनम् ॥२॥ तिर्यक्सामान्ये अन्यस्यावृत्तिमात्रसामान्यवादिनिराकरणम् (१),
ऊर्ध्वतासामान्ये क्षणिकवादिनिराकरणम् (२), तत्रैव द्वये पर्याययोर्भेदाभेदस्थापनम् (३) तत्रैव
निर्हेतुकविनाशनिरासेन सहेतुकविनाशस्थापनम् ॥३॥ योगाभिमतवर्षमर्षमिन्देनिरासेन तद्भेदा-
भेदस्थापनम् ॥४॥ तत्रैव नित्यैकान्तनिरासः (१), उत्पादव्ययध्रौव्यात्मकस्थापनम् ॥५॥ सौगता-
भिमतपरासत्त्वनिषेधनिराकरणम् ॥६॥ इतरेतराभावस्य सर्वथा पृथग्भावनारासेन पदार्थानामसदा-
त्मकत्वस्थापनम्, एवं च सदसदनेकान्तस्थापनम् ॥७॥ एवं पञ्चमपरिच्छेदे वादाः सप्त ७, तदन्तर्भाव-
भेदेन अन्तर्भावयुक्तिश्च दक्षितैव ॥८॥

(टि०) सर्वथा पृथग्भूतेत्यादि ॥ तेषामिति भावानाम् ।

स्यादिति षट् रूपतेति शेषः । भिन्नाभावेनेति सर्वथा भिन्नेनेतिमुष्टिः । एषामिति पदार्थानाम् । अयमिति भेदः ॥ ८ ॥

इति श्रीसाधुपूर्णमागच्छीयश्रीमदाचार्यगुणचन्द्रसूरिशिष्यपं०ज्ञानचन्द्र-
विरचिते रत्नाकरावतारिकाटिप्पणके पञ्चमः परिच्छेदः ॥ छ ॥ ग्रन्थाम् १७०,
अ० २० ॥ छ ॥ श्रीः ॥

અર્થમ્ અથ ષષ્ઠઃ પરિચ્છેદઃ ।

एवं प्रमाणस्य लक्षणसंख्याविषयानाख्याय फलं स्फुटयन्ति—

यत्प्रमाणेन प्रसाध्यते तदस्य फलम् ॥१॥

§ ૧ યદ્વક્ત્યમાણમજ્ઞાનનિવૃત્ત્યાદિકં પ્રત્યક્ષાદિના પ્રમાણેન સાધકતમેન સાધ્યતે,

તદસ્ય પ્રમાણસ્ય ફલમવગન્તવ્યમ્ ॥૧॥

अथैतत्प्रकारतो दर्शयन्ति—

तद्विधिविधमानन्तर्येण पारस्पर्येण च ॥२॥

તત્રાઘભેદમાદર્શયન્તિ—

तत्रानन्तर्येण सर्वप्रमाणानामज्ञाननिवृत्तिः फलम् ॥३॥

§ ૧ અજ્ઞાનસ્ય વિપર્યયાદેર્નિવૃત્તિઃ પ્રશ્વંસઃ સ્વપરવ્યવમિતિરૂપા ફલં બોદ-

વ્યમ્ ॥૩॥

अथापरप्रकारं प्रकाशयन्ति—

पारस्पर्येण केवलज्ञानस्य तावत् फलमौदासीन्यम् ॥४॥

§ ૧ ઔદાસીન્યં સાક્ષાત્મમસ્તાર્થાનુભવેડપિ હાનોપાદાનેચ્છાવિરહાન્માધ્યસ્થ્ય-

મુપેક્ષેત્યર્થઃ । કુન ઇતિ ચેદ્ ઉચ્યતે, સિદ્ધપ્રયોજનત્વાત્ કેવલિનાં સર્વત્રૌદાસી-

ન્યમેવ ભવતિ, દેયસ્ય સંસારતત્કારણસ્ય હાનાદુપાદેયસ્ય મોક્ષતત્કારણસ્યોપાદા-

નાત્ સિદ્ધપ્રયોજનત્વં નાસિદ્ધં ભગવતામ્ ॥૪॥

પ્રમાણના લક્ષણ સંખ્યા અને વિષયને કહ્યા પછી ફલનું નિરૂપણ—

પ્રમાણ દ્વારા જે સિદ્ધ કરવામાં આવે તે પ્રમાણનું ફલ છે. ૧.

§ ૧ સાધકતમ રૂપ પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણ દ્વારા આગળ જેનું સ્વરૂપ કહેવાશે તે અજ્ઞાનનો નાશ આદિ જે સિદ્ધ કરાય તે પ્રમાણનું ફલ જાણવું. ૧

ફલના લેહો—

તે બે પ્રકારે છે,--અનન્તર--સાક્ષાત્ ફલ અને પરંપરા ફલ. ૨.

ફલના પ્રથમ પ્રકારનું નિરૂપણ—

અજ્ઞાનની નિવૃત્તિ થવી એ સર્વ પ્રમાણોનું અનન્તર ફલ છે. ૩.

§ ૧ વિપર્યયાદિરૂપ અજ્ઞાનની નિવૃત્તિ-એટલે પ્રશ્વંસ, અર્થાત્ સ્વપરવ્યવ-સાયને સર્વ પ્રમાણોનું અનન્તર ફલ જાણવું. ૩.

ફલના બીજા પ્રકાર નું નિરૂપણ—

કેવલજ્ઞાનનું પરંપરાથી ફલ ઉદાસીનતા છે. ૪,

૬૧ કેવલજ્ઞાન દ્વારા સમસ્ત પદાર્થોનો સાક્ષાત્ અનુભવ હોવા છતાં તેમનો ત્યાગ કરવાની કે અહુષ્ણ કરવાની ઈચ્છાનો અભાવ હોવાથી તેમને વિષે માધ્યસ્થ્યભાવ છે, તે ઉદાસીનતા-ઉપેક્ષા કહેવાય છે.

શંકા—કેવલીઓમાં ઉદાસીનતાનું શું કારણ છે ?

સમાધાન—કેવલીઓનું પ્રયોજન સિદ્ધ થઈ ગયેલ હોવાથી એટલે કે તેઓ કૃતકૃત્ય હોવાથી, સર્વત્ર ઉદાસીન હોય છે.

શંકા—કેવલીનું પ્રયોજન સિદ્ધ થઈ ગયું છે એમ શાથી કહો છો ?

સમાધાન—હેય એટલે કે—ત્યાગ કરવા યોગ્ય સંસાર અને સંસારના કારણોનો ત્યાગ કરવાથી અને ઉપાદેય એટલે કે—અહુષ્ણ કરવા યોગ્ય ભાક્ષ અને તેનાં કારણોનું ઉપાદાન—(અહુષ્ણ) કરેલ હોવાથી કેવલી ભગવન્-તોનું પ્રયોજન સિદ્ધ થઈ ગયું છે. ૪.

(ટિ.) દ્વેયસ્યેત્યાદિ । પરિત્યાગ્યસ્ય સંસારસ્ય સંસારકારણસ્ય વા પરિહારાત્ । ઉપાદેયસ્યેતિ પ્રાણસ્ય મુક્તેર્મોક્ષનિદાનસ્ય વા સ્વીકારાત્ । મગવતામિતિ સામાન્યકેવલિનાં તીર્થંકરાણાં ચ ॥ ૪ ॥

અથ કેવલ્યતિરિક્તપ્રમાણાનાં પરમ્પરાફલં પ્રકટયન્તિ—

શેષપ્રમાણાનાં પુનરુપાદાનહાનોપેક્ષાબુદ્ધયઃ । ૫ ॥

૬૧ પારમ્પર્યેણ ફલમિતિ સંબંધનીયમ્ । તત ઉપાદેયે કુઙ્કુમકામિનીકર્પૂ-રાદાવર્થે પ્રહણબુદ્ધિઃ, દેયે હિમમકરાક્ષારાદૌ પરિત્યાગબુદ્ધિઃ, ઉપેક્ષણીયેઽર્થાનર્થા-પ્રસાધકત્વેનોપાદાનહાનાનર્હે જરત્તુણાદૌ વસ્તુન્યુપેક્ષાબુદ્ધિઃ પારમ્પર્યેણ ફલમિતિ ॥ ૫ ॥

કેવલજ્ઞાન સિવાયના પ્રમાણોના પરંપરાથી ફલનું સ્વરૂપ—

બાકીનાં પ્રમાણોનું ઉપાદાનબુદ્ધિ, હાનબુદ્ધિ, અને ઉપેક્ષાબુદ્ધિ છે.

૬૧ સૂત્રમાં ‘પરંપરાથી ક્ષણ’ એ જોડી દેવું, તેથી કરી—ઉપાદેય-અહુષ્ણ કરવા યોગ્ય કુંકુમ-કામિની-કર્પૂર આદિ પદાર્થોમાં ઉપાદાન-અહુષ્ણ કરવાની બુદ્ધિ થવી, હેય-ત્યાગ કરવા યોગ્ય હિમ-મકર-અંગારા આદિ પદાર્થોમાં હાન-ત્યાગ કરવાની બુદ્ધિ થવી, અને ઉપેક્ષણીય—પ્રયોજનને સિદ્ધ નહિ કરવાથી અહુષ્ણ કરવા માટે અને અનર્થને સિદ્ધ નહિ કરવાથી ત્યાગવા માટે જે અયોગ્ય છે એટલે કે જે લાભ કે નુકસાન કરવાને અસમર્થ છે એવા જીભુ ધાસ વિગેરે પદાર્થોમાં ઉપેક્ષા બુદ્ધિ થવી એ ત્રણેય શેષ પ્રમાણો—એટલે પારમાર્થિક વિકલ-પ્રત્યક્ષ, સાંખ્યવહારિક પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ પ્રમાણોનું પરંપરા ફલ. ૫.

(ટિ.) દેયે હીતવાદિ । મમકારેતિ અન્તરજ્ઞે । અજ્ઞાનાવાવિતિ બહિરજ્ઞે । ફલમપિ જ્ઞાનોપાદાનોપેક્ષાભેદેન ત્રયાત્મકમ્ ॥

પ્રમાણાત્ ફલસ્ય ભેદાભેદૈકાન્તવાદિનો યૌગસૌગતાન્નિરાકર્તૃસ્વમતં ચ વ્યવ-સ્થાપયિતું પ્રમાણયન્તિ—

તત્પ્રમાણતઃ સ્યાદ્ધિન્નમભિન્નં ચ પ્રમાણફલત્વાન્યથાનુપપત્તેઃ ॥૬॥

તદિતિ પ્રકૃતં ફલં પરામૃદ્યતે ॥૬॥

અથાત્રાશક્ત્યં વ્યભિચારમપસારયન્તિ—

ઉપાદાનબુદ્ધ્યાદિના પ્રમાણાદ્ધિન્નેન વ્યવહિતફલેન હેતોર્ઘ્યભિચાર
ઇતિ ન વિભાવનીયમ્ ॥૭॥

પ્રમાણફલં ચ ભવિષ્યતિ, પ્રમાણાત્ સર્વથા ભિન્નં ચ ભવિષ્યતિ, યથોપાદાન-
બુદ્ધ્યાદિકમિતિ ન પરામર્શનીયં યૌગૈરિત્યર્થઃ ॥૭॥

અત્ર હેતુઃ—

તસ્યૈકપ્રમાતૃતાદાત્મ્યેન પ્રમાણાદ્ભેદઙ્યવસ્થિતેઃ ॥૮॥

एकप्रमातृतादात्म्यमपि कुतः सिद्धमित्याशङ्क्याहुः—

પ્રમાણતયા પરિણતસ્યૈવાત્મનઃ ફલતયા પરિણતિપ્રતીતેઃ ॥૯॥

§૧ યસ્યૈવાત્મનઃ પ્રમાણાકારેણ પરિણતિસ્તસ્યૈવ ફલરૂપતયા પરિણામ ક્વયેક-
પ્રમાત્રપેક્ષયા પ્રમાણફલયોરભેદઃ ॥૯॥

પ્રમાણુતું ફલ પ્રમાણુથી સર્વથા ભિન્ન છે, એવું કહેનાર યૌગ, અને
સર્વથા અભિન્ન છે એવું કહેનાર બૌદ્ધના મતનું નિરસન કરવા માટે, અને
સ્વમતની સિદ્ધિ કરવા માટે પ્રમાણુ (હેતુ)–

તે પ્રમાણુથી કથંચિદ્ ભિન્ન છે, અને કથંચિદ્ અભિન્ન છે, અન્યથા
પ્રમાણુ અને ફલનો સંબંધ ઉપપન્ન–(યુક્તિયુક્ત) નહિ થાય. ૬.

§૧ સૂત્રમાં તે એટલે ફલ સમજવું, ૬.

ઉક્ત હેતુમાં શંકા કરી વ્યભિચાર દોષાપત્તિ અને તેનું નિરાકરણ—

ઉપાદાન બુદ્ધ્યાદિરૂપ વ્યવહિત ફલ–(પરંપરાફલ) પ્રમાણુથી સર્વથા
ભિન્ન છે તેથી ઉપરોક્ત હેતુમાં વ્યભિચાર આવશે એવો વિચાર કરવો ન
એઈએ. ૭.

§૧ પ્રમાણુતું ફલ હોય અને છતાં પણ તે પ્રમાણુથી સર્વથા ભિન્ન હોય
એમકે–ઉપાદાન બુદ્ધ્યાદિ, એમ યૌગોએ માનવું નહિ. ૭. તેમાં હેતુ–

કારણ કે તે ઉપાદાન બુદ્ધિ આદિરૂપ વ્યવહિત ફલનો એક પ્રમાણમાં
તાદાત્મ્ય સંબંધ હોઈ પ્રમાણુથી અભિન્ન છે. ૮

પ્રમાણ સાથે તાદાત્મ્ય સંબંધ કઈ રીતે સિદ્ધ થશે ? એ શંકાનું
નિરસન—

કારણ કે–પ્રમાણરૂપે પરિણામ પામેલ આત્મા જ ફલરૂપે પરિણામ પામે
છે એ અનુભવસિદ્ધ છે. ૬.

§૧ જે આત્માની પ્રમાણરૂપે પરિણતિ થાય છે તે આત્માનો જ ફલરૂપે
પરિણામ થાય છે માટે એક પ્રમાણની અપેક્ષાએ પ્રમાણુ અને ફલમાં અભેદ
છે. ૬.

एतदेव भावयन्ति—

यः प्रमिमीते स एवोपादत्ते परित्यजत्युपेक्षते चेति सर्वसंव्यवहारि-
भिरस्खलितमनुभवात् ॥१०॥

§૧ ન સ્વલ્પન્યઃ પ્રમાતા પ્રમાણપર્યાયતયા પરિણમતેઽન્યથોપાદાનહાનોપેક્ષા-
બુદ્ધિપર્યાયસ્વભાવતયેતિ કસ્યાપિ સચેતસોઽનુભવઃ સમસ્તીત્યર્થઃ ॥૧૦॥

यथोक्तार्थानभ्युपगमे दूषणमाहुः—

इतरथा स्वपरयोः प्रमाणफलव्यवस्थाविप्लवः प्रसज्येत ॥११॥

इतरथेत्येकस्यैव प्रमातुः प्रमाणफलतादात्म्यानङ्गीकारे इमे प्रमाणफले स्वकीये,
इमे च परकीये इति नैयत्यं न स्यादिति भावः । तदित्यमुपादानादौ व्यवहिते फले
प्रमाणादमेदस्यापि प्रसिद्धेर्न तेन प्रकृतहेतोर्व्यभिचार इति सिद्धम् ॥११॥

તેનું જ વિવરણ આ પ્રમાણે છે—

જે જાણે છે, તે જ અહુ કરે છે, ત્યાગ કરે છે, અને ઉપેક્ષા કરે છે. એવો
સમસ્ત વ્યવહાર કુશલ પુરુષોને અરખલિત અનુભવ હોવાથી. ૧૦.

§૧ પ્રમાણુ પર્યાયરૂપે કોઈ એક આત્મા પરિણામ પામતો હોય અને
ઉપાદાનબુદ્ધિ-હાનબુદ્ધિ કે-ઉપેક્ષાબુદ્ધિ પર્યાયરૂપે કોઈ એક બીજો જ આત્મા
પરિણામ પામતો હોય એવો અનુભવ કોઈ પણ સલામ વ્યક્તિને નથી. ૧૦.

ઉપર કહ્યા પ્રમાણુ ન માનવાથી આવતો દોષ —

અન્યથા સ્વ અને પરના પ્રમાણુ અને અને તેના ફલની વ્યવસ્થા નાશ
પામશે. ૧૧.

§૧ ‘અન્યથા’ એટલે કે એક જ પ્રમાણમાં અને ફલનો તાદાત્મ્ય સંબંધ
અલેહ સંબંધ ન સ્વીકારવામાં આવે તો-આ પ્રમાણુ અને ફલ સ્વકીય છે,
અને આ પ્રમાણુ અને ફલ પરકીય છે એવું નિયમન થઈ શકશે નહિ, તેથી
કરીને આ રીતે ઉપાદાન બુદ્ધિ આદિરૂપ વ્યવહિત ફલ-(પરંપરા ફલ)નો પ્રમાણુ
થી અલેહ પણ પ્રસિદ્ધ છે, માટે તે ઉપાદાન બુદ્ધિ આદિરૂપ વ્યવહિત ફલથી
પ્રકૃત હેતુને એટલે કે અન્યથા પ્રમાણુ અને ફલનો સંબંધ ઉપપન્ન નહિ
થાય-એ હેતુને (સુ ૬) વ્યભિચાર નથી, એ સિદ્ધ થયું. ૧૧.

अथ व्यभिचारान्तरं पराकुर्वन्ति—

अज्ञाननिवृत्तिस्वरूपेण प्रमाणादभिन्नेन साक्षात्फलेन साधनस्यानेकान्त
इति नाशङ्कनीयम् ॥१२॥

પ્રમાણફલં ચ સ્યાત્, પ્રમાણાત્ સર્વથાઽન્યભિન્નં ચ સ્યાત્, યથાઽજ્ઞાન
નિવૃત્તિસ્થિત્યનયાનૈકાન્તિકત્વં પ્રમાણફલત્વાન્યથાનુપપત્તેર્હેતોરિતિ ન શક્કનીયં શાક્યૈઃ ॥

કુત ઇત્યાહ—

કચઙ્કિચત્તસ્યાપિ પ્રમાણાદ્ભેદેન વ્યવસ્થાનાત્ ॥૧૩॥

અચઙ્કિદિતિ વક્ષ્યમાણેન પ્રકારેણ ॥૧૩॥

તમેવ પ્રકારં પ્રકાશયન્તિ—

સાધ્યસાધનભાવેન પ્રમાણફલયોઃ પ્રતીયમાનત્વાત્ ॥૧૪॥

યે હિ સાધ્યસાધનભાવેન પ્રતીયેતે, તે પરસ્પરં મિથેતે, યથા કુઠારચ્છિદે,
સાધ્યસાધનભાવેન પ્રતીયેતે ચ પ્રમાણાજ્ઞાનનિવૃત્ત્યાહ્યફલે ॥૧૪॥

અસ્યૈવ હેતોરસિદ્ધતાં પરિજિહોર્ષવઃ પ્રમાણસ્ય સાધનતાં તાવત્ સમર્થયન્તે—

પ્રમાણં હિ કરણાહ્યં સાધનમ્, સ્વપરવ્યવસિતૌ સાધકતમત્વાત્ ॥૧૫॥

૧૧ યત્ સ્વલ્લ ક્રિયાયાં સાધકતમમ્, તત્ કરણાહ્યં સાધનં, યથા પર-
વ્યવઃ, સાધકતમં ચ સ્વપરવ્યવસિતૌ પ્રમાણમિતિ ॥૧૫॥

એ જ હેતુમાં આપવામાં આવતા બીજા વ્યભિચારનું નિરાકરણ --

પ્રમાણથી અભિન્ન એવા અજ્ઞાનના નાશરૂપ સાક્ષાત્ક્રંતથી હેતુમાં વ્યભિ-
ચાર આવશે એવી શંકા ન કરવી. ૧૨.

૬૧ પ્રમાણનું ફલ હોય અને છતાં પણ તે ફલ પ્રમાણથી સર્વથા અભિન્ન
હોય, જેમકે અજ્ઞાનની નિવૃત્તિ—(નાશ). માટે ‘અન્યથા પ્રમાણ—ફલનો સંબંધ
ઉપપન્ન નહિ થાય’ એ હેતુમાં વ્યભિચાર આવશે, એમ બૌદ્ધોએ શંકા ન
કરવી ૧૨.

શા માટે શંકા ન કરવી ?—

તે સાક્ષાત્ક્રંત પણ પ્રમાણથી કથંચિત્ ભિન્ન સિદ્ધ થતું હોવાથી. ૧૩.

૬૧ કથંચિત્—એ બાબતમાં આગળ પ્રતિપાદન કરવામાં આવશે, તે
પ્રમાણે. ૧૩.

તે કેવી રીતે છે તેનું પ્રતિપાદન—

પ્રમાણ અને ક્રંત સાધ્ય અને સાધનરૂપે પ્રતીત થતાં હોવાથી (તે બન્ને
પરસ્પર કથંચિત્ ભિન્ન છે. ૧૪.

૬૧ જે સાધ્ય અને સાધનરૂપે જણાય તે પરસ્પર ભિન્ન હોય છે. જેમકે
કુઠાર-કુહાડો અને છેદનક્રિયા પ્રમાણ અને અજ્ઞાન નિવૃત્તિરૂપ ફલ પરસ્પર
સાધ્ય સાધનરૂપે જણાય છે. માટે તે બન્ને ભુદાં છે. ૧૪.

સાધ્યસાધનભાવેન પ્રતીયમાનત્વ હેતુમાં સાધ્યસાધન ભાવરૂપ વિશેષણ
અસિદ્ધ હોવાથી.

ઉક્તા હેતુ અસિદ્ધ નથી એ બતાવવા પ્રમાણ સાધન છે—એવાનું
સમર્થન—

પ્રમાણ કરણ નામનું સાધન છે. કારણ તે—તે સ્વપર નિશ્ચયથી સાધક તમ છે. ૧૫.

૬૧ અનેક સાધનોમાંથી જે સાધનના વ્યાપારથી ફલ-કાર્યની સિદ્ધિ થાય તે સાધકતમ છે તેવું સાધન કરણ કહેવાય છે. જેમકે—કુહાડાના વ્યાપારથી છેદનક્રિયા સિદ્ધ થાય છે, માટે છેદન ક્રિયામાં કુહાડો સાધકતમ છે, તેવી જ રીતે સ્વપર વ્યવસાય—(નિશ્ચય) પ્રમાણથી સિદ્ધ થતો હોવાથી પ્રમાણ સાધક તમ હોઈ કરણ નામનું સાધન છે.

અથ ફલસ્ય સાધ્યત્વં સમર્થયન્તે—

સ્વપરવ્યવસિતિક્રિયારૂપાજ્ઞાનનિવૃત્ત્યાલયં ફલં તુ સાધ્યમ્, પ્રમાણ-
નિષ્પાદત્વાત્ ॥૧૬॥

૬૧ અપ્રમાણનિષ્પાદમ્, તત્ સાધ્યં, યથોપાદાનબુદ્ધચાદિકં, પ્રમાણનિષ્પાદં
જ પ્રકૃતં ફલમિતિ । તન્ન, પ્રમાણાદેકાન્તેન ફલસ્યાભેદઃ સાધીયાન્ । સર્વથા તાદા-
ત્મ્યે હિ પ્રમાણફલયોર્નં વ્યવસ્થા, તદ્વાવિરોધાત્ । નહિ સારૂપ્યમસ્ય પ્રમાણમ્,
અધિગતિઃ ફલમિતિ સર્વથા તાદાત્મ્યે સિધ્ધ્યતિ; અતિપ્રસક્તેઃ ।

૬૨ નનુ પ્રમાણસ્યાસારૂપ્યવ્યાવૃત્તિઃ સારૂપ્યમ્, અનધિગતિવ્યાવૃત્તિરધિગ-
તિરિતિ વ્યાવૃત્તિભેદાદેકસ્યાપિ પ્રમાણફલવ્યવસ્થેતિ ચેત્, નૈવમ્ । સ્વભાવભેદમન્ત-
રેણાન્યવ્યાવૃત્તિભેદસ્યાપ્યનુવપત્તેઃ । કથં ચ પ્રમાણસ્યાપ્રમાણાફલવ્યાવૃત્ત્યા પ્રમાણ-
ફલવ્યવસ્થાવત્પ્રમાણાન્તરફલાન્તરવ્યાવૃત્ત્યા અપ્રમાણત્વસ્યાફલત્વસ્ય ચ વ્યવસ્થા ન
સ્યાદ્ । ઇતિ ॥૧૬॥

હવે ફલ સાધ્ય છે એ કથનનું સમર્થન—

સ્વ અને પરનો નિશ્ચય થવારૂપ અજ્ઞાનનિવૃત્તિ (નાશ) નામનું ફલ તે સાધ્ય છે. કારણ કે—તે પ્રમાણથી ઉત્પન્ન થાય છે. ૧૬.

૬૧ જે પ્રમાણથી ઉત્પન્ન થવાયોગ્ય હોય તે તેનું ‘સાધ્ય’ છે. જેમકે—ઉપા-
પાન યુદ્ધિ આદિ, અને ‘સ્વપરવ્યવસિતિક્રિયારૂપ પ્રકૃત ફલ પણ પ્રમાણથી
ઉત્પન્ન કરાય છે, માટે તે સાધ્ય છે. તે કારણે પ્રમાણથી ફલનો એકાન્ત અલેહ
ઉચિત નથી, કારણ કે—એકાન્ત અલેહ કહેવાથી પ્રમાણ અને ફલની અવસ્થા
જ બની શકશે નહિ, કારણ કે—એકાન્ત અલેહમાં પ્રમાણફલભાવનો વિરોધ
છે. અર્થાત્ આ પ્રમાણ અને આ તેનું ફલ એવો સંબંધ બની શકશે નહિ.
કારણ કે—સર્વમાં તાદાત્મ્ય હોય તો જ્ઞાનનું સાધ્ય(તદાકારતા)એ પ્રમાણ છે,
અને અધિગતિ—(વિષયનું જ્ઞાન) એ ફલ છે, એ પ્રમાણે અતિપ્રસંગ હોવાથી
સિદ્ધ નહિ થાય.

૬૨ ખોદ—અસાધ્યની વ્યાવૃત્તિ તે સાધ્ય અને અનધિગતિની વ્યાવૃત્તિ
તે અધિગતિ, એ પ્રમાણે વ્યાવૃત્તિના ભેદથી એક જ પ્રમાણરૂપ વસ્તુમાં પ્રમાણ
અને ફલની વ્યવસ્થા સિદ્ધ થશે.

કૈન—એમ પણ કહી શકશે. નહિ, કારણ કે—એ સ્વભાવનો ભેદ ન હોય તો વ્યાવૃત્તિનો ભેદ પણ યુક્તિસંગત થઈ શકતો નથી. અને વળી, અપ્રમાણ અને અફલની વ્યાવૃત્તિ દ્વારા એક જ પ્રમાણરૂપ વસ્તુમાં પ્રમાણ અને ફલની વ્યવસ્થા કરેા છો તેમ પ્રમાણાન્તર અને ફલાન્તરની વ્યાવૃત્તિ દ્વારા તેમાં અપ્રમાણ અને અફલની પણ વ્યવસ્થા કેમ નહિ થાય ? અર્થાત્ થશે. ૧૬.

(પં૦) ॥૩૦ નમઃ॥ અથ ષષ્ઠપરિચ્છેદે કથં ચ પ્રમાણસ્યેત્યાદિ કથં ન સ્યાદિતિ ધોગઃ । યથા પ્રમાણસ્યાપ્રમાણવ્યાવૃત્ત્યા પ્રમાણત્વવ્યવસ્થા, યથા ચ પ્રમાણફલસ્યાપ્રમાણફલવ્યાવૃત્ત્યા પ્રમાણફલત્વવ્યવસ્થા સ્થાન્, તથા પ્રમાણાન્તરવ્યાવૃત્ત્યાપ્રમાણત્વવ્યવસ્થા, ફલાન્તરવ્યાવૃત્ત્યા-ફલત્વવ્યવસ્થા સ્થાન્, કથં ન સ્યાદિતિ શાક્યાર્થઃ ॥૧૬॥

(ટિ૦) સવંચાતાદાત્મ્યે હીત્યાદિ ॥ એકાન્તેન પ્રમાણફલયોરેકીભાવે પ્રમાણં ફલં વા સ્થિતિમાદ્ધાતિ નોમયં વિરોધાવરોધાદિતિ । નહિ સાકાલ્યમિતિ અર્થાકારાત્ । અસ્યેતિ ધૌગતસ્ય । અધિગતિરિતિ અધિગમરૂપમ્ । એકસ્યેવ પદાર્થસ્ય તદેવ વસ્તુ પ્રમાણં તદેવ ફલમ્ ।

કથં જેતિ યથાપ્રમાણવ્યાવૃત્ત્યા પ્રમાણમ્, અફલવ્યાવૃત્ત્યા ફલમ્ । તથા પ્રમાણાન્તરવ્યાવૃત્ત્યા અપ્રમાણમ્, ફલાન્તરવ્યાવૃત્ત્યા અફલમ્ । ન ચ મર્વમતેષુ પ્રમાણત્વં ફલત્વં ચ સમાનં મિન્નમિન્નસ્ય પ્રમાણસ્ય ફલસ્ય ચ સ્વીકારાત્ । તથાહિ—પ્રત્યક્ષાનુમાને દ્વે પ્રમાણે અધિગમરૂપં પ્રમાણફલમિતિ સૌગતાઃ । પ્રત્યક્ષાનુમાનોપમાનશાબ્દાદાનિ ચત્વારિ પ્રમાણાનીતિ ચાક્ષ-પાદાઃ । પ્રત્યક્ષાનુમાનાગમાનિ ત્રીણિ પ્રમાણાનીતિ કાળાદાઃ । એતાન્યેવ ત્રીણિ પ્રમાણાનીતિ કપિલાઃ । પૂર્વે પૂર્વ પ્રમાણમુત્તરમુત્તરં ફલમિતિ જૈમિનીયપ્રમૃતયઃ । પ્રત્યક્ષપરોક્ષે દ્વે પ્રમાણે અજ્ઞાનનિવૃત્તિઃ ફલમિતિ નિરપવાદસ્યાદ્વાદવાદાવદાતાઃ ॥૧૬॥

અથ પ્રસજ્ઞતઃ કર્તુરપિ સકાશાત્ પ્રસ્તુતફલસ્ય ભેદં સમર્થયન્તે—

પ્રમાતુરપિ સ્વપરવ્યવસિતિક્રિયાયાઃ કથચ્છિદ્ભેદઃ ॥૧૭॥

§૧ કર્તુરાત્મનઃ કિં પુનઃ પ્રમાણાદિત્યપિશબ્દાર્થઃ ॥૧૭॥

અત્ર હેતુમાહુઃ—

કર્તૃક્રિયયોઃ સાધ્યમાધકભાવેનોપલભ્યાત્ ॥૧૮॥

યે સાધ્યસાધકભાવેનોપલભ્યેતે, તે મિન્ને, યથા દેવદત્તદારુચ્છિદિક્રિયે, સાધ્ય-સાધકભાવેનોપલભ્યેતે ચ પ્રમાતૃસ્વપરવ્યવમિતિલક્ષણક્રિયે ॥

એતદ્વેત્વસિદ્ધતાં પ્રતિષેધન્તિ—

કર્તા હિ સાધકઃ, સ્વતન્ત્રત્વાત્; ક્રિયા તુ સાધ્યા, કર્તૃનિર્વર્ત્ય-ત્વાત્ ॥૧૯॥

સ્વાત્મા તન્ત્રં પ્રધાનમસ્યેતિ સ્વતન્ત્રસ્તદ્વાવસ્તત્ત્વં તસ્માત્ । યઃ ક્રિયાયાં સ્વતન્ત્રઃ સ સાધકો, યથા દારુચ્છિદાયાં વ્રથનઃ, સ્વતન્ત્રશ્ચ સ્વપરવ્યવસિતિક્રિયાયાં પ્રમાતેતિ । સ્વતન્ત્રત્વં કર્તુઃ કુતઃ સિદ્ધમ્ ? इति चेत् । ક્રિયાસિદ્ધાવપરાયત્તયા પ્રાધાન્યેન વિવક્ષિતત્વાત્ । સ્વપરવ્યવસિતિલક્ષણા ક્રિયા પુનઃ સાધ્યા, કર્તૃનિર્વર્ત્ય-

ત્વાત્ યા કર્તૃનિર્વર્યાં ક્રિયા, સા સાધ્યેતિવ્યવહારયોગ્યા, યથા સંપ્રતિપન્ના તથા
ચ સ્વપરવ્યવસિતિક્રિયેતિ । તદેવં કર્તૃક્રિયયોઃ સાધ્યસાધકમાબેન પ્રતીયમાનત્વાદુ-
પપન્નઃ કથચ્છિદ્ધેદઃ ॥૧૧॥

પ્રસ્તુત ફલ કર્તાથી પણ ભિન્ન છે એ વાતનું પ્રસંગથી સમર્થન—

પ્રમાતા-(જ્ઞાતા)થી પણ સ્વપરના નિશ્ચયરૂપ ક્રિયાનો કથંચિત્ ભેદ છે. ૧૭.

§૧ સૂત્રમાં અપિ શબ્દ છે તે એવું સૂચન કરે છે કે-સ્વપર વ્યવસિત-
ક્રિયારૂપ ફલ કથંચિત્ ભિન્ન હોય તેમાં શું આશ્ચર્ય ? ૧૭.

પ્રમાતા અને સ્વપરવ્યવસિતિક્રિયામાં પરસ્પર કથંચિત્ ભેદનું કારણ—
કર્તા અને ક્રિયાની સાધ્ય-સાધકરૂપે ઉપલબ્ધ થતી હોવાથી. ૧૮.

જે સાધ્ય સાધકરૂપે જણાતા હોય છે, તે પરસ્પર ભિન્ન હોય છે. જેમકે-
દેવદત્ત અને કાષ્ઠગત (લાકડામાં રહેલી) છેદનક્રિયા, પ્રમાતા અને સ્વપરવ્યવ-
સિતિરૂપ ક્રિયા એ બંને પણ સાધ્ય-સાધકરૂપે જણાય છે. માટે પ્રમાતા અને
સ્વપરવ્યવસિતિરૂપ ક્રિયા પરસ્પર ભિન્ન છે. ૧૮.

ઉક્ત હેતુ અસિદ્ધ નથી તે આ પ્રમાણે—

કર્તા જ સાધક છે, સ્વતન્ત્ર હોવાથી પણ ક્રિયા સાધ્ય છે, કર્તાથી ઉત્પન્ન
થતી હોવાથી ૧૯

§૧ સ્વ એટલે કે આત્મા, તન્ત્ર એટલે પ્રધાન-મુખ્ય. આત્મા પ્રધાન છે
જેમાં, તે સ્વતન્ત્ર. અહીં ભાવમાં 'ત્વ' પ્રત્યય કરીને હેતુમાં પંચમી છે ક્રિયામાં
સ્વતન્ત્ર હોય તે સાધક કહેવાય છે. જેમકે-લાકડામાં રહેલ છેદન ક્રિયામાં સુથાર.
તેમ સ્વપરવ્યવસિતિરૂપ ક્રિયામાં પ્રમાતા સ્વતન્ત્ર છે.

શંકા—કર્તામાં સ્વતન્ત્રતા કઈ રીતે સિદ્ધ છે ?

સમાધાન—ક્રિયાની સિદ્ધિમાં કર્તા પરાધીન ન હોવાથી તેની પ્રધાન્યરૂપે
વિવક્ષા થાય છે તેથી તે સ્વતન્ત્ર હોવાથી સાધક છે સ્વતન્ત્ર છે, પરંતુ
સ્વપરવ્યવસિતિરૂપ ક્રિયા તો કર્તાથી ઉત્પાદ્ય (જન્ય) હોવાથી સાધ્ય છે. જે
ક્રિયા કર્તાથી જન્ય હોય તે ક્રિયા 'સાધ્ય' એવા નામે વ્યવહારને યોગ્ય છે.
જેમકે-સંપ્રતિપન્ન ક્રિયા. એટલે કે જેને વિષે કશો વિવાદ નથી એવી ક્રિયા
જેમ સાધ્ય કહેવાય છે તેમ સ્વપરવ્યવસિતિક્રિયા પણ કર્તૃજન્ય હોઈને સાધ્ય
રૂપ છે. આ પ્રમાણે કર્તા અને ક્રિયા પરસ્પર સાધ્ય અને સાધકરૂપે જણાતા
હોવાથી તેમાં કથંચિદ્ ભેદ યુક્તિયુક્ત જ છે. ૧૯.

एनमेवार्थं द्रढप्रति—

न च क्रिया क्रियावतः सकाशादभिन्नैव, भिन्नैव वा; प्रतिनियत-

क्रियाक्रियावद्भावमङ्गमसङ्गात् ॥૨૦॥

§૧ અભિન્નૈવૈત્યનેન સૌગતસ્વીકૃતમમેદૈકાન્તં, ભિન્નૈવૈત્યનેન તુ વૈશેષિકાદ્યભિમતં
મેદૈકાન્તં પ્રતિશ્લિષ્પતિ-ક્રિયાયાઃ ક્રિયાવત્ એકાન્તેનામેદે હિ ક્રિયાવન્માત્રમેવ તાત્વિકં

સ્યત્; ન તુ દ્વયમ્, અમેદપ્રતિજ્ઞાવિરોધાત્ । એકાન્તમેદે તુ ક્રિયાક્રિયાવતોર્વિવ-
ક્ષિતપદાર્થસ્યૈવેયં ક્રિયેતિ સંબંધાવધારણં ન સ્યાદ્, મેદાવિરોધાદરોષવસ્તુનામપ્યસૌ
ર્કિં ન ભવેત્ ૨ । ન ચ સમવાયોઽત્ર નિયામકનયા વર્તું યુક્તઃ, તસ્યાપિ વ્યાપકત્વેન
તન્નિયામકતયામપર્યાપ્તત્વાત્ । તસ્માદ્દેશમેદૈકાન્તમશ્વયોઃ પ્રતિનિયતક્રિયાક્રિયાવદ્વાવ-
મજ્જપ્રસન્નઃ સુચ્યત્ત્વેન કથચ્છિદવિષ્ણમૂતૈવ ક્રિયા ક્રિયાવતઃ સકાશાદક્ષીકર્તુમુ-
ચિતા ॥૨૦॥

એનુ ય સમર્થન—

ક્રિયા ક્રિયાવાન (કર્તા)થી એકાન્ત અભિન્ન નથી અથવા એકાન્ત ભિન્ન
પણ નથી, કારણ કે-એકાન્ત અભિન્ન કે એકાન્ત ભિન્ન માનવાથી નિયત ક્રિયાનો
નિયત ક્રિયાવાન સાથેના સંબંધનો અભાવ થઈ જશે. ૨૦

૬૧ 'એકાન્ત અભિન્ન નથી' એ શબ્દથી સૌગતે સ્વીકારેલ એકાન્ત અભેદ
અને 'એકાન્ત ભિન્ન નથી' શબ્દથી વૈશેષિક વિગેરેએ સ્વીકારેલ એકાન્ત ભેદનો
અંતર પ્રતિક્ષેપ-નિષેધ કરે છે. ક્રિયા અને ક્રિયાવાન એ બન્નેનો એકાન્ત
અભેદ માનવામાં આવે તો—પ્રતિવદ્દષ્ટિએ માત્ર ક્રિયાવાન જ વિદ્યમાન-
(ભાકી) રહે, પણ બન્ને નહિ, કારણ કે-બન્નેની વિદ્યમાનતા જો માનવામાં આવે
તો બન્નેમાં અભેદ છે, એ પ્રતિજ્ઞાનો ભંગ થાય, તેવી જ રીતે ક્રિયાવાનમાં
એકાન્ત ભેદ માનવામાં આવે તો આ ક્રિયા વિવક્ષિત પદાર્થની જ છે એ પ્રમાણે
નિશ્ચય થઈ શકશે નહિ કારણ કે સમાન રૂપે ભેદ સકત સાથે હોઈ ખીણ
બધી વસ્તુની પણ ક્રિયા કેમ નહિ બની જાય ? અર્થાત્ બની જશે.

શકા—સર્વત્ર ભેદ સમાન હોવા છતાં જો ક્રિયા અને ક્રિયાવાનનો સમ-
બાધ હોય તે ક્રિયા તેની, એમ સમવય સંબંધ નિયામક છે.

સમાધાન—આ રીતે સમવાયને નિયામક કહેવો તે યોગ્ય નથી કારણ કે-
સમવાય પણ સર્વત્ર વ્યાપક હોવાથી વિવક્ષિત ક્રિયા-ક્રિયાવાનના સંબંધનો
નિયામક થવાને સમર્થ નથી. તેથી એકાન્ત ભિન્ન માનવામાં પ્રતિનિયત ક્રિયા
ક્રિયાવાનના સંબંધના ભંગ (અભાવ)નો પ્રસંગ સ્પષ્ટ જ છે. માટે ક્રિયાને
ક્રિયાવાનથી કથયિત્ અભિન્નરૂપે જ સ્વીકારવો એ યોગ્ય છે. ૨૦

(૫૦) ન ચ સમવાયોઽત્ર નિયામકનયા વક્તુમિત્યાદિ ગયે । તન્નિયામક-
તાયામિતિ । વિવક્ષિતપદાર્થનિયામકતાયામ્ ॥૨૦॥

(ટિપ્) ક્રિયાયા इत्यादि ॥ एकान्तेनेति एकान्तामेदपक्षे क्रियावान् क्रिया वा स्यान्नोभयम् ॥
एकान्तेत्यादि । असाविति क्रिया । सर्वक्रियावता सकाशादेकैव क्रिया भिन्ना । ततोऽस्यै-
वैयं क्रियेति निर्णयाभावात् । साध्यसाधकभावसंबन्धपूर्वकत्वान्निर्णयस्य । अत्रेति क्रियाक्रिया-
वासंबन्धे । तस्येति समवायस्य । तन्नियामकेति समवायोऽप्येकः सर्वव्यापकः । क्रियाक्रिया-
वतोर्नियमाधाने न कुशलः ॥२०॥

§૧ કશ્ચિદાહ—કલ્પનાશિલ્પિનિર્મિતા સર્વાંપિ પ્રમાણફલવ્યવહારિરિતિ વિપ્લવ્યાયં પ્રમાણફલાલ્મ્બનઃ સ્યાદ્વાદિનાં મેદામેદપ્રતિષ્ઠોપક્રમ ઇતિ તન્મતમિદાનીમપા કુર્વન્તિ—

સંવૃત્ત્યા પ્રમાણફલવ્યવહાર ઇત્યપ્રમાણિકપ્રભાપઃ, પરમાર્થતઃ સ્વામિ-
મતાસિદ્ધિવિરોધાત્ ॥૨૧॥

§૨ અયમર્થઃ સાંવૃતપ્રમાણફલવ્યવહારવાદિનાંપિ સાંવૃતત્વં પ્રમાણફલયોઃ પરમાર્થસ્ય તાવદેષ્યમ્. । તત્ત્વાસૌ પ્રમાણાદભિમ્ન્યતે. અપ્રમાણાદ્વા । ન તાવદ-પ્રમાણાત્, તસ્યાકિશ્ચિકરત્વાત્ । અથ પ્રમાણાત્, તન્ન । યતઃ સાંવૃતત્વપ્રાહકં પ્રમાણં સાંવૃતમ્, અસાંવૃતં વા સ્યાત્ ? । યદિ સાંવૃતમ્ કથં તસ્માદપારમાર્થિકાત્ પારમાર્થિકસ્ય સકલપ્રમાણફલવ્યવહારસાંવૃતત્વસ્ય સિદ્ધિઃ ? તથા ચ પારમાર્થિક એવમસ્તોપિ પ્રમાણફલવ્યવહારઃ પ્રાપ્તઃ । અથ પ્રમાણફલસાંવૃતત્વપ્રાહકં પ્રમાણં સ્વયમસાંવૃતમિષ્યતે, તર્હિ ક્ષીણા સકલપ્રમાણફલવ્યવહારસાંવૃતત્વપ્રતિજ્ઞા, કનૈનૈવ વ્યભિચારાત્ । તદેવં સાંવૃતસકલપ્રમાણફલવ્યવહારવાદિનો વ્યક્ત એવમર્થતઃ સ્વામિમતમિદ્ધિવિરોધ ઇતિ ॥૨૧॥

§૧ પ્રમાણ અને ફલરૂપ સમસ્ત વ્યવહાર કલ્પનારૂપ શિલ્પીથી નિર્મિત (બનેલ) છે, માટે સ્યાદ્વાદીઓને પ્રમાણફલ (પણે લેદામેદની પ્રતિષ્ઠારૂપ આ આરંભ નિષ્ફલ છે, એવી કોઈ વાદીની—(વિજ્ઞાનવાદીની) માન્યતા છે, તો તે માન્યતાનું નિરાકરણ—

પ્રમાણ અને ફલને વ્યવહાર કાલ્પનિક છે, એમ કહેવું તે અપ્રમાણિક-પુરુષનો પ્રભાવ—(મિથ્યા બકવાદ) છે, કારણ કે—એમ માનવાથી પોતાનો માન્ય(ઈષ્ટ) મત પરમાર્થરૂપે સિદ્ધ નહિ થાય. ૨૧

§૨ પ્રમાણ અને ફલનો વ્યવહાર સાંવૃતિક-કાલ્પનિક છે, એવું કહેનાર વાદીને પણ પ્રમાણ અને ફલની કાલ્પનિકતા તો પારમાર્થિક સ્વરૂપે જ સ્વીકારવી પડશે, અને તેણે જે એવી સાંવૃતિકતા—(કાલ્પનિકતા) સ્વીકારી છે તે શું પ્રમાણ-થી છે કે અપ્રમાણથી ? અપ્રમાણથી તો સ્વીકારાય જ નહિ, કારણ કે—અપ્રમાણ તો અકિંચિત્કર છે. સાંવૃતિકતાને પ્રમાણથી પણ માની શકાય તેમ નથી, કારણ કે, તેનું ગ્રહણ કરનાર પ્રમાણ પોતે સાંવૃત છે કે અસાંવૃત ? સાંવૃત હોય તો—સ્વયં અપારમાર્થિક એવા તે પ્રમાણથી પ્રમાણ અને ફલના સમસ્ત વ્યવહારની કાલ્પનિકતાની પારમાર્થિકતા કઈ રીતે સિદ્ધ થશે ? અર્થાત્ નહિ થાય અને તેથી સમસ્ત પ્રમાણ અને ફલનો વ્યવહાર પણ પારમાર્થિક જ સિદ્ધ થયો. પ્રમાણ અને ફલવ્યવહાર સાંવૃત છે. અને એને ગ્રહણ કરનાર પ્રમાણ સ્વયં અસાંવૃત હોય તો ‘પ્રમાણ ફલને સમસ્ત વ્યવહાર સાંવૃત છે’ એ પ્રમણે તમે કરેલી પ્રતિજ્ઞા ક્ષીણ થઈ ગઈ, આ કથનથી તમારી પ્રતિજ્ઞામાં વ્યભિ-

ચાર હોય આવે છે માટે આ પ્રમાણે સમસ્ત પ્રમાણફલ વ્યવહારને કાષ્ઠ-
નિક કહેનાર વાહીને પરમાર્થથી પોતાના ઈષ્ટ મતની સિદ્ધિમાં વિરોધ સ્પષ્ટ
જ છે. ૨૧.

(૫૦) સાંવૃતત્વસ્યેતિ ભવદમીષ્ટસ્ય । ૨૧॥

(ટિ૦) તત્ત્વાસાવિત્વાદિ ॥ તદિતિ સાંવૃતત્વમ્ । અસાવિતિ સાંવૃતપ્રમાણફલવ્યવહારવાદી ।
તસ્યેતે અપ્રમાણસ્ય । તસ્માદિતિ સાંવૃતપ્રમાણાત્ । અનેનૈવેતિ સાંવૃતત્વપ્રાહુક્ત્યાસાંવૃત-
ત્વેનૈવ ॥ ૨૧॥

પ્રસ્તુતમેવાર્થ નિગમયન્તિ —

તતઃ પારમાર્થિક એવ પ્રમાણફલવ્યવહારઃ સકલપુરુષાર્થસિદ્ધિદેતુઃ
સ્વીકર્તવ્યઃ ॥ ૨૨॥

એવં પ્રમાણં સ્વરૂપાદિભિઃ પ્રભુલ્પેદાની હેયજ્ઞાને સતિ તદ્વાનાદુપાદેયં સમ્ય-
ગુપાદાતું પાર્યતે, અતસ્તત્સ્વરૂપાદ્યાભાસમપ્યાહુઃ —

પ્રમાણસ્ય સ્વરૂપાદિચતુષ્ટયાદ્વિપરીતં તદ્ભાસમ્ ॥ ૨૩॥

પૂર્વપરિચ્છેદપ્રતિપાદિતાત્ પ્રમાણસંબન્ધિનઃ સ્વરૂપાદિચતુષ્ટયાત્ સ્વરૂપસંહૃત્યા-
વિષયફલઝક્ષણાદ્વિપરીતમપરં સ્વરૂપાદિચતુષ્ટયાભાસં સ્વરૂપાભાસં, સંહૃત્યાભાસં
વિષયાભાસં, ફલાભાસં ચેત્યર્થસ્તદ્ભાસત્ત્વમિતિ કૃત્વા ॥ ૨૩॥

પ્રસ્તુત અર્થ—પ્રકરણનો ઉપસંહાર દ્વારા નિગમન —

તેથી સકલ પુરુષાર્થની સિદ્ધિના કારણરૂપ—પ્રમાણ અને ફલનો વ્યવ-
હાર વાસ્તવિક છે, એમ સ્વીકારવું એઈએ. ૨૨.

એ પ્રમાણે સ્વરૂપ, સંખ્યા, વિષય અને ફલદ્વારા પ્રમાણનું વર્ણન કરીને
(હેયનું જ્ઞાન હોય તો જ તેનો ત્યાગ કરીને ઉપાદેય વસ્તુનું) સમ્યગ્ ઉપાદાન
કરી શકાય છે, માટે હેય એવા પ્રમાણના સ્વરૂપાભાસ, સંખ્યાભાસ, વિષયા-
ભાસ, અને ફલાભાસનું વર્ણન કરવામાં આવે છે—

પ્રમાણના સ્વરૂપ આદિ ચારથી વિપરીત તે તદાભાસ છે. ૨૩.

પૂર્વ પરિચ્છેદોમાં પ્રતિજ્ઞા પ્રમાણ સંબંધી સ્વરૂપાદિ ચાર એટલે કે
સ્વરૂપ-સંખ્યા-વિષય અને ફલ એ ચારથી વિપરીત એટલે ઉલટા એવા અન્ય
સ્વરૂપાભાસ આદિ ચાર આભાસો છે. તે—સ્વરૂપાભાસ, સંખ્યાભાસ, વિષયા-
ભાસ અને ફલાભાસ એટલા માટે કહેવાય છે કે તેઓ સ્વરૂપ આદિ રૂપ નહીં
છતાં તેમના જેવા જણાય છે. ૨૩.

(૫૦) તત્સ્વરૂપાદ્યાભાસમિતિ આદિશબ્દાત્ સંખ્યાવિષયફલપ્રહઃ ॥ ૨૨॥

(ટિ૦) પવં પ્રમાણમિત્યાદિ । સ્વરૂપાદિભિરિતિ લક્ષણ-સંખ્યા-મોચર-ફલૈઃ । તદ્વાના-
દિતિ હેયપરિત્યાગાત્ । તત્સ્વરૂપેતિ પ્રમાણલક્ષણાદ્યાભાસમ્ ॥ ૨૩॥

તત્ર સ્વરૂપાભાસં તાવદાહુઃ—

અજ્ઞાનાત્મકાનાત્મપ્રકાશકસ્વમાત્રાવભાસકનિર્વિકલ્પકસમારોપાઃ પ્રમા
ણસ્ય સ્વરૂપાભાસાઃ ॥૨૪॥

અજ્ઞાનાત્મકં ચ, અનાત્મપ્રકાશકં ચ, સ્વમાત્રાવભાસકં ચ, નિર્વિકલ્પકં ચ,
સમારોપ્યેતિ પ્રમાણસંબન્ધિનં સ્વરૂપાભાસાઃ પ્રમાણાભાસાઃ પ્રત્યેયાઃ ॥૨૪॥

કથં ક્રમેણ દૃષ્ટાન્તમાચક્ષતે—

યથા સન્નિકર્ષાદ્યસ્વસંવિદિતપરાનવભાસકજ્ઞાનદર્શનવિપર્યયસંશયા-
નધ્યવસાયાઃ ॥૨૫॥

અત્ર સન્નિકર્ષાદિકમજ્ઞાનાત્મકસ્ય દૃષ્ટાન્તઃ, અસ્વસંવિદિતજ્ઞાનમનાત્મપ્રકાશ-
કસ્ય, પરાનવભાસકજ્ઞાનં બાહ્યાર્થોપઞ્ચાપિજ્ઞાનસ્ય, દર્શનં નિર્વિકલ્પકસ્ય, વિપર્યયાદયસ્તુ
સમારોપ્યેતિ ॥૨૫॥

કથમેષાં તત્સ્વરૂપાભાસતા ? इत्यत्र हेतुमाहुः —

तेभ्यः स्वपरव्यवसायस्यानुपपत्तेः ॥२६॥

યથા ચૈતેભ્યઃ સ્વપરવ્યવસાયો નોપપદતે તથા પ્રાગુપદર્શિતમેવ ॥૨૬॥

સામાન્યતઃ પ્રમાણસ્વરૂપાભાસમભિપ્રાય વિશેષતસ્તદમિધિત્સવઃ સાંવ્યવહારિક-
પ્રત્યક્ષાભાસં તાવદાહુઃ—

સાંવ્યવહારિકપ્રત્યક્ષમિવ યદાભાસતે તત્તદાભાસમ્ ॥૨૭॥

સાંવ્યવહારિકપ્રત્યક્ષમિન્દ્રિયાનિન્દ્રિયનિબન્ધનતયા દિપ્રકારં પ્રાગુપવર્ણિતસ્વરૂ-
પમ્ ॥૨૭॥

સ્વરૂપાભાસનું લક્ષણ—

અજ્ઞાનાત્મક, અનાત્મપ્રકાશક, સ્વરૂપમાત્રાવભાસક, નિર્વિકલ્પક અને
સમારોપ એ બધા પ્રમાણના સ્વરૂપાભાસો બાણુવા ૨૪.

૬૧ અજ્ઞાનાત્મક, અનાત્મપ્રકાશક, સ્વમાત્રાવભાસક, નિર્વિકલ્પક અને
સમારોપ એ બધા પ્રમાણાભાસો છે. ૨૪.

સ્વરૂપાભાસોના અનુક્રમે ઉદાહરણ—

જેમકે—સન્નિકર્ષાદિ, અસ્વસંવિદિત, પરાનવભાસક, દર્શન અને વિપર્યય
સંશય તથા અનન્યવસાય. ૨૫

૬૧ આ સ્થળે સન્નિકર્ષાદિ એ અજ્ઞાનાત્મકનું, અસ્વસંવિદિત એ અનાત્મ-
પ્રકાશકનું, પરાનવભાસકજ્ઞાન એ સ્વમાત્રાવભાસકનું એટલે કે જે બાહ્યાર્થનું
પ્રકાશક નથી તેવું દર્શન, એ નિર્વિકલ્પનું તથા વિપર્યય, સંશય અને અનન્ય
વસાય—એ સમારોપનાં દૃષ્ટાન્તો છે એમ બાણુવું. ૨૫.

ઉપરોક્ત સન્નિકર્ષાદિને સ્વરૂપાભાસક કહેવાનું કારણ—

કારણ કે-તેમનાથી સ્વપરનો નિશ્ચય કેમ થઈ શકતો નથી ? ૨૬.

૬૧ આઃ સન્નિકર્ષાદિથી સ્વપરનો નિશ્ચય કેમ થઈ શકતો નથી તે પ્રથમ પરિચ્છેદમાં જણાવેલ છે. ૨૬.

પ્રમ.ણના સ્વરૂપાભાસનું સામાન્યરૂપે વ્યવસ્થાપન કરીને (વશેષથી વ્યવસ્થાપન કરવાને ઇચ્છતા અંતકાર પ્રથમ સાંવ્યવહારિક પ્રત્યક્ષ ભાસનું લક્ષણ જણાવે છે-
જે જ્ઞાન સાંવ્યવહારિક પ્રત્યક્ષના જેવું જણાતું હોય તે સાંવ્યવહારિક પ્રત્યક્ષાભાસ છે ૨૭.

૬૨ સાંવ્યવહારિક પ્રત્યક્ષ બે પ્રકારે છે-ઈન્દ્રિય નિબંધન અને અનિન્દ્રિય નિબંધન-આ બન્નેના સ્વરૂપનું વર્ણન પ્રથમ બીજા પરિચ્છેદમાં કહેવાઈ ગયેલ છે. ૨૭

(ટિ.) કથમેવામિત્યાદિ ॥ યદામિતિ સંનિકર્ષાદીનામ્ । તત્સ્વરૂપેતિ પ્રમાણસ્વરૂપાભાસત્વમ્ । યતેભ્યંતરિતિ સન્નિકર્ષાદિભ્યં । પ્રાગિતિ સન્નિકર્ષાદિઃ પ્રમાણત્વાપ્રમાણીકરણે । ઉપદર્શિતમિતિ સ્વરસ્યવસાયાનુભૂતિદયુક્તિઃ પ્રાદુર્ભાવિ । અતઃપ્રમાણાભાસત્વમિત્યર્થઃ ॥૨૬॥

(ટિ.) સામાન્યતઃ કથમિતિ । તદ્ભિધિત્સવંતિ વિશેષગાભાસાભિધાનાભિલાષુકા । તદિતિ જ્ઞાનમ્ । તદાભાસમિતિ સાંવ્યવહારિકપ્રત્યક્ષાભાસમ્ ॥૨૭॥

ઉદાહરન્તિ --

યથાડમ્બુધરેષુ ગન્ધર્વનગરજ્ઞાનં, દુઃસ્થે સુત્વજ્ઞાનં ચ ॥૨૮॥

અત્રાત્રં નિર્દર્શનમિન્દ્રિયનિબંધનાભાસસ્ય, દ્વિતીયં પુનરનિન્દ્રિયનિબંધનાભાસસ્ય ।

અવપ્રદાનાસાદયસ્તુ તદ્વેદાઃ સ્વયમેવ પ્રાજ્ઞૈર્વિજ્ઞેયાઃ ॥૨૮॥

પારમાર્થિકપ્રત્યક્ષાભાસ પ્રાદુર્કુર્વન્તિ-

પારમાર્થિકપ્રત્યક્ષમિવ યદાભાસતે તત્તદાભાસમ્ ॥૨૯॥

પારમાર્થિકપ્રત્યક્ષં વિકલસકલસ્વરૂપતયા દ્વિભેદં પ્રાગુક્તમ્ ॥૨૯॥

ઉદાહરન્તિ -

યથા શિવાલયમ્બય રાજર્ષેરસંસ્થાતઢીપસમુદ્રેષુ સમુદ્રીપસમુદ્રજ્ઞાનમ્ ॥૩૦॥

૧૧ શિવાલયો રાજર્ષિ સ્વસમયપ્રસિદ્ધઃ, તસ્ય કિલ વિમજ્જાપ-પર્યાયમવધ્યા-ભાસં તાદૃશં વેદનમાવિર્ભૂત્યેત્યાહુઃ સૈદ્ધાન્તિકાઃ । મનઃપર્યાયકેવલજ્ઞાનયોસ્તુ વિપર્યાયઃ કદાચિન્ન સંભવતિ, એકસ્ય સંયમવિશુદ્ધિપ્રાદુર્ભૂતત્વાત્, અન્યસ્ય સમસ્તાવરણક્ષયસમુત્પત્તવાત્ । તતથ નાત્ર તદાભાસચિન્તાવકાશઃ ॥૩૦॥

ઉદાહરણ--

જેમકે-વાદળાબામાં ગંધર્વનગરનું જ્ઞાન થતું અને દુઃખમાં સુખનું જ્ઞાન થતું. ૨૮.

૬૨ સૂત્રમાં જણાવેલ દર્શાંતમાં પહેલું દર્શાંત ઈન્દ્રિયનિબંધનાભાસનું અને બીજું અનિન્દ્રિયનિબંધનાભાસનું છે. એ જ પ્રમાણે બન્નેના બેદરૂપ

અવમહાભાસ, ઇહાભાસ, અવાયાભાસ, અને ધારણાભાસ વિગેરે જિજ્ઞાસુ પ્રાણ પુરુષોએ પોતાની મેળે બાણી લેવા ૨૮.

પારમાર્થિક પ્રત્યક્ષાભાસનું સ્વરૂપ--

જે જ્ઞાન પારમાર્થિક જેવું જણાય, તે જ્ઞાન પારમાર્થિક પ્રત્યક્ષાભાસ છે. ૨૯.

૬૧ વિકલ પારમાર્થિક પ્રત્યક્ષ, અને સકલ પારમાર્થિક પ્રત્યક્ષ એમ પારમાર્થિક પ્રત્યક્ષના બે ભેદો પૂર્વે કહેવાઈ ગયા છે. ૨૯.

પારમાર્થિક પ્રત્યક્ષાભાસનું ઉદાહરણ--

જેમકે-અસંખ્યાતદ્વીપ સમુદ્ર હોવા છતાં શિવ નામના રાજર્ષિને માત્ર સાત દ્વીપ સમુદ્રનું જ્ઞાન થયું તે. ૩૦

૧ શિવનામના રાજર્ષિ સ્વસમય જૈન સિદ્ધાંત-(ભગવતી સુ૦ ૪ ૧૮.)-માં પ્રસિદ્ધ છે અને તેમને અવધ્યાભાસ જેવું બીજું નામ વિશંગજ્ઞાન છે, તે જ્ઞાન થયેલું, એમ સિદ્ધાન્તને બાણુનારાઓ કહે છે. મનઃપર્યાયજ્ઞાન અને કેવલજ્ઞાનમાં ક્યારેય વિપરોતતા સંભવતી નથી, કારણકે- મનઃપર્યાયજ્ઞાન સંયમની વિશુદ્ધિથી થાય છે અને કેવલજ્ઞાન સમસ્ત આવરણના ક્ષયથી થાય છે, માટે પ્રસ્તુત પ્રકરણમાં તે બન્નેના આભાસની ચિન્તાને સ્થાન જ નથી ૩૦.

(ટિ૦) અવગ્રહેત્યાદિ ॥ અવગ્રહાભાસ : આદિગન્ધાદીહાભાસ-અવાયાભાસ-ધારણાભાસ યુજ્યન્તે । તદ્ભેદા इति तस्य साव्यवहारिकप्रत्यक्षस्येन्द्रियनिबन्धनस्य भेदाः प्रकाराः ॥૨૮॥

(ટિ૦) તદિતિ જ્ઞાનં । તદ્ભાસમિતિ પારમાર્થિકપ્રત્યક્ષાભાસમ્ ॥૨૯॥

(ટિ૦) મનઃપર્યાયેત્યાદિ ॥ એકસ્યેતિ મન.પર્યાયસ્ય । અન્યસ્યેતિ કેવલજ્ઞાનસ્ય । અથ્રેતિ આભાસાધિકારે । તદ્ભાસેતિ મનઃપર્યાયકેવલાભાસચિન્તા । વિપર્યસ્તં હિ જ્ઞાનમાભાસ-તયા પ્રતિભાસતે નૈતે કદાચિદ્વિપર્યસ્તે ભવતઃ ॥૩૦॥

અથ પરીક્ષાભાસં વિવક્ષવઃ સ્મરણાભાસં તાવદાહુઃ --

અનનુભૂતે વસ્તુનિ તદિતિજ્ઞાનં સ્મરણાભાસમ્ ॥૩૧॥

અનનુભૂતે પ્રમાણમાત્રેણાનુપલબ્ધે ॥૩૧॥

ઉદાહરન્તિ--

અનનુભૂતે મુનિમણ્ડલે તન્મુનિમણ્ડલમિતિ યથા ॥૩૨॥

પ્રત્યભિજ્ઞાભાસં પ્રરૂપયન્તિ--

તુલ્યે પદાર્થે સ ઇવાયમિતિ, એકસ્મિન્ન તેન તુલ્ય ઇત્યાદિજ્ઞાનં પ્રત્ય-
ભિજ્ઞાનાભાસમ્ ॥૩૩॥

પ્રત્યભિજ્ઞાનં હિ તિર્યગૂર્વતાસામાન્યાદિગોચરમુપવર્ણિતં, તત્ર તિર્યક્સામાન્યા-
ત્રિક્ષિતે ભાવે સ ઇવાયમિતિ ઉર્ધ્વતાસામાન્યસ્વભાવે ચૈકસ્મિન્ દ્રવ્યે તેન તુલ્ય ઇતિ
જ્ઞાનમ્; આદિશબ્દાદેવંજાતીયકમન્યદપિ જ્ઞાનં પ્રત્યભિજ્ઞાનાભાસમિતિ ॥૩૩॥

ઉદાહરન્તિ--

યમલકજાતવત્ ॥૩૪॥

§૧ યમલકજાતયોરેકસ્યાઃ સ્ત્રિયા એકદિનોત્પન્નયોઃ પુત્રયોર્મધ્યાદેકત્ર દ્વિતી-
યેન તુલ્યોડયમિનિ જિજ્ઞાસિતે સ પ્વાયમિતિ, અપરત્ર સ પ્વાયમિતિ બુભુક્ષિતે તેન
તુલ્યોડયમિતિ ચ જ્ઞાનં પ્રત્યભિજ્ઞાનાભાસમ્ ॥૩૪॥

પરોક્ષાભાસનું વિવરણ કરવાની ઇચ્છાથી પ્રથમ સ્મરણાભાસનું સ્વરૂપ
જણાવે છે—

જે પદાર્થ અનનુભૂત હોય તે વિષે “તે” એવું જ્ઞાન થવું સ્મરણાભાસ
છે. ૩૧.

અનનુભૂત એટલે કોઈ પણ પ્રમાણથી ન જાણેલ. ૩૧

સ્મરણાભાસનું ઉદાહરણ—

અનનુભૂત મુનિમંડળ ‘તે મુનિમંડળ’ એવું જ્ઞાન થવું. ૩૨.

પ્રત્યભિજ્ઞાનાભાસનું સ્વરૂપ—

સમાન પદાર્થમાં આ “તે” જ છે, એવું જ્ઞાન અને એક જ પદાર્થમાં
આ તેની સમાન છે, એવું જ્ઞાન ઇત્યાદિ પ્રત્યભિજ્ઞાન છે. ૩૩.

§૧ તિર્થંકસામાન્ય અને ઊર્ધ્વતાસામાન્ય ઇત્યાદિને વિષય કરનારું
પ્રત્યભિજ્ઞાન જણાવેલ છે, તેમાં તિર્થંકસામાન્યથી યુક્ત- (સદશ) પદાર્થમાં આ
‘તે’ જ છે, એવું જ્ઞાન થવું, તેમજ ઊર્ધ્વતાસામાન્યથી યુક્ત (દ્રવ્યરૂપ) એક જ
પદાર્થમાં આ તેના તુલ્ય છે એવું જ્ઞાન થવું, અને સૂત્રમાં જણાવેલ-આદિ શબ્દથી
એવા પ્રકારના બીજા પણ પ્રત્યભિજ્ઞાનાભાસો જાણવા ૩૩.

પ્રત્યભિજ્ઞાનાભાસનું ઉદાહરણ—

જેમકે-યુગ્મરૂપે-(બેડકાંરૂપે) જન્મેલ બાળકો વિષે ૩૪.

§૧ એક જ સ્ત્રીને એક જ દિવસે જન્મેલા બે પુત્રોમાંથી કોઈ એકમાં
આ બીજાની સમાન છે, એવું જાણવાની ઇચ્છા થાય ત્યારે ‘આ તે જ છે’ એવું
જ્ઞાન થવું, અને બીજામાં આ તે જ છે ‘એવું જાણવાની ઇચ્છા થાય ત્યારે ‘આ
તેના તુલ્ય છે’ એવું જ્ઞાન થવું તે પ્રત્યભિજ્ઞાનાભાસ કહેવાય છે. સારાંશ છે
કે સદશતામાં એકતાની પ્રતીતિ થવી અને એકતામાં સદશતાનું જ્ઞાન તે પ્રત્ય-
ભિજ્ઞાનાભાસ છે. ૩૪.

તર્કાભાસમાદર્શયન્તિ—

અસત્યામપિ વ્યાપ્તૌ તદવભાસસ્તર્કાભાસઃ ॥૩૫॥

વ્યાપ્તિરવિનાશવાઃ ॥૩૫॥

ઉદાહરન્તિ—

સ શ્યામો મૈત્રતનયત્વાદિત્યત્ર યાત્રાન્મૈત્રતનયઃ સ શ્યામ ઇતિ યથા ॥૩૬॥

§૧ નહિ મૈત્રતનયત્વહેતોઃ શ્યામત્વેન વ્યાપ્તિરસ્તિ, શાકાઘાહારપરિણતિપૂર્વ-
કત્વાચ્છ્યામતાયાઃ । યો હિ જનન્યુપમુક્તશાકાઘાહારપરિણામપૂર્વકસ્તનયઃ, સ એ
શ્યામ ઇતિ સર્વાક્ષેપેણ યઃ પ્રત્યયઃ, સ તર્ક ઇતિ ॥૩૬॥

અનુમાનાભાસમારુચાન્તિ—

પક્ષાભાસાદિસમુત્થં જ્ઞાનમનુમાનાભાસમવસેયમ્ ॥૩૭॥

§૧ પક્ષાભાસો વક્ત્યમાણ આદિર્યેષાં હેત્વાભાસાદીનાં ભણિધ્યમાણસ્વરૂપાણાં તેભ્યઃ સમુત્થા સમુત્પત્તિરસ્યેતિ પક્ષાભાસાદિસમુત્થં જ્ઞાનમનુમાનાભાસમભિષીયતે ।
 एतच्च यदा स्वप्रतिपत्त्यर्थं तदा स्वार्थानुमानाभासं, यदा तु परप्रतिपत्त्यर्थं पक्षादि-
 वचनरूपापन्नं तदा परार्थानुमानाभासमवसेयमिति ॥૩૭॥

પક્ષાભાસાંસ્તાવદાહુઃ—

તત્ર પ્રતીતનિરાકૃતાનભીષિતસાધ્યધર્મવિશેષણાસ્ત્રયઃ પક્ષાભાસાઃ ॥૩૮॥

§૧ પ્રતીતસાધ્યધર્મવિશેષણઃ, નિરાકૃતસાધ્યધર્મવિશેષણઃ, અનભીષિતસાધ્યધર્મ-
 विशेषणश्चेति त्रयः पक्षाभासा भवन्ति; अप्रतीतानिराकृतामीषितसાધ્યધર્મવિશિષ્ટ-
 धर्मिणां सम्यक्ज्ञत्वेन प्रागुपवर्णितत्वादेतेषां च तद्विपरीतत्वात् ॥૩૮॥

તર્કાભાસનું લક્ષણ—

વ્યાપ્તિ ન હોય તેા પણ તેના આભાસ થવો તે તર્કાભાસ છે. ૩૫.

વ્યાપ્તિ એટલે અવિનાભાવ. ૩૫.

તર્કાભાસનું ઉદાહરણ—

જમકે તે શ્યામ (કાળો) છે, મૈત્રપુત્ર હોવાથી, આ અનુમાન સ્થળમાં,
 જે જે મૈત્રપુત્ર હોય તે તે શ્યામ હોય એવી વ્યાપ્તિ. ૩૬.

§૧ શ્યામતા શાકાદ્યાહારના પરિણામપૂર્વક હોવાથી મૈત્રતનયત્વ હેતુની
 શ્યામત્વસાધ્ય સાથે વ્યાપ્તિ પ્રસિદ્ધ નથી. કારણ કે-માતાએ આપેલ શાકાદ્યા-
 હારના પરિણામવાળો જે પુત્ર હોય તે જ શ્યામ હોય, આ પ્રમાણે સર્વના
 આક્ષેપ(-સંભાવેશ) વડે થતું જ્ઞાન તે તર્ક છે, અન્ય નહિ. ૩૬.

અનુમાનાભાસનું લક્ષણ—

પક્ષાભાસ આદિથી ઉત્પન્ન થયેલું જ્ઞાન અનુમાનાભાસ જાણવું. ૩૭.

§૧ પક્ષાભાસ, તથા આદિ પદ્ધતિ હેત્વાભાસ, દષ્ટાન્તાભાસ, ઉપનયાભાસ,
 અને નિગમનાભાસ, આદિથી ઉત્પન્ન થનારું જ્ઞાન અનુમાનાભાસ કહેવાય છે.
 પક્ષાભાસાદિનું સ્વરૂપ આગળ કહેવાશે, એ જ્યારે પોતાના અનુભવ માટે હોય
 ત્યારે સ્વાર્થાનુમાનાભાસ, અને જ્યારે પક્ષાદિ અવયવોના વચનરૂપે પરને જ્ઞાપન
 કરવા માટે હોય, ત્યારે પરાર્થાનુમાનાભાસરૂપ જાણવું. ૩૭.

પક્ષાભાસનું લક્ષણ—

પક્ષાભાસ ત્રણ પ્રકારે છે—પ્રતીત સાધ્યધર્મવિશેષણ, નિરાકૃત સાધ્યધર્મ
 વિશેષણ, અને અનભીષિત સાધ્યધર્મવિશેષણ. ૩૮.

૧ પ્રતીતસાધ્યધર્મવિશેષણ, નિરાકૃતસાધ્યધર્મવિશેષણ, અને અનભીષિત
 સાધ્યધર્મવિશેષણ એ ત્રણ પક્ષાભાસો છે, કારણ કે-અપ્રતીત, અનિરાકૃત અને

અભીક્ષિતસાધ્યધર્મથી યુક્ત ધર્મીઓને પહેલાં (ત્રીજા પરિચ્છેદમાં) સમ્યક્ પક્ષ તરીકે જણાવેલ છે. અને આ પક્ષાભાસો તે સમ્યક્ પક્ષથી વિપરીત-વિરુદ્ધ છે એમ જાણવું. ૩૮.

(ટિ૦) અસત્યામપીત્યાદિ ॥ તદવભાસ इति व्याप्यवभासनम् ॥૩૫॥

(ટિ૦) ઉપાધિમપિ પક્ષાન્તર્વર્તિનો વિધાયેત્યર્થઃ ॥૩૬॥

(ટિ૦) તત્ર પ્રતીતેત્યાદિ ॥ પતેષામિતિ પ્રતીતનિરાકૃતાડનમીક્ષિતાનામ્ । તદ્વિપરીત-ત્વાદિતિ અપ્રતીતાનિરાકૃતાદિવિપર્યયરૂપત્વાત્ ॥૩૮॥

તત્રાલ્પં પક્ષાભાસમુદાહરન્તિ—

પ્રતીતસાધ્યધર્મવિશેષણો યથાડઠ્ઠનાન્ પ્રત્યવધારણવર્જ પેરેણ પ્રયુજ્યમાનઃ

સમસ્તિ જીવ્વ ઇત્યાદિઃ ॥૩૯॥

§૧ અવધારણં વર્જયિત્વા પેરોપન્યસ્તઃ સમસ્તોડપિ વાક્પ્રયોગ આર્હતાનાં પ્રતી-તમેવાર્થ પ્રકાશયતિ । તે હિ સર્વ જીવાદિવસ્તુનેકાન્તાત્મકં પ્રતિપન્નાઃ, તતસ્તેષા-મવધારણરહિતં પ્રમાણવાક્યં, સુનયવાક્યં વા પ્રયુજ્યમાન પ્રસિદ્ધમેવાર્થમુદ્ઘાવયતીતિ વ્યર્થસ્તઃપ્રયોગઃ । સિદ્ધમાધનઃ, પ્રસિદ્ધમંબન્ધ ઇત્યપિ સંજ્ઞાદયમસ્યાવિરુદ્ધમ્ ॥૩૯॥

દ્વિતીયપક્ષાભાસં મેદનો નિયમયન્તિ—

નિરાકૃતસાધ્યધર્મવિશેષણઃ પ્રત્યક્ષાનુમાનાગમલોકસ્વવચનાદિભિઃ સાધ્ય-ધર્મસ્ય નિરાકરણાદનેકપ્રકારઃ ॥૪૦॥

પ્રત્યક્ષનિરાકૃતસાધ્યધર્મવિશેષણઃ, અનુમાનનિગકૃતમાધ્યધર્મવિશેષણઃ, આગમ-નિરાકૃતસાધ્યધર્મવિશેષણઃ, લોકનિગકૃતમાધ્યધર્મવિશેષણઃ, સ્વવચનનિરાકૃતસાધ્યધર્મ-વિશેષણઃ, આદિશબ્દાત્ સ્મરણનિગકૃતસાધ્યધર્મવિશેષણઃ, પ્રત્યભિજ્ઞાનનિરાકૃતમાધ્યધર્મ-વિશેષણઃ, તર્કનિગકૃતસાધ્યધર્મવિશેષણશ્ચેતિ ॥૪૦॥

પ્રથમ પક્ષાભાસનું ઉદાહરણ—

જૈન પ્રત્યે અવધારણુ (‘એવ’કાર ‘જ’કારો ‘જીવ’ છે. એ પ્રમાણુ ખીજ-ઓએ કરેલ પ્રયોગ-પ્રતીતસાધ્યધર્મવિશેષણુ નામનો પક્ષાભાસ છે ૩૯.

૧ અવધારણુ-‘એવ’કાર ‘જ’કારનો ખીજઓએ કરેલ સમસ્ત વાક્ય-પ્રયોગ જૈનોના પ્રસિદ્ધ અર્થને જ જણાવે છે, કારણકે-તેઓ જીવાદિ સર્વપદાર્થો-ને અનેકાન્તરૂપ માને છે, તેથી અવધારણુ રહિત પ્રયોગ કરાતું પ્રમાણવાક્ય કે સુનયવાક્ય તેઓને પ્રસિદ્ધ અર્થનું જ ઉદ્ઘાવાન કરે છે, માટે તે પ્રયોગ તેઓ પ્રત્યે વ્યર્થ છે ‘સિદ્ધસાધન’ અને ‘પ્રસિદ્ધસમ્બન્ધ’ આ બે સંજ્ઞાઓ પ્રતીતસાધ્યધર્મવિશેષણુ પક્ષાભાસની વિરોધી નથી અર્થાત્ આ બન્ને સંજ્ઞાઓ પણ તેની જ જાણવી. ૩૯.

ખીજ પક્ષાભાસનું બેદદ્વારા નિયમન—

નિરાકૃત સાધ્યધર્મવિશેષણુ પક્ષાભાસ-પ્રત્યક્ષ-અનુમાન-આગમ-લોક અને સ્વવચન આદિથી સાધ્યધર્મનું નિરાકરણુ કરવાથી અનેક પ્રકારે છે. ૪૦.

૧ આ જગતમાં જે કોઈ પદાર્થ હાનિ-વૃદ્ધિવાળો હોય તે કોઈ વખતે પોતાના કારણથી ઉત્પન્ન થયેલ સંપૂર્ણ ક્ષય-નાશવાળો હોય છે, જેમકે-સુવર્ણમાં રહેલ મેલ તેવી જ રીતે દોષ અને આવરણ પણુ હાનિ-વૃદ્ધિવાળા છે. માટે સંપૂર્ણ ક્ષય થવાના સ્વભાવવાળા છે. આ રીતે પ્રસ્તુતમાં સર્વજ્ઞ અને વીતરાગની સિદ્ધિ હોઈ અનુમાનથી બાધિત છે. કારણ કે-આ અનુમાનથી જે કોઈ ઉત્તમ પુરુષવિશેષમાં દોષ આવરણનો સર્વથા નાશ પ્રસિદ્ધ છે તે જ પુરુષ-વિશેષ સર્વજ્ઞ કે વીતરાગ છે, એ જ રીતે ‘શબ્દ અપરિણામી’ છે એ પ્રતિજ્ઞા- (પક્ષ) પણ શબ્દ પરિણામી છે, કારણ કે અન્યથા કૃતકત્વ ઘટી શકતું નથી’ એ અનુમાનથી બાધિત થાય છે, એ ઉદાહરણ પણ બાણી લેલું ૪૨

(૫૦) તેનેતિ સ્વસંવેદનપ્રત્યક્ષેણ ॥૪૧॥

(૫૦) નિર્હાસાતિશયવાનિતિ ઇત્કર્ષાપવર્ધવાન । આધ્યમાનેતિ પ્રતિજ્ઞા ॥૪૨॥

(ટિ૦) પ્રત્યક્ષનિરાકૃતેત્યાદિ । તદ્વિલક્ષણેતિ પૃથગ્વ્યપ્તેજોવાયુરૂપભૂતવિલક્ષણજીવ-નિષેધે । તેનેતિ અહં સુષી અહં દુઃખી મમ કરીરમિત્યાદિ-મમકાર-મમકારપ્રત્યયોદ્ભવિણુસ્વસંવેદન-પ્રત્યક્ષેણ, તસ્માદાત્મસિદ્ધેઃ ॥૪૧॥

(ટિ૦) અનુમાનેત્યાદિ ॥ નિર્હાસેતિ નિર્હાસ પ્રોદિપ્રાપ્તોડતિશય ઇત્યવલક્ષણો યયોર્દોષા-વરણયોઃ (ચોરસ્તિ) તે નિર્હાસાતિશયવર્તી ॥૪૨॥

અથ તૃતીયં મેદમાહુઃ—

આગમનિરાકૃતસાધ્યધર્મવિશેષણો યથા જૈનેન રજનિભોજનં

મજનીયમ્ ॥૪૩॥

§૧ “અર્થં ગર્યામિ આઢ્ચ્ચે પુરત્થા ય અણુગાપ ।

આહારમાહ્યં સર્વં મણસા વિ ન પત્થપ” ॥૧॥

હયાદિના હિ પ્રસિદ્ધપ્રામાણ્યેન પરમાગમવાક્યેન ક્ષવામક્ષણપક્ષઃ પ્રતિક્ષિપ્ય-માણ-વાન્ન સાયુત્વમાસ્કન્દતિ । एवं जैनैः परकृत्रमभिलषणीयमित्याबुदाहरणीयम् ।

આગમનિરાકૃતસાધ્યધર્મવિશેષણ પક્ષાભાસનું ઉદાહરણ —

જૈને રાત્રિભોજન કરવું બોધ્યું, આ આગમનિરાકૃતસાધ્યધર્મવિશેષણ પક્ષાભાસ છે. ૪૩.

સૂર્ય અસ્ત થઈ ગયા પછી તે પૂર્વદિશામાં ઉદય ન પામે ત્યાં સુધી.

૧ “સૂર્ય અસ્ત થયો હોય અને બીજો સૂર્ય ન બિગે ત્યાં સુધી સર્વ-પ્રકારના આહારાદિકની મનથી પણ પ્રાર્થના ન કરે (અર્થાત્ મનથી પણ ઈચ્છા ન કરે)” ઇત્યાદિ પ્રસિદ્ધ પ્રામાણ્યવાળા પરમાગમના વચનથી રાત્રિભોજનરૂપ પ્રતિજ્ઞા બાધિત થાય છે, તેવી જ રીતે “જૈને પરસ્ત્રીની અભિલાષા કરવી” એ પ્રતિજ્ઞા પણ આગમબાધિત છે ૪૩

(ટિ૦) આગમેત્યાદિ ॥ અર્થં ગર્યામીતિ અસ્તંગતે આદિત્યે । પુરત્થાયેતિ પૂર્વદિશાગેડુરૂપે આહારમાદિકં સર્વઃ મનસાપિ ન પ્રાર્થયેત્ । પરમાગમેતિ જૈનાદ્યાન્તવચનૈઃ । ક્ષવામક્ષણેતિ રાત્રિભોજનપક્ષઃ । [પ્રતિ] ક્ષિપ્યમાણેતિ નિરાક્રિયમાણત્વાત્ ન સાયુત્વસૌષમમધ્યમાસ્ત ॥૪૩॥

ચતુર્થ પ્રકારં પ્રથયન્તિ—

લોકનિરાકૃતસાધ્યધર્મવિશેષણો યથા ન પારમાર્થિકઃ

પ્રમાણપ્રમેયવ્યવહારઃ ॥૪૪॥

લોકશબ્દનાત્ર લોકપ્રતીતિરુચ્યતે । તતો લોકપ્રતીતિનિરાકૃતસાધ્યધર્મવિશેષણ
ઇત્યર્થઃ । સર્વાઽપિ હિ લોકસ્ય પ્રતીતિરીદશી યત્પારમાર્થિકં પ્રમાણં, તેન ચ તત્ત્વા-
તત્ત્વવિવેકઃ પારમાર્થિક એવ ક્રિયતે ।

૧૨ નનુ લોકપ્રતીતિપ્રમાણં, પ્રમાણં વા ? અપ્રમાણં ચેત્, કથં તથા બાધઃ
કસ્યાપિ કર્તું શક્યઃ ? પ્રમાણં ચેત્, પ્રત્યક્ષાદિતિરિક્તં, તદન્યતરદ્વા । ન તાવદાધઃ
પક્ષઃ, પ્રત્યક્ષાદિતિરિક્તપ્રમાણસ્યાસંભવાત્ । અન્યથા “પ્રત્યક્ષં ચ પરોક્ષં ચ” ઇત્યાદિ-
વિભાગસ્યાસમજ્ઞસ્યાપતેઃ । દ્વિતીયપક્ષે તુ પ્રત્યક્ષનિરાકૃતમાધ્યધર્મવિશેષણાદિપક્ષા-
ભાષેષ્વેવાસ્યાન્તર્ભૂતત્વાત્ ન બાધ્યઃ પ્રકૃત પક્ષાભાસ ઇતિ ચેત્ ।

૧૩ સત્યમેતત્, કિન્તુ લોકપ્રતીતિરત્રોત્કળિતત્વેન પ્રતિભાતીતિ વિનેયમનીષો-
ન્મીલનાર્થમસ્ય પાર્થક્યેન નિર્દેશઃ । एवं शुचि नरशिरःकपालप्रमुखं, प्राणयङ्गत्वात्
शङ्खशुक्तिवदित्याद्यपि दृश्यम् ॥૪૪॥

લોકનિરાકૃત સાધ્યધર્મવિશેષણ પક્ષાભાસનું ઉદાહરણ—

પ્રમાણ અને પ્રમેયનો વ્યવહાર પારમાર્થિક નથી—આ લોકનિરાકૃતસાધ્ય-
ધર્મવિશેષણ પક્ષાભાસ છે. ૪૪.

૧ સૂત્રમાં ‘લોક’ શબ્દ છે તે ‘લોકપ્રતીતિ’નો બાધક છે એટલે ‘લોકપ્રતીતિ
નિરાકૃતસાધ્યધર્મવિશેષણ’ એવો અર્થ સમજવો. કારણ કે—લોકની સઘળીયે
પ્રતીતિ આવી હોય છે કે, પ્રમાણ પારમાર્થિક હોય છે, અને તેનાથી તત્ત્વાતરવનો
વિવેક પારમાર્થિક જ કરાય છે. ૪૪,

૨ શંકા—લોકપ્રતીતિ અપ્રમાણરૂપ છે કે પ્રમાણરૂપ ?

લોકપ્રતીતિને અપ્રમાણ કહો તો તેનાથી કેઈનો પણ બાધ કરીતે થઈ
શકશે ? અર્થાત્ નહિ થાય અને પ્રમાણ કહો તો—પ્રશ્ન એ છે કે, આ લોકપ્રતીતિ
પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણોથી ભિન્ન છે કે પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ એ બેમાંથી કેઈ એક
પ્રમાણરૂપ છે ? પહેલો પક્ષ તો કહી શકશે નહિ કારણ, કે પ્રત્યક્ષાદિથી ભિન્ન
પ્રમાણનો સંભવ નથી. છતાં પણ ભિન્ન પ્રમાણ તરીકે સ્વીકારશે તો—તમે કરેલ
‘પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ’ પ્રમાણના આ વિભાગમાં અસમજ સતા—અવ્યવસ્થાની
આપત્તિ આવશે. બીજો પક્ષ કહો તો—પ્રત્યક્ષનિરાકૃત સાધ્યધર્મવિશેષણાદિ પક્ષા-
ભાસોમાં આ લોકપ્રતીતિ અંતર્ભૂત થઈ બાધ છે માટે આ પક્ષાભાસનું કથન
કરવું ન જોઈએ.

સમાધાન—તમારી વાત સાચી છે પરંતુ લોકપ્રતીતિ સ્પષ્ટરૂપે જણાય
છે માટે શિષ્યની બુદ્ધિને વ્યુત્પન્ન કરવા માટે આ પક્ષાભાસનો બુદ્ધો નિર્દેશ

કયો છે. એ બે પ્રમાણે મનુષ્યની ખોપરી પવિત્ર છે, પ્રાણીનું અંગ હોવાથી. શંખ અને છીપની જેમ. આ અનુમાન પણ હોડપ્રતીતિનિરાકૃત બાણુનું. ૪૪.

(ટિ૦) લોકશબ્દેનેતિ । અગ્નેતિ લોકપ્રતીતિસાધ્યધર્મવિશેષણે । તેન ચેતિ પારમાર્થિકેન પ્રમાણેન ॥૪૩॥

(૫૦) નનુ લોકપ્રતીતિસ્તિત્યાદિ પરઃ । તદન્યતરદ્વેતિ તયોર્મધ્યાદેકં દ્વિમપિ સ્વવચનં પ્રમાણીકુર્વન્નિતિ વચનસ્યાપિ શાબ્દપ્રમાણત્વાત્ ॥૪૪॥

(ટિ૦) તયેતિ અપ્રમાણયા લોકપ્રતીત્યા । કસ્યાપીતિ વ્યવહારબાહ્યસ્યા પ્રમાણસ્યાપિ પદાર્થસ્ય । અપ્રમાણસ્ય બાધાવિશ્વાસમર્થત્વાત્ । પ્રત્યક્ષેતિ પ્રત્યક્ષપરોક્ષયોરધિકમ્ । તદન્યતરદિતિ તયોઃ પ્રત્યક્ષપરોક્ષયોર્મધ્યાદન્યતરદેક પ્રત્યક્ષં પરોક્ષં વા । અન્યથેતિ પ્રત્યક્ષાદિતિરક્તપ્રમાણસંભવે । વિભાગસ્યેતિ પ્રમાણદ્વયરૂપસ્ય સ્વીકૃતપક્ષસ્ય દૂષણાપત્તે । અસ્યેતિ લોકપ્રતીતિનિરાકૃત-સાધ્યધર્મવિશેષણસ્ય । પ્રહત્ત્વેતિ લોકપ્રતીતિનિરાકૃતસાધ્યધર્મવિશેષણઃ ॥૪૪॥

(ટિ૦) અગ્નેતિ પ્રમાણવ્યવહારે । ઉત્કલિતત્વેનેતિ આધિક્યેન । વિનેયેતિ વિશિષ્ટચિન્તા-મિત્રવ્યોત્કલપનાર્થમ્ । અસ્યેતિ લોકપ્રતીતિનિરાકૃતસાધ્યધર્મવિશેષણસ્ય । ૪૪॥

પશ્ચમપ્રકારં કીર્તયન્તિ—

સ્વવચનનિરાકૃતસાધ્યધર્મવિશેષણો યથા નાસ્તિ પ્રમેયપરિચ્છેદકં
પ્રમાણમ્ ॥૪૫॥

સર્વપ્રમાણાભાવમન્યુપગચ્છતઃ સ્વમપિ વચનં સ્વાભિપ્રાયપ્રતિપાદનપરં નાસ્તીતિ વાચંયમત્વમેવ તસ્ય શ્રેયઃ, બ્રુવાણસ્તુ નાસ્તિ પ્રમાણં પ્રમેયપરિચ્છેદકમિતિ સ્વવચનં પ્રમાણીકુર્વન્ શ્રૂત્વમ્ હતિ સ્વવચનનેવાસૌ વ્યાહન્યતે, एवं નિરન્તરમહં મૌનીત્યાદ્યપિ દશ્યમ્ ।

૬૧ નનુ સ્વવચનસ્ય શબ્દરૂપત્વાત્તનિરાકૃતસાધ્યધર્મવિશેષણઃ પક્ષાભાસઃ પ્રાગદિતાગમનિરાકૃતસાધ્યધર્મવિશેષણ એવ પક્ષાભાસેઽન્તર્ભવતીતિ કિમર્થમસ્ય ભેદેન કથનમિતિ ચેત્ ।

૬૨ એવમેતત્, તથાપિ શિષ્યશેમુષીવિકાશાર્થમસ્યાપિ પાર્થક્યેન કથનમિતિ ન દોષઃ ।

૬૩ આદિશબ્દમુચિતાસ્તુ પક્ષાભાસાશ્રયઃ સ્મરણપ્રત્યભિજ્ઞાનતર્કનિગાકૃતસાધ્ય-ધર્મવિશેષણાઃ । તત્ર સ્મરણનિરાકૃતસાધ્યધર્મવિશેષણો યથા, સ સહકારતરુઃ ફલશૂન્યમ્ હતિ, અયં પક્ષઃ કસ્યચિત્ સહકારતરુઃ ફલભરઆજિણું સમ્યક્ સ્મરુઃ સ્મરણેન બાધ્યતે । પ્રત્યભિજ્ઞાનનિગાકૃતસાધ્યધર્મવિશેષણો યથા, સદશેઽપિ કચન વસ્તુનિ કશ્ચન કશ્ચના-ધિકૃત્યોર્ધ્વતામામાન્યધ્રાન્ત્યા પક્ષીકુરુતે, તદેવેદમિતિ । તસ્યાયં પક્ષસ્તિર્યક્સામાન્યા-વઝ્મિના તેન સદશમિદમિતિ પ્રત્યભિજ્ઞાનેન નિરાક્રિયતે । તર્કનિરાકૃતસાધ્યધર્મ-વિશેષણો યથા, યો યસ્તપુત્રઃ, સ ઇયામ્ હતિ વ્યામિઃ સમીચીનેતિ । અસ્યાયં પક્ષો યો જનન્યુપસુકશાકાદ્યાહારપરિણામપૂર્વકસ્તપુત્રઃ, સ ઇયામઃ, હતિ વ્યાપ્તિમાહિણા સમ્યક્તર્કેણ નિરાક્રિયતે ॥૪૫॥

સ્વવચનનિરાકૃતસાધ્યધર્મ વિશેષણ પક્ષાભાસનું ઉદાહરણ—
પ્રમેયનો નિશ્ચય કરાવનારું પ્રમાણ નથી—આ સ્વવચનનિરાકૃત સાધ્ય-
ધર્મવિશેષણ પક્ષાભાસ છે. ૪૫.

૧ સર્વપ્રમાણના અભાવને સ્વીકારનારનું પોતાનું વચન પણ પોતાના અભિ-
પ્રાયનું પ્રતિપાદન કરનારું નથી. માટે તેણે મૌન રહેવું એ જ તેના માટે હિતા-
વહ છે, છતાં પણ બે લે તે—“પ્રમેયનો નિશ્ચય કરાવનાર પ્રમાણ નથી” એ
પોતાના વચનને પ્રમાણ કરીને જ બોલે છે, માટે પોતાના વચનથી જ પોતે
વ્યાઘાત પામે (બાધિત થાય છે).

૨ શંકા—સ્વવચન શબ્દરૂપ છે, તો પ્રથમ કહેલ આગમનિરાકૃત સાધ્ય-
ધર્મવિશેષણ પક્ષાભાસમાં આ અન્તર્ભાવ પામે છે તો—બુદ્ધો શા માટે કહ્યો ?

સમાધાન—આ પક્ષાભાસ આગમનિરાકૃત પક્ષાભાસમાં અન્તર્ભાવ પામે છે
પરંતુ શિષ્યની બુદ્ધિના વિકાસ માટે બુદ્ધો કહેલ હોવાથી તેમાં કોઈ દોષ નથી.

૩ સૂત્ર ૪૦માં કહેલ ‘આદિ’ શબ્દથી સૂચવેલા સ્મરણનિરાકૃત સાધ્ય-
ધર્મવિશેષણ, પ્રત્યભિજ્ઞાનિરાકૃતસાધ્યધર્મવિશેષણ, અને તર્કનિરાકૃતસાધ્યધર્મ-
વિશેષણ આ ત્રણ પક્ષાભાસો પણ છે તેમાં ‘તે આસ્રવૃક્ષ ફલ રહિત છે’ આ
પ્રતિજ્ઞા-ફળના સમૂહથી શોભાયમાન આસ્રવૃક્ષને સમ્યગ્ યાદ કરનાર કોઈના
સ્મરણદ્વારા બાધિત થાય છે. આ ઉદાહરણ સ્મરણનિરાકૃતસાધ્યધર્મ વિશેષણ
પક્ષાભાસનું છે કોઈ વસ્તુમાં સમાનતા હોય છતાં કોઈ અન્ય વસ્તુમાં રહેલી
ભેદતાસામાન્યની ભ્રાન્તિથી કહે કે ‘આ તે જ છે’ તો તેની આ પ્રતિજ્ઞા ‘આ
તેના સમાન છે’ એ પ્રમાણે તિર્થંકસામાન્યને વિષય કરનાર પ્રત્યભિજ્ઞાથી બાધિત
થાય છે, માટે એ પ્રત્યભિજ્ઞાનિરાકૃતસાધ્યધર્મવિશેષણ પક્ષાભાસ છે. બે બે તેનો
પુત્ર છે, તે તે સ્થામ છે, આ વ્યાપ્તિ સાચી છે આ પ્રકારની પ્રતિજ્ઞાનો માતાએ
બાધેલા શાકાદ્યાહારના પરિણામવાળો બે પુત્ર છે, તે સ્થામ છે, એ પ્રમાણ
વ્યાપ્તિ શ્રદ્ધણ કરનાર સમ્યક્તર્કથી થાય છે, માટે આ ઉદાહરણ તર્કનિરાકૃત-
સાધ્યધર્મવિશેષણ પક્ષાભાસનું બાણુવું. ૪૫.

(૫૦) પવમેતદિત્યાદિ સુરિઃ ।

(૫૦) સ્મર્તુરિતિ અન્યસ્ય ॥૪૫॥

(ટિ૦) સ્વવચનેત્યાદિ । તસ્યેતિ પ્રમેયજ્ઞાપકં પ્રમાણમેવ નાસ્તીતિ વદતા નાસ્તિકાદેર્મૌનમેવ
કલ્યાણમ્ ॥ તન્નિરોક્તેતિ શબ્દનિરાકૃતસાધ્યધર્મવિશેષણઃ । અસ્યેતિ સ્વવચનનિરાકૃત-
સાધ્યધર્મવિશેષણસ્ય । મેદેનેતિ પાર્યંત્યેન ત્રિષ્યશેમુષીતિ વિનેયપ્રતિપાત્કટનાર્થમ્ ।

(ટિ૦) તત્રેતિ ત્રિષુ પક્ષાભાસેષુ । અયં પક્ષ इति કેનાપિ પુરા શરદાદૌ રસાલઃ ફલવિકલઃ
કલ્યાંબમ્ભૂતે કિયત્યપિ કાલે વ્યતીતે સ વિફલ એવ ચૂતઃ તસ્ય પુંસો દેશાન્તરં પર્યટતઃ સ્મૃતિ-
પથમુપેયિવાન્ । અપરેણ કાનનનિકુપ્રવિહારિણા સ એવ સહકારો વસન્તતૌ* ફલકલિતઃ કલ્યાંચકે
સોડપિ કાલાન્તરે તસ્ય ફલિનઃ સસ્માર સફલસ્મરણેન વિફલસ્મૃતિર્બાધ્યતે ॥ તર્કેત્યાદિ ॥ સમી-
ચીનેતિ એવ એતાવાન્ પક્ષઃ ॥૪૫॥

દ્વિતીયં પક્ષાભાસં સમેદમુપદર્શ્ય તૃતીયમુપદર્શયન્તિ—

અનભીષિતસાધ્યધર્મવિશેષણો યથા સ્યાદ્વાદિનઃ શાશ્વતિક એવ
કલ્પશાદિરશાશ્વતિક એવ વેતિ વદતઃ ॥૪૬॥

§૧ સ્યાદ્વાદિનો ડિ સર્વત્રાપિ વસ્તુનિ નિત્યત્વૈકાન્તઃ, અનિત્યત્વૈકાન્તો વા નાભી-
ષિતઃ, તથાપિ કદાચિદમૌ સમાશ્લોભાદિનૈવમપિ વરેત્ । एवं नित्यः शब्द इति
સાધ્યાગતસ્ય વદતઃ પ્રકૃતઃ પક્ષાભાસઃ ।

§૨ ચે સ્વપ્રસિદ્ધવિશેષણપ્રસિદ્ધવિશેષ્યાપ્રમિદ્ધોભયાઃ પક્ષાભાસાઃ પૈરઃ પ્રોચિરે,
નામી સર્માચોનાઃ । અપ્રસિદ્ધસ્યૈવ વિશેષણસ્ય માધ્યમાનત્વાન્, અન્યથા સિદ્ધસાધ્ય-
તાઽવનારાન્ । અથાત્ર સાર્વત્રિકઃ પ્રમિદ્ધચભાવો વિવક્ષિતો ન તુ તત્રૈવ ધર્મિણિ, યથા
સાહ્યસ્ય વિનાશિત્વં ક્વાપિ ધર્મિણિ ન પ્રસિદ્ધમ્; તિગેભાવમાત્રસ્યૈવ સર્વત્ર તેના-
ભિધાનાન્, તદયુક્તમ્ । एवं सति क्षणिकतां साधयतो भवनं कथं नाप्रसिद्ध
વિશેષણત્વં દોષો ભવેત્ ? , ક્ષણિકતાયાઃ સપક્ષે કાપ્યપ્રમિદ્ધેઃ ।

વિશેષ્યસ્ય તુ ધર્મિણ સિદ્ધિર્વિકૃત્પાદપિ પ્રતિપાદિતેતિ કથમપ્રસિદ્ધતાઽસ્ય ?
एतेनाप्रसिद्धोभयोऽपि परास्तः ॥४६॥

દ્વિતીય પક્ષાભાસના બેઠો દર્શાવીને ત્રીજા પક્ષાભાસનું હવે નિરૂપણ કરે છે—
કલ્પશાદિ શાશ્વત-(એકાંત નિત્ય) જ છે, અથવા અશાશ્વત-(એકાંત
અનિત્ય) જ છે, એ પ્રમાણે બેઠાનાર જૈનની આ પ્રતિજ્ઞા-અનભીષિત સાધ્ય-
ધર્મવિશેષણ પક્ષાભાસનું ઉદાહરણ છે. ૪૬

§૧ જૈનેને સમસ્ત પદાર્થોમાં એકાન્ત નિત્યત્વ કે એકાન્ત અનિત્યત્વ ઈષ્ટ
નથી તો પણ-સભાક્ષેભ આદિ કારણથી એવું પણ બોલી જાય ત્યારે તેને આ
દોષ આવે છે. એ જ રીતે શબ્દ નિત્ય છે, એવું બૌદ્ધ બોલી જાય ત્યારે તેનું
તે કથન પણ આ જ દોષથી દૂષિત થાય છે.

૨ અને (૧) અપ્રસિદ્ધ વિશેષણ, (૨) અપ્રસિદ્ધ વિશેષ્ય, અને (૩)
અપ્રસિદ્ધોભય-આ ત્રણ પક્ષાભાસ અન્ય દાર્શનિકોએ કહેલ છે તે યથાર્થ નથી.
કારણ કે, અપ્રસિદ્ધ વિશેષણ પક્ષ તો સાધ્યમાન હોય છે અન્યથા, સિદ્ધસાધન
દોષ આવશે

શંકા—પ્રસ્તુત પ્રકરણમાં પ્રસિદ્ધિનો અભાવ સર્વત્રિક પક્ષ સપક્ષ અને
વિપક્ષમાં વિવક્ષિત છે, પરંતુ તે માત્ર ધર્મી(પક્ષ)માં વિવક્ષિત નથી, જેમકે-
સાંખ્યને વિનાશિત્વ-(પક્ષ સપક્ષ કે વિપક્ષ રૂપ) કોઈ પણ ધર્મીમાં પ્રસિદ્ધ નથી,
કારણ કે સાંખ્યને સર્વત્ર તિરોભાવ માત્ર જ માન્ય છે.

સમાધાન—એ કથન યોગ્ય નથી. કારણ કે, એ પ્રમાણે માનો તો-(અર્થાત્
પ્રસિદ્ધિનો અભાવ સાર્વત્રિક માનો તો-) ક્ષણિકતાને સિદ્ધ કરતાં તમને આ
અપ્રસિદ્ધ વિશેષણત્વ દોષ કેમ નહિ આવે ? કારણ કે ક્ષણિકતા સપક્ષમાં કોઈ
પણ સ્થળે પ્રસિદ્ધ નથી.

विशेष्यरूप धर्मीनी सिद्धिं तो विक्षेपयती भूतावेली न छे, तो अे प्रभाषे धर्मीनी अप्रसिद्धि कथं रीते थये ? अथोत् नहि थाय.

उपर मुळ अे पक्षना अंनथी अप्रसिद्धोक्त पक्ष पक्ष अंठित थयेव ज्ञासुयो. ४६.

(५०) परैरिति सौगतैः । अथात्र सार्वत्रिक इत्यादि परः । विकल्पादपीति सुरमि-
गनेन्दीवरम् ॥४६॥

(टि०) अनभीप्सितेत्यादि । असाविति स्वाद्यादवादी ॥ एवमपीति एकान्तत्वमपि ।
ताथागतस्येति सौगतस्य ॥ प्रकृत इति अनभीप्सितसाध्यधर्मविशेषणः ।

(टि०) परैरिति सौगतैः । समीचीना इति अमी त्रयोऽपि न युक्तियुक्ताः ॥ अन्यथेति
प्रसिद्धसाधने ॥ अथात्रेति विशेषणे । सार्वत्रिक इति सर्वत्र सर्वेषु धर्मिषु भवः सार्वत्रिकः ।
तत्रैवेति विवक्षिते धर्मिणि । सर्वत्रेति सर्वेषु भावेषु । तेनेति सांख्येन । अस्येति विशेष-
णस्य । पतेनेति विशेषणविशेष्ययोरप्रसिद्धस्वत्वदोषानराकरणेन ॥४६॥

पक्षाभासान्निरूप्य हेत्वाभासानाहुः—

असिद्धविरुद्धानैकान्तिकास्त्रयो हेत्वाभासाः ॥४७॥

§१ निश्चिदान्यथाऽनुपपत्त्याख्यैकहेतुलक्षणविकलत्वेनाहेतवोऽपि हेतुस्थाने
निवेशाद्देतुवदाभासमाना हेत्वाभासाः ॥४७॥

तत्रासिद्धमभिदधति—

यस्यान्यथानुपपत्तिः प्रमाणेन न प्रतीयते सोऽसिद्धः ॥४८॥

§१ अन्यथाऽनुपपत्तेर्विपरीताया अनिश्चितायाश्च विरुद्धानैकान्तिकत्वेन कीर्त्त-
यिष्यमाणत्वादिह हेतुस्वरूपाप्रतीतिद्वारैकैवान्यथाऽनुपपत्त्यप्रतीतिरवशिष्टा द्रष्टव्याः
हेतुस्वरूपाप्रतीतिश्चैयमज्ञानात्, सन्देहाद्, विपर्ययाद् वा विज्ञेया ॥४८॥

अथामुं भेदतो दर्शयन्ति—

स द्विविध उभयासिद्धोऽन्यतरासिद्धश्च ॥४९॥

§१ उभयस्य वादिप्रतिवादिमुदायस्यासिद्धः, अन्यतरस्य वादिनः, प्रतिवादिनो
वाऽसिद्धः ॥४९॥

तत्राद्यभेदं वदन्ति—

उभयासिद्धो यथा परिणामी शब्दश्चाक्षुषत्वात् ॥५०॥

§१ चक्षुषा गृह्यत इति चाक्षुषस्तस्य भावश्चाक्षुषत्वं तस्मात् । अयं च वादि-
प्रतिवादिनोरुभयोरप्यसिद्धः, श्रावणत्वाच्छब्दस्य ॥५०॥

પક્ષાભાસનું નિરૂપણ કયાં પછી હેત્વાભાસનું નિરૂપણ—

હેત્વાભાસ ત્રણ છે—અસિદ્ધ, વિરુદ્ધ, અને અનૈકાન્તિક. ૪૭

૬૧ 'નિશ્ચિતાન્યથાનુપપત્તિ' નામનું હેતુનું જે એક લક્ષણ છે, તે લક્ષણની વિકલતા-(અભાવ)થી હેતુરૂપ ન હોવા છતાં હેતુના સ્થાને નિવેશ થવાથી હેતુ જેવા જણાતા હોય તે બધા હેત્વાભાસ છે. ૪૭

અસિદ્ધ હેત્વાભાસનું લક્ષણ—

જેની અન્યથાનુપપત્તિ-(વ્યાપ્ત-અવિનાભાવ) પ્રમાણથી પ્રતીત ન હોય તે અસિદ્ધ હેત્વાભાસ છે. ૪૭

૧ વિપરીત અન્યથાનુપપત્તિ અને અનિશ્ચિતઅન્યથાનુપપત્તિને કારણે અનુક્રમે વિરુદ્ધ હેત્વાભાસ અને અનૈકાન્તિક હેત્વાભાસ હવે પછી આગળ કહેવાશે, માટે અહીં અપ્રતીતિને કારણે માત્ર એક જ અપ્રતીત અન્યથાનુપપત્તિ બાકી કારણે બાકીવી, અને હેતુની આ અપ્રતીતિ તે વિષેના અજ્ઞાનને કારણે, વિપર્યયને સહેલી અને સંશયને કારણે હોય છે એમ બાબતુ. ૪૮

અસિદ્ધ હેત્વાભાસના પ્રકાર—

અસિદ્ધ હેત્વાભાસ બે પ્રકારે છે—ઉભયાસિદ્ધ અને અન્યતરાસિદ્ધ. ૪૯.

૬૧ જે હેતુ વાદી પ્રતિવાદી ઉભયને અસિદ્ધ હોય તે ઉભયાસિદ્ધ છે અને જે હેતુ વાદી કે પ્રતિવાદી એ બન્નેમાંથી કોઈ એકને અસિદ્ધ હોય તે અન્યતરાસિદ્ધ છે. ૪૯.

ઉભયાસિદ્ધ હેત્વાભાસનું ઉદાહરણ—

ઉભયાસિદ્ધ જેમકે—શબ્દ પરિણામી છે, કારણ કે—તે આકુષ (ચક્રુને વિષય) છે, ૫૦,

૬૧ ચક્રુદારા ગ્રહણ કરાય(-વિષય કરાય) તે 'આકુષ'. તેનાથી ભાવમાં ત્ર્ય પ્રત્યય થવાથી 'આકુષત્વ' તેને હેતુમાં પંચમી વિભક્તિ થતાં 'આકુષત્વાત્' એ રૂપ સિદ્ધ થયું. આ 'આકુષત્વ' હેતુ ઉભયાસિદ્ધ હેત્વાભાસનું ઉદાહરણ છે. કારણ કે, વાદી પ્રતિવાદી બન્નેને મને શબ્દ શ્રવણુના જ વિષય છે પરંતુ ચક્રુને વિષય નથી. ૫૦.

દ્વિતીયં મેદં વદન્તિ—

અન્યતરાસિદ્ધો યથા અચેતનાસ્તરવો વિજ્ઞાનેન્દ્રિયાયુર્નિરોધલક્ષણ-
મરણરહિતત્વાત્ ॥૫૧॥

૬૧ તાવાગતો હિ નરૂગામવૈત્થ્યં માથયર્ વિજ્ઞાનેન્દ્રિયાયુર્નિરોધલક્ષણમરણ-
રહિતત્વાદિતિ હેતુપ્પન્નાસં કૃતવાન્ । સ ચ જૈનાનાં તરુચૈતન્યવાદિનામસિદ્ધઃ ।
તદાગમે^૧ દ્રુમેશ્વપિ વિજ્ઞાનેન્દ્રિયાયુષાં પ્રમાણતઃ પ્રતિષ્ઠિતત્વાત્ । इदं च प्रतिवाद्यसिद्धच-
पेक्षयोदाहरणम् ।

૬૧ વાણસિદ્ધચપેક્ષયા તુ અચેતનાઃ સુખાદયઃ, ઉત્પત્તિમત્ત્વાદિતિ । અત્ર હિ
વાદિનઃ સાંસ્યસ્યોત્પત્તિમત્ત્વમપ્રસિદ્ધમ્, તેનાવિર્ભાવમાત્રસ્યૈવ સર્વત્ર સ્વીકૃતત્વાત્ ॥૫૧॥

અન્યતરાસિદ્ધ હેત્વાભાસનું ઉદાહરણ—

અન્યતરાસિદ્ધ જેમકે—વૃક્ષો અચેતન છે, કારણ કે, વિજ્ઞાન-ઇન્દ્રિય અને આયુષ્યના નિરોધ (સમાપ્તિ) રૂપ મરણથી રહિત છે. ૫૧.

§૧ વૃક્ષોમાં અચેતનતા સિદ્ધ કરવાને ‘વિજ્ઞાન, ઇન્દ્રિય અને આયુના વિરોધ’રૂપ હેતુનો બૌદ્ધ એ પ્રયોગ કરેલ છે. પરંતુ વૃક્ષોમાં ચૈતન્ય માનનાર જૈનોને આ હેતુ અસિદ્ધ છે. કારણ કે-જૈનોના આગમોમાં વૃક્ષોમાં પણ વિજ્ઞાન ઇન્દ્રિય અને આયુષ્ય એ પ્રમાણથી સિદ્ધ કરેલ છે, તેથી આ ઉદાહરણ પ્રતિવાદી જૈનોની અપેક્ષાએ અન્યતરાસિદ્ધ હેત્વાભાસનું છે એમ સમજવું.

‘સુખાદિ અચેતન છે, કારણ કે, તે ઉત્પત્તિમાન છે.’ આ અનુમાનમાં કહેવાયેલ ઉત્પત્તિમાન હેતુ વાદી સાંખ્યની અપેક્ષાએ અસિદ્ધ છે. કારણ કે, તેઓ સર્વાત્ર માત્ર આવિભાવ જ માને છે. માટે વાદી સાંખ્યની અપેક્ષાએ આ ઉદાહરણ અન્યતરાસિદ્ધ હેત્વાભાસનું બાણબું.

(ટિ.) અન્યતરેત્યાદિઃ ॥ સ ચેતિ હેતુઃ । તદ્વાગમેધિતિ જૈનમિદ્ધાન્તેષુ । નન્વપક્ષધર્મો હેતુરસિદ્ધઃ સ્યાત્ । તદ્વ જિજ્ઞાસેન્દ્રિયાયુર્નિરોધલક્ષણમરણરહિતત્વ તરુર્ધર્મઃ । તત્કથમસિદ્ધતાદોષઃ સ્વાન્ ? ઉચ્યતે, જૈનસ્ય જિજ્ઞાસેન્દ્રિયાયુર્નિરોધલક્ષણમરણત્વં પ્રમાણપ્રતિષ્ઠસિદ્ધમિત્યપક્ષધર્મતા-સ્યેતિ । કેવલ જૈનસ્ય તરોર્જિજ્ઞાસેન્દ્રિયાયુર્નિરોધલક્ષણમરણરહિતત્વં તાવદસિદ્ધં યાવત્પરપક્ષવ્યુદાસ-દ્વારેણ પ્રમાણતો ન વ્યવસ્થાપયતે । અત એવાન્યતરાસિદ્ધો વસ્તુવૃત્ત્યા હેતુરેવ । કેવલં પક્ષધર્મ-તયા પરેણાપ્રતિપન્નત્વાત્ અસિદ્ધબુદ્ધિઃ જનયતિ । પ્રતિપાદિતે ચ પ્રમાણનઃ પક્ષધર્મત્વે તતઃ સાધ્યસિદ્ધેર્ભાવાદ્દેતુરેવેતિ । અત એષ ન્યાયશાસ્ત્ર ઉક્તં યથા—‘યદા વાદી સમ્યગ્ હેતુ પ્રતિપથ-માનોઽપિ પક્ષધર્મત્વાદિત્સમર્થનન્યાયવિસ્મરણાદિર્નમિત્તેન પ્રતિશાદિર્ન પ્રાચિન્નાન્ વા બોધયિતું ન શક્નોતિ તદાન્યતરાસિદ્ધત્વમિતિ’ (ટુ. ૧૦૭) इति “नन्वन्यतरासिद्धो हेतवाभास एव नास्ति” इत्यादि (ટુ. ૧૦૭) પૂર્વપક્ષનિરાસે વૃત્તિકાર એવ સ્વયં વિશાસ્યતિ । પૂર્વપક્ષ એતે મેદા મ્ભવદ્ધિઃ કથં નામિહિતા इति यावद् જ્ઞેયાઃ ॥

§૨ નન્વિત્થમસિદ્ધપ્રકારપ્રકાશનં પરૈશ્વકે-સ્વરૂપેણાસિદ્ધઃ, સ્વરૂપં વાઽસિદ્ધં યસ્ય સોઽયં સ્વરૂપાસિદ્ધઃ, યથા અનિત્યઃ શબ્દઃ, ચાશ્રુપન્વાદિનિ । નનુ ચાક્ષુષત્વં રૂપાદાવસ્તિ, તેનાસ્ય વ્યધિકરણાસિદ્ધત્વં યુક્તમ્, ન, રૂપાદ્યધિકરણત્વેનાપ્રતિપાદિત-ત્વાત્ । શબ્દધર્મિણિ ચોપદિદ્યં ચાક્ષુષત્વં ન સ્વરૂપનોઽસ્તીતિ સ્વરૂપાસિદ્ધમ્ ॥૧॥

§૩ વિરુદ્ધમધિકરણં યસ્ય સ ચાસાવસિદ્ધથેતિ વ્યાધિકરણાસિદ્ધો યથા, અનિત્યઃ શબ્દઃ, પરસ્ય કૃતકત્વાદિતિ । નનુ શબ્દેઽપિ કૃતકત્વમસ્તિ, સત્યં, ન તુ તથા પ્રતિ-પાદિતમ્ । નચાન્યત્ર પ્રતિપાદિતમન્યત્ર સિદ્ધં ભવતિ । મીમાંસકસ્ય વા કુર્વતો વ્યધિ-કરણાસિદ્ધમ્ ॥૨॥

§૨ અસિદ્ધ હેત્વાભાસના ઉપરોક્ત એ લેદ સિવાયના અન્ય દર્શનકારોએ ખતાવેલ લેદો નીચે પ્રમાણે—(૧) સ્વરૂપાસિદ્ધ-સ્વરૂપથી અસિદ્ધ=સ્વરૂપાસિદ્ધ,

અથવા જેતું સ્વરૂપ અસિદ્ધ છે, તે સ્વરૂપાસિદ્ધ, જેમકે—શબ્દ અનિત્ય છે, કારણ કે—તે (ચક્ષુનો વિષય) છે.

શંકા—‘ચાક્ષુષત્વ’ ભલે શબ્દમાં ન હોય પણ રૂપાદિમાં છે માટે આ હેતુને વ્યધિકરણાસિદ્ધ કહેવો બેઠે એ.

સમાધાન—પ્રસ્તુતમાં તે હેતુનું રૂપાદિ અધિકરણ છે, એવું જણાવેલ નથી અને શબ્દરૂપ ધર્મી (પક્ષ)માં ‘ચાક્ષુષત્વ’ જણાવેલ છે, છતાં તે તેમાં સ્વરૂપથી છે જ નહિ, માટે આ હેતુ સ્વરૂપાસિદ્ધ છે.

§૩ (૩) વ્યધિકરણાસિદ્ધ—જે (હેતુ)નું અધિકરણ પક્ષથી બુદ્ધું જ હોય તે હેતુ વ્યધિકરણાસિદ્ધ કહેવાય છે. જેમકે—શબ્દ અનિત્ય છે, કારણ કે, પદ કૃતક (કાર્ય અનિત્ય) છે.

શંકા—કૃતકત્વ તો શબ્દમાં પણ છે, તો આ હેતુ વ્યધિકરણ કેમ કહેવાય ?

સમાધાન—સાચી વાત, શબ્દમાં કૃતકત્વ છે, પણ તે રીતે—એટલે કે—‘શબ્દ કૃતક છે’ એ પ્રમાણે જણાવેલ નથી અને કોઈ એક સ્થળે પ્રતિપાદન કરેલ કૃતકત્વ બીજે કોઈ સ્થળે સિદ્ધ થતું નથી. માટે આ હેતુ વ્યધિકરણાસિદ્ધ છે.

(૫૦) इत्यमिति वक्ष्यमाणप्रकारेण । तेनेति हेतुना । न रूपादीत्यादि सूरिः । अप्रतिपादितत्वादिति रूपे चाक्षुषत्वादित्यप्रयोगात् । न तु तथा प्रतिपादितमिति तेन वादिना । अन्यत्र पटादौ । अन्यत्रेति शब्दे ।

(ટિ૦) નનુ ચાક્ષુષત્વમિત્યાદિ । અસ્યેતિ ચાક્ષુષત્વાદિતિ હેતોઃ । રૂપાદ્યધિકરણેતિ, અનિત્યઃ શબ્દો રૂપાદિના ચાક્ષુષત્વાદિત્યેવમનદ્વીકારાત્ ॥

વિરુદ્ધમિત્યાદિ ॥ અધિકરણમિતિ આશ્રયઃ । મીમાંસકસ્યેતિ મીમાંસકો हि शब्दे नित्यत्वमेव प्रत्यपीपदत् तस्य शब्दधर्मिणि कृतकत्वमाचक्षणस्य प्रकृतदोषोपद्रवः ।

§૪ વિશેષ્યમસિદ્ધં યસ્યાસૌ વિશેષ્યાસિદ્ધો યથા, અનિત્યઃ શબ્દઃ, સામાન્ય-ત્વે સતિ ચાક્ષુષત્વાત્ ॥૩॥

§૫ વિશેષણાસિદ્ધો યથા, અનિત્યઃ શબ્દઃ, ચાક્ષુષત્વે સતિ સામાન્યત્વત્વાત્ ॥૪॥

§૬ પક્ષકેદેશાસિદ્ધપર્યાયઃ પક્ષભાગેઽસિદ્ધત્વાત્ ભાગાસિદ્ધો યથા, અનિત્યઃ શબ્દઃ, પ્રયત્નાનન્તરીયકત્વાત્ । નનુ ચ વૈશ્વાદિસમુત્થશબ્દાનામપીશ્વરપ્રયત્નપૂર્વકત્વાત્ કથં ભાગાસિદ્ધત્વમ્ ? । નૈતત્, પ્રયત્નસ્ય તીવ્રમન્દાદિભાવાનન્તરં શબ્દસ્ય તથાભવો हि प्रयत्नानन्तरीयकत्वं विवक्षितम् । नचेश्वरप्रयत्नस्य तोत्रादिभावोऽस्ति, नित्यत्वात् । अनभ्युपगतेश्वरं प्रति वा भागासिद्धत्वम् ॥૫॥

§૪ (૩) વિશેષ્યાસિદ્ધ—જે હેતુનું વિશેષ્ય અસિદ્ધ હોય તે વિશેષ્યાસિદ્ધ કહેવાય છે. જેમકે—શબ્દ અનિત્ય છે, કારણ કે—સામાન્યવાળો છતાં ચક્ષુનો વિષય છે. અહીં હેતુમાં વિશેષ્યરૂપ ‘ચક્ષુનો વિષય’ અંશ શબ્દમાં અસિદ્ધ છે. માટે આ હેતુ વિશેષ્યાસિદ્ધ છે.

૬૫ (૪) વિશેષણાસિદ્ધ—જે હેતુનું વિશેષણ અસિદ્ધ હોય તે વિશેષણાસિદ્ધ છે. જેમકે—શબ્દ અનિત્ય છે, કારણ કે—ચક્ષુનો વિષય છતાં સામાન્યવાન છે. અહીં હેતુમાં ‘ચક્ષુનો વિષય’ એ વિશેષણ અસિદ્ધ છે, માટે આ હેતુ વિશેષણાસિદ્ધ છે.

૬૬ (૫) ભાગાસિદ્ધ—જે હેતુ પક્ષના કોઈ એક ભાગમાં ન રહે તે ભાગાસિદ્ધ કહેવાય છે, તંતુ પયાંયવાચી નામ ‘પક્ષેકદેશાસિદ્ધ’ છે. જેમકે—શબ્દ અનિત્ય છે; કારણ કે—પ્રયત્ન—(ચેતનાવાનના વ્યાપાર) પછી થનારો છે.

શંકા—વાયુ આદિના શબ્દો પણ ઇશ્વરપ્રયત્નપૂર્વક હોવાથી ભાગાસિદ્ધ કઈ રીતે થશે ?

સમાધાન—પ્રયત્નમાં તીવ્ર-મંદાદિ ભાવો થયા પછી શબ્દમાં તીવ્ર-મંદાદિ ભાવ થાય છે. એ પ્રકારનું પ્રયત્ન પછા થવાનું અહીં વિચક્ષિત છે અને ઇશ્વર-પ્રયત્નમાં તો તીવ્રમંદાદિ ભાવો નથી. કારણ કે, ઇશ્વરપ્રયત્ન નિત્ય છે, અર્થાત્ વાયુ આદિના શબ્દમાં તીવ્રમંદતા હોવાથી તે ઇશ્વરપ્રયત્નજન્ય હોઈ શકે નહિ. અથવા જેઓ ઇશ્વરને નથી માનતા તેઓની અપેક્ષાએ આ હેતુ ભાગાસિદ્ધ છે. કારણ કે, મેઘગર્જના, વાયુનો સુસવાટ આદિ શબ્દોમાં ચેતનાવાનનો વ્યાપાર નથી, માટે તે શબ્દના તે ભાગમાં હેતુનો અભાવ છે.

(૫૦) વાચ્વાદિસમુત્પદશબ્દાનામિતિ શુકશુકાદિશબ્દાનામ્ । નૈતદિત્યાદિ સૂત્રઃ । તથેતિ તીવ્રમન્દાદિતયા । પ્રયત્નનાનન્તરીયકત્વમિતિ ન ચ શુકશુકાદિશબ્દેષુ પ્રયત્નનાનન્તરીયકત્વમ્ ।

(ટિ૦) વિશેષ્યમિત્યાદિ ॥ વાક્યષત્ત્વં વિશેષ્યં શબ્દશ્વર્મિણ્યસિદ્ધમ્ ॥

પક્ષેકદેશેત્યાદિ ॥ ભાગાસિદ્ધસ્ય પક્ષેકદેશાસિદ્ધ इत्यप्यपरं नामेत्यर्थः । ननु चेति विशिष्ट-मनुजादिविहितो ध्वनिः प्रयत्नाऽनन्तरीयकः वाच्वादिसर्वोऽप्रयत्नान्ततरोयकः । वाच्वादिसमुत्थानां शब्दानां प्रयत्नानन्तरीयकत्वं साधयितुं परः पूर्वापक्षामाचष्टे ॥ तथाभाव इति तीव्रमन्दत्वादभावः । नित्यत्वादिति नित्यमेकस्वभावमेव स्यात् । न तन्मोक्षे मन्दोद्यमित प्रतीतेरवकाशः । अनभ्युपगतेति जैनं सौगतं लोकायतं वा प्रत । एते हीश्वरप्रयत्नपूर्विकां सृष्टिं न प्रतिपद्यन्ते ॥ तथाहि—

अदृष्टकर्मयोगेन जीवाः स्युः सुखदुःखिणः । भद्रिद्रुमेरोपमर्त्याभाः सुरनारकदानवाः ॥ १ ॥

નાસ્તિકમતમ્ભાસિતુમદૃષ્ટશબ્દપ્રયોગઃ । અદૃષ્ટસ્યેશ્વરવાચકત્વાત્તત્પ્રક્ષેપાય કર્મ્મેતિ પ્રયોગ इति जैनाः ।

પરસ્પરવિમ્બનૈશ્વાણભિર્વિશ્વસુદાયતે । ક્ષણિકં ચેતનાયુષતં વાસનાતઃ સ્થિરજ્ઞતાઃ ॥ ૨ ॥ इति सौगताः ।

કાચાકારપરિણતૈર્મૂર્તૈશ્ચૈતન્યકારિભિઃ । પૃથ્વ્યાપ્તેઓમદૃષ્ટપ્રચૈર્વિશ્વસુત્પદ્યતેઽસ્તિલમ્ ॥

इति लोकायताः ।

૬૭ આશ્રયાસિદ્ધો યથા, અસ્તિ પ્રધાનં, વિશ્વસ્ય પરિણામિકારણત્વાત્ ॥ ૬ ॥

૬૮ આશ્રયૈકદેશાસિદ્ધો યથા, નિત્યાઃ પ્રધાનપુરુષેશ્વરાઃ, અવૃત્તકત્વાત્ । અત્ર

જૈનસ્ય પુરુષઃ સિદ્ધો ન પ્રધાનેશ્વરૌ ॥ ૮ ॥

§૯ સન્દિગ્ધાશ્રયાસિદ્ધો યથા, ગોત્વેન સન્દિહ્યમાને ગવયે આરણ્યકોડયં ગૌઃ,
જનદર્શનોપન્નત્રાસત્વાત્ ॥૮॥

§૧૦ સન્દિગ્ધાશ્રયૈકદેશાસિદ્ધો યથા, ગોત્વેન સન્દિહ્યમાને ગવયે ગવિ ચ આર-
ણ્યકાવેતૌ ગાવૌ, જનદર્શનોપન્નત્રાસત્વાત્ ॥૯॥

§૧૧ આશ્રયસન્દિગ્ધવૃત્ત્યસિદ્ધો યથા, આશ્રયહેત્વોઃ સ્વરૂપનિશ્ચયે આશ્રયે
હેતુવૃત્તિસંશયે મયૂરવાનયં પ્રદેશ, કેકાયિતોપેતત્વાત્ ॥૧૦॥

§૭ (૬) આશ્રયાસિદ્ધ—જે હેતુનો આશ્રય-પક્ષ અસિદ્ધ હોય તે આશ્રયા-
સિદ્ધ કહેવાય છે. જેમકે-પ્રધાન છે. કારણ કે તે વિશ્વતું પરિણામી કારણ છે.
અહીં પ્રધાનરૂપ આશ્રય પક્ષ અસિદ્ધ છે.

§૮ (૭) આશ્રયૈકદેશાસિદ્ધ—જે હેતુ આશ્રયના એક દેશમાં અસિદ્ધ
હોય તે આશ્રયૈકદેશાસિદ્ધ કહેવાય છે, જેમકે-પ્રધાન પુરુષ અને ઈશ્વર નિત્ય
છે, કારણ કે-તે અકૃતક છે-(કાર્યરૂપ નથી.) આ સ્થળે જૈનોને પુરુષ-આત્મા
સિદ્ધ છે પણ પ્રધાન અને ઈશ્વર સિદ્ધ નથી. અર્થાત્ અહીં આશ્રય (પક્ષ)નો
એક દેશ અસિદ્ધ છે, માટે આ હેત્વાભાસ આશ્રયૈકદેશાસિદ્ધ રૂપ છે.

§૯ (૮) સન્દિગ્ધાશ્રયાસિદ્ધ—જે હેતુનો આશ્રય સંદિગ્ધ હોય તે-સંદિ-
ગ્ધાશ્રયાસિદ્ધ કહેવાય છે. જેમકે- ગોત્વરૂપે સંદેહનો વિષય કરાતા ગવયમાં આ
જંગલી ગાય છે, કારણ કે-તે લોકોને જોવાથી ભય પામે છે. આ સ્થળે વાસ્તવ
રૂપે આશ્રય તો ગવય છે, પણ તેમાં ગોનો સંદેહ કરીને તેને સાધ્ય બનાવું
નથી ગોત્વરૂપ સાધ્ય સંદિગ્ધ છે માટે આ હેત્વાભાસ સંદિગ્ધાશ્રયાસિદ્ધ કહે-
વાય છે,

§૧૦ (૯) સન્દિગ્ધાશ્રયૈકદેશાસિદ્ધ—જે હેતુના આશ્રયનો એક દેશ સંદિગ્ધ હોય
તે સંદિગ્ધાશ્રયૈકદેશાસિદ્ધ છે, જેમકે ગોત્વરૂપે સંદેહના વિષય કરાતા ગવય
અને ગોમાં-આ બન્ને જંગલી-ગાયો છે. કારણ કે લોકોને જોવાથી તે ત્રાસ (ભય)
પામે છે, અહીં આશ્રય(પક્ષ) ગવય અને ગો બન્ને છે, આશ્રયના એક અંશ-
રૂપ ગોમાં ગોત્વ સાધ્ય છે પણ ગવયરૂપ અંશમાં ગોત્વસાધ્ય સંદિગ્ધ છે, માટે
આ હેત્વાભાસ સંદિગ્ધાશ્રયૈકદેશાસિદ્ધ કહેવાય છે.

§૧૧ (૧૦) આશ્રયસન્દિગ્ધવૃત્ત્યસિદ્ધ—આશ્રયમાં હેતુની વૃત્તિ(રહેવા)નો
સંદેહ હોય ત્યારે તે હેતુ આશ્રયસન્દિગ્ધવૃત્ત્યસિદ્ધ કહેવાય છે, અર્થાત્ આશ્રય
અને હેતુના સ્વરૂપનો નિશ્ચય હાવા છતાં હેતુ આશ્રય(પક્ષ)માં છે કે નહિ
એવો સંશય ત્યારે આ હેત્વાભાસ બને છે, જેમકે-આ પ્રદેશ મયૂરવાળો છે,
કારણ કે, કેકા-અવાજથી યુક્ત છે; આમાં આશ્રયમાં હેતુની સત્તા અંગે પ્રમાતા
જ્યારે સંદિગ્ધ હોય ત્યારે આ આશ્રયસંદિગ્ધવૃત્ત્યસિદ્ધ નામનો હેત્વાભાસ છે,
એમ સમજવું.

આશ્રયેત્યાદિ ॥ પ્રધાનમિતિ પ્રકૃતિઃ । સત્ત્વરજ્ઞતમર્ણ સામ્યાઽવસ્થા પ્રકૃતિઃ । સા
ચ વિશ્વાકારેણ પરિણતેતિ ॥

આશ્રયકૈત્યાદિ ॥ પ્રધાનેતિ પ્રકૃત્યાત્મણાઃ । અથેતિ પક્ષીકૃતત્રયે ।

આશ્રયસંદિગ્ધેત્યાદિ ॥ આશ્રયેતિ પ્રદેશકેકાયિતરત્વયોઃ, વિવક્ષિતપ્રદેશે મયૂરોઽસ્તિ ન વા इति निश्चयाभावात् ।

§૧૨ આશ્રયકૈદેશસન્દિગ્ધવૃત્ત્યસિદ્ધો યથા, આશ્રયહેત્વોઃ સ્વરૂપનિશ્ચયે સત્યે-
વાશ્રયકૈદેશે હેતુવૃત્તિસંશયે મયૂરવન્તાવેતૌ સહકારકર્ણિકારૌ, તત્ત્વ એવ ॥૧૧॥

§૧૩ વ્યર્થવિશેષણાસિદ્ધો યથા, અનિત્યઃ શબ્દઃ, સામાન્યવત્ત્વે સતિ કૃત-
કત્વાત્ ॥૧૨॥

§૧૪ વ્યર્થવિશેષ્યાસિદ્ધો યથા, અનિત્યઃ શબ્દઃ, કૃતકત્વે સતિ સામાન્ય-
વત્ત્વાત્ ॥૧૩॥

§૧૫ સન્દિગ્ધાસિદ્ધો યથા, ધૂમવાપ્તાદિવિવેકાનિશ્ચયે કશ્ચિદાહ-વહ્નિમાનયં પ્રદેશઃ,
ધૂમવત્ત્વાત્ ॥૧૪॥

§૧૨ (૧૧) આશ્રયકૈદેશસન્દિગ્ધવૃત્ત્યસિદ્ધ—આશ્રયના એક દેશમાં હેતુની વૃત્તિનો સન્દેહ હોય ત્યારે તે હેતુ ‘આશ્રયકૈદેશસન્દિગ્ધવૃત્ત્યસિદ્ધ’ કહેવાય છે, અર્થાત્ આશ્રય અને હેતુના સ્વરૂપનો નિશ્ચય હોવા છતાં આ આશ્રયના એક દેશમાં હેતુ છે કે નહિ એવે સંશય થાય ત્યારે આ હેત્વાભાસ થાય છે, જેમકે— આ આશ્રય અને કણેર મયૂરવાળાં છે, કારણ કે—કેકાના અવાજવાળાં છે, આ અનુમાનમાં આશ્રયરૂપ આશ્રયવૃક્ષ અને કણેરમાંથી કેઈ એકમાં કેકારૂપ હેતુની સત્તાનો પ્રમાણને સંશય છે માટે આ આશ્રયકૈદેશસન્દિગ્ધવૃત્ત્યસિદ્ધ હેત્વાભાસ થયો.

§૧૩ (૧૨) વ્યર્થવિશેષણાસિદ્ધ—જે હેતુનું વિશેષણ વ્યર્થ હોય તે ‘વ્યર્થ’ વિશેષણાસિદ્ધ નામનો હેત્વાભાસ છે. જેમકે—શબ્દ અનિત્ય છે, કારણ કે—સામાન્ય-વાળો છતાં કૃતક છે, આ અનુમાનના હેતુમાં ‘સામાન્યવાળો’ એ અંશરૂપ વિશેષણ વ્યર્થ છે, માટે આ વ્યર્થવિશેષણાસિદ્ધ હેત્વાભાસ છે.

§૧૪ (૧૩) વ્યર્થવિશેષ્યાસિદ્ધ—જે હેતુનું વિશેષ્ય વ્યર્થ હોય તે વ્યર્થ-વિશેષ્યાસિદ્ધ હેત્વાભાસ છે, જેમકે—શબ્દ અનિત્ય છે કારણ કે—કૃતક હોઈને સામાન્યવાન છે. આ અનુમાનના હેતુમાં સામાન્યવાન એ વિશેષ્ય અંશ વ્યર્થ છે, માટે આ વ્યર્થવિશેષ્યાસિદ્ધ હેત્વાભાસ છે.

§૧૫ (૧૪) સન્દિગ્ધાસિદ્ધ—હેતુના સ્વરૂપનો નિશ્ચય ન હોય ત્યારે સંદિગ્ધાસિદ્ધ હેત્વાભાસ થાય છે, જેમકે—ધૂમ કે બાષ્પાદિ-(વરાળ)નો વિવેક દ્વારા નિશ્ચય નહિ હોવા છતાં કેઈ પ્રમાણ કહે કે—આ પ્રદેશ અગ્નિવાળો છે, કારણ કે—તે ધૂમવાળો છે, આવું યોલવા છતાં આ અનુમાનમાં કહેલ હેતુના સ્વરૂપમાં જ નિશ્ચય ન હોવાથી આ સંદિગ્ધાસિદ્ધ હેત્વાભાસ છે.

(૧૦) તત્ત્વ પક્ષેતિ કેકાયિતોપેતત્ત્વાત્ । સામાન્યવત્ત્વે इति सामान્યં तु न सामान્યवत् ।

આશ્રયૈકેત્યાદિ ॥ તત પવેતિ કેકાગિત્વોપેતત્વાદેવ સહકારે કર્ણિકારે વા કેકી વર્તેતે । ડમયત્ર શિશ્નિદ્વયં યાસ્તીતિ કેકાયિતત્વેન નિશ્ચયાનુત્પત્તેઃ ।

ધૂમવાપ્તેત્યાદિ ॥ નિશ્ચિતો હિ ધૂમો ધૂમઃશ્વજં ગિરૌ ગમયતિ નાડનિશ્ચિતઃ ।” इति वचनात् संदिग्धविशेष्यासिद्धत्वं धૂमवत्त्वस्य ॥

§૧૬ સંદિગ્ધવિશેષ્યાસિદ્ધો યથા, અથાપિ રાગાદિયુક્તઃ કપિલઃ, પુરુષત્વે સત્યથાપ્યનુત્પન્નતત્ત્વજ્ઞાનત્વાત્ ॥૧૫॥

§૧૭ સંદિગ્ધવિશેષણાસિદ્ધો યથા, અથાપિ રાગાદિયુક્તઃ કપિલઃ, સર્વદા તત્ત્વજ્ઞાનરહિતત્વે સતિ પુરુષત્વાત્ ॥૧૬॥

§૧૮ ઇકદેશાસિદ્ધો યથા, પ્રાગભાવો વસ્તુ, વિનાશોત્પાદધર્મકત્વાત્ ॥૧૭॥

§૧૯ વિશેષણૈકદેશાસિદ્ધો યથા, તિમિરમભાવસ્વભાવં, દ્રવ્યગુણકર્માતિરિક્તત્વે સતિ કાર્યત્વાત્ । અત્ર જૈનાન પ્રતિ તિમિરે દ્રવ્યાતિરેકો ન સિદ્ધઃ ॥૧૮॥

§૨૦ વિશેષ્યૈકદેશાસિદ્ધો યથા, તિમિરમભાવસ્વભાવં, કાર્યત્વે સતિ દ્રવ્યગુણકર્માતિરિક્તત્વાત્ ॥૧૯॥

§૨૧ સંદિગ્ધૈકદેશાસિદ્ધો યથા, નાયં પુરુષઃ સર્વજ્ઞઃ, રાગવક્તૃત્વોપેતત્વાત્ । અત્ર જિહ્વાદનિશ્ચિત્તે રાગિત્વે સન્દેહઃ ॥૨૦॥

§૨૨ સંદિગ્ધવિશેષણૈકદેશાસિદ્ધો યથા, નાયં પુરુષઃ સર્વજ્ઞઃ, રાગવક્તૃત્વોપેતત્વે સતિ પુરુષત્વાત્ ॥૨૧॥

§૧૬ (૧૫) સન્દિગ્ધવિશેષ્યાસિદ્ધ—જે હેતુના વિશેષ્યમાં નિશ્ચય ન હોય તે સંદિગ્ધવિશેષ્યાસિદ્ધ છે, જેમકે કે કપિલ હજી પણ રાગાદિથી યુક્ત છે, કારણ કે-પુરુષ હોવા છતાં હજી તત્ત્વજ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું નથી. આ અનુમાનના હેતુમાં ‘હજી પણ’ ઇત્યાદિ વિશેષ્યનો નિશ્ચય નથી. કારણ કે-કોઈના જ્ઞાનરૂપ અભ્યન્તર પરિણામ આપણાથી બાહ્યી શકાતો નથી, માટે આ સંદિગ્ધવિશેષ્યાસિદ્ધ હેત્વાભાસ છે.

§૧૭ (૧૬) સન્દિગ્ધવિશેષણાસિદ્ધ—જે હેતુના વિશેષણમાં નિશ્ચય ન હોય તે સંદિગ્ધવિશેષણાસિદ્ધ છે. જેમકે કપિલ હજી રાગાદિ યુક્ત છે, કારણ કે-સર્વદા તત્ત્વજ્ઞાન રહિત છતાં પુરુષ છે. આ અનુમાનના હેતુમાં ‘સર્વદા તત્ત્વજ્ઞાન રહિત છતાં એ અશરૂપ વિશેષણનો નિશ્ચય નથી, માટે આ સંદિગ્ધવિશેષણાસિદ્ધ હેત્વાભાસ થયો.

§૧૮ (૧૭) ઇકદેશાસિદ્ધ - જે હેતુનો એક દેશ અસિદ્ધ હોય તે એકદેશાસિદ્ધ છે. જેમકે-પ્રાગભાવ વસ્તુ છે. કારણ કે, તે વિનાશ અને ઉત્પત્તિવાળો છે. પ્રાગભાવની ઉત્પત્તિ નથી, પણ વિનાશ છે, તેથી હેતુનો એક દેશ અસિદ્ધ હોઈ તે એકદેશાસિદ્ધ હેત્વાભાસ થયો.

§૧૯ (૧૮) વિશેષણૈકદેશાસિદ્ધ—જે હેતુના વિશેષણનો એક દેશ અસિદ્ધ હોય તે વિશેષણૈકદેશાસિદ્ધ કહેવાય છે, જેમકે—અ'ધકાર અભાવ સ્વરૂપ છે, કારણ કે, તે દ્રવ્ય, ગુણ અને કર્મથી ભિન્ન હોવા છતાં કાર્યરૂપ છે, તિમિર દ્રવ્યથી અતિરિક્ત—(ભિન્ન) છે, એ કથન જોનોને સિદ્ધ નથી, માટે એ હેતુના વિશેષણનો એક દેશ તેમને સિદ્ધ નથી માટે આ વિશેષણૈકદેશાસિદ્ધ હેત્વાભાસ થયો.

§૨૦ (૧૯) વિશેષ્યૈકદેશાસિદ્ધ—જે હેતુના વિશેષ્યનો એક દેશ અસિદ્ધ હોય તે વિશેષ્યૈકદેશાસિદ્ધ છે, જેમકે—અ'ધકાર અભાવ સ્વરૂપ છે, કારણ કે—કાર્ય હોય ને દ્રવ્ય, ગુણ કર્મથી ભિન્ન છે, જોનોને હેતુના વિશેષ્યમાંથી 'દ્રવ્યથી ભિન્ન છે' એ અ'શ પ્રસિદ્ધ નથી, માટે આ વિશેષ્યૈકદેશાસિદ્ધ હેત્વાભાસ થયો.

§૨૧ (૨૦) સન્દિગ્ધૈકદેશાસિદ્ધ—જે હેતુનો એક દેશ અનિશ્ચિત હોય તે સન્દિગ્ધૈકદેશાસિદ્ધ કહેવાય છે. જેમકે—આ પુરુષ સર્વજ્ઞ નથી કારણ કે, રાગ અને વક્તૃત્વયુક્ત છે. અહીં એ હેતુમાંનો 'રાગ' અ'શ નિશ્ચિત નથી અર્થાત્ તેમાં સંદેહ છે, માટે આ સન્દિગ્ધૈકદેશાસિદ્ધ હેત્વાભાસ થયો.

§૨૨ (૨૧) સન્દિગ્ધવિશેષણૈકદેશાસિદ્ધ—જે હેતુના વિશેષણનો એક દેશ અનિશ્ચિત હોય તે સન્દિગ્ધવિશેષણૈકદેશાસિદ્ધ છે, જેમકે—આ પુરુષ સર્વજ્ઞ નથી કારણ કે—રાગ અને વક્તૃત્વથી યુક્ત હોઈને પુરુષ છે. અહીં હેતુના વિશેષણનો રાગરૂપ એક દેશ અનિશ્ચિત હોવાથી તેમાં સંદેહ છે, માટે આ સન્દિગ્ધવિશેષણૈકદેશાસિદ્ધ હેત્વાભાસ થયો.

(ટિ૦) અઘ્યાપીત્યાદિ ॥ પુરુષત્વે इति अचेतनैः स्तम्भादिभिर्व्यभिचारपरीहाराय पुरुषत्वे सतीति विशेषणोपादानम् ।

एकदेशेति प्रागभावो विनाशी नोत्पदिष्णुः, अनादिसान्तत्वात् तस्या उत्पत्तिरसिद्धा । अग्र जैनाभिन्यादि ॥ जैनास्तमोद्रव्यस्वरूपमाग्नासपुः ।

§૨૩ સન્દિગ્ધવિશેષ્યૈકદેશાસિદ્ધો યથા, નાર્ય પુરુષઃ સર્વજ્ઞઃ પુરુષત્વે સતિ રાગવક્તૃત્વોપેતત્વાત્ ॥૨૨॥

§૨૪ વ્યર્થૈકદેશાસિદ્ધો યથા, અગ્નિમાનયં પર્વતપ્રદેશઃ, પ્રકાશધૂમોપેત-ત્વાત્ ॥૨૩॥

§૨૫ વ્યર્થવિશેષણૈકદેશાસિદ્ધો યથા, ગુણઃ શબ્દઃ, પ્રમેયત્વસામાન્યવત્ત્વે સતિ બાહ્યૈકેન્દ્રિયગ્રાહ્યત્વાત્ । અત્ર બાહ્યૈકેન્દ્રિયગ્રાહ્યત્વાપિ રૂપત્વાદિસામાન્યસ્ય ગુણ-ત્વાભાવાદ્ વ્યભિચારપરિહારાય સામાન્યવત્ત્વે સતીતિ સાર્થકમ્; પ્રમેયત્વં તુ વ્યર્થમ્ ॥૨૪॥

§૨૬ વ્યર્થવિશેષ્યૈકદેશાસિદ્ધો યથા, ગુણઃ શબ્દો બાહ્યૈકેન્દ્રિયગ્રાહ્યત્વે સતિ પ્રમેયત્વસામાન્યવત્ત્વાત્ ॥૨૫॥

§૨૭ एवमन्येऽप्येकदेशासिद्धादिद्वारेण भूयांसोऽसिद्धभेदाः स्वयमभ्यूह्य वाच्याः । उदाहरणेषु चैतेषु दूषगान्तरस्य सम्भवतोऽप्यप्रकृतत्वादनपदर्शनम् । त एते भेदा भवद्भिः कथं नाभिहिताः ? ॥२७॥

૬૨૩ (૨૨) સન્દિગ્ધવિશેષ્યૈકદેશાસિદ્ધ—જે હેતુના વિશેષ્યનો એક દેશ અનિશ્ચિત હોય તે સન્દિગ્ધવિશેષ્યૈકદેશાસિદ્ધ કહેવાય છે, જેમકે—આ પુરુષ સર્વેશ નથી, કારણ કે, પુરુષ હોવા છતાં રાગ અને વકતૃત્વથી યુક્ત છે. અહીં હેતુના વિશેષ્યમાંનો રાગ અંશ એટલે આ સન્દિગ્ધવિશેષ્યૈકદેશાસિદ્ધ હેત્વાભાસ થયો.

૬૨૪ (૨૩) વ્યર્થૈકદેશાસિદ્ધ—જે હેતુનો એક દેશ વ્યર્થ (નિષ્પ્રયોજન) હોય તે—વ્યર્થૈકદેશાસિદ્ધ છે, જેમકે આ પર્વત પ્રદેશ અગ્નિવાળો છે, કારણ કે તે પ્રકાશ અને ધૂમથી યુક્ત છે આ અનુમાનના હેતુમાં ‘પ્રકાશ’ અંશ વ્યર્થ (નિષ્ફળ) છે, માટે આ વ્યર્થૈકદેશાસિદ્ધ હેત્વાભાસ થયો.

૬૨૫ (૨૪) વ્યર્થવિશેષણૈકદેશાસિદ્ધ—જે હેતુના વિશેષણનો એક દેશ વ્યર્થ—નિષ્ફળ હોય તે વ્યર્થવિશેષણૈકદેશાસિદ્ધ છે, જેમકે—શબ્દ ગુણ છે, કારણ કે, પ્રમેયરૂપ અને સામાન્યવાન છતાં બાહ્ય એક ઈન્દ્રિયથી ગ્રાહ્ય છે. અહીં હેતુમાં રૂપત્વસામાન્ય બાહ્યકેન્દ્રિયથી ગ્રાહ્ય છે, પણ રૂપ નથી માટે તેથી વ્યભિચારનું નિવારણ કરવાને સામાન્યવાન છતાં આ વિશેષણ સાધક છે, પરંતુ પ્રમેયત્વનું કોઈ વ્યવરોધ ન હોવાથી તે વિશેષણ વ્યર્થ છે, માટે આ વ્યર્થ વિશેષણૈકદેશાસિદ્ધ હેત્વાભાસ થયો.

૬૨૬ (૨૫) વ્યર્થવિશેષ્યૈકદેશાસિદ્ધ—જે હેતુના વિશેષ્યનો એક દેશ વ્યર્થ હોય તે વ્યર્થવિશેષ્યૈકદેશાસિદ્ધ કહેવાય છે, જેમકે—શબ્દ ગુણ છે, કારણ કે—બાહ્યકેન્દ્રિયથી ગ્રાહ્ય હોઈને પ્રમેયરૂપ અને સામાન્યવાન છે. અહીં હેતુના વિશેષ્યમાં પ્રમેયરૂપ એક દેશ વ્યર્થ છે માટે આ વ્યર્થવિશેષ્યૈકદેશાસિદ્ધ હેત્વાભાસ થયો.

૬૨૭ આ પ્રમાણે એકદેશાસિદ્ધ વિગેરે દ્વારા બીજા અનેક અસિદ્ધ હેત્વાભાસના ભેદો પાતાની મેળે વિચારીને કહેવા ભ્રષ્ટ્ર એ ઉપર જણાવેલ અસિદ્ધ હેત્વાભાસના આ ઉદાહરણોમાં બીજાં દૂષણોનો સંભવ હોવા છતાં અહીં અપ્રસ્તુત હોવાથી જણાવેલ નથી.

શંકા—અસિદ્ધ હેત્વાભાસના આ બધા ઉપર જણાવેલ ભેદોનું કથન તમે કેમ ન કર્યું ?

(ટિ૦) વ્યર્થૈકદેશેત્યાદિ ॥ પ્રકાશેતિ પ્રકાશેન વાહનિથયાનુત્પત્તેર્વાસરે રવિરશ્મિરાશિરાગ્નિ પાવકપ્રકાશાવકાશ એવ ન । નિશિ તુ પુરુહૂતદિશિ શક્તિકરનિકરવિકાશિતાયાં અણોતતેભસિ વા સ્ફુરતિ તત્ર પ્રકાશત્વાદમિમત્ત્વપ્રસંગઃ ॥ અત એવ વ્યર્થૈકદેશાસિદ્ધ ।

(ટિ૦) વ્યર્થવિશેષ્યેત્યાદિ ॥ વાહ્યેતિ આત્મના વ્યભિચારપરિહારાર્થં બાહ્યકેન્દ્રિયગ્રાહ્યત્વે સતીતિ વિશેષણમભિહિતમ્ ।

અભ્યૂહોતિ અભિપૂર્વં ઝહ વિતર્કે । અભ્યૂહનમભ્યૂહાત્કાય ઉપસર્ગાદ્ઘટેત્ત્વઃ । ઇતિ હ્રસ્વઃ ।

૬૨૮ ઉચ્યતે, એતેષુ યે હેત્વાભાસતાં મજન્તે, તે યદોમયાવાપસિદ્ધત્વેન વિવક્ષ્યન્તે, તદોમયાસિદ્ધેઽન્તર્મવન્તિ । યદા ત્વન્યતરાસિદ્ધત્વેન તદાઽન્યતરાસિદ્ધ ઇતિ ॥૨૮॥

§૨૯ વ્યધિકરણાસિદ્ધસ્તુ હેત્વાભાસો ન ભવત્યેવ । વ્યધિકરણાદપિ પિત્રો-
 બ્રાહ્મણ્યાત્ પુત્રે બ્રાહ્મણ્યાનુમાનદર્શનાત્ । નટભટ્ટાદીનામપિ બ્રાહ્મણ્યં કર્મનાન્નાયં સાધ-
 ચતીતિ चेत् । પક્ષધર્મોઽપિ પર્વતદ્રવ્યતા; તત્ર ચિત્રમાનું કિમિતિ નાનુમાપયતિ ?
 इति समानम्; व्यभिचाराच्चेत्, तदपि तुल्यम्. तत्पित्रोर्ब्राह्मण्यं हि तद्रमकम् । एवं
 तर्हि प्रयोजकसंबन्धेन संबद्धो हेतुः कथं व्यधिकरणः ? इति चेत् । ननु यदि
 साध्याधिगमप्रयोजकसंबन्धाभावाद् वैयधिकरण्यमुच्यते तदानीं संमतमेवैतदस्माकं दोषः,
 किन्तु प्रमेयत्वादयोऽपि व्यधिकरणा एव वाच्याः स्युर्न व्यभिचार्यादयः, तस्मात्
 पक्षान्यधर्मत्वाभिधानादेव व्यधिकरणो हेत्वाभासस्ते सम्मतः, स चागमक इति नियमं
 प्रत्याचक्ष्महे । अथ प्रतिभोद्देशक्याऽन्यथाभिधानेऽपि ब्राह्मणजन्यत्वादित्येवं हेत्वर्थे
 प्रतिपक्ष साध्यं प्रतिपद्यते इति चेदेवं तर्हि प्रतिभोद्देशक्यैव पटस्य कृतकत्वादित्य-
 भिवानेऽपि पटस्य कृतकत्वादन्तित्यत्वं दृष्टम्, एवं शब्दस्यापि तत् एव तदस्त्विति
 प्रतिपत्तौ नायमपि व्यधिकरणः स्यात्, तस्माद् यथोपात्तो हेतुस्तथैव तद्रमकत्वं चिन्त-
 नीयम् । न च यस्मात् पटस्य कृतकत्वं तस्मात्तदन्येनाप्यन्तित्येन भवितव्यमिदं
 व्याप्तिः । अतोऽसौ व्यभिचारादेवागमकः । एवं काककाष्ण्यादिरपि । कथं वा व्यधि-
 करणोऽपि जलचन्द्रो नमस्चन्द्रस्य, कृत्तिकोदयो वा शक्रोदयस्य गमकः स्यात् ?
 इति नास्ति व्यधिकरणो हेत्वाभासः ॥२९॥

§૨૮ સમાધાન—ઉપરોક્ત ભેદોમાં જે ભેદો હેત્વાભાસ અને છે, તે જે
 ઉભયવાદીને અસિદ્ધ તરીકે પિવક્ષિત હોય તે—ઉભયાસિદ્ધમાં અન્તર્ભાવ પ.મે છે,
 અને જે કોઈ એક વાદીને અસિદ્ધ હોય તે તે અન્યતરાસિદ્ધમાં અન્તર્ભાવ પામે
 છે, માટે અમે તે ભેદો કહ્યા નથી.

§૨૯ વ્યધિકરણાસિદ્ધ તે હેત્વાભાસ છે જ નહિ. કારણ કે, આ બ્રાહ્મણ છે,
 કારણ કે તેનો પિતા બ્રાહ્મણ છે. આ અનુમાનમાં વ્યધિકરણ એવા માત્ર પિતાવા
 બ્રાહ્મણ્યથી એટલે કે, હેતુરૂપ માતપિતાનું બ્રાહ્મણ્ય માતપિતામાં છે, અને સાધ્ય-
 રૂપ બ્રાહ્મણ્ય પુત્રમાં છે, આમ વ્યધિકરણ ભેદ હોવા છતાં—પુત્રગત બ્રાહ્મણ્યનું
 અનુમાન થાય છે.

શંકા—માતા-પિતાગત બ્રાહ્મણ્યરૂપ હેતુથી જે પુત્રમાં બ્રાહ્મણ્યરૂપ સાધ્ય
 સિદ્ધ થતું હોય તે નટ-ભટ્ટાદિમાં પણ બ્રાહ્મણ્ય હેતુ સિદ્ધ કેમ નહિ કરે ?
 અર્થાત્ કરશે જ.

સમાધાન—તમારે એવો જ આગ્રહ હોય કે, પક્ષનો જે ધર્મ હોય તે
 ગમક અને પણ પક્ષનો ધર્મ ન હોય તે ન અને, તે પછી તમે જ કહો ને કે
 પર્વત અગ્નિવાળો છે, કારણ કે પર્વત દ્રવ્ય છે. આ અનુમાનમાં પર્વતની દ્રવ્યતા
 એ પક્ષનો ધર્મ હોવા છતાં કેમ અગ્નિનું અનુમાન કરાવતો નથી ? માટે બન્ને

સ્થળે સમાનતા જ છે, અર્થાત્ જેમ વ્યધિકરણમાં રહેલ હેતુ સાધ્ય સિદ્ધ ન કરી શકે તેમ પક્ષનો ધર્મ પણ નથી કરી શકતો. કારણ કે બંનેમાં સમાનભાવે દોષ છે.

શંકા—પર્વતના દ્રવ્યતારૂપ હેતુમાં વ્યભિચાર છે માટે તે ગમક થઈ શકતો નથી, અર્થાત્ ‘પર્વતદ્રવ્યતા’ પક્ષધર્મ હોવા છતાં ‘જ્યાં જ્યાં ધૂમ હોય ત્યાં ત્યાં અગ્નિ હોય એ વ્યાસિની જેમ “જ્યાં જ્યાં પર્વત દ્રવ્યત્વ હોય ત્યાં ત્યાં અગ્નિ હોય” એવી વ્યાસિ બનતી નથી, કારણ કે, વહ્નિશૂન્ય પણ પર્વત ઉપલબ્ધ થાય છે, એટલે આથી પર્વતદ્રવ્યતા હેતુમાં વ્યભિચાર છે.

સમાધાન—તે જ પ્રમાણે તમે જણાવેલ વ્યધિકરણમાં પણ વ્યભિચાર છે, કારણ કે, ‘જ્યાં જ્યાં માતા-પિતાનું બ્રાહ્મણ્ય હોય ત્યાં ત્યાં પુત્રનું બ્રાહ્મણ્ય હોય’ એવી વ્યાસિ છે પણ નટ-ભટાદિમાં માતા-પિતાનું બ્રાહ્મણ્ય નથી માટે ત્યાં તે ગમક બની શકે નહિ.

શંકા—પણ અવિનાભાવ સંબંધથી સંબંધ હેતુને વ્યધિકરણ કેમ કહેવાય ? એટલે કે, અવિનાભાવ સંબંધને કારણે હેતુ વ્યધિકરણ રહેશે નહિ.

સમાધાન—જો તમારા કહેવાનો અર્થ એવો હોય કે-જ્યાં સાધ્યને જણાવનાર અવિનાભાવ સંબંધ ન હોય તે વ્યધિકરણ; તો પછી એ પ્રકારના વ્યધિકરણને અમે દોષરૂપ સ્વીકારીએ છીએ પણ એ સ્થિતિમાં પ્રમેયત્વાદિ હેતુઓ પણ સાધ્યજ્ઞાનજનક અવિનાભાવ સંબંધથી રહિત હોવાથી વ્યધિકરણ જ કહેવાશે, પરંતુ વ્યભિચારી આદિ નહિ કહેવાય, અને તેથી કરીને ‘હેતુને જ્યારે પક્ષથી અન્યના ધર્મ તરીકે કહેવામાં આવે ત્યારે તે હેતુ વ્યધિકરણ હેત્વાભાસરૂપ છે, એવી તમારી માન્યતા છે, અને એવો વ્યધિકરણ હેતુ અગમક જ છે, એ પ્રકારના તમારા નિયમનું અમે ખંડન કરીએ છીએ.

શંકા—કથનમાં કાંઈક વિપર્યય થઈ ગયો હોય છતાં પ્રતિભાશક્તિ-(નવનવી કલ્પનાને ઉત્પન્ન કરનારી બુદ્ધિરૂપ શક્તિ) અને ઊહશક્તિ-(તર્કશક્તિ) દ્વારા માતા-પિતાનું બ્રાહ્મણ્ય એ પ્રકારે હેતુનું કથન કરવા છતાં તેનો અર્થ એમ સ્વીકારે કે ‘બ્રાહ્મણ જન્ય છે માટે’ તો તે હેતુ વ્યધિકરણ રહેતો નથી. અને સાધ્યને પણ સિદ્ધ કરી શકે છે તો તેને હેત્વાભાસ શા માટે માનવો ?.

સમાધાન—તો પછી ‘પટ કૃતક છે માટે’ એ પ્રમાણે હેતુનું કથન થયેલ હોય તો પણ પ્રતિભાશક્તિ અને ઊહશક્તિ દ્વારા જ કૃતકરૂપ હોવાથી જેમ પટની અનિત્યતા અનુભૂત છે, તેમ કૃતકરૂપ હોવાથી શબ્દ પણ અનિત્ય થાયો. આ પ્રમાણે તેનો અર્થ કરવામાં આવે તો તે હેતુ પણ વ્યધિકરણ હેત્વાભાસ તરીકે સિદ્ધ નહિ થાય. એટલે જે રીતે હેતુ ઉપસ્થિત કરાયો હોય તે રીતે જ તેની ગમકતા છે કે નહિ તે વિષે વિચાર કરવો જોઈએ. અને જેથી કરી પટ કૃતક છે, તેથી કરી અન્ય પદાર્થ પણ અનિત્યરૂપે હોવો જોઈએ એવી વ્યાસિ તો છે નહિ, માટે આ હેતુ વ્યભિચારને કારણે જ અગમક છે એમ સમજવું, એ જ રીતે ‘કાકની શ્યામતા’ ઈત્યાદિ હેતુઓ પણ અગમક છે એમ સમજવું.

पणी, (व्यधिकरणं हेतुने असिद्ध भानवा नृतां) व्यधिकरणं ३५ नल्य-
नल्य-द्रो, अने कृत्तिकेदय-शक्रेदय-(शिक्षेदय)ने अभि ३५ रीते थरे ?
भाटे व्यधिकरणं नाभने हेत्वाभास नथी. २८

(५०) उच्यते इति जैनाचार्येण ।

(५०) तत्रेति पर्वतद्रव्ये । साध्याधिगमप्रयोजकसम्बन्धाभावादिति साध्यपरिज्ञानं
प्रयोजकसम्बन्धाभावात् । न व्यभिचार्यादय इति न अनैकान्तिकादयः, तेषामध्यगमकत्वात् ।
पक्षान्यधर्मत्वाभिधानादिति अत्र पाठान्तरं पक्षधर्मत्वाभावादेव । स इति व्यधिकरणः ।
प्रतिपद्येति प्रतिभेदशक्त्या प्रतिपद्य । तत् एवेति कृतकत्वात् तदिति अनित्यत्वम् । अनि-
त्येनेति कृतकत्वं विनापि । शक्रेदयस्येति रोहिण्युदयस्य ।

(६०) व्यधिकरणादपीत्यादि ॥ अयमिति पित्रोर्ब्राह्मण्यादिति हेतुः ॥ तत्रेति पर्वते-अग्नि-
मानयं पर्वतनितम्बः, पर्वतद्रव्यत्वात् ॥ तदपीति नटविटादौ ब्राह्मणपितृत्वं नास्तीत्यर्थः । तद्ग-
मकमिति पुत्रे ब्राह्मण्यस्य ज्ञापकम् । प्रयोजकेति अविनाभावरूपो हेतुः ॥ एतदिति वैयधिक-
रणम् । व्यभिचार्यादय इति आदिशब्दादनैकान्तिकादयः ॥ तस्मादिति पक्षार्थोऽन्यो धर्मो
तस्य धर्मत्वं तदभिधानात् । स चेति व्यधिकरणः । प्रत्याचक्ष्महे इति निराकुम्भहे, स गम-
कोपि भवत्यगमकोऽपि भवति । अथ प्रतिमेति प्रतिभया प्रज्ञया ऊहशक्त्या तर्कबलेन ।
अन्यथेति अन्यहेतुपादानेऽपि ॥ तत् एवेति पटस्य कृतकत्वादेव । तदिति अनित्यत्वम् ॥
अयमपीति पटस्य कृतकत्वादित्यपि हेतुः ॥ तद्गमकत्वमिति तस्योपास्यैव हेतोर्गमकत्वं
ज्ञापकत्वम्, नान्यहेतुपादानं धेयः प्रियं श्रयति ॥ न च यस्मादित्यादि ॥ तस्मादिति पटस्य
कृतकत्वात् । तदन्येनेति पटात् पृथग्भूतेन घटादिना । असाविति पटस्य कृतकत्वादिति
हेतुः । व्यभिचारादिति पटस्य कृतकत्वे सत्यपि परमाण्वाकाशादीनामनित्यत्वमसिद्धम् । शक-
रेति रोहिण्युदयस्य ।

§ ३० आश्रयासिद्धताऽपि न युक्ता । अस्ति सर्वज्ञः, चन्द्रोपरागादिज्ञाना-
न्यथाऽनुपपत्तेरित्यादेरपि गमकत्वनिर्गयात् । कथमत्र सर्वज्ञधर्मिणः सिद्धिः ? इति
चेत्, असिद्धिरपि कथमिति कथ्यताम् ? । प्रमाणागोचरत्वादस्येति चेत्, एवं तर्हि
तवापि तत्सिद्धिः कथं स्यात् ? ननु को नाम सर्वज्ञधर्मिणमभ्यधात्, येनैव पर्य-
न्युयोगः सोपयोगः स्यादिति चेत् । नैवम्, प्रमाणागोचरत्वादित्यतः सर्वज्ञो धर्मी न भव-
तीति सिद्धाधीनत्वत्वात् । अन्यथेदमन्तरं प्राति निश्चिततरतरवारिव्यापारप्राथं भवेत् ॥ ३० ॥

एवं च—

आश्रयासिद्धता तेऽनुमाने न चेत्, साऽनुमाने मदीये तदा किं भवेत् ? ।

आश्रयासिद्धता तेऽनुमानेऽस्ति चेत्, साऽनुमाने मदीये तदा किं भवेत् ॥

यदि त्वदीयानुमानेनाश्रयासिद्धिरस्ति तदा प्रकृतेऽप्यसौ मा भूद्, धर्मिण
उभयत्रायैक्यात्, अन्यस्यास्य प्रकृतानुयोगित्वात् । अथास्ति तत्राश्रयासिद्धिः तदा
बाधकाभावात् एषा कथं मदीयेऽनुमाने स्यादिति भावः ।

૬૩૦ આશ્રયાસિદ્ધ હેત્વાભાસ પણ (યુક્તિસિદ્ધ નથી. કારણ કે, સર્વજ્ઞ છે, કારણ કે, ચંદ્રગ્રહણ (વગેરેનું) જ્ઞાન બીજી રીતે સિદ્ધ કરી શકતું નથી. આ અનુમાનમાં હેતુ આશ્રયસિદ્ધ છતાં ગમક છે.

શંકા—સર્વજ્ઞરૂપ ધર્મા—(આશ્રય)ની સિદ્ધિ કરી રીતે થશે ? (અર્થાત્ કયા પ્રમાણથી કહો છો ?)

ઉત્તર—સર્વજ્ઞ રૂપ ધર્માની અસિદ્ધિ પણ કરી રીતે છે ? તે કહો.

શંકા—કોઈ પણ પ્રમાણનો વિષય ન હોવાથી સર્વજ્ઞરૂપ ધર્મી અસિદ્ધ છે.

સમાધાન—તો પછી તમારે પણ સર્વજ્ઞ ધર્મીની સિદ્ધિ કરી રીતે થશે ? અર્થાત્ સર્વજ્ઞધર્મી નથી, કારણ કે, તે પ્રમાણનો વિષય નથી, આ અનુમાનમાં સર્વજ્ઞ ધર્મીની સિદ્ધિ તમે પણ નહિ કરી શકો.

શંકા—પણ અમે તો સર્વજ્ઞને ધર્મી કહેતા જ નથી, તો પછી આ પ્રશ્ન ઉપયોગી કેમ થાય ?

સમાધાન—તમારે એ પ્રમાણે બોલવું ન જોઈએ. કારણ કે, ‘પ્રમાણનો વિષય નથી’ એ હેતુની “સર્વજ્ઞરૂપ ધર્મી નથી” એવું જ તમે સિદ્ધ કરવા ઇચ્છો છો, છતાં જો એવું ન માને તો આશ્રયરહિત હેતુનું તમારું કથન પણ આકાશનો છેદ કરવાને તાક્ષણ ધારવાલી તરવારના વ્યાપારની જેવું થઈ જશે. અર્થાત્ નિષ્ફળ જશે. જો તમારા આ અનુમાનના ‘પ્રમાણનો વિષય નથી’—એ હેતુ આશ્રયાસિદ્ધ ન હોય (અર્થાત્ સર્વજ્ઞરૂપ આશ્રય અસિદ્ધ ન હોય) તો ઉપરોક્ત મારા અનુમાનનો હેતુ પણ કરી રીતે આશ્રયાસિદ્ધ થશે ?

કહાય તમારા અનુમાનનો હેતુ આશ્રયાસિદ્ધ હોય તો પણ તેથી મારા અનુમાનનો હેતુ આશ્રયાસિદ્ધ કરી રીતે થશે ? અર્થાત્ નહિ થાય.

જો તમારા અનુમાનમાં આશ્રયાસિદ્ધ ન હોય તો મારા અનુમાનમાં પણ તે ન થાય, કારણ કે—બંને સ્થળે ધર્મી એક જ છે, કારણ કે, બીજો કોઈ ધર્મી અહીં ઉપયોગી નથી, અને જો તમારા અનુમાનમાં આશ્રયાસિદ્ધ છે, તો પણ એ મારા અનુમાનમાં કેમ થાય ? કારણ કે મારા અનુમાનમાં તો બાધકનો અભાવ છે, આ પ્રમાણે ઉક્ત લોકનો અર્થ જાણવો.

(૫૦) કથમન્ત્રેત્યાદિના સૂરિ પૃચ્છતિ પરઃ । અસિદ્ધિરપીત્યાદિ સૂરિઃ । પ્રમાણેત્યાદિ પરઃ । પલ્લવતીત્યાદિ સૂરિઃ । તત્સિદ્ધિરિતિ સર્વજ્ઞધર્મિણઃ સિદ્ધિઃ । નન્વિત્યાદિ પરઃ । નૈવમિત્યાદિ સૂરિઃ । અત્ત ઇતિ હેતોઃ । મત્ર ચ કાકા વ્યાક્યા । સિસાધયિષિતત્વાદિતિ ભવતા । અન્યથેતિ સર્વથા સર્વજ્ઞભાવે । હદમિતિ ભવદુક્ષ્મ્ ।

(૫૦) एवं चेत्यादिना आचार्य एव वक्ति ।

(૫૦) પ્રકૃતેऽપીતિ મહીયેઽપિ ।

(૫૦) ધર્મિણ ઇતિ સર્વજ્ઞત્વ । અસ્યેતિ સર્વજ્ઞધર્મિણઃ । પ્રકૃતાનુપયોગિત્વાદિતિ પ્રસ્તુતાનુપયોગિત્વાત્ । તત્રેવિ ત્વદીયાનુમાને । શાધકામાવાદિતિ ત્વદનુમાનં હિ શાધકં, તસ્ય ચામાવઃ, મદીયાનુમાનવાધકસ્ય ત્વકૃતપ્રત્યનુમાનસ્યાશ્રયાસિદ્ધિપ્રસ્તાવેનામાવાદિતિ શાધઃ ।

આશ્રયેત્યાદિ ॥ **અનુ**ત્તે ઉપરાગ ઉપપ્લવઃ પ્રહુણમિતિ યાવત્ । **કથમત્રે**તિ અસ્મિન્ ભવત્પક્ષે । **અસિદ્ધિ**રિતિ સર્વજ્ઞો ધર્મી ન ભવતીત્યપિ કથમિત્યર્થઃ ॥ **અસ્યે**તિ સર્વજ્ઞધર્મિનઃ । **સત્સિદ્ધિ**રિતિ સર્વજ્ઞસિદ્ધિઃ । નનુ કો નાનેત્યાદિ ॥ **સિધાધયી**તિ સાધાયતુમીસિતત્વાત્ । **અન્યથે**તિ સર્વજ્ઞધર્મ્યજ્ઞીકારમન્તરેણાડકાશમનુકારાલકારવાલાકાર્યણમ્ ।

આશ્રયેત્યાદિ ॥ અસિદ્ધયેડપિ સર્વજ્ઞધર્મિનમીરિતવતો ભવતો અનુમાને પ્રમાણાગોચરત્વા-
દસ્યેતિ હેતૌ યથાશ્રયાસિદ્ધિદોષો ન, તન્મમાનુમાને ચન્દ્રોપગમ દિજ્ઞાનામ્યથાનુપપત્તેરિતિ સાધને । **સે**તિ આશ્રયાસિદ્ધતા કથં સ્યાન્ । **એકસ્ય** ધર્મિણોડજ્ઞીકારાદુભયત્ર દોષસંભવાન્નિર્દોષત્વેડન્ય-
તરસ્યાપરસ્યાપ્યદોષત્વાન્ । તથાનુમાને સદોષં ચેન્ તત્ મમાનુમાનં ભવત્સાધનેન ન દૂષ્યતે, સદોષ-
સ્યાપરં દૂષયિતુમનોક્ત્વાન્ । **પ્રકૃતે**ડપીતિ અસ્મદનુમાનેડપિ । **અસ્ત્રા**વિતિ આશ્રયાસિદ્ધતા ॥

અન્યસ્થાસ્યેતિ ॥ સર્વજ્ઞધર્મિનં વિમુચ્ચાપરધર્મિનઃ । અન્યપક્ષોડવાનેનાપરપક્ષદૂષણસુદ્ભાવ-
યિતુ ન પ્રાર્થતે ।

તથા ચ—

“વિકલ્પાદ ધર્મિનઃ સિદ્ધિઃ ક્રિયતેડથ નિષિધ્યતે ।

દ્વિધાડપિ ધર્મિનઃ સિદ્ધિર્વિકલ્પાત્ તે સમાગતા” ॥૧॥

દ્વયમપિ નાસ્મિ કરોમીત્યપ્યનભિવેયમ્, વિધિપ્રતિષેધયોર્યુગપદ્ધિધાનસ્ય પ્રતિ-
ષેધસ્ય ચાસંભવાત્ । યદિ ચ દ્વયમપિ ન કરોષિ, તદા વ્યક્તમમૂલ્યક્રયી કથં
નોપહાસાય જાયસે ? તથાતાયામાશ્રયાસિદ્ધિચુદ્ધાવનાડઘટનાત્ ।

નનુ યદિ વિકલ્પસિદ્ધેડપિ ધર્મિણિ પ્રમાણમન્વેષણીયમ્, તદા પ્રમાણસિદ્ધેડપિ
પ્રમાણાન્તરમન્વિવ્યતામ્, અન્યથા તુ વિકલ્પસિદ્ધેડપિ પર્યાપ્ત પ્રમાણાન્વેષણેન, અહમ-
હમિકયા પ્રમાણલક્ષણપરીક્ષણં પરીક્ષકાણામકક્ષીકરણીયં ચ સ્યાત્, તાવન્માત્રેણૈવ
સર્વસ્યાપિ સિદ્ધેઃ । તથા ચ ચાક્ષુષત્વાદિરપિ શબ્દાન્તિત્યત્વે સાધ્યે સમ્યગ્ચેતુરેવ
ભવેદિતિ ચેત્ ।

અને એ રીતે ‘ધર્મીની સિદ્ધિ વિકલ્પથી કરાય છે, અથવા વિકલ્પથી
ધર્મીનો નિષેધ કરાય છે, એમ હોય તો વિધિ અને નિષેધ એમ ઉભય પ્રકારે
ધર્મીની સિદ્ધિ તમારે પણ વિકલ્પથી જ થઈ

શંકા—પણ (ધર્મીની સિદ્ધિ માટે) હું વિધિ કે નિષેધ બન્નેમાંથી કઈ
પણ કરતો નથી.

સમાધાન એમ પણ કહી શકાય તેમ નથી, કારણ કે—વિધિ અને પ્રતિ-
ષેધ એ બન્નેનું એકી સાથે વિધાન કે પ્રતિષેધ થઈ શકતાં નથી, અને જો વિધિ
કે નિષેધ એ બન્ને ન કરે તો ખરેખર મૂલ્ય વિના પદાર્થને ખરીદનાર તમે
હાસ્યારૂપક કેમ નહિ થાવ ? અને જ્યાં વિકલ્પથી વિધિ-નિષેધ હોય ત્યાં આશ્ર-
યાસિદ્ધિનું ઉદ્ભાવન ઘટતું નથી.

શંકા—વિકલ્પથી સિદ્ધ થયેલ ધર્મીમાં પણ જો પ્રમાણ શોધવું પડતું હોય તો
પ્રમાણ સિદ્ધ ધર્મીમાં પણ ખીલું પ્રમાણ શોધા; અને એમ ન માનો તો વિકલ્પ

સિદ્ધ ધર્મીમાં પણ પ્રમાણ શોધવાથી સર્થ, અને તેમ થતાં હું પહેલે પ્રમાણ લક્ષણની પરીક્ષા કરું એ પ્રમાણે પરીક્ષકેને સ્વીકાર્ય નહિ થાય, કારણ કે-વિકલ્પમાત્રથી સમસ્ત પદાર્થની સિદ્ધિ થઈ જશે, અને તેમ થતાં શબ્દમાં અનિત્યત્વ સાધ્ય સિદ્ધ કરવાનું હોય ત્યારે “ચાશ્વત્વ” વિગેરે પણ સમ્ભવ હેતુ થઈ જશે.

(૫૦) દ્વિધાપીતિ ક્રિયેત્ય નિષિધ્યતે इत्येवं द्वौ प्रकारौ । न करोषीति इत्यनेन बलादपि प्रतिषेधः समायातः । तथातायामिति विकल्पसिद्धधर्मस्वीकारे ।

(૫૦) તાવન્માત્રેણૈવૈતિ વિકલ્પમાત્રેણૈવ । તથા ચૈતિ વિકલ્પાદૈવ સાધ્યસિદ્ધૌ ।

વિકલ્પાદિત્યાદિ ॥ દ્વિધાપીતિ વિધિમુલ્હેન નિષેધદ્વારેણ વા દ્વયમપીતિ વિધિનિષેધ-લક્ષણમ્ ।

અસ્મીતિ અહમ્ । અનભિધેયમિતિ અભિધાદુમ્શક્યમ્ । यदि च द्वयमिति विधि निषेधं च न विधिमध्यत्रेण निषेधमाश्रये-इत्यङ्गीकारः सारस्तव चेत्तसि चकास्याच्चेत्, तदा त्रपा-पात्रं भवान् वादिर्पयुदासीनस्य हासार्हत्वात् । यथा कश्चित् वेतनमप्रदाय वस्त्रादानुमुद्यतः, तथा त्वं विधिनिषेधावन्नाश्रयन् ज्यामिलाप्युपहासाय जायसे ॥ तथातायामिति उपहासास्पदत्वे सत्यपि करोषि चेत् ।

નનુ યદીત પરવાદી વાવશૂકતાં વિચરીતુમુચત. । અન્યથેતિ પ્રમાણસિદ્ધે ધર્મિણ પ્રમા-ણાન્તરાડમવેષણે ।

તાવન્માત્રેણૈતિ વિકલ્પમાત્રેણૈવ ।

તદત્યલ્પમ્ । વિકલ્પાદિ સત્વાસત્વસાધારણં ધર્મિમાત્રં પ્રતીયતે, ન તુ તાવ-ન્માત્રેણૈવ તદસ્તિત્વસ્યાપિ પ્રતીતિરસ્તિ, યતોડનુમાનાડનર્થક્યં ભવેત્ ; અન્યથા પૃથિવી ધરસાક્ષાત્કારે કૃશાનુમત્વસાધનમપ્યપાર્થક્યં ભવેત્ । તસ્યાગ્નિમતો વા પ્રત્યક્ષેણૈવ પ્રેક્ષણાત્ । અગ્નિમત્વાડનગ્નિમત્વવિશેષશૂન્યસ્ય શૈલમાત્રસ્ય પ્રત્યક્ષેણ પરિચ્છેદાદ નાનુ-માનાનર્થક્યમિતિ ચેત્ । તદ્વસ્તિત્વ-નાસ્તિત્વવિશેષશૂન્યસ્ય સર્વજ્ઞમાત્રસ્ય વિકલ્પેનાડ-કલનાત્ કથમત્રાપ્યનુમાનાનર્થક્યં સ્યાત્ ? । અસ્તિત્વનાસ્તિત્વવ્યતિરેકેણ કીદશી-સર્વજ્ઞમાત્રસિદ્ધિરિતિ ચેત્ ?; અગ્નિમત્વાનગ્નિમત્વવ્યતિરેકેણ ક્ષોણીધરમાત્રસિદ્ધિરપિ કીદશી ? इति वाच्यम् । ક્ષોણીધરોડ્યમિત્યેતાવન્માત્રજ્ઞિરેવૈતિ ચેત્, હતરત્રાપિ સર્વજ્ઞ-હત્યેતાવન્માત્રજ્ઞિરેવ સાડસ્તુ; કેવલમેકા પ્રમાણલક્ષણોપપન્નત્વાત્ પ્રામાણિકી, તદન્યા-તુ તદ્વિપર્યયાદ વૈકલ્પિકાતિ ।

સમાધાન—તમારું આ કથન તુચ્છ છે, કારણ કે, વિકલ્પથી તો સત્ત્વ અને અસત્ત્વમાં સામાન્યરૂપ એવો ધર્મી જ પ્રતીત થાય છે, પરંતુ એટલા માત્રથી- (વિકલ્પમાત્રથી) ધર્મીના અસ્તિત્વની પ્રતીતિ થતી નથી, કે જેથી અનુમાન નિષ્ફળ થાય, અન્યથા પર્વતનો સાક્ષાત્કાર થવાથી તેની અગ્નિમત્તાને સિદ્ધ કરવી એ પણ નિષ્ફળ થશે, કારણ કે, અગ્નિવાળો, કે અગ્નિરહિત એવો પર્વત તો પ્રત્યક્ષથી જ જોવાય છે.

શંકા—અગ્નિવાળો કે અગ્નિરહિત એવા વિશેષણથી રહિત માત્ર પર્વત જ પ્રત્યક્ષથી જોવાય છે માટે અનુમાન નિરર્થક નથી.

સમાધાન—તો પછી એ જ પ્રમાણે અસ્તિત્વ કે નાસ્તિત્વરૂપ વિશેષથી રહિત માત્ર સર્વજ્ઞ જ વિકલ્પથી જણાય છે, તો અહીં પણ અનુમાન કેમ નિરર્થક થશે ? અર્થાત્ નહિ થાય.

શંકા—અસ્તિત્વ કે નાસ્તિત્વ ધર્મરહિત માત્ર સર્વજ્ઞની સિદ્ધિ કેવી છે ?

સમાધાન—અગ્નિવાળો કે અગ્નિરહિત એવા વિશેષણથી રહિત માત્ર પર્વતની સિદ્ધિ પણ કેવા પ્રકારની છે તે તો કહો.

શંકા—આ પર્વત છે, એટલું જ જ્ઞાન થાય છે.

સમાધાન—તો બીજે પણ ‘સર્વજ્ઞ છે’ એટલું જ જ્ઞાન થાય તેમાં શો વાંધો ? માત્ર ભેદ એટલો જ છે કે, એકજ્ઞાતિ-(જ્ઞાન) પ્રમાણ દ્વારા થયેલ હોવાથી પ્રામાણિકી કહેવાય છે, જ્યારે બીજી વિકલ્પથી થયેલ હોવાથી વૈકલ્પિકી કહેવાય છે.

(૫૦) તદ્વ્યવસ્થાપિત્યાદિ સૂરિઃ । અનુમાનાનર્થક્યમિતિ । ભવદુષ્પન્થસ્તં અપાર્થકં ભવેદિત્યતોડમે इति गम्यम् । तस्येति पृथिवीधरस्य । अग्निमस्त्वेत्यादि परः । तर्हीत्यादि सूरिः । अस्तित्वनास्तित्वेत्यादि परः । अग्निमस्त्वेत्यादि सूरि । सेति सिद्धिः । एकेति अस्तित्वलक्षणा । तदन्येति नास्तित्वलक्षणा ।

તદસ્તિત્વસ્યેતિ તસ્ય ધર્મિણોઽસ્તિત્વસ્ય ધર્મમ્ન્યાપિ । નહિ વિકલ્પાદર્શિસિદ્ધૌ પ્રમાણમન્તરેણ ધર્મેસિદ્ધિઃ સાધીયસ્તાં દધાતિ । અન્યથેતિ ધર્મિણઃ સિદ્ધૌ યદિ ધર્મસિદ્ધિઃ ॥ સાધનમિતિ ધૂમવત્ત્વાદિ ॥ અપાર્થક્યમિતિ નિરર્થક્યમ્ ॥ તસ્યેતિ પર્વતસ્ય ॥ અત્રાપીતિ વિકલ્પસિદ્ધેઽપિ સર્વજ્ઞધર્મિણિ ॥ હૃતરત્રાપીતિ સર્વજ્ઞસિદ્ધાવપિ । કેવલમિત્યાદિ ॥ તદન્યેતિ પ્રામાણિકસિદ્ધિ-વ્યતિરિકા । વિપર્યયાદિતિ પ્રમાણલક્ષણોપપન્નત્વવૈપરીત્યાત્ ।

નનુ કિમનેન દુર્ભગાઽઽભરણભારાયમાણેન વિકલ્પેન પ્રામાણિકઃ કુર્યાદિતિ ચેત્ ? । તદયુક્તમ્ । યતઃ પ્રામાણિકોઽપિ પટ્ટતર્કોપરિતર્કકર્કશશેમુધીવિશેષસહ્સ્યા-વદ્ધિરાજિરાજસભાયાં સ્વરવિષાણમગ્નિ નાસ્તિ વેતિ કેનાપિ પ્રસર્પદ્વંદુરકન્ધરેણ સાક્ષેપં પ્રત્યાહતોઽવયં પુરુષાભિમાની કિન્નિદ્ બ્રૂયાદ્ ન તૂળીમેવ પુણ્ણીયાત્, અપ્રકૃતં ચ કિમપિ પ્રલપન્ સત્તિકારં નિસ્સાર્યેત, પ્રકૃતમાપણે તુ વિકલ્પસિદ્ધં ધર્મિણં વિહાય કાઽન્યા ગતિરાસ્તે ?

શંકા—દુર્ભંગા (વિધવા) સ્ત્રીના આભરણના ભાર જેવા આ વિકલ્પનું પ્રામાણિક પુરુષને શું કામ છે ?

સમાધાન—તમારું આ કથન યોગ્ય નથી, કારણ કે—પટ્ટદર્શનના અત્યંત વિચારથી તીવ્ર બુદ્ધિવાળા અનેક વિદ્વાનોથી શોભાયમાન રાજસભામાં ગર્વથી બેસી ડોકવાળો કોઈ પુરુષ ગદ્ગદશૃંગ છે, કે નથી ? એ પ્રમાણે આશ્લેષપૂર્વક તાડન કરે ત્યારે પુરુષાભિમાની પ્રામાણિક પુરુષ પણ કંઈક બોલે જ. પણ મૂંગો ન રહે અને તે પ્રામાણિક પુરુષ જો કંઈક પણ અપ્રકૃત—(વિષયાન્તર કે યદ્વા

તદા) બોલે તો તિરસ્કાર કરવાપૂર્વક તેને સભામાંથી બહાર કાઢવામાં આવે છે. જે પ્રસ્તુત બોલવું હોય તો તેને માટે વિકલ્પસિદ્ધ ધર્મીને છોડીને બીજું કયું શરણુ છે ?

(૫૦) નન્વિત્યાદિ પરઃ । કિઞ્ચિદિતિ અસ્તિ વા । પ્રકૃતભાષણેઈતિ અસ્તિ-નાસ્તિ-ભાષણે ।

નનુ કિમિત્યાદિ ॥ વિકલ્પેનેતિ અપ્રમાણેન । તૂષ્ણીમિતિ મૌનમેઽ નાશયેત્ । અપ્ર-કૃતમિતિ પ્રસ્તુતવિકલ્પ-અપરવાદારમ્ભકં વાક્યમ્ । સનિકારમિતિ સપરાભવમ્ ।

અપ્રમાણિકે વસ્તુનિ મૂક-વાવદૂકયોઃ કતરઃ શ્રેયાનિતિ સ્વયમેવ વિવેચયન્તુ તાર્કિકાઃ ? इति चेत् । ननु भवान् स्वोक्तमेव तावद्विवेचयतु, मूकतैव श्रेयसीति च पृच्छरोति निष्प्रमाणके वस्तुनीति विकल्पसिद्धं धर्मिणं विधाय मूकताधर्मं च विदधाती-
त्यनात्मज्ञशेखरः । तस्मात् प्रामाणिकेनापि स्वीकर्त्तव्यैव क्वापि विकल्पसिद्धिः । न च सैव सर्वत्रास्तु, कृतं प्रमाणेनेति वाच्यम् । तदन्तरेण नियतव्यवस्थाऽयोगात् । एको विक-
ल्पयति, अस्ति सर्वज्ञोऽन्यस्तु नास्तीति किमत्र प्रतिपद्यताम् ? । प्रमाणमुद्राव्यवस्था-
पिते त्वन्यतरस्मिन् धर्मे दुर्द्धरोऽपि कः किं कुर्यात् ? । प्रमाणसिद्धचनर्हे तु धर्मिणि
स्वेपुष्पादौ विकल्पसिद्धिरपि साधीयसी; तार्કिकचक्रचक्रवर्त्तिनामपि तथैव व्यवहारदर्शनात् ।

શંકા—પ્રમાણુરહિત વસ્તુમાં મૌન રહેવું કે બકવાહ કરવો એ બેમાંથી શું સાચું છે, તેનું વિવેચન તો સ્વયં તાર્કિકો કરી લેશે.

સમાધાન—જે એમ હોય તો તમારા કથનનું તમે પોતે જ વિવેચન કરો તો જણાશે કે, ‘મૂકતા હિતકારી છે’ એ પ્રમાણે પોકારો છો અને વળી, ‘નિષ્પ્ર-
માણકે વસ્તુનિ-(પ્રમાણુરહિત વસ્તુમાં) એ પ્રમાણે વિકલ્પસિદ્ધ ધર્મીનું વિધાન
કયા છતાં મૂક રહેવાનું પણ વિધાન કરો છો-આમ પોતાને જ નહિ બીજાના-
રમાં તમે શિરોમણિ-(મૂર્ખશિરોમણિ) છો. તેથી પ્રામાણિક પુરુષે પણ કોઈ સ્થળે
(ધર્મીને વિષે) વિકલ્પસિદ્ધિ સ્વીકારવી જોઈ એ. પરંતુ દરેક સ્થળે વિકલ્પથી જ
સિદ્ધિ હો, માટે પ્રમાણથી સચું, એમ પણ કહેવું ન જોઈ એ, કારણ કે-પ્રમાણ
વિના નિયત વ્યવસ્થા બનશે નહિ. સર્વજ્ઞ છે-એ પ્રમાણે કોઈ વિકલ્પ કરે ત્યારે
બીજે સર્વજ્ઞ નથી એમ કહે ત્યારે શું સ્વીકારવું ? પણ જે અસ્તિત્વ કે નાસ્તિત્વ
એ બંને ધર્મમાંથી કોઈ પણ એક ધર્મ પ્રમાણ મુદ્રાથી વ્યવસ્થાપિત-(સિદ્ધ)
કરવામાં આવે ત્યારે દુર્હર પુરુષ પણ ત્યાં શું કરી શકે ? અર્થાત્ પ્રમાણસિદ્ધ
ધર્મ તેને સ્વીકારવો જ પડે. પરંતુ પ્રમાણથી જેની સિદ્ધિ થઈ શકે તેમજ ન
હોય એવા આકાશકુસુમાદિ ધર્મી વિષે તો વિકલ્પથી કરાતી સિદ્ધિ પણ હિતકારી
છે, અને તાર્કિકશિરોમણિ વિદ્વાનોનો વ્યવહાર પણ તેવો જ બોવાય છે.

અપ્રમાણિકેત્યાદિ પરઃ । નનુ ભવાનિતિ સ્મરિઃ । તદન્તરેણેતિ પ્રમાણમન્તરેણ ।

કતર इति मूको बाबाटो वा भव्यः । ननु भवानिति जिभाषितं निवचारय त्वम् । मूकतेति मूकत्वमेव तत्त्वमिति वदसि । निष्प्रमाणके इति सप्तम्यन्तो विकल्पसिद्धो धर्म्यशीकृतो मूकताधर्मश्च तदविनाभावी इति मूर्खो भवान् या शास्त्रामवलम्ब्य तिष्ठसि तामेवच्छेत्समुद्यतः । मूकताधर्मविशुद्धं विकल्पशुद्धं धर्मिणमाश्रय्य तमेव परामवितु प्रभवसि । न च सैवेति विकल्प-सिद्धिः । कृतमिति पर्याप्तम् । तदन्तरेणेति प्रमाणं विना । नियतेति निश्चयानुत्पादात् । अत्रेति द्वये सर्वज्ञस्यास्तित्वनास्तित्वलक्षणे । अन्यतरस्मिन्निति एकस्मिन्नस्तित्वे नास्तित्वे वा । दुर्देर इति बावदूकतादुर्मर्दोऽपि । क इति बादी प्रतिवादी वा । साधीयसीति साधु-प्रकृष्टासाधुणादिष्टेऽसौ वा ईयत् प्रत्ययः । तद्वदिष्टे मेवस्त बहुलमित्युकारलोपे सिद्धम् । तयेति खरविषाणादौ विकल्पसिद्धया ।

एवं शब्दे चाक्षुषत्वमपि सिद्धयेदिति चेत् ? सत्यम् । तद्विकल्पसिद्ध विधाय यदि तत्रास्तित्वं प्रमाणेन प्रसाधयितुं शक्यते, तदानीमस्तु नाम तत्सिद्धिः; न चैवम्, तत्र प्रवर्तमानस्य सर्वस्य हेतोः प्रत्यक्षप्रतिक्षिप्तपक्षत्वेनाकक्षीकारार्हत्वात्, ततः कथमस्तित्वाप्रसिद्धौ शब्दे चाक्षुषत्वसिद्धिरस्तु ? एवं च नाश्रयासिद्धो हेत्वाभासः समस्तीति स्थितम् ॥

§૩૧ ન ચૈવં વિશ્વસ્ય પરિગમિકારણત્વાદિત્યસ્યાપિ ગમકતા પ્રાપ્નોતિ, અસ્ય સ્વરૂપાસિદ્ધત્વાત્ પ્રધાનાસિદ્ધૌ વિશ્વસ્ય તત્પરિણામિત્વાસિદ્ધેઃ ।

શંકા—ધર્મીને વિકલ્પદ્વારા સિદ્ધ માનવાથી શબ્દરૂપ ધર્મીને વિષે ‘ચાક્ષુ-ષત્વ’ હેતુ પણ સિદ્ધ થશે.

સમાધાન—ગરાબર છે, તેની પ્રથમ વિકલ્પસિદ્ધિરૂપે વિધિ કરીને પછી એ તેનું અસ્તિત્વ પ્રમાણથી સિદ્ધિ કરી શકાતું હોય તો તે ‘ચાક્ષુષત્વ’ની સિદ્ધિ ભલે થાય પરંતુ એવું નથી. કારણ કે શબ્દમાં ચાક્ષુષત્વના અસ્તિત્વને સિદ્ધ કરવા પ્રવર્તમાન સમસ્ત હેતુઓ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી બાધિત પક્ષવાળા હોવાથી સ્વીકારવાને યોગ્ય નથી, તથી ચાક્ષુષત્વના અસ્તિત્વની સિદ્ધિ થઈ ન હોવાથી શબ્દમાં ચાક્ષુષત્વની સિદ્ધિ કઈ રીતે થશે ? અર્થાત્ નહિ થાય. આ રીતે આશ્રયાસિદ્ધ હેત્વાભાસ નથી એ સિદ્ધ થયું.

§૩૨ અને આ રીતે ‘વિશ્વતું પરિણામી કારણ હોવાથી’ આ હેતુ તેના આશ્રય અસિદ્ધ હોવા છતાં ગમક નથી, કારણ કે, આ હેતુ સ્વરૂપાસિદ્ધ છે, કારણ કે, પ્રધાન જ અસિદ્ધ છે, તો એ (પ્રધાન) વિશ્વના પરિણામિત્વ કારણ રૂપે સુતરાં અસિદ્ધ છે.

(૫૦) પવમિતિ વિકલ્પાદેષ । સત્યમિત્યાદિ સૂરિઃ । ન ચૈવમિત્યતોઽગ્રે ચત્તિત્વમિત્યમ્ । તત્રેતિ શબ્દસ્ય ચાક્ષુષત્વે । एवं च नाश्रयासिद्धो हेत्वाभासः समस्तीति स्थितमिति विकल्पसिद्धस्यापि भावात् ।

एवं शब्द इत्यादि ॥ तद्विति चाक्षुषत्वम् । तत्रेति शब्दे । अस्तित्वमिति चाक्षु-षत्वस्येति संबन्धः । तत्सिद्धिरिति चाक्षुषत्वसिद्धिः । तत्रेति चाक्षुषत्वे—यथा शब्दश्चाक्षुषः ।

હેતોરિતિ સત્ત્વકૃતકારણેઃ । પ્રત્યક્ષેતિ અધ્યક્ષવાચિતપક્ષત્વેન શબ્દ્વાક્યપ્રયુજ્ય-
માનઃ સર્વોડપિ હેતુઃ પ્રત્યક્ષવિરુદ્ધ इत्यर्थः ॥ શબ્દે ચાશ્રુયત્વાનનુભવાત્, શ્રાવણત્વાત્ તસ્ય ।

ન ચૈવમિતિ વિકલ્પસિદ્ધધર્મ્યદ્વીકારેણાડશ્રયાસિદ્ધાભાવે ॥ અસ્યેતિ વિશ્વસ્ય પરિણામિકાર-
ણત્વાદિતિહેતોઃ । પ્રધાનેતિ પ્રકૃતેરસિદ્ધૌ । તત્પરિણામીતિ પ્રકૃતિ-પરિણામિત્વસ્યાડસિદ્ધેઃ ।

§૩૨ एवमाश्रयैकदेशासिद्धोऽपि न हेत्वाभासः । तर्हि प्रधानाध्मानौ नित्याव-
कृतकत्वादित्ययमप्यात्मनीव प्रधानेऽपि नित्यत्वं गमयेत्, तदसत्यम् । नित्यत्वं
सत्त्वाद्यन्तर्गुण्यसद्रूपत्वम्, आद्यन्तविरहमात्रं वा विवक्षितम् । आद्येऽत्यन्ताभावेन
व्यभिचारः, तस्याकृतकस्याप्यतद्रूपत्वात् । द्वितीये सिद्धसाध्यता, अत्यन्ताभावरूप-
तया प्रधानस्याद्यन्तरहितत्वेन तदभाववादिभिरपि स्वीकारात् । तर्हि देवदत्तवाच्येयौ
वक्त्रवन्तौ वक्तृत्वादित्येवं हेतुरस्तु । नैवम् । न वाच्येयो वक्त्रवान्, असत्त्वादित्य-
नेन तद्वाधनात् । तदसत्त्वं च साधकप्रमाणाभावात् सुप्रसिद्धम् ।

§૩૨ એ જ રીતે આશ્રયૈકદેશાસિદ્ધ પણ હેત્વાભાસ નથી.

શંકા—એ આશ્રયૈકદેશાસિદ્ધને હેત્વાભાસ માનવામાં ન આવે તો—“પ્રધાન
અને આત્મા નિત્ય છે, કારણ કે, તે કૃતક છે” આ અનુમાનમાં “અકૃતકત્વ” હેતુ
એમ આત્માની નિત્યતાનો ગમક છે, તેમ પ્રધાનની નિત્યતાનો પણ ગમક થશે.

સમાધાન—આ કથન સાચું નથી કારણ કે, અહીં પ્રશ્ન છે કે, નિત્ય એટલે
શું ? જે આદિ અને અન્ત રહિત છતાં સદૃષ હોય તે વિવક્ષિત છે; કે માત્ર આદિ
અને અન્તનો અભાવ ? પહેલા વિકલ્પમાં અત્યન્તાભાવથી વ્યભિચાર આવશે.
કારણ કે, અત્યન્તાભાવ અકૃતક હોવા છતાં તેને નથી એટલે કે—આદિ અન્ત-
રહિત સદૃષક નથી. બીજા વિકલ્પમાં સિધ્ધસાધ્ય દોષ આવશે, કારણ કે—પ્રધા-
નનો અભાવ માનનારાઓ એ અત્યન્તાભાવ રૂપ હોવાથી પ્રધાનને આદિ અને
અન્તરહિત માનેલ છે.

શંકા—તો પછી “દેવદત્ત અને વન્ધ્યાપુત્ર મુખવાળા છે, કારણ કે—વક્ત્રતા
છે.” આ હેતુ ગમક છે.

સમાધાન—એમ પણ કહી શકશો નહિ, કારણ કે—“વન્ધ્યાપુત્ર મુખવાળો
નથી, કારણ કે, તે અસત્ છે” આ (પ્રતિ) અનુમાનથી ઉપરોક્ત અનુમાન
આધિત થાય છે, અને વન્ધ્યાપુત્રનું અસત્ત્વ તો વન્ધ્યાપુત્રને સિદ્ધ કરનાર પ્રમાણ
ન હોવાથી પ્રસિદ્ધ જ છે.

(૫૦) ન હેત્વાભાસ इति तद्वदेव । तर्हि प्रधानात्मानावित्यादि अयं हेत्वाभासश्चेन्न भवति
इति शेषम् । तदसत्यमित्यादि सूत्रः । अतद्रूपत्वादिति आद्यन्तर्गुण्यो वर्तते स परं सद्रूपो न
भवति । आद्यन्तरहितत्वेनेति अत्यन्ताभावरूपत्वेन । तदभाववादिभिरपीति अस्माभि-
रपि । तर्हीत्यादि परः । नैवमित्यादि सूत्रः । अनेनेति प्रतिहेतुना । तदसत्त्वमिति ...
वाच्येयासत्त्वम् ।

तर्हि प्रधानेत्यादि ॥ आद्यन्तेति यस्यादिरन्तो वा न ज्ञायते बहुकालस्थितत्वात्
तत्सत्त्वं निरादिरन्तं किमपि वा । तस्येति अत्यन्ताभावस्य । अतद्रूपेति आद्यन्तर्गुण्यसद्रू-

પત્વાભાવાત્ । તસ્યાચ્યન્તરહિતત્વાદેવ । તદ્ભાવેતિ પ્રવાનાભાવભાવનનિપુણૈર્જનૈઃ । તદ્વાધના-
દિતિ વક્તૃન્વહેતોર્વાસંભવાત્ । તદ્સસ્વમિતિ વાન્ધ્યેયાઽસરવં ॥ સાધ્યધર્મત્યાદિ ॥

§૩૩ સન્દિગ્ધાશ્રયાસિદ્ધિરપિ ન હેતુદોષઃ, હેતોઃ સાધ્યેનાવિનાભાવસંભવાત્ ।
ધર્મ્યસિદ્ધિસ્તુ પક્ષદોષઃ સ્યાત્ । સાધ્યધર્મવિશિષ્ટતયા પ્રસિદ્ધો હિ ધર્મોપક્ષઃ પ્રોચ્યતે,
ન ચ સન્દેહાસ્પદીભૂતસ્યાસ્ય પ્રસિદ્ધિરસ્તીતિ પક્ષદોષેણૈવાસ્ય ગતત્વાન્ન હેતોર્દોષો
વાચ્યઃ ।

§૩૪ સન્દિગ્ધાશ્રયૈકદેશાસિદ્ધોઽપિ તથૈવ ।

§૩૫ આશ્રયસન્દિગ્ધવૃત્ત્યાસિદ્ધોઽપિ ન સાધુઃ, યતો યદિ પક્ષધર્મત્વં ગમકત્વા-
ન્નમક્ષીકૃતં સ્યાત્ તદા સ્યાદયં દોષઃ, ન ચૈવમ્ । તત્કિમાશ્રયવૃત્ત્યનિશ્ચયેઽપિ કેકા-
યિતાન્નિયતદેશાધિકરણમયૂરસિદ્ધિર્ભવતુ ? । નૈવમ્ । કેકાયિતમાત્રં હિ મયૂરમાત્રેણૈવા-
વિનાભૂતં નિશ્ચિતમિતિ તદેવ ગમયતિ । દેશવિશેષવિશિષ્ટમયૂરસિદ્ધૌ તુ દેશવિશેષ-
વિશિષ્ટસ્યૈવ કેકાયિતસ્યાવિનાભાવાવસાય इति કેકાયિતમાત્રસ્ય તદ્વચમિચારસંભવાદેવા-
ગમકત્વમ્ ।

§૩૩ ‘સન્દિગ્ધાશ્રયાસિદ્ધિ’ પણુ હેતુનો દોષ નથી, કારણ કે-હેતુનો
અવિનાભાવ સંબંધ-(વ્યાપ્તિ) સાધ્ય સાથે હોય છે, એટલે ધર્મોની અસિદ્ધિ
એ તો પક્ષદોષ છે, કારણ કે-સાધ્યધર્મથી યુક્ત પ્રસિદ્ધ ધર્મો પક્ષ કહેવાય
છે (પરિ ૩, સૂત્ર ૨૦), અને જેને વિષે સંદેહ હોય તેવા પક્ષની પ્રસિદ્ધિ છે
નહિ, માટે આ દોષ પક્ષદોષરૂપે ગતાર્થ હોવાથી હેતુદોષ તરીકે કહેવાય નહિ.

§૩૪ સન્દિગ્ધાશ્રયૈકદેશાસિદ્ધિ-પણુ પક્ષદોષ હોવાથી હેતુદોષ તરીકે કહે-
વાય નહિ, એટલે સન્દિગ્ધાશ્રયૈકદેશાસિદ્ધિ પણુ હેત્વાભાસ નથી.

§૩૫ “આશ્રયસન્દિગ્ધવૃત્ત્યસિદ્ધ” પણુ હેત્વાભાસ નથી કારણ કે, જે પક્ષ-
ધર્મોત્તમે ગમકતા(બોધ)ના કારણ તરીકે સ્વીકારેલ હોત તો જ આમાં રહેલ
દોષ આવત, પરંતુ તેમ નથી.

શંકા—તો શું આશ્રય-(પક્ષ)માં હેતુની વૃત્તિનો (રહેવાનો) નિશ્ચય ન
હોય તો પણુ કેકાયિતથી નિયત દેશરૂપ અધિકરણમાં મયૂરની સિદ્ધિ થશે ?

સમાધાન—નહિ થાય, કારણ કે-કેવળ કેકાયિતનો અવિનાભાવ સંબંધ
(વ્યાપ્તિ) કેવળ મયૂર સાથે નિશ્ચિત છે, તેથી કેવળ કેકાયિત તો કેવળ મયૂરનો
બોધ કરાવે છે, જ્યારે દેશ વિશિષ્ટ મયૂરની સિદ્ધિમાં તો દેશવિશિષ્ટ કેકાયિ-
તના અવિનાભાવનો નિશ્ચય ગમક છે, માટે કેકાયિત માત્રનો દેશવિશિષ્ટ મયૂર
સાથે વ્યભિચારનો સંભવ હોવાથી તે ગમક નથી.

તથૈવેતિ પક્ષદોષ एव ।

(૫૦) દોષ इति આધ્યાસંદિગ્ધવૃત્તિઃ । તત્ કિમિત્યાદિ પરઃ । નૈવમિત્યાદિ સ્વરિઃ ।
તદેવેતિ મયૂરમાત્રમેવ તદ્વ્યભિચારસમ્ભવાદિતિ દેશવિશેષવ્યભિચારસમ્ભવાત્ ।

અસ્યેતિપક્ષસ્ય । અસ્યેતિ ધર્મસિદ્ધિલક્ષણસ્ય । હેતોરિતિ અનર્શનોત્પન્નત્રાસત્વાદેવેત્યેવંરૂપસ્ય ।
આશ્રયં સંદિગ્ધેત્યાદિ ॥ અયમિતિ આશ્રયસંદિગ્ધવૃત્ત્યસિદ્ધઃ । ન ચૈવમિતિ પક્ષ-
 ધર્મતાગમકત્વસ્ય કારણં નામ્યુત્થમ્યતે જૈનૈઃ—પર્વતદ્રવ્યસ્વાદ્ શિલોત્તચ્ચે વહ્નિમસ્ત્વાવસાયપ્રસંગ-
 સાધ્વસાત્ । તત્ કિમિતિ પરઃ પ્રગલ્ભતે । તત્ તસ્માત્ કારણાદ્આશ્રયે પ્રદેશે વૃત્તિર્વર્તનં તસ્યા-
 નિર્ણયેઽપિ । નિયતેતિ નિયતો વિવક્ષિતો દેશેઽધિકરણમાધારો યસ્ય, એવંવિષ્ણો ચોમયૂરસ્તસ્ય
સિદ્ધિઃ । કિં ભવત્તિવતિ કાવ્વા । તદેવેતિ મયૂરમાત્રમ્ । તદ્વધમિચારેતિ તસ્ય દેશ-
 વિશિષ્ટમયૂરસ્ય વ્યભિચારાત્ ।

§ ૩૬ એવામાશ્રયૈકદેશસંદિગ્ધવૃત્તિરપ્યસિદ્ધો ન ભવતીતિ ।

§ ૩૭ વ્યર્થવિશેષણવિશેષ્યાસિદ્ધાવપિ નાસિદ્ધભેદૌ, વકુરકૌશલમાત્રવાદ
 વચનવૈયર્થ્યદોષસ્ય ।

§ ૩૮ एवं व्यर्थैकदेशासिद्धादयोऽपि बाध्याः । ततः स्थितमेतद्, एतेष्वसिद्ध
 भेदेषु संभवन्त उभयासिद्धान्यतरासिद्धयोरन्तर्भवन्ति ।

§ ૩૯ નન્વચતરાસિદ્ધો હેત્વાભાસ એવ નાસ્તિ । તથાહિ—પરેનાસિદ્ધ હ્યુ-
 દ્વાબિતે યદિ વાદો ન તત્સાધર્કં પ્રમાણમાચક્ષીત તદા પ્રમાણભાવાદુભયોરપ્યસિદ્ધઃ;
 અથાચક્ષીત, તદા પ્રમાણસ્યાપક્ષપાતિત્વાદુભયોરપ્યસૌ સિદ્ધઃ । અથવા યાવન્ન પરં
 પ્રતિ પ્રમાણેન પ્રમાધ્યતે, તાવન્ તં પ્રત્યસિદ્ધ ઇતિ ચેત્, ગૌણં તર્કસિદ્ધત્વમ્, નહિરત્ના-
 દિપદાર્થસ્તત્ત્વતોઽપ્રતીયમાનસ્તાવન્તમપિ કાલં મુલ્યતસ્તદાભાસઃ । કિં ચ અન્ય-
 તરાસિદ્ધો યદા હેત્વાભાસસ્તદા વાદો નિગૃહીતઃ સ્યાત્, ન ચ નિગૃહીતસ્ય પશ્ચાદ-
 નિપ્રહ ઇતિ યુક્તમ્, નાપિ હેતુસમર્થનં પશ્ચાદ્યુક્તમ્, નિપ્રહાન્તત્વાદ્ વાદસ્યેતિ ।

§ ૩૯ આશ્રયૈકદેશસંદિગ્ધવૃત્ત્યસિદ્ધ પશુ અસિદ્ધહેત્વાભાસરૂપે ઘટી શકતો નથી.

§ ૩૭ વ્યર્થવિશેષણાસિદ્ધ. અને વ્યર્થવિશેષ્યાસિદ્ધ પશુ અસિદ્ધના ભેદ
 નથી. કારણુ કે, આ બન્ને સ્થળે વક્તાના અકૌશલને કારણે વ્યર્થવચન બોલવાનો
 હોય થયો છે.

§ ૩૮ એ જ રીતે વ્યર્થેકદેશાસિદ્ધ આદિ પશુ અસિદ્ધ હેત્વાભાસના ભેદ નથી
 એમ સમજી લેવું, તેથી એ સિદ્ધ થયું કે, એ બધા અસિદ્ધ હેત્વાભાસના ભેદોમાં
 જે સભાવના હોય તેમનો ઉભયાસિદ્ધ કે અન્યતરાસિદ્ધમાં અન્તર્ભાવ થાય છે.

§ ૩૯ શંકા—અન્યતરાસિદ્ધ નામનો હેત્વાભાસ જ નથી, તે આ પ્રમાણે—વાદીએ
 કહેલ હેતુ વિશે તે અસિદ્ધ છે, એ પ્રમાણે ઉદ્ભાવન કરવા આવે ત્યારે જે વાદી હેતુને
 સિદ્ધ કરનાર પ્રમાણુ ન કહે તો—પ્રમાણુનો અભાવ હોવાથી વાદી પ્રતિવાદી ઉભયને
 તે હેતુ અસિદ્ધ થશે, અને જે હેતુને સિદ્ધ કરનાર પ્રમાણુ કહે તો પ્રમાણુ પક્ષપાત-
 રહિત હોવાથી બન્નેને પશુ તે હેતુ સિદ્ધ થશે. અથવા જ્યાં સુધી પર પ્રત્યે
 હેતુને પ્રમાણુથી સિદ્ધ કરવામાં ન આવે ત્યાં સુધી તેના પ્રત્યે તે હેતુ અસિદ્ધ
 રહે છે, અર્થાત્ કિંચિત્કાલ પર્યંત અસિદ્ધ હોય, પશુ સર્વથા અસિદ્ધ રહેતો

નથી. એમ માનવું પણ બરાબર નથી, કારણ કે તો પછી અસિદ્ધતા ગૌણ થઈ ગઈ, કારણ કે-રત્નાદિ પદાર્થ પણ જ્યાં સુધી તત્ત્વથી અપ્રતીયમાન હોય ત્યાં સુધી પ્રધાનરૂપે તે રત્નાભાસ છે, એમ કહેવાતું નથી. (તેવી જ રીતે હેતુ પરને સિદ્ધ ન થાય ત્યાં સુધી તે અસિદ્ધતા ગૌણરૂપ હોવાથી તે અસિદ્ધતા પ્રધાનભાવે કહી શકાય નહિ) વળી, અન્યતરાસિદ્ધ જ્યારે હેત્વાભાસ હોય ત્યારે વાદી તો નિગૃહીત થઈ જાય છે, અને જે એકવાર નિગૃહીત થયો તે પછી તેનો અનિશ્ચય કહેવો એ યોગ્ય નથી. કારણ કે-નિશ્ચય સાથે જ વાદનો અંત આવે છે. માટે અન્યતરાસિદ્ધને પૃથક્ હેત્વાભાસ માનવો યોગ્ય નથી.

(૫૦) નન્વન્યતરાસિદ્ધ इत्यादि परः । अथेत्यादि इहापि परः सूरिं प्रति । गौणमित्यादि परः । असिद्धत्वमिति एतच्च न चारु । असिद्धत्वमित्यतोऽग्रे यत इति गम्यम् । तदाभास इति रत्नादिपदार्थाभासः । किं चेत्यादिनाऽहोऽजैनः ।

(ટિ.) નન્વન્યતરેત્યાદિ ॥ તત્સાધકમિતિ હેતુપ્રસાધકમ્ । અસાવિતિ હેતુઃ । તં પ્રતીતિ પરં પ્રતિ । તત્ત્વત્વમિતિ અપરીક્ષિતત્વાત્તલ્લક્ષણફલાનામતોઽજ્ઞાયમાનઃ । મુખ્યત્વમિતિ મુખ્યવૃત્ત્યા । તદાભાસમિતિ રત્નાભાસઃ ।

અત્રોચ્યતે-યદા વાદી સમ્યગ્હેતુત્વં પ્રતિપદ્યમાનોઽપિ તત્સમર્થનન્યાયવિસ્મરણાદિનિમિત્તેન પ્રતિવાદિનં પ્રાશ્નિકાન્ વા પ્રતિબોધયિતું ન શક્નોત્યસિદ્ધતામપિ નાનુમન્યતે, તદાઽન્યતરાસિદ્ધત્વેનૈવ નિગૃહ્યતે । તથા સ્વયમનમ્યુપગતોઽપિ પરસ્ય સિદ્ધિરિત્યેતાવતૈવોપન્યસ્તો હેતુગ્ન્યતરાસિદ્ધો નિપ્રહાધિકરણમ્, યથા-સાંખ્યસ્ય જૈનં પ્રત્યચેતનાઃ સુખાદયઃ, ઉત્પત્તિમત્ત્વાદ ઘટવદિતિ ।

નનુ કથં તર્હિં પ્રસન્નસાધનં સૂપપાદં સ્યાત્ ? તથા ચ પ્રમાણપ્રસિદ્ધવ્યાપ્તિ-કેન વાક્યેન પરસ્યાનિષ્ટત્વાપાદનાય પ્રસન્નનં પ્રસન્નઃ, યથા-યત્સર્વથૈકં તન્નાનેકત્વર્તત્તે, યથૈકઃ પરમાણુસ્તથા ચ સામાન્યમિતિ કથમનેકવ્યક્તિવર્તિત્તિ સ્યાત્ ? અનેક-વ્યક્તિવર્તિત્વાભાવં વ્યાપકમન્ત્રેણ સર્વથૈક્યસ્ય વ્યાપ્યસ્યાનુપપન્નેઃ । અત્ર હિ વાદિનઃ સ્યાદ્વાદિનઃ સર્વથૈક્યમસિદ્ધમિતિ કથં ધર્માન્તરસ્યાનેકવ્યક્તિવર્તિત્વાભાવસ્ય ગમકં સ્યાદિતિ ચેત્ ? ।

સમાધાન—આનો ઉત્તર આ પ્રમાણે છે, જ્યારે વાદી પોતાના હેતુને સમ્યક્ સમજતો હોય છતાં પણ તેના સમર્થનના ન્યાયને ભૂલી જવું આદિ કારણોથી પ્રતિવાદી કે સહયોને સમજાવી શકે નહિ અને હેતુમાં અસિદ્ધતા પણ માને નહિ ત્યારે વાદી અન્યતરાસિદ્ધ હેત્વાભાસથી નિગૃહીત થાય છે. વળી પોતાને માન્ય ન હોય છતાં પણ બીજાને સિદ્ધ હોય એટલા માત્રથી ઉપસ્થિત કરાયેલ હેતુ અન્યતરાસિદ્ધ હોઈને નિશ્ચયનું સ્થાન થાય છે. જેમકે-સાંખ્યો જૈનોને કહે કે-“સુખાદિ અચેતન છે, કારણ કે-ઉત્પત્તિમાન છે, ઘટની જેમ, સાંખ્યોને કોઈ પણ પદાર્થમાં ઉત્પત્તિ કે વિનાશ માન્ય નથી, પણ આવિર્ભાવ અને તિરોભાવ જ માન્ય છે. માટે આ ‘ઉત્પત્તિમત્ત્વ’ એ સાંખ્યનો હેતુ અન્યતરાસિદ્ધ હેત્વાભાસ હોઈ નિશ્ચયનું સ્થાન છે.

શંકા—વાદીને અસિદ્ધ હોય પણ પ્રતિવાદીને સિદ્ધ હોય તેવો હેતુ બે વાદી કહે તો તે અન્યતરાસિદ્ધ હોઈ નિમ્નહનું સ્થાન બને તો પ્રસંગનું સાધન પ્રસંગની આપત્તિ કઈ રીતે યુક્તિયુક્ત થશે ? અર્થાત્ નહિ થાય. તે આ પ્રમાણે પ્રમાણપ્રસિદ્ધ વ્યાપ્તિવાળા વાક્યદ્વારા પરને અનિષ્ટતાની આપત્તિ અપવા માટે જે પ્રસ્તાવ, તે પ્રસંગ કહેવાય છે. બેમકે-બે સર્વથા એક હોય તે અનેકમાં ન હોય બેમકે-એક પરમાણુ એ એક હોવાથી અનેકમાં હોતો નથી, તેવી જ રીતે સામાન્ય પણ એક હોવાથી અનેકમાં કઈ રીતે રહેશે ? અર્થાત્ નહિ રહે. કારણ કે, અનેક વ્યક્તિવર્તિત્વાભાવરૂપ વ્યાપક વિના સર્વથા એકચરૂપ વ્યાપ્ત ધરી શકતું નથી. પ્રસ્તુતમાં વાદી જૈનોને સર્વથા એકથ અસિદ્ધ છે, તો એ સ્વયં અસિદ્ધ એવો ધર્મ વ્યાપ્ત્ય-હેતુ અનેકવ્યક્તિવૃત્તિવાભાવરૂપ બીજો ધર્મ બે વ્યાપક—(સાધ્ય) છે, તેનો ગમક કઈ રીતે થશે ?

(૫૦) તત્સમર્થનન્યાયવિસ્મરણાદિના નિમિત્તેનેતિ સમ્યગ્ધેતુઃ મર્થનસમર્થપ્રમાણયુક્તિવિ-
સ્મૃતિપરમન્ત્રકૃતમતિપ્રેશાદિના કારણજરૂપા યન અસિદ્ધતામપિ નાનુમન્યતે इति અસિદ્ધતાં
ચેન્મન્યતે તદોભયાસિદ્ધઃ નિપ્રહાધિકારણમિત્યતોડમે યથેતિ ગરમ્ । ઝચેતનાઃ સુસાદયઃ
इत्यादि सुखादीनामचेतनत्वसाधकाय जैनं प्रति राख्य उत्पत्तिमन्य हेतुं वरोति, उत्पत्तिरूपं च
साख्यस्यानभीष्टं, तिरोभावमात्रवादिन्यात्, तस्य ।

(૫૦) નન્વિત્યાદિ પરઃ । કથમિત્યાદિ એવમપિ ચેદન્દતરામ્નિદ્ધતા । યત્ સર્વથૈકમિત્યાદિના
જેનો યોગ પૃચ્છતિ । તથા ચેતિ સર્વથૈકાવે અનેકવ્યક્તિવૃત્તિ સ્યાદિત્યતે ડમે યન इति
ગમ્યમ્ । અત્ર હીત્યાદિ પરઃ । સર્વથૈક્યમસિદ્ધમિતિ કથન્નિદ વાદિન્યાત્ તસ્ય ।

(ટિ૦) યદા વાદીત્યાદિ । સમર્થેનેતિ હેતુગાથકસ્ય ન્યાયસ્ય વિસ્મૃત્વાધિકારણેન । પ્રાગ્નિ-
કાનિતિ સમ્યાન્ અસિદ્ધતામિતિ હેતોરસિદ્ધત્વમપિ નાજીકરોતિ ।

(ટિ૦) નનુ કથમિત્યાદિ ॥ તથા ચેતિ પ્રમાણાત પ્રસંગમેવ વ્યાખ્યાનયતિ । યથા યદિતિ
ઘટપટાદિ ॥ તથા ચેતિ એવમેવ । અનેકેતિ અનેકાબહુ ત્રિનુવનકન્દા યે કુહરકલિતનિકે-
તનાઃ સર્વગવાદિવ્યક્તયસ્તાસુ કથં વર્તન્તે । વ્યાપકમિતિ સર્વવ્યાપ્યવૃત્તિનિવ્યવર્જિતસામાન્ય
વિના । વ્યાપ્યસ્યેતિ ગવાદે । સ્યાદ્વાદિન इति જૈનસ્ય । સર્વથૈક્યમિતિ આર્હતા હિ
સ્યાદ્વાદમેવાંગી કૃત્ય વસ્તુસ્વરૂપમિદધતિ । યથા સર્વમેકમેકે દિત્યમનિર્ણયં ચેતિ, ન ત્વેકાન્ત
સર્વં સર્વથા એકમિતિ ।

તદયુક્તમ્ । એકધર્મોપગમે ધર્માન્તરોપગમસંદર્શનમાત્રનત્પરત્વેનાસ્ય વસ્તુનિશ્ચા-
યકત્વાભાવાત્ , પ્રસજ્ઞવિપર્યયરૂપસ્યૈવ મૌલહેતોરતન્નિશ્ચાયકત્વાત્ । પ્રસજ્ઞઃ સ્વત્ર
વ્યાપકવિરુદ્ધોપલબ્ધિરૂપઃ । અનેકવ્યક્તિવર્તિત્વસ્ય હિ વ્યાપકમનેકત્વમ્, એકાન્તૈક-
રૂપસ્યાનેકવ્યક્તિવર્તિત્વવિરોધાત્ । એકાન્તૈકરૂપસ્ય સામાન્યસ્ય પ્રતિનિયતપદાર્થા-
ધેયત્વસ્વભાવાદપરસ્ય સ્વભાવસ્યામાવેનાન્યપદાર્થધેયત્વાસંભવાત્ તદ્વાવસ્ય તદભાવસ્ય
ચાન્યોડન્યપરિહારસ્થિતલક્ષણત્વેન વિરોધાદિતિ સિદ્ધમનેકત્ર વૃત્તરનેકત્વં વ્યાપકમ્ ,
તદ્વિરુદ્ધં ચ સર્વથૈક્યં સામાન્યે સંમનં તત્રેતિ નાનેકવૃત્તિત્વં સ્યાદ્ વિરોધ્યૈક્યસદ્ભાવેન
વ્યાપકસ્યાનેકત્વસ્ય નિવૃત્ત્યા વ્યાપ્યસ્યાનેકવૃત્તિત્વસ્યાડવસ્યં નિવૃત્તેઃ । ન ચ તન્નિ-
વૃત્તિરમ્યુપગતેતિ લઘ્વાવસરઃ પ્રસજ્ઞવિપર્યયાહ્યો વિરુદ્ધવ્યાપ્તોપલબ્ધિરૂપોડ્ર મૌલો-

હેતુઃ, યથા—યદનેકવૃત્તિ તદનેકમ્ । યથા—અનેકભાજનગતં તાલફલં, અનેકવૃત્તિ ચ સામાન્યમિતિ એકત્વસ્ય વિરુદ્ધમનેકત્વમ્ । તેન વ્યાપ્તમનેકવૃત્તિત્વમ્, તસ્યોપ-લબ્ધિરિહ મૌલત્વં ચાસ્ય એતદપેક્ષયૈવ પ્રસજ્ઞસ્યોપન્યાસાત્ । ન ચાયમુભયોરપિ ન સિદ્ધઃ, સામાન્યે જૈન-યૌગામ્યાં તદમ્યુપગમાત્ । તતોડયમેવ મૌલો હેતુરયમેવ ચ વસ્તુનિશ્ચાયકઃ ।

નનુ યદયમેવ વસ્તુનિશ્ચાયકઃ કક્ષીક્રિયતે, તર્હિ કિં પ્રસંગોપન્યાસેન ? પ્રાગે-વાયમેવોપન્યસ્યતામ્ । નિશ્ચયાજ્ઞમેવ હિ બ્રુવાણો વાદી વાદિનામવધેયવચ્ચનો મવતીતિ ચેત્, મૈવમ્ । મૌલહેતુપરિકરત્વાદસ્ય । અવશ્યમેવ હિ પ્રસજ્ઞં કુર્વેતોડયઃ કશ્ચિન્નિ-શ્ચાયયિતુમિષ્ટો, નિશ્ચયશ્ચ સિદ્ધહેતુનિમિત્ત ઇતિ યસ્તત્ર સિદ્ધો હેતુરિષ્ટસ્તસ્ય વ્યાપ્ય-વ્યાપકભાવસાધને પ્રકારાન્તરમેવૈતત્ । યત્ સર્વથૈકં તત્રાનેકત્ર વર્તત ઇતિ વ્યાપ્તિદર્શ-નમાત્રમપિ હિ વાધકં વિરુદ્ધધર્માવ્યાસમાક્ષિપતીત્યન્યોડયં સાધનપ્રકારઃ । एवं च नान्यतरासिद्धस्य कस्यापि गमकत्वमिति ॥५१॥

સામાધાન—ઉપરોક્ત કથન યુક્તિયુક્ત નથી. કારણ કે, પ્રસંગનું કામ એટલું જ બતાવવાનું છે, કે એ તમે એક ધર્મ સ્વીકારતા હો તો બીજો પણ ધર્મ તમારે સ્વીકારવો પડશે, આથી તે પ્રસંગ વસ્તુનો નિશ્ચાયક નથી. પરંતુ પ્રસંગથી વિપરીત સ્વરૂપવાળો મૂલ હેતુ જ નિશ્ચાયક છે. અહીં પ્રસંગ-અનિષ્ટા-પાદન એ તો વ્યાપકના વિરુદ્ધની ઉપલબ્ધિરૂપ હેતુ છે. કારણ કે, અનેકવ્યક્તિ-વૃત્તિત્વરૂપ વ્યાપ્યનું વ્યાપક અનેકત્વ છે, એકાન્ત એકરૂપને અનેકવ્યક્તિવૃત્તિત્વ સાથે વિરોધ હોવાથી. તે આ પ્રમાણે—એકાન્ત એકરૂપ સામાન્યનો પ્રતિનિયત પદાર્થનું આધેય બને એવો સ્વભાવ છે. (અર્થાત્ એકરૂપ સામાન્ય કેઈ એક પદાર્થરૂપ આધારમાં આધેયરૂપે રહેવાના સ્વભાવવાળું છે) માટે તેમાં બીજા સ્વભાવનો અભાવ છે. (અર્થાત્ અપ્રતિનિયત—(અનેક) પદાર્થની આધેયતારૂપ સ્વભાવનો અભાવ છે.) માટે તે એક પદાર્થના આધેય બન્યા પછી અન્ય પદાર્થનું આધેય બની શકતું નથી. કારણ કે, પ્રતિનિયત પદાર્થાધેયતારૂપ સ્વભાવ અને અપ્રતિનિયત પદાર્થાધેયતારૂપ સ્વભાવ પરસ્પરનો પરિત્યાગ કરી રહેવાના સ્વભાવ-વાળા હોવાથી વિરોધી છે. માટે અનેકત્રવૃત્તિનું વ્યાપક અનેકત્વ છે, એ સિદ્ધ થયું અને સામાન્યમાં તો તે અનેકત્વનું વિરોધી ‘સર્વથૈકય’—(એકાન્ત એકત્વ) તમોને સંમત-માન્ય છે, માટે સામાન્યમાં અનેકવૃત્તિત્વ ઘટી શકશે નહિ. કારણ કે, સામાન્યમાં તેના વિરોધી એકય—એકત્વનો સદ્ભાવ હોવાથી. તેમાંથી અને-કત્વરૂપ વ્યાપકનો અભાવ થતો હોઈ અનેકવૃત્તિત્વરૂપ વ્યાપ્યનો પણ અવશ્ય અભાવ થઈ જાય છે. પણ તમે અનેકવૃત્તિત્વનો અભાવ માનતા નથી, માટે પ્રસંગ

તદપે° ઇતિ ટિપ્પણે ।

વિપર્ણ નામના વિરુદ્ધ્યાસોપલબ્ધિરૂપ મૂલ હેતુને અવસર મળી ગયો. આથી આ કથાને સામાન્યમાં સર્વથા ઐક્ય પ્રતિષેધ છે, તેનું વિરુદ્ધ અનેકત્વ છે, તેનાથી વ્યાસ અનેકવૃત્તિવળી અહીં ઉપલબ્ધિ છે તેથી ક્ષિત એમ થાય કે, સામાન્ય સર્વથા એક ન બને. જેમકે-અનેક ભાજનમાં રહેલ તાલકૂલ અનેક છે.

અને સામાન્ય પણ અનેકવૃત્તિ-(અનેકમાં રહેનાર) છે, માટે તેમાં પણ એકત્વનું વિરોધી અનેકત્વ છે, તે અનેકત્વની વ્યાપ્તિ અનેકવૃત્તિવ સાથે છે, અને તેની(અનેકવૃત્તિવળી) ઉપલબ્ધિ અહીં છે. આ મૂલ હેતુ એટલા માટે છે કે, તેની અપેક્ષાએ જ પ્રસંગનો ઉપન્યાસ કરવામાં આવ્યો છે, અને જૈન તથા યૌગ ઉભયવાદીને આ હેતુ સિદ્ધ નથી એવું પણ નથી, અર્થાત્ સિદ્ધ જ છે. કારણ કે, બન્નેએ તેને સ્વીકારેલ છે, અને તેથી આ જ 'વિરુદ્ધ્યાસોપલબ્ધિ'રૂપ અનેકવૃત્તિવ નામનો મૂલ હેતુ જ છે, અને તે જ વસ્તુનો નિશ્ચાયક છે.

શંકા-જો આ મૂલ હેતુ જ વસ્તુનો નિશ્ચાયક છે એમ માનો છો, તો પછી પ્રસંગનો ઉપન્યાસ શા માટે કર્યો ? પ્રસંગનું ઉપસ્થાપન કરતાં પહેલાં જ આ હેતુનું ઉપસ્થાપન કરો. કારણ કે, નિશ્ચયના સાધનભૂત હેતુને જ બોલનાર વાદીનું વચન અન્યવાદીઓને ગ્રાહ્ય થાય છે.

સમાધાન-એમ ન કહો. કારણ કે, મૂલ હેતુના પરિવારરૂપ જ આ પ્રસંગ છે, કારણ કે, કરનારને કોઈ એક અર્થનો નિશ્ચય કરવાનું ઇષ્ટ છે, અને નિશ્ચય તો સિદ્ધ હેતુથી જ થાય છે. એટલે, જે હેતુ સિદ્ધરૂપે ઇષ્ટ હોય તેનો વ્યાખ્યાનપદભાવ સિદ્ધ કરવા માટેનો જ આ પ્રસંગ સાધન એ એક અન્ય પ્રકાર જ છે.

જે સર્વથા એક છે, તે અનેકત્ર હોતું નથી. આ પ્રમાણનું કેવળ વ્યાસિદ્ધશન પણ બાધક બનીને વિરુદ્ધ ધર્મનો આશ્રય બની જશે એવો આક્ષેપ કરે છે. આ રીતે વ્યાખ્યાનપદભાવને સિદ્ધ કરવાનો આ પણ એક બીજો પ્રકાર છે અને એ રીતે કોઈ પણ અન્યતરાસિદ્ધ ગમક નથી. ૫૧

(૧૦) તદ્વ્યુત્કમિત્યાદિ સુરિઃ । एकधर्मोपगमे इति ऐक्यलक्षणधर्मोपगमे । धर्मांतरोपगम-
संवर्धनममव्रततत्पक्षेनेति अनेकव्यक्तिवर्तिताभावसंदर्शनमात्रनिष्ठत्वेन । अस्त्येति प्रसङ्गस्य ।
वस्तुनिश्चायकत्वाभावादिति यत् स्वयंके तन्मानेकत्र वर्तते इत्युक्ते हि निषेधमात्रं प्रतीयते ते
न किञ्चित् निश्चीयते विधेरभावात् । तदिति वस्तु अनेकव्यक्तियतोऽप्यैव कुत इति पृच्छापक्षम् ।
प्रतिनियत्वेत्यादि प्रतिनियत एको यः प्रदायैरतत्राधेयत्वं आरोप्यत्वं तस्य भावस्तरत्वं तत्त्व-
ज्ञानत्वं स्वभावात् । तद्भावस्येति प्रतिनियतपदार्थाधेयत्वस्वभावस्या । तद्भावस्येति अन्वयवार्त्ता-
वेकवासम्भवस्य । तद्वेति योगस्य । तन्निवृत्तिरिति अनेकवृत्तिरिति अनेकवृत्तिरिति ।
अभ्युपगतेति भवता । अयमिति अनेकव्यक्तिवर्तितावदिति हेतुः ।

નનુ યદ્યયમિત્યાદિ પરઃ । અયમેવેતિ મૌલહેતુરેવ । ઉપન્યસ્યતામિત્યતોઽપેયત
ઇતિ ગમ્યસ્ય । મૈવમિત્યાદિ સુરિઃ । અસ્ત્યેતિ પ્રસંગસ્ય । કુર્વત ઇતિ વાદિનઃ । વ્યાખ્યાનપદ-
ભાવસાધને ઇતિ અવિનાભાવઃ સમ્બન્ધ ઇતિ યાવત્ । પતદિતિ પ્રસંગોપદર્શનમ્ ॥૫૧॥

(ટિ.) તદ્વ્યુક્તમિત્યાદિ । એકઘર્મેતિ એકવચસ્માંત્રીકારે । અર્થાન્તરેણે
 અનેકવ્યક્તિવર્તિત્વાભાવાત્ત્રીકારસંદર્શનમાત્રપરાયણત્વેન । અસ્યેતિ પ્રસંગસ્ય મૌલ્યહેતોરિતિ
 પ્રસંગો મૌલ્યે હેતુ નિષ્ચાયયતીત્યર્થઃ । સામાન્યં સર્વથા એકં ન ભવતિ અનેકવ્યક્તિવર્તિત્વાત્ ।
 તન્નિશ્ચયેતિ વસ્તુનિર્ણાયકત્વાત્ । અપરસ્યેતિ સર્વવ્યક્તિવ્યાપકત્વલક્ષણસ્ય । તન્નાશસ્યેતિ
 આવેશમાશ્વસ્ય પ્રતિનિયતપદાર્થધેયત્વાભાવસ્ય । અગ્યોઽન્યેતિ પરસ્પરભાવાભાવવિરોધઃ । તદ્વિરુ-
 દ્ધમિતિ અનેકવૃત્તિવિરુદ્ધમ્ । વિરોધસ્યૈક્યસ્ય સત્ત્વાત્ । વ્યાપકં ચ નિવર્તમાનં વ્યાપ્યમાદાયં
 નિવર્તતે । ન ચ તન્નિવૃત્તિરિતિ અનેકવૃત્તિ ચ નિવૃત્તિઃ । તાલ્પલમિતિ “જાતાવેકવચ્ચમ્”
 इति वचनात् संग्रहो यव इति यथा ॥ अथ च बहुखण्डकृतत्वात् प्रचुरामपगतम् । अर्थं च
 स्थूलवादक्रमपि घनभाजनगतमंशकल्पमयाऽनेकम् । मौल्यत्वं चेत्यादि ॥ अस्येति अनेकवृत्तिवत्त्वा-
 दिति हेतोः । तदपेक्षयेति हेत्वपेक्षया । अयमिति अनेकव्यक्तिवृत्तिवत्त्वात्त्रीकारात् ।

નનુ યદ્વોત્યાદિ ॥ નિશ્ચયાક્રમિતિ વાદિના પ્રથમં વસ્તુનિશ્ચાયકમેવ વાક્યં
 પ્રથાપથસુપાનેત્ય કિમપરેણાસત્પ્રલાપેન ? । અવધેયેતિ પ્રાછાવાક્યઃ । અસ્યેતિ પ્રસંગસ્ય ।
 તત્ત્રેતિ અર્થનિષ્ચયેતિ તસ્યેતિ । હેતોઃ । વિરુદ્ધેતિ અનેકવચ્ચમાંત્રીકારપ્ ॥૫૧॥

અધુના વિરુદ્ધલક્ષણમાચક્ષતે—

સાધ્યવિપર્યયેણૈવ યસ્યાન્યથાનુપપતિરધ્યવસીયતે સ વિરુદ્ધઃ ॥૫૨॥

યદા કેનચિત્ સાધ્યવિપર્યયેણાભૂતો હેતુઃ સાધ્યાવિનાભાવવાન્ત્યા પ્રયુજ્યતે
 તદાઽસૌ વિરુદ્ધો હેત્વાભાસઃ ॥૫૨॥

વિરુદ્ધ હેત્વાભાસનું લક્ષણ—

સાધ્યથી વિપરીત પદાર્થ સાથે જે હેતુની અન્યથાનુપપત્તિ-અભિપ્રાય
 નિશ્ચય સાથે તે વિરુદ્ધહેત્વાભાસ છે. ૫૨.

૬૧ સાધ્યથી વિપરીત પદાર્થ સાથે—સાધ્યાભાવ સાથે અવિનાશૂત-અભાસ
 હેતુનો અભાવ સાધ્યની સાથે અવિનાશૂત છે, એવી આનિત્યથી પ્રયોગ કરાય ત્યારે
 તે વિરુદ્ધહેત્વાભાસ છે. ૫૨

(ટિ.) યદ્વા કેનચિદિતિ તાર્કિકેણ ॥૫૨॥

અત્રોદાહરણમ્—

યથા નિત્ય એવ પુરુષોઽનિત્ય એવ વા, પ્રત્યભિજ્ઞાનાદિમત્ત્વાત્ ॥૫૩॥

૬૧ આદિશબ્દાત્ સ્મરણપ્રમાણતદાભાસાદિગ્રહઃ ।

૬૨ અર્થં ચ હેતુઃ પ્રાચિ સાધ્યે સાદુરુચાદિભિરાહ્યાતઃ । સ્થિરૈકસ્વ-
 રૂપપુરુષસાધ્યવિપરીતપરિણામિપુરુષેણૈવ વ્યાપ્ત્વાદિરુદ્ધઃ । તથાહિ—યથેષ પુરુષઃ
 સ્થિરૈકસ્વરૂપ એવ, તદા સુષુપ્તાશ્વસ્થાયામિવ બાહ્યાર્થગ્રહણાદિરૂપેણ પ્રવૃત્ત્યભાવાત્
 પ્રત્યભિજ્ઞાનાદયઃ કદાચિન્ન સ્યુઃ; તદભાવે વા સ્થિરૈકસ્વરૂપસ્વહાનિઃ । અવસ્થા-
 મેદાદયં વ્યવહારઃ હ્યપ્યયુક્તમ્ । તાસામવસ્થાનુચ્ચિત્તિરેકાવચિત્તિરેકવ્યક્તિવ્યવહાર-
 ૧ એતદપે” इति मूले ।

પતેઃ । વ્યતિરેકે તાસ્તસ્યેતિ સમ્બન્ધાભાવઃ; અવ્યતિરેકે પુનરવસ્થાતૈવૈતિ તદવસ્થસ્તદ-
ભાવઃ । કથં ચ તદેકાન્તૈક્યે અવસ્થામેદોઽપિ ભવેત્ ?

વિરુદ્ધ દેત્વાભાસનું ઉદાહરણ —

જેમ કે પુરુષ નિત્ય જ છે, અથવા અનિત્ય જ છે, કારણ કે, તે પ્રત્યક્ષ-
જ્ઞાનાદિવાળો છે. ૫૩

હૃ ૧ સૂત્રમાં કહેલ ‘આદિ’ શબ્દથી સ્મરણ પ્રમાણ તથા તેના આભાસ
વિગેરેનું ગ્રહણ બાણુવું.

હૃ ૨ આ “પ્રત્યક્ષજ્ઞાનાદિવાળો છે”—એ હેતુ પ્રથમ સાધ્યમાં—એટલે કે
નિત્યત્વની સિદ્ધિમાં સાંખ્ય આદિએ કહેલ છે. પરંતુ આ હેતુ સ્થિર અને એક
સ્વરૂપવાળો પુરુષરૂપ સાધ્યથી વિરુદ્ધ એના પરિણામી પુરુષ સાથે વ્યાપ્ત હોવાથી
વિરુદ્ધ દેત્વાભાસ રૂપ છે. તે આ પ્રમાણે—જો આ પુરુષ-આત્મા સ્થિર એક-
સ્વરૂપવાળો જ હોય તો બાહ્યપદાર્થનું ગ્રહણ કરવું આદિ પ્રવૃત્તિનો જેમ સુષુ-
પ્તિ અવસ્થામાં અભાવ છે, તેમ-અભાવ થઈ જાય છે. તેથી તેને પ્રત્યક્ષ-
જ્ઞાનાદિ કદી પણ થશે નહિ, અને જો પ્રત્યક્ષજ્ઞાનાદિ થાય તો તેના સ્થિર એકરૂપ-
ત્વની હાનિ થશે.

સાંખ્ય અવસ્થાતાની અવસ્થાઓના ભેદની અપેક્ષાએ પ્રત્યક્ષજ્ઞાનાદિની
ઉત્પત્તિ વિગેરે અવહાર ઘટાવાય છે.

જૈન—આ કથન પણ અયોગ્ય છે, કારણ કે, અવસ્થાઓ અવસ્થાતાથી ભિન્ન
છે કે અભિન્ન ? એ બંને વિકલ્પો ઘટતા નથી. તે આ પ્રમાણે—જો તે અવસ્થાઓ
અવસ્થાતાથી ભિન્ન હોય તો તે અવસ્થાઓ તે જ અવસ્થાતાની છે એવો
સંબંધ બની શકશે નહિ. અને જો તે અવસ્થાઓ અવસ્થાતાથી અભિન્ન હોય
તો માત્ર અવસ્થાતા જ બાકી રહેશે, અને તેમ થતાં સંબંધનો અભાવ તેવો ને
તેવો જ રહ્યો, અર્થાત્ બે વસ્તુ જ નથી તો પછી સંબંધ કેનો ? વળી બંનેનું
એકાંત એક્ય હોય તો અવસ્થાભેદ પણ શી રીતે ઘટશે ?

(૫૦) પ્રાચિ સાધ્યે इति नित्य एव पुरुष इति साधके । कदाचिन्न स्युरिति स एवेति वा
स्यादयमित्येव वा न पुनः स एवामिति । सम्बन्धाभाव इति दधिभ्वेताश्चोरिव । अवस्था-
तैवेति न पुनरवस्थाः । तद्भाव इति स्थिरैकस्वरूपत्वाभावः ।

(ટિ.) યથા નિત્ય ક્યાદિ ॥ પ્રાચિ સાધ્યે इति ‘નિત્ય એવ પુરુષઃ’ ક્યવંકરૂપે । સ્થિ-
રૈકેતિ સ્થિરો નિત્ય એકસ્વભાવઃ પુરુષ આત્મા એવ સાધ્યસ્તસ્માદ્ વિપરીતો વિપર્યયમૂલઃ પરિ-
ણામી નિત્યાનિત્યઃ પુરુષસ્તેન । તદ્ભાવે વેતિ પ્રત્યક્ષજ્ઞાનાદિભાવે । અયમિતિ પ્રત્યક્ષજ્ઞાદિ-
રૂપઃ । તાસામિતિ અવસ્થાનામ્ । અવસ્થાતુરિતિ આત્મનઃ । વ્યતિરેકેતિ અવસ્થા
આત્મનઃ સકાશાદવ્યતિરિક્તા અવ્યતિરિક્તા इति વિકલ્પદ્વયાસંભવાત્ । તા इति અવસ્થાઃ ।
તસ્યેતિ અવસ્થાતુરાત્મનઃ । અવસ્થાતેતિ આત્મૈવાસ્તિ ન ત્વવસ્થાઃ । તેન તાસામભિન્ન-
ત્વાત્ । તદવસ્થ इति પૂર્વપ્રકાર એવ, ન ત્વવસ્થામેદનાયનાકર્તું શકયતે । તદ્ભાવ इति
પ્રત્યક્ષજ્ઞાનાભાવઃ । કથં ચેત્યાદિ ॥ તદેકાન્તેતિ તસ્યાત્મન એકાન્તેન સર્વથા એક્યે
નિત્યેક્યસ્વભાવત્વે ॥

૬૨ તથૈકાન્તાનિત્યત્વેડપિ સાધ્યે સૌગતેન ક્રિયમાણેડયં હેતુવિરુદ્ધઃ; પરિ-
ણામિપુરુષેઐવ વ્યાસત્વાત્ । તથાહિ—અત્યન્તોચ્છેદધર્મિણિ પુરુષે પુરુષાન્તરચિત્તવદેક-
સન્તાનેડપિ સ્મૃતિપ્રત્યભિજ્ઞાને ન સ્યાતામ્; નિત્યાનિત્યે પુનઃ પુનઃ સર્વમેતદવદા-
તમુપપદ્યતે । વિરોધાદેઃ સામાન્યવિશેષવચ્ચિત્રજ્ઞાનવચ્ચાસંભવાત્ । તથા તુરજ્ઞોડયં
શૂક્લસક્લિત્વાદિત્યાદ્યત્રોદાહર્તૃવ્યમ્ ।

૬૩ તે જ રીતે એકાન્ત અનિત્ય રૂપ સાધ્યમાં પણ સૌગતથી અપાતે આ
હેતુ વિરુદ્ધ છે, કારણ કે, તે પરિણામી પુરુષ સાથે વ્યાસ છે. તે આ પ્રમાણે-
સર્વથા નાથ પામનારા ધર્મી પુરુષમાં એક સંતાન હોવા છતાં પણ પુરુષાન્તરના
ચિત્તાની જેમ સ્મરણ અને પ્રત્યભિજ્ઞાન થશે નહિ. અર્થાત્ એકપુરુષના ચિત્તે
અનુભવેલ પદાર્થનું સ્મરણ કે પ્રત્યભિજ્ઞાન અન્યપુરુષના ચિત્તમાં થતું નથી
તેમ એક સંતાન હોવા છતાં પણ પ્રથમ અનુભવ કરનાર પુરુષ સર્વથા નષ્ટ થઈ
ગયેલ હોવાથી તેના અનુભવેલ પદાર્થનું સ્મરણ કે પ્રત્યભિજ્ઞાન તેની સંતતિમાં
નહિ થાય. અને નિત્યાનિત્ય પુરુષરૂપ ધર્મીને વિશે આ બધું કેઈ પણ હોય
વિના યુક્તિપૂર્વક સંગત થઈ જાય છે, કારણ કે તેમાં સામાન્ય વિશેષની જેમ અને
ચિત્રજ્ઞાનની જેમ વિરોધાદિ હોયોને સંભવ નથી.

તેવી જ રીતે આ અન્ય છે, કારણ કે, તેને—શીંગડાં છે, વગેરે ઉદાહરણોને
વિરુદ્ધ હેત્વાભાસો બાણવા.

(૫૦) હેતુવિરુદ્ધ इति प्रत्यभिज्ञानादिमस्वादिति हेतुः । परिणामिपुरुषेणैवेति जैनाभिगम-
पुरुषेणैव । सामान्यविशेषवच्चित्रज्ञानवच्चासम्भवादिति सामान्य-विशेषवत् सांख्यानं
चित्रज्ञानवच्च सौगतानां तद्विरोधादेरसम्भवात् । अत्रेति विरुद्धावसरे ।

(ટિ૦) અર્થ હેતુરિતિ અવસ્થામેદાદિત્વરૂપઃ । અત્યન્તોચ્છેદેતિ માનસ્યે ક્ષણિકે આત્માનિ ।
પુરુષેતિ અપરપુરુષચિત્તે ઇવ । અત્ર વ્યવહારમાત્રં ક્ષણિક આત્મા તૈરન્યુભૂતઃ પુરુષશબ્દેન
વાચ્યઃ । સર્વમેતદિતિ સ્મૃતિપ્રત્યભિજ્ઞાનાદિ । અવદાતમિતિ ંજ્જવલં વાધકપ્રમાણાભાવાત્ ।
વિરોધાદેરિતિ નિત્યાનિત્યે વસ્તુનિ વિરોધો ન સંભવી । સામાન્યેતિ યથા સામાન્યવિશેષા-
ત્મકં વસ્તુ ચ સિદ્ધે, સામાન્યમાન્યં સૌગતાનાં વિશેષ એવ કમનીયતાં કલયતિ અતઃ
સામાન્યવિશેષયોર્વિરોધસ્તન્નિરાસઃ પૂર્વમેવોપપાદિતઃ, યથા ચ પશ્ચવર્ણચિત્રજ્ઞાનમેકસ્ય જાયતે, તથા
નિત્યાનિત્યાત્મકં વસ્તુ ।

૬૪ યે ચ સતિ સપક્ષે પક્ષવિપક્ષવ્યાપક ઇત્યાદયો વિરુદ્ધમેદાસ્તેડસ્યૈવ
પ્રપશ્ચભૂતાઃ । તથાહિ—સતિ સપક્ષે ચત્વારો વિરુદ્ધાઃ ।

પક્ષવિપક્ષવ્યાપકો યથા—નિત્યઃ શબ્દઃ કાર્યત્વાત્ । સપક્ષશ્ચાત્ર ચતુર્ધ્વપિ
વ્યોમાદિનિત્યઃ, સ્વકારણસમવાયઃ કાર્યત્વં; ઉભયાન્તોપલક્ષિતા સત્તાડનિત્યત્વમિત્યેકે;
તદભિપ્રાયેણ પ્રાગભાવસ્યાપિ નિત્યત્વાયુક્તમેવ વિરુદ્ધોદાહરણમ્ । અન્યથા ન વિપક્ષ-
વ્યાપિ કાર્યત્વં સ્યાત્ । યદા ત્વાદિમત્ત્વમેવ કાર્યત્વં તદા પ્રવ્ધંસસ્ય નિત્યત્વે-

ડપિ કાર્યત્વમસ્તંત્યનૈકાન્તિકં સ્યાત્, ન વિરુદ્ધમિતિ । અયં ચ પક્ષે શબ્દે વિપક્ષે ઘટાદૌ વ્યાપ્ય વર્તેતે । ૧ ।

ફૂટ વળી જે હેતુને સપક્ષ હોય અને જે પક્ષ વિપક્ષમાં વ્યાપક હોય ઇત્યાદિ વિરુદ્ધના જે લેદો કરવામાં આવે છે, તે આના જ વિસ્તારરૂપ છે, એમ સમજીશું. તે આ પ્રમાણે-સપક્ષવાળા વિરુદ્ધના ચાર લેદો—

(૧) પશ્ચવિપક્ષવ્યાપકઃ—પક્ષ અને વિપક્ષ બન્નેમાં વ્યાપક હોય તે. જેમકે શબ્દ નિત્ય છે. કારણ કે, તે કાર્યરૂપ છે. પ્રસ્તુત ચારે લેદોમાં નિત્ય એવા ઓછામાં સપક્ષ છે. કાર્યત્વ એટલે પોતાનાં કારણોનો સમવાય, અને અનિત્યત્વ એટલે એવી સત્તા જેને ઉભય અન્તો છે. એટલે કે, જેની આદિ છે અને અન્ત પણ છે. આ પ્રમાણે માનનારના મતે પ્રાગભાવ એ નિત્ય કહેવાશે. તેથી પ્રસ્તુત હેતુ વિરુદ્ધનું ઉદાહરણ બની શકશે, અને જો પ્રાગભાવને નિત્ય માનવામાં ન આવે તો પ્રસ્તુત કાર્યત્વ હેતુ સંપૂર્ણ વિપક્ષવ્યાપી બનશે નહિ. આથી તે પક્ષવિપક્ષવ્યાપીનું ઉદાહરણ બની શકશે નહિ. અર્થાત્ પ્રાગભાવ વિપક્ષરૂપે હોત તો તેમાં કાર્યત્વ ન હોવાથી હેતુ સંપૂર્ણ વિપક્ષ વ્યાપી કહ્યો તે ઘટી શકે નહિ અને જો જે આદિમત છે તે કાર્ય છે-આવું કાર્યનું લક્ષણ કરવામાં આવે તો પ્રાગભાવ નિત્ય હોવા છતાં પણ કાર્યરૂપ છે. તેથી કરીને કાર્યત્વ હેતુ વ્યભિચારી થશે પણ વિરુદ્ધ નહિ થાય. કારણ કે, કાર્યત્વની પ્રાપ્તિ નિત્ય અને અનિત્ય બન્નેમાં થઈ. એટલે તેની વ્યાપ્તિ બેમાથી કોની સાથે છે, તે વિશે સંદેહ થવાથી વ્યભિચારી છે. પ્રસ્તુત કાર્યત્વ હેતુ શબ્દરૂપ પક્ષમાં અને ઘટાદિ વિપક્ષમાં વ્યાપીને રહે છે

(૫૦) ઉભયાન્તોપલક્ષિતેતિ આયવસાનલક્ષણોપલક્ષિતા । હસ્થેકે ઇતિ વૈશેષિકાઃ । તદ્ભિપ્રાયેણેત્યાદિ અનિત્યં હિ તલુચ્ચતે યત્ સાદિ સાન્તં ચ ભવતિ । પ્રાગભાવધાનાદિઃ સાન્તશ્ચ, યતો ષટે ઇત્યન્તે મુલ્લિખ્ત રક્ષણપ્રાગભાવસ્ય વિનષ્ટત્વાત્, અતો વૈશેષિકાભિપ્રાયેણ પ્રાગભાવો નિત્યો-ડનિત્યસ્વલક્ષણામાવાત્, અમ્બુગુપ્તગ્નયો જૈનૈરપિ । અન્યથા ન ચિવપક્ષવ્યરપિ કાર્યત્વં સ્યારદિતિ અન્વથા પરામિપ્રાયેણ નિત્યત્વેડનજીક્રિયમાણે પ્રાગભાવસ્ય નિત્યત્વમાચાતિ, તતશ્ચ કાર્યત્વાદિતિ હેતુવિપક્ષવ્યાપી મ સ્યાત્, કિન્નુ વિપક્ષકદંશવ્યાપી સ્યાત્ । કોડર્થઃ નિત્યત્વસ્ય હિ વિપક્ષા અનિત્ય પટપ્રાગભાવાવયઃ, તતશ્ચ ષટે કાર્યત્વં સ્વકારણસમય.યોડસ્તિ પ્રાગભાવે પુનર્નાસ્તિ । કાર્યત્વમિતિ આદિમત્ત્વલક્ષણમ્ ।

(ટિ.) અસ્થૈવેતિ વિરુદ્ધસ્યૈવ । પ્રવચ્ચેતિ પરિકરીભૂતાઃ । ઉભયાન્તેતિ યસ્ય વસ્તુમ્ ઉભયૌ દ્વાવત્તૌ આચન્તલક્ષણી લક્ષ્યેતે તદનિત્ય, નિત્યૈકાલસ્યાદેરન્તસ્ય ચાડવક્ષનાદિતિ વૈશેષિકાઃ । તદ્ભિપ્રાયેણેતિ તેષાં વૈશેષિકાણાં સિદ્ધાન્તાભિપ્રાયેણ । વિરુદ્ધોદાહરણમિતિ પ્રાગભાવોડસ્ય વિરુદ્ધસ્ય હેતોરુદાહરણં યુજ્યતે—નિત્યઃ શબ્દઃ કાર્યત્વાત્ પ્રાગભાવત્ વ્યોમાદિવચ્ચ । અન્યથેતિ પ્રાગભાવસ્ય વિરુદ્ધોદાહરણાડકરણે । યદ્વા ત્વાદૌતિ કેવલા આદિસત્તૈવ કાર્યત્વાત્ ।

વિપક્ષકદંશવૃત્તિઃ પક્ષવ્યાપકો યથા—નિત્યઃ શબ્દઃ સામાન્યવત્ત્વે સત્સ્વરુદાદિ-બાહ્યેન્દ્રિયપ્રાપ્તવાત્ । અર્હત્યર્થે કૃત્વામિધાનાત્ મહનયોગસત્તામાત્રં પ્રાપ્ત્યમુક્તશ્ચ, તેનાસ્ય પક્ષવ્યાપકત્વં, વિપક્ષે તુ ઘટાદ્રાવત્તિ ન મુક્તાદૌ । ૨ ।

પક્ષવિપક્ષકદેશવૃત્તિર્યથા—નિત્યઃ શબ્દઃ પ્રયત્નાનન્તરીયકત્વાત્ । અર્થ હિ પુરુ-
ષાદિશબ્દે પક્ષેऽપિ ન વાચ્યાદિશબ્દે, ઘટાદૌ ચ વિપક્ષે, ન વિદ્યુદાદૌ । ૩ ।

પક્ષકદેશવૃત્તિર્વિપક્ષવ્યાપકો યથા—નિત્યા પૃથિવી કૃતકત્વાત્ । કૃતકત્વં
દ્રવ્યગુણાદાવસ્તિ પૃથિવ્યાં ન પરમાણૌ, વિપક્ષે તુ ઘટાદૌ સર્વત્રાસ્તિ । ૪ ।

(૨) વિપક્ષકદેશવૃત્તિઃ પક્ષવ્યાપકઃ—વિપક્ષના એક દેશમાં હોય અને પક્ષમાં
વ્યાપક હોય તે. જેમકે શબ્દ નિત્ય છે, કારણકે સામાન્યવાન્ હોઈ આપણી
આદ્ય ઈન્દ્રિયથી ગ્રાહ્ય છે. અહીં ગ્રાહ્યત્વમાં ‘કૃત્ય’ પ્રત્યય યોગ્યતા અર્થમાં
થયેલ હોવાથી તેનો અર્થ—“ગ્રહણની યોગ્યતા માત્ર” એટલો સમજવો, અને
તેથી એ હેતુ શબ્દરૂપ પક્ષમાં સંપૂર્ણતયા વ્યાપક છે, બ્યારે વિપક્ષરૂપ ઘટા-
દિમાં છે, પરંતુ સુખાદિમાં નથી.

(૩) પક્ષવિપક્ષકદેશવૃત્તિઃ—પક્ષના અને વિપક્ષના એક દેશમાં રહેનાર.
જેમકે—શબ્દ નિત્ય છે. કારણ કે, તે પ્રયત્ન કર્યા પછી થનાર છે. અહીં પક્ષાન્તર્ગત
પુરુષાદિના શબ્દમાં છે. પરંતુ પક્ષાન્તર્ગત વાચ્ય આદિના શબ્દમાં નથી. તેવી
જ રીતે વિપક્ષરૂપ ઘટાદિમાં છે, પણ વિદ્યુતાદિમાં નથી.

(૪) પક્ષકદેશવૃત્તિઃ વિપક્ષવ્યાપકઃ—પક્ષના એક દેશમાં હોય અને વિપ-
ક્ષમાં વ્યાપીને રહેનાર. જેમકે—પૃથ્વી નિત્ય છે, કારણ કે, તે કૃતક છે. અહીં હેતુ
દ્રવ્યભુગદિ પૃથ્વીમાં છે પરંતુ પરમાણુમાં નથી, બ્યારે વિપક્ષ ઘટાદિમાં સર્વત્ર છે.

(૫) પ્રહણયોગ્યતામાત્રમિતિ અન્યથા દેશવિપ્રકૃષ્ટા કલવિપ્રકૃષ્ટાશ્ચ શબ્દા અગ્રાજ્ઞા અપિ
વર્તન્તે, પરં તત્રાપિ ચોચ્યતાસ્તિ । અસ્યેતિ હેતોઃ । અસ્તીતિ વિપક્ષા ઘટાદયસ્તેઽસ્સદ્વાચિષાક્ષે-
ન્દ્રિયગ્રાહ્યાઃ, અત્ એવાસ્તિ ।

(ટિ.) વિપક્ષકૈત્યાદિ ॥ અસ્યેતિ હેતોઃ ।

§૫ અસતિ સપક્ષે ચત્વારો વિરુદ્ધાઃ । પક્ષવિપક્ષવ્યાપકો યથા—આકાશ-
વિશેષગુણઃ શબ્દઃ પ્રમેયત્વાત્ । યેષુ ચતુર્ધ્વવ્યાકારો વિશેષગુણાન્તરરચાભાવાત્ સપ-
ક્ષામાઃ । અર્થ ચ પક્ષે શબ્દે વિપક્ષે ચ રૂપાદૌ વ્યાપ્ય વર્તતે । ૫ ।

પક્ષવિપક્ષકદેશવૃત્તિર્યથા—તત્રૈવ પક્ષે પ્રયત્નાનન્તરીયકત્વાત્ । અર્થ પક્ષે પુરુ-
ષાદિશબ્દે એવ, વિપક્ષે ચ રૂપાદાવેવાસ્તિ, ન વાચ્યાદિશબ્દે વિદ્યુદાદૌ ચ । ૬ ।

પક્ષવ્યાપકો વિપક્ષકદેશવૃત્તિર્યથા—તત્રૈવ પક્ષે બાહ્યેન્દ્રિયગ્રાહ્યત્વાત્ । અર્થ
શબ્દ પક્ષં વ્યાપ્નોતિ, વિપક્ષે તુ રૂપાદાવસ્તિ ન સુસ્તાદૌ । ૭ ।

વિપક્ષવ્યાપકઃ પક્ષકદેશવૃત્તિર્યથા—તત્રૈવ પક્ષે અપદાત્મકત્વાત્ । અર્થ પક્ષક-
દેશેઽવર્ણાત્મકેઽસ્તિ નાન્યત્ર, વિપક્ષે તુ રૂપાદૌ સર્વત્રાસ્તિ । ૮ ।

§૬ નનુ ચત્વાર એવ વિરુદ્ધમેદા યે પક્ષવ્યાપકા નાન્યે, યે પક્ષકદેશ
વૃત્ત્યસ્તેષામસિદ્ધલક્ષણોપપન્નત્વાત્ । તદસત્ । ઉભયલક્ષણોપપન્નત્વેનોભયચ્ચવહાર-
વિષયત્વાત્, તુલાયાં પ્રમાણપ્રમેયચ્ચવહારક્ત ।

હવે સપક્ષરહિત વિરુદ્ધના ચાર ભેદ—

(૫) પક્ષવિપક્ષવ્યાપકઃ—પક્ષ અને વિપક્ષમાં વ્યાપીને રહેનાર. જેમકે શબ્દ આકાશનો વિશેષ ગુણ છે, પ્રમેય હોવાથી. અહીં હેતુપક્ષ રૂપ શબ્દ અને વિપક્ષરૂપ રૂપાદિ ગુણોમાં વ્યાપીને રહેલ છે. આ ચારે દષ્ટાન્તમાં આકાશમાં બીજો કોઈ વિશેષ ગુણ ન હોવાથી સપક્ષનો આભાવ છે.

(૬) પક્ષવિપક્ષકદેશવૃત્તિઃ—પક્ષ અને વિપક્ષના એકદેશમાં રહેનાર. જેમકે, શબ્દ આકાશનો વિશેષ ગુણ છે, પ્રયત્ન કર્યા પછી થતો હોવાથી. અહીં હેતુ પક્ષરૂપ પુરુષાદિના શબ્દમાં છે, જ્યારે વાયુ આદિના શબ્દમાં નથી. તેવી જ રીતે વિપક્ષરૂપ ઘટાદિમાં છે, પણ વિદ્યુતાદિમાં નથી.

(૭) પક્ષવ્યાપકો વિપક્ષકદેશવૃત્તિઃ—પક્ષમાં વ્યાપીને રહેનાર અને વિપક્ષના એક દેશમાં રહેનાર. જેમકે શબ્દ આકાશનો વિશેષ ગુણ છે, બાહ્યેન્દ્રિયથી ગ્રહણ કરવા યોગ્ય હોવાથી. અહીં હેતુ પક્ષરૂપ શબ્દમાં વ્યાપીને રહેલ છે, જ્યારે વિપક્ષરૂપ રૂપાદિમાં છે પણ સુખાદિમાં નથી.

(૮) વિપક્ષવ્યાપકઃ પક્ષકદેશવૃત્તિઃ—વિપક્ષમાં વ્યાપીને રહેનાર અને પક્ષના એક દેશમાં રહેનાર. જેમકે, શબ્દ આકાશનો વિશેષ ગુણ છે, પદસ્વરૂપ ન હોવાથી. અહીં હેતુ પક્ષના એક દેશરૂપ અવજ્ઞાતમક શબ્દમાં છે, કારણ કે વાયુ આદિથી ઉત્પન્ન થનાર શબ્દો પદરૂપ નથી, જ્યારે વિપક્ષમૂત રૂપાદિમાં સર્વત્ર આ હેતુ છે.

શંકા—વિરુદ્ધ હેત્વાભાસના ઉદાહરણ તરીકે જણાવેલ ઉપરોક્ત આઠ ભેદોમાં જે ચાર ભેદો પક્ષવ્યાપક છે તે જ વિરુદ્ધ હેત્વાભાસરૂપ છે, પરંતુ બીજા ચાર જે પક્ષકદેશવૃત્તિરૂપ છે તે વિરુદ્ધ હેત્વાભાસરૂપ નથી, કારણ કે, તે અસિદ્ધ હેત્વાભાસના લક્ષણથી યુક્ત છે માટે તેનો અસિદ્ધમાં સમાવેશ થવો જોઈએ.

સમાધાન—તમારું ઉપરોક્ત કથન યોગ્ય નથી. કારણ કે, તે ચારે ભેદોમાં ઉભય લક્ષણો ઘટતાં હોવાથી તે ચારે ભેદો ઉભય વ્યવહારના વિષયરૂપ છે. અર્થાત્ અસિદ્ધ હેત્વાભાસરૂપ પણ છે જેમકે—તુલા પ્રમાણ અને પ્રમેયરૂપ હોવાથી તેમાં તે બન્નેનો વ્યવહાર કરાય છે અર્થાત્ તુલા સ્વયં પ્રમેય છે પણ જ્યારે અન્ય પ્રમેયનું માન સિદ્ધ કરે છે ત્યારે પ્રમાણરૂપ છે.

(૧૦) તત્રૈવેતિ આકાશવિશેષગુણે શબ્દે । તત્રૈવેતિ તત્રૈવ પક્ષે । અયમિતિ અપદાત્મકત્વાદિત્યયં हेतुः । नान्यत्रेति वर्णात्मके । नन्वित्यादि परः । तदसदित्यादि सूरिः । उभयलक्षणोपपन्न-स्त्वेनेति असिद्धविरुद्धलक्षणोपपन्नान्वेन । प्रमाणप्रमेयव्यवहारवदिति यथा तुलोमयव्यवहारभाग् भवति ।

(ટિ૦) અસતીત્યાદિ ।

પક્ષવિપક્ષકેત્યાદિ । તત્રૈવેતિ આકાશવિશેષગુણઃ શબ્દઃ ક્ત્યવેકરૂપે । અયમિતિ પ્રયત્નાનન્તરાશ્ચો હેતુઃ ।

વિપક્ષવ્યાપક ક્ત્યાદિ । અયમિતિ હેતુરપદાત્મકાશયઃ । અવર્ણાત્મકેતિ વાચ્યા-વિષયમુદ્ભવે વર્ણૌ । નાન્યત્રેતિ ન વર્ણાત્મકે દેવદત્તાદિક્રૂતે ।

§૭ ધર્મિસ્વરૂપવિપરીતસાધનધર્મિવિશેષવિપરીતસાધનો તુ સૌગતસંમતૌ હેત્વાભાસૈવ ન ભવતઃ; સાધ્યસ્વરૂપવિપર્યયસાધકસ્યૈવ વિરુદ્ધત્વેનાભિધાનાત્ । અન્યથા સમસ્તાનુમાનોચ્છેદાપત્તિઃ । તથાહિ—અનિત્યઃ શબ્દઃ કૃતકત્વાદિતિ હેતુરનિત્યતાં સાધયન્નપિ યો યઃ કૃતકઃ સ શબ્દો ન ભવતિ, યથા—ઘટઃ । યો યઃ કૃતકઃ સ શ્રાવણો ન ભવતિ । યથા—સ એવેતિ ધર્મિણઃ સ્વરૂપં વિશેષં ચ બોધતે એત્યહેતુઃ સ્યાત્, નચૈવં યુક્તમિતિ ॥૫૩॥

§૭ સૌગતને માન્ય ‘ધર્મી’સ્વરૂપ વિપરીત સાધન’ અને ‘ધર્મી’વિશેષ વિપરીત સાધન’ નામના બે હેત્વાભાસો તે બનતા જ નથી, કારણ કે, સાધ્યના સ્વરૂપથી વિપરીત (સાધ્યાભાવ)ને સાધનાર હેતુને જ વિરુદ્ધ હેત્વાભાસ કહ્યો છે, અન્યથા સમસ્ત અનુમાનના ઉચ્છેદનો પ્રસંગ આવશે. તે આ પ્રમાણે—શબ્દ અનિત્ય છે, કૃતક હોવાથી. અહીં હેતુ અનિત્યતાને સાધે છે, એટલે કે, તે દરેક દાશનિકોને મતે સદ્હેતુ છે, છતાં પણ જે જે કૃતક હોય તે શબ્દ ન હોય, જેમકે, ઘટ, તથા જે જે કૃતક હોય તે શ્રાવણ ન હોય, જેમકે ઘટ; આ રીતે કૃતકત્વ હેતુ શબ્દરૂપ ધર્મીના સ્વરૂપ શબ્દત્વ અને તે જ ધર્મીના વિશેષ શ્રાવણત્વને બાધ કરે જ છે. માટે તે પણ અહેતુ થઈ જશે. ૫૩

(૫૦) સૈવ હિ તુલા પ્રમાણં ભવતિ, પ્રમાયતેડનયેતિકૃત્વા; સૈવ ચ પ્રમેયા ભવતિ, યદા શુદ્ધાડશુદ્ધા વેયમિતિ પરીક્ષ્યતે । અન્યથેતિ અનયોરપિ હેત્વાભાસત્વે સત્તિ । તથાહીત્યાદિના તાથાદ્ દર્શયતિ । સ શબ્દો ન ભવતીતિ ધર્મિણો યન સ્વરૂપં શબ્દત્વે તદેવેહ વિપરીતમ્ । યો યઃ કૃતકઃ સ શ્રાવણો ન ભવતીતિ ધર્મિણો યો વિશેષઃ શ્રાવણે લક્ષણસ્તદ્વિપરીતં સાધયતિ । સ એવેતિ ઘટઃ । સ્વરૂપમિતિ શબ્દત્વમ્ । વિશેષમિતિ શ્રાવણત્વં વિશેષં ચેત્યતોડમે વિપરીતમિત્યુન્નેયમ્ ॥૫૩॥

(ટિ૦) અન્યથેતિ ચદૃષ્ટયા વિરુદ્ધત્વસ્વીકારે । સ એવેતિ ઘટ એવ ॥૫૩॥

અનૈકાન્તિકસ્વરૂપં પ્રરૂપયન્તિ—

યસ્યાન્યથાનુપપત્તિઃ સંદિગ્ધતે સોડનૈકાન્તિકઃ ॥૫૪॥

સાધ્યસદ્ભાવે કચિદ્ધેતોર્વિભાવનાત્ કચિત્ તુ તદભાવેડપિ વિભાવનાદન્યથાનુપપત્તિઃ સન્દિગ્ધા ભવતિ ॥૫૪॥

પ્રતદ્ભેદસદ્ધત્યામાર્યાન્તિ—

સ દ્વેધા—નિર્ણીતવિપક્ષવૃત્તિકઃ સન્દિગ્ધવિપક્ષવૃત્તિકઃ ॥૫૫॥

§૧ નિર્ણીતા વિપક્ષે વૃત્તિર્યસ્ય સ તથા; સન્દિગ્ધા વિપક્ષે વૃત્તિર્યસ્ય સ

૧ સાધ્યત્વેવે’ હતિ પુ ૧ પ્રતૌ મુશ્રિતે ચ, કિન્તુ સ્યાદ્વાદરત્નાકરાનુરોધાદત્ર ‘બાધતે એવે’ હતિ સંમતમ્—દ૦ સ્યાદ્વાદરત્નાકર પ્ર૦ ૧૦૨૩

તથોક્તઃ । અર્થ ચ સન્દિગ્ધવિપક્ષવ્યાવૃત્તિકઃ, સન્દિગ્ધાન્યથાનુપપત્તિકઃ, સન્દિગ્ધ-
વ્યતિરેક इति नामान्तराणि प्राप्नोति ॥૫૫॥

અનૈકાન્તિક હેત્વાભાસનું સ્વરૂપ—

જે હેતુની અન્યથાનુપપત્તિમાં સંદેહ થાય તે હેતુ અનૈકાન્તિક છે. ૫૪
ફરી હેતુ કોઈ વખત સાધ્ય સાથે દેખાય છે, અને કોઈ વખત સાધ્યાભાવ
સાથે પણ દેખાય છે, તેથી તેની અન્યથાનુપપત્તિ-(વ્યાપ્તિ) સંદિગ્ધ બની બંધ
છે. ૫૪.

અનૈકાન્તિક હેત્વાભાસના ભેદો—

તે બે પ્રકારે છે,—નિષ્ણીતવિપક્ષવૃત્તિક, અને સંદિગ્ધવિપક્ષવૃત્તિક. ૫૫.

ફરી જે હેતુની વૃત્તિ વિપક્ષમાં નિષ્ણીત હોય તે—નિષ્ણીતવિપક્ષવૃત્તિક, અને
જેની વૃત્તિ વિપક્ષમાં સંદિગ્ધ હોય તે સંદિગ્ધવિપક્ષવૃત્તિક છે. આના એટલે કે
સંદિગ્ધવિપક્ષવૃત્તિકના સંદિગ્ધવિપક્ષવ્યાવૃત્તિક (વિપક્ષમાં સંદિગ્ધ અભાવવાળો)
સંદિગ્ધાન્યથાનુપપત્તિક (સંદિગ્ધ અન્યથાનુપપત્તિ(વ્યાપ્તિ)વાળો) અને સંદિગ્ધ
વ્યતિરેક એવાં નામો પણ બાણ્યાં. ૫૫.

(૫૦) તદ્ભાવેડપોતિ સાધ્યાભાવેડપિ ॥૫૪॥

(૫૦) અર્થ ચેતિ સંદિગ્ધવિપક્ષવૃત્તિકઃ ॥૫૫॥

(ટિ૦) સાધ્યસન્નાવે इत्यादि ॥ તદભાવે इति ॥ સાધ્યાભાવે ॥૫૪॥

તત્રાઘમેદમુદાહરન્તિ—

निर्णीतविपक्षवृत्तिको यथा-नित्यः शब्दः प्रमेयत्वात् ॥૫૬॥

§૧ પ્રમેયત્વં हि सपक्षीभूते नित्ये व्योमादौ यथा प्रतीयते तथा विपक्ष-
भूतेऽप्यनित्ये घटादौ प्रतीयत एव; ततश्चोभयत्रापि प्रतीयमानत्वाविशेषात् किमिदं
नित्यत्वेनाविनाभूतम्, उताहो ! अनित्यत्वेन ? इत्येवमन्यथानुपपत्तेः संदिग्धमानत्वा-
दनैकान्तिकतां स्वीकुरुते । एवं बहिमानयं पर्वतनितम्बः पाण्डुरद्रव्योपेतत्वादित्याद्य-
प्युदाहार्यम् ॥५६॥

પ્રથમ ભેદનું ઉદાહરણ—

નિષ્ણીતવિપક્ષવૃત્તિક-જેમકે, શબ્દ નિત્ય છે, કારણ કે પ્રમેય છે. ૫૬.

ફરી પ્રમેયત્વ હેતુ જેમ સપક્ષરૂપ નિત્ય આકાશાદિમાં પ્રતીત થાય છે, તેમ
વિપક્ષરૂપ અનિત્ય ઘટાદિમાં પણ પ્રતીત થાય છે, તેથી કરીને નિત્ય અને અનિત્ય
ઉભય સ્થળે થતી પ્રતીતિ સમાન હોવાથી આ ‘પ્રમેયત્વ’ નિત્ય સાથે અવિનાશી
છે કે અનિત્ય સાથે અવિનાશી છે? એ પ્રમાણે અન્યથાનુપપત્તિમાં સંદેહ થતો
હોવાથી અનૈકાન્તિક-(વ્યભિચારી) બની બંધ છે. તેવી જ રીતે પર્વતનો આ તટ
અગ્નિવાળો છે. કારણ કે પાંડુ-(ઉજ્જવલ) દ્રવ્યથી યુક્ત છે. આવા હેતુઓ પણ
નિષ્ણીતવિપક્ષવૃત્તિકાનૈકાન્તિકનાં ઉદાહરણો સમજી લેવાં. ૫૬.

(૫૦) पाण्डुरद्रव्योपेतत्वादिति गोपालघटीभूमादावपि पाण्डुत्वं भवति ॥૫૬॥

અથ દ્વિતીયમેદમુદાહરન્તિ—

સન્દિગ્ધવિપક્ષવૃત્તિકો યથા—વિવાદપદાપન્નઃ પુરુષઃ

સર્વજ્ઞો ન ભવતિ વક્તૃત્વાત્ ॥૫૭॥

§૧ વક્તૃત્વં હિ વિપક્ષે સર્વજ્ઞે સન્દિગ્ધવૃત્તિકમ્, સર્વજ્ઞ કિં વક્તા આહો-
સ્તિન્ન વક્તા ? इति संदेहात् । एवं स श्यामो मैत्रपुत्रत्वादित्याद्यमुदाहरणीयम् ।

§૨ સોપાધિરયમિતિ નૈયાયિકાઃ । ઉપાધિઃ સ્વત્વજ્ઞ શાકાઘાહારપરિણામઃ,
સાધનાવ્યાપકત્વે સતિ સાધ્યેન સમવ્યાપ્તિકત્વાત્ । સાધનવ્યાપકઃ સ્વરૂપાધિર્ન ભવતિ ।
અન્યથા વહ્નિસંબન્ધોઽપિ ધૂમસ્ય સોપાધિઃ સ્યાત્, આદ્રેન્ધનસંબન્ધસ્ય તથાભૂતસ્ય
સંભવાત્ । નનુ શાકાઘાહારપરિણામોઽપિ મૈત્રપુત્રત્વાદ્યસાધનસ્ય વ્યાપક એવ;
તમન્તરેણાઽસ્ય હેતોઃ કચિદ્દર્શનાત્ । પરિદ્રશ્યમાનકતિપયત્તુત્રેણુ તદ્ભાવ એવ
તદ્ભાવાદિતિ ચેત્, નૈવમ્ । કચિત્તદ્ભાવમાત્રિવાલોકનેઽપિ સર્વત્ર મૈત્રપુત્રતા
શાકાઘાહારપરિણામસમન્વિતૈવેતિ નિર્ણેતુમશક્તેઃ । તત્સંબન્ધસ્યાપિ સોપાધિકત્વાત્ ।
શ્યામત્વરૂપસ્યોપાધેર્વિધમાનત્વાત્ । મૈત્રપુત્રોઽપિ હિ સ એવ શાકાઘાહારપરિણતિ-
માન્ યઃ શ્યામ इति । સાધનાવ્યાપકોઽપિ યઃ સાધ્યસ્યાધ્યવ્યાપકો નાસાવુપાધિઃ ।
યથા—ધૂમાનુમાને સ્વાદિત્વમ્ । તદ્વિ યથા—ધૂમસ્ય, એવં વહેરપ્યવ્યાપકમેવેતિ નોપાધિઃ ।

બીજા ભેદનું ઉદાહરણ—

સંદિગ્ધવિપક્ષવૃત્તિક, જેમકે—વિવાદશ્રુત પુરુષ સર્વજ્ઞ નથી, કારણ કે તે
વક્તા છે. ૫૭

§૧ વિપક્ષ એવા સર્વજ્ઞ પુરુષમાં વક્તૃત્વની સંદિગ્ધ વૃત્તિ છે.
કારણ કે, સર્વજ્ઞ વક્તા છે કે વક્તા નથી, એમાં સંદેહ છે. એ જ પ્રમાણે તે શ્યામ
છે મૈત્રપુત્ર હોવાથી, જોવામાં આવતા મૈત્રપુત્ર સમૂહની જેમ, આદિ ઉદાહરણો
પણ છે.

આ મૈત્રપુત્ર હોવાથી—એ હેતુ ઉપાધિવાળો છે, એમ નૈયાયિકોનું કહેવું
છે અને અહીં ‘શાકાઘાહારપરિણામ’ એ ઉપાધિ છે, કારણ કે સાધનનો
અવ્યાપક છતાં જે પદાર્થ સાધ્યની સાથે સમવ્યાપ્તિવાળો હોય તે ઉપાધિ કહે-
વાય છે. પરંતુ સાધનનો વ્યાપક હોય તે ઉપાધિ નથી.

શંકા—સાધનના વ્યાપકને ઉપાધિ કહેવાથી શું થાય ?

§૨ સમાધાન—સાધનના વ્યાપકને ઉપાધિ કહેવાથી, ધૂમ હેતુને વહ્નિ સંબંધ
પણ ઉપાધિવાળો થઈ જશે, કારણ કે આદ્રેન્ધન સંબંધ સાધનભૂત ધૂમનો
વ્યાપક છે જ. અર્થાત્ વ્યાપ્તિ પોતે જ સોપાધિક થઈ જશે. પણ વ્યાપ્તિ તો
નિરુપાધિક હોવી જોઈએ. આથી સાધનના વ્યાપકને ઉપાધિ કહી શકાય નહિ.

શંકા—શાકાઘાહારપરિણામ પણ ‘મૈત્રપુત્રત્વ’ હેતુનો વ્યાપક જ છે,
કારણ કે, શાકાઘાહારપરિણામ વિના આ ‘મૈત્રપુત્રત્વ’ હેતુ કદી પણ જોવાતો

નથી. અર્થાત્ શાકાઘાહારપરિણામ સહિત જ મૈત્રપુત્રત્વ જ્ઞાત છે. કારણ કે, જોવામાં આવતાં મૈત્રપુત્રોમાં શાકાઘાહારપરિણામ હોય છે ત્યાં જ મૈત્ર-પુત્રત્વ હોય છે.

સમાધાન—ઉપરોક્ત કથન યોગ્ય નથી. કારણ કે, કેટલાકમાં શાકાઘાહાર-પરિણામ હોય ત્યાં મૈત્રતનયત્વનો મૈત્રપુત્રત્વ અનુભવ થતો હોય તો પણ સર્વત્ર મૈત્રપુત્રત્વ શાકાઘાહારપરિણામથી સમન્વિત (વ્યાપ્ત) છે, એવો નિર્ણય કરવો શક્ય નથી, કારણ કે એ સંબંધ પણ સોપાધિક છે. કારણ કે તેમાં શ્યામત્વ ઉપાધિ છે. કારણ કે એ જ મૈત્રપુત્રમાં શાકાઘાહારપરિણામ છે, કે જે શ્યામ છે. વળી સાધનનો અવ્યાપક હોવા છતાં પણ જે સાધ્યનો અવ્યાપક હોય તે પણ ઉપાધિ નથી. જેમકે—પ્રમાણમાનમાં ખદિરત્વ. ખદિરત્વ જેમ ધૂમનું અવ્યાપક છે, તેમ વહ્નિનું પણ અવ્યાપક છે, માટે તે ઉપાધિ નથી.

(૫૦) તથાભૂતસ્યેતિ સાધનવ્યાપકસ્ય । નન્વિત્યાદિ પર. । તમન્તરેજેતિ શાકાઘાહારપરિણામં વિના । અસ્યેતિ મૈત્રપુત્રતાસ્થાવનસ્ય । કચ્ચિદ્દર્શનાદિત્યનોડ્યે યત્ત ઇતિ ગમ્યમ્ । તદ્ભાવ પજ્ઞેતિ શાકાઘાહારપરિણામ એવ । નૈવમિત્યાદિ સુરિ । તદ્ભાવમાવિત્વાવલોકનેડપીતિ તદ્ભાવમાવિત્વ શાકાઘાહારપરિણામમાવિત્વમ્, અવલોકનં મૈત્રપુત્રતાસ્થસાધનસ્ય । તત્સમ્બન્ધ-સ્વાપીતિ મૈત્રપુત્રતાસ્થસમ્બન્ધસ્વાપિ । નોપાધિરિતિ પરં સમ્બન્ધમાવાગ્ન હેતુત્વમ્ ।

(ટિ૦) સંદિગ્ધવિપક્ષેત્યાદિ । અયમિતિ મૈત્રપુત્રત્વાદિતિ હેતુ । અન્યથેતિ સાધનવ્યાપ-કાચક્ષીકારે । વહ્નિસંબન્ધોડપીતિ વૈશ્વાનરેણાવિનામાવોડપિ । તથાભૂતસ્યેતિ સાધનવ્યાપક-સ્થોપાધઃ । નનુ શાકેત્યાદિ । તમિતિ શાકાઘાહારપરિણામ વિના । અસ્યેતિ મૈત્રપુત્રતાસ્થસ્ય । તત્પુત્રેષ્વિતિ કિયત્સુ મૈત્રતનયેષુ । તદ્ભાવ એવંતિ શાકાઘાહારપરિણામમાવે । તદ્ભાવાદિતિ મૈત્રપુત્રતામાવાત્ । કચ્ચિદ્દિતિ એકસ્મિન્સત્પુત્રે । તદ્ભાવમાવિત્વેતિ શાકાઘાહારપરિણામેના-વિનામાવસ્ય । તદ્દીતિ સ્વાદિરત્વમ્ । ૫૦॥

§૩ અપ્રયોજકોડયં હેત્વાભાસ इत्यપरे । परप्रयुक्तयाप्युपजीवी हि हेतुर-प्रयोजकः; परश्चोपाधिः स चात्रास्तीति । न चैवमपि नामभेदे कश्चिद् दोषः, सन्दिग्धविपक्षवृत्तिकत्वानतिक्रमात् ।

ये तु पक्षसपक्षविपक्षव्यापकादयोऽनैकान्तिकभेदास्तेऽस्यैव प्रपञ्चभूताः । तथाहि—पक्षसपक्षविपक्षव्यापको यथा—अनित्यः शब्दः प्रमेयत्वात् । अयं पक्षे शब्दे सपक्षे घटादौ विपक्षे व्योमादौ चास्ति । १ ।

§૩ કેટલાક આ હેત્વાભાસને અપ્રયોજક કહે છે. પર એટલે ઉપાધિ અને ઉપાધિથી યુક્ત એવી વ્યાપ્તિનો આશ્રય જે હેતુને લેવો પડે તે અપ્રયોજક કહે-વાય છે. અને તે ઉપાધિ આ હેતુમાં છે. આ રીતે નામભેદોમાં કોઈ દોષ નથી. કારણ કે તેથી સંદિગ્ધવિપક્ષવૃત્તિવનું ઉલ્લંઘન થતું નથી.

§૪ વળી પક્ષસપક્ષવિપક્ષવ્યાપકાદિ જે અનૈકાન્તિક હેત્વાભાસના ભેદો છે, તે આ હેત્વાભાસના જ (વસ્તારૂપ છે એમ જાણવું, તે આ પ્રમાણે—

(૧) પક્ષસપક્ષવિપક્ષવ્યાપકઃ—પક્ષ સપક્ષ અને વિપક્ષમાં વ્યાપીને રહેનાર. જેમકે, શબ્દ અનિત્ય છે, પ્રમેય હોવાથી. આ હેતુ પક્ષ શબ્દ, સપક્ષ ઘટાદિ અને વિપક્ષ આકાશાદિ એમ ત્રણમાં વ્યાપ્ત છે.

(દિ૦) અપ્રયોજકોઽયમિતિ મૈત્રપુત્રાસ્થ. । અન્નેતિ મૈત્રપુત્રાસ્થે હેતૌ । પથમપીતિ સોપાધિત્વાદિપ્રયોજકત્વેઽપિ ।

અસ્થૈવેતિ સંદિગ્ધવિપક્ષવૃત્તિકસ્યૈવ । પ્ર પક્ષેતિ પરિચ્છદીમૂતાઃ । તસ્યૈવ મેદા-
સ્તત્રૈવાન્તર્મૂતા इत्यर्थः ।

§૫ પક્ષવ્યાપકઃ સપક્ષવિપક્ષકદેશવૃત્તિર્યથા—અનિત્યઃ શબ્દઃ પ્રત્યક્ષત્વાત્ । અસ્મ-
દાદીન્દ્રિયગ્રહણયોગ્યતામાત્રં પ્રત્યક્ષત્વમત્રામિપ્રેતં, તતો નાસ્ય પક્ષત્રયવ્યાપકત્વં પક્ષૈક-
દેશવૃત્તિત્વં વા પ્રસજ્યતે । પક્ષે હિ શબ્દેઽયં સર્વત્રાસ્તિ, ન સપક્ષવિપક્ષયોઃ, ઘટાદૌ
સામાન્યાદૌ ચ ભાવાત્, દ્વચણુકાદૌ વ્યોમાદૌ ચાભાવાત્ । ૨ ।

§૬ પક્ષસપક્ષવ્યાપકો વિપક્ષૈકદેશવૃત્તિર્યથા—ગૌરયં, વિષાળિત્વાત્ । અયં હિ
પક્ષં ગાં સપક્ષ ચ ગવાન્તરં વ્યાપ્નોતિ, વિપક્ષે તુ મહિષ્યાદાવસ્તિ, ન તુ તુરજ્ઞાદૌ । ૨ ।

§૭ પક્ષવિપક્ષવ્યાપકઃ સપક્ષૈકદેશવૃત્તિર્યથા—નાયં ગૌર્વિષાળિત્વાત્ । અયં
પક્ષં ગવયં વિપક્ષં ચ ગાં વ્યાપ્નોતિ, સપક્ષે તુ મહિષ્યાદાવસ્તિ, ન તુ તુરજ્ઞાદૌ । ૪ ।

§૫(૨) પક્ષવ્યાપકઃ સપક્ષવિપક્ષૈકદેશવૃત્તિઃ—પક્ષમાં વ્યાપ્ત હોય અને સપક્ષ
તથા વિપક્ષના એક દેશમાં હોય. જેમકે—શબ્દ અનિત્ય છે, પ્રત્યક્ષ હોવાથી.
અહીં પ્રત્યક્ષ એટલે આપણી ઈન્દ્રિયો દ્વારા ગ્રહણની યોગ્યતા સમજવી. તેથી
આ હેતુ ત્રણે પક્ષમાં—અર્થાત્ પક્ષ, સપક્ષ અને વિપક્ષમાં વ્યાપક નહિ અને
અથવા પક્ષૈકદેશવૃત્તિ પણ નહિ અને, કારણ કે આ હેતુ શબ્દરૂપ પક્ષમાં સર્વત્ર છે.
સપક્ષ ઘટાદિમાં છે પરંતુ દ્વચણુકાદિમાં નથી. વિપક્ષ સામાન્યાદિમાં છે પરંતુ
આકાશાદિમાં નથી.

§૬(૩) પક્ષસપક્ષવ્યાપકો વિપક્ષૈકવૃત્તિઃ—પક્ષ તથા સપક્ષમાં વ્યાપક હોય અને
વિપક્ષના એક દેશમાં હોય. જેમકે—આ ગાય છે, શિંગડાવાળી હોવાથી. અહીં
હેતુ પક્ષ પ્રસ્તુત ગાયમાં અને સપક્ષ અન્ય ગાયોમાં વ્યાપ્ત છે. જ્યારે વિપક્ષ
મહિષ્યાદિ—(લેંસ વિગેરે)માં છે પરંતુ ઘોડા આદિમાં નથી.

§૭(૪) પક્ષવિપક્ષવ્યાપકઃ સપક્ષૈકદેશવૃત્તિઃ—પક્ષ તથા વિપક્ષમાં વ્યાપક
હોય અને સપક્ષના એક દેશમાં હોય. જેમકે—આ ગાય નથી, શિંગડાવાળી
હોવાથી. આ હેતુ પક્ષ ગવય (રોઝ) અને વિપક્ષ ગાયમાં છે, જ્યારે સપક્ષ મહિ-
ષ્યાદિમાં છે પરંતુ અર્વાદિમાં નથી.

(૫૦) અત્રામિપ્રેતમિતિ અન્યથા યોગિપ્રત્યક્ષસ્ય સપક્ષવિપક્ષાદિપ્રત્યક્ષમેવાસ્તિ । અસ્થૈતિ
હેતૌ । પક્ષૈકદેશવૃત્તિત્વમિતિ અન્યથૈકે શબ્દા દેશવિપ્રકૃષ્ટાદયોઽપ્રત્યક્ષા અપિ વિવન્તે પરં
તત્રાપિ યોગ્યતાઽસ્યૈવ । દ્વચણુકાદાવિતિ સાક્ષે । વ્યોમાદાવિતિ વિપક્ષે ।

અયમિતિ ગવયઃ ।

(ટિ०) નાયં ગૌરિતિ અયં ગવયઃ ।

§૮ પક્ષસપક્ષવિપક્ષૈકદેશવૃત્તિર્યથા—નિત્યા પૃથિવી, પ્રત્યક્ષત્વાત્ । અયં પક્ષે ઘટાદાવસ્તિ, ન પરમાળ્લાદૌ, સપક્ષે સામાન્યાદાવસ્તિ, નાકાશાદૌ, વિપક્ષે બુદ્બુદાદાવસ્તિ, નાપ્યદ્વચ્ચુકાદૌ, અયોગ્યક્ષવિષયત્વમેવાત્ર પ્રત્યક્ષત્વં દ્રષ્ટવ્યમ્ । ૫ ।

§૯ પક્ષસપક્ષૈકદેશવૃત્તિર્વિપક્ષવ્યાપકો યથા—દ્રવ્યાણિ દિક્કાલમનાંસિ, અમૂર્તત્વાત્ । અયં પક્ષે દિક્કાલયોર્વર્તતે, ન મનસિ, સપક્ષે વ્યોમન્યસ્તિ, ન ઘટાદૌ, વિપક્ષે તુ ગુણાદિકં વ્યાપ્રોતિ । ૬ ।

§૧૦ પક્ષવિપક્ષૈકદેશવૃત્તિઃ સપક્ષવ્યાપકો યથા—ન દ્રવ્યાણિ દિક્કાલમનાંસિ, અમૂર્તત્વાત્ । પ્રાક્તનૈવૈપરીત્યેન સુગમમેતત્ । ૭ ।

§૧૧ સપક્ષવિપક્ષવ્યાપકઃ પક્ષૈકદેશવૃત્તિર્યથા—ન દ્રવ્યાણિ આકાશકાલદિગામ્મનાંસિ, ક્ષણિકવિશેષગુણરહિતત્વાત્ । અયં પક્ષે કાલદિગ્મનઃસુ વર્તતે, નાકાશાત્મસુ, સપક્ષં ગુણાદિકં વિપક્ષં ચ પૃથિવ્યપ્તેજોવાયુરૂપં વ્યાપ્રોતિ । ૮ ।

§૮ (૫) પક્ષસપક્ષવિપક્ષૈકદેશવૃત્તિઃ—પક્ષ, સપક્ષ અને વિપક્ષના એક દેશમાં રહેનાર. જેમકે, પૃથ્વી નિત્ય છે, પ્રત્યક્ષ હોવાથી. આ હેતુ પક્ષ ઘટાદિમાં છે પણ પરમાણુ (વગેરે)માં નથી. સપક્ષ સામાન્યાદિમાં છે, જ્યારે આકાશાદિમાં નથી. વિપક્ષમાં બુદ્બુદાદિમાં છે પરંતુ જલીય દ્રવ્યબુદ્બુદાદિમાં નથી. પ્રસ્તુતમાં પ્રત્યક્ષનો અર્થ અયાગીતું પ્રત્યક્ષ સમજવાનો છે.

§૯ (૬) પક્ષસપક્ષૈકદેશવૃત્તિપક્ષવ્યાપકઃ—પક્ષ અને સપક્ષના એક દેશમાં રહેનાર અને વિપક્ષમાં વ્યાપક. જેમકે, દિર્ઘ-દિશા, કાલ અને મન દ્રવ્યો છે. કારણ કે, તે અમૂર્ત છે. આ હેતુ પક્ષ દિર્ઘ અને કાલમાં છે, જ્યારે મનમાં નથી, સપક્ષ આકાશાદિમાં છે પણ ઘટાદિમાં નથી, વિપક્ષ ગુણમાં વ્યાપીને રહેલ છે.

§૧૦ (૭) પક્ષવિપક્ષૈકદેશવૃત્તિઃ સપક્ષવ્યાપકઃ—પક્ષ અને વિપક્ષના એક દેશમાં રહેનાર તથા સપક્ષમાં વ્યાપક જેમકે—“દિર્ઘ, કાલ અને મન દ્રવ્ય નથી કારણ કે, તે અમૂર્ત છે. આ હેતુ પક્ષ દિર્ઘ અને કાલમાં છે, જ્યારે મનમાં નથી, વિપક્ષ આકાશ અને આત્મા છે પણ ઘટાદિમાં નથી, જ્યારે સપક્ષ અદ્રવ્ય-રૂપ ગુણાદિમાં સર્વત્ર છે.

§૧૧ (૮) સપક્ષવિપક્ષવ્યાપકઃ પક્ષૈકદેશવૃત્તિઃ—સપક્ષ અને વિપક્ષમાં વ્યાપક હોય, અને પક્ષના એક દેશમાં રહેનાર. જેમકે, આકાશ, કાલ, દિર્ઘ, આત્મા અને મન દ્રવ્ય નથી, કારણ કે, તે ક્ષણિક વિશેષગુણથી રહિત છે. આ હેતુ પક્ષ કાલ, દિર્ઘ અને મનમાં છે પણ આકાશ અને આત્મામાં નથી. સપક્ષ ગુણાદિ(પાંચ) અને વિપક્ષ પૃથ્વી, પાણી, તેજ, અગ્નિ અને વાયુમાં વ્યાપક છે.

(૫૦) અથ પ્રત્યક્ષત્વં દ્રષ્ટવ્યમિતિ યોગિનઃ પુનઃ સર્વં પ્રત્યક્ષમેવેતિ । ન મનસીતિ મૂર્તસ્ત્વાનમનસઃ । અસર્વગતદ્રવ્યપરિણામ મૂર્તિઃ । મનો હિ યદિ સર્વગતં સ્યાત્, તદા પચ્ચાનામ-પીન્દ્રિયાણાં યુગપદ્વિષયોપલમ્ભઃ સ્યાત્ । ન ચ ભવતિ । તસ્માન્ન સર્વગતં મનઃ, ‘યુગ-પદ્જ્ઞાનાનુપત્તિર્મનસો લિપ્તમ્’ [ન્યાયસૂ. ૧. ૧ ૧૬] इति वचनात् । વિપક્ષેકદેશકૃત્સિરિતિ વિપક્ષા ગુણાદયઃ ।

નાકાશાત્મસ્વિતિ આકાશવિશેષગુણઃ શબ્દઃ, આત્મવિશેષગુણઃ ચૈતન્યમ્ । પ્રાચ્યે-ત્યાદિનૈતદેવ વ્યાચષ્ટે ।

(ટિ૦) આપ્યદ્વયણુકાદાવિતિ અપ્સમ્બન્ધિનોદ્વયણુકા ન નયનવિષયતામાભિન્નતિ । અયોગ્ય તેતિ અસ્મદાશક્ષગોચરત્વમ્ । યતો યોગિજ્ઞાનમપ્રતિહતશક્તિ દ્વયણુકાદાવપિ પ્રસરમાસાદયતિ ।

ન દ્રવ્યાણીત્યાદિ ॥ અમૂર્ત્ત્વાદિતિ વૈશેષિકમતે અસર્વગનદ્રવ્યપરિણામં મૂર્તિઃ ।

નાકાશાત્મસ્વિતિ શબ્દજ્ઞાનયોઃ ક્ષણિકવિંશત્ત્રયગુણયોસ્તત્ર સદ્ભાવાત્ ।

પૃથિવીતિ ગન્ધાદયો હિ પૃથિવ્યાદીનાં નિત્યગુણા ન ક્ષણિકાઃ ।

§ ૧૨ યથ નિત્યઃ શબ્દઃ શ્રાવણત્વાદિત્યાદિ સપક્ષવિપક્ષવ્યાવૃત્તત્વેન સંશય-જનકત્વાદસાધારણાનૈકાન્તિકઃ સૌગતૈઃ સમાધ્યાયતે; નૈષ સૂક્ષ્મતામશ્નતિ; શ્રાવણ-ત્વાદિ શબ્દસ્ય સર્વથૈવ નિત્યત્વં યદિ સાધ્યતે તદાઽયં વિરુદ્ધ ઇવ હેતુઃ, કથ-ચ્ચિદનિત્યત્વસાધનાત્ । પ્રાચ્યાશ્રાવણત્વસ્વભાવત્યાગેનોત્તરશ્રાવણત્વસ્વભાવોપત્તેઃ કથ-ચ્ચિદનિત્યત્વમન્તરેણ શબ્દેઽનુપપત્તેઃ । અથ કથચ્ચિન્નિત્યત્વમસ્માઽચ્છબ્દે સાધ્યતે તદા-ઽસૌ સમ્યગ્ધેતુર્ગેવ, કથચ્ચિન્નિત્યત્વેન સાર્દ્ધમન્યથાઽનુપપત્તિસદ્ભાવાદિતિ નાયમનૈ-કાન્તિકઃ ।

§ ૧૨ ‘શબ્દ નિત્ય છે, શ્રવણે દ્રિયને વિષય હોવાથી.’-આ ‘શ્રાવણત્વ’ હેતુને સપક્ષ (વ્યેામાદિ) વિપક્ષ-(ઘટાદિ)માં અભાવ હોવાથી સૌગતો આ હેતુને અસા-ધારણુ અનૈકાન્તિક કહે છે, પરંતુ તેમાં તેમની સૂક્ષ્મતા જણાતી નથી, કારણ કે, શબ્દની શ્રાવણુતાને કારણે જો શબ્દને સર્વથા નિત્ય સાધ્ય તે એ શ્રાવ-ણુત્વ હેતુ વિરુદ્ધ જ છે, કારણ કે-આ હેતુ કથંચિત્ અનિત્યત્વને જ સાધનાર જ છે. કારણ કે-શબ્દ પોતાના પૂર્વકાલીન અશ્રાવણુત્વસ્વભાવને ત્યાગ કરે ત્યારે જ ઉત્તરકાલીન શ્રાવણુત્વસ્વભાવ ઉત્પન્ન થાય છે, એટલે શબ્દ જો કથં-ચિત્ અનિત્ય ન હોય તે તે શ્રાવણુને વિષય બની શકતો નથી. અને જો શ્રાવ-ણુત્વથી શબ્દમાં કથંચિત્ નિત્યત્વ સિદ્ધ કરવામાં આવે તે તે સમ્યગ્ હેતુ જ છે, કારણ કે, તે શ્રાવણુત્વ હેતુની વ્યાપ્તિ કથંચિત્ નિત્યત્વ સાથે છે, આથી તે અનૈકાન્તિક નથી.

(૫૦) પ્રાચ્યાશ્રાવણત્વસ્વભાવપરિત્યાગેત્યાદિ । યાવદ્દાષાવર્ગનાનિસર્ગો ન ભવતિ તાવદ્શ્રાવણસ્વભાવઃ । યદા ચ નિસર્ગો ભવતિ તદોત્તરશ્રાવણત્વસ્વભાવઃ । શબ્દશ્ચાન્વયી इति भावः ।

(ટિ૦) યથ નિત્ય इत्यादि । સપક્ષવિપક્ષેતિ શબ્દત્વં નામ કૈશ્ચિત્ સપક્ષત્વેનોપાદીયતે, તથાપિ શબ્દાદૈતવાદી શબ્દત્વશ્ચામાન્યં ન મન્યતે । તન્મતેન શબ્દત્વં સપક્ષો નાસ્તિ । અથ કથંચિવિતિ । અસ્માત્ શ્રાવણત્વાક્યદેહોઃ । અસાવિતિ હેતુઃ ।

§ ૧૩ યં ચ વિરુદ્ધાવ્યભિચારિનામાનમનૈકાન્તિકવિશેષમેતે વ્યતિનિષુઃ, યથા—
અનિત્યઃ શબ્દઃ, કૃતકત્વાત્ ષટ્વત્ । નિત્યઃ શબ્દઃ, શ્રાવણત્વાત્, શબ્દ-
ત્વવદિતિ; સોઽપિ નિત્યાનિત્યસ્વરૂપાનેકાન્તસિદ્ધૌ સમ્યગ્વેતુરેવ; તદપરપરિણામિ-
ત્વાદિહેતુવત્ । સર્વથૈકાન્તસિદ્ધયે પુનરુપન્યસ્તોઽસૌ ભવત્યેવ હેત્વાભાસઃ; સ તુ
વિરુદ્ધો વા સંદિગ્ધવિપક્ષવૃત્તિરનૈકાન્તિકો વેતિ ન કશ્ચિદ્વિરુદ્ધાવ્યભિચારી નામ ।
एवं च असिद्धविरुद्धानैकान्तिकास्तत्र एव हेत्वाभासा इति स्थितम् ।

§ ૧૩ વળી બૌદ્ધોએ વિરુદ્ધાવ્યભિચારી નામનો અનૈકાન્તિકનો ભેદ
જણાવ્યો છે. જેમકે શબ્દ અનિત્ય છે, કૃતક હોવાથી, ષટ્વી જેમ, અને શબ્દ નિત્ય
છે, શ્રવણનો વિષય હોવાથી, શબ્દત્વની જેમ, તે પણ તેની જેવા બીજા હેતુ
'પરિણામિત્વ' આદિની જેમ જ નિત્યાનિત્યસ્વરૂપ અનેકાન્તને સિદ્ધ કરે તો
સમ્યક્ હેતુ જ છે, પણ જો તેનો સર્વથા એકાન્તની સિદ્ધિ માટે ઉપન્યાસ કર
વામાં આવે તો તે હેત્વાભાસ થાય જ છે. પરંતુ તેવે પ્રસંગે તે વિરુદ્ધ હેત્વાભાસ
અથવા સંદિગ્ધવિપક્ષવૃત્તિ નામનો અનૈકાન્તિક થાય છે, માટે વિરુદ્ધાવિચારી
નામનો કોઈ હેત્વાભાસ નથી.

એટલે આ રીતે અસિદ્ધ, વિરુદ્ધ અને અનૈકાન્તિક—આ ત્રણ જ હેત્વાભાસ
છે, એ સિદ્ધ થયું.

(૫૦) एते इति सौगताः ।

(ટિ) યં જેવ્યાદિ ॥ एते व्यतानिषुरिति सौगता विस्तारयामाष्टु ॥ तदपरेति
तस्मान्नિત્યાનિત્યશब्दादपरं परिणामित्वादિ तद्वत् । सर्वथैकान्तेति नित्यस्य वा अनित्यस्य
वा सिद्धये ॥ असाविति हेतुः ।

§ ૧૪ નન્વન્યોઽપ્યકિચ્છિક્ષરારૂયો હેત્વાભાસઃ પરૈરુક્તઃ, યથા—પ્રતીતે
પ્રત્યક્ષાદિનિરાકૃતે ચ સાધ્યે હેતુરકિચ્છિક્ષકઃ । પ્રતીતે, યથા—શબ્દઃ શ્રાવણ,
શબ્દત્વાત્ । પ્રત્યક્ષાદિનિરાકૃતે, યથા—અનુષ્ઠઃ કૃત્યવર્ત્મા, દ્રવ્યત્વાદઃ; યતિના
વનિતા સેવનીયા, પુરુષત્વાદિત્યાદિઃ; સ કથં નાત્રાભિહિત ઇતિ ચેત્, ઠચ્યતે ।
નન્વેષ હેતુર્નિશ્ચિતાઽન્યથાનુપપત્ત્યા સહિતઃ સ્યાદ્રહિતો વા । પ્રથમપક્ષે, હેતોઃ
સમ્યક્ત્વેઽપિ પ્રતીતસાધ્યધર્મવિશેષણપ્રત્યક્ષનિરાકૃતસાધ્યધર્મવિશેષણાઽઽગમનિરાકૃત-
સાધ્યધર્મવિશેષણાદિપક્ષાભાસાનાં નિવારયિતુમશક્યત્વાત્ તૈરેવ દુષ્ટમનુમાનમ્ । ન ચ
યત્ર પક્ષદોષસ્તત્રાવશ્યં હેતુદોષોઽપિ વાચ્યઃ, દષ્ટાન્તાદિદોષસ્યાપ્યવશ્યં વાચ્યત્વ-
પ્રસક્તેઃ । દ્વિતીયપક્ષે તુ યથોક્તહેત્વાભાસાનામાન્યતમેનૈવાનુમાનસ્ય દુષ્ટત્વમ્ । તથા
હિ—અન્યથાનુપપત્તેરભાવોઽનધ્યવસાયાદિપર્યયાત્ સંશયાદ્વા સ્યાત્, પ્રકારાન્તરા-
સંભવાત્; તત્ર ચ ક્રમેણ યથોક્તહેત્વાભાસાવતાર ઇતિ નોકહેત્વાભાસેભ્યોઽન્યધિકઃ
કશ્ચિદકિચ્છિક્ષકો નામ ।

§૧૪ શંકા—અન્ય દાર્શનિકે અકિંચિત્કર નામનો હેત્વાભાસ કહ્યો છે, જેમકે, સાધ્ય પ્રતીત હોય ત્યારે અથવા પ્રત્યક્ષાદિથી નિરાકૃત હોય ત્યારે હેતુ અકિંચિત્કર છે. પ્રતીતનું ઉદાહરણ—જેમકે, શબ્દ શ્રવણનો વિષય છે, કારણ કે તે શબ્દ છે. પ્રત્યક્ષાદિનિરાકૃતનું ઉદાહરણ—જેમકે અગ્નિ અનુબળુ છે, દ્રવ્ય હોવાથી. અહીં અનુબળુ સાધ્ય સ્પર્શન પ્રત્યક્ષથી બાધિત છે. યતિએ વનિતાનું સેવન કરવું જોઈએ, કારણ કે તે પુરુષ છે ઇત્યાદિ.

આ અનુમાનમાં વનિતા સેવનરૂપ સાધ્ય આગમબાધિત છે તો તે અકિંચિત્કર હેત્વાભાસ તમેએ કેમ ન કહ્યો ?

સમાધાન—ભાઈ ! અહીં પ્રશ્ન છે કે, આ અકિંચિત્કર હેતુ નિશ્ચિતાન્યથાનુપપત્તિથી યુક્ત છે કે તેનાથી રહિત છે ? પહેલો પક્ષ કહ્યો તો હેતુ સમ્યક્ હોવા છતાં પણ પ્રતીતસાધ્યધર્મવિશેષણ, પ્રત્યક્ષનિરાકૃતસાધ્યધર્મવિશેષણ, અને આગમનિરાકૃતસાધ્યધર્મવિશેષણાદિ પક્ષાભાસોતું નિરૂપણ કરવું શક્ય નથી, એટલે તે પક્ષાભાસોને કારણે જ અનુમાન દૂષિત થયેલ છે, અને જ્યાં પક્ષદોષ હોય ત્યાં અવશ્ય હેતુદોષ પણ કહેવો જોઈએ એવો નિયમ નથી. કારણ કે, તેમ માનવાથી દંષ્ટાન્તાદિ દોષો પણ અવશ્ય કહેવાનો પ્રસંગ આવશે. બીજો પક્ષ માનો તો જે હેત્વાભાસો કહ્યા છે, તેમાંથી કેઈ પણ એક હેત્વાભાસથી અનુમાનની દુષ્ટતા સિદ્ધ થઈ જશે તે આ પ્રમાણે—અન્યથાનુપપત્તિ વિષે જે અનધ્યવસાય, વિપર્યય કે સંશય હોય તો તેનો અભાવ થાય છે, પણ બીજા કેઈ કારણે થતો નથી. અને તેમાં તો અનુક્રમે અસિદ્ધ, વિરુદ્ધ અને અનેકાન્તિક હેત્વાભાસો થાય છે. માટે કહેલ હેત્વાભાસોથી જુદો કેઈ અકિંચિત્કર નામનો હેત્વાભાસ નથી.

(૫૦) યતિના વનિતા સેવનીયેતિ ક્ત્યાગમનિરાકૃતઃ । અત્રેતિ અનેકાન્તિકાવસરે । અભિદ્ધિત્તિત્તિ આચાર્યેણ । અનધ્યવસયાદિપર્યાયાત્ સંશયાદ્વા સ્યાદિતિ યથાક્રમમ્-ચિદ્ધિવિરુદ્ધાનૈકાન્તિકાના બીજાનામ્ ।

(ટિ૦) નન્વન્યોડપીત્યાદિ । સ્વ ઇતિ અકિંચિત્કરાર્થઃ । અત્રેતિ હેત્વાભાસપ્રવરણે । તથા-જ્ઞાન્યત્થેવાદિ ॥ અનધ્યવસયાદિસિદ્ધઃ, વિપર્યયાદિરુદ્ધઃ, સંશયાદિનૈકાન્તિકઃ । પ્રકારેતિ અસિદ્ધ-વિરુદ્ધાનૈકાન્તિકાનાં સંભવે બન્યા વિધેવ નાસ્તિ ॥૫૭॥

§ ૧૫ એમેવ ન કાલાત્યયાપદિદ્યોડપિ । તથાહિ—અસ્ય સ્વરૂપં કાલાત્ય-યાપદિદ્ધઃ કાલાતીત્તિ ઇતિ; હેતોઃ પ્રયોગકાલઃ પ્રત્યક્ષાગમાનુપહતપક્ષપરિગ્રહસમય-સ્તમતીત્ય પ્રયુગ્યમાનઃ પ્રત્યક્ષાગમબાધિતે વિષયે વર્તમાનઃ કાલાત્યયાપદિદ્યો મવતીતિ । અયં ચાકિંચિત્કરદૂષણેનૈવ દૂષિતોડવસેયઃ ।

§ ૧૫ એ જ રીતે કાલાત્યયાપદિદ્ધ નામનો હેત્વાભાસ પણ નથી. તે આ પ્રમાણે—પ્રત્યક્ષ અને આગમ પ્રમાણથી અનિરાકૃત પક્ષનું જે કાલે ગ્રહણ થાય

આ પ્રકરણુસમ હેત્વાભાસ પણ યુક્તિયુક્ત નથી. કારણ કે, શબ્દરૂપ ધર્મીમાં-
પક્ષમાં નિત્યધર્માનુપલબ્ધિ જો નિશ્ચિત હોય તો તેમાં અનિત્યત્વની સિદ્ધિ કેમ
મહિ થાય ? અને જો અનિશ્ચિત હોય તો તેમાં સંદિગ્ધાસિદ્ધતા કોણ તાવશે.

યોગ્ય-અયોગ્ય વિશેષણ દૂર કરીને-અર્થાત્ યોગ્ય કે અયોગ્ય નિત્યધર્મોની
અનુપલબ્ધિ એમ નહિ, પણ કેવલ નિત્યધર્મોની અનુપલબ્ધિ નિશ્ચિત છે, એમ
કહે તો પણ તે હેતુ વ્યભિચારી છે. કારણ કે નિત્યધર્મોની ઉપલબ્ધિ થાય પણ
છે અને પ્રતિવાદીને આ નિત્ય ધર્માનુપલબ્ધિ હેતુ સ્વરૂપાસિદ્ધ છે, કારણ કે,
પ્રતિવાદીને તે પક્ષમાં નિત્ય ધર્મોપલબ્ધિ પણ સિદ્ધ છે, એ જ રીતે એટલે કે
નિત્યધર્માનુપલબ્ધિની જેમ અનિત્યધર્માનુપલબ્ધિની પરીક્ષા કરવી. માટે ત્રણ
જ હેત્વાભાસો છે એ સિદ્ધ થયું. ૫૭

(૧૦) લક્ષણમિતિ ન્યાયાદાવિત્યુક્તમ્ । યદસ્માદિત્યાદિના દત્તદેવ વ્યાકરણે । પ્રકરણમિતિ
પ્રકરણં કમંતાપન્નમ્ । યથેત્યાદિના દર્શયતિ । તન્નાપીતિ નિત્યતાસિદ્ધૌ । અયં ચેત્યાદિ સ્મરિઃ ।
યોગ્યાયોગ્યવિશેષણમપાસ્થેતિ નિત્યસાધનયોગ્ય-અનિત્યસાધનયોગ્યવિશેષણં ત્યક્ત્વા । નિત્ય-
ધર્મોપલબ્ધેરિતિ અજ ચ કાકા વ્યાખ્યા । અસ્થેતિ પ્રતિવાદિનઃ । પવનનિત્યધર્મોડનુ-
પલબ્ધિરપીતિ વાદિનઃ સ્વરૂપસિદ્ધૈવ, અનિત્યધર્મોપલબ્ધેસ્તત્રાસ્વ સિદ્ધેઃ ॥૫૭॥

અથ દૃષ્ટાન્તાભાસાન્ માસયન્તિ—

સાધર્મ્યેણ દૃષ્ટાન્તાભાસો નવપ્રકારઃ ॥૫૮॥

§ ૧ દૃષ્ટાન્તો હિ પ્રાગ્ દ્વિપ્રકારઃ પ્રોક્તઃ, સાધર્મ્યેણ વૈધર્મ્યેણ ચ ।
તતસ્તદાભાસોડપિ તથૈવ વાચ્ય હિતિ સાધર્મ્યદૃષ્ટાન્તાભાસસ્તાવત્પ્રકારતો દર્શિતઃ ॥૫૮॥

પ્રકારાનેવ કીર્તયન્તિ—

સાધ્યધર્મવિકલઃ, સાધનધર્મવિકલઃ, ઉભયધર્મવિકલઃ, સન્દિગ્ધસાધ્ય-
ધર્મા, સન્દિગ્ધસાધનધર્મા, સન્દિગ્ધોભયધર્મા, અનન્વયો-
ડપદર્શિતાન્વયો વિપરીતાન્વયઃત્તે ॥૫૯॥

§ ૧ હિતિશબ્દઃ પ્રકારપરિસમાપ્તૌ, એતાવન્ત એવ સાધર્મ્યદૃષ્ટાન્તાભાસપ્રકારા
હ્યર્થઃ ॥૫૯॥

દૃષ્ટાન્તાભાસાનું જ્ઞાપન —

સાધર્મ્યથી દૃષ્ટાન્તાભાસ નવ પ્રકારે છે. ૫૮

§૧ સાધર્મ્ય દૃષ્ટાન્ત અને વૈધર્મ્ય દૃષ્ટાન્ત, એમ દૃષ્ટાન્ત બે પ્રકારે છે.
ત્રીજા પરિચેદમાં પહેલાં કહેવાઈ ગયેલ છે, તેથી તેના આભાસ પણ તે જ
રીતે બાણુવો જોઈએ. અહીં પ્રથમ સાધર્મ્યદૃષ્ટાન્તાભાસ તેના લેહપૂર્વક જણા-
વેલ છે. ૫૮.

સાધર્મ્યદૃષ્ટાન્તાભાસના પ્રકારો—

§૧ સાધ્યધર્મવિકલ, ૨ સાધનધર્મવિકલ, ૩ ઉભયધર્મવિકલ, ૪ સન્દિગ્ધ-

સાધ્યધર્મી, ૫ અદિગ્ધસાધનધર્મી, ૬ અદિગ્ધોભયધર્મી, ૭ અન-વય, ૮ અપ્ર-
દર્શિતા-વય, ૯ વિપરીતા-વય ૫૬.

§૧ સૂત્રમાં 'ઈતિ' શબ્દ પ્રકારની સમાપ્તિ માટે છે, અર્થાત્ સાધ્યર્થ-દૃષ્ટા-
ન્તાભાસના આટલા જ પ્રકારો છે એમ બાણુવું. ૫૬.

ક્રમેણામૃત્ ઉદાહરન્તિ—

તત્રાપૌરુષેયઃ શબ્દોઽમૂર્તત્વાદ્ દુઃસ્વવદિતિ સાધ્યધર્મવિકલઃ ॥૧॥૬૦॥

§ ૧ પુરુષવ્યાપારાભાવે દુઃસ્વાનુભાવેન દુઃસ્વસ્ય પૌરુષેયત્વાત્ । તત્રાપૌરુષે-
યત્વસાધ્યત્યાદૃતેરયં સાધ્યધર્મવિકલ ઇતિ ॥૧॥૬૦॥

તસ્યામેવ પ્રતિજ્ઞાયાં તસ્મિન્નેવ હેતૌ પરમાણુવદિતિ સાધનધર્મ-
વિકલઃ ॥૨॥૬૧॥

§ ૧ પરમાણૌ હિ સાધ્યધર્મોઽપૌરુષેયત્વમસ્તિ, સાધનધર્મત્ત્વમૂર્તત્વં નાસ્તિ,
મૂર્તત્વાત્ પરમાણોઃ ॥૨॥૬૧॥

સાધ્યર્થ-દૃષ્ટાન્તાભાસનાં અનુક્રમે ઉદાહરણે—

સાધ્યધર્મવિકલ, જેમકે શબ્દ અપૌરુષેય છે, અમૂર્ત હોવાથી, દુઃખની
જેમ. ૬૦

§૧ પુરુષના વ્યાપાર વિના દુઃખોત્પત્તિ થતી નથી માટે દુઃખ પૌરુષેય છે.
તેથી કરીને આ દુઃખરૂપ દૃષ્ટાન્તમાં અપૌરુષેયત્વાત્મક સાધ્ય નથી માટે સાધ્ય-
ધર્મવિકલ નામના દૃષ્ટાન્તાભાસનું આ ઉદાહરણ છે એમ બાણુવું ૬૦

તે જ પ્રતિજ્ઞા અને તે જ હેતુમાં પરમાણુરૂપ દૃષ્ટાન્ત સાધનધર્મથી
વિકલ છે. ૬૧

§૧ દૃષ્ટાન્તરૂપ પરમાણુમાં અપૌરુષેયત્વ સાધ્ય તો છે, પરંતુ અમૂર્તત્વ-
રૂપ સાધન તેમાં નથી, કારણ કે પરમાણુ મૂર્ત છે. માટે 'સાધનધર્મવિકલ'
નામના દૃષ્ટાન્તાભાસનું આ ઉદાહરણ છે એમ બાણુવું ૬૧.

(ટિ.) તસ્યામેવેતિ બપૌરુષેયઃ શબ્દોઽમૂર્તત્વાત્ પરમાણુવત્ ॥૬૧॥

इति श्रीशार्ङ्गपूર્णमागच्छीयश्रीमदाचार्यगुणचन्द्रसूरिशिष्यपं०ज्ञानचन्द्रविरचिते रत्नाकरावता-
रिकाट्पिनके षष्ठः परिच्छेदः ॥छा॥ गं० २०६ अ २१ ॥ छ ॥ श्रीः ॥

કલશવદિત્યુભયધર્મવિકલઃ ॥૩॥૬૨॥

તસ્યામેવ પ્રતિજ્ઞાયાં તસ્મિન્નેવ ચ હેતૌ કલશદૃષ્ટાન્તસ્ય પૌરુષેયત્વાનમૂર્ત-
ત્વાच्च સાધ્યસાધનોભયધર્મવિકલતા ॥૩॥૬૨॥

કલશરૂપ દૃષ્ટાન્ત ઉભયધર્મવિકલ છે. ૬૨.

§૧ તે જ પ્રતિજ્ઞા અને તે જ હેતુરૂપ અનુમાનમાં કલશ દૃષ્ટા-
ન્તમાં અપૌરુષેયત્વ સાધ્ય અને અમૂર્તત્વ સાધન એ બંને ધર્મો નથી, માટે
'આ ઉભયધર્મવિકલ' નામના દૃષ્ટાન્તાભાસનું ઉદાહરણ બાણુવું. ૬૨.

રાગાદિમાનયં વક્તૃત્વાદ્ દેવદત્તવદિતિ સન્દિગ્ધસાધ્યધર્મા ॥૪॥૬૩॥

દેવદત્તે હિ રાગાદયઃ સદસત્વાભ્યાં સંદિગ્ધાઃ, પરત્વેતોવિકારાણાં પરોક્ષત્વાદ્
રાગાદ્યભિચારિલિંગાદર્શનાચ્ચ ॥૪॥૬૩॥

મરણધર્માડયં રાગાદિમત્ત્વાત્ મૈત્રવદિતિ સંદિગ્ધસાધનધર્મા ॥૫॥૬૪॥

મૈત્રે હિ સાધનધર્મો રાગાદિમત્ત્વાસ્યઃ સંદિગ્ધઃ ॥૫॥૬૪॥

આ (પુરુષ) રાગાદિ યુક્ત છે, વક્તા હોવાથી, દેવદત્તની જેમ. દષ્ટાંત સંદિગ્ધ-
સાધ્યધર્મનું છે. ૬૩

૬૧ દેવદત્તમાં રાગાદિ છે કે નથી-એવો સંદેહ છે, કારણ કે બીબના ચિત્ત
(મન)ના વિકારો પરાક્ષ છે, અને રાગાદિનું અવ્યભિચારી લિંગ કોઈ દેખાતું
નથી, માટે આ ‘સંદિગ્ધસાધ્યધર્મો’ નામક દષ્ટાન્તાભાસનું ઉદાહરણ બાબતું. ૬૩

આ પુરુષ મરણ ધર્મથી યુક્ત છે, રાગાદિમાન હોવાથી, મૈત્રની જેમ-
આ સંદિગ્ધસાધનધર્મ છે. ૬૪.

મૈત્રમાં ‘રાગાદિમત્ત્વ’ સાધન સંદિગ્ધ છે, માટે આ સંદિગ્ધસાધનધર્મ
નામનું દષ્ટાન્તાભાસનું ઉદાહરણ બાબતું. ૬૪.

નાયં સર્વદર્શી રાગાદિમત્ત્વાત્ મુનિવિશેષવદિતિ

સન્દિગ્ધોભયધર્મા ॥૬॥૬૫॥

મુનિવિશેષે સર્વદર્શિત્વરાગાદિમત્ત્વાસ્યૌ સાધ્યસાધનધર્મૌ સંદિગ્ધેતે, તદવ્યભિ-
ચારિલિંગાદર્શનાત્ ॥૬॥૬૫॥

રાગાદિમાન્ વિવક્ષિતઃ પુરુષો વક્તૃત્વાદિષ્ટપુરુષવદિત્યનન્વયઃ ॥૭॥૬૬॥

યદ્યપીષ્ટપુરુષે રાગાદિમત્ત્વં ચ વક્તૃત્વં ચ સાધ્યસાધનધર્મૌ દષ્ટૌ, તથાપિ
યો યો વક્તા સ સ રાગાદિમાનિતિ વ્યાપ્ત્યસિદ્ધેરનન્વયત્વમ્ ॥૭॥૬૬॥

આ (પુરુષ) સર્વદર્શી નથી, રાગાદિમાન હોવાથી, મુનિવિશેષની જેમ.
આ સંદિગ્ધોભયધર્મ છે. ૬૫

૬૧ મુનિવિશેષમાં સર્વદર્શિત્વ સાધ્ય અને રાગાદિમત્ત્વ સાધન છે કે નથી-
તેનો સંદેહ છે. કારણ કે, તેનું અવ્યભિચારી લિંગ કોઈ બાબતું નથી, માટે આ
સંદિગ્ધોભયધર્મો નામનું દષ્ટાન્તાભાસનું ઉદાહરણ બાબતું. ૬૫.

વિવક્ષિત પુરુષ રાગાદિવાળો છે, વક્તા હોવાથી, ઇષ્ટ પુરુષની જેમ. આ
અનન્વય છે. ૬૬

૬૧ ઇષ્ટ પુરુષમાં ‘રાગાદિમત્ત્વ’ સાધ્ય અને ‘વક્તૃત્વ’ સાધન બન્ને
ધર્મો દૃષ્ટ છે, તો પણ જે જે વક્તા હોય તે રાગાદિમાન હોય એવી અન્વય-
વ્યાપ્તિ પ્રસિદ્ધ નથી, માટે આ અનન્વય દષ્ટાન્તાભાસનું ઉદાહરણ બાબતું. ૬૬

અનિત્યઃ શબ્દઃ કૃતકત્વાત્ ઘટવદિત્યપદર્શિતાન્વયઃ ॥૮॥૬૭॥

§૧ અત્ર યથાપિ વાસ્તવોઽન્વયોઽસ્તિ તથાપિ વાદિના વચ્ચેન ન પ્રકાશિત
દૃશ્યપ્રદર્શિતાન્વયત્વમ્ । યથાપ્યત્ર વસ્તુનિષ્ઠો ન કશ્ચિદોષસ્તથાપિ પરાર્થાનુમાને વચન-
ગુણદોષાનુસારેણ વસ્તુગુણદોષો પરીક્ષણીયાવિત્તિ ભવત્યસ્ય વાચનિકં દુષ્ટત્વમ્ ।
एवं विपरीतान्वयाप्रदर्शितव्यतिरेकविपरीतव्यतिरेकेष्वपि द्रष्टव्यम् ॥૮॥૬૭॥

શબ્દ અનિત્ય છે, કૃતક હોવાથી, ઘટની જેમ. આ અપ્રદર્શિતાન્વય છે. ૬૭
§૨ આ અનુમાનમાં વસ્તુનિષ્ઠ અન્વય-(વ્યાપ્તિ) છે, તે પશુ વાદીએ તે
સ્વવચન દ્વારા પ્રકાશિત કરેલ નથી માટે અહીં અપ્રદર્શિતાન્વય છે, એમ
બાણુવું. જે કે અહીં વસ્તુગત કોઈ દોષ નથી તે પશુ પરાર્થાનુમાનમાં વચનના
શુભ અને દોષના અનુસારે વક્તાના પશુ શુભ અને દોષો પરીક્ષા કરવા લાયક
છે, માટે આ અનુમાનમાં વાદીનો વચન નિમિત્તક દોષ છે, એમ બાણુવું. માટે
આ 'દૃષ્ટપુરુષ' અપ્રદર્શિતાન્વય દૃષ્ટાન્તાભાસનું ઉદાહરણ છે અને આ જ રીતે
વિપરીતાન્વય, અપ્રદર્શિત, વ્યતિરેક, વિપરીત વ્યતિરેકમાં પશુ સમજવું ૬૭

अनित्यः शब्दः कृतकत्वात्, यदनित्यं तत् कृतकं घटवदिति
विपरीतान्वयः ॥૯॥૬૮॥

§૧ પ્રસિદ્ધાનુવાદેન હ્યપ્રસિદ્ધં વિધેયમ્ । પ્રસિદ્ધં ચાત્ર કૃતકત્વં હેતુત્વેનો-
પાદાનાદ્, અપ્રસિદ્ધં ત્વનિત્યત્વં સાધ્યત્વેન નિર્દેશાત્; इति प्रसिद्धस्य कृतकत्वस्यैवा-
नुवादसर्वनाम्ना यच्छब्देन निर्देशो युक्तः, न पुनरप्रसिद्धस्यानित्यत्वस्य; अनित्यत्वस्यैव
च विधिसर्वनाम्ना तेच्छब्देन परामर्श उपपन्नो न तु कृतकत्वस्य ॥૯॥૬૮॥

શબ્દ અનિત્ય છે, કૃતક હોવાથી, જે અનિત્ય હોય તે કૃતક હોય, ઘટની જેમ.
અહીં વિપરીતાન્વય છે. ૬૮

§૨ પ્રસિદ્ધ પદાર્થના અનુવાદથી અપ્રસિદ્ધનું વિધાન કરાય છે. આ અનુ-
માનમાં કૃતકત્વ પ્રસિદ્ધ છે, કારણ કે તે હેતુતરીકે શ્રદ્ધા કરેલ છે, અને અનિ-
ત્યત્વ અપ્રસિદ્ધ છે, કારણ કે, તેનો સાધ્ય તરીકે નિર્દેશ કરેલ છે. માટે
પ્રસિદ્ધ કૃતકત્વનો જ અનુવાદવાચી સર્વનામ 'યત્' શબ્દથી નિર્દેશ કરવો યોગ્ય
છે, અપ્રસિદ્ધ અનિત્યત્વનો નિર્દેશ કરવો યોગ્ય નથી. અને 'અનિત્યત્વ'નો વિધિ-
વાચક સર્વનામ 'તદ્' શબ્દ વડે પરામર્શ કરવો તે યુક્તિયુક્ત છે. પરંતુ કૃત-
કત્વનો 'તદ્' શબ્દથી નિર્દેશ યોગ્ય નથી, માટે અહીં ઘટરૂપ દૃષ્ટાન્ત વિપરીતા-
ન્વય દૃષ્ટાન્તાભાસનું ઉદાહરણ છે ૬૮

अथ वैधर्म्यदृष्टान्ताभासमाहुः—

वैधर्म्येणापि दृष्टान्ताभासो नवधा ॥૬९॥

સાનેવ પ્રકારાનુદિશન્તિ—

असिद्धसाध्यव्यतिरेकोऽसिद्धसाधनव्यतिरेकोऽसिद्धोभयव्यतिरेकः,
सन्दिग्धसाध्यव्यतिरेकः, सन्दिग्धसाधनव्यतिरेकः, सन्दिग्धोभयव्यति-

રક્તેઽવ્યતિરેકોઽપદર્શિતવ્યતિરેકો વિપરીતઽવ્યતિરેકઃ ॥ ૭૦ ॥

અથૈતાન્ ક્રમેણોદાહરન્તિ—

તેષુ બ્રાન્તમનુમાનં પ્રમાણત્વાત્ યત્ પુનર્બ્રાન્તં ન ભવતિ ન તત્ પ્રમાણં
યથા સ્વપ્નજ્ઞાનમિતિ અસિદ્ધસાધ્યવ્યતિરેકઃ, સ્વપ્નજ્ઞાનાત્
બ્રાન્તત્વસ્યાનિવૃત્તેઃ ॥૧॥૭૧॥

વૈધર્મ્યદષ્ટાન્તાભાસનું કથન—

વૈધર્મ્યથી પછી દષ્ટાન્તાભાસ નવ પ્રકારે છે. ૬૯

વૈધર્મ્ય દષ્ટાન્તાભાસના પ્રકારો—

૧. અસિદ્ધસાધ્યવ્યતિરેક, ૨. અસિદ્ધસાધનવ્યતિરેક, ૩. અસિદ્ધોભય-
વ્યતિરેક, ૪. સંદિગ્ધસાધ્યવ્યતિરેક, ૫. સંદિગ્ધસાધનવ્યતિરેક, ૬ સંદિગ્ધોભય-
વ્યતિરેક, ૭. અવ્યતિરેક, ૮. અપ્રદર્શિતવ્યતિરેક અને ૯. વિપરીતવ્યતિરેક. ૭૦.

વૈધર્મ્ય દષ્ટાન્તાભાસનાં અનુક્રમે ઉદાહરણો—

અનુમાન બ્રાન્ત છે, કારણ કે તે પ્રમાણ છે. વળી, જે બ્રાન્ત ન હોય તે
પ્રમાણ ન હોય. જેમ કે સ્વપ્નજ્ઞાન, અહીં દષ્ટાન્ત અસિદ્ધસાધ્યવ્યતિરેકદષ્ટા-
ન્તાભાસ છે, કારણ કે સ્વપ્નજ્ઞાનમાં બ્રાંતિરૂપ સાધ્યનો અભાવ નથી. ૭૧.

નિર્વિકલ્પકં પ્રત્યક્ષં પ્રમાણત્વાદ્ યત્ તુ સચ્ચિકલ્પકં ન તત્ પ્રમાણં યથા
લૈન્ગિકમિત્યસિદ્ધસાધનવ્યતિરેકો લૈન્ગિકાત્ પ્રમાણત્વસ્યાનિવૃત્તેઃ ॥૨॥૭૨॥

નિત્યાનિત્યઃ શબ્દઃ સત્ત્વાત્ યસ્તુ ન નિત્યાનિત્યઃ સ ન સંસ્તદ્યથા

સ્તમ્ભ इत्यसिद्धोभयव्यतिरेकः स्तम्भान्नित्यानित्यत्वस्य

સત્ત્વસ્ય વાવ્યાવૃત્તેઃ ॥૩॥૭૩॥

વ્યક્તમેતત્ સૂત્રત્રયમપિ ॥૩॥૭૩॥

અસર્વજ્ઞોઽનામ્નો વા કપિલ્યેઽક્ષણિકૈકાન્તવાદિત્વાદ્ યઃ સર્વજ્ઞ આમ્નો
વા સક્ષણિકૈકાન્તવાદી યથા મુગત્ इति सन्दिग्धसाध्यव्यतिरेकः
मुगतेऽसर्वज्ञतानाम्प्रत्ययोः साध्यधर्मयोर्व्यावृत्तेः सन्देहात् ॥૪॥૭૪॥

§૧ અર્થે ચ પરમાર્થતોઽસિદ્ધસાધ્યવ્યતિરેક એવ ક્ષણિકૈકાન્તસ્ય પ્રમાણ-
વાધિત્ત્વેવ તદભિધાતુરસર્વજ્ઞતાનાપ્તત્વપ્રાપ્તેઃ કેવલં તત્પ્રતિક્ષેપકપ્રમાણમાહાત્મ્યપરામર્શન-
શૂલ્યાનાં પ્રમાતૃણાં સન્દિગ્ધસાધ્યવ્યતિરેકત્વેનાભાસ इति तथैव कथितः ॥૪॥૭૪॥

પ્રત્યક્ષનિર્વિકલ્પક (અનિશ્ચયાત્મક) છે, પ્રમાણ હોવાથી. સચ્ચિકલ્પ (નિશ્ચ-
યાત્મક) હોય તે પ્રમાણ ન હોય, જેમકે અનુમાન. આમાં દષ્ટાન્ત અસિદ્ધ
સાધ્યવ્યતિરેકદષ્ટાન્તાભાસ છે. કારણ કે અનુમાનમાં સાધ્યપ્રમાણત્વનો અભાવ
નથી. ૭૩.

શબ્દ નિત્યાનિત્ય છે, સત્ હોવાથી. જે નિત્યાનિત્ય ન હોય તે સત્ ન હોય, જેમ કે સ્તમ્ભ આમાં. સ્તમ્ભ દષ્ટાન્ત અસિદ્ધોભયવ્યતિરેકદષ્ટાંતાભાસ છે. કારણ કે તેમાં નિત્યાનિત્ય સાધ્ય અને સત્ત્વ (સાધન) એ ઉભયનો અભાવ નથી. ૭૩

૬૧ ઉપરનાં ત્રણેય સૂત્રોનો અર્થ સ્પષ્ટ છે. ૭૧-૭૩

કપિલ સર્વજ્ઞ આપ્ત નથી, કારણ કે તે એકાંત અક્ષણિકવાદી (નિત્યવાદી) છે. જે સર્વજ્ઞ કે આપ્ત હોય તે એકાંત ક્ષણિકવાદી (અનિત્યવાદી) હોય, જેમકે મુગત. આમાં મુગત સંદિગ્ધસાધ્યવ્યતિરેકદષ્ટાંતાભાસ છે. કારણ કે મુગતમાં અસર્વજ્ઞત્વ અનાપ્તત્વ સાધ્ય ધર્મોના અભાવનો સંદેહ છે. ૭૪

એકાન્ત ક્ષણિક પ્રમાણથી બાધિત હોવાથી તેનું કથન કરનારમાં અસર્વજ્ઞતા અને અનાપ્તત્વની પ્રાપ્તિ થાય છે. માટે આ દષ્ટાન્ત પરમાર્થથી અસિદ્ધસાધ્યવ્યતિરેક જ છે પરંતુ એકાન્ત ક્ષણિકત્વનું ખંડન કરનાર પ્રમાણના માહાત્મ્યના જ્ઞાનથી જેઓ રહિત છે તેવા પ્રમાતાઓને સંદેહ થતો હોવાથી. તેઓની અપેક્ષાએ સંદિગ્ધસાધ્યવ્યતિરેકરૂપે દષ્ટાન્તાભાસ છે, માટે તે રીતે કહેલ છે. ૭૪

અનાદેયવચન: કશ્ચિદ્વિવક્ષિત: પુરુષો રાગાદિમત્ત્વાદ્ ય: પુનરાદેય-

વચન: સ વીતરાગસ્તથા શૌદ્ધોદનિરિતિ સન્દિગ્ધસાધનવ્યતિરેક:

શૌદ્ધોદનો રાગાદિમત્ત્વસ્ય નિવૃત્તે: સંશયાત્ ॥૫॥૭૫॥

યદપિ તદ્દર્શનાનુરાગિણાં શૌદ્ધોદનેરાદેયવચનત્વં પ્રસિદ્ધં તથાપિ રાગાદિમત્ત્વાભવસ્તન્નિશ્ચાયકપ્રમાણવૈકલ્યત: સન્દિગ્ધ એવ ॥૫॥૭૫॥

ન વીતરાગ: કપિલ: કરુણાઽઽસ્પદેષ્વપિ પરમકૃપયાઽનર્પિતનિજપિશિત-

શકલત્વાત્ યસ્તુ વીતરાગ: સ કરુણાસ્પદેષુ પરમકૃપયા સમર્પિતનિજપિશિત-

શકલસ્તથા તપનબન્ધુરિતિ સન્દિગ્ધોભયવ્યતિરેક ઇતિ તપનબન્ધૌ

વીતરાગત્વાભાવસ્ય કરુણાઽઽસ્પદેષ્વપિ પરમકૃપયાઽનર્પિતનિજ-

પિશિતશકલત્વસ્ય ચ વ્યાવૃત્તે: સન્દેહાત્ ॥૬॥૭૬॥

તપનબન્ધુરુદ્ધો વૈધર્મ્યદષ્ટાન્તતયા ય: સમુપન્યસ્ત: સ ન જ્ઞાયતે કિં રાગાદિમાનુત વીતરાગ:, તથા કરુણાઽઽસ્પદેષુ પરમકૃપયા નિજપિશિતશકલાનિ સમર્પિતવાન્નવા, તન્નિશ્ચાયકપ્રમાણપરિસ્ફુરણાત્ ॥૬॥૭૬॥

કોઈ વિવક્ષિત પુરુષ અગ્રાહ્ય વચનવાળો છે, રાગાદિમાન હોવાથી. પરંતુ અગ્રાહ્ય વચનવાળો હોય છે તે વીતરાગ હોય છે. જેમકે શૌદ્ધોદન-મુગત. આમાં શૌદ્ધોદન સંદિગ્ધસાધનવ્યતિરેક દષ્ટાંતાભાસ છે. કારણ કે, શૌદ્ધોદનમાં 'રાગાદિમત્ત્વ' (સાધન)ના અભાવમાં સંદેહ છે. ૭૫

૬૧ જે કે બૌદ્ધ દર્શનના અનુરાગી અનુયાયીઓને શૌદ્ધોદનનું વચન ગ્રાહ્ય હોવાથી તેઓને શૌદ્ધોદનનું વચન ગ્રાહ્યરૂપે પ્રસિદ્ધ છે, તો પણ રાગા-

દિમ્ભત્વના અભાવનો નિશ્ચય કરાવી આપનાર પ્રમાણ મળતું નહિ હોવાથી તે સંદિગ્ધ છે. ૭૫.

કપિલ વીતરાગ નથી, કરુણાપાત્રવ્યક્તિઓને પરમ કરુણાથી પ્રેરાઈને તેણે પોતાના શરીરના માંસના ટુકડા આપ્યા ન હોવાથી. જે વીતરાગ હોય તે કરુણાપાત્રવ્યક્તિઓને પરમ કરુણાથી પ્રેરાઈને પોતાના શરીરને માંસના ટુકડા આપે છે, જેમકે તપનબન્ધુ-બુદ્ધ. આ સંદિગ્ધોભયવ્યતિરેકદંષ્ટાન્તાભાસ છે. કારણ કે, તપનબન્ધુમાં વીતરાગત્વાભાવનો અભાવ અને કરુણાપાત્રવ્યક્તિઓને પરમ કૃપાથી પ્રેરાઈને પોતાના શરીરના માંસના ટુકડા ન કેવાનો અભાવ-એ બંનેમાં સંદેહ છે. ૭૬.

§૧ વૈધર્મ્યદંષ્ટાન્ત તરીકે જણાવેલ તપનબન્ધુ-બુદ્ધ રાગાદિમાન છે કે વીતરાગ તેમજ કરુણાપાત્ર વ્યક્તિઓને પરમ કરુણાથી તેણે પોતાના શરીરના માંસના ટુકડા આપ્યા છે કે નહિ તે જણાતું નથી. કારણ કે તેનો નિશ્ચય કરનાર કોઈ પ્રમાણ સ્કુરાયમાન થતું નથી. ૭૬.

ન વીતરાગઃ કશ્ચિદ્વિવક્ષિતઃ પુરુષો વક્તૃત્વાત્ યઃ પુનર્વીતરાગો ન

સ વક્તા યથોપલક્ષણંદ ઇત્યવ્યતિરેકઃ ॥૭૭॥૭૭॥

યથાપિ કિલોપલક્ષણંદાદુભયં વ્યાવૃત્તં તથાપિ વ્યાપ્ત્યા વ્યતિરેકાસિદ્ધેરવ્યતિરેકત્વમ્ ॥૭૭॥૭૭॥

અનિત્યઃ શબ્દઃ કૃતકત્વાદાકાશવદિત્યપ્રદર્શિતવ્યતિરેકઃ ॥૮૦॥૭૮॥

અત્ર યદનિત્યં ન ભવતિ તત્કૃતકમપિ ન ભવતીતિ વિચમાનોઽપિ વ્યતિરેકો વાદિના સ્વવચનેન નોદ્ધાવિત ઇત્યપ્રદર્શિતવ્યતિરેકત્વમ્ ॥૮૦॥૭૮॥

અનિત્યઃ શબ્દઃ કૃતકત્વાદ્ યદકૃતકં તન્નિત્યં યથાઽઽકાશમિતિ વિપ-

રીતવ્યતિરેકઃ ॥૯૧॥૭૯॥

§૧ વૈધર્મ્યપ્રયોગે હિ સાધ્યાભાવઃ સાધનાભાવાક્રાન્તો દર્શનીયો ન ચૈવમત્રેતિ વિપરીતવ્યતિરેકત્વમ્ ॥૯૧॥૭૯॥

કોઈ વિવક્ષિત પુરુષ વીતરાગ નથી, વક્તા હોવાથી. જે વીતરાગ હોય તે વક્તા ન હોય. જેમકે પચ્ચરનો ટુકડો. આમાં પચ્ચરના ટુકડા રૂપ દંષ્ટાન્ત અવ્યક્તિરેકદંષ્ટાન્તાભાસ છે. ૭૭.

§૧ જે કે દંષ્ટાન્તરૂપ પચ્ચરના ટુકડામાં વીતરાગત્વ (સાધ્ય) અને વક્તૃત્વ (સાધન) બન્નેનો અભાવ છે. તે પણ વ્યાપ્તિદ્વારા તે વ્યતિરેક-(અભાવ) અસિદ્ધ છે. માટે આ દંષ્ટાન્ત અવ્યતિરેકદંષ્ટાન્તાભાસ છે. ૭૭.

શબ્દ અનિત્ય છે, કૃતક હોવાથી, જેમકે-આકાશ. આ અપ્રદર્શિત વ્યતિરેક દંષ્ટાન્તાભાસ છે. ૭૮

§૧ જે અનિત્ય ન હોય તે કૃતક પણ ન હોય એ પ્રમાણે વ્યતિરેક વ્યાપ્તિ છે તે ખરી, પરંતુ વાદીએ પોતાના વચન દ્વારા તેનું ઉદ્ભાવન કરેલ નથી. માટે આ અપ્રદર્શિતવ્યતિરેક દષ્ટાન્તાભાસ છે. ૭૮.

શબ્દ અનિત્ય છે, કૃતક હોવાથી, જે અકૃતક હોય, તે નિત્ય હોય, જેમકે-આકાશ. આ વિપરીતવ્યતિરેકદષ્ટાન્તાભાસ છે. ૭૯

§૧ 'વૈધર્મ્ય' પ્રયોગમાં સાધ્યાભાવ સાધનાભાવથી આકાન્ત બતાવવો જોઈએ એટલે કે સાધ્યાભાવને કારણે સાધનાભાવ હોય છે એમ બતાવવું જોઈએ. પરંતુ અહીં તેમ નથી. માટે આ વિપરીતવ્યતિરેકદષ્ટાન્તાભાસ છે. ૭૯.

(૫૦) યદ્યપિ કિલોપલ્લખણદાદિત્યાદિગણે, અદ્યતિરેકત્વમિતિ જઠત્વાન્મ વક્ષી રીતરાગત્વાદેતિ સન્દેહઃ '૧૭૭॥

અથોપનયનનિગમનાભાસૌ પ્રમાણત્તે—

ઉક્તલક્ષણોલ્લુક્ષ્મનેનોપનયનિગમનયોર્વચને તદાભાસૌ ॥૮૦॥

§૧ 'હેતોઃ સાધ્યધર્મિણ્યુપસંહરણમુપનયઃ' હત્યુપનયસ્ય લક્ષણમ્; 'સાધ્યધર્મસ્ય પુનર્નિગમનમ્' इति નિગમનસ્યેતિ ॥૮૦॥

ઉપનયાભાસમુદાહરન્તિ—

यथा परिणामी शब्दः कृतकत्वाद् यः कृतकः स परिणामी यथा कुम्भ इत्यत्र परिणामी च शब्द इति कृतकश्च कुम्भ इति च ॥८१॥

§૧ इह साध्यधर्मं साध्यधर्मिणि साधनधर्मं वा दृष्टान्तधर्मिणि उपसंहरत उपनयाभासः ॥८१॥

નિગમનાભાસમુદાહરન્તિ—

तस्मिन्नेव प्रयोगे तस्मात् कृतकः शब्द इति तस्मात् परिणामी कुम्भ इति च ॥८२॥

§૧ અત્રાપિ સાધનધર્મ સાધ્યધર્મિણિ સાધ્યધર્મ વા દૃષ્ટાન્તધર્મિણિ ઉપસંહરતો નિગમનાભાસઃ । एवं पक्षयुद्धाद्यवयवपञ्चकस्य भ्रान्त्या वैपरीत्यप्रयोगे तदाभास-पक्षकमपि तर्कणीयम् ॥८२॥

ઉપનય અને નિગમનાભાસનું નિરૂપણ—

જે લક્ષણો કહેવામાં આવેલ છે તેનું ઉદ્ભવન કરીને ઉપનય અને નિગમનનું કથન કરવાથી ઉપનયાભાસ અને નિગમનાભાસ થાય છે. ૮૦

§ ૧. 'હેતુનો પક્ષમાં ઉપસંહાર ઉપનય છે'—[૩. ૪૯] આ પ્રમાણે ઉપનયનું લક્ષણ અને "સાધ્યનો પક્ષમાં ઉપસંહાર તે નિગમન"—[૩. ૪૧] આ પ્રમાણે નિગમનનું લક્ષણ પૂર્વે કહેલ છે. ૮૦,

ઉપનયાભાસનું ઉદાહરણ—

શબ્દ પરિણામી છે, કૃતક હોવાથી, જે કૃતક હોય તે પરિણામી હોય છે, જેમકે, કુંભ. આ રથે શબ્દ પરિણામી છે, અને કુંભ કૃતક છે, એ પ્રમાણે ઉપસંહાર કરવો તે ઉપનયાભાસ છે. ૮૧

§૧ અહીં સાધ્યધર્મનો સાધ્યધર્મી^૧(પક્ષ)માં અને સાધનધર્મનો દષ્ટાન્ત ધર્મી^૨(સપક્ષ)માં ઉપસંહાર કરવાથી ઉપનયાભાસ થાય છે. ૮૧.

નિગમનાભાસનું ઉદાહરણ—

અને એ જ અનુમાન પ્રયોગમાં—તેથી શબ્દ કૃતક છે. અને તેથી કુંભ પરિણામી છે, આ પ્રમાણે કહેવું તે નિગમનાભાસ છે. ૮૨.

§૧ અહીં પણ સાધનધર્મનો સાધ્યધર્મી^૧-(પક્ષ)માં અને સાધ્ય ધર્મનો દષ્ટાન્તધર્મી^૨-(સપક્ષ)માં ઉપસંહાર કરવાથી નિગમનાભાસ થાય છે. એ જ પ્રકારે પક્ષશુદ્ધ્યાદિ પાંચે અવયવોમાં વિપર્યય કરવામાં આવે તો તેમનો પણ પાંચ પ્રકારનો આભાસ થાય છે એ વિચારી લેવું. ૮૨.

સ્થપ્તમનુમાનાભાસમભિધાયગમાભાસમાહુઃ—

અનાપ્તવચનપ્રભવં જ્ઞાનમાગમાભાસમ્ ॥૮૩॥

§૧ અભિધેયં વસ્તુ યથાવસ્થિતં યો જાનીતે યથાજ્ઞાનં ચામિષતે સ આત્મ ઉક્તસ્તદ્વિપરીતોઽનાપ્તસ્તદ્વચનસમુત્થં જ્ઞાનમાગમાભાસં જ્ઞેયમ્ ॥ ૮૩ ॥

અત્રોદાહરન્તિ—

યથા મેકલકન્યકાયાઃ કૂલે તાલહિન્તાલયોર્મૂલે સુલભાઃ પિણ્ડ-

સ્વર્જૂરાઃ સન્તિ ત્વરિતં ગચ્છત ગચ્છત શાવકાઃ ॥૮૪॥

§૧ રાગાક્રાન્તો હ્યાનાપ્તઃ પુરુષઃ ક્રીડાપરવશઃ સન્નાત્મનો વિનોદાર્થે ક્રિન્વન્ વસ્ત્વન્તરમલમમાનઃ શાવકૈરપિ સમં ક્રીડાઽમિલાષેણેદં વાક્યમુચ્ચારયતિ ॥૮૪॥

આ પ્રમાણે અનુમાનાભાસનું નિરૂપણ કરીને હવે આગમાભાસ વિષે કહે છે—

અનાપ્તપુરુષના વચનથી ઉત્પન્ન થનારું જ્ઞાન આગમાભાસ છે. ૮૩

§૧ ‘અભિધેય વસ્તુને યથાર્થરૂપે જે જાણે છે અને જાણ્યા પ્રમાણે જે કહે છે તે આપ્ત છે’—[૪, ૪] આ પ્રમાણે આપ્ત પુરુષનું લક્ષણ કહેલ છે, તેનાથી વિપરીત તે અનાપ્ત છે. તેના વચનથી ઉત્પન્ન થયેલ જ્ઞાન આગમાભાસ જાણવું. ૮૩

આગમાભાસનું ઉદાહરણ—

રેવા (નર્મદા) નદીના કાંઠે તાલ અને હિંતાલ વૃક્ષના મૂળમાં પિંડ ખજૂર મુલભ છે માટે હે બાળકો ! જલદી જાઓ, જલદી જાઓ. ૮૪

§૧ રાગશુદ્ધ પુરુષ અનાપ્ત છે. ક્રીડાને પરવશ બનેલો તે પોતાના વિનોદને માટે બીજા કોઈ વસ્તુ ન મળવાથી બાળકો સાથે ક્રીડાની ઇચ્છાથી આવું બોલે છે. ૮૪.

एवमुक्तः प्रमाणस्य स्वरूपाभासः; संप्रति संख्याऽऽभासमाख्यान्ति—

प्रत्यक्षमेवैकं प्रमाणमित्यादिसंख्यानं तस्य संख्याऽऽभासम् ॥८५॥

§૧ પ્રત્યક્ષપરોક્ષમેદાદિ પ્રમાણસ્ય દ્વૈવિધ્યમુક્તમ્; તદ્વૈપરીત્યેન પ્રત્યક્ષમેવ, પ્રત્ય-
ક્ષાનુમાને એવ, પ્રત્યક્ષાનુમાનાગમા એવ પ્રમાણમિત્યાદિકં ચાર્વાકવૈશેષિકસૌગત-
સાંખ્યાદિતીર્થાન્તરીયાણાં સંખ્યાનં, તસ્ય પ્રમાણસ્ય સંખ્યાઃસભાસમ્ ।

પ્રમાણસંખ્યામ્યુપગમશ્ચ પરેષામિતાઽવસેયઃ—

ચાર્વાકોઽધ્યક્ષમેકં સુગતકળમુજૌ સાનુમાનં સશાબ્દં

તદ્ દ્વૈતં પારમર્થઃ સહિતમુપમયા તત્ ત્રયં ચાક્ષપાદઃ ।

અર્થાપત્ત્યા પ્રમાકૃદ્ વદતિ ચ નિસ્ખિલં મન્યતે મદ્દ એતત્

સામાર્થ, દ્વે પ્રમાણે જિનપતિસમયે સ્વષ્ટતોઽસ્વષ્ટતશ્ચ ॥૧॥૮૫॥

ઉપર મુજબ પ્રમાણના સ્વરૂપાભાસનું વર્ણન કર્યું છે. હવે પ્રમાણની સંખ્યાના
આભાસનું કથન—

પ્રત્યક્ષ જ એક માત્ર પ્રમાણ છે. આ પ્રમાણે પ્રમાણની સંખ્યાનું કથન તે
પ્રમાણનો સંખ્યાભાસ છે. ૮૫.

§૧ પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષના ભેદથી પ્રમાણ બે પ્રકારે છે, એમ પૂર્વે કહેવાઈ
ગયેલ છે અને તેનાથી વિપરીત—‘પ્રત્યક્ષ’ એ એક જ પ્રમાણ છે, એવું ચાર્વાકનું;
‘પ્રત્યક્ષ’ અને અનુમાન’ એ બે જ પ્રમાણ છે એવું સૌગત અને વૈશેષિકનું;
‘પ્રત્યક્ષ, અનુમાન અને આગમ’ એ ત્રણ જ પ્રમાણ છે એમ સાંખ્ય વિગેરે અન્ય
દર્શનિકોએ કરેલ સંખ્યાનું કથન પ્રમાણનો સંખ્યાભાસ છે.

§૨ અન્ય દર્શનિકો કેટલાં પ્રમાણ માને છે તે આ શ્લોકથી જાણીએ—

‘ચાર્વાક માત્ર પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ માને છે. સૌગત અને વૈશેષિક—પ્રત્યક્ષ અને
અનુમાન એમ બે પ્રમાણ માને છે. સાંખ્ય—પ્રત્યક્ષ, અનુમાન અને આગમ એમ
ત્રણ પ્રમાણ માને છે. અક્ષપાદ—પ્રત્યક્ષ, અનુમાન, ઉપમાન અને આગમ એમ
ચાર પ્રમાણ માને છે. પ્રભાકર—પ્રત્યક્ષ, અનુમાન, ઉપમાન, આગમ અને અર્થા-
પત્તિ એમ પાંચ પ્રમાણ માને છે, અને ભટ્ટ (કુમારિલ) પ્રત્યક્ષ, અનુમાન, ઉપ-
માન, આગમ, અર્થાપત્તિ અને અભાવ એમ છ પ્રમાણ માને છે, જ્યારે જૈન-
દર્શનિકોએ રૂપદ અને અરૂપદ—(અર્થાત્ પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ) એમ બે જ
પ્રમાણ માનેલ છે. ૮૫.

(૫૦) પ્રત્યક્ષમેવૈકમિત્યાદિ ગયે । તસ્યેતિ પ્રમાણસ્ય । દ્વૈવિધ્યમુક્તમિતિ અસ્મામિઃ ।
પ્રત્યક્ષમિત્યાદિ ગયે યદ્વૈશેષિકાણા પ્રમાણદ્વયમુક્તં તત્ સ્ત્રીધરામિપ્રાણેણ ॥

પારમર્થ્ય ઇતિ કપિલઃ ॥૮૫॥

અથ વિષયાભાસં પ્રકાશયન્તિ—

સામાન્યમેવ, વિશેષ એવ, તદ્દ્વયં વા સ્વતન્ત્રમિત્યાદિસ્તસ્ય
વિષયાભાસઃ ॥૮૬॥

§૧ સામાન્યમાત્રં સત્તાદ્વૈતવાદિનો, વિશેષમાત્રં સૌગતસ્ય, તદુભયં ચ સ્વતન્ત્રં નૈયાયિકાદેરિત્યાદિરેકાન્તસ્તસ્ય પ્રમાણસ્ય વિષયાભાસઃ । આદિશબ્દાન્નિત્યમેવાનિત્યમેવ તદ્વચં વા પરસ્પરનિરપેક્ષમિત્યાથેકાન્તપરિગ્રહઃ ॥૮૬॥

અથ ફલાભાસમાહુઃ—

અભિન્નમેવ મિન્નમેવ વા પ્રમાણાત્ ફલં તસ્ય તદાભાસમ્ ॥૮૭॥

અભિન્નમેવ પ્રમાણાત્ ફલં બૌદ્ધાનાં, મિન્નમેવ નૈયાયિકાદીનાં તસ્ય પ્રમાણસ્ય તદાભાસં ફલાભાસં; યથા ફલસ્ય મેદામેદૈકાન્તાવકાન્તાથેવ તથા સૂત્રત એવ પ્રાગુપપાદિતમિતિ ॥૮૭॥

इति प्रमाणनयतत्त्वालोकालङ्कारे श्रीरत्नप्रभाचार्यविरचितायां रत्नाकरावतारिकाख्यलघुटीकायां फलप्रमाणस्वरूपाद्याभास-
निर्णयो नाम षष्ठः परिच्छेदः ।

પ્રમાણુનો વિષયાભાસ—

સામાન્ય જ પ્રમાણુનો વિષય છે, અથવા વિશેષ જ પ્રમાણુનો વિષય છે કે સ્વતન્ત્ર-(પરસ્પર અત્યંત ભિન્ન) સામાન્ય અને વિશેષ પ્રમાણુનો વિષય છે વગેરે વિષયાભાસ છે. ૮૬.

§૧ સત્તાદ્વૈતવાદીઓ માત્ર સામાન્યને જ, બૌદ્ધો માત્ર વિશેષને જ અને નૈયાયિકાદિ પરસ્પર સર્વથા ભિન્ન સામાન્ય અને વિશેષને આ પ્રમાણુ એકાન્ત-રૂપે પ્રમાણુના વિષય તરીકે માનતા હોવાથી તે પ્રમાણુનો વિષયાભાસ છે. સૂત્રમાં કહેલ ‘આદિ’શબ્દથી પ્રમાણુનો વિષય માત્ર નિત્ય છે, કે માત્ર અનિત્ય છે, કે પરસ્પર નિરપેક્ષ નિત્ય અને અનિત્ય ઉભય પ્રમાણુનો વિષય છે, આદિ જે માન્યતા છે તેમનો પણ સમાવેશ સમજી લેવો. ૮૬.

પ્રમાણુનો ફલાભાસ—

પ્રમાણુનું ફલ પ્રમાણુથી સર્વથા અભિન્ન જ છે, અથવા સર્વથા ભિન્ન જ છે, એવું મન્તવ્ય તે પ્રમાણુનો ફલાભાસ છે. ૮૭.

§૧ બૌદ્ધો પ્રમાણુનું ફલ પ્રમાણુથી સર્વથા અભિન્ન માને છે, અને નૈયાયિકાદિ પ્રમાણુનું ફલ પ્રમાણુથી સર્વથા ભિન્ન માને છે, તો તે પ્રમાણુનો ફલાભાસ છે અને પ્રમાણુથી ફલનો એકાન્ત ભેદ કે એકાન્ત અભેદ માનવો તે યુક્તિયુક્ત નથી તે સૂત્ર દ્વારા આ જ પરિચ્છેદમાં પહેલાં કહેવાઈ ગયેલ છે. ૮૭.

એ પ્રમાણુ “પ્રમાણુનયતત્ત્વાલોક” નામના અંથમાં શ્રીરત્નપ્રભાચાર્ય મહારાજ વિરચિત “રત્નાકરાવતારિકા” નામની લઘુ ટીકામાં ‘ફલ અને પ્રમાણુના સ્વરૂપાદિના આભાસનો નિર્ણય’ નામનો છઠ્ઠો પરિચ્છેદ સમાપ્ત થયો. તેનો

રતનાકરાવતારિકાનાં ટિપ્પણો

તૃતીય પરિચ્છેદ

૨. ૧ 'સંસ્કારપ્રબોધ'—સંસ્કારપ્રબોધનાં કારણો છે : સદ્સાદૃષ્ટિચિન્તાયાઃ
સ્મૃતિભીક્ષ્ય બોધકાઃ ।

સાદૃષ્ય, અદૃષ્ટ, ચિન્તા, સાહચર્ય વગેરે સંસ્કારપ્રબોધનાં કારણો છે.

૫૫. ૨ 'યજ્ઞ સાધન.....જલાશયે ॥' તુલના—

સાધ્ય વ્યાપકમિત્યાહુઃ સાધનં વ્યાપ્યમુચ્યતે ।

પ્રયોગેઽન્વયવચ્યેકં વ્યતિરેકે વિપર્યયઃ ॥ સ્થાદ્વાદરતનાકર પૃ. ૫૬૮

૭૭. ૨ 'દેવદ્રવ્ય' આ શબ્દનો અર્થ 'દેવસ્ય દ્રવ્યમ્' અર્થાત્ દેવતું દ્રવ્ય એવો કરતાં જિનેશ્વરભગવંતની વીતરાગતામાં દોષ આવે એટલે 'ચતુર્ધ્યન્ત-પદમેવ દેવતા' એ જૈમિનિના વચનને ટાંકી દેવસ્ય ને બદલે દેવાય રાખી દેવને માટેનું દ્રવ્ય એવો અર્થ કરવાનું આ ૦ વાદિદેવસૂરિ સૂચવે છે. 'બ્રાહ્મણયજ્ઞ' માં જેમ 'બ્રાહ્મણસ્ય યજ્ઞ' બ્રાહ્મણની યજ્ઞ-રાખ એવો અર્થ કરાતો નથી પણ જૈમિનિના આ વચનથી 'બ્રાહ્મણાય યજ્ઞ' એટલે બ્રાહ્મણ માટે યજ્ઞ એવો અર્થ કરાય છે તેમ અહીં પણ 'દેવસ્ય દ્રવ્યમ્' એટલે દેવતું દ્રવ્ય એવો અર્થ કરી સ્વામિત્વ દર્શાવવું તે ભૂલ છે પરંતુ 'દેવાય દ્રવ્યમ્' એટલે દેવ માટે દ્રવ્ય એવો અર્થ કરવો યોગ્ય છે.

ચતુર્થ પરિચ્છેદ

૮૭. ૩૧ 'કરપલ્લવી' કરપલ્લવી આદિ માટે ભુઓ સંગીતોપનિષત્સારોદ્ધાર ૫. ૧૦૩.

૮૮. ૧૩ 'ઋણાર્યમ્લેચ્છ' ઋષિ-આર્ય-મ્લેચ્છાનાં સમાનં લક્ષણમ્ (ન્યાયભાષ્ય ૧.૧.૭)

૯૧. ૧૫ 'હંસપક્ષાવિદ્વસ્ત' ભરતનાટ્ય શાસ્ત્રમાં પ્રસિદ્ધ હંસપક્ષહંસ-મુદ્રામાટે ભુઓ નાટ્યશાસ્ત્ર ૯-૧૦૬ અને સંગીતોપનિષત્સારોદ્ધાર ૫-૭૯

૯૩. ૩ સાધૂપાસ્યાપ્રસન્ન તુલના— સ્તુતિઃ સ્તોત્રઃ સાધોઃ કુશલપરિણામાય સ્વયંભૂસ્તોત્ર (નેમિનાથ). સાધૂપાસ્યાપસન્નઃ આવોપાઠ કલ્પી ૨ કાય છે.

૧૩૩. ૨૬ પ્રકારકાત્સર્ન્ય સર્વ એટલે કાત્સર્ન્ય, અને તેના ત્રણ પ્રકારો છે. વ્યક્રિતકાત્સર્ન્ય, પ્રકારકાત્સર્ન્ય, અને દ્રવ્યકાત્સર્ન્ય.

૧૭૨. ૩૨ 'વિકલાદેશઃ'—સકલાદેશમાં કાલાદિ દ્વારા જે દ્રવ્યાર્થિકનયની મુખ્યતા અને પર્યાયાર્થિકનયની ગૌણતા દ્વારા અલેહમાં લેહ અને પર્યાયાર્થિકનયની મુખ્યતા અને દ્રવ્યાર્થિકનયની ગૌણતા દ્વારા લેહમાં અલેહનાં ઉપચારના આઠ આઠ દષ્ટાન્તો આપ્યા તેને ઉલટાવવાથી એટલે કે પર્યાયાર્થિકનયની મુખ્યતા અને દ્રવ્યાર્થિકનયની ગૌણતા વડે લેહમાં અલેહ અને દ્રવ્યાર્થિકનયની મુખ્યતા અને પર્યાયાર્થિકનયની ગૌણતા વડે થતા અલેહમાં લેહનો ઉપચાર કરવાથી તેનાં તે જ દર્શાવેલ વિકલાદેશમાં ઘટી શકશે. સૂત્ર ૪૫ ની ટીકામાં નયવિચાર અવસરે જણાવીશું એમ કહેલ પણ પરિચ્છેદ ૭માં નય પ્રકરણમાં તે વાત નથી એટલે આ સૂચન કયું છે.

પંચમ પરિચ્છેદ

સૂ. ૧ 'સામાન્યવિશેષાદિ' માદિ પદથી સત્-અસત્, નિત્ય-અનિત્ય, અભિ-લાય-અનભિલાય સૂચવાય છે.

૧૮૫. ૩૦ 'સામર્થ્યઘટનાક્રમ' સૂત્રમાં અહીં કરેલ ચક્રારથી સદશ્વકાર-પ્રતીતિવિષયત્વાત્ વગેરે હેતુઓ સંગૃહીત થાય છે. પ્રથમ સૂત્ર અને બીજું સૂત્ર સાથે લેતાં અનુમાનપ્રયોગ થાય છે.

૨૧૨. ૧૬ 'ઉત્પ્લવન્તે' આ પ્રયોગ નૈયાયિકો માટે પ્રચલિત છે. બુદ્ધો—

પ્રાયેણ વૈયાકરણાઃ પિશાચાઃ પ્રયોગમન્ત્રેણ વિનિવારણીયાઃ ।

ઉત્પ્લવ્ય ઉત્પ્લવ્ય સમાપ્તવન્તઃ કથં નુ વાર્યાઃ સહુ ગૌતમીયાઃ ।

પદ પરિચ્છેદ

૨૨૧. ૧ 'ફલ' વિષય અને ફલનો ભેદ છે. પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણોનો વિષય નીલાદિ છે, જ્યારે તેનું ફલ જ્ઞાનોત્પત્તિરૂપ ક્રિયા છે.

૨૨૬. ૩ 'સાધકતમ'—અનેક સાધકોમાંથી જે સાધન દ્વારા કાર્ય સિદ્ધ થાય તે.

૨૨૯. ૩૦ 'અભિન્ન' 'વિષયાધિગતિશ્ચાત્ર પ્રમાણકલમિવ્યતે ॥ સ્વવિચિત્વા પ્રમાણં તુ સારૂપ્યં યોગ્યતાપિ વા ॥૧૩૪૪॥ તત્ત્વસંશ્લેષ.

૨૩૧. ૧૩ 'નદિ સારૂપ્યમસ્ય પ્રમાણમ્' અસ્ય-જ્ઞાનનું, 'અસ્ય' શબ્દનો અર્થ દિપ્પણકારે 'સૌગતસ્ય' એ પ્રમાણે કરેલ છે, તે અર્થ પછી યોગ્ય છે, કારણ કે આ માન્યતા તો તેમની જ છે, પરંતુ અહીં ટીકામાં તેનો સીધો નિર્દેશ ન હોવાથી અમે પ્રકરણાનુસાર અર્થ કરેલ છે.

૨૩૬. ૩૨ સૂત્રગત 'માદિ' શબ્દથી એવા પ્રકારનાં બીજાં સ્મરણયુક્ત અનુમાન તથા આગમજન્ય જ્ઞાન અને માત્ર સંકલન જેવાં જ્ઞાનો પછી પ્રત્યભિજ્ઞાનાશાસો બાણવા.

૨૫૦. ૩૦ 'વિજ્ઞાનેન્દ્રિયાયુનિરોધલક્ષણમરણરહિતત્વાત્' બુદ્ધો ન્યાયબિંદુ પૃ. ૮૬

૨૭૦. ૧૩ 'નન્વન્યતરાસિદ્ધિઃ' અન્યતરાસિદ્ધિ નામનો હેત્વાભાસ નથી.

ન્યાયમંજરી પૃ. ૧૬૨

૨૮૬. ૨૮ 'કાલાતીતઃ' 'કાલાત્યાપદિષ્ઠ કાલાતીતઃ' આ ન્યાયસૂત્ર છે. બુદ્ધો

ન્યાયસૂત્ર ૧.૨.૬.

૨૯૦.૫ 'પ્રકરણસમઃ' 'યસ્માત્પ્રકરણચિન્તા સ નિર્ણયાર્થમપદિષ્ઠઃ પ્રકરણસમઃ' આ પછી ન્યાયસૂત્ર (૧.૨.૭) છે.

૨૯૮ ૨૪ 'પક્ષશુદ્ધ્યાદિ' પક્ષમાં પ્રતીતસાધ્યાદિરૂપ દોષ હોવા છતાં તે દોષો નથી પરંતુ પક્ષ શુદ્ધ છે એવો ભ્રમ થાય ત્યારે પક્ષશુદ્ધ્યાભાસ અને છે. તેવી જ રીતે હેતુમાં અસિદ્ધાદિ દોષો હોવા છતાં, દષ્ટાન્તમાં સાધર્મ્ય વૈધર્મ્યના દોષો હોવા છતાં તેમ જ ઉપનય અને નિગમનમાં પછી તે તે દોષો હોવા છતાં તે તે હેતુ, દષ્ટાન્ત, ઉપનય અને નિગમન શુદ્ધ છે એવો ભ્રમ થાય ત્યારે અનુક્રમે હેતુશુદ્ધ્યાભાસ, દષ્ટાન્તશુદ્ધ્યાભાસ, ઉપનયશુદ્ધ્યાભાસ અને નિગમનશુદ્ધ્યાભાસ અને છે.

वीर सेवा मन्दिर

पुस्तकालय

२३२.१

काल न०

२११